

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYIL RUS ORYANTALİZMİNDE

ORTA DOĞU

Doktora Tezi

ARİF AKBAŞ

İSTANBUL, 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYIL RUS ORYANTALİZMİNDE

ORTA DOĞU

Doktora Tezi

ARİF AKBAŞ

Danışman: PROF. DR. OKAN YEŞİLOT

İSTANBUL, 2023

ÖZET

XIX. YÜZYIL RUS ORYANTALİZMİNDE ORTA DOĞU

Doğu ve Batı dünyanın iki ana kültürel ve coğrafi bölgesinde başka minvallerde gelişen iki farklı bilimsel varlığın döngüsel isimleri olmuştur. Cemil Meriç'in ifadesiyle; "Batı, kültürün vatanıdır. Doğu, irfanın." Rus yazar Anton Pavloviç Çehov'un deyişiyle her milletin elinde benzer şekilde bir çarpım tablosu olmadığından dünyanın farklı bölgeleri de bilim ile kendi özel ilişkilerini geliştirmiştir. Her milletin dünyaya bakış açıları farklıdır. Bu farklılıklar, düşünce tarzlarındaki farklılıkları da belirlemektedir.

Rus milleti de kendine müşahhas bir doğu bilimi (oryantalizm/ şarkiyatçılık) geliştirdi, diyebiliriz. Batı, çoğu zaman Doğu'yu Avrupa emperyalizminin doğal bir mirası olarak ele almayı uygun görmüştür. Rusya, geçmişte uzun bir dönem boyunca hem Avrupa hem de Asya arasında bulunmakla beraber her iki kıta arasında bir taraftan yayılcılık siyasetiyle topraklarını genişletirken diğer taraftan da doğu ve batı bilgisini sistematik bir şekilde arttırmıştır. Bu araştırmanın amacı; XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısının ne/ nasıl olduğu sorusunun doküman incelemesi yoluyla ortaya çıkartılmasıdır. Rus oryantalizmi ülkemizde genelde Türkoloji, Tarih ve İlahiyat bilimi açısından incelenmiştir. Bu araştırma, Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakışını anlamada sosyolojik doküman incelemesi metoduyla izahının yapılması yönünden; Türkiye'deki literatüre nitel olarak özgün bir çalışma olması ile katkı yapmış olacaktır. Bu kapsamda sosyolojik bir incelemenin Türkiye'deki literatüre olumlu bir katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Rus oryantalizmi, Orta Doğu, Doğu bilimi, Rusya'nın Orta Doğu imajı, İslam ülkeleri incelemeleri.

ABSTRACT

XIX. THE MIDDLE EAST IN CENTURY RUSSIAN ORIENTALISM

East and West have been the names of two different scientific entities and developments that developed in different manners in the two main cultural and geographical regions of the world. According to Cemil Meriç, “the West is the homeland of culture. East, of wisdom.” In the words of the Great Russian writer Anton Pavlovich Chekhov, rather than each nation having a similar multiplication table, different regions of the world have developed their own special relations with science. Each nation has different perspectives on the world. These differences also determine the differences in their way of thinking.

We can say that the Russian nation has developed a distinctive Eastern Science (Orientalism). The West often consider the East as a natural heritage and geographical location of European imperialism. While Russia has been in Europe and Asia for a long time in the past, it can say that it has systematically expanded its knowledge of the East and West when expanding its territory between both continents with its expansionist politics. The purpose of this research is the question of what/ how 19th century Russian Orientalism looks at the Middle East is revealed through document examination. Russian Orientalism in our country is generally studied in terms of Turkology, history and theological science. This research will have contributed to the literature in Turkey both as a first and as a theoretical and qualitative study in terms of explaining the view of Russian Orientalism to the Middle East by means of sociological document analysis. In this context, s sociological review can be considered to contribute positively to the literature in Turkey.

Keywords: Russian orientalism, Middle East, Eastern Science, Russia’s image in the Middle East, Studies of Islamic countries.

ÖNSÖZ

Başlangıç olarak öncelikle uzun bir sürecin sonunda meydana çıkmış olan bu çalışma için isimlerini belirtmeden geçemeyeceğim kişilere buradan şükranlarımı sunmak isterim. Özellikle bir bilim adamı olma yönünde ilerlerken; Marmara Üniversitesi, “Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü”nde tarafıma göstermiş olduğu ilgi ve emeği sebebiyle Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu ve Prof. Dr. Erol Özvar Hocalarıma teşekkür ederim. Yine doktora sürecimin ders aşamasında eğitimime katkı sunan; Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak, Prof. Dr. İbrahim Ertan Eğribel, Prof. Dr. Ali Coşkun, Prof. Dr. İdris Sarısoy, Doç. Dr. Ali Erken, Doç. Dr. Özlem Uluç Küçükcan, Öğr. Gör. Dr. Bilgehan Alagöz, Öğr. Gör. Ayhan Yaşar, Prof. Dr. Ayhan Gençler, Doç. Dr. Selin Muzaffer Bölme ile Dr. Öğr. Üyesi Elif Uzunağaç, Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İnalçık, Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Akarslan gibi pek kıymetli Hocalarımı da bu önsöz münasebetiyle adını bir kez daha zikretmiş olmaktan gurur duymaktayım. Tüm meşguliyetlerine rağmen kendilerine ulaştığımda tez izleme komitesinde yer almaktan memnuniyet duyacaklarını ifade etmiş olan Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Prof. Dr. Talip Küçükcan, Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Prof. Dr. Dinçer Koç, Prof. Dr. Kürşat Yıldırım, Doç. Dr. Ömer Kul ve Prof. Dr. Hasan Korkut Hocalarıma ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezimin bu pek kıymetli hocalarımın onayından geçmiş olması kanaatimce büyük bir ayrıcalıktır. Türkiye’de akademik düzeyde oryantalizm konusu Avrupa ve batı merkeziliği nedeniyle oldukça popüler olmakla birlikte Rus oryantalizmi o kadar çok tanınmamaktadır. Rus oryantalizmi hakkında yapılan çalışmalar ise son derece azdır. Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusu neredeyse hiç işlenmemiştir, denilebilir. Rus oryantalist disiplini içinde, kendi ihtisas alanında olan Orta Doğu konusu ele alınmaya çalışılmıştır.

Konuyu seçmemizin temel nedeni Rusların Orta Doğu’yu nasıl algıladığı, Orta Doğu ülkeleri hakkında niçin ve nasıl araştırmalar yapıldığı ve yapılan bu araştırmaların hangi amaçlarla kullanıldığı, Rusların Orta Doğu’ya yaklaşım tarzları gibi sorulara cevaplar aramaktır. Bu çalışmayı nihayete erdirmemde düşünceleri ve görüşleriyle katkı yapan pek kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Okan Yeşilot’a sonsuz teşekkür ederim. Yine tarafıma her daim desteğini esirgemeyen eşim Kadriye Akbaş’a teşekkür ederim. Son olarak çalışmamın tüm ilgililere yararlı olmasını dileriz.

Bu çalışmayı yaparken beni her daim desteklemiş olan annem Şerife Akbaş ile rahmetli babam Şerif Akbaş’a hediyemdir. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ile Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü’ne katkıları nedeniyle teşekkür ederim. “Allah bes bâki heves!” Bu son cümle ile de başladığım yere dönmüş oldum.

Arif AKBAŞ
İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	VIII
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	3
A. Araştırmanın Amacı.....	3
B. Araştırmanın Metodu.....	3
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	4
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	5

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL RUSYA’SINDA ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ İNCELEMELERİ

1.1. Oryantalizm Kavramı ve Temsil Biçimleri.....	37
1.2. Rus Oryantalizmine Göre Doğu İçindeki Farklılıklar ve Halklar.....	37
1.2.1. Osmanlı ve Türkiyat Çalışmaları.....	43
1.2.2. İran ve İranoloji Çalışmaları.....	56
1.2.3. Afganistan Merkezli Çalışmaları.....	85
1.2.4. Arap ve Arabistik Çalışmaları	102
1.3. XIX. Asır Rus Oryantalizmi ve Orta Doğu Konusunda Çalışma Yapan Bazı Şarkiyatçılar	158

İKİNCİ BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİ VE ORTA DOĞU KONUSUNUN SORUNLARI

2.1. Rus Kültür ve Sanatında Orta Doğu İmgelemi	164
2.1.1. XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatında Orta Doğu.....	184
2.1.2. XIX. Yüzyıl Rus Müzik Sanatında Orta Doğu.....	235
2.1.3. XIX. Yüzyıl Resim Sanatında Orta Doğu	245
2.1.4. XIX. Yüzyıl Mimarlık Sanatında Orta Doğu	259

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİNDE ORTA DOĞU İMAJI

3.1. Rus Oryantalizminin Bazı Yansımaları	267
3.1.1. Rus Şarkiyatçılığında Tarih Yazımı	268
3.1.2. Orta Doğu ve Gazetecilik	280
3.1.3. Orta Doğu ve Rus Arkeolojisi	288
3.1.4. Rus Siyaseti ve Orta Doğu	296
3.1.5. Orta Doğu ve Rus Coğrafyacılığı	304
3.1.6. Orta Doğuya Dair Rus Antropoloji Geleneği	310
3.1.7. Orta Doğu ve Rus Etnografyası.....	316
3.1.8. Yerli Oryantalistler ve Ceditizm.....	324
3.1.9. Rus Oryantalistlerin İslam’a Bakışları	337
3.1.10. XIX. Asır Rus Felsefesi ve Düşünce Hayatında Orta Doğu Meselesi.....	347
SONUÇ	350
KAYNAKÇA	359
EKLER.....	493

KISALTMALAR

Age. Adı geçen eser

AN SSSR Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi

AN. Akademiya Nauka (Bilimler Akademisi)

Ar. Arapça

Bkz. Bakınız

Böl. Bölüm

Bs. Baskı, basım

Bsa. Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)

C. Cilt

çev. Çeviren

D. Delo (Belge)

DİA. Diyanet İslam Ansiklopedisi

Drl. Derleyen

Ed. Editör

F. Fond (Fon/Arşiv Birimi)

Hız. Hazreti

L. Listok (Sayfa, yaprak)

MGU. Moskova Devlet Üniversitesi

Mü. Moskova Üniversitesi

Nu. Numara

Op. Opis (Dosya numarası)

PGU. Petersburg Devlet Üniversitesi

s. Sayfa

S. Sayı

TDK. Türk Dil Kurumu

trc. Tercüme

TTK. Türk Tarih Kurumu

vr. Varak

vs. Vesaire

yy. Yüzyıl

GİRİŞ

Bu araştırmanın konusu XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısının ne ve nasıl olduğu sorusuna yönelik doküman incelemesidir. Bu bağlamda, Rus oryantalizminin ve Rus oryantalistlerin Orta Doğu ve İslam ülkelerini çalışmalarında nasıl ele aldıkları sorusu çözümlenmeye çalışılmış ve böylece Rus oryantalizminin Orta Doğu yaklaşımı çıkarılmıştır. Ele alınan bu konunun kapsamı üç bölümde; XIX. yüzyıl Rusya'sında Orta Doğu ve İslam ülkeleri incelemeleri, Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun ana sorunları, Rus oryantalizminde Orta Doğu imajı şeklinde incelenmiştir. Araştırma kapsamı sadece XIX. Rus oryantalizmi ile sınırlandırılmıştır. Araştırma suali ise; XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısı nedir?

Rus Doğu bilimci Vasiliy Vladimiroviç Barthold'un en önemli eserlerinden biri *Asya'nın Keşfi/ Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* isimli çalışmasıdır.¹ Bu eserinde V. V. Barthold, alışılmış şarkiyatçılığın iki başka/ değişik boyutta geliştiğini ifade etmiştir. Rus ekolü çoğunlukla Avrupa bakış açısına sahip olsa da kimi yönlerden özellikle Doğu araştırmalarının kurumsallaşması açısından bir nebze de olsa farklılaşmıştır. Bu çalışmada Rus oryantalizminin batılı bakış açısından farklılıklarının tarihsel temelleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Oryantalizmin belirli bir Rus şekli var mı, eğer varsa bu oryantalizmin tanımlayıcı özellikleri nelerdir? Bu çalışmada Rus oryantalist âlimlerin Rus oryantalizmi hakkında temelde öne sürdüğü argümanlara dair bakış açısı getirilmeye çalışılmıştır. Çalışma, oryantalizmin belirli bir alanına, XIX. yüzyılda Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakışına odaklanmaktadır. Çalışmada, Rusların akademik hayatta sıklıkla kullandıkları “vostokovedenie” (kelimenin tam anlamıyla “doğu bilimi”) adı altındaki oryantolojik çerçevede özellikle Müslüman Doğu'yu konu alan Arapça ve Farsça çalışmalardan, Türkoloji, Şarkiyat Tarihi, Arkeoloji, Antropoloji, Coğrafya ve Etnografya ile ilgili Orta Doğu çalışmalarından faydalanılmıştır.

Rus oryantalizm geleneği muhteva olarak son derece geniştir. Bu yüzden konunun tamamından ziyade çalışma ‘XIX. yüzyıl Rus oryantalizminde Orta Doğu’ başlığı ile sınırlandırılması uygun görülmüştür. Birinci bölümünde; XIX. yüzyıl Rusya'sında Orta Doğu ve İslam ülkeleri incelemelerine; Osmanlı ve Türkiyat, İran ve İranoloji,

¹ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Asya'nın Keşfi: Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000), s. 5.

Afganistan, Arap ve Arabistik incelemeleri gibi alt başlıklarla da değinilmiştir. Ayrıca birinci bölümün sonunda XIX. yüzyıl Rus oryantalizminde Orta Doğu konusunda çalışma yapan bazı oryantalistler ele alınmıştır. İkinci bölümde Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun temel sorunları ortaya konulmuştur. Son bölümde ise Rus oryantalizminde Orta Doğu imajına değinilmiştir. Üç bölümden oluşan akış ise döngüsel olarak sonuç bölümünde toparlanmıştır.

Bu araştırma, XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun sosyolojik yönden temel motivasyonlarını ve Rus bakış açısının altında yatan temel nedenlerin ortaya çıkarılması, Rus oryantalist söylemin çözümlemesi, bilgi/ iktidar ilişkisinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Araştırmada, Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusu analiz edilirken Edward Said'in Avrupa oryantalizmini analiz ederken kullandığı; Michel Foucaultçu söylem/ iktidar ve bilgi arkeolojisi yöntemi, Jacques Derridacı yapı sökümcü metin okuma tekniğinin kullanılmasıyla bu minvalde orijinal/ özgün bir değer taşımaktadır. Bu yönüyle Türkiye'de konunun incelenmesine metodolojik yönden (klasik tasnif ve tanıtıcı biçimden farklı olması hasebiyle) ayrı bir bakış açısı getireceği düşünülebilir.

Araştırmanın bir diğer özgün değeri de özellikle Türkiye'de Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun sosyoloji metodolojisinin kullanılarak çalışılacak olmasıdır. Araştırmanın sonuçlarının uygulama alanına da (özellikle sosyoloji ve antropoloji alanlarına) katkıları olacaktır. Rus oryantalizmindeki Doğu, Batı, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Orta Doğu, kavramlarının etimolojik kökeni ve konumlanışının ele alınmasıyla söz konusu geleneğin Alman, Fransız, İngiliz, Amerikan ve Türk ekolüyle benzerliklerini ve farklılıklarına ışık tutmaya dair de olumlu katkıları olacaktır. Araştırmanın Rus oryantalizmi konusunda farklı çalışmaların hazırlanmasına öncülük edebileceği varsayılabilir.

Araştırmanın en önemli bilimsel katkısı; sosyolojik çözümleme metodundan yola çıkarak, Rusya'nın ırksal, ideolojik, emperyalist klişelerle birlikte, oryantalizm anlayışında Orta Doğu ve İslam ülkelerine bakış tarzının ne/ nasıl olduğu sorusuna yanıt aranması olmuştur. Bu araştırma, Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakışını anlamada sosyolojik doküman incelemesi metoduyla (Weberci versthende/ anlayıcı ve yorumlayıcı) izahının yapılması yönünden; Türkiye'deki literatüre kuramsal ve nitel olarak özgün bir çalışma ile katkı yapmış olacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

A. Araştırmanın Amacı

Rusya, geçmişte uzun bir dönem boyunca hem Avrupa hem de Asya arasında bulunmakla beraber her iki kıta arasında bir taraftan yayılmacılık siyasetiyle topraklarını genişletirken diğer taraftan da Doğu ve Batı bilgisini sistematik bir şekilde çoğaltmıştır. Ünlü Rus Doğu bilimci Barthold'un en önemli eserlerinden biri *Asya'nın Keşfi/ Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* isimli çalışmasıdır. Barthold eserinde alışılmış oryantalizmin iki değişik boyutta sürüklendiğini ifade etmiştir.² Rus ekolü çoğu yönden Avrupa bakış açısına sahip olsa da kimi yönlerden özellikle Doğu araştırmalarının kurumsallaşması açısından bir nebze de olsa farklılaşmıştır. Bu çalışmada, Rus oryantalizminin batılı bakış açısından farklılıklarının tarihsel temelleri de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Rus oryantalizm geleneği muhteva olarak son derece geniştir. Bu nedenle konunun tamamından ziyade çalışmada XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu şeklinde sınırlandırılması uygun görülmüştür. Araştırmanın temel amacı Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun kavramsal çerçevesinde tartışılmasıdır. Rus oryantalizmindeki Doğu, Batı, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Orta Doğu kavramlarının etimolojik kökeni ve konumlanışı ele alındıktan sonra söz konusu geleneğin Alman, Fransız, İngiliz, Amerikan ve Türk ekolüyle benzerliklerini ve farklılıklarına ışık tutması hedeflenmiştir. Araştırmada ayrıca Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun temel sorunlarının ortaya konmasına gayret edilmiştir.

B. Araştırmanın Metodu

XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusundaki araştırmada sosyolojik çözümleme ve dokümantasyon metodu uygulanmıştır. Bu minvalde Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusundaki temel metinler taranmış ve ilgili olanların analizi yapılmıştır. Dokümantasyon metodu daha çok geçmişte yaşanmış sosyal olay ve olguların incelenmesinde sosyolojik araştırmalarda, monografilerde, karşılaştırmalı sosyolojik incelemelerde ve tarihsel araştırmalarda sıklıkla kullanılan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük ölçüde dokümantasyon metodu, olmuş ve/ veya bitmiş vakaların araştırılmasını öngörmektedir. Bu doğrultuda araştırmamızda nitel yöntem ve

² Barthold, *age.*, (2000), s. 8.

yorumlayıcı/ hermeneutik yaklaşım benimsenmiştir. Bu yöntemin temsilcileri olarak sosyolojide özellikle Wilhelm Dilthey, Heinrich Rickert ve Max Weber gibi filozoflar gösterilmektedir.

Araştırmaya dair veriler toplanırken Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun izini taşıyan yazılı ve kayıtlı belgeler; kitaplar, tezler, dergiler, istatistikler, arşiv vesikaları, yıllıklar, mektuplar, dönemin fotoğrafları, resimler, makaleler vs. toplanıp değerlendirilmiştir. Burada konu kapsamı çok geniş olduğu için zaman XIX. yüzyıl ile sınırlandırılmıştır. Bir de özellikle XIX. yüzyılda oryantalistik çabanın tüm dünyada belirgin bir hale geldiği ve neredeyse kurumsallaşmasını tamamladığı olgusu düşünülmüştür.

Araştırmada, XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun sosyolojik yönden temel motivasyonları ve Rus bakış açısı altında yatan temel nedenlerin ortaya çıkarılması, Rus oryantalist söylemin çözümlenmesi, bilgi/ iktidar ilişkisinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Ayrıca araştırmada uygulanacak yöntemin daha önce Edward Said tarafından Avrupa oryantalizmine uygulanmış olması ve bu disiplinin eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmesi oryantalist klişe ve söylemlerden uzaklaşmasını sağlayacaktır. Rus oryantalizmini klasik tasnif ve tanıtımından ziyade doğru bir yöntemle ve doğru bir şekilde yorumlanması gerekmektedir. Bu konuda Foucaultçu söylem/ iktidar ve bilgi arkeolojisi yöntemi ile Jacques Derridacı yapı sökücü metin okuma tekniğini Rus oryantalizmine uygulamak pratik olarak son derece faydalı olabilir. Böylece Rus oryantalizminin söylem, metinsellik, özne-nesne ilişkisi, hegemonya, bilgi, iktidar, tahakküm, kültür, dil, temsil biçimlerini Orta Doğu düzleminde kavramak ve anlamak daha belirgin bir hale gelebilecektir.

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu araştırmanın konusu, XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısının ne ve nasıl olduğu sorusuna yönelik doküman incelemesidir. Bu bağlamda, Rus oryantalizminin ve Rus oryantalistlerin Orta Doğu ve İslam ülkelerini çalışmalarında nasıl ele aldıkları sorusu çözümlenmeye çalışılmış ve böylece Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya yaklaşım profili çıkarılmıştır. Ele alınan bu konunun kapsamı iki bölümde; XIX. yüzyıl Rusya'sında Orta Doğu ve İslam ülkeleri incelemeleri, Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun ana sorunları şeklinde incelenmiştir.

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmanın temel objesi/ malzemesi bilgi sağlamak üzere kullanılabilecek genel literatürün tümüdür. İlgili literatürü taramamız sonucunda bu konuda Türkiye’de yazılmış bazı araştırmaların olduğu bilgisine varılmıştır. Rus oryantalizmi, İlahiyat, Tarih ve Uluslararası ilişkiler boyutuyla kısmen incelenmiş, fakat XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusuna değinilmemiştir. Rus oryantalizmi konusunda yazılan akademik çalışmaların büyük bir kısmı İngilizce ve Rusça kaleme alınmıştır. Araştırmayla ilgili literatüre kısaca değinilecek olursa; Fransız oryantalist Gustave Dugat (1868), *XII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Avrupa Oryantalistlerinin Tarihi: Belin. Bèrèsine/ Histoire Des Orientalistes De L’europe Du Xiiè Au Xixe Siècle: Belin. Bèrèsine* isimli eseriyle ilk kez Avrupa minvalinde kapsamlı bir oryantalizm tarihi hazırlanmıştır. Çalışmada Rus oryantalistlere de kısmen değinilmiştir.³ Tarihçi Esad Fuad Tugay’ın (1948), *Rusya Tarihi I-Giriş*’nde Rus tarihi ve doğu bilimi çalışmalarına değinilmiştir.⁴ Yine aynı şekilde Sovyet Arap Araştırmaları Okulu’nun kurucularından İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy’nin (1950), *Rusya’daki Arapça Tarih Üzerine Yazılar* (Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki) kitabında Rusya’daki Arapça tarih üzerine yazılan yazılar ve *Kur’an* tercümeleri incelenmiştir.⁵ İ. Yu. Kraçkovskiy (1957), *Arap Coğrafyası Edebiyatı Tarihi* (İstoriya Arabskoy Geografiçeskoy Literaturı) adlı bir diğer kitabında ise Müslüman coğrafyası tarihini ele almıştır.⁶

Rus oryantalizmi konusunda yazılmış en kapsamlı eserlerden biri; Barthold’un (2000) *Asyanın Keşfi/ Rusyada ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi; Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm* kitabıdır.⁷ Yazar, eserde konuyu kronolojik ve tarihsel bir zemine oturtmaktadır. Avrupa ve Rus oryantalizmini çok çeşitli boyutlarıyla ele almakta, iki ekol arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çalışmasıyla yazar şarkiyatçılık mesleğinin bütün inceliklerini sergilemektedir. Yine bu kadim doğu bilginin Orta Asya; *Tarih ve Uygarlık*⁸, *Orta Asya Türk Tarihi*⁹, *Türkistan Halkları*

³ Gustave Dugat, *Histoire Des Orientalistes De L’europe Du Xiiè Au Xixe Siècle: Belin. Bèrèsine...*, (Paris: Saraswati Press, 2012).

⁴ Esad Fuad Tugay, *Rusya Tarihi I-Giriş*, (İstanbul: Yeni Fazilet Matbaası, 1948).

⁵ İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki*, («Esquisse d’une histoire de l’arabistique russe», Moscou et Léningrad, 1950).

⁶ İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, *İstoriya Arabskoy Geografiçeskoy Literaturı*, (Moscou et Léningrad, 1957).

⁷ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Asya’nın Keşfi: Rusya ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi*, çev. Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 2000).

⁸ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).

⁹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ, (İstanbul: Divan Kitap, 2000).

*Tarihi*¹⁰, *Halife ve Sultan; İslam'da İktidarın Serüveni*¹¹, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*¹², *Müslüman Kültürü*¹³, *İslam Medeniyeti Tarihi*¹⁴ ve *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* gibi eserlerindeki kimi pasajlarında oldukça fazla malzeme mevcuttur.¹⁵ Barthold, çalışmalarıyla Rus oryantalizminde önemli bir isimdir. Ayrıca ilgilendiği konuların; Arap, Fars ve Türk sahasıyla ilgili olması açısından da konumuza yakınlık arz etmektedir. Barthold bundan başka *İslam Ansiklopedisi*'ne 46 makale yazarak katkı sunmuştur. Barthold'un eserlerinden hareketle bir ölçüde XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakışı da anlaşılabilir ve değerlendirilebilir.

SSCB Bilimler Akademisi [Komisyon] (1953) bünyesinde yayımlanan *Rus Doğu Bilimi Tarihi Üzerine Denemeler (6 Cilt)* (Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya (Sb. 1-6))¹⁶ isimli çalışmada; başlangıçtan Sovyet dönemine kadar yapılmış tüm oryantalistik çalışmaların kapsamlı bir dökümü verilmiştir. Bu derleme çok kapsamlı olmasına rağmen Rus oryantalizmine pek eleştirel yaklaşmamaktadır. Rus oryantalistlerin Çarlık döneminde yürüttükleri emperyalist tavrın ilginç bir şekilde sosyalist dönemde de zengin bir miras gibi devam ettiği görülmektedir. M. N. Tihomirov ve M. A. Alpatov'un editörlüğünde yayımlanan (1955), *SSCB'de Tarih Bilimi ve Tarih Üzerine Yazılar (5 Cilt)* (Oçerki İstorii İstoričeskoy Nauki v SSSR. T. 1-5) adlı eser ise Rus tarih bilimine ve oryantalizmine katkı yapmış kişiler hakkındaki en kapsamlı makale derlemelerinden biridir.¹⁷ Eser özellikle Rus oryantalizmi çalışan araştırmacılara birinci elden bir kaynak sunmaktadır.

1958'de Özbekistan'ın Taşkent şehrinde Rus oryantalizmi açısından son derece önemli bir akademik çalıştay düzenlenmiştir. Çalıştıya sunulan bildiriler, Ş. R. Raşidov'un baş editörlüğünde, *Taşkent'teki Birinci Oryantalistler Kongresinin Materyalleri* (Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Naučnoy Konferentsii Vostokovedov v

¹⁰ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Türkistan Halkları Tarihi*, (Ankara: Astana Yayınları, 2018).

¹¹ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Halife ve Sultan; İslam'da İktidarın Serüveni*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022).

¹² Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019).

¹³ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Müslüman Kültürü*, çev. M. Fatih Karakaya, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013).

¹⁴ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmed Fuad Köprülü, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004).

¹⁵ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, trc. Ragıp Hulusi Özdem, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013).

¹⁶ *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya (Sb. 1-6)*, Otv. Red. V. İ. Avdiyev, N. P. Şastina, (Moskva: İzd-vo Vost. Literaturı, 1953-1963).

¹⁷ *Oçerki İstorii İstoričeskoy Nauki v SSSR. T. 1-5*, Pod. Red. M. N. Tihomirov, M. A. Alpatov, (Moskva: AN SSSR/ Nauka, 1955-1985).

Gorode Taşkente) ismiyle sonraki yıllarda yayımlamıştır.¹⁸ Eser, Rus âlimlerin İslam dünyasına bakış açılarını kavramak açısından oldukça önemlidir.

Kuznetsova ve Kulagina'nın (1970), *Sovyet Doğu Bilimi Çalışmaları Tarihi (1917-1967)* (İz İstorii Sovetskogo Vostokovedeniya) isimli çalışmasında Sovyetler döneminde yapılmış oryantalizm çalışmalarının geniş bir özeti yer almaktadır.¹⁹ Bu ciltteki makalelerde Sovyet Oryantalistleri, Arabistan, İran ve çeşitli İslam ülkelerinden bilim adamlarının geçmiş araştırmalarını değerlendirmektedir. Boris Moiseyeviç Danzig (1968) ise *Rusya'da Orta Doğu Çalışmaları (XIX.-XX. yüzyılın başları)* (İzuçeniye Blijnego Vostoka v Rossii (XIX-naçalo XX veka) kitabında XII. yüzyıldan 1917 yılına kadar Rusya'nın şarkiyatçıların oluşturdukları Orta Doğu ülkelerine seyahatini kapsayan tüm malzemeyi özetlemiştir.²⁰ Çalışmanın bir başka ana teması, Orta Doğu konusunda çalışan Rus bilim merkezlerinin incelenmesidir. (Bilimler Akademisi, Üniversiteler, Lazarev Enstitüsü, Coğrafya Topluluğu, vb.) Danzig'in çalışması oldukça tatmin edici olmakla birlikte bir Edward Said tarzı bilgi/ iktidar, söylem/ iktidar ve yapı sökümsel (dekonstrüksiyon) çözümlemiden oldukça uzaktır. E. Said, şarkiyatçı söylemi Fransız ve İngiliz metinleri üzerinden çözümlerken özellikle Michel Foucault, Jacques Derrida, Erich Auerbach ve Leo Spitzer [stilistik okuma ve yorumlama] gibi düşünürlerin metotlarının sentezinden yararlanmışır. Burada giderilmeye çalışılan boşluk Orta Doğu konusundaki klasik Rus Oryantalistik metinlerinin Said'in metodolojisine benzer şekilde bir analizin yapılması olacaktır. Bu çalışmada Rus oryantalizminin her ne kadar Avrupa oryantalizmi kadar güçlü olmasa bile ürettiği metinlerde söylem [discourse] düzeyinde iktidari/ hegemonik bir anlayış benimsemektedir.

Rus oryantalizmi hakkında olan eserler oldukça fazla ve çeşitlidir. Rus dilbilimci Vladimir Alpatov'un (2017), *Dilbilimciler, Doğu Bilimciler, Tarihçiler* (Yazıkovedı, Vostokovedı, İstoriki)'inde Rus doğu bilimcilere ait çeşitli hatırat, resim ve kayıtları içeren makaleler derlenmiştir.²¹ Robert G. Landa'nın (1979), *Bir Oryantalist Gözüyle Akdeniz* (Sredizemnomor'ye Glazami Vostokoveda) adlı çalışmasında ise tarihsel olarak oryantalist bakış açısıyla Rusya'nın Akdeniz havzasını nasıl değerlendirdiği

¹⁸ *Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Nauchnoy Konferentsii Vostokovedov v G. Taşkente: 4-11 iyunya 1957 g.*, Glav. Red. Ş. R. Raşidov, (Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1958).

¹⁹ N. A. Kuznetsova, L. M. Kulagina, *İz İstorii Sovetskogo Vostokovedeniya. 1917-1967 gg.*, (Moskva: GRVL., 1970).

²⁰ Boris Moiseyeviç Danzig, *İzuçeniye Blijnego Vostoka v Rossii (XIX-naçalo XX veka)*, (Moskva: İzd-vo "Nauka" Glav. Red. Vostoçnoy Literaturi, 1968).

²¹ Vladimir Alpatov, *Yazıkovedı, Vostokovedı, İstoriki*, (Moskva: Yaziki slavyanskikh kul'tur, 2012).

anlatılmaktadır.²² Rus tarihçi Anatoliy Mihayloviç Hazanov'un (1995), *Oryantalistin Gözünden Doğu* (Vostok Glazami Vostokoveda)'sı onların kendi *Doğularına* nasıl baktıklarını açıklayan bir başka eserdir.²³

Çalışmada, XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusuna metodolojik bir yaklaşım sergilenirken özellikle Said'in iki eserinden istifade edilmiştir. Bunlardan ilki Said'in (2003), Türkçeye tercümesi de yapılmış olan *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları* adlı çalışmasıdır.²⁴ Said, *Şarkiyatçılık*'ta, Batı dünyasının Doğu'yu nasıl gördüğünü ve onu nasıl yeniden kurgulayarak inşa ettiğini sorgulamıştır. Said aslında Doğu'nun yapay ve sonradan kurulmuş olduğunu ifade etmek istemiştir. Temelde coğrafi genişlikten kaynaklanan ve örneğin, Doğu coğrafyasına özgü dil, din, ırk ya da kültür mefhumlarına dayalı olarak burada yaşayan insanların (yerli sakinlerinin) farklı olabilecekleri ve ötekileştirilmelerinin pek doğru bir yaklaşım olmadığını iddia etmiştir. Rus oryantalizminin anlaşılmasında yardımcı olabilecek diğer eseri ise Rus oryantalist metinlerin çözümlenmesinde örnek alınabilecek *Kültür ve Emperyalizm* adlı kitabıdır.²⁵ Bu kitapta, XVII. yüzyıldan günümüze kadar geçen sürede; edebiyat ve emperyalizm arasındaki ilişki incelenmektedir. Söz konusu dönemde yaşamış Goethe, Kipling, Flaubert, Chateaubriand, Camus, Orwell, Bronte, Gide ve Conrad gibi aydınların eserleri üzerinden bir çözümleme yapılmaktadır. Said, çoğu zaman bu yazarların eserlerinden bazı seçtiği/ önemseddiği pasajları alıp yorumlayarak onların zihin dünyası üzerinden Batı'nın tavrını anlamaya çalışmaktadır. Bir nevi dönemin metinleri üzerinde; stilistik ve üslup tahlilleriyle bazı çıkarsamalarda bulunmaktadır. *Kültür ve Emperyalizm* çalışması batılı anlatıların arkasında yatan gerçeklerle ilgilenmektedir. Bu ise Said'in daha çok metinler ile onların arkasındaki kodları doğru okumasıyla ilgilidir. Örneğin, Daniel Defoe'un *Robinson Crusoe* öyküsünün arka planında bir toplumun yayılmacılık ve sömürgecilik siyaseti/ anlayışı da vardı. Bir de bu olguya direniş gösteren yerliler [Cuma] karakteri bulunmakta idi. Buradan da anlaşılmaktadır ki bu tarz edebi yapıtlar sadece salt bir sanat yapıtı değillerdi. Sömürgecilik girişiminin bir sonucuydular. İster istemez çağının ve toplumlarının bakış açılarını ve özelliklerini yansıtmaktadırlar. İngiliz toplumu şüphesiz sömürgeci bir cemiyetti ve bu cemiyetin içinden çıkmış yazarlar da ister istemez

²² Robert G. Landa, *Sredizemnomor'ye Glazami Vostokoveda*, (Moskva: Nauka, Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1979).

²³ Anatoliy Mihayloviç Hazanov, *Vostok Glazami Vostokoveda*, (Moskva: İn-t vostokovedeniya RAN, 1995).

²⁴ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 3. Basım, (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), s. 7.

²⁵ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, (İstanbul: Hil Yayınları, 2013).

doğdukları toplumun özelliklerini göstermekteydi. Rus emperyalist yazınıni çözümlemede bu metot özellikle Tolstoy, Puşkin, Lermontov, Gorki, Dostoyevski ve Çehov vs. analizleri içinde bir yol gösterici olabilir.

Alau Adilbayev (2002), “Rus Oryantalistlerin Kur’an Çalışmaları” isimli Türkiye’de hazırlamış olduğu doktora çalışmasında; Çarlık ve Sovyetler Birliği dönemindeki Rus Oryantalistlerin yaptığı *Kur’an* çalışmalarını tanıtmıştır.²⁶ Yazar doküman incelemesi metodunu kullanarak Rus oryantalizmini ilahiyat kapsamında değerlendirmiştir. Bu konuda benzer bir eser de Kudrat Artıkbaev’in (2010), *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları*’dır.²⁷ K. Artıkbaev’e göre, Çarlık dönemi Rus oryantalizminde Batı’nın ulaştığı bilimsel seviye esas kabul edilmiş, hadis ve siyer konusunda yapılan çalışmalar genellikle batı kaynaklarına dayanılarak yapılmıştır. Rus oryantalizminde hem Çarlık hem de Marksist dönemde siyer ile ilgili pek çok çalışmanın yapılmış olmasına karşılık, hadis ve sünnet konusunda pek fazla eser verilmediğini söylemek mümkündür.

İlyas Topsakal’ın (2009), *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre 1552-1917 Rus Çarlığı ve Türkler*²⁸ ile *İdil Bulgarları ve İslamiyet* adlı kitapları konuyla ilgili Türkçede yazılmış en nitelikli ve özgün eserlerden ikisidir.²⁹ İlyas Kamalov’un (2015), *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi* çalışması döneme farklı bakış açısı getiren önemli başka bir çalışmadır.³⁰ Pavel Artemyeviç Levaşov’un *Esir Bir Rus Diplomatın Gözünden İstanbul Pavel Artemyeviç Levaşov’un Hatıraları (1763-1771)*’ını da İ. Kamalov ve Mustafa Karagüllüoğlu tercüme etmiştir.³¹ Kamalov’un *Tolstoy’un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, anılmaya değer bir başka eserdir.³²

Ülkemizde Rus oryantalizmi çoğunlukla doktora düzeyinde ilahiyat alanında incelenmektedir. Sultanbeg Aliev (2016), *Rus Oryantalistlerin İslamî İlimlerle İlgili Çalışmaları ve Hadis/ Sünnet’e Yaklaşımları* isimli araştırmasında; Rus oryantalistlerin

²⁶ Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur’an Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2002).

²⁷ Kudrat Artıkbaev, *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2010).

²⁸ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009).

²⁹ İlyas Topsakal, *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019).

³⁰ İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015).

³¹ Pavel Artemyeviç Levaşov, *Esir Bir Rus Diplomatın Gözünden İstanbul Pavel Artemyeviç Levaşov’un Hatıraları (1763-1771)*, çev. İlyas Kamalov ve Mustafa Karagüllüoğlu, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018).

³² İlyas Kamalov, *Tolstoy’un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Allahverdi, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009).

Allah'ın Elçisi'ni hem şahsını hem de hayat biçimini nasıl değerlendirdiklerini incelemiştir.³³ Çalışmada ayrıca hadis konusu etraflıca ele alınmıştır. Rus oryantalistlere göre; İslam öğretisinin mukaddes kitabı *Kur'an-ı Kerim*, Tanrı tarafından indirilmemiş, Hz. Muhammed tarafından yazılmıştır. Ayrıca birçok Rus müsteşrik hadislere de oldukça şüpheyle yaklaşmıştır. Onlara göre 'Kitab-ı Hikmet' Allah katından inmemiş fakat Hz. Muhammed'in buyruklarınca yazılmıştır. Tabi ki bu durum büyük bir safsatadan ibarettir. Rus oryantalistler de İslam dinine önyargılı yaklaşım şekilleriyle Avrupalı meslektaşlarından asla geride kalmamaktadırlar. Bu çalışmada kısmen de olsa Rus oryantalizminin tarihçesi, etkileri ve çeşitleri vs. incelenmiştir. Rus oryantalistlerin İslami ilimler ile ilgili çalışmaları bir nebze de olsa tanıtılmıştır. Zelimhan Soltayev (2009), *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları*'nda kapsamlı şekilde Rus şarkiyatçıların özellikle XIX. ve XX. yüzyıllardaki siyer etütlerini değerlendirmektedir.³⁴ Bu eserde alışlageldik klasik (deskriptif) tanımlayıcı yöntemin sınırları aşılmadan bir tasvir yapılmaya gayret edilmiştir. Bu klasik yönteme ilaveten Rus oryantalistlerin birtakım görüşlerine de yer verilmiştir. Çalışmada kısa da olsa Rus oryantalizminin kapsamı, tarihi, etki alanı ve türlerinden de bahsedilmiştir. Çalışmanın sonucunda Rus oryantalistlerin İslam dinini değerlendirirken kendi din anlayışlarıyla mukayese yaparak bu değerlendirmeyi yaptıkları görülmüştür.

Az sayıda da olsa Rus oryantalizmi Türkiye'de tarih disiplini kapsamında da incelenmeye çalışılmıştır. Alina Gaynutdinova'nın (2018), *Siyasi Tarih Bağlamında Rus Oryantalizminde Osmanlı Algısı* bunlardan en ilginç olanıdır.³⁵ A. Gaynutdinova'nın eserinin muhtevasında; Şark ile Garp içre kalmış Rus oryantalistlerin Osmanlı'ya dair mütalaaları anlatılarak açıklanmıştır. Doküman incelemesi metodu kullanılmıştır. Sonuç olarak; Rus oryantalistlerin Osmanlı algısı genellikle olumlu yönde olsa da bazı olaylarda abartıya kaçtıkları, olayları olduğundan daha fazla abartılı gösterdikleri anlaşılmaktadır. Mertcan Akan (2017) tarafından hazırlanan *Oryantalizm Bağlamında Kafkasya'da Rus Sömürgeciliği* adlı doktora tezinde Rusların sömürgecilik maksadıyla Kafkasya halkları üzerindeki siyasetlerinin akademik oryantalizm ile bağlantısı incelenmiştir.³⁶ Hemen akla

³³ Sultanbeg Aliev, *Rus Oryantalistlerin İslami İlimlerle İlgili Çalışmaları ve Hadis/ Sünnete Yaklaşımları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2016).

³⁴ Zelimhan Soltayev, *Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2009).

³⁵ Alina Gaynutdinova, *Siyasi Tarih Bağlamında Rus Oryantalizminde Osmanlı Algısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2018).

³⁶ Mertcan Akan, *Oryantalizm Bağlamında Kafkasya'da Rus Sömürgeciliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi SBE, 2017).

şu soru gelebilir; Rusların Avrupa'dan edindikleri bilgi ve metodoloji bu çalışmalarda ne ölçüde kullanılmıştır? Yine Rus Emperyalizmi'nin yayılmacı yaklaşımı doğrultusunda bu sefer kendi geliştirdikleri Doğu nazariyesine hangi ölçüde katkı sağlamıştır? Akan açısından Rus düşünce hayatında giderek artan etkisiyle Doğu çalışmaları yayılmacı ve ilerlemeci maksatlarla fazlasıyla kullanılmıştır. Çalışmada doküman incelemesi yapılmıştır. Münevver Yağmur Erdem Okumuş'un (2015), *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Panislamizm* çalışması ise siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler kapsamında bir incelemedir.³⁷ Çalışma, Orta Doğu meselesinden ziyade Osmanlı'nın Panislamizm politikasına odaklanmakta ve Rusların bu olguyu nasıl anladıklarını yorumlamaya çalışmaktadır. Okumuş'un ana izleğini II. Abdülhamid'in izlemiş olduğu Panislamizm politikasının hangi ölçüde realleştiği ve bu politikanın Avrupalıların görüşleriyle ne ölçüde benzeştiği sorunu oluşturmuştur. Çünkü bu dönemde özellikle batılı devletler II. Abdülhamid'i Panislamizm politikaları üzerinden eleştirmektedirler.

Türkiyede Oryantalizm konusuna sosyolojik metotla yaklaşan az sayıda çalışma bulunmaktadır. Fatih Yıldız (2004), *Geçmişten Günümüze Oryantalizme Sosyolojik Bir Bakış* isimli çalışmasında oryantalizmi sosyolojik bakış açısıyla ele almaya çalışmıştır.³⁸ Bu çalışmada oryantalizmin biz-onlar ikiliğine dayalı bir düşünüş biçimi olarak, “onlar” ya da “öteki” olarak düşündüğü ve başlıca araştırma nesnesi olan ‘Doğu’ imgesini nasıl ürettiğini ele alan çalışmalar sosyolojik açıdan incelenmiştir. Ayrıca oryantalizmin bir bilim olarak hangi saiklerle kurulduğu ve tarihi süreçte medeniyetler arası ilişkilerde nasıl bir role sahip olduğu tarihi ve sosyolojik bir boyutta ortaya konulmuştur. Yalnız bu çalışmada genel oryantalizm konusu işlenmiştir. Rus oryantalizmi ile pek ilişkisi bulunmamaktadır. Akademik geleneğin oryantalizme sosyolojik bakış açısını görmek açısından önemli sayılabilir.

Rus oryantalizmi konusunda bir diğer değerli çalışma da Bahadır Alioğlu'nun (2013), *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy'nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları*'dir.³⁹ Yazara göre, Rus oryantalistler İslam kültürü ve medeniyeti hakkında bir hayli çok sayıda eser kaleme almışlardır. Bu araştırmalar özellikle XIX. ve XX. yüzyılın ilk dönemlerinde oldukça fazla sayıda yapılmıştır. İşte bu dönemde hayat süren

³⁷ Münevver Yağmur Erdem Okumuş, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Panislamizm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015).

³⁸ Fatih Yıldız, *Geçmişten Günümüze Oryantalizme Sosyolojik Bir Bakış*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2004).

³⁹ Bahadır Alioğlu, *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy'nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013).

ve konuyu çalışan en önemli münevverlerden biri Agafangel Efimoviç Krımskiy'dir. Adı geçen eserde ilim adamının oryantalistik araştırmaları değerlendirilmiştir. Rus oryantalizmi tek bir entelektüelin yapıtları üzerinden kavranmaya çalışılmıştır. Mustafa Özbaş (2006), *Rusya'da Akademik Oryantalizmin Tarihsel Kökenleri*'nde konuya farklı bir perspektiften bakmaktadır.⁴⁰ M. Özbaş'ın araştırmasının dayandığı varsayım Rus oryantal çalışmalarıyla Rusya'nın doğuya yayılması arasında yakın bir ilişkinin olduğudur. Bu nedenle araştırma Rus diplomatik, dini, askeri ve akademik amaçların oryantal çalışmalarına olan etkilerini anlamaya çalışmaktadır.

Bir oryantalistin başka bir oryantalisti değerlendirdiği Boris Vladimiroviç Lunin'in (2015), V. V. Barthold ve *Rus Oryantalizminde Orta Asya*'sında; yazarın oryantalizm alanındaki çalışmalarının bir özeti verilmiş ve onun ilmî kişiliği ile Rus oryantalizmi araştırmaları açısından önemine değinilmiştir.⁴¹ Yine bu minvalde XIX. yüzyıl oryantalizm çalışmaları ve dönemin önemli isimleri ile bazı Rus şarkiyat okullarından etraflıca bahsedilmiştir. N. A. Simirnov (2005), *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* adlı eserinde hem Çarlık hem de SSCB dönemindeki İslam tarihi konulu araştırmaları kapsamlı olarak özetlemiştir.⁴² Kitapta öncelikle Sovyet ideolojisinin (Lenin, Marx, Engels tarafından gövdesi oluşturulmuştur.) teolojik görüşleri özetlenmiştir. Sovyet dönemi kültür teorisyenleri özellikle din karşısında her daim eleştirel ve olumsuz bir tutum benimsemişlerdi. Şüphesiz bunu da Marx'ın "Din afyondur!" yaklaşımına değin götürmek mümkündür. Kalpana Sahni'in (1997), *Doğuyu Çarmıha Girmek: Rus Oryantalizmi; Kafkasya ve Orta Asya'nın Kolonizasyonu* [Crucifying the Orient: Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia] kitabı kimi kaynaklarda Batı'da Rus oryantalizmi ile ilgilenen ilk kapsamlı çalışma olarak tanıtılmıştır.⁴³ Yazar, Rusya hükümetinin Orta Asya ve Kafkasya ile ilgili politikalarını ve tutumlarını açıklamıştır. Ayrıca eser bu bağımsız bölgeleri anlamak için çok önemli bilgiler sunmaktadır.

Tatar ilim adamı Mirkasım Usmanov (2013), *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX. Yüzyıl)* adlı eserinde Kazan'da doğu bilimi çalışmalarının gelişiminin sonuçlarını

⁴⁰ Mustafa Özbaş, *Rusya'da Akademik Oryantalizmin Tarihsel Kökenleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi SBE, 2006).

⁴¹ Boris Vladimiroviç Lunin, V. V. Barthold ve *Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. Cengiz Buyar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015).

⁴² N. A. Smirnov, *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri*, çev. Arif Berberoğlu, (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2013).

⁴³ Kalpana Sahni, *Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia*, (Bangkok and Oslo: White Orchid Press, 1997).

değerlendirmektedir.⁴⁴ Eser, ilim adamının yıllarca topladığı malumatları kendi entelektüel ve ilmî süzgecinden geçirdikten sonra oluşan bir birikimle meydana gelmiştir. Özhan Kapıcı'nın (2016), "Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış" adlı makalesinde; Rusya'daki hem oryantalizm hem de Ermeni milliyetçiliğinin oluşmasında büyük katkısı olan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün çalışmaları incelenmiştir.⁴⁵ 1919 ve 1920 yılları arasında enstitü önce *Ermeni Enstitüsü*, ardından *Lazarev Önsya Enstitüsü*, sonra *Modern Doğu Dilleri Merkez Enstitüsü* ve son olarak *Moskova Doğu Bilimi Enstitüsü* olarak yeniden adlandırılmıştır. Chernorutskaya'nın (1997), *Rusya'da Doğu Çalışmaları'nın 300 Yılı; İmparatorluk, Sovyet ve Sovyet Sonrası Dönem* (300 Years of Oriental Studies in Russia: Imperial, Soviet and Post-Soviet periods)'unda Rusya'daki oryantal çalışmaların kökeni ve son üç yüz yıllık tarihi seyri özetlenmiştir. Eserde ilk oryantal çalışmalar Dimitriy Kantemir'den itibaren ele alınmıştır.⁴⁶ Alex Marshall (2006), *Rus Genelkurmay Başkanlığı ve Asya, 1860-1917* (Orijinal adı: The Russian General Staff and Asia, 1860-1917) adlı kitabında Çarlık Genelkurmay Başkanlığı'nın Rusya'nın Asya sınırındaki alanlarını inceleme ve yönetme konusundaki rolünü incelemektedir. İmparatorluk Rus devletinin doğasını, Genelkurmay'ın kurumsal özelliklerini ve Rusya'nın Asya ile ilişkisini ele almıştır.⁴⁷

Rusya ve Rus oryantalizmi konusunda en nitelikli çalışmalardan birisi de Vera Tolz'un (2011), *Rusya'nın Kendi Doğusu: Geç İmparatorluk ve Erken Sovyet Dönemlerinde Kimlik Politikaları ve Oryantal Çalışmalar* (Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods) adlı eseridir. Yazar, Rusya'da XX. yüzyılın başlarında entelektüellerin, oryantal kültürlerin o dönem nasıl anlaşıldığının yeni ve radikal bir eleştirisini yapmıştır. St. Petersburg'daki bir grup âlim, devrimsel savaşın konusu dışında, iktidar ile bilgi arasındaki ilişki hakkında, siyasi-kültürel yapılar olarak Avrupa ve Asya hakkında yeni fikirler dile getirmiştir.⁴⁸ Elena Andreyeva'nın (2007), *Büyük Oyunda Rusya ve İran*

⁴⁴ Mirkasım Usmanov, *Kazan Şarkiyatçılığı'nın Kaderi (XX. Yüzyıl)*, çev. İlyas Kemaloğlu, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013).

⁴⁵ Özhan Kapıcı, "Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Türkbilgi*, (2016/31).

⁴⁶ Liubov Ivanovna Chernorutskaya, *300 Years of Oriental Studies in Russia: Imperial, Soviet and Post-Soviet Periods*, (St. Petersburg: Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, 1997).

⁴⁷ Alex Marshall, *The Russian General Staff and Asia, 1860-1917*, (London: Routledge, 2006).

⁴⁸ Vera Tolz, *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, (London: Oxford University Press, 2011).

(Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism) kitabı da konu hakkında oldukça dikkat çekici bir eserdir.⁴⁹ Eserde, İngiltere ve Rusya arasındaki *Büyük Oyun*'un bir parçası olarak İran'la temasa geçen XIX. ve XX. yüzyıl başlarındaki Rus kâşiflerin ve yetkililerin faaliyetleri incelenmektedir. Daha önce Batı'ya özgü bir olgu olarak düşünülen Oryantalizm'in Rusya'nın kendi biçimini nasıl geliştirdiğini göstermektedir.

Batı'da Rus oryantalizminin incelendiği çok sayıda yayın yapılmıştır. Schimmelpenninck (2010), *Rus Oryantalizmi: Büyük Petro'dan Göç'e Rus Zihninde Asya* (Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration) adlı eserinde Rusların 1917 Ekim Devrimi öncesi Doğu hakkındaki düşünceleri incelemiştir.⁵⁰ Çariçe Büyük Katerina, Aleksandr Puşkin, Aleksandr Borodin gibi bazı önde gelen oryantalistlerin yazılarında, şiirlerinde ve sanatlarında Doğu'nun nasıl temsil ve tasvir edildiği araştırılmıştır. Ayrıca Batı tarafından Doğulu kabul edilen Rusların kendi Doğularına nasıl baktıkları incelenmiştir. Alman yazar Elvira Müller (2011), *Tamara: Balakirev, Lermontov ve Rus Oryantalizmi* (Tamara: Balakirev, Lermontov und der Russische Orientalismus)'ni yazmıştır.⁵¹ Rus şair Mihail Lermontov (1814-1841) ve Rus millî besteci Balakirev (1837-1910), *Tamara* adlı aynı isimde bir eser kaleme almıştır.⁵² İki sanatçı, bu eserde yansıtılan Kafkasya kültürüne ilgileriyle birleşmektedirler. Müller, bu iki önemli Rus yazar üzerinden Rus oryantalizmine ışık tutmuştur. Stephanie Cronin (2015), "Edward Said, Rus Oryantalizmi ve Sovyet İranolojisi'ne Giriş" (Introduction: Edward Said, Russian Orientalism and Soviet Iranology)'de Sovyet İranoloji'sinin geleneksel İmparatorluk Rusya'sının oryantalistik geleneği sürdürüp sürdürmediğini tartışmıştır.⁵³ Ayrıca Rus oryantalist söylemin kritiğini yapmıştır. G. F. Kim ve P. M. Şastitko (1990) editörlüğünde yayımlanan *XIX. Yüzyılın Ortasına Kadar Rus Doğu Bilimi Çalışmalarının Tarihi* (İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX Veka)'da kronolojik olarak XIX. yüzyılın ortalarına

⁴⁹ Elena Andreyeva, *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*, (London: Routledge, 2007).

⁵⁰ David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, (New Haven: Yale University Press, 2010).

⁵¹ Elvira Müller, *Tamara Balakirev, Lermontov und der russische Orientalismus*, (Riga: VDM Verlag Dr. Müller, 2011).

⁵² Miliĭ Alekseevich Balakirev and Evgeniĭ Fedorovich Svetlanov, "Overture on three Russian themes; Tamara: symphonic poem; Symphony no. 2 in D minor." (*No Title*), (1992).

⁵³ Stephanie Cronin, "Introduction: Edward Said, Russian Orientalism and Soviet Iranology", *Iranian Studies*, 48(5), (2015), s. 647-662.

kadar Rus doğu bilimi çalışmalarının tarihi anlatılmıştır.⁵⁴ Michael Kemper'in (2010), *Kızıl Oryantalizm: Mihail Pavloviç ve Erken Dönem Rusya'da Marksist Doğu bilimi Çalışmaları* (Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and Marxist Oriental Studies in Early Soviet Russia) isimli etüdünde Mihail Pavloviç'in erken dönemdeki oryantalist ve kolonyalist çalışmaları incelenip değerlendirilmiştir.⁵⁵

Rus araştırmacı V. G. Sobolyev (2013), "Rus Oryantalist Tarihçiliği: Araştırma Metodolojisine Dair Sorunlar" (İstoriografiya rossiyskogo orientalizma: K voprosu o metodologii issledovaniya) isimli makalesinde Rus oryantalist geleneğin yöntem sorunlarını ele almıştır.⁵⁶ Ayrıca bu çalışmanın kaynakçası oldukça dikkatli ve özenli bir şekilde araştırılmıştır. Bulgar Tarihçi Maria Todorova (2000), "Rus Oryantalizmi'nin Rus Ruhu Var mı? (Does Russian Orientalism Have a Russian Soul?)" adlı makalesinde Rus tarih yazımı geleneğinin oryantalistik gelenekte nereye oturduğunu tartışmıştır.⁵⁷ Doğu Avrupa ve Asya çalışmaları ile tanınan ilim adamı Jeff Sahadeo (2010), *Taşkent'teki Rus Sömürge Derneği, 1865-1923* (Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923)'ünde Taşkent'teki 1865'ten 1923'e kadar Rus yetkililerin gerçekleştirdiği oryantalistik çalışmalarla bir Müslüman kentini nasıl değiştirdiğini ortaya koymuştur.⁵⁸ Daniel R. Brower ve Edward J. Lazzerin'nin (1997), *Rusya'nın Doğusu: İmparatorluk Sınır Bölgeleri ve Halkları, 1700-1917* (Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917)'ında Çarlık Rusya'sının sömürge ve imparatorluk tarihi anlatılmıştır.⁵⁹ Rusya'nın doğu ve güney sınırındaki halklarla olan ilişkileri XX. yüzyılın başlarına kadar incelenmiştir. N. G. Suvorovoy'un (2005), *Asya Rusyası: İnsanlar ve İmparatorluk Yapıları (Aziatskaya Rossiya: Lyudi i Strukturi Imperii)* isimli eseri Rus bölgesi ve imparatorluk dönemi konusunda çalışma yapan uzmanların makalelerinin yer aldığı derlemesidir.⁶⁰

Konu ile ilgili bir diğer çalışmada Vladimir Olegoviç Bobrovnikov'un (2010), "Rus Kafkasya'sı ve Fransız Cezayir'i: Sömürge inşasında benzerlik mi yoksa deneyim

⁵⁴ *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX Veka*, Otv. Red.: G. F. Kim, P. M. Şastitko, (Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Nauka, 1990).

⁵⁵ Michael Kemper, "Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and Marxist Oriental Studies in Early Soviet Russia", *Die Welt des Islams*, Vol. 50, Issue 3/4, (A Muslim Interwar Soviet Union, 2010), s. 435-476.

⁵⁶ V. G. Sobolev, "İstoriografiya Rossiyskogo orientalizma: K voprosu o metodologii issledovaniya", *Pax Islamica*, № 2, (2013), s. 39-59.

⁵⁷ Maria Todorova, "Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid", *Slavica Publishers*, Vol: 1, Nu: 4, (Fall 2000 New Series), s. 717-727.

⁵⁸ Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923*, № 2, (Indiana: Indiana University Press, 2007).

⁵⁹ Daniel R. Brower & Edward J. Lazzerin, *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, № 2, (Bloomington: Indiana University Press, 1997).

⁶⁰ N. G. Suvorovoy, *Aziatskaya Rossiya: Lyudi i Strukturi Imperii*, (Omsk: Poligrafıçeskiy tsentr KAN, 2016).

alışverişi mi? (Russkiy Kavkaz i Frantsuzskiy Aljir: Sluçaynoye shodstvo ili obmen opitom kolonial'nogo stroitel'stva?)” makalesidir.⁶¹ Makale, Rus ve Fransız tecrübelerini mukayese etmesi açısından son derece etkileyicidir. Bobrovnikov’un ayrıca *Oryantalizm & Oryantalistika* isimli hacimli bir kitabı da bulunmaktadır.⁶² G. G. İsayev (2009), *Rus Yazarların Eserlerinde İslam Kültürünün Kodları* (Kod İslamskoy Kul’turı v Tvorçestve Russkih Pisateley) isimli bir araştırma yapmıştır.⁶³ Kitap, Rus edebiyatının Doğu edebiyatları ile ilişkisi ile ilgilidir. Yazarın odağı, Rus yazarların Müslüman dünyasının gerçekleri hakkındaki sanatsal algılarına ve İslam kültürü geleneklerine odaklanmıştır. Breyfogle, Schrader ve Sunderland (2007), *Rus Periferisinin İnsanları; Avrasya Tarihinde Sınır Ülkeleri Kolonizasyonu* (Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History)’inde XVI. yüzyıldan 1960’lara kadar Rus sömürgecilik tarihini karşılaştırmalı olarak ele almışlardır.⁶⁴ Türk araştırmacı İsmail Pehlivan (2016) da “Rusya ve Oryantalizm” makalesiyle oldukça tatmin edici bir çalışmaya imza atmıştır.⁶⁵ Pehlivan kendi kanaatine oryantalizm ve Doğu meselesi arasındaki bağlantıyı açıklamıştır. Özellikle Rus oryantalizmi ve Doğu problemi oldukça yakından ilişkilidir, denilebilir. Ruslar bu sorunu yaptıkları çalışmalarda Osmanlı’daki Ortodoks azınlıklar ve bunların hakları üzerinden yürütmeye çalışmıştır. Rusya’daki oryantalist çalışmalar geliştikçe ve derinleştikçe onların Asya ve Osmanlı üzerindeki nüfuzlarını arttırmada, yayılmacı bakış açılarını geliştirmede etkili olmuştur. Ruslar yaptıkları bu çalışmalarla bir nevi Avrupa kültürü dairesinde/ kapsamında sömürge siyasetlerini geliştirmişlerdi. Medeniyet merkezleri her çağda farklı yerlerde olmuş ve sürekli değişmiştir. XIX. yüzyılda bu merkezi konumu çoğunlukla İngiltere ve Fransa üstlenmekte idi. Daha sonra bu konumu Almanlar ve nihayetinde Ruslar da elde edebilmişlerdi. Pehlivan tarafından Rus oryantalist faaliyetlerinin çok kısa bir özeti de bu makale vesilesiyle sunulmuştur. Söz konusu dönemde Rusya ve Osmanlı ilişkileri zaman zaman oldukça gerilimli geçmiştir. Pehlivan hem iki ülkenin kendi aralarındaki ilişkilerine hem de Avrupa ile münasebetlerine değinmiştir. İkili ilişkilerde Rusya’nın Osmanlı üzerindeki gizli planlarının da gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

⁶¹ Vladimir Olegoviç Bobrovnikov, “Russkiy Kavkaz i Frantsuzskiy Aljir: Sluçaynoye shodstvo ili obmen opitom kolonial'nogo stroitel'stva?”, *Imperium sredi ravnih. Rol' transferov i istorii Rossiyskoy imperii (1700-1917)* / Pod red. M. Austa, R. Vul'pius, A. Milera. (Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2010).

⁶² Vladimir Olegoviç Bobrovnikov, *Oryantalizm & Oryantalistika*, (Moskva: «Sadra», 2016).

⁶³ G. G. İsayev, *Kod İslamskoy Kul'turı v Tvorçestve Russkih Pisateley*, (Astrahan: İzdatel'skiy dom “Astrakhanskiy universitet”, 2009).

⁶⁴ Nicholas Breyfogle & Abby Schrader, Willard Sunderland, *Peopling the Russian Periphery Borderland Colonization in Eurasian History*, (London: Routledge, 2019).

⁶⁵ İsmail Pehlivan, “Rusya ve Oryantalizm”, *Asia Minor Studies*, C: 4, S: 8, (Temmuz 2016), s. 79-93.

Kezban Acar (2004), *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*'nde Rus tarihini Rusların gözünden sunmaya çalışmıştır.⁶⁶ Kitap oldukça teferruatlı bir içeriğe sahiptir. Başlıca önemli tarihi vakıalar ve dönemler ile kişiler ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Kitap içinde kısmen de olsa Müslüman halklar ile ilgili çalışma yapan Rus oryantalistlere de değinilmiştir. Yücel Bulut'un (2007), *TDV İslam Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu "Oryantalizm" maddesinde; 1804 yılı itibarıyla Rusya'nın özellikle Kazan ve Harkov gibi İslami merkezlerinde; üniversitelerin müfredatında doğu dillerinin de okutulmaya başlandığı bilgisi verilmiştir.⁶⁷ 1800'lü yıllardan sonra Orta Asya'nın birçok bölgesinde muhtelif adlarla Doğu Dilleri fakülteleri ve enstitülerinin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Makalede ayrıca Rus oryantalizminin düşünsel yapısına da değinilmiştir. Cafer Seydahmed Kırimer (1997) ise *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*'nde Rusların 500 yıldan beri süregelen yayılmacı siyasetinin tarihi kökenlerini akademik çalışmalar minvalinde incelemiştir.⁶⁸ Konuyu tarih perspektifinden ele alan bir başka akademisyen Nadir Devlet ise (2014), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*'inde Çarlık döneminden devrimin olmasına kadar, özellikle Rusya Türkleri'nin siyaset, dil, din, edebiyat, kültür vb. konularda köklü bir değişim geçirdiklerini söylemiştir.⁶⁹ Kitapta anılan dönem tarihten örnekler verilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kısa süre Rusya içinde kalan Müslümanların hayatında son derece köklü değişikliklere sebep olmuştur. 1905-1917 yılları arasında oryantalizmin beslediği Rus yayılmacı siyaseti hızlı bir ivme kazanmıştır. Türkistan Türkleri bu yayılmacı siyaset neticesinde adeta bir köle toplumuna dönüştürülmüştür.

Polonyalı tarihçi Andrzej Walicki'nin (2013), *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme* önemli bir eserdir. Eser, Rus entelijansiyasının batılılaşma süreci boyunca yaşadıkları sorunları ele almaktadır. Aydınların bazıları (Tolstoy gibi) geleneğe yaslanırken kimileri ise tamamen yüzlerini batıya çevirmektedirler. Rus modernleşmesi aynı Osmanlı'da olduğu gibi Rus toplumunun da kaderini derinden etkilemiştir. Aydınlardaki modernleşme zamanla Rus toplumunu da değiştirip

⁶⁶ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2004).

⁶⁷ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi:10 Şubat 2020],

⁶⁸ Cafer Seydahmed Kırimer, *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1997).

⁶⁹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2014).

dönüştürmüştür. Çalışma, Rus aydınlarının düşüncesinde Doğu sorunun anlaşılması bağlamında oldukça önemli bir eserdir.⁷⁰ Galina Petrovna Kovaleva'nın (2014), *Rus Felsefesi Tarihi*'nde de benzer şekilde XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın başlarında Rus düşüncesinin inkişafı, XIX. yüzyıl sonunda ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus felsefesi, SSCB dönemi ve sonrasındaki Rus düşüncesinin seyri etraflıca anlatılmaktadır.⁷¹ Kitap, Nikolay Aleksandroviç Berdiyaev, Vladimir Sergeyeviç Solovyev gibi ünlü Rus filozofların görüşlerine yer vermesi açısından oldukça önemlidir. Yine düşünce tarihi ve zihniyet yapısı açısından bir diğer önemli eser de Rus gazeteci ve araştırmacı Solomon Volkov'un (2010), *Büyülü Koro; Lev Tolstoy'dan Aleksandr Soljenitsin'e XX. Yüzyıl Rus Kültür Tarihi* isimli çalışmasıdır.⁷² S. Volkov, XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılda nitelikli eserleri bulunan Dostoyevski, Gorki, Soljenistin, Chagall, Tarkovski, Tolstoy, Kandinski gibi münevverlerin düşünce ve eserleriyle 1917 devrimine bir şekilde tesir ettiğini göstermiştir. Özellikle Tolstoy minvalinde aydınların Doğu'ya bakış açılarını anlamak açısından önemli bir eserdir.

Türk Tarihçi Akdes Nimet Kurat (2014), *Rusya Tarihi/ Başlangıcından 1917'ye Kadar*'da Rusya'da ülkenin devlet, medeniyet, ilim, irfan kurumlarında hem Bizans'ın hem de Türk-Moğol unsurlarının tesirinin olduğunu söylemiştir.⁷³ Aslında Sovyet dönemindeki birçok tarihçi bu durumu pek görmezden gelmiştir. [Özellikle Fuad Köprülü, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesirini bir eseri vasıtasıyla vurgulamıştır.]⁷⁴ Eğer Sovyet tarihçileri bu etkiyi kabul etmiş olsalar kendilerinin de aynı şekilde bir doğu toplumu olduklarını onayladıkları anlamına gelecektir. Sovyet dönemi tarihçileri bu etkiyi ya gizlemişler ya da görmezden gelmişlerdir. Örneğin, Barthold gibi oryantalistler bunu açıkladıkları için yeni dönemde kimi zaman yersiz eleştirilere de maruz kalmışlardır. Kitapta bu örtme işini oryantalist tarihçelerin nasıl yaptıkları analiz edilmiştir. Rus Türkolog Andrey Nikolayevich Kononov (2009) tarafından hazırlanan *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*'inde dilbilimi alanında çalışan Rus oryantalistlerin çalışmaları değerlendirilmiştir.⁷⁵ Nicholas V. Riasanovsky ve Mark D.

⁷⁰ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanmadan Marksizme: 1760-1900*, trc. Alaeddin Şenel, (Ankara: V Yayınları, 1987).

⁷¹ Galina Petrovna Kovaleva, *Rus Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Mominov, (Konya: Çizgi Yayınevi, 2014).

⁷² Solomon Volkov, *Büyülü Koro; Lev Tolstoy'dan Aleksandr Soljenitsin'e XX. Yüzyıl Rus Kültür Tarihi*, çev. Sabri Gürses, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).

⁷³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi/ Başlangıcından 1917'ye Kadar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014).

⁷⁴ Mehmed Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018).

⁷⁵ Andrey Nikolayevich Kononov, *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009).

Steinberg (2016), ise *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze* adlı eserlerinde Sovyet sonrasına değin gerçekleşmiş tarihi bir cilde sığdırmayı başarmışlardır.⁷⁶ Eser, Rusya ile ilgili iktisadi, siyasi, askeri, toplumsal, kültürel ve beynelmilel ilişkiler gibi konuları tarafsızca değerlendirmeye çalışan bir kaynaktır. Kitapta değerlendirme yapılırken bilimsel olarak objektiflik sınırlarının dışına çıkılmamaya çalışılmıştır. Eserde zaman zaman oryantalistlerin fikirlerinin de kritiği yapılmıştır. Amerikan tarihçi George Vernadsky (2010) tarafından *Rusya Tarihi*'inde ise yarı Doğulu, yarı Batılı Rusların tarihi, uygarlık ve kültürleri başlangıçtan günümüze kadar incelenmiştir.⁷⁷

Rusya'da "Doğu" çalışacak öğrenciler için rehber niteliğinde çok çeşitli kılavuzlar da hazırlanmıştır. Rus ilim adamı Anatoliy Sergeyeviç Kolesnikov'un editörlüğünde hazırlanan (2019), *Doğu Ülkelerinin Felsefi Düşünce Tarihi: Akademik Ders Kitabı* (İstoriya Filosofskoy Mıslı Stran Vostoka: Uçebnoye Posobiye dlya Akademiçeskogo Bakalavriata) buna bir örnektir.⁷⁸ Çalışma, "doğu etütleri" üzerine çalışan öğrencilere yönelik kılavuz niteliğinde bir eserdir. Rus tarihçi Ye. İ. Zelenev'in (2013) *Modern Doğu Çalışmaları Kavramları* (Kontseptsii Sovremennogo Vostokovedeniya) rehber niteliğindeki temel eserlerden biridir.⁷⁹ Ayrıca Rusya tarihi uzmanları Catherine Evtuhov ve Richard Stites (2018)'in, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler* çalışması oldukça dikkat çekicidir.⁸⁰ Çalışmada, Evtuhov özellikle Ruslar dışındaki halkların tarihini incelemektedir. Rusya tarihinin oluşmasında Tatar vb. milletler önemli katkılar sağlamıştır. Kitap, bir nevi bu bölgedeki kültür tarihini açıklamaktadır. Şüphesiz bir medeniyetin ortaya çıkmasında sanat, edebiyat, felsefe gibi unsurların da büyük payı vardır. Rusya'nın son döneminde göç/ diaspora sorunu ortaya çıkmıştır. Çoğu klasik Rus tarihi kitabında bu durum öyle pek fazla açıklanmamaktadır. Fakat Evtuhov eserinde bu olguya da dikkat çekmiştir. İngiliz tarihçi Orlando Figes'in (2018), *Nataşa'nın Dansı. Rusya'nın Kültürel Tarihi*'nde Rusya kültürünün kozmopolit olmasından dem vurulmuştur.⁸¹ Rus oryantalizminin kültürel yapısını analiz etmede oldukça faydalı olabilecek bir eserdir. St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde

⁷⁶ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016).

⁷⁷ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Doğukan Mızrak, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010).

⁷⁸ *İstoriya Filosofskoy Mıslı Stran Vostoka: Uçebnoye Posobiye dlya Akademiçeskogo Bakalavriata*, Pod red. A. S. Kolesnikova, (Moskva: İzdate'stvo Yurayt, 2019).

⁷⁹ Ye. İ. Zelenev, *Kontseptsii Sovremennogo Vostokovedeniya*, Red. V. Kaseviç, (Moskva: Karo, 2013), s. 8.

⁸⁰ Catherine Evtuhov, Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018).

⁸¹ Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018).

Orta Doğu ve Rus doğu bilimi çalışmaları minvalinde İ. V. Bazilenko'nun (1998) *Uluslararası Bahai Toplumunun Tarihi ve İdeolojisi Üzerine Kısa Deneme: XIX-XX. Yüzyıllar* (Kratkiy Oçerk İstorii i İdeologii Bahaitzskoy Mejdunarodnoy Obşçini (XIX-XX vv.)⁸²; (2012), *Rusya-İran: İlişkilerin Tarihi ve Dini Fikirlerin Evrimi (16. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı)* (Rossiya-İran: İstoriya Vzaimootnoşeniy i Evolyutsii Religioznih İdey (Konets 16-naç. 20 veka)⁸³; İ. V. Bazilenko, N. N. D'yakov, K. A. Jukov'un (2015) *Rusya ve Müslüman Ortadoğu (Arap Ülkeleri, Türkiye, İran)* (Rossiya i Musul'manskiy Blijniy Vostok (Arabskiye strani, Turtsiya, İran),⁸⁴ İ. V. Gerasimov'un (2018) *Sudan'ın Tarihi ve Kültürü* (İstoriya i Kul'tura Sudana),⁸⁵ N. N. D'yakov'un (1993) *Fas: Tarih, Kültür ve Din* (Marokko: İstoriya, Kul'tura, Religiya)⁸⁶, (2008) *Müslüman Mağrib. Kuzey Afrika Tarihinde Şerifler, Tarikatlar, Marabutlar (Orta Çağlar, Modern Zamanlar)* (Musul'manskiy Magrib; Şerifi, Tarikatı, Marabutu v İstorii Severnoy Afriki (Sredniye Veka, Novoye vremya),⁸⁷ (2014) *Mağrip-Maşrik-Rusya Tarih Yazımı ve Arap Dünyası Tarihi Üzerine Materyaller* (Magrib-Maşrik-Rossiya. Materialı po İstoriografii i İstorii Arabskogo Mira),⁸⁸; K. A. Jukov'un (2006) *Doğu Sorunu* (Vostochniy Vopros),⁸⁹ M. A. Rodionov'un (1994) *Batı Hadramut Etnografyası* (Etnografiya Zapadnogo Hadramauta)⁹⁰, (2013) *Maruniler: Gelenekler, Tarih ve Siyaset* (Maroniti: Traditsii, İstoriya, Politika),⁹¹ (2015) *Ortadoğu Kültürü ve Etnografyası: Araplar ve İslam* (Kul'tura i Etnografiya Blijnego Vostoka: Arabı i İslam),⁹² (2016) *Arap Dünyasında Etnik-Dinsel Durum: Kökenler ve Beklentiler* (Etnokonfessional'naya Situatsiya v Arabskom Mire: İstoki i Perspektivi),⁹³; G. S. Haratişvili'nin (2016) *XIX. Yüzyılın Sonunda Afganistan, İngiltere ve Rusya* (Afganistan, Angliya i Rossiya v Kontse XIX

⁸² İ. V. Bazilenko, *Kratkiy Oçerk İstorii i İdeologii Bahaitzskoy Mejdunarodnoy Obşçini (XIX-XX vv.)*, (SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1998).

⁸³ İ. V. Bazilenko, *Rossiya-İran: İstoriya Vzaimootnoşeniy i Evolyutsii Religioznih İdey (Konets 16-naç. 20 veka)*, (SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1998).

⁸⁴ İ. V. Bazilenko, N. N. D'yakov, K. A. Jukov, *Rossiya i Musul'manskiy Blijniy Vostok (Arabskiye strani, Turtsiya, İran)*, (S.-Peterb. gos. Un-t.- Sankt-Peterburg: Prezidentskaya biblioteka, 2015).

⁸⁵ Igor' Vyacheslavoviç Gerasimov, *İstoriya i Kul'tura Sudana*, (SPb.: İzd.-vo SpbGU, 2013).

⁸⁶ N. N. D'yakov, *Marokko: İstoriya, Kul'tura, Religiya*, (SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1993).

⁸⁷ N. N. D'yakov, *Musul'manskiy Magrib; Şerifi, Tarikatı, Marabutu v İstorii Severnoy Afriki (Sredniye Veka, Novoye vremya)* (SPb.: İzd. SPbGU, 2008).

⁸⁸ N. N. D'yakov, *Magrib-Maşrik-Rossiya. Materialı po İstoriografii i İstorii Arabskogo Mira*, (SPb.: İzd. SPbGU, 2014).

⁸⁹ K. A. Jukov, *Vostochniy Vopros*, (SPb.: İzd. SPbGU, 2006).

⁹⁰ M. A. Rodionov, *Etnografiya Zapadnogo Hadramauta. Obşçeye i Lokal'noye v Etniçeskoj Kul'ture*. (Moskva: Vost. lit-ra, 1994).

⁹¹ M. A. Rodionov, *Maroniti: Traditsii, İstoriya, Politika*, (Moskva: İnstitut Vostokovedeniya RAN, 2013).

⁹² M. A. Rodionov, *Kul'tura i Etnografiya Blijnego Vostoka: Arabı i İslam*, Uçebnoye Posobiye, (SPb.: Prezidentskaya biblioteka. 2015).

⁹³ M. A. Rodionov, *Etnokonfessional'naya Situatsiya v Arabskom Mire: İstoki i Perspektivi*, Uçebnoye Posobiye, (SPb.: Prezidentskaya biblioteka. 2016).

veka)⁹⁴; Ye. İ. Zelenev ve V. B. Kaseviç'in (2011) *Doğu Bilimi Çalışmalarına Giriş*, (Vvedeniye v Vostokovedeniye);⁹⁵ (2013) *Modern Doğu Bilimi Kavramları* (Kontseptsii Sovremennogo Vostokovedeniya),⁹⁶; N. N. D'yakov ve N. A. Samoilov'un (2011) "Rusya ve Doğu: Modern zamanlarda etkileşim ve özdeşleşme fenomenolojisi" (Rossiya i strani Magriba: istoriko-kul'turniye kontaktı v Novoye vremya) vb. monografileri de okutulmaktadır.⁹⁷ Üniversite komisyonlar kurup, bilim adamlarınca toplu olarak 2000-2010 arasında; *Rusya ve Doğu, Asya ve Afrika ülkelerinin tarih yazımı ve kaynak çalışması, Doğu: Tarih ve kültür, Doğu, oryantalistler ve oryantal çalışmalar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Rusya-Arap dünyası: Geçmiş ve bugün, Rusya ve Arap dünyası: St. Petersburg profesörlerinden Şeyh et-Tantavi Anısına*⁹⁸ gibi çalışmalar yayımlamıştır.

Bu çalışmada ortaya konulmuş olan; "XIX. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Orta Doğu" konusu Rus oryantalizmini Orta Doğu merkezinde ele almasıyla ve Rus oryantalizmine klasik tarihçi ve tasnifçi yaklaşımdan ziyade sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirmesi hasebiyle mevcut çalışmalardan farklılaşmaktadır. Rus oryantalizminin incelenmesi konusunda ülkemizde son derece büyük bir boşluk vardır. Çalışmanın Rus düşünce dünyasını Orta Doğu yönünden tanımaya yönelik öncülük edeceği ve bu alanda çalışma arzulayan akademisyenleri teşvik edebileceği düşünülebilir. Rus oryantalizmi konusu özellikle Batı'da İngiltere, Fransa ve Amerika'da ciddi bir konu teşkil etmektedir. Literatür taramasından da görülebileceği gibi onlar kendi bakış açılarıyla konuyu değerlendirirken birtakım çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışma ile Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusuna katkı sunulacaktır.

⁹⁴ G. S. Kharatishvili, *Afganistan, Angliya i Rossiya v Kontse XIX veka*, (SPb.: Izd. SPbGU, 2016).

⁹⁵ Ye. İ. Zelenev, V. B. Kaseviç, *Vvedeniye v Vostokovedeniye*, (SPb.: Karo, 2011).

⁹⁶ Ye. İ. Zelenev, V. B. Kaseviç, *Kontseptsii Sovremennogo Vostokovedeniya*, (SPb.: Karo, 2013).

⁹⁷ N. N. D'yakov ve N. A. Samoilov, "Rossiya i strani Magriba: istoriko-kul'turniye kontaktı v Novoye vremya", *Rossiya i Vostok, Fenomenologiya vzaimodeystviya i identifikatsii v Novoye vremya, Kollektivnaya monografiya*, (SPb.: Izd. SPbGU, 2011).

⁹⁸ N. N. D'yakov, A. S. Matveyev, *Rossiya i Arabskiy Mir: Sv. K 200-letiyu Professora Peterburgskogo Universiteta Şeyha at-Tantavi (1810-1861)*, (SPb.: Izd. SPbGU, 2010).

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL RUSYA’SINDA ORTA DOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ İNCELEMELERİ

1.1. Oryantalizm Kavramı ve Temsil Biçimleri

Oryantalizm ya da eski tabirle söylersek *şarkiyatçılık* terimi, daha çok özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, şark “doğu” dünyasının edebiyatları, dilleri, tarihleri, sosyal ve kültürel hayatları, dinleri, sanatları ve dahi coğrafyaları gibi farklı konularında uzmanlaşmayı gerektiren özel bir bilgi türü olarak tanımlanabilir. Bu bilimin gelişmesinde ilk dönemler çoğunlukla İngiliz ve Fransız ekolü bir öncü rol üstlenmişti. Daha sonra ise bu alanda İspanyollar, İtalyanlar, Almanlar, Ruslar, Türkler, Amerikalılar ve Japonlar gibi farklı milletler de araştırmalar yapmaya ve eserler üretmeye başlamışlardı. Bu bilimin gelişmesinde rol oynayan akademisyenler arasında Arap kültürünün, Hint kültürünün ve İslam kültürlerinin, Avrupa kültürlerine eşit düzeyde incelenmesi gerektiğini söyleyen Doğu Hindistan Şirketi’nin İngiliz yetkilileri de vardı.⁹⁹

Bu kavram Orta Çağ döneminden itibaren yoğun olarak doğu dünyasındaki sanat, edebiyat ve kültürel sahalardaki çalışmaların taklidi ve tasviri manasında kullanılmıştı. Özellikle XIX. yüzyıl resim sanatında özel şekilde [“spesifik”] Orta Doğu’yu konu edinen [“tasvir eden”] yağlı boya resimler [“tablolar”] oldukça popüler idi. Yine bu ilgi sadece resim sanatı ile de sınırlı değildi. Benzer şekilde söz konusu dönemde batı ülkelerinin edebiyatlarında Doğu’ya karşı müthiş bir taalluk mevcuttu. Dönemin romanlarını, gezi yazılarını, şiirlerini ve dahi tiyatro eserlerini incelediğimizde tematik açıdan doğuya dair türlü düşler ve hayal ürünü imgelerle süslenmiş olduğunu görülmektedir.¹⁰⁰ Yine ilk başlarda Oryantalizm, Avrupa’daki daha geniş entelektüel ve sanatsal çevrelerde genellikle Asyalı veya “Doğulu” şeylere yönelik genel coşkuyu da ifade etmekteydi.¹⁰¹

Edward Said’in “*Oryantalizm* kitabının 1978’de yayımlanmasından bu yana çok sayıda akademik söylem ‘*Oryantalizm*’ terimini, *Batı’nın* Orta Doğu, Asya ve Kuzey Afrika toplumlarına yönelik genel tavrına atıfta bulunmak için kullanmaya başladı.”¹⁰² E.

⁹⁹ Alexander Lyon Macfie, *Orientalism*, 1. Basım, (New York: Routledge, 2014), s. 3.

¹⁰⁰ Bu konuda Gérard de Nerval’in “*Doğuya Seyahat*”ı ya da Lord Byron “*Child Harold’un Hac Seyahati*” vb. eserler örnek gösterilebilir.

¹⁰¹ Bayram Ali Çetinkaya, “Batı’daki ‘Sürgün’ Doğulu/ Yabancı Edward Said’in Gözüyle Oryantalizm: Öteki’nin Tanımlanması”, *Marifet Dini Araştırmalar Dergisi*, 9/1 (2009), s. 33.

¹⁰² Mahmood Mamdani, *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War, and the Roots of Terrorism*, (New York: Pantheon, 2004), s. 32.

Said'in analizine göre; *Doğu halkları* ["toplumları"] batılı entelijansiya tarafından "statik" [durağan] ve "gelişmemiş" [ya da az gelişmiş] biçiminde değerlendirilmektedir. Bu toplumların daha iyi bir şekilde anlaşılması ve tahlil edilebilmeleri için emperyal gücün hizmetinde olacak yeni bir bilim geliştirilmeliydi. Böylece oryantalizm; kimi zaman sosyoloji kimi zaman antropoloji ya da etnoloji gibi bilimler adı altında, Doğu'nun tekrar kurgulanması ya da arttırılması adına faaliyetler yürütülen bir disiplin olarak sahneye çıkmıştı. Said'in düşüncesine göre bu perspektif; Batı uygarlığının gelişmiş, rasyonel ve üstün olduğu fikrine dayanmaktadır.¹⁰³

Kur'an-ı Kerim'de şark ["doğu"] ve garb ["batı"] konusunda bir ayet vardır. "Meşrik da Allahındır. Mağrib da. Onun için nereye (hangi semte) döner, yönelerseniz Âllahın yüzü (kıblesi) oradadır. Şüphe yok ki Allah vaasi'dir, hakkıyla bilicidir."¹⁰⁴ Buradan hareketle hem coğrafi bir konum hem de bir yön olan bu iki kavrama iki medeniyet dairesinin bakışı bir hayli farklıdır. Umumi olarak günümüz ve geçmiş Batı medeniyeti Oryantalizm adı altında Doğu'yu kendi görmek istediği ya da varsaydığı şekil üzerinden algılamaktadır. Batı, Doğu'yu kendi muhayyilesinde konumlandırırken çoğunlukla referans olarak Avrupalı yazarların, bilim adamlarının yahut seyyahların eserlerini merkeze almaktadır. Hâlbuki bilimde çokça zikredilen bir nesnellik/ tarafsızlık durumu vardır. Bu ilke çoğu zaman yapılan Doğu değerlendirmelerinde görmezden gelinmekte, yanlı bir tutum sergilenmektedir. Yalnız burada az da olsa iki medeniyete eşit mesafeden bakan kimi aydınlar da vardır.¹⁰⁵

Eski oryantalizm kavramı, sadece Müslüman dünyanın ve Hindistan'ın dillerini ve yasalarını öğrenmekle kalmayıp aynı zamanda geleneksel sosyal ilişkilerin korunmasını arzu eden muhafazakâr ve romantik bir yaklaşımı da temsil etmektedir. Çok çeşitli araçlarla elde edilen bu bilgi, Hindistan'daki İngiliz politikası açısından çok spesifik bir şey anlamına da gelmektedir. Özellikle XIX. yüzyıl boyunca oryantalizm neticesinde elde edilen bilgi çok pratik ve pragmatik maksatlarla kullanılmaktadır. Geçmişte İngiliz emperyal iktidarı üzerinde önemli etkileri olan Oryantalizm disiplini siyasi iklimdeki değişimlere göre farklı tarihsel tartışmaların içinde çokça yer almaktadır. Dönemsel olarak ihtiyaçlara göre; doğru bir şekilde belirlenmiş analitik temeller

¹⁰³ Yiğit Zehra, "Hollywood Sineması'nın Yeni Oryantalist Söylemi ve 300 Spartalı", *Selçuk İletişim*, 5/3 (2008), s. 236.

¹⁰⁴ Hasan Basri Çantay, *Tefsirli Kur'an Meali*, çev. M. Ali Yekta Saraç, (İstanbul: Risale Yayınları), Bakara 115. Ayet.

¹⁰⁵ İlhan Ekici, "Doğu ile Batı Arasında Bir Aydın: Muhammed Alexander Russel Webb Efendi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S: 17, (2005), s. 2.

üzerinden yürütülmektedir.¹⁰⁶ Bu minvalde özellikle İngiliz ve Fransız oryantalizmi XIX. yüzyılda tamamen kurumsallaşma yapısını tamamlamıştı. Oryantalizm; Fransızlara ve İngilizlere kontrolleri altındaki milletleri yönetme konusunda emperyalizm ideolojisine hizmet eden bir bilim vazifesini de üstlenmektedir.

Oryantalizm; modern Avrupa kolonyalizminin bir eleştirisi ya da analiz biçimidir. Sömürgecilik sadece yalın anlamda bir yönetim sistemi olmayıp aynı zamanda Batı'nın Doğu'dan üstün olduğuna inanan çok yönlü bir dünya görüşüdür.¹⁰⁷ XIX. yüzyıl İngiliz siyasetçi Benjamin Disraeli'in *Tancred*'teki o çok bilinen ifadesiyle söylenirse; "Doğu bir meslektir."¹⁰⁸ Bu mesleği icra edenlere de Oryantalist/ Şarkiyatçı denir. Oryantalistlerin kendi analiz ve çıkarsamaları ile elde ettikleri malzeme, çeşitli sanrı ve varsayımlarla (klişelerle) birleştğinde; batılıların elinde doğuyu eleştirel gözle değerlendirmede güçlü bir araç/ silah haline gelmektedir.¹⁰⁹ "Oryantalizm, (şark tetkikleri) birkaç kelime ile tarif etmek istenirse, garbın şark âlemine alakadar olarak, onu tanımak için açtığı bir ilim yoludur, denilebilir."¹¹⁰

İlk oryantalizm çalışmalarının örnekleri bazı kaynaklara göre Fransız Kralı Şarlman [Fr. Charlemagne] devrinde yaşamış olan Alcuin'e [Lat. Flaccus Albinus Alcuinus] (735-804) değin götürülebilmektedir. Alcuin, birçok farklı dilde teolojik ve dogmatik incelemelerde bulunmuştu. Ancak bu oldukça zayıf mahiyette bir çabaydı. Ondan sonra gelen talebesi Hrabanus Rabanus Maurus ve bu zatın takipçileri ekolünü sadece IX. ve X. yüzyıla kadar taşıyabilmişti. Rabanus; keşiş, ilahiyatçı, şair, ansiklopedist ve askeri yazar gibi birçok vasfa haizdi. Onun bazı çalışmaları İbranice ve Hristiyanlığın kadim doğu kaynakları üzerineydi. Orta Çağ boyunca Hristiyan âlimlerin çok azı Yunancaya ve Arapçaya hâkimdi. Söz konusu dönemde Doğu ve özellikle İslam Dünyası adeta bir altın çağı yaşamaktadır. Tek başına Endülüs Emevileri bile bu dönemdeki İslami uyanışın parıltılarını fazlasıyla yansıtmaktaydı. Batı medeniyeti Endülüs uygarlığını yıktıktan sonra, buradan elde ettiği Arapça eserler vasıtasıyla yavaştan da olsa kadim Yunan felsefi eserlerine nüfuz etmeye başladı. Arapçadaki Eski Yunan filozoflarının [Sokrat, Platon ve Aristo vb.] kitapları uzak yerlerdeki bazı

¹⁰⁶ John MacKenzie ve John MacDonald MacKenzie, *Orientalism: History, Theory and the Arts*, (Manchester: Manchester University Press, 1995), s. 7-8.

¹⁰⁷ Riley Quinn, *Edward Said's Orientalism*, 1. Basım, (London: CRC Press, 2017), s. 10.

¹⁰⁸ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, 3. Basım, (İstanbul: Metis Yayınları, 2006), s. 9.

¹⁰⁹ Quinn (2017), *age.*, s. 11.

¹¹⁰ Abdülhak Adnan Adıvar, "Mukaddime", *İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lügati*, C: I, (İstanbul: Maarif Matbaası), 1940, s. 1.

manastırlarda tercüme edilip okunmaya başlandı. İşte bu dönemden sonra bir nevi oryantalizm dediğimiz gelenek vücuda gelmeye başladı.¹¹¹

Meryem Cemile (Margaret Marcus) özellikle Batı ve Doğu [çoğunlukla İslam Medeniyeti kastedilmektedir.] arasındaki karşılaşmayı oryantalizm bağlamında *İslam ve Oryantalizm* isimli eserinde ilginç bir şekilde değerlendirmektedir.¹¹² Onun şu satırlarına bakılabilir: “Batılılar, geleneksel İslam toplumunu tanımlamak için modernleşme ölçütünü kullanarak, birtakım kavramlar üzerinde ısrarla durup, İslam toplumunun gelişmemiş, durağan, ömrünü bitirmiş ve sona ermiş bir toplum yapısına sahip olduğunu ileri sürdüler. Kullanmaktan en fazla hoşlandıkları ifade ise, İslam toplumunun ancak VII. yüzyıldaki Arap bedevilerini tatmin edebileceği fikri idi.”¹¹³ Batılı tarihçiler de aynı şekilde bir yaklaşım sergileyerek benzer ifadeleri sıklıkla kullanmışlardır. M. Cemile’ye göre, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren batılılar tarafından İslam dinine Hristiyan dogmalarından hareketle büyük bir mücadele başlatılmıştı. İşte bu mücadelede özellikle Oryantalist bilginler en ön safhalarda yer almıştı. Bunların birçoğu da misyoner, diplomat yahut seyyah, bilim adamı gibi kimliklere bürünmüştü.

Yine oryantalizm minvalinde yapılan çalışmaların tamamını da kötü görmek pek doğru olmasa gerek. Said’in yazmış olduğu *Şarkiyatçılık* kitabı neticesinde oryantal ve oryantalizme dair bu olumsuz görüşler daha da yaygınlaşmış ve pekişmiştir.¹¹⁴ Cemile yine aynı eserinde [*İslam ve Oryantalizm*] bu konuya dair şöyle bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir:

“Oryantalizm (şarkiyatçılık-doğubilim) bütünüyle kötü müdür? Eğer buna ihtiyatla cevap verecek olursak; şüphesiz ki hayır. Batıda göze çarpan birkaç okul, gerçekten İslami bilimler alanında çalışmalar yapmaktadır. Bunların yaptıkları çalışmalar elbette çok değerlidir. Eski İslam el yazmaları, uzun zamandan beri unutulmuş ve karanlıkta kalmış birçok bilgi kaynağı, bu çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır.”¹¹⁵

Şöyle düşünülebilir: Örneğin; *İslam Ansiklopedisi*’ndeki birçok madde müsteşrikler tarafından yazılmıştır. Bu maddelerin bazıları ise ilk defa ele alınarak ilgili

¹¹¹ Adivar (1940), *age.*, s. 1-2.

¹¹² Meryem Cemile, *İslam ve Oryantalizm*, çev. Faruk Yılmaz ve Ahmet Deniz, 1. Basım, (İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1979), s. 5.

¹¹³ Cemile (1979), *age.*, s. 24.

¹¹⁴ Edward W. Said, *Orientalism*, (United States: Pantheon Books, 1978), s. 7.

¹¹⁵ Cemile (1979), *age.*, s. 33.

literatüre müspet bir katkı sağlamıştır. Hatta bu maddelerin bazıları yanlışlarla da dolu olabilir. Yine de bu maddelerin yazılması için çok eski dönemlerdeki birçok İslami kaynaktan faydalanılmıştır. Dolayısıyla bir iştirakin sadece kötü yönleriyle değerlendirilmesi eksik olacaktır. İlim kimden gelirse gelsin almak/ elde etmek lazımdır, tabi bu bilgiyi eleştirel bir şekilde değerlendirip, içselleştirdikten sonra kullanmak daha yararlı olabilir.

Cemile'nin tespitince XIX. ve XX. yüzyıldaki birçok oryantalistin yaklaşık olarak genel ortak felsefesi şöyledir; "I-Charles Darwin'in evrim teorisinin itirazsız kabulü. II-Darwin'in biyoloji teorisini, sosyal hayata uygulamak mümkündür. III-Dolayısıyla modern batı kültürüne karşı çıkmak demek, evrimin kanunlarına karşı çıkmak, gelişmeye isyan etmek ve tabiat kanunlarına başkaldırmak demektir. IV-Modern bilimsel bilgi, ilahi vahye ve ulvi değerlere dayanan tüm dinlerle çelişkiye düşmüş ve onları çağ dışı bırakmıştır."¹¹⁶ Bu anlayış aslında çizgisel tarih yaklaşımının doğal bir sonucudur. Batı bu çizgi üzerinde en büyük ve en son duraktır. Diğer, öteki ve yabancı toplumların hepsi geridedir.¹¹⁷ Batılı oryantalistler genellikle Doğu toplumlarını yargılamak [Bu hakkı rahatlıkla kendilerinde görebilirler.] her daim bu ileri-geri mevzusundan hareket etmektedirler. Oysa tarihin pek ala geçmiş döneminde yaşamış bir uygarlık çok daha gelişmiş olabilir. Bunu anlayabilmek için çizgisel tarih modelinin yerine döngüsel tarih modelini kabul etmek gerekirdi.

Bryan S. Turner, oryantalizm konusunda son derece önemli birkaç çalışmaya imza atmış bir entelektüeldir. O'nun *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam* isimli kitabında İslam toplumlarını inceleyen oryantalistlerin birkaç basit önermeden hareket ettiklerini söyler. Bunlara değinilecek olursa; "I-Statik tarih [anlayışı], İslamlaştırılmış toplumların yapısı ve batılı Hıristiyan kültürün dinamik evrimsel özelliği arasında bir karşıtlık kurmaktır. II-İslam'ın durağanlaşmasını açıklayan nedenlerin bir listesini sunmasıdır. (Doğu despotizmi, keyfilik vs.) III-Sorunun üçüncü boyutu ise Müslüman psikolojisi ile ilgilidir."¹¹⁸ Dikkat edilirse bu noktada Cemile ve Turner'in fikirleri kısmen de olsa örtüşmektedir.

¹¹⁶ Cemile (1979), *age.*, s. 193-194.

¹¹⁷ Francis Fukuyama'nın "*Tarihin Sonu ve Son İnsan*" kitabı bugün hala Batı medeniyetinin kendisini bir dev aynasında görme sanrısından kurtaramadığının bir göstergesidir.

¹¹⁸ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*, çev. Ahmet Demirhan, 2. Basım, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), s. 17-18.

Türkçede belki de oryantalizm konusunda en önemli açıklamaların ve kaynakların yer aldığı eser; Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan'ın *Tarihte Usul* adlı çalışmasıdır.¹¹⁹ A. Z. V. Togan, doğu ve batı medeniyetlerinin farklılığını Goethe ve İkbâl üzerinden kısaca değerlendirmiştir. Aşağıdaki pasaja bakılabilir:

“Garb mütefekkirlerinden bu mevzu [Oryantalizm] üzerine yazanların çoğu, bilhassa Avrupa medeniyetinin ahlaki cihetinin tekâmülünde müessir amil sıfatıyla Hristiyanlığa çok yer vermişlerdir. Dini, bir tali amil sıfatıyla bahis dışı bırakırsak, bu tariflere göre Garb, eski Yunandan gelen devamlı araştırma, akide ve menfaatler çarpmasını kendisi için fikir hayatının kaynağı yapan, kaderden çok kendine ve akla güvenerek tabiatı insana tabi kılma isteğini hâkim kılan bir aktivite âlemdir; Şark ise huzur ve feragatten haz duyan murakabeci, esrarlı, son derece dindar, şuursuz, yaşanılan hayata geçici nazarile bakan ve hâlihazıra ancak, mazi ile ilgili olduğu ölçüde kıymet verebilen, kadere inanmış, tabiatı kendi haline bırakmış, pasif bir âlemdir. Şarkı bu mana ile anlayan ve seven garbli şair Goethe'nin ‘Garb-Şark divanı’ ve şarklı şair Sir Muhammed İkbâl'in ‘Şark-Garb divanı’ (Li-’llah-i ’l-maşriq va’l-magrib) Garb-Şark fikir ve zihniyetlerini şiirlerinde canlandırmışlardır.”¹²⁰

Yukarıdaki alıntılanan paragrafta Togan, Batı'yı antik Yunan'ın bir devamı olarak nitelemektedir. Yalnız burada Yunan felsefe ve bilgisinin doğuya nasıl geçtiğine dair en ufak bir tespit bulunmamaktadır. Dikkat edilirse; Garpla ilgili cümlelerin sonu “aktivite” kelimesi ile biterken, Şarkla ilgili cümlelerin “pasif” sözcüğüyle bittiği görülmektedir. Burada tipik bir oryantalist perspektif söz konusudur. Doğu toplumları statiktir ve ilerlemezler. Tam aksine Batı toplumları ise dinamikler ve sürekli gelişmektedirler. Bu anlayışın kökeninde yine evrimci bakış açısı yatmaktadır. Ne yazık ki, Doğu içinden çıkan âlimler bile “bu sanrılı kötü nazariyeden” çoğunlukla kurtulamamaktadırlar. Bunun altında ilmî kaygılar da mevcuttur. Çünkü genel konsensüs dışına çıkıldığında bilim çevrelerinde bu düşünceler bir değer taşımamaktadır.

Doğu ve Batı kavramları bir manada gündüz ve gece kavramları gibi zıtlıkları ile konumlanmıştır. “Düşüncenin mistik arenasında da doğu ile batı, ‘öteki’ gruplardır.”¹²¹

¹¹⁹ A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 2. Basım, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969), s. 5.

¹²⁰ Togan (1969), *age.*, s. 12.

¹²¹ İsmail Süphandağı, *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm*, (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), s. 18.

Fakat daha çok bu konumlanış Batı'nın hâkimiyetinde olan bir anlayışla gerçekleşmektedir. Bu ise son derece yanlıştır. Tarihteki medeniyet ve kültür merkezleri her daim değişkendir. Bugün Batı'nın sahip olduğu güce bir zamanlar pek ala Mısır, Sümer, Babil, Çin ya da Hint kültürleri de sahipti. Onun için bir medeniyetin diğer farklı bir medeniyeti önce ötekileştirip sonra köle yapması ve sömürmesi olgusunun temellerini kutsal metinlerdeki *Habil* ve *Kabil* kıssasına değin götürülebilmektedir.

Oryantalizm terimi muhteva olarak, pek çok güncel tartışmayı beraberinde getirmektedir. Ali Karakaş'ın ifadesiyle; “bazı bilim adamları onun bilimsel bir çalışma olduğunu, bazıları ideolojik bir hareket ve bazıları da bir sömürü aleti olduğunu öne sürmektedir. Yapılan bir tanıma göre oryantalizm, önce doğuyu tanımak, sonra ona hâkim olmak ve daha sonra da onu kendi ideolojisi çerçevesinde yeniden şekillendirip idare etmek için batının takip ettiği bir yoldur.”¹²² Bu ifadelerden hareketle; Oryantalizm'in Doğu üzerinde tahakküm kurmada kullanışlı bir yöntem olduğu varsayılabilir. Batılı ülkeler bu yöntemi farklı mecralarda da olsa halen sürdürmektedirler.

Birçok farklı kaynakta da belirtildiği gibi “Oryantalizm” kelimesi İngilizceye XIV. ve XVII. yüzyıllarda kullanılan Orta Fransızca [Moyen Français] döneminde ya da daha anlaşılır biçimde söylersek, “Orta Çağ Fransızcası”ndan geçmiştir. Sözcüğün kökeni etimolojik olarak; *Occident* (Batı)'nın zıt anlamı olan *Orient* (Doğu) lafzından gelmektedir.¹²³ Yine Latince'deki *Oriēns* (Orientis) sözcüğünün karşılığı o günkü bilinen dünyanın [Yedi İklim] doğu kısmını ifade etmektedir.¹²⁴ Latince'de çok ünlü bir deyiş vardır: “*Ex Oriente Lux, Ex Occidente Doxa*” (Işık doğudan gelir, bilgi/ şan batıdan.) Hatta bu minvalde Cemil Meriç'in aynı isimdeki kitabı konuya dair birçok göndermeler yapmaktadır.¹²⁵

Aklılara hemen şu soru gelebilmektedir. İlk defa oryantalizm ifadesi nerede ve nasıl kullanılmıştır? Bu soruyla ilgili Türkçe'deki en doyurucu kaynaklardan biri Yücel Bulut'un *Oryantalizmin Kısa Tarihi* isimli çalışmasıdır. Türkçe literatürde oryantalizm konusunda yazılan birçok makale ve kitapta bu çalışmaya atıf yapıldığı görülmektedir.

¹²² Ali Karakaş, [M. Hamdi Zakzuk'tan alıntılanan] “Bir Hadis Oksidentalisti Olarak Fuat Sezgin ve Hadis Kitabetine Dair İddiaları”, ed. Zeki Taştan, *Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihi Sempozyumu: Sempozyum Kitabı* içinde (s. 73-112), İstanbul: Hiperlink Eğit. İlet. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti., 2019, s. 79. (M. Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm ve Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*, trc. Abdülaziz Hatip, (İzmir: Işık Yayınları, 1993, s. 8. vd.).

¹²³ Oxford Dictionary of English, “Orient” ve “Orientalism”, ed. Angus Stevenson, (Oxford: Oxford University Press, 2010), s. 1252-1253.

¹²⁴ English Larousse, “Orient”, (Paris: Larousse, 1968), s. 822. Hırad Abtahi, Gideon Boas, Richard May, *The Dynamics of International Criminal Justice*, Nijhoff Publishers, 2006, s. 36.

¹²⁵ Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, 1. Baskı, (İstanbul: Pınar Yayınları), 1984, s. 5-10.

Antikacı olan Anthony Wood (1632-1695) Merton Koleji'nde (Oxford) eğitim almış ve ömrünü eski eserler aramaya vakfetmiştir. Bir yandan eski eserleri toplarken diğer yandan antik anıtsal yazıtları kopyalamayla meşgul olmuş bir kişidir.¹²⁶ İlk defa A. Wood, 1691 yılında *Samuel Clarke*'ın doğu dillerini bilen manasında ünlü bir "oriental" diye bahsetmekteydi.¹²⁷ Peki, Samuel Clarke diye bilinen bu zat kimdi? 1675-1729 yılları arasında hayat sürmüş olan Clark, İngiliz bir din adamı ve filozof idi. Ayrıca kolej eğitimi sırasında ünlü fizikçi ve doğa filozofu Isaac Newton, Clark'ın bir süre öğretmeni olmuştu. Eserlerinde özellikle Hobbes, Spinoza ve Toland'ı sıklıkla eleştirmiştir. Newton'dan derinden etkilenen Clarke, Descartes'ın evren ve beden metafiziğine dair görüşlerini de eleştirmiştir. İki önemli eseri; *Tanrı'nın Varlığının ve Niteliklerinin Gösterilmesi* ile *Doğal Dinin Değişmez Yükümlülükleri ile Hristiyan Vahyinin Gerçeği ve Kesinliği Hakkında Bir Söylem* ölümünden sonra 4 ciltlik toplu eserleri içinde yayımlanmıştır. Clarke, hayatının son yıllarında özellikle erken Hristiyan teolojisine ait eski metinleri, Sezar'ın bazı yazışmaları ve Yunan destanı *İlyada*'yı İngilizceye çevirmiştir.¹²⁸ Bu çevirileri yaparken bazı doğu (Arapça, Süryanice vb.) metinlerinden de yararlanmış. İşte bu yüzden Wood ondan bahsederken; "oriental" tabirini kullanmış olabilir. Yücel'in belirttiğine göre; Lord Byron, dört kısımdan teşekkül *Child Harold's Pilgrimage* [*Çocuk Harol'un Hac Yolculuğu*] isimli ayrıntılı şiirinin dibacesinde Bay Thornton'un oryantalistliğinden de bahsetmektedir.¹²⁹ Bu kitap ise ilk kez 1812 yılında Londra'da yayımlanmıştır.¹³⁰ Byron'un söz konusu şiirinde şöyle ilginç bir ifade de yer almıştır: "Leydi! Ne zaman göreceğim duvarlarını? Bir zamanlar ortaya çıktığı yerde Özgür Bizans'ın. Ve İstanbul'un doğu [Metnin orijinalinde *Oriental* diye geçmektedir.] salonları. Kuşatıldı şimdi Türk zorbalarca."¹³¹ Byron, belki de doğudaki Hristiyanlığın en kutsal kentlerinden biri olan İstanbul'un kuşatılıp Türkler tarafından alınmasını, aradan bunca yıl geçmesine rağmen hala unutamamış gözükmektedir.

¹²⁶ Graham Parry, "Wood, Anthony [Anthony à Wood]", 2008, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford Ulusal Biyografi Sözlüğü (İnternet Ed.), <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-29864> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 06 Şubat 2020].

¹²⁷ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 7. Basım, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), s. 3.

¹²⁸ Timothy Yenter and Ezio Vailati, "Samuel Clarke", (Fall 2018 Edition), The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Edward N. Zalta (Ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/clarke/> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 06 Şubat 2020].

¹²⁹ Bulut (2017), *age.*, s. 3.

¹³⁰ Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, 1. Basım, (London: Printed for Jhon Murray (Özel Baskı), 1812), s. 1-3.

¹³¹ Byron (1812), *age.*, s. 208.

Çoğu zaman batılılar tarafından oryantalizm terimiyle; Avrupalı olmayan insanlar hakkında bilgi üretmek, yorumlamak ve değerlendirmek için kullanılan yapılandırılmış bir dizi kavram, varsayım ve söylemsel uygulama kastedilmiştir. Bu manada kullanıldığında oryantalizm bir nevi batı kolonyalizminin cürüm işlerken kullandığı bir enstrüman olarak da kabul edilebilir. Tüm insanlık tarihi boyunca fark edildiği gibi bilgi ve güç arasında derin bir ilişki bulunmaktadır. Batı medeniyeti oryantalistik bilgisini arttırdıkça hızla Doğu karşısındaki konumunu güçlendirmektedir.

Doğu'yu bilme Doğu'ya tahakküm etme projesinin de bir parçasıydı. Bu proje hiç de öyle masumane bir düşünce değildi. Bir adamın diğer bir adamı rahat bir şekilde kandırabilmesi için önce onu tanıması gerekir. Tanınmayandan ve bilinmeyenden ise çoğu zaman korkulur. Dolayısıyla bu minvalde düşünüldüğünde, batılıların Doğu'yu iyi tanımış olmaları gerekmektedir. Bu tanıma işini yaparken de sıklıkla tarih, felsefe, edebiyat, sosyoloji, antropoloji ve özellikle filoloji gibi disiplinlerin imkânlarından sonuna değin yararlanmışlardı. Bu disiplinlerden elde edilen ortak bilgiyle oryantalizm oluşmuştur. Yücel, bu konuda şunu dile getirmiştir: Oryantalizmi; “batının doğu hakkındaki imajları ya da doğuya ilişkin batılı kolektif muhayyile olarak [da] tanımlayabiliriz.”¹³² Bir şeyin varlığı ancak onun zıddıyla anlaşılır. Tıpkı yokluk olmadığında varlığın olmaması gibi. Dolayısıyla bir anlamda batı kendi varlığının şuuruna varması için doğuyu var etmişti. İnşa edilen bu doğu onların hayal güçlerinin neticesinde oluşmuştur.

Oryantalizm terimi geçmiş dönemlerde bu kadar negatif bir manada kullanılmamaktadır. Hatta XVIII. ve XIX. yüzyılda hem batıda hem de doğudaki üniversitelerde saygın bir disiplin olarak yer almaktadır. Oryantalizm daha çok Said'in getirmiş olduğu sistematik tenkit neticesinde bu itibarını fazlasıyla kaybetmişti. Son dönemin Bernard Lewis gibi kimi saygın oryantalistleri bu durumu eleştirmektedirler.¹³³ Lewis'e göre, Arap ülkelerindeki oryantalizme karşı düşmanlık; hiçbir zaman evrensel ve baskın bir görüş değildir. Said ve O'nun sıkı takipçisi olan okurları tarafından şiddetli saldırıya maruz kalan oryantalistlerin çoğu Arap ülkelerindeki birçok nesle kendi tarih ve kültürlerini öğretmişlerdir. Arapçaya tercüme edilen oryantalist eserler vasıtasıyla bu nesiller bir şekilde bilgilenebilmişlerdir. Lewis açısından oryantalistlerin bazılarının, nesnel

¹³² Bulut (2017), *age.*, s. 7.

¹³³ Lewis'in Türkiye'deki saygınlığını anlamak için; tek başına bile *Modern Türkiye'nin Doğuşu* çalışması yeterlidir. Türkiye tarihi ile ilgili yazılan birçok Türkçe makale ve kitaplarda bu eseri geçerli referans olarak görmek artık olağandır.

ve öznel olarak emperyalizme hizmet ettiğine dair bir şüphe yoktur. Fakat bir bütün olarak tüm oryantalist girişimi hedef almak ve bunu sadece bu şekilde açıklamak, eksik olacaktır. Avrupa, bilgi yoluyla iktidar peşinde koşma nedeniyle; Arapça ve İslam medeniyeti ile ilgili çalışmalar yürütmeye yüzyıllarca önce başlamıştır. Asıl sormamız gereken soru; bu çalışmaların Avrupa’da neden geliştiğidir? Lewis’e göre hiç kimse unutulmuş Orta Doğu medeniyetlerini öğrenmeye/ anlatmaya İngilizler ve Fransızlar kadar çaba sarf etmemiştir.¹³⁴ Lewis’in bu noktada tespitleri kısmen doğru olsa da bu Fransız ve İngilizlerin unutulmuş medeniyetleri yağmaladığı ve talan ettiği gerçeğini pek değiştirmemektedir. Ayrıca İngiliz ve Fransızlar sadece bu eski uygarlıkların âsâr-ı atikasını değil günümüzde yaşayan birçok milletin de tüm yer altı ve yerüstü kaynaklarını sömürmüşlerdir.¹³⁵ Olaya sadece bir tarih ve kültür unsuru penceresinden bakmak büyük bir hata olmaktadır.

Said açısından “yakın doğu-Avrupa ilişkisinin temel ilkesi, Napolyon’un 1798 Mısır istilasıyla belirlenmiştir; bu istila, birçok bakımdan, düpedüz daha güçlü bir kültürün bir başka kültürü salt bilimsel yoldan kendine mal edişinin modeliydi.”¹³⁶ Dolayısıyla akademik oryantalizmin başlangıcı bir bakıma Napolyon’un bu seferiyle olmuştur. Bu aynı zamanda Batı ve Doğu uygarlığının karşılaşması neticesinde oluşan yeni bir yaklaşım modeliydi. Maxime Rodinson’un; *Batıyı Büyüleyen İslam* isimli kitabının I. bölümünde alt başlık olarak “Oryantalizmin Doğuşu” isimli bir kısım bulunmaktadır. Rodinson, “...yüzde yüz ideolojik bir itişle önce diller öğrenilir ve malzemeler toplanır. Daha Orta Çağ’da, İspanya’da Arapça tetkikleri böyle başlamıştı: Misyonerlerin hizmetinde faaliyetler yapılmaktaydı, 1492’de Granada düşünce, bu çalışmalar da anlamlarını kaybettiler”¹³⁷ demiştir. Yalnız Rodinson akademik oryantalizmin doğuşunu çok daha eski bir tarihten başlatmaktadır. Şu pasaja bakılabilir:

“Guillaume Postel (1510-1581) mistik’ti, hatta deliydi, Hristiyanlığın coşkunu bir savunucusuydu, bir Fransız vatanperveriydi, dünyanın en angaje bilginiydi. Buna rağmen dillerin ve kavimlerin incelenmesine büyük yardımları oldu. Ayrıca, doğu ülkelerinde çok önemli yazmalar

¹³⁴ Bernard Lewis, “The Question of Orientalism”, *The New York Review of Books*, 24 Haziran 1982, s. 1-10. Makaleye:

<https://www.amherst.edu/media/view/307584/original/The+Question+of+Orientalism+by+Bernard+Lewis+%7C+The+New+York+Review+of+Books.pdf> adresinden erişildi. [Erişim tarihi: 07 Şubat 2020].

¹³⁵ T. Ö. Güngör, “Daniel Defoe’nun *Robinson Crusoe* Adlı Eserinde Irk ve Irkçılık”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 16, (2015), s. 3-18.

¹³⁶ Said (2006), *age.*, s. 52.

¹³⁷ Maxime Rodinson, *Batıyı Büyüleyen İslam*, çev. Cemil Meriç, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1983), s. 46.

topladı. Öğrencisi olan Joseph Scaliger (1540-1609) ansiklopedik bilgileri olan bir âlimdi. Misyonerlik çalışmalarını bir yana bırakarak oryantalizmle uğraştı. 1586'da Avrupa'da Arapça, tipografinin emrinde bir matbaa olacaktı. Matbaayı kuran Toskanya büyük dükası kardinal Medicis'li Ferdinand'dır."¹³⁸

Bu matbaa büyük oranda İbn-i Sina, Farabi, Biruni, El-Kindi, Cebir bin Hayyam, Nasreddin Tusi ve İbn-i Rüşd gibi bilgin ve filozofların eserlerinin batıya aktarılmasında kullanılacaktı. Bir nevi bu tercüme faaliyetleri neticesinde bugünkü Batı medeniyetinin bilimsel ve akademik temeli kurulmuştur.¹³⁹

Guillaume Postel; Yunaca, İbranice, Latince gibi pek çok semitik dili konuşan ve yazabilen bir bilgindi. 1535 yılında Fransız-Osmanlı ilişkilerinde bir dönüm noktası yaşanmıştı. G. Postel, Osmanlı Devleti'ne atanan ilk daimî Fransız sefiri Jean de la Forest'ın yanında Kanuni Sultan Süleyman'a tercüman olarak Anadolu'ya gelmişti. Bu görevi sırasında Türkçe, Arapça, Kiptice, Ermenice ve Rumca gibi dilleri öğrendi. Postel, Osmanlı Devleti'nde üç yıl kaldıktan sonra topladığı birçok değerli yazma eserle birlikte memleketine döndü. 1538'de ünlü Collège de France'nın Arapça, İbranice, Grekçe [doğu dilleri] ve Matematik kürsülerinde Profesör olarak hocalık yaptı. 1539'da *Arap Dili Grameri*'ni (Fransızcadır) yazdı.¹⁴⁰ Kudüs ve İstanbul'a birçok kez seyahat gerçekleştirdi. Ayrıca Osmanlı'yı anlatan "*De la République des Turcs*" [*"Türklerin Devleti"*] ya da "*Türkiye Cumhuriyeti*" şeklinde tercüme edilebilir.] diye bir çalışması da bulunmaktadır.¹⁴¹

De la République des Turcs'inde Postel, Osmanlı toplumunu oldukça müspet bir şekilde açıklamaktadır.¹⁴² Bu yüzden hayatının sonuna doğru kilise ve çalıştığı okullardan uzaklaştırılmış/ dışlanmış. Filolojik manada ilk sağlam oryantalist çabayı Postel'in başlattığı söylenebilir. Postel'e ilk ciddi Oryantalist olma vasfını kazandıran beklide en önemli eseri; *Des Histoires Orientales et Principalement des Turkes ou Turchiques et Schitiques ou Tartaresques et aultres qui en sont descendues, oeuvre pour la tierce fois*

¹³⁸ Rodinson (1983), *age.*, s. 46.

¹³⁹ İ. Kayaoglu, "İslam Medeniyetinin Batıya Etkileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1-4), (1987), s. 215.

¹⁴⁰ Bobzin, H. (1990). *Guillaume Postel (1510-1581) und die Terminologie der Arabischen Nationalgrammatik. In Studies in the History of Arabic Grammar II*, p. 57; John Benjamins, s. 5.

¹⁴¹ Zeki Arkan, "Postel, Guillaume (Wilhelm)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/postel-guillaume-wilhelm> adresinden erişildi. [Erişim tarihi: 07 Şubat 2020].

¹⁴² Michael Harrigan, *Veiled Encounters: Representing the Orient in 17th-Century French Travel Literature*, (Leiden: Brill Press, 2008), s. 20-21.

augmenté [Doğudaki Başlıca Türk, Tatar ve İskit Halklarının Tarihi] 1575'te basılmıştır.¹⁴³ Postel, 1543 yılında ise *Kur'an-ı Kerim*'i ilk kez Latince olarak tercüme edip yayımlamıştır. Kitabın Latince ismi; *Alcorani seu legis [Hz.] Mahometi et Evangelistarum concordiae Liber*'dir.¹⁴⁴ Bu bilgin sadece *Kur'an-ı Kerim*'i kendi diline çevirmekle kalmamış aynı zamanda *İncil*'i de Arapçaya tercüme etmiştir.¹⁴⁵ Postel, dünyadaki tüm kiliseleri tek çatı altında toplamak istemiştir. Bu ise engizisyonun şiddetli tepkisini çekmiştir. Kilisede üst düzey görevler almış olması nedeniyle O'nu ölümle cezalandırmak yerine delilikle itham etmişlerdi. Postel, Rodinson'un ve birçok Fransız tarihçinin dediği gibi deli değildir. Orta Çağ kilisesinin temel varsayımlarına karşı çıktığı için bu suçla itham edilmiştir. Şunu da belirtmek gerekmektedir; Postel de zaman zaman yazdığı metinlerde tüm benzerleri gibi Türklere "Barbar" demekten çekinmemiş ve Müslümanlara karşı bir Haçlı seferinin düzenlenmesi için de çaba göstermiştir.¹⁴⁶

Joseph Scaliger, 1559'da Yunanca ve Latince okumak için Paris'e gelmiş daha sonra burada İbranice, Arapça ve Farsça gibi dilleri de öğrenmiştir. 1583'te en ünlü çalışması olan *Opus de Emendatione Tempore* [*Vaktin Doğru Düzenlemesine Dair Bir Çalışma*] yayımlamıştır. Scaliger, bu eserinde çeşitli antik uygarlıkların yapmış olduğu saat ve takvim ölçülerini mukayeseli bir şekilde incelemiştir.¹⁴⁷ O, Avrupa'daki klasik tarih anlayışının sınırlarını antik Yunan ve Roma dışındaki; Pers, Babil, Yahudi ve Mısır Medeniyetini de kapsayacak şekilde genişletmek istemiştir. Yunanca bilgisini arttırdıktan sonra [Homer'i çok iyi düzeyde tahlil ettiği metinlerinden anlaşılmaktadır.] Hocası Postel'in önerisiyle İbranice ve ardından Arapçaya dair hevesle çalışmalar yapmaya başlamıştır. En önemli öğretmeni ise Jean Dorat'dır. Hayatının son on altı yılını Hollanda'nın ilim merkezi olan Leiden şehrinde geçirmiştir.¹⁴⁸ O'nun Doğu'yu incelemesi, Avrupa'ya eski tarihin Yunan ve Romalılarla sınırlı olmadığını göstermiştir. Arap çalışmalarında ise bu sahada misyon ve teolojiye hizmet etme geleneğinden kopan

¹⁴³ Guillaume Postel, *Des Histoires Orientales et Principalement des Turkes ou Turchikes et Schitiques ou Tartaresques et aultres qui en sont descendues, oeuvre pour la tierce fois augmenté*, 1. Baskı, (Paris: de Marnet et Cauellat, 1575), s. 1. [Kitap 1999 yılında İstanbul'da ISIS yayınlarıca Jacques Rollet'in önsöz ve notlarıyla Fransızca olarak tekrar neşredilmiştir].

¹⁴⁴ Guillaume Postel, *Alcorani seu legis [Hz.] Mahometi et Evangelistarum concordiae Liber: in quo de calamitatibus orbi Christiano imminentibus tractatur: Additus est libellus de universalis conversionis, iudicii tempore, et intra quot annos sit expectandum, coniectatio, ex divinis ducta autoribus, veroque proxima*, 1. Baskı, (Paris: Gromorsus, 1543), s. 1-2.

¹⁴⁵ Zeki Arıkan, Guillaume Postel ve "De la Republique des Turcs", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 2, S. 1, (1984), s. 68-82.

¹⁴⁶ Arıkan (1984), *age.*, s. 79.

¹⁴⁷ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Joseph Justus Scaliger", *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Joseph-Justus-Scaliger> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 09 Şubat 2020].

¹⁴⁸ Warren E. Blake, "Joseph Justus Scaliger", *The Classical Journal*, 36 (2), (1940), s. 83-91.

ilk kişiydi. Çalışmalarında tarihsel gerçeklere ulaşmak için; farklı dillerde bile olan metin, yazıt, nümizmatik, kronoloji gibi araçları da kullanmıştır.¹⁴⁹ Lipsius ve O'nun izinden giden Scaliger'in öğrencileri, çağdaş siyasi meseleler hakkında yorum yapmak için hümanist gelenek dâhilinde Doğu'ya ait bir dizi klasik kaynağı da kullanmışlardır.¹⁵⁰ Paul Botley'e göre O, Biruni gibi çok dilli ve hırslı bir çevirmendi.¹⁵¹

Rodinson üzerinden oryantalizmin doğuşu okumaya devam edilebilir; "Hollandalı Erpenius [Thomas van Erpe] (1584-1624), Erpe'nin talebesi olan Jacop Golius (1596-1667), Avusturya Lorrain'li Franz Meninski, Leiden'li F. Ravlenghien [Raphelengus] (1539-1597), VIII. Urhain, İngiliz Edward Pocock (1604-1691), Fransız Barthelmy d'Herbelot (1625-1695) [Ünlü Doğu Kütüphanesi'nin yayımlayıcısıdır. Bu eser *İslam Ansiklopedisi*'nin de ilk taslağıdır.] ve Antoine Galland (1646-1715)" gibi adlar geçmektedir.¹⁵² [Kelile ve Dimne'yi Fransızcaya tercüme eden oryantalist Antoine Isaac Silvestre de Sacy'i de unutmamak gerekir.] Bu kişilerin her birisinin oryantalizmin bir bilim olarak doğuşunda son derece önemli katkıları olmuştur.

İlgili literatüre ilaveten *İslam Ansiklopedisi* "Oryantalizm" maddesinde; Oryantalizm kelimesinin "Fransızcada 1799'da *Magasine Encyclopédique*'te görüldüğünü, 1824'te *Journal Asiatique*'te Louis Langlès için yayımlanan ölüm ilânında oryantalist kelimesine yer verildiğini, Oryantalizm 'doğu incelemesi' anlamıyla 1838'de *Dictionnaire de L'Académie Française*'e" de kullanıldığını tespit edilebilir.¹⁵³ Kelimenin Fransızcadaki etimolojik tarihi incelendiğinde ise; 1799'da *Magasine Encyclopédique*'de «spécialiste des langues et des civilisations orientales», «doğu dilleri ve medeniyetlerinde uzman» isim¹⁵⁴ şeklinde, 1803'te Leksikograf Boiste'nin "*Dictionnaire universel de la langue Française, avec le Latin*"inde «qui s'occupe des Orientaux, de ce qui les concerne», «Bu bağlamda, kimi ilgilendirir doğulular» sıfat şeklinde geçtiği görülmektedir.¹⁵⁵ Kelime adıl olarak da kullanılmaktadır. Örneğin, sözcüğü Mercier

¹⁴⁹ Christopher Toll, "The Purpose of Contemporary Islamic Studies", ed. Klaus Ferdinand ve Mehdi Mozaffari, *Islam: State And Society* içinde (13-25), (London: Routledge, 2013), s. 15.

¹⁵⁰ Arthur Weststeijn, "Republican empire: colonialism, commerce and corruption in the Dutch Golden Age", *Renaissance Studies*, Vol. 26, No. 4, (September 2012), s. 493-494.

¹⁵¹ Paul Botley, "Three very different translators: Joseph Scaliger, Isaac Casaubon and Richard Thomson", *Canadian Review of Comparative Literature/ Revue Canadienne de Littérature Comparée*, Vol. 41, No. 4, (December 2014), s. 481.

¹⁵² Rodinson (1983), *age.*, s. 49-50.

¹⁵³ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 09 Şubat 2020].

¹⁵⁴ La langue française, "Orientaliste", <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition-orientaliste/> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 09 Şubat 2020].

¹⁵⁵ Pierre Claude Victoire Boiste, *Dictionnaire universel de la langue française, avec le latin, et Manuel d'orthographe et de néologie: extrait comparatif des dictionnaires publiés jusqu'à ce jour, contenant*, 2. Baskı, (Paris: Chez Desray (Özel Baskı), 1803), s. 284.

Néol, 1801’de «Prendre les mœurs orientales», «doğuluların geleneklerini edinmek», [Onların] biçiminde kullanmıştır.¹⁵⁶ Terim; Doğu’yu keşfetme manası dışında Orta Çağ sonu, XVIII ve XIX. yüzyıl boyunca konu ve renklerini doğu olarak seçen resim sanatı/ressamlar için de kullanılmıştır. Ayrıca oryantalist resim ve ressamlar hakkında muazzam bir edebiyat mevcuttur.

Doğu, batı, orta doğu, uzak doğu ve yakın doğu gibi kavramlar oldukça muğlak ifadelerdir. Bu kavramlar coğrafi yönleri imlemekte olsa da neye ve kime göre uzaklık, diye bir soru sorulduğunda olayın merkezi konumunda Avrupa (batı) medeniyetinin yer aldığı görülmektedir. Bu sözcükler Batı’nın anlam dünyasında keşifler çağından [Sömürgeciliğin başlangıçları; Kristof Kolomb, Amerigo Vespucci vs.] itibaren daha bir belirgin hale gelmiş, üzerindeki sis dağılmıştır. “Bu oldukça garip bölümler ve mesafelendirmeler doğuyu basitçe başka bir yer ya da kültür değil, batıdan radikal olarak farklı hem daha az uygar hem de gizemli, egzotik ve fantastik bir mekân olarak kurmaktadır.”¹⁵⁷ Oryantalizm yalın manasıyla sadece kötü ve yanıltıcı bir dünya görüşünü temsil etmez. Çoğunlukla terkinde bir takım doğru malumatları da barındırır. Zira batıda farklı/ değişik olanları bilme, tanıma, anlama ve idare etmenin objesi olan oryantalizm; batıyı egemen ve merkezi bir konuma da taşımıştır. Ya da şöyle söylenebilir, batı merkezi konumda yer alacak şekilde konumlandığında tüm periferisindeki uygarlıklar onun zıttı yani doğusunda kalırlar.¹⁵⁸

Batı, kültürel hegemonyasını oryantalizm ile gerçekleştirmiştir. Oryantalizm neticesinde elde ettiği bu episteme ile dünyaya meydan okuyan ideolojik bir güç haline gelmiştir. Oryantalizm geniş bir öğrenme ve temsil yelpazesine sahiptir.¹⁵⁹ Ya da şöyle belirtilebilir; eleştirel bir analiz biçimi olarak oryantalizm; batılı olmayan konuları batılıların tasvir etmesi ve bunun sonucunda doğan güç ilişkilerini ele alarak [Doğulular için] yeni/ makul bir temsil oluşturur.¹⁶⁰ “Bir kez kültüre girdikten sonra, psişik ve toplumsal bir temel bulabilen bir imge bir metinden ötekine alıntılama yoluyla yeniden üretilir ve pekişerek, kültürel bir tortu haline gelerek ‘gerçeklik’ kazanır. Bu dediğimiz

¹⁵⁶ La langue française, “Orientaliser”, <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition-orientaliser/> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 09 Şubat 2020].

¹⁵⁷ Fuat Keyman, Mahmut Mutman ve Meyda Yeğenoğlu, “Giriş: Dünya Nasıl ‘Dünya’ Oldu?”, *Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark*, drl. Fuat Keyman, Mahmut Mutman ve Meyda Yeğenoğlu, 1. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), s. 8.

¹⁵⁸ Bu kala kalışı belirleyen yegâne güç yine batının kendi yanılsamasından başka bir şey değildir değerlendirmesi yapılabilir.

¹⁵⁹ Wang Ning, “Orientalism versus Occidentalism?”, *New Literary History*, Vol. 28, No. 1 (Winter 1997), s. 66.

¹⁶⁰ Maryam Khalid, “Gender, orientalism and representations of the ‘Other’ in the War on Terror”, *Global Change, Peace & Security*, Vol. 23, No. 1, (February 2011), s. 17.

özellikle oryantalizm gibi kültürel bir temsil için doğrudur.”¹⁶¹ Bu durumu daha iyi anlayabilmek için örneklere bakılabilir. *Binbir Gece Masalları*, ilk defa Fransız orantalist Antoine Galland tarafından on iki cilt olarak tercüme edilmiştir.¹⁶² Galand, bu çeviriyi yaparken doğulu Şehrazat’ın öykülerini özellikle şehvet ve cinsellik unsurlarıyla birlikte adeta yeniden kurgulamıştı. Hikâyeler defalarca başka yazarlar tarafından da tercüme edildi. Bu masalların Avrupa’daki sonraki yıllarda yapılan çevirilerine göz atıldığında yeni tercümelerde doğuluların cinsel adetleriyle ilgili yeni dipnot ve eklerin eklendiğini, oryantal resim ve gravürlerle türlü türlü süslendiği görülmektedir. Böylece *Bin Bir Gece Masalları*’nda ortaya çıkan şehvet ve cinsellik yüklü doğu imgesi Avrupa yazınında defalarca alıntılandı ve yeniden üretildi.¹⁶³ Bunun neticesinde bu şehvet ve cinsellik imgesi zihinlerde daha çok pekişti. Zamanla bu husus kültürel bir arkaik tortuya dönüştü. Bugün dahi bu süreç devam etmektedir. Popüler Hollywood sinemasında; “*Denizci Simbat*”, “*Alâeddin’in Sihirli Lambası*” ya da “*Ali Baba ve Kırk Haramiler*” anlatılırken hiçbir zaman doğuya ait şehvet ve cinsellik içeren sahneler pas geçilmez.¹⁶⁴ Hayal mahsulü olan bu hikâyelerdeki imge yıllar ve yüzyıllar geçtikten sonra adeta değiştirilemeyen bir kabule ve realiteye dönüşür.¹⁶⁵

Politik arenada doğuya dair batının meydana getirdiği kalıplaşmış yargılar/ ifadeler hâkim olduğu müddetçe, doğunun her daim bu discours [söylem] çerçevesi içinde temsil edileceği muhakkaktır. Emperyalist dünya görüşü ve O’nun hizmetinde olan oryantalizm her ne kadar eskisi gibi popüler ve güncel olmasa da fikirlerinden ricat etmiş değildir.¹⁶⁶ Oryantalist essentialism [Özcülük; Felsefik bir terimdir. Belli bir türe dâhil olan tüm varlıkların, o cinse özgü nitelikleri taşıdığını ya da sahip olduğunu savunan bir görüştür. Mesela ‘tüm doğulu toplumlar despotik ve keyfi bir iradeyle yönetilirler’ dememiz bir nevi özcülük sayılır.] bağlamında doğu ile ilgili klişeler batılılarca üretilmişti. Aslında hiçbir doğulu toplum kendi içinde bile tam manasıyla homojen bir yapıda değildir. Batı tarafından Doğu inşa edilirken bu gerçek öyle çok fazla dikkate alınmaz. Çalışılan konuyla ilgili olarak, hızlıca genellemeler yapılır ve öyle farz edilir.¹⁶⁷

¹⁶¹ Fuat Keyman, Mahmut Mutman ve Meyda Yeğenoğlu, (1996), *age.*, s. 9.

¹⁶² Süleyman Tütüncü, “Binbir Gece Masalları Üzerine (Seçilmiş bir bibliyografya ile)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22 (2004), s. 5.

¹⁶³ Âlim Şerif Onaran, *Binbir Gece Masalları*, (İstanbul: YKY, 2004), s. 7.

¹⁶⁴ Onaran (2004), *age.*, s. 6.

¹⁶⁵ Sabri Türkmen, “Oryantalizmin doğu algısı”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2018), s. 151.

¹⁶⁶ Jale Parla, *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, 5. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 15.

¹⁶⁷ Richard King, *Orientalism and Religion: Postcolonial theory, India and ‘the mystic East’*, 1. Baskı, (New York: Routledge, 1999), s. 3.

Birçok oryantalist metinde doğudan ya da doğuyla ilgili bir durumdan söz edilirken özellikle “*gecikme*” ve “*geç kalma*” kavramlarından sıklıkla bahsedildiğini görülmektedir. Bu anlatıları “*yetersizlik*”, “*gerileme*”, “*duraksama*”, ve “*gecikmişlik*” gibi sözcükler takip etmektedir. Bazen bu ifadeler belirli bir dönemi de karakterize edebilmektedir. Bu aslında medeniyet algısıyla ve zihniyet yapısıyla da alakalıdır. Örneğin; Devlet-i Aliye-i Osman’ın son yüzyıllarına [Tanzimat’tan bu yana] kapitalist oryantalist pencereden baktığımızda (evrimci yaklaşımla) iktisadi durum tam olarak bu ifadeler ve sözcüklerle örtüşmektedir. Ancak Osmanlı toplumunda iktisadi açıdan fayda ve kâr maksimize etmek isteyen, “*homo economicus*” tarzı bir zihniyet mevcut değildir. Maddi unsurlar açısından ise sermaye amaç değil sadece bir araçtır. Yine sürekli bir şekilde ilerleme maksadı söz konusu da değildir, bu durum Müslüman insan modeline ve fitrata terstir. Osmanlı toplumu kendi kimliğinden vazgeçmediği sürece batılı oryantalistlerin anladığı manada bu durumdan kurtulma şansı yoktur. Batının iktisat modelinde motivasyon akıl iken, Osmanlı’nın bu durumda önceliği inanç ve Allah rızasıdır.¹⁶⁸ Batı düşüncesinde ferdiyetçilik ve bireysellik varken doğuda cemaat/gemeinschaft şuuru hâkimdir. [Namaz, Zekât, Hac gibi ibadetleri düşünmek lazım.] Dolayısıyla Osmanlı’nın zihin dünyasında geri kalma diye bir endişe bulunmamaktadır. Burada Oryantalist söylemin yanılgısı, kendi zihniyetiyle başka bir toplumu yargılamasından ve hüküm vermesinden kaynaklanmaktadır.¹⁶⁹

1.2. Rus Oryantalizmine Göre Doğu İçindeki Farklılıklar ve Halklar

Rus İmparatorluğu, kendi içinde birçok farklı milletten oluşmuş kozmopolit bir yapıya sahipti. İmparatorluk büyüdükçe merkezden çevreye doğru kültürel çeşitlilik artmış ve farklı sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu sorunların içinde en önemlisi belki de bu milletlerin imparatorluğa uyum göstermeleri ve yönetilmesi ile ilişkiliydi. Batılı paradigmalardan hareketle Rus oryantalizmini üreten emperyalist Rus toplumu siyasi açıdan kendisine bağladığı halkları bir şekilde öteki olarak konumlandırmaktaydı. Başka bir manada imparatorluğa katılan topluluklar Rus devlet aygıtının menfaatine çalışan kölelere dönüşmekteydi. Ayrıca elde edilen toprakların zenginlikleri de uzun yıllar boyunca St. Petersburg ve Moskova gibi merkezlere aktarılmaktaydı.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Sebahattin Zaim, *İslam Ekonomisinin Temelleri*, (İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 19-25.

¹⁶⁹ Hilmi Yavuz, “Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *Marifet Dini Araştırmalar Dergisi*, 2/3 (2002), s. 53.

¹⁷⁰ Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2009), s. 211.

Rus oryantalizmi, Rusya içindeki ve yakın bölgelerdeki doğu halklarının farklı yapılarına göre sistematik bir şekilde araştırılmasını içermektedir. Bu incelemeyi gerçekleştiren Rus oryantalistleri temelde (mantalitede) Rus üstünlük karinesini ve uygulamalarını benimseyen bir noktadan hareket etmekteydiler. Ruslarda muadilleri olan Fransız ve İngilizler gibi Müslüman yahut farklı dinlerden olan doğu halklarının kültürlerine karşı ince ve ısrarcı bir önyargıya sahiptiler. Rusların batılı olmayan halklara dair söylemleri her daim Avrupalılardan pek farklı olmamıştır. Böylelikle, doğu dünyasının kültürlerinin Rus oryantalist stereotipleri, Rus sömürge hırsları ve emperyalist kültürü için örtük gerekçeler olarak hizmet etmiş ve hizmet etmeye devam etmektedir. Geri veya daha aşağı kabul edilen doğu halkları geleneksel değerleri değiştirilerek bir nevi Ruslaştırılarak bünyeye dâhil edilmeye çalışılmıştır.¹⁷¹

Rusların oluşturdukları akademik oryantalizm her ne kadar doğu halklarının nesnel bir şekilde entelektüel açıdan araştırılması gibi gözükse de özünde çok daha farklı maksatları olan bir yapıydı. Gerçekte Rus oryantalizmi salt manada doğu halklarının akademik çalışmalarından ibaret değildir. Bu nedenle Rus oryantalizmi, Kafkasya ve Türkistan gibi bölgelerde Rus sömürgeci egemenliğini (iktidarını) kurmak için Rus olmayan toplumlara ve halklara uygulanan pratik ve kültürel ayrımcılık yöntemi idi. İmparatorluğun kendini gerçekleştirdiği/ kanıtladığı dönemde [özellikle XIX. yüzyıl] kendi doğularını çalışan bilim adamları dolaylı da olsa doğulu tebaaya dair onlardan çok daha fazla özel ve kesin bilgiye sahip olduklarını iddia etmekteydiler. Çarlık Rusya'sı teknokratları oryantalistlerin ürettiği bu bilgiyi imparatorluk çıkarları doğrultusunda ustalıkla kullanmaktaydılar. Bu kullanışın en önemli göstergelerinden birisi Nikolay İvanoviç İlminskiy'nin Rus olmayan halkların kültürel farklılıklarının arttırılmaya çalışılmasında ve Rusçayı kullanmaya mecbur bırakılmasında görülmekteydi. Aslında Türkistan'daki homojen topluluk ne kadar heterojen hale getirilirse (küçük parçalara ayırmak) o kadar daha kolay idare edebilirdi. Bu örnek çok iyi göstermektedir ki Rus oryantalizmi tarafından üretilen bilgi pratikte bir tahakküm ve kontrol aracı olarak Rus doğusundaki farklılıkların arttırılması ve halkların daha kolay şekilde idare edilmesi için kullanılmıştır. Türkistan'da kurulan yeni yönetimde güçlü (baskın) olan Ruslarken zayıf

¹⁷¹ Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2.Spec. Issue (2017), s. 538-557.

(idare edilen/ öteki) buradaki yerel halk olmuştur. İlk başlarda söylem düzeyinde kurgusal olan bu ilişki biçimi sonrasında gerçek bir hegemonyaya dönüşmüştür.¹⁷²

Rus oryantalizmi neticesinde Türkistan, Kafkasya ve Sibirya’da hayali coğrafyalar ve topluluklar yaratılmıştır. Örneğin, bir zamanlar tek bir ülke ve ulus olan Türkistan, doğu ve batı diye bölünmüş burada Rus keyfiyetine göre oluşturulmuş (imal edilmiş) milletler ortaya çıkarılmıştır. Benedict Anderson’a göre “hayali topluluklar” kavramıyla aynı düzeyde bir sosyal inşacılık biçimini de düşünmeliyiz.¹⁷³ Rusların Türkistan’da gerçekleştirdiği bu yeniden sosyal dizayn şeklinin temelleri oryantalist bilgiye yaslanarak zamanla oluşmuştur. Dolayısıyla Rus oryantalizmi de uygulandığı halklar üzerine bir kurgu ve tasarım ayrıca temsil kabiliyetine sahiptir, denilebilir. Rus imparatorluk bakışı şüphesiz Türkistan’a sömürülecek ve idare edilecek bir coğrafya gözüyle bakmaktaydı. Batı menşeli bir girişim olan Rus oryantalizmi de akademik doğu çalışmaları, seyahat yazıları, günlükler, haritalar vs. ile kendi yazını tahayyül gücünü kullanarak üretmiş ve bunu Çarlığın hizmetine sunmuştur. Rusya’da oryantalist kurumların teşekkülü de bu maksatla yapılmıştır. Fransız filozof Michel Foucaultçu manada Ruslar hayal ettikleri coğrafyaları, bölgeleri kontrol etme ve kendilerine tabi kılmak için bir güç aracı olarak gördükleri oryantalist bilgidен misyonerlik, askeri ve siyasi faaliyetlerde sıklıkla yararlanmışlardır. Ruslar Türkistan’ı kendi imgelerinde nasıl hayal etmişlerse öyle nesnelleştirmişlerdir. Burada özne Ruslar olurken üzerinde tahakküm kurdukları nesne Türkistan’daki Müslüman Türk halkı olmuştur. Ruslar doğu halklarını şeyleştirmiş bir nevi bölgenin yeni sahipleri (efendileri) olduklarını düşünmüşler ve bu yönde bir politika izlemişlerdir.¹⁷⁴

Edward Said’in temel tezi her ne kadar makul ölçüde Rusya’nın kendi doğusunu inşa etmede uygulansa da buna karşı çıkan bazı araştırma ve incelemeler de mevcuttur. Burada asıl düşünmemiz gereken husus Rus doğusunun ve halklarının batı doğusuna göre hangi yönlerden farklı olduğudur. Kanadalı araştırmacı Schimmelpennink van der Oye, Said’in doğu hakkında çok belirsiz fikirlere sahip olduğuna inanmaktadır. O’na göre; Said’in Oryantalizm tezi hem Asya hem de onunla iletişim kurma yöntemlerinin ortak bir

¹⁷² Mesut Karakulak, “Türkistan’da Diplomasi’nin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, *History Studies* 11/5 (2019), s. 1607-1626.

¹⁷³ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları, 1993), s. 19-26.

¹⁷⁴ İbrahim Sarıtaş, “Alman İmparatorluğu’nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı”, *Bilgi* 91 (2019), s. 113-135.

görünüşü olup hiçbir zaman var olmayan bir varsayım anlamına gelmektedir.¹⁷⁵ Oye, Rusların doğu hakkındaki algılarını analiz ettikten sonra bu algının heterojen ve karmaşık olduğu sonucuna varmaktadır, özellikle “Rus oryantalistler, araştırmalarının konusunu bir şablona, Said’in terimiyle diğerinin [ötekinin] çalışmasına indirgemediler. Çoğunlukla incelenen insanlara saygı duydular ve hatta onları çekici buldular, ayrıca iç motivasyonları illa da devlet kaygılarıyla sınırlı değildi.”¹⁷⁶ Araştırmacı, İngiliz ve Fransız oryantalistlerin doğuyu açık bir şekilde “öteki” olarak tanımladıkları takdirde, Rus bilim adamlarının kendilerini ikili bir konumda bulduklarını belirtmektedir. Ruslar kendilerini bir yandan eğitim ve kültürel yönelimleriyle batılı insanlar olarak görürken, diğer yandan bu algılayışın ne anlama geldiğini bilmekten kendini alamayacaklardı. Çünkü batıya göre Rusya da bir başka doğudur. Ayrıca, coğrafi, ulusal, dini, tarihi ve siyasi koşullar nedeniyle Rusya’nın doğu ile batı ülkelerinden çok daha yakından bağlantılı olduğunu bilmek gerekir. Son olarak, birçok Rus oryantalist doğu kökenliydi. (Biçurin, Kazem-Bek, Dorji Banzarov vs.) Batı, kendi konumunu doğuya göre belirlediyse o zaman Rusya hem batı ile hem de doğu ile ilgili olarak bir karar vermek zorundaydı.¹⁷⁷

XVIII. ve XIX. yüzyılda Rusya doğuya oluşturmuş olduğu oryantal kurumları vasıtasıyla batı gözüyle bakmayı öğrenmişti. Özellikle Türkistan gibi bölgelerde kendisine modernleştirici/ medenileştirici bir rol biçmişti. Ne yazık ki bu iradesini askeri güç kullanarak ve halka dehşet yaşatarak ifade etti. Bir nevi batılıların tabiriyle barbar uluslara medeniyet götürmekteydi. Üstelik bu durum onlar istemese bile onların iyiliği içindi. Kendilerini Avrupalı olarak gören ancak Asya’ya yakın olan Rusların her ne kadar doğuya karşı hoşgörülü bir tutum benimsedikleri gibi bir karakteristik özelliği olsa da ortada Türkistan’ın parçalanması, yağmalanması ve sömürgeleştirilmesi gibi bir gerçek vardı. Dolayısıyla Oye’nin düşündüğü şekliyle Rus oryantalizminin ve emperyalizminin Fransız ve İngilizlerden daha insani ve makul olduğunu söylemek oldukça safdillik olurdu. Ruslar belki kendi kimliklerinin ikircikli oluşunu kısmen aydınların çalışmalarında yansıtmışlardır fakat realite de onlar da oryantalizmi sahada aynı batı sistematığıne göre kullanmışlardır. Sömürünün az veya çok olması ya da halkları biraz

¹⁷⁵ David Schimmelpennink van der Oye, *Russkiy Oriyentalizm: Aziya v Rossiyskom Soznanii ot Epohi Petra Velikogo do Beloy Emigratsii*, (Moskva: ROSSPEN, 2019), s. 20.

¹⁷⁶ Schimmelpennink van der Oye (2019), *age.*, s. 232.

¹⁷⁷ A. I. Reitblat, “Oriyentalizm i Russkiy Oriyentalizm”, *Jurnal’nyy Klub Intelros NLO*, Vol.161, No.1 (2020), <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/161-2020/41385-orientalizm-i-russkiy-orientalizm.html> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 19 Ağustos 2020].

daha hüsnü niyetle değerlendirilmiş olması oryantalizm ve sömürgecilik arasındaki ilişkinin yok sayılmasını gerektirmez. Bu gerçekler ışığında Rusların kendi kimlikleri konusunda terazinin batı tarafının daha ağır geldiği söylenebilir. Ruslar kendi imparatorluklarında yaşayan halklara belki batılılar kadar acımasızca yaklaşmamıştır ancak yine de sömürgecilik konusunda onlardan hiçte aşağı kalır tarafları olmamıştır. İşte bu yüzden İran, Türkistan, Osmanlı ve Afganistan coğrafyası bir “kurtlar sofrasına” dönüşmüştür.¹⁷⁸

Eleni Çaç’ın *Orientalizm: Serebryanogo Veka: Faktı i Nablyudeniya* kitabı Schimmelpennink van der Oye’nin Rus oryantalizmi hakkındaki görüşlerinin bir devamı niteliğinde düşünülebilir.¹⁷⁹ Çaç’a göre, Rusların doğuya karşı tutumu çok yönlü ve belirsizdi. Yine de Ruslar kendi doğusundaki halklar karşısında konumlarını onlardan üstün olarak görmekteydi. Rusların doğu halklarını tanımlarken öne sürdükleri görüşler giderek daha tarafsız hale gelse de eski eurosentrik klişeler hala korunmaktaydı.¹⁸⁰ Bu konuyu daha iyi kavramak için Rus oryantalizminin genel bazı özelliklerine bakmamız gerekmektedir. Çaç, Rus oryantalistlerin hazırlamış olduğu çeşitli sözlükleri tarayarak doğu ile ilgili olarak şu noktaları tespit etmişti: Çinlilerin temel özelliklerinden biri sıkı çalışmaları, Japonya’nın en ilerici doğu devleti olduğu, Hz. Muhammed’e ve İslam dinine eleştirel tutum, Budizm’e Yahudilere ve Tatarlara karşı tarafsızlık, iyi huylu ve ezilen Sibiryalı yerli imajı yaratma, hırçın ama bir şekilde medeni bozkır halkları ve nihayet Kafkasya’nın kültür düzeyi düşük ama savaşçı halklarını da anlatmıştır. Çaç’ın tespitince Ruslar doğu ve burada yaşayan halklar ve kültürlerin tasvirinde tek bir ideoloji ortaya çıkarmayı başaramamıştı. Ruslar kullandıkları oryantalist metotlar sonucunda kendi doğularındaki halkların farklı özelliklere haiz olduklarını çok iyi anlamışlardı. Rusya’nın batı ile doğu arasındaki jeopolitik konumunun yanı sıra, Rus oryantalizminin özgünlüğü Çaç açısından Rusya ile Bizans İmparatorluğu arasındaki yakın tarihsel bağı vurgulayan “Bizans mirası” fikriyle belirlenmişti. Rusların batılı sömürge elitlerinden farkı doğuda ruhani köklerini aramalarıyla ilintiliydi. Rusya’daki entelijansiyanın doğu imajı çok katmanlıydı. Bu tahayyülün oluşumu batı kurgusundan, gezginlerin notlarından, bilimsel çalışmalardan, doğu edebiyatı ve felsefi metinlerinden yapılan çevirilerden, doğulu

¹⁷⁸ Yılmaz Karadeniz, “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856–1869)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (May 2009), s. 53-68.

¹⁷⁹ Elena Andreyevna Çaç, *Orientalizm: Serebryanogo Veka: Faktı i Nablyudeniya*, (Moskva: Svoe izdatel'stvo, 2017), s. 7.

¹⁸⁰ Elena Çaç, *Orientalizm: Serebryanogo Veka: Faktı i Nablyudeniya*, (St. Petersburg: SPBGUPTD, 2016), s. 229.

misafirlerin izlenimlerinden, sergi ve müzelerden vb. etkilenmişti.¹⁸¹ Sonuç olarak Çaç, Rus şarkiyatçılığının genel tanımlar düzeyinde doğu-batı ikilemini reddeden ve geleneksel Avrupa merkezli görüşle bağdaşmayan özel bir karaktere sahip olduğunu söylemektedir.¹⁸²

P. V. Alekseyev, Rus düşüncesinde ve edebiyatında oryantalizmin “Rus oryantalizmi”nce XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve XIX. yüzyılın ilk başlarında oluşturulmuş özel bir söylem/ discourse olduğunu söylemektedir. Oluşturulan bu oryantalizm batı Avrupa oryantalizmi etkisi altındaki Rus kültürünün kendini tanımlama sorunlarını çözmesi için gerekli olan doğuyu icat etmesini hedeflemektedir.¹⁸³ Aslında bu mesele Rusların kendi doğularını yaratırken nasıl Avrupa örneğinden hareket ettikleriyle de yakından ilintiliydi. Rusya’nın doğusundaki halklar, yaşanan bu kimlik bunalımı nedeniyle Ruslara hem yakındılar hem de bir o kadar uzaktılar.

Önce kendi tahayyüllerindeki şarklıyı (doğulu halkları) Avrupai metotlarla öğrenen/ inşa eden/ bilen Ruslar, onların [egemenliklerindeki doğulu halkların] bir anlamda coğrafyalarını ve temsil kabiliyetlerini yeniden dizayn etmişler/ çizmişler [yapay sınırlar, hayali milletler, yeni kurumlar oluşturarak vb.] ve dahi oryantalist jargonla söylenirse kurdukları oryantalist yapılar vasıtasıyla imparatorlukları içindeki milletleri/ şarklıları şarklılaştırmışlar sonrasında ise tekrar tekrar bu yapılandırıcı faaliyetleri yürüterek biriken bir tortu gibi Rus Oryantal geleneğini oluşturmuşlardı. Ruslar her ne kadar kendi içlerinde yaşayan doğulu milletleri bir İngiliz ve Fransızlar gibi öteki/ diğer yabancılığı ve karşıtlığı üzerinden sıklıkla değerlendirmeseler de bakış açılarında bu milletlerin farklılığını (daha çok eksikliklerini) ifade eden ya da uygulamada Ruslar tarafından (hegemonik gücü) yönetilmeleri gerektiğini öngören bir anlayış söz konusuydu.¹⁸⁴ [Binlerce yıllık devlet/ idari gelenekleri olmasına rağmen Türkistan ve Kafkasya’daki halkların başına Rus Askeri kökenli sömürgeci gubarnatörlerin/ valilerin atanmaları bunun kanıtıdır.]

Aslında şunu da belirtmek gerekir ki Ruslar yönettikleri doğulu halklara karşı derin ontolojik karşıtlıklar üzerinden bir dayatma yapmamışlardır. Bu anlamda emperyal Rus oryantalizmi doğuluları özelleştirmede yani kendi üstünlüklerini doğallaştırma ve

¹⁸¹ Çaç (2016), *age.*, s. 228.

¹⁸² Çaç (2016), *age.*, s. 229.

¹⁸³ P. V. Alekseyev, *Kontseptosfera Oriyental’nogo Diskursa v Russkoy Literature Pervoy Poloviny XIX v.: Ot A.S. Puşkina k F. M. Dostoyevskomu*, (Toms: İzd-vo Tom. Un-ta, 2015), s. 311.

¹⁸⁴ Alekseyev (2015), *age.*, s. 312.

psikolojikleştirme mefhumunda yahut eşitsizlikleri meşrulaştırmada daha dikkatli/temkinli davranmıştır. En azından söylem bazında İngiliz ve Fransız oryantalizminin aşırılığına düşmemeleri Rusların farklı siyasi, kültürel, entelektüel ve dini geleneklere sahip olmasından da kaynaklanmaktaydı. Rusların tarihi süreç içindeki millet olma durumları ve kökenleri düşünüldüğünde de oryantalist doğu/ batı ikiliğinin keskin bir şekilde Rusya’da uygulanabilirliği pek yoktu. Rus oryantalizminin çarlık emperyal fethini meşrulaştırmada oynadığı rol düşünülürse bu durum daha rahat anlaşılabilir. Ya da Rusların ele geçirdikleri halklar üzerindeki hâkimiyeti daha uzun soluklu olmuştur, diyebiliriz. Karl Marx tarafından söylenen ve bilinen bir klişe olan; “Onlar kendilerini temsil edemezler; temsil edilmeleri gerekir” ifadesi Rusya egemenliği altındaki halkların durumu üzerinden değerlendirildiğinde birçok Rus emperyal şarkiyatçı paradigmasına çok düzgün bir şekilde uysa/ otursa bile bu değerler dizgesinin bir İngiliz ve Fransız örnekleri kadar zalimce uygulandığı/ yürütüldüğü iddia edilemez. Doğu dünyasının “Rus gözüyle” görünüşünden elde edilebilecek iç görüler bu konudaki ayrışmayı fark etmeye daha bir yardımcı olacaktır.¹⁸⁵ Şimdi bu durumu daha belirgin kılma adına Rus Oryantalizminin yaptığı çalışmalara bakılabilir.

1.2.1. Osmanlı ve Türkiyat Çalışmaları

Oryantalizm içinde Türkoloji biliminin bir alt dalı olarak bilinen “Osmanlı Çalışmaları” Rusya’da daha çok “Osmanistika” şeklinde anılmaktadır. Osmanistika, Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi, dili, kültürü, kılık-kıyafeti, dini, sanatı, edebiyatı, müziği, bilimi, ekonomisi ve siyaseti gibi konuları ele alan disiplinler arası bir beşerî bilim dalıdır. Rusya’daki Osmanlı çalışmaları en erken XV. ve XVII. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. P. V. Gusterin’e göre ilk Rus oryantalist; Dimitriy Kantemir idi.¹⁸⁶ Kantemir’in bu sahadaki *Kitab-ı İlmül Türk*,¹⁸⁷ *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I-II*¹⁸⁸ ile *Kitab-ı İlmü’l-Musiki*’si¹⁸⁹ bilinen ilk eserlerdendir.

XIX. yüzyılın başında Türk dili önce Kazan’da sonra St. Petersburg’da üniversitelerde öğretilmeye başlandı. Bilimsel olarak “Osmanistika” bu asrın ortalarından itibaren Rusya’da ortaya çıkmıştı. Bu sahada özellikle; Kazem-Bek, Senkovsky, Smirnov

¹⁸⁵ Önder Çakırtaş, “Said’in Şarkiyatçılık’ı Işığında Bir Okuma: Arminius Vambery’nin Travels in Central Asia Eseri ve Politik Teatrallık”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/21, (Aralık 2015), s. 386-396.

¹⁸⁶ Vera Kaplan, *Historians and Historical Societies in the Public Life of Imperial Russia*, (Indiana: Indiana University Press), 2017, s. 69.

¹⁸⁷ Kantemir (2001), *age.*, s. 14.

¹⁸⁸ Dimitriy Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş ve çöküş tarihi*, çev. Özdemir Çobanoğlu, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), s. 4-10.

¹⁸⁹ Dimitriy Kantemir, *Kitab-ı ilmü’l-musiki ala vechi’l hurufat- (Tıpkı-basım Transkripsiyon Tercüme)- Cilt: 1 Fasikül: 3 ve 4 & (Nota’ların Tıpkı-basımı- Peşrev’ler)*, (İstanbul: Tura Yayınları, 2001), s. 27.

ve Gordlevskiy'nin isimlerini anmak gerekir.¹⁹⁰ Bu dönemde iki imparatorluk arasında yaşanan rekabet nedeniyle Ruslar tarafından Türklerin tarih, coğrafya, sosyal ve kültürel yaşamı oldukça merak edilmekteydi. Rus bilim adamı, yazar, oryantalist, coğrafyacı ve askeri araştırmacı Mihail Pavloviç Vronçenko, 1828'de Moldovya, Bulgaristan ve Rumeli'deki bazı yerlerin coğrafi ve topografik tespiti için bir geziye çıktı. 1834-1836'da ise Rus Çarı I. Nikolay adına düzenlediği diplomatik seferle, Küçük Asya yarımadasındaki Osmanlı limanlarının ayrıntılı tasvirlerini ve haritalarını içeren raporlar hazırladı. M. P. Vronçenko, Türk İmparatorluğu'ndaki istihbarat faaliyetlerini tamamladıktan sonra, Rusya'nın bir komşusu ve potansiyel bir düşmanı olarak gördüğü Türkiye hakkında; *Küçük Asya'nın Mevcut Durumunun İncelenmesi* (St. Petersburg, 1838-1840),¹⁹¹ [İki cilt] kitabını yayımladı.¹⁹² Aynı zamanda Rus Coğrafya Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden biri olan Vronçenko'nun çalışması; Osmanlı İmparatorluğu hakkında askeri oryantalistik yönden ayrıntılı değerlendirmeler içermekteydi.¹⁹³

Kazan ve St. Petersburg Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü Hocası Türkolog İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896), Osmanlı dönemi ve Türkiyat alanında en üretken ilim adamlarından birisiydi. O'nun bu sahadaki; *Turetskaya Grammatika* (Türkçe Dilbilgisi) 1847,¹⁹⁴ *Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihnya v Peterburgskih Bibliotekah* (St. Petersburg Kütüphanelerinde Saklanan Türk-Tatar El Yazmalarının Tasviri) 1846-1849,¹⁹⁵ *Système des Dialectes Turcs* (Türk Dialektiklerinin Sistemi) 1849,¹⁹⁶ *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu* (Dağıstan ve Transkafkasya'ya Seyahat) 1850,¹⁹⁷ *Biblioteka Vostochnih İstorikov* (Doğu Tarihçileri Kütüphanesi) 1850-1851,¹⁹⁸ *Hanskiye Yarlki* (Han Yarlıkları) 1850-1852,¹⁹⁹ *Puteşestviya po Vostoku* (Doğu'ya Seyahat) 1849-1852,²⁰⁰ *Biblioteka Vostochnih Tyurkov*, (Doğu Türkleri Kütüphanesi) 1849-1854,²⁰¹ *Puteşestviye po Severnoy Persii* (İran'ın

¹⁹⁰ Anna Stepanovna Tveritinova, *Osmanskiy Mir i Osmanistika: Sbornik statey k stoletiyu so dnya rojdeniya A. S. Tveritinovoy (1910-1973)*, (Moskva: IV RAN, 2010), s. 11.

¹⁹¹ Mihail Pavloviç Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii v ninesnem yeyo sostoyanii*, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.[ihaylom] V. [ronçenko] – (Sankt-Peterburg: Tipografiya K. Krayya, 1839-1840), s. 9.

¹⁹² F. A. Brokgauz ve İ. A. Efron', "Vronçenko (Mihail Pavloviç)", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, C. VII, (St. Petersburg: ESBE, İstochnik, 1892), s. 376.

¹⁹³ Brokgauz ve Efron' (1892), agm., s. 377.

¹⁹⁴ İlya Nikolaeviç Berezin, *Turetskaya Grammatika*, (Kazan, 1847).

¹⁹⁵ İlya Nikolaeviç Berezin, *Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihnya v Peterburgskih Bibliotekah*, (Kazan, 1846-1849).

¹⁹⁶ İlya Nikolaeviç Berezin, *Système des Dialectes Turcs*, (Kazan, 1849).

¹⁹⁷ İlya Nikolaeviç Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, (Kazan, 1850).

¹⁹⁸ İlya Nikolaeviç Berezin, *Biblioteka Vostochnih İstorikov*, II Cilt, (Kazan, 1850-1851).

¹⁹⁹ İlya Nikolaeviç Berezin, *Hanskiye Yarlki*, (Kazan, 1850-1852).

²⁰⁰ İlya Nikolaeviç Berezin, *Puteşestviya po Vostoku*, II Cilt, (Kazan, 1849-1852).

²⁰¹ İlya Nikolaeviç Berezin, *Biblioteka Vostochnih Tyurkov*, (Kazan, 1849-1854).

Kuzeyine Seyahat) 1852,²⁰² *Narodniye Poslovitsy Turetskogo Plemeni* (Türk Boylarının Halk Atasözleri) 1856,²⁰³ *Guide du voyageur en Orient; Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie, de Syrie et d'Égypte* 1857,²⁰⁴ *Sbornik Vostochnih Letopisey* (Doğu Vakayınameleri Koleksiyonu) 1858-1869,²⁰⁵ *Turetskaya Hrestomatiya* (Türkçe Seçkisi) 1857-1878²⁰⁶ eserleri yine ilk çalışmalarındandır.²⁰⁷ Berezin'in en önemli eseri doktora çalışması olan; *Han Yarlıklarına Göre Cuci Ulusunun İç Yapısı*'dır.²⁰⁸ O, 1842'den itibaren çalıştığı üniversitenin izniyle "üç yıl boyunca Kırım, Kafkasya, İran, Mezopotamya, Mısır, Suriye ve Türkiye'yi özellikle İstanbul'u" gezmiştir.²⁰⁹

Hanedanlık armaları arşivi sorumlusu Yevgraf Nikolayeviç Serçevskiy'nin *Obozreniye Ottomanskoy İmperii, Moldavii, Valahii i Serbii* (Osmanlı İmparatorluğu, Moldavya, Eflak ve Sırbistan'a Genel Bakış) kitabı 1854'te yayımlanmıştı.²¹⁰ 1879'da İstanbul Büyükelçiliği ikinci sekreterliği yapan Vladimir Aleksandroviç Teplov Osmanlı ile ilgili olarak; *Materialy Dlya Statistiki Bolgarii, Frakii i Makedonii* (Bulgaristan, Trakya ve Makedonya İstatistikleri İçin Materyaller) 1877,²¹¹ *Adrianopol' v 1874 g. İz Vospominaniy Puteşestvennika* (Edirne 1874; Bir Gezginin Anılarından) 1877,²¹² *Predstaviteli Yevropeyskih Derjav v Prejнем Konstantinopole* (Eski Konstantinopolis'te Avrupalı Güçlerin Temsilcileri) 1890,²¹³ *Smutnoye Vremya i Dvortsovy Perevorot v Konstantinopole* (Sorunlar Zamanı ve Konstantinopolis'te Bir Saray Darbesi) 1897,²¹⁴ *Turetskiye Reformy v Svyazi s Voprosom o Makedonii i Staroy Serbii* (Makedonya ve Eski

²⁰² İlya Nikolaeviç Berezin, *Puteşestviye po Severnoy Persii*, (Kazan, 1852).

²⁰³ İlya Nikolaeviç Berezin, *Narodniye Poslovitsy Turetskogo Plemeni*, (St. Petersburg, 1856), s. 40.

²⁰⁴ İlya Nikolaeviç Berezin, *Guide du voyageur en Orient; Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie de Syrie et d'Égypte*, (St. Petersburg, 1857).

²⁰⁵ İlya Nikolaeviç Berezin, *Sbornik Vostochnih Letopisey*, VI Cilt, (St. Petersburg, 1858-1869).

²⁰⁶ İlya Nikolaeviç Berezin, *Turetskaya Hrestomatiya*, III Cilt, (St. Petersburg, 1857-1878).

²⁰⁷ F. A. Brokgauz ve İ. A. Efron, "Berezin (İlya Nikolaeviç)", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, C. IIIa, (St. Petersburg: ESBE, İstochnik, 1891), s. 511-12.

²⁰⁸ İlya Nikolaeviç Berezin, *Vnutrennyeye ustroystvo ulusa Djuçieva po hanskim yarlıkam*, Doktorskiy dissertatsii, St. Petersburg, 1865.

²⁰⁹ Ferman Karaçam, "Berezin, İlya-Nikolayeviç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/berezin-ilya-nikolayevic> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 12 Nisan 2021].

²¹⁰ Yevgraf Nikolayeviç Serçevskiy, *Obozreniye Ottomanskoy İmperii, Moldavii, Valahii i Serbii*, (St. Petersburg: Tipografiya Ştaba Otdel'n. Korpusa vnutren. Strazhi, 1854), s. 4.

²¹¹ Vladimir Aleksandroviç Teplov, *Materialy dlya statistiki Bolgarii, Frakii i Makedonii: S prilozheniyem kartı raspredeleniya narodonaseleniya po veroispovedaniyam*, (Tipografiya i hromolitografiya A. Tranşelja, 1877).

²¹² Vladimir Aleksandroviç Teplov, *Adrianopol' v 1874 g. (İz vospominaniy puteşestvennika)* / (V. Teplov. - Sankt-Peterburg: tip. i hromolit. A. Tranşelja, 1877).

²¹³ Vladimir Aleksandroviç Teplov, *Predstaviteli yevropeyskih derjav v prejнем Konstantinopole*. (İst. Oçerk V. Teplova. - Sankt-Peterburg: tip. t-va "Obşçestv. Pol'za", 1890).

²¹⁴ Vladimir Aleksandroviç Teplov, *Smutnoye vremya i dvortsovy perevorot v Konstantinopole*. (Zapiski oçevidtsa) / V. Teplov. - (Sankt-Peterburg: K. Geruts, 1897).

Sırbistan Sorunuyla Bağlantılı Türk Reformları) 1903,²¹⁵ tarzında yarı resmi yarı gezi yazılarından oluşan eserler kaleme almıştır.²¹⁶

Tarihçi A. Çemerzin'in *Turtsiya; Yeye Moguşçestvo i Raspadeniye* (Türkiye; Gücü ve Çürümesi) 1878 adlı eseri askeri makaleleri içermekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu hakkında da geniş malumatlar veren bir çalışmadır.²¹⁷ Bundan başka coğrafyacı, jeolog ve gezgin Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, Rus büyükelçiliği ataşeliği göreviyle birkaç yıl İstanbul'da bulunmuştu. Bu süre zarfında P. A. Çihaçev Türkçe de öğrenmişti. O, 1863-1864 yıllarında Osmanlı'nın çeşitli bölgelerini kapsayan sekiz bilimsel gezi gerçekleştirmişti. Bu gezide özellikle doğu-güney Anadolu, doğu Trakya ve Balkanları incelemişti. Bu keşif gezilerinin bir sonucu olarak kendi tabiriyle *Küçük Asya*'nın şimdiki ve geçmişteki durumunu gösteren kapsamlı bir haritasını da hazırlamıştı. Ayrıca, çalışılan bölgedeki insanların kültürü, yaşamı ve sosyal statüsü, ülkelerin idari yapısı, halkların bağımsızlığı gibi konularla da ilgilendi, uluslararası siyasetle ilgili olan doğu meselesine özel önem vermektedir. Fransızca yazdığı; *Lettres sur la Turquie* 1850,²¹⁸ *Asie Mineure* 1852-1868,²¹⁹ *Le Bosphore ve Constantinople* 1864,²²⁰ *Espagne, Algérie et Tunisie* 1880²²¹ eserleri Osmanlı coğrafyası ve toplumu hakkında bilgiler içermektedir.²²² Osmanlı ile ilgilenen Ruslar, batı Avrupalı oryantalistlerin düzinelerce eserini de Rusça'ya çevirmektedirler. Bu çeviriler çoğunlukla Kazan, Moskova ve St. Petersburg gibi merkezlerdeki şarkiyat enstitülerinde yapılmaktaydı.²²³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'daki Türkoloji'nin ana merkezi olan *Doğu Dilleri Fakültesi* 1855'te St. Petersburg'ta açılmıştı. İlk kez sistematik Osmanlı Tarihi kursunu açan A. O. Muhlinskiy (1808-1877)'den başka; İ. N. Berezin (1818-1896), V. V. Grigor'yev (1816-1881), N. İ. Veselovskiy (1848-1918), V. D. Smirnov (1846-1922), V.

²¹⁵ Vladimir Aleksandroviç Teplov, *Turetskiye reformy v svyazi s voprosom o Makedonii i staroy Serbii* / Vl. Al. Teplov. - Sankt-Peterburg: tipo-lit. V. V. Komarova, 1903, s. 62.

²¹⁶ Kratkaya Bibliografiya, "Teplov, Vladimir Aleksandroviç) 2021, http://az.lib.ru/t/teplow_w_a/text_2012_bibliografiya.shtml adresinden erişildi [Erişim tarihi: 13 Nisan 2021].

²¹⁷ A. Çemerzin, *Turtsiya; Yeye Moguşçestvo i Raspadeniye*, St. Petersburg: Tip. R. Golika, 1878, s. 7.

²¹⁸ Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, *Lettres sur la Turquie*, 1850.

²¹⁹ Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, *Asie Mineure: Description physique, statistique et archéologique de cette contrée*, 8 vol. 1852-1868.

²²⁰ Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, *Le Bosphore et Constantinople*, 1864.

²²¹ Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, *Espagne, Algérie et Tunisie*, 1880.

²²² V. V. Tsybul'sky, "Pyotr Aleksandroviç Çihaçev", *Sovetskaya Entsiklopediya*, C. 30, (Moskva: Tip Nauk SSSB, 1978), s. 225.

²²³ Ramil Mirgasimoviç Valeyev ve Roza Zakariyevna Valeyeva, "Perepiska A. Ye. Krim'skogo i PK Kokovtsova v istorii oteçestvennoy semitologii (1901-1932 gg.)", *Gasırlar Avazı- Eho Vekov*, Vol: 3, (2019), s. 63-77.

V. Barthold (1869-1930) gibi Osmanlı tarihi ve filolojisiyle ilgili ilim adamları burada çalışmaktaydı.²²⁴

Oryantalist Anton Osipoviç Muhlinskiy, 1832’de A. N. Gusev ile birlikte İstanbul Rus Büyükelçiliği’ne atandı. Burada yaklaşık iki yıl Türkçe eğitimi alan A. O. Muhlinskiy yerel halkın gelenek ve göreneklerini de öğrendi. Muhlinskiy ve Gusev, Suriye ve Mısır’a seyahat izni alarak bir gezi düzenlediler. Bu seyahatin raporu 1832’de Rus Büyükelçi A. P. Butenev’e de gönderilmişti. Kahire El-Ezher Medresesi’nde Arapça eğitimi alan bu iki ilim adamı Ahmed el- Katib’in çalışmaları da dâhil olmak üzere birkaç el yazması da elde etmeyi başarmışlardı. Muhlinskiy, uzun yıllar St. Petersburg Üniversitesi’nde Türkçe ve Arapça dersleri de vermiştir.²²⁵ Bu ilim adamının Osmanlıca ve Türkiyat ile ilgili *İssledovaniye o Proishojdenii i Sostoyanii Litovskih Tatar* (SPb., 1857);²²⁶ *Vibor Turetskih Statey Dlya Naçal’nogo Perevoda s Grammatičeskim Razborom* (SPb., 1858);²²⁷ *Osmanskaya Hrestomatiya dlya Universitetskogo Prepodavaniya* (SPb. 1858-59)²²⁸ başlıklı kitapları oldukça dikkat çekicidir.²²⁹

Rus tarihçi ve oryantalist Vasiliy Vasilyeviç Grigor’yev, makalelerinde Rusların Osmanlı, Kafkasya, Kırım ve Orta Asya’daki görevlerini ve çıkarlarını etkileme yollarını bulmaya çalıştı. Nikolay İvanoviç Veselovskiy ise St. Petersburg Üniversitesi’nde Doğu Dilleri Fakültesi’nde Arapça-Türkçe alanında çalışmalar yapmaktaydı. Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, ana uzmanlık alanı olarak Türkiye tarihi, dili ve edebiyatını incelemeyi seçen ilk Rus Türkolog idi ve Rus oryantalizminde bağımsız bir Türk (Osmanlı) Araştırmaları anlayışı geliştirdi. O, 1869’da “Tatar boyunduruğunun Rusya üzerindeki etkisi, Rus diline ve eski yazılı anlatılarına ne ölçüde yansdığı”na dair adlı makalesiyle altın madalya ile ödüllendirildi.²³⁰ [Rus Arkeoloji Derneği *Doğu Şubesi Notları*’nda yayımlanmıştır.] 1873’te *Kuçibey Gomyurdjinskiy i Drugiye Osmanskiye Pisateli XVII v. o Priçinah Upadka Turtsii* (Koçibey Gomyurdjinsky ve XVII. Yüzyılın Diğer Osmanlı Yazarları; Türkiye’nin Gerileme Sebepleri Üzerine) adlı çalışmasıyla

²²⁴ A. D. Jeltakov, *Tyrkologičeskiy Sbornik 1970*, (Moskva: İzdatel’stvo Nauka, 1970), s. 178.

²²⁵ F. A. Brokgauz ve İ. A. Efron’, “Muhlinsky (Anton Osipoviç)”, *Entsiklopedičeskiy Slovar’* Brokgauza i Yefrona, C. XX, (St. Petersburg: ESBE, İstočnik, 1892), s. 248.

²²⁶ Anton Osipoviç Muhlinskiy, *İssledovaniye o Proishojdenii i Sostoyanii Litovskih Tatar*, SPb., 1857.

²²⁷ Anton Osipoviç Muhlinskiy, *Vibor turetskih statey dlya naçal’nogo perevoda s grammatičeskim razborom*, SPb., 1858.

²²⁸ Anton Osipoviç Muhlinskiy, *Osmanskaya hrestomatiya dlya universitetskogo prepodavaniya*, SPb. 1858-1859.

²²⁹ F. A. Brokgauz ve İ. A. Efron’ (1892), *age.*, s. 248.

²³⁰ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, “O vliyanii tatarskogo iga na Rossiyu, naskol’ko ono otrazilos’ na russkom yazıke i yego drevnih pis’mennih pamyatnikah”, (St. Petersburg: 1869), s. 1-54.

Türk-Tatar edebiyatı alanında yüksek lisans derecesi aldı.²³¹ 1887’de doktora tezi olarak *Krımskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Ottomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka* (XVIII. Yüzyılın Başına Kadar Osmanlı Liman Yönetimindeki Kırım Hanlığı)’nı savundu.²³² Üniversitedeki hocalık görevi dışında O, St. Petersburg Şehir Duması’nın seçkin bir üyesiydi. Bu vesileyle St. Petersburg Sansür Komitesi’nde çalışıp Müslüman edebiyatı ile ilgili yayınların sansürlenme işlerine de bakmaktaydı. 1874 tarihinde Daire Başkanlığı göreviyle Halk Kütüphanesi’ne atandı ve bu sıfatla yaklaşık 50 yıl kütüphanede çalıştı. Görevi kapsamında kütüphane için el yazmaları ve kitaplar edinmek üzere yurtdışına iş gezileri yaptı. 1875’teki ilk iş gezisi sırasında kütüphane müdürüne şöyle yazdı: “İlk ilgilendiğim konu İstanbul kütüphaneleriydi...” Smirnov, bu gezide ve sonraki gezilerinde önemli miktarda Türkçe kitaplar ve el yazmaları elde etti. 1886’da Simferopol arşivinde çalışırken kelimenin tam anlamıyla bir hazine keşfetti ve Kazasker Kitaplarını (*Kırım Hanlarının hukuki ve idari işlerinin kayıtları*) St. Petersburg’taki Rus arşivine taşıdı.²³³ Smirnov, kendi uzmanlık alanı kapsamında; *Turetskaya Tsivilizatsiya* (Türk Medeniyeti) 1876,²³⁴ *Ofitsial’naya Turtsiya v Litsah* (Türkiye’nin Resmi Şahısları) 1878,²³⁵ *Po Voprosu o Şkol’nom Obrazovanii İnorodtsev-Musul’man* (Müslüman Yabancıların Eğitimi Hakkında Sorunlar) 1882,²³⁶ *Epizod iz Vostoçnoy Politiki Prussii* (Purusya’nın Doğu Politikası’dan Bir Epizod) 1882,²³⁷ *Arheologičeskaya Ekskursiya v Krim Letom 1886* (1886 Yazında Kırım’a Arkeolojik Gezi) 1887,²³⁸ *Obraztsoviye Proizvedeniya Osmanskoy Literaturı* (Osmanlı Edebiyatının Örnek Eserleri) 1891,²³⁹ *Oçerk İstorii Osmanskoy Literaturı* (Osmanlı Edebiyatı Tarihi Denemeleri) 1892,²⁴⁰ *Musul’manskiye Peçatniye İzdaniya v Rossii* (Rusya’da Müslüman Basılı Yayıncılık) 1888 eserlerini yazmıştı.²⁴¹ Ayrıca Türkçe el yazma kaynakları sınıflandırdığı *Collections*

²³¹ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, «*Kuçibey Gomyurdjinskiy i Drugiye Osmanskiye Pisateli XVII v. o Priçinah Upadka Turtsii*» 3 marta 1873 udostoyen stepeni magistra turetsko-tatarskoy slovesnosti i v tom je mesyatse utverjden v doljnosti dotsenta po kafedre turetsko-tatarskoy slovesnosti. 1873.

²³² Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Krımskoye hanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoy Portı do naçala XVIII veka*, (St. Petersburg, 1887).

²³³ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, Zanimayas’ v 1886 v Simferopol’skom arhive, on obnarujil «v polnom smisle slova sokrovişçe»- Kazyaskerskiye knigi (reystry yuridičeskih i administrativnih del vremeni krimskih hanov) i prosil direktora vozбудit’ hodataystvo o peredaçe ih v biblioteku. 1886.

²³⁴ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Turetskaya Tsivilizatsiya*, (Vestnik Yevropy, 1876).

²³⁵ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Ofitsial’naya Turtsiya v Litsah*, (St. Petersburg, 1878).

²³⁶ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, «*Po voprosu o škol’nom obrazovanii inorodtsev-musul’man*» «Jurn. Min. Nar. Prosv.», ch. CCXXII, otd. 3. 1882.

²³⁷ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Epizod iz Vostoçnoy Politiki Prussii*, «Rus. Vestn.», 1882.

²³⁸ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, «*Arheologičeskaya ekskursiya v Krim letom 1886 g.*» («Zap. Vost. Otd. İmp. Rus. Arheol. Obşç.», novaya seriya, t. I), (St. Petersburg, 1886).

²³⁹ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Obraztsoviye Proizvedeniya Osmanskoy Literaturı*, SPb., 1891.

²⁴⁰ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, «*Oçerk istorii osmanskoy literaturı*» (SPb., 1892; v «Vseobşçey istorii literaturı», sostavl. Pod red. B. F. Korşa i A. I. Kirpiçnikova, t. IV, 1892).

²⁴¹ Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Musul’manskiye Peçatniye İzdaniya v Rossii*, (St. Petersburg, 1888).

Scientifiques de l'Institut des langues Orientales, t. VIII: Manuscripts Turcs çalışması da vardır.²⁴² O'nun *Turetskiye Legendı o Svyatoy Sofii i o Drugih Vizantiyskih Drevnostyah* (Ayasofya Hakkında Türk Efsaneleri ve Bizans'ın Diğer Eski Eserleri) ise 1898'de yayımlanmıştır.²⁴³ Smirnov'un Kırım ile ilgili iki çalışması daha vardır. Bu çalışmalar, *18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimindeki Kırım Hanlığı* (Krymskoye khanstvo v sostave Osmanskoy imperii v XVIII veke)²⁴⁴ ile *18. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun İdaresi Altında Kırım Hanlığı*'dır. (Krymskoye khanstvo pod vlast'yu Osmanskoy imperii do nachala XVIII veka.)²⁴⁵

Smirnov, Rusya'nın Osmanlı ile ilgili tarihi geçmişini aydınlatmaya çalışan eserler kaleme almaktaydı. Bunu yaparken de özellikle Kırım Tarihi'ne ayrı bir önem vermekteydi. Kırım'dan elde ettiği birçok el yazma eseri edebi dolaşıma sokmuştu. Türk edebiyat tarihinin genel bir taslağını hazırlayıp yayımlayarak ilk kez Rus okurlara tanıtmıştı. Doğu paleografyası uzmanı olarak; Türk tarihi ve edebiyatına ait birçok Osmanlıca yazılı metni ve Rusya tarihi ile ilgili belgeleri yayımladı. Rusya'da Osmanlı ve Türkiye uzmanlarının yetişmesinde Smirnov'un çalışmaları büyük rol oynamıştır. O'nun çalışmaları sansürcü bir yönü olduğu için eleştirilmiş ve bazen Rus şovenizmi ve milliyetçiliğinin bir tezahürü olarak görülmüştür.²⁴⁶

Lazarev Enstitüsü'nden Türkolog Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy (1876-1956), Selçuklu ve Osmanlı Tarihi üzerinde çalışmış bir uzmandır. Uzun yıllar Ermeni Lazarev Enstitüsü'nde Türkçe dersleri vermiştir.²⁴⁷ Ayrıca Türk dili, edebiyatı, folkloru, etnografyası ve Türkiye tarihi hakkında oldukça fazla sayıda makale ve kitap yazmıştır. 1931'de yayımlanan yeni *Türkçe-Rusça Sözlük*'ün²⁴⁸ de editörüdür.²⁴⁹ V. A. Gordlevskiy'nin 1941'de yayımlanan en önemli tarih eseri; *Gosudarstvo Sel'djukidov Maloy Azii* (Küçük Asya'da Selçuklu Devleti) tüm Ortadoğu'nun XI. ve XIII. yüzyıllar

²⁴² L. A. Şilov, "Smirnov Vasiliy Dmitriyevič", *Biografiçeskiy Slovar'*, t. 1-4 (Elektronnaya Versiya), 2021, http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=167 adresinden erişildi, [Erişim tarihi: 14 Nisan 2021].

²⁴³ İgnatıy Ulyanoviç Kraçkovskiy, *İzbranniye Soçineniya: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, (Moskva: İzd-vo Akademii nauk SSSR, 1957).

²⁴⁴ Vasiliy Dmitriyevič Smirnov, *Krımskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı v XVIII Stoletii*, (SPb., 1889).

²⁴⁵ Vasiliy Dmitriyevič Smirnov, *Krımskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka*, (SPb., 1887).

²⁴⁶ Şilov (2021), agm., s. 2.

²⁴⁷ Boris Vladimiroviç Lunin, *İz istorii russkogo vostokovedeniya i arheologii v Turkestane: Turkestanskiy krujok lyubiteley arheologii 1895-1917 gg.*, (Taşkent: İzd-vo Akademia Nauk Uzbekskoy SSR, 1958), s. 300.

²⁴⁸ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *«Turetsko-russkogo» slovary*, (Moskva, 1931), s. 8.

²⁴⁹ Talmas Magsumoviç Garipov, *Başkırskoye İmennoye Slovoobrazovaniye*, (Ufa: İn-t İstorii Yazıkı i Literaturı, 1959), s. 46.

arasındaki ekonomik ve sosyal hayatı hakkında çok miktarda materyal içermektedir.²⁵⁰ Gordlevskiy, Türkçülükle ilişkin literatürün bir incelemesini yaparak, Türk ve Moğol kabileleri arasındaki kurt kültü ve özellikle kurt adam inancı hakkındaki bilgileri ayrıntılı olarak analiz etmiştir. O ayrıca pek çok makalesinde Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel hayatındaki önemli rolünü ortaya koymuş, Türk yönetici çevrelerini Ermeni soykırımının organizatörleri olarak suçlamıştır. [Bu konuda örnek olarak; “Tam, gde v starinu jili Armyane (Ermenilerin Yaşadığı Yer)” isimli makalesine bakılabilir.]²⁵¹ Ancak suçlamalarının çoğu mesnetsiz ve tarihi kaynaklar ile örtüşmemektedir. St. Petersburg Rusya Milli Kütüphanesi katalogları incelendiğinde O'nun Osmanlı ve Türkoloji bağlamındaki; *Oçerki po Novoy Osmanskoy Literaturı* (Yeni Osmanlı Edebiyatı Üzerine Denemeler) 1909,²⁵² *İz İstorii Osmanskoy Poslovitsı i Pogovorki* (Osmanlı Atasözleri ve Deyimleri Tarihinden) 1909,²⁵³ *İz Nablyudeniy nad Turetskoy Pesn'yu* (Türkçe Şarkıların Kayıtları) 1909,²⁵⁴ *Materialı Dlya Narodnogo Sırıyskogo Kalendarya* (Suriye Halk Takvimi İçin Materyaller) 1909,²⁵⁵ *Pesni Krımskih Tyurok* (Kırım Türkleri'nin Şarkıları) 1910,²⁵⁶ *Tolstoy v Turtsii* (Tolstoy Türkiye'de) 1911,²⁵⁷ *Osmanskiye Skazaniya i Legendı* (Osmanlı Hikâyeleri ve Efsaneleri) 1912,²⁵⁸ *Zametka o 'Turetskom sobranii' v Konstantinopole* (İstanbul'daki Türk Meclisi Üzerine Bir Not) 1912,²⁵⁹ *Trudı po Vostokovedeniyu, İzdavayemiye Lazarevskim Institutom Vostoçnih Yazıkov* (Lazarev Enstitüsü Doğu Dilleri Bölümü'nün Şarkiyat Çalışmaları) 1912,²⁶⁰ *K Liçnoy Onomastike u Osmantsev* (Osmanlıların Şahsi Onomastiği) 1913,²⁶¹ *Ugolok Rossii v Turtsii: Staroobryadah; Derevnnya pod Ak-şehirom* (Rus Köşesi, Türkiye'deki Bir Yer: Eski Akşehir) 1913,²⁶² *İz Osmanskoy Demonologii* (Osmanlı Demonolojisi) 1914,²⁶³ *Bit Osmantsa v Suyeveriyah, Primetah i Obryadah: Materialı*

²⁵⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Gosudarstvo Sel'djukidov Maloy Azii*, (Moskva: L. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941), s. 111.

²⁵¹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, “Tam, gde v starinu zhili armyane”, Moskva, 1917.

²⁵² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Obraztsı Osmanskogo Narodnogo Tvorçestva / Trudı po vostokovedeniyu, izdavayemiye Lazarevskim institutom vostoçnih yazıkov*. M.: Tip. «Krestnogo kalendarya», 1916. - Ç. 1. Teksti, T. XXXIV, Vıp. IV.

²⁵³ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İz İstorii Osmanskoy Poslovitsı i Pogovorki*, (Moskva, 1909).

²⁵⁴ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İz Nablyudeniy nad Turetskoy Pesn'yu*, (Moskva, 1909).

²⁵⁵ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Materialı dlya Narodnogo Sırıyskogo Kalendarya*, (Moskva, 1909).

²⁵⁶ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Pesni Krımskih Tyurok*, (Moskva, 1910).

²⁵⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Tolstoy v Turtsii*, (Moskva, 1911).

²⁵⁸ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Osmanskiye Skazaniya i Legendı*, (Moskva, 1912).

²⁵⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Zametka o 'Turetskom sobranii' v Konstantinopole*, (Moskva, 1912).

²⁶⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Trudı po Vostokovedeniyu, İzdavayemiye Lazarevskim Institutom Vostoçnih Yazıkov*, (Moskva, 1912).

²⁶¹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *K Liçnoy Onomastike u Osmantsev*, (Moskva, 1913).

²⁶² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Ugolok Rossii v Turtsii: Staroobryadah; Derevnnya pod Ak-şehirom*, (Moskva, 1913).

²⁶³ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İz Osmanskoy Demonologii*, (Moskva, 2014).

(Osmanlı Yaşamındaki Batıl İnançlar ve Ritüeller Hakkındaki Materyaller) 1915,²⁶⁴ *Obraztsı Osmanskogo Narodnogo Tvorçestva* (Osmanlı Halk Sanatı Örnekleri) 1916,²⁶⁵ *Rukovodstvo Dlya İzučeniya Osmanskogo Yazıka* (Osmanlıca Öğrenme Kılavuzu) 1916,²⁶⁶ *U Sipandagskih Kurdov* (Süphan Dağı Kürtleri Arasında) 1917²⁶⁷ [Gordlevskiy, Osmanlı'daki Kürt'lerin durumlarıyla Rusya'nın çıkarları doğrultusunda ilgilenmiştir.], *F. Ye. Korş i Vostokovedeniye* (F. Ye. Korş ve Şarkiyatçılık) 1917,²⁶⁸ *Zameçaniya na 'Poslovitsı Krımskih Tatar' izdannıye P. A. Falevım* (P. A. Falev Tarafından Yayımlanan 'Kırım Tatarları'nın Atasözleri' Üzerine Açıklamalar) 1921,²⁶⁹ *İz Religioznoy Jizni Kızılbaşey Maloy Azii* (Küçük Asya'daki Kızılbaşların Dini Hayatına Dair) 1922,²⁷⁰ *Turetskiye Razgovori* (Türkçe Konuşmalar) 1925,²⁷¹ *Gadaniya Tatarok o Jenihe: İz Etnografiçeskih Materialov, sobr. v Ufe* (Tatar Kadınların Fal Bakması: Ufa'da Toplanan Etnografik Materyallerden) 1925,²⁷² *Perehodnaya Pora Osmanskoy Literaturı: Po povodu kn. Keprıyulu-zade M. Fuada* (Osmanlı Edebiyatının Geçiş Dönemi: Köprülüzade M. Fuad ile İlgili) 1926,²⁷³ *İğrı Anatoliyskih Tyurok* (Anadolu Türk Oyunları) 1927,²⁷⁴ *İz Jizni Tsehov v Turtsii: K İstorii 'Akhi'* (Türkiye'deki Lonca Hayatı: Ahilik Tarihi) 1927,²⁷⁵ *Elementı Kul'turı u Kasimovskih Tatar* (Kasım Tatarları Arasındaki Kültür Unsurları) 1927,²⁷⁶ *Pamyat' ob Aşık-paşe v Kırşehire* (Kırşehir'deki Âşık Paşa Hatırası) 1927,²⁷⁷ *Djardjary v Konii* (Jardjarlar Konya'da) 1927,²⁷⁸ *Stroy Bedestana v Konstantinopole* (İstanbul'daki Bedesten Sistemi) 1927,²⁷⁹ *Dervişi Ahi Evrana i Tsehi v Turtsii* (Ahi Evran Dervişleri ve Türkiye'deki Loncalar) 1927,²⁸⁰ *Kyul'han-Bei v Konstantinopole i İh Argo* (İstanbul'daki Külhanbeyleri ve Argoları)

²⁶⁴ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Bit Osmantsa v Suyeveriyah, Primetah i Obryadah: Materialı*, (Moskva, 1915).

²⁶⁵ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Obraztsı Osmanskogo Narodnogo Tvorçestva*, (Moskva, 1916).

²⁶⁶ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Rukovodstvo dlya İzučeniya Osmanskogo Yazıka*, (Moskva, 1916).

²⁶⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *U Sipandagskih Kurdov*, (Moskva, 1917).

²⁶⁸ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *F. Ye. Korş i Vostokovedeniye*, (Moskva, 1917).

²⁶⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Zameçaniya na 'Poslovitsı Krımskih Tatar' izdannıye P. A. Falevım*, (Moskva, 1921).

²⁷⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İz Religioznoy Jizni Kızılbaşey Maloy Azii*, (Moskva, 1922).

²⁷¹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Turetskiye Razgovori*, (Moskva, 1925).

²⁷² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Gadaniya Tatarok o Jenihe: İz Etnografiçeskih Materialov, sobr. v Ufe*, (Moskva, 1925).

²⁷³ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Perehodnaya Pora Osmanskoy Literaturı: Po povodu kn. Keprıyulu-zade M. Fuada*, (Moskva, 1926).

²⁷⁴ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İğrı Anatoliyskih Tyurok*, (Moskva, 1927).

²⁷⁵ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İz Jizni Tsehov v Turtsii: K İstorii 'Akhi'*, (Moskva, 1927).

²⁷⁶ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Elementı Kul'turı u Kasimovskih Tatar*, (Moskva, 1927).

²⁷⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Pamyat' ob Aşık-paşe v Kırşehire*, (Moskva, 1927).

²⁷⁸ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Djardjary v Konii*, (Moskva, 1927).

²⁷⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Stroy Bedestana v Konstantinopole*, (Moskva, 1927).

²⁸⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Dervişi Ahi Evrana i Tsehi v Turtsii*, (Moskva, 1927).

1927,²⁸¹ *Grammatika Turetskogo Yazıka* (Türkçe Dilbilgisi) 1928,²⁸² *Organizatsiya Tsehov u Krımskih Tatar* (Kırım Tatarları Arasında Lonca Organizasyonu) 1928,²⁸³ *Dni Moharrema v Konstantinopole* (İstanbul'da Muharrem Günleri) 1928,²⁸⁴ *Tarikat Mısri Niyazi* (Niyaz-ı Mısri Tarikatı) 1929,²⁸⁵ *Natsional'naya Biblioteka v Stambule, Osnovannaya Ali Emiri* (Ali Emiri Tarafından İstanbul'da Kurulan Milli Kütüphane) 1929,²⁸⁶ *Rukopisniye Biblioteki Goroda Brusi* (Bursa Şehri'nin El Yazma Kütüphaneleri) 1929,²⁸⁷ *Rukopis Anekdotov Lamii* (Lâmiî Çelebi'nin El Yazma Anektodları) 1929,²⁸⁸ *Kladbişçe Zeyniler v Bruse* (Bursa'daki Zeyniler Kabristanı) 1929,²⁸⁹ *Dagestanlı Seyid Ahmed* (Dağıstanlı Seyid Ahmed) 1929,²⁹⁰ *Jitiye Sadr-ed-dina Kunevi* (Sadreddin Konevî'nin Hayatı) 1929,²⁹¹ *Proishojdeniye Osmanskogo Slova Uzan* (Osmanlıca 'Uzan' Kelimesinin Kökeni) 1930,²⁹² *Turetskaya Hrestomatiya* (Türkçe Seçkisi) 1931,²⁹³ *Baha-ud-din Nakşbend Buharskiy* (Buharalı Bahâeddîn Nakşibend) 1934,²⁹⁴ *Anekdoti o Hodje Nasr-yed-dine* (Nasrettin Hoca Fıkraları) 1936,²⁹⁵ *İnstruktsiya po Transkribovaniyu Geografiçeskih Naimenovaniy Turtsii* (Türkiye'deki Coğrafi Yer Adları İçin Transkripsiyon) 1940,²⁹⁶ *Vnutrenneye Sostoyaniye Turtsii vo Vtoroy Polovine XVI veka* (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye'nin İç Durumu) 1940,²⁹⁷ isimli eserleri görülebilir.²⁹⁸ Gordlevskiy, Osmanlı ve Türkiyat alanında hiç şüphesiz en üretken Rus oryantalistlerden birisi idi.

Şarkiyatçı Vasiliy Viladimiroviç Barthold'a göre, Anadolu hakkında Rusların yaptığı çalışmalar oldukça yetersizdir. V. V. Barthold, bu konuda sadece; Kaptan

²⁸¹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Kyul'han-Bei v Konstantinopole i İh Argo*, (Moskva, 1927).

²⁸² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Grammatika Turetskogo Yazıka*, (Moskva, 1928).

²⁸³ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Organizatsiya Tsehov u Krımskih Tatar*, (Moskva, 1928).

²⁸⁴ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Dni Moharrema v Konstantinopole*, Moskva, 1928.

²⁸⁵ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Tarikat Mısri Niyazi*, (Moskva, 1929).

²⁸⁶ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Natsional'naya Biblioteka v Stambule, Osnovannaya Ali Emiri*, (Moskva, 1929).

²⁸⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Rukopisniye Biblioteki Goroda Brusi*, (Moskva, 1929).

²⁸⁸ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Rukopis Anekdotov Lamii*, (Moskva, 1929).

²⁸⁹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Kladbişçe Zeyniler v Bruse*, (Moskva, 1929).

²⁹⁰ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Dagestanlı Seyid Ahmed*, (Moskva, 1929).

²⁹¹ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Jitiye Sadr-ed-dina Kunevi*, (Moskva, 1929).

²⁹² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Proishojdeniye Osmanskogo Slova Uzan*, (Moskva, 1930).

²⁹³ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Turetskaya Hrestomatiya*, (Moskva, 1931).

²⁹⁴ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Baha-ud-din Nakşbend Buharskiy*, (Moskva, 1934).

²⁹⁵ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Anekdoti o Hodzhe Nasr-yed-dine*, (Moskva, 1936).

²⁹⁶ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *İnstruktsiya po Transkribovaniyu Geografiçeskih Naimenovaniy Turtsii*, (Moskva, 1940).

²⁹⁷ Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Vnutrenneye Sostoyaniye Turtsii vo Vtoroy Polovine XVI veka*, (Moskva, 1940).

²⁹⁸ The National Library of Russia, 2021, "Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy", <http://nlr.ru/eng> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 15 Nisan 2021].

Vronçenko (*Günümüz Anadolusuna Genel Bir Bakış*),²⁹⁹ Senskovskiy, Muhlinskiy, Tçikhatçev, Doktor Elisseyev, Smirnov, Maksimov, Pissarev, Martinovitç, Krımskiy ve biraz önce değindiğimiz Gordlevskiy isimlerini zikreder.³⁰⁰ Bu yönüyle XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Osmanlı'dan çok Kafkasya ve Türkistan bölgelerine yoğunlaştığına dair kısmen bir varsayımda bulunulabilir. Osmanlı için yapılan çalışmalar her ne kadar az sayıda bile olsa Rusların komşuları olan Osmanlılara dair büsbütün uzak kaldıkları söylenemeyebilir.³⁰¹

Kazan Ekolü'nden gelen Kazem-Bek (1802-1870) başkanlığında 1828'de Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Edebiyatı Bölümü kuruldu ve burada Türkçe dersleri verilmeye başlandı. Üniversitede 1860-1870'lerden itibaren Türkçe ve Tatarca seçmeli olarak İ. N. Holmogorov ve N. İ. İlminskiy tarafından yapılmıştır. XIX. yüzyılda Kazan Üniversitesi'nde Türk-Tatar dilleri filolojisi alanında I. A. Baudouin de Courtenay, V. V. Radlov, M. P. Veske ve N. F. Katanov gibi isimler de çalışmıştır.³⁰² Rusya'da en erken Türkçe eğitimi Kazan Üniversitesi'nde başlatılmıştır. Rusya'nın yetiştirdiği en büyük oryantalistlerden biri olan Kazem-Bek 1839'da *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka* (Türk-Tatar Dilinin Grameri); Kazan, 1839 ile 1854'te Türkçe pratik kullanıma yönelik bir çalışma yayımlamıştır.³⁰³ Kazem-bek, *Türk-Tatar Dilinin Grameri* kitabında Osmanlı-Türk dilinin fonetiğini, morfolojisini ve sözdizimi özelliklerini Tatar Türkçesi ile karşılaştırmalı olarak incelemektedir.³⁰⁴ 1854'te basılan *Uçebniye Posobiya dlya Vremennogo Kursa Turetskogo Yazıka* (Türk Dilinin Kurslarda Çabuk Öğrenilmesi İçin Dersler) kitabı harp akademilerinde kullanılmaktaydı.³⁰⁵ Eser, Türk dilinin kısa bir gramer taslağından oluşmaktaydı; Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan farklı el yazısıyla yazılmış metinlerin bir derlemesi olup; o dönemde en eksiksiz olan bir Rusça-Türkçe sözlükte (6700'den fazla Rusça kelimenin çevirisi) içermektedir.³⁰⁶ Kazem-

²⁹⁹ Mihail Pavloviç Vronçenko, "Obozreniye Maloy Azii v nneşnem yeye sostoyanii", "Zapiski Voenno-topografičeskogo Depo", ç. III, 1838, str. V--XV i 3--329'i ç. V, 1840, str. V--VI i 3.

³⁰⁰ Barthold (2000), *age.*, s. 445-46.

³⁰¹ Barthold (2000), *age.*, s. 440.

³⁰² Kazanskiy Federal'nıy Universitet, 2021, "İstoriya Kazanskogo Vostokovedeniya", <https://kpfu.ru/institutes/institut-vostokovedeniya-i-mezhdunarodnyh/uznat-bolshe-ob-institute/istoriya> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 16 Nisan 2021].

³⁰³ Aleksandır Kasimoviç Kazem-Bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, (Kazan, 1839).

³⁰⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler*, (İstanbul: Turhan Kitabevi, 2000), s. 388.

³⁰⁵ Aleksandır Kasimoviç Kazem-Bek, *Uçebniye Posobiya Dlya Vremennogo Kursa Turetskogo Yazıka*, (Kazan, 1854).

³⁰⁶ Andrey Nikolayeviç Kononov, *İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii*, (Leningrad: Nauka, Leningr. Otd-nie, 1972), s. 193.

Bek'in bu çalışmaları o dönemde Rusya'nın en saygın bilim ödülü sayılan Demidov Ödülü'ne layık görülmüştür.³⁰⁷

Orta Asya'daki Müslüman Türklerin Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması için çalışan Nikolay İvanoviç İlminskiy, I. Nikolay ve Rus Sinod'u tarafından Türkçe, Arapça ve Farsça konusunda derinleşmesi ve bilgi toplaması için 1851 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Kahire ve Şam gibi şehirlerine gönderilmişti.³⁰⁸ İlminskiy'nin yaptığı bu gezi; Misyoner Rus Ortodoks eğitim kurumundan bilim adamları tarafından yapılan bu tür ilk bilimsel geziydi. İlminskiy, 1854'te Orta Doğu'dan döndükten sonra, Kazan İlahiyat Akademisi'nin [Müslümanlık karşıtı bir eğitim kurumuydu.] ilk öğretmenini olarak atandı.³⁰⁹ O daha sonra Rus misyoner oryantalizmi kapsamında *İlminskiy Sistemi* veya *İlminskiy Alfabesi* olarak bilinen metodu geliştirmiştir. O'nun Türkçe öğretimi konusundaki eseri olan; *Vstupitel'noye Çteniyeye v Kurs Turetsko-Tatarskogo Yazıka* [Türkçe-Tatarca Dil Kursuna Giriş Okumaları] da (1861) Kazan'da neşredilmiştir.³¹⁰

Kazan Ekolü ile bağlantılı olan Alman asıllı Rus Türkolog Vasiliy Vasilyeviç Radlov, “*Proben*” kitabının önsözünde Türkçe için şu tespitte bulunmuştur:

“...[*Türkler*] İslamiyet'i kabul ettikten sonra diğer milletlerin ve özellikle din kardeşi olan Arap ve Farslar'ın etkisi altında kalmışlardır. Bu etkiyi özellikle edebi eserlerde görmek mümkündür. Onlar, yalnız, dillerine uymayan Arap yazısını almakla kalmamış, yazı dillerinden binlerce kelimeyi de alarak öyle bir yazı dili meydana getirmişlerdir ki, bu üzerinde rengârenk her türlü yamalar bulunan bir elbiseye benzetilebilir. Bu yazı dili, doğal olarak Türk halkı için anlaşılamayan bir halkadan ibaret olup, halkın kültür seviyesini yükseltmek yerine, halk kültürünün taze yeşilliği ile beslenemediği için kendi kendini köreltmekteydi...”³¹¹

³⁰⁷ Magomed Abdullayeviç Abdullayev, *Kazem-Bek: Uçeniy i Mıslitel'*, (Mahaçkala: Dagestanskoye Knijnoye İzd-vo, 1963), s. 30.

³⁰⁸ M. Z. Habibullin ve M. A. Kostyukov, *Kazanskoye Vostokovedeniye XIX- pervoy polovini XX vv.: P. K. Juze: Monografiya*, (Kazan': İzdatel'stvo YaZ 2012), s. 88.

³⁰⁹ Nikolay Aleksandroviç Baskakov, *Vvedenie v İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov*, (Moskva: İzdatel'stvo 'Vısşaya Şkola', 1969), s. 30.

³¹⁰ Diliara Garifovna Tumaşeva, *Dialekti Sibirskih Tatar: Opıt Sravnitel'nogo İssledovaniya*, (Kazan: İzd-vo Kazanskogo Universiteta, 1977), s. 281.

³¹¹ Oya Akdeniz, 2021, “Wilhelm Radloff”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi İnternet Sitesi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/akdeniz.pdf> adresinden erişildi, s. 47. [Erişim tarihi: 16 Nisan 2021].

Radlov'un bu değerlendirmesi Osmanlı Türkçesi için de geçerlidir. Lisân-ı Osmânî'yi bazı Oryantalistler milletler üstü bir dil olarak da görmektedirler. Modern Türkiye Cumhuriyet'i 1928'de Türkçeyi Latin Alfabesiyle okuyup yazmaya başlamıştır. Böylece Arapça, Farsça ve Türkçe'nin birleşiminden oluşan Osmanlıca kullanım dışı kalmıştır. 600 yıllık bir tarihi bulunan gelenekle araya mesafe konmuştur. Tarihsel olarak bakıldığında, Osmanlı Türkçesi modern Türkçenin öncülüdür. Ancak günümüz/ standart Türkçesi'nde sadeleşme, neolojizm [yeni sözcükler bulma] ve dil reformu neticesinde Arapça ve Farsça sözcük ve terkipler bir hayli azaltılmıştır. Radlov'un tespitiyle söylenirse elbisenin üzerindeki kimi yamalar çıkartılmıştır. Bu ise modern dönemde yetişen nesillerin eski kültür ve medeniyet ile bağ kurmalarını güçleştirmektedir.³¹²

Osmanlı topraklarına bilimsel maksatla seyahat edenlerden birisi de Polonya asıllı Rus Oryantalist, İmparatorluk Bilimler Akademisi üyesi Senkovskiy (1800-1858) idi.³¹³ Vilnius Üniversitesi'ndeki hocaları I. Lelevel ve G. E. Groddek'in etkisiyle doğuya ilgi duyan Senkovskiy, Lokman Hekim Hikâyelerini ve Hafız'ın bazı şiirlerini Arapça ve Farsça'dan Lehçeye çevirmişti.³¹⁴ Bu çalışmalarını gören hocaları genç adama gelecek vaat eden bir oryantalist gözüyle bakmaya başladılar. Hocaları aralarında para toplayıp 1819-1821'de O'nu Türkiye, Mısır ve Suriye'yi kapsayan bir seyahate yolladılar.³¹⁵ Bu gezide Senkovskiy'nin seyahat raporları yayımlama ve Polonya-Türkiye ilişkilerine dair belge toplama yükümlülüğü vardı. Görevlerini layıkıyla yerine getiren Senkovskiy, 1821'de St. Petersburg'a dönerken birçok el yazma eser de getirmişti.³¹⁶ Yaptığı gezi ile ilgili notları 1821'de *Otrivki iz Puteşestviya po Yegiptu, Nubii, Verhney Efiopii* (Mısır, Nubia, Yukarı Etiyopya'daki Seyahatlerden Alıntılar) ismiyle basılmıştır.³¹⁷ [Lehçe; *Wyiątek z opisu podrózy do Nubii i wyższej Etiopii*]³¹⁸ Ayrıca; 1828 basım tarihli *Karmannaya Kniga dlya Russkih Voinov v Turetskih Pohodah; Turetskiye Razgovori*,

³¹² Ercan Uyanık and İrfan Davut Çam, "Arap elifbası'ndan Latin alfabesine geçiş sürecinde Garpçı söylemler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14/29 (2014), s. 189-221.

³¹³ A. M. Kulikova, *Stanovleniye Universitetskogo Vostokovedeniya v Peterburge*, (Moskva: İzd-vo Nauka, Glav. Red. Vostochnoy Lit-ri, 1982), s. 46.

³¹⁴ P. Ye Buharkin, *Tri Veka Sankt-Peterburga*, (St. Petersburg: Filologičeskiy Fakul'tet Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2001), s. 203.

³¹⁵ Kulikova (1982), *age.*, s. 47.

³¹⁶ Osip İvanoviç Senkovskiy, *Soçineniya Barona Brambeusa*, (Moskva: Sov. Rossiya, 1989).

³¹⁷ Osip İvanoviç Senkovskiy, *Otrivki iz Puteşestviya po Yegiptu, Nubii i Verhney Efiopii*, (St. Petersburg, 1821).

³¹⁸ Lada Gennad'yevna Panova, *Russkiy Yegipet: Aleksandriyskaya Poetika Mihaila Kuzmina*, (Moskva: Vodoley, 2006).

Slovar', *Grammatika*³¹⁹ başlığını taşıyan Rus askerleri için Türkçe konuşma kılavuzu, sözlük ve dilbilgisi açıklamalı bir kitabı da mevcuttur.³²⁰

Başlangıçta “Osmanistika”, Rus Türkoloji çalışmaları içinde Osmanlı dili ve edebiyatı ile ilgilenen tamamen filolojik bir bilim olarak dar bir şekilde çalışılmakta ve tanımlanmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise *Doğu Meselesi* bağlamında Orta Doğu çalışmalarının giderek merkezinde yer almaya başlamıştı. Osmanlı yalnızca Türklerden oluşmamaktadır, içerisinde Arap, Kürt, Çerkez, Slav, Yunan, Bulgar, Ermeni vb. çok çeşitli halklar vardı. İmparatorluk üzerinde siyasi amelleri [parçalayıcı] bulunan Ruslar giderek Osmanlı çalışmalarını daha çok bu etnisiteler üzerinden yürütmeye başlamışlardır. Üstelik Osmanlı'nın giderek güçsüz/ zayıf olması Rusların bu sahayla daha yakından ilgilenmelerine yol açmıştı. Bölünmek istenen Osmanlıya daha kolay müdahale edilebilmesi için de bu farklı unsurların daha çok ayrışması ve bağımsızlıkları için uğraşılmalıydı/ çalışılmalıydı.³²¹ [Güçlü manasına gelen “Türk”ler ancak bu şekilde zayıflatılabilirdi.]

1.2.2. İran ve İranoloji Çalışmaları

Rusya'da kurulan şarkiyat enstitülerinde öğretilen doğu dilleri içinde Farsça ve İranoloji çalışmaları ayrı bir kapsamda ele alınmalıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Rus-İran savaşlarından [*Gülistan* (1813) ve *Türkmençay* (1828) Antlaşmaları ile sonlanmıştır.]³²² sonra İran, Rus İmparatorluğu'nun etkisi altına girmiştir. Bu yüzyılın sonlarına doğru özellikle kuzey İran'daki Rus etkisi çok büyüktü. Şah'ın yönetiminde, Rus subaylar ve generaller tarafından komuta edilen bir İran-Kazak birimi bile oluşturulmuştu. Dolayısıyla İran'ın bazı bölgelerinin bir dönem Rus nüfuz alanına dönüştüğünü dahi söyleyebiliriz. İşte bu yüzden Rusya söz konusu dönemde İran çalışmaları yapmış ve tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nu incelediği gibi İran'a dair de bilgi toplamıştır. “İran, Türkmençay Antlaşmasıyla Revan ve Nahçıvan'ın da Rusya'nın hâkimiyetine girmesini kabul etmiş ve bu fiili durum Osmanlı Devleti'ne de *Edirne Antlaşmasıyla* (1829) onaylatılmıştır.”³²³

³¹⁹ Osip İvanoviç Senkovskiy, *Karmannaya Kniga dlya Russkih Voinov v Turetskih Pohodah; Turetskiye Razgovori, Slovar', Grammatika*, (St. Petersburg, 1828).

³²⁰ Vilayat Guliyev, *Azerbaydjanskaya Şkola v Rossiyskoy Oriyentalistike*, (Bakû: AzerNeşr, 2002), s. 166.

³²¹ Ferhat Durmaz, “93 Harbi'nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (93), (2015), s. 103-122.

³²² Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 14 (36), (2010), s. 187.

³²³ Yeşilot (2010), agm., s. 178.

Rusya-İran ilişkileri XVII. yüzyıldan itibaren gelişmiştir, diyebiliriz. XIX. yüzyılda ise Rus İmparatorluğu İran'a son derece tecrübeli dış işleri personellerini görevlendirmiştir. İran'daki maslahatgüzar ve büyükelçiler arasında; Mihail Daniloviç Skibinevskiy, Aleksey Petroviç Yermolov, Semyon İvanoviç Mazaroviç, Aleksandr Mihayloviç Obreskov, Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov, Nikolay Andreyeviç Dolgorukov, İvan Osipoviç Simoniç, Aleksandr Osipoviç Dyugamel, Aleksandr İvanoviç Medem, Dmitriy İvanoviç Dolgorukov, Nikolay Adrianoviç Aniçkov, Nikolay Karloviç Girs, Aleksandr Fedoroviç Beger, İvan Alekseyeviç Zinovyev, Aleksandr Aleksandroviç Melnikov, Nikolay Sergeyeviç Dolgorukov, Yevgeniy Karloviç Bitsov ve Kimon Emmanuiloviç Argiropulo gibi isimler yer almıştır.³²⁴ Dışişleri Bakanlığı'na İran'da çalışan bu personelin büyük kısmı Farsça eğitimi de almışlardı.

Gürcistan, Astrahan ve Kafkas seferlerine katılan ve bir süre İran büyükelçiliği (1817) görevinde bulunan General Aleksey Petroviç Yermolov dönemin Kaçar Han'ı Feth Ali Şah ile görüşmüş, Rusya adına İran'dan tavizler koparmayı başarmıştır. Yermolov'un İran seyahati ve yaşadığı olaylar daha sonra devlet meclisi üyesi olan Vasiliy Petroviç Borozdna tarafından *Kratkoye Opisaniye Puteşestviya Rossiysko-İmperatorskago Posol'stva v Persiyu* (Rus-İmparatorluk Büyükelçiliğinin İran'a Yolculuğunun Kısa Açıklaması) adıyla 1821'de yayımlanmıştır.³²⁵ Bu seyahat notları İran hakkında askeri ve stratejik bilgiler içeren ilk eserlerden birisiydi. Yermolov'un bir süre sekreterliğini yapmış olan, ayrıca *Rus Transkafkasya Şirketi*'nin kuruluş projesinin mimarlarından, Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov da günlüklerinde İran'a dair birçok malumat vermiştir.³²⁶ Kafkasya ve İran Savaşları'na katılmış olan bir başka asker de Kont İvan Osipoviç Simoniç idi. Kont Simoniç ise Griboyedov'un ölümünü ve Tahran'daki günlük hayatı, yaşanan olayları anılarında fazlasıyla anlatmaktadır. Bu anılar çok sonraları: *Pers Savaşı; 1826* ve *Bakan I. O. Simoniç'in Anıları; 1832-1838* adıyla kitaplaştırılmıştır.³²⁷ Oryantalist diplomatlardan biri olan İvan Alekseyeviç Zinovyev

³²⁴ V. O. Kulakov, Spisok Poslov SSSR i Rossii v İrane, troodov 2010/ *Astrakhan' v persidskoy politike Rossii v pervoy polovine XVIII v.* <http://www.aspu.ru/images/File/Izdatelstvo/sbornik> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 20 Nisan 2021].

³²⁵ Vasiliy Petroviç Borozdna, *Kratkoye Opisaniye Puteşestviya Rossiysko-İmperatorskago Posol'stva v Persiyu v 1817 godu*, (St. Petersburg: Pri İmperatorskoy Akademii Nauk, 1821).

³²⁶ Militsa Vasil'yevna Neçkina, *Griboyedov i Dekabristi*, (Moskva: Hudoj. Lit., 1977), s. 707.

³²⁷ İvan Osipoviç Simoniç, *Simoniç İ. O. Vospominaniya Polnomoçnogo Ministra: 1832-1838*, (Moskva: Nauka, 1967).

üniversitedeyken tez olarak *Epiçeskiye Skazaniya İrana*³²⁸ (İran'ın Destansı Efsaneleri) eserini 1855'te hazırlamıştı.³²⁹

Moskova Üniversitesi eski rektörlerinden oryantalist Aleksey Vasilyeviç Boldirev (1780-1842) Rus okullarında kullanılan Arapça, Türkçe ve Farsça kitaplarının yazarıydı. Bu yetenekli oryantalistin talebeleri daha sonra İmparatorluk Rusya'sının doğu ile ilgili ihtiyaç duyulan birimlerinde çalışmaktaydılar.³³⁰ O'nun iki ciltlik *Persidskaya Hrestomatiya* (Farsça Seçkisi) [ya da Farsça Antolojisi] 1826,³³¹ Rusya'daki doğu dilleri bölümlerinde okutulan Farsça derslerinin temel eseri idi.³³² Petersburg Üniversitesi'nde ise Arapça ve Farsça alanında Oryantalist Osip İvanoviç Senkovskiy (1800-1858) vardı.³³³ Senkovskiy, Rusya'da Hafız'ın şiirlerini Farsçadan ilk tercüme edenlerden biriydi.³³⁴ O, St. Petersburg'taki Doğu Yazmaları Koleksiyonu'nun geliştirilmesi için de büyük gayret göstermişti. Rusların İran Harekâtı sırasında Genel Kurmay Başkanlığı'na bir mektup yazan Senkovskiy, Erdebil gibi şehirlerde bulunan değerli el yazması eserlerin St. Petersburg'a taşınmasını istemekteydi. “Senkovskiy söz konusu mektubunda, cehaletin kapladığı karanlığa rağmen Sardarabad, Revan, Nahçıvan, Tebriz, İsfahan, Tahran, Reşd, Meşhed, Merv ve Herat gibi İran şehirlerinin kütüphanelerinde doğunun en değerli Arapça, Farsça ve Ermenice yazmalarının mevcut olduğunu belirtiyordu.”³³⁵ Bu durum Rusya'daki akademik oryantalizmin askeri oryantalizm ile eşgüdümlü/ortaklaşa çalıştığını da göstermektedir.

Kazan Üniversitesi 1804'te I. Aleksandr tarafından kuruluşundan itibaren Fars kültürü ve Fars diline büyük bir önem vermektedir.³³⁶ Üniversite'de 1807'de *Doğu Dilleri Bölümü* kurulmuştu. 1807'den 1817'ye kadar Şarkiyatçı Hristian Daniloviç Fren, öğrencilere Arapça-Farsça öğretmiştir. Okulun Farsça konusunda en yetkin isimlerinden

³²⁸ İvan Alekseyeviç Zinovyev, *Epiçeskiye Skazaniya İrana*, (St. Petersburg, 1855).

³²⁹ Konstantin Aleksandroviç Jukov, *Vostochniy Vopros v İstoriosofskoy Kontseptsii K. N. Leont'yeva*, (St. Petersburg: İzdatel'stvo Aleteyya, 2006), s. 167.

³³⁰ Varfolomey Aleksandroviç Zaytsev, *İzbranniye Soçineniya v Dvuh Tomah; Tom. I*, İzd-vo Vses. ob-va Politkatorzhan i Ssyl'no-Poselentsev, 1934, s. 529.

³³¹ Aleksey Vasilyeviç Boldirev, *Persidskaya Hrestomatiya*, (M., 1-ye izd., 1826- v 2-h ç.; 2-ye izd., ispr. i značit. Umnoj., 1833[8] - v 3-h ç.).

³³² Dmitriy Petroviç Oznobişin, *Stihotvoreniya*, (Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1992), s. 284.

³³³ A. M. Kulikova, *Stanovleniye Universitetskogo Vostokovedeniya v Peterburge*, (Moskva: Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, 1982), s. 46.

³³⁴ V. Koşelev ve A. Novikov, *Senkovskiy O. Soçineniya Barona Brambeusa*, (Moskva: Sov. Rossiya, 1989), s. 4.

³³⁵ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “1826-1829'da Erdebil, Ahıska, Bayezid ve Erzurum'da Bulunan Bazı Yazma Eserlerin St. Petersburg'a Nakli”, *Tarih Dergisi- Turkish Journal of History*, No. 72 (2020/ 2), s. 173.

³³⁶ Mihail Tihonoviç Nujin, *Kazanskiy Universitet, 1804-1979: Oçerki İstorii*, (Kazan: İzd-vo Kazanskogo Universiteta, 1979), s. 3.

birisi de Kazem-Bek idi.³³⁷ Kazem-Bek, Arapça, Farsça, Türkçe-Tatarca dillerinin öğretmenleri için bir metodolojik el kitabı ve bir program hazırlamıştı. Bu program ve el kitabı 1836'da Kazan'da yayımlanmıştır. Bu yöntem kılavuzuna göre; Kazan Gimnaziyumu'nda doğu dillerinden Farsça, Arapça ve Türkçe karşılaştırılmalı olarak işlenmesi/ öğretilmesi öngörülmektedir.³³⁸ Bu yöntem kılavuzunun Rusça tam adı; *Raspredeleniye Prepodavaniya Arabskogo, Persidskogo i Turetsko-Tatarskogo Yazıkov v Pervoy Kazanskoy Gimnazii, Sostavlennoye Ad'yunkt-Professorom, Mirzoyu Aleksandrom Kazem-Bekom*'dır.³³⁹ Kazem-Bek, uzun yıllar Üniversite'de Farsça dersleri vermiştir. 15 yıl boyunca okulda Farsça dersleri bu programa göre düzenlenmiş/ yapılmıştır. Senkovskiy bu çalışmanın önemini ayrıca belirtmiştir.³⁴⁰ O'nun *İstoriya İslama* (İslam Tarihi) 1860³⁴¹ ve *Bab i Babıdı: Religiozno-Politiçeskiye Smutı v Persii* (Bab ve Babiler: İran'da Dini ve Siyasi Kargaşa) 1865³⁴² gibi çalışmaları İran tarihi ve dini inanışları hakkında yapılan araştırmalarda hala önemini korumaktadır.³⁴³ Kazem-Bek'in öğrencisi olan Berezin ise *Recherches Sur Les Dialectes Persans* (Fars Lehçeleri Üzerine Araştırmalar) 1849³⁴⁴, *Grammatika Persidskogo Yazıkı* (Farsça Dilbilgisi) 1853³⁴⁵ ve *Puteşestviye po Severnoy Persii* (Kuzey İran'a Seyahat) 1852³⁴⁶ kitaplarıyla alana katkı sağlamıştır.³⁴⁷ *Puteşestviye po Severnoy Persii*'de seyahat notları dışında coğrafyadan, orografiden [dağların topografisi], halkın gelenek ve kültüründen bahsedilmektedir. Fars dili konusunda bir başka uzman olan Fyodor İvanoviç Erdman hem öğrencilere Farsça öğretmiş hem de "De Manuscripto Persico Iskenderi Menesii, Eruditıs Huc Usque Incognito 1822",³⁴⁸ "İz'yasneniye Nekotorih Slov, Proışşedşih ot

³³⁷ Vadim Kaseviç ve Yevgeniy Zelenev, *Vvedeniye v Vostokovedeniye*, (St. Petersburg: İzd-vo Karo, 2019), s. 535.

³³⁸ A. İ. Pilev, "Novatorskiy Vklad Mirzy Aleksandra Kazem-Beka v Sravnitel'noye İzučeniye Tyurkskih Yazıkov", R. M. Valeyev (Ed.), *Naslediye Mirzy Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost': Dokladi i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (g. Kazan', 20-21 noyabrya 2013 g.)* içinde (153-159), (Kazan: Foliant, 2015), s. 159.

³³⁹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Raspredeleniye Prepodavaniya Arabskogo, Persidskogo i Turetsko-Tatarskogo Yazıkov v Pervoy Kazanskoy Gimnazii, Sostavlennoye Ad'yunkt-Professorom, Mirzoyu Aleksandrom Kazem-Bekom*, (Kazan: Univ. Tip., 1836 g).

³⁴⁰ Ramin Mamedov, "Mirza Kazem-Bek: Kazansky Period Nauçnoy i Prepodavatel'skoy Deyatel'nosti", R. M. Valeyev (Ed.), *Naslediye Mirzy Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost': Dokladi i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (g. Kazan', 20-21 Noyabrya 2013 g.)* içinde (114-126), Kazan: Foliant, 2015, s. 121.

³⁴¹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *İstoriya İslama. Obozreniye Vostoka v Politiçeskom Otnoşenii Pered Poyavleniyem Muhammada.*- Russkoye Slovo. 1860, № 2.

³⁴² Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Bab i babıdy. Religiozno-politiçeskiye smutı v Persii*. SPb., 1865, s. 7.

³⁴³ Mamedov (2015), *age.*, s. 125.

³⁴⁴ Jeliyas-Nikolajevic Berezin, *Recherches Sur Les Dialectes Persans*, (Casan: Imprimerie de L'universite, 1853).

³⁴⁵ İlya Nikolayeviç Berezin, *Grammatika Persidskogo Yazıkı*, (Kazan, 1853).

³⁴⁶ İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviye po Severnoy Persii*, (Kazan, 1852).

³⁴⁷ Russia Ministerstvo Narodnago Prosvieşçeniia, *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvişşçeniya Tom. 116*, (Sank Petersburg: V Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1862), s. 62.

³⁴⁸ Franz-Fedor Ivanovich Erdman, *De Manuscripto Persico Iskenderi Menesii, Eruditıs Huc Usque Incognito*, (Kazan, 1822).

Vostochniy Yazikov v Rossiyskom” (Doğu Dillerindeki Bazı Kelimelerin Rusça Açıklaması) 1828³⁴⁹ ve “İrodot Zaimstvoval Svoye Povestvovaniye o Drevney Persidskoy İstorii iz Persidskih İstočnikov” (Herodot Eski Pers Tarihi Anlatısını Persli Tarihçilerden Ödünç Aldı) 1840³⁵⁰ gibi makaleleriyle alana ilk katkı sağlayan bilim adamlarından biri olmuştur. Erdman, Kazan Üniversitesi Kütüphanesini de Farsça ve Arapça kaynaklar yönünden zenginleştirmiştir.³⁵¹ Bu hususta kütüphaneci ve oryantalist İosif Fedoroviç Gottwald da katkı sağlamıştır. Gottwald’ın Arapça ve Farsça eserlerin kataloğu niteliğindeki *Opisaniye Arabskih Rukopisey, Prinadlejavşih Biblioteke Kazanskogo Universiteta* (Kazan Üniversitesi Kütüphanesi’ne Ait Arapça El Yazmaların Tasviri) 1855, eseri dikkate şayandır.³⁵² Kazan Üniversitesi hocalarından İvan Nikolayeviç Holmogorov’un ise Fars kültürü ve edebiyatı hakkında iki temel çalışması vardır; *Şeyh Muslikhudzin Sazadi Şirazskiy i Yego Znaçeniye v İstorii Persidskoy Literaturı* (Şeyh Muslihiddin Sadi Şirazi ve O’nun Fars Edebiyatı Tarihindeki Önemi) 1865³⁵³ ile *Tsvetnik Roz: Tvoreniye Şeyha Moslikhuddina Saadi Şirazskogo* (Şeyh Muslihiddin Sadi Şirazi’nin Yarattığı Gülistan) 1882 kitapları eşsizdir.³⁵⁴ Holmogorov’un çalışmalarının belki de en güçlü yanı çeviri faaliyetleriydi. O, Fars Edebiyatı alanında özellikle *Gülistan* tercümesiyle Sadi’nin en iyi biyografi yazarlarından ve çevirmenlerinden biri olarak kabul edildi.³⁵⁵ Kazan Ekolü’nde Farsça öğretimi hususunda A. Mir-Mominov, N. Sonin ve İlminskiy de çalışmıştır.³⁵⁶ Rusya’da bir zamanlar *Fars Araştırmaları* konusunda Kazan Üniversitesi belki de en önemli oryantal kurumu idi. Bu araştırmalar Kazan arşivi ve hocalarının St. Petersburg’a taşınmasıyla uzun bir dönem sekteye uğramıştı.³⁵⁷

İmparatorluğun XIX. yüzyılda Orta Doğu konusunda çalışmalar yapan kurumlarından bir diğeri de “Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü” idi. “Lazarev Enstitüsü’nün

³⁴⁹ Fyodor İvanoviç Erdman, *İz’yasneniye Nekotorih Sloz, Proisşedşih ot Vostočnih Yazikov v Rossiyskom, «Kazanskiy Vestnik», 1828 g.*,

³⁵⁰ Fyodor İvanoviç Erdman, *Irodot Zaimstvoval Svoye Povestvovaniye o Drevney Persidskoy İstorii iz Persidskih İstočnikov*, (Kazan, 1840).

³⁵¹ A. A. Polovtsova, “Erdman, (Franz-Fedor İvanoviç)”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar’*, C. XXIV, (St. Petersburg: İzd. İmp. Rys. İst. Obs., 1912), s. 273-74.

³⁵² İosif Fedoroviç Gottwald, *Opisaniye Arabskih Rukopisey, Prinadlejavşih Biblioteke Kazanskogo Universiteta*, (Kazan: Tip. İmp. Un-ta., 1855).

³⁵³ İvan Nikolaeviç Holmogorov, *Şeyh Muslikhudzin Sazadi Şirazskiy i Yego Znaçeniye v İstorii Persidskoy Literaturı*, (Kazan: Tip. İmp. Un-ta., 1865).

³⁵⁴ İvan Nikolaeviç Holmogorov, *Tsvetnik Roz: Tvoreniye Şeyha Moslikhuddina Saadi Şirazskogo*, (Moskva: İzdaniye K. Soldatenkova, Tipografiya Martynova, 1882).

³⁵⁵ Şeyh Sadi Şirazi, *Gülistan*, (İstanbul: Antik Yayınları, 2016), s. 4-9.

³⁵⁶ Kazanskiy Federal’niy Universitet, 2021, “İstoriya, Vostokovedeniye, Oriyentalistika, XIX vek, Vostochniy Razryad”, <https://kpfu.ru/imoiv/struktura/otdeleniya/vishaia-shkola-mejdunarodnih-otnoshenii-i/kafedra-vostokovedeniya-i-istoriya-kafedry/istoriya-kafedry-322280.html> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 27 Nisan 2021].

³⁵⁷ Valeyev (2012), agm., s. 60-72.

bir şarkiyat merkezine dönüştüğü günler, Rusya'nın İran ve Osmanlı'ya karşı savaşta olduğu yıllara tekabül etmekteydi.”³⁵⁸ İran ve Kafkasya'da ticari ilişkisi bulunan Lazarevler bu bölge ile ilgili araştırmaların son derece gerekli olduğunu bilmekteydiler ve Rus otokrasisinde Farsça bilen uzmanların yetiştirilmesine de ön ayak olmuşlardır.³⁵⁹ 1815-1837 döneminde Enstitü'de oryantal dillerin isteğe bağlı öğretimi başlamıştır. Arapça, Farsça, Türkçe öğretimi dışında Orta Doğu ülkelerinin tarihine ve kültürüne özel önem verilmekteydi. 1848'den sonra doğu dilleri ve edebiyatı (Arapça, Farsça, Türkçe, Ermenice, Tatarca ve Gürcüce) çalışmaları için iki yıllık özel kurslar konmuştu. Bu kurslarda; doğu dillerinde okuma, yazma, Hüsn-ü Hat (Kaligrafi) ve transkripsiyon da öğretilmekteydi.³⁶⁰ Enstitü mükemmel bir kütüphaneye sahipti. Bu kütüphanede bolca Farsça el yazması eser de bulunmaktaydı.

Lazarev Enstitüsü'nün Tatar kökenli âlimlerinden oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy okulda Farsça dersleri vermektedir. Bu ilim adamının İran konusunda; “*Şagname, Abo İranska Kniga Tsariv* (Şahnâme: İran Krallarının Kitabı, Lvov 1896);³⁶¹ *Arşakidi, Sasanidi i Zavoevanie İrana Arabami* (Arşakîler, Sâsânîler ve Araplar'ın İran'ı Fethi, Moskva 1900, 1905);³⁶² *İstoriya Persii, Yeyo Literaturı i Dervişeskoy Teosofii* (İran Tarihi ve Edebiyatı, Derviş Teosofisi, Moskva 1914-1917);³⁶³ *İstoriya Persii ta Yiyi Pismenstva*³⁶⁴ (İran Tarihi ve Edebiyatı, Kiyiv 1923)”³⁶⁵ [vs.] oldukça kapsamlı incelemeleri vardı. Krımskiy, İran kaynaklarına orijinalinden ulaşmayı başaran Rus oryantalistler içinde hususi bir yere sahiptir.³⁶⁶ Krımskiy'nin oldukça geniş bir bilimsel perspektife sahip olduğu da unutulmamalıdır. Çok sayıda doğu dilinin (30'dan fazla) uzmanı olması/ bilmesi hasebiyle İran tarihi ve edebiyatını farklı diller üzerindeki kaynaklara da ulaşarak multilinguanel bir şekilde mukayeseli olarak ele alabilmekteydi.

³⁵⁸ Özhan Kapıcı, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX. Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Kuruluşu ve Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, No. 31 (2016), s. 14.

³⁵⁹ Kapıcı (2016), agm., s. 13.

³⁶⁰ Lazarevskiy Institut Vostochnıh Yazıkov, (2015), “İstoriya”, <https://mgimo.ru/about/news/main/lazarevykh-institut-vostochnykh-yazykov/> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 27 Nisan 2021].

³⁶¹ Agafangel Efimoviç Krımskiy, *Şagname, Abo İranska Kniga Tsariv*, L'vov, 1896.

³⁶² Agafangel Efimoviç Krımskiy, *Arşakidi, Sasanidi i Zavoevanie İrana Arabami*, Moskva, 1900-1905.

³⁶³ Agafangel Efimoviç Krımskiy, *İstoriya Persii, Yeyo Literaturı i Dervişeskoy Teosofii*, (İzd., pererab. Sovmestno s N. Freytagom. M.: 1909-1917).

³⁶⁴ Agafangel Efimoviç Krımskiy, *İstoriya Persii ta Yiyi Pismenstva*, (Moskva, 1923).

³⁶⁵ Kıyas Şüküro, “Krımskiy, Agafangel Efimoviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/krımskiy-agafangel-efimovic> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 27 Nisan 2021].

³⁶⁶ Bahadır Alioğlu, *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy'nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013), s. 7.

Lazarev Enstitüsü'nde ünlü oryantalist İvan Nikolayeviç Holmogorov da bir süre Farsça dersleri vermiştir.³⁶⁷

1839'da bir süre İran'da bulunan Rus Prensi Nikolay Fedoroviç Masalskiy, dönemini canlı bir şekilde anlatan; *Pis'ma Russkogo iz Persii* (İran'dan Rusça Mektuplar)'ını 1844'te yayımladı.³⁶⁸ Bu mektuplar daha çok askeri/ günlük gözlem ve anılardan oluşmaktaydı. İran'ın şehirlerini gezen bir başka asker ise N. Murav'yev idi. Murav'yev'in mektupları da yine aynı isimle; *Pis'ma Russkogo iz Persii* olarak [İki cilt halinde] 1844'te basılmıştı.³⁶⁹ Rus Ordusu'ndaki Alman asıllı generallerden İvan Fyodoroviç Blaramberg 1837'de, Rusya'nın İran elçisi Kont İ. O. Simoniç'in yardımcılığına atanmıştı.³⁷⁰ İ. F. Blaramberg'in 1840'ta hazırladığı *Osada Goroda Gerata, Predprinyataya Persidskoy Armiyey Pod Predvoditel'stvom Magomed-Şaha v 1837 i 1838 Godah*³⁷¹ (Herat Şehri'nin Muhammed Şah Önderliğindeki Pers Ordusu Tarafından 1837 ve 1838'de Kuşatılması) [1895'te basılmıştır] çalışması ile 1841'de hazırladığı *Statistiçeskoye Obozreniye Persii*³⁷² (İran'ın İstatistiksel Tetkiki) [1853'te basılmıştır.] eserleri o günlerde Rusya'ya teknik malumatlar vermesi yönüyle ön plana çıkmaktaydı.³⁷³ Yine nitekim Akim Mihayloviç Zolotarev'in *Voyenno-statistiçeskiy Oçerk Persii* (İran'ın Askeri-İstatistiksel Taslağı) 1888³⁷⁴ ile Etnograf Aleksandr Fedoroviç Rittich'in *Politiko-statistiçeskiy Oçerk Persii* (İran'ın Siyasi-İstatistiksel Taslağı) 1896³⁷⁵ ve *Otçet o Poyezdke v Persiyu* (İran Yolculuğu Raporu) 1901³⁷⁶ eserleri bu kapsamda düşünülebilirdi.³⁷⁷

³⁶⁷ A. P. Bazilyants ve S. R. Kaşaf, "175 let Institutu Vostokovedeniya (1818-1993), Patgatovka k pečati primeçaniya SR Kaşafa, *Orientalistika*, 1 (2), (2018), s. 305-350.

³⁶⁸ Nikolay Fedoroviç Masalskiy, *Pis'ma Russkogo iz Persii*, (Sankt-Peterburg: Tip. Shtaba Otdel'nogo Korpusa Vnutrenney Strazhi, 1844).

³⁶⁹ N. Murav'yev, *Pis'ma Russkogo iz Persii*, (St. Petersburg: İzdatel'stvo Tipografiya Ştaba Otdel'nogo Korpusa Vnutrenney Strazhi, 1844).

³⁷⁰ Sergey Alekseyeviç Sapojnikov, *Şevçenko, Blarambergi i Mavromihali*, (Moskva- Orenburg: ITS Vityaz'- Press, 1999), s. 26.

³⁷¹ Lieutenant-colonel Blaramberg, *Predprinyataya Persidskoy Armiyey Pod Predvoditel'stvom Magomed-Şaha v 1837 i 1838 Godah*, St. Petersburg, 1895.

³⁷² Lieutenant-colonel Blaramberg, *Statistiçeskoye Obozreniye Persii, Sostavlennoye Podpolkovnikom I.F. Blarambergom v 1841 godu*. - Sankt-Peterburg: tip. İmp. Akad. Nauk, 1853.

³⁷³ Andrey Borisoviç Larin, (2013) "Uçastiye Rossii v Modernizatsionnoy Programme İrana v Kontse 30-h – 40-ye gg. XIX v", <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-rossii-v-modernizatsionnoy-programme-irana-v-kontse-30-h-40-e-gg-xix-v> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 28 Nisan 2021].

³⁷⁴ Akim Mihayloviç Zolotarev, *Voyenno-statistiçeskiy Oçerk Persii*, St. Petersburg, 1888.

³⁷⁵ Aleksandr Fedoroviç Rittich, *Politiko-statistiçeskiy Oçerk Persii*, St. Petersburg, 1896.

³⁷⁶ Aleksandr Fedoroviç Rittich, *Otçet o Poyezdke v Persiyu*, (St. Petersburg, 1901).

³⁷⁷ Vlad Kondrat'yev, (2021) "İranskaya provintsiya Gilyan glazami voyennogo entsiklopedista naçala XX veka", <http://casp-geo.ru/8888-2/> adresinden erişildi [Erişim tarihi: 17 Mayıs 2021].

Rus Seyyah C. A. Baron De Bode 1840'lerden itibaren iki İran seyahati gerçekleştirir.³⁷⁸ Bu gezi sonuçları 1845'te İngilizce II cilt halinde *Travels in Luristan and Arabistan* ismiyle neşredilmiştir.³⁷⁹ Kitabın I. cildinde İran'ın önemli şehirleri [Kervansaraylar, camiler, antik harabeler vs.] ve kişileri anlatılmış ayrıca seyahatin bir haritası da verilmiştir. Bode, İran'dayken İsfahan, Persepolis, Şiraz, Kazerun, Şuşter, Burucerd, Şuşa ve Hürremabad gibi eski şehirlerin arkeolojik alanlarını ziyaret etmiş ve bu konuya dair bilgiler de vermişti. Eser çoğunlukla bir seyahat kitabıdır ancak yazar kabile hayatının ve özellikle Farşlıların siyasi durumunun iyi bir tasvirini çıkarmış; esas olarak kırsal bölgeyi kontrol eden Kaşkay kabilesi ile Şiraz'ı kontrol eden Kavam el Mülk ailesi arasındaki düşmanlıklara değinmiştir. Eserin birinci cildi daha sonra İranlı Muhammed Hüseyin Ariya tarafından *Sefername-i Luristan ve Huzistan* adıyla Farsça'ya da tercüme edilmiştir.³⁸⁰

XIX. yüzyılda Osmanlı ve İran arasında birçok kez sınırlar nedeniyle sorunlar çıkmaktaydı. 1849 yılında Osmanlı ve İran arasındaki sınırda yer alan “*Kotur Bölgesi*” sebebiyle bir anlaşmazlık meydana gelmişti. Bu sınır sorununun çözümü için de 1849-1852 yılları arasında İngiltere ve Rusya'nın müdahil olduğu bir komisyon kurulmuştu.³⁸¹ Bu komisyonun Rus azalarından olan Yegor İvanoviç Çirikov bu olayı anlatan bir seyahat günlüğü kaleme almıştı. Bu günlük daha sonraları Ye. İ. Çirikov'un arkadaşı olan Ermeni oryantalist Matvey Aveleviç Gamazov tarafından *Seyahat Dergisi*'nde *Türkiye-İran Sınırının Rus Komiseri ve Arabulucusu Ye. İ. Çirikov, 1849-1852* [Seyahat Notları] ismiyle uzun bir önsöz yazılarak 1875'te neşredilmişti.³⁸² M. A. Gamazov, İran'la ilgili olarak ayrıca (Opisaniye puteshestviya Khurtid-Efendi na turetsko-iranskoy granitse i perioda grecheskogo vosstaniya v turetskikh dokumentakh) *Hurtid-Efendi'nin Türkiye-İran Sınırındaki Yolculuğunun Açıklaması ve Türk Belgeleri'nde Yunan Ayaklanması Dönemi* (1886),³⁸³ *Dragoman (Eski Bir Diplomatın Notlarından)*³⁸⁴ ile (Voyenno-

³⁷⁸ Adel' Tigranovna Adamova, *Persia: Thirty Centuries of Art & Culture*, (Amsterdam: Waanders Publishers, 2007), s. 29.

³⁷⁹ Clément Augustus Gregory Peter Louis de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan*, (London: Maden and Company, 1845).

³⁸⁰ Samet Balta, “İran'da Haberleşme: Kaçarlar Devrine Ait Bir Menzil Defteri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No. 5 (2018), s. 20.

³⁸¹ Sıtkı Uluerler, “Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)”, *Turkish Studies*, Vol. 10/ 5 (Spring 2015), p. 329.

³⁸² Matvey Aveleviç Gamazov, “Ye. İ. Çirikova, Russkogo Komssara-Posrednika po Turetsko-Persidskomu Razgraniçeniyu 1849-1852”, *Putevoy Jurnal*, (St. Petersburg: O. I. Bakst, 1875).

³⁸³ Matvey Aveleviç Gamazov, «*Opisaniye puteshestviya po turetsko-persidskoy granitse*» *Khurtid-Effendi i Turetskiy dokument iz epokhi grecheskogo vosstaniya*» («Russkiy Arhiv», 1886 g., t. II).

³⁸⁴ Matvey Aveleviç Gamazov, «*Dragoman (iz zapisok starogo diplomata)*» («Russkiy arhiv», 1886 god, tom III).

tekhnicheskiiy russko-frantsuzsko-persidsko-turetskiy slovar') *Askeri-Teknik Rusça-Fransızca-Farsça-Türkçe sözlük*'ü³⁸⁵ derleyip yayımlamıştır.³⁸⁶

Opisaniye Buharskogo Hanstva (Buhara Hanlığı'nın İzahatı) [1843] isimli kitabın³⁸⁷ yazarı ünlü Rus oryantalist Nikolay Vladimiroviç Hanikov İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti adına Tiflis, Kafkasya, Azerbaycan ve kuzey İran gibi yerlerde bilimsel seyahatlerde bulunmuştur. [1853'ten itibaren Tebriz Rus Başkonsolosluğu görevini yürütmüştür]. Bölgenin bazı haritalarını hazırlamak dışında birçok etnografik/ antropolojik materyal de toplayan Hanikov, *Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale* (1861),³⁸⁸ *Étude sur l'instruction publique en Russie* (1865)³⁸⁹ ile *Mémoires sur l'ethnographie de la Perse* (1866)³⁹⁰ [İran Etnografyası Üzerine Notlar] de bu malzemeyi kullanmıştır.³⁹¹ Hanikov'un son çalışması ise modern coğrafya biliminin kurucularından biri olarak kabul edilen Karl Ritter'in *Erdkunde* eserinin "İran"³⁹² bölümünün 1874'te yapılan Rusça/ notlandırılmış tercümesiydi.³⁹³ Hanikov daha çok Kafkasya ve kuzey İran yöresi hakkındaki haritalar, dini, etnografik ve antropolojik yazılar, sikkeler ile ilgili yazılarıyla tanınmaktaydı. Ayrıca Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti için İran'a dair kimi etütlerde hazırlamıştı.³⁹⁴

İran ve Türkiye'deki Rus misyonları için doğu dilleri tercümanlarını yetiştiren Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanı bünyesinde çalışan Polonya asıllı Aleksandr Khodzko'da (1804-1891) Rus oryantalist çalışmaları içinde yer almıştı.³⁹⁵ 1830'da Khodzka, Rus Konsolosluğu adına İran'daki diplomatik misyonda tercüman olarak bulunmuştu. Tebriz, Tahran ve Reşt (Gelani) gibi yerleri gezen Khodzka, büyük bir

³⁸⁵ Matvey Aveleviç Gamazov, *Sostavil «Voyenno-tehnicheskiiy russko-frantsuzsko-persidsko-turetskiy slovar'»*. 1872.

³⁸⁶ N. M. Çulkova, "Gamazov, Matvey Aveleviç", *Russkii Biografičeskii Slovar'*, C. IV, Moskva: Tip. G. Lissner ve D. Sovko, 1914, s. 184.

³⁸⁷ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Opisaniye Buharskogo Hanstva*, (Sankt Petersburg: Tipografia İmparatorskoy Akademii Nauk', 1843).

³⁸⁸ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale*, (St. Petersburg, 1861).

³⁸⁹ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Étude sur l'instruction publique en Russie*, (St. Petersburg, 1865).

³⁹⁰ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Mémoires sur l'ethnographie de la Perse*, (St. Petersburg, 1866).

³⁹¹ Denis V. Volkov, "Nicolas de Khanikoff", *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI/4, (New York: Koninklijke Brill NV, 2018), s. 419-24.

³⁹² Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Sovet Imperatorskogo sankt-peterburgskogo universiteta vozvol Hanikova v stepen' doktora istorii Vostoka honoris causa. V 1874 godu poyavilsya yego kapital'nyy trud «Iran» («Zemlevedeniye Azii», K. Rittera), ispolnenniy po poručeniyu Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obščestva*, (St. Petersburg, 1874).

³⁹³ Vasiliy Pavloviç Zubov, *İstoriografiya Yestestvennih Nauk v Rossii: (XVIII v. -Pervaya Polovina XIX v.)*, (Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1956), s. 295.

³⁹⁴ Ş. H. Vohidov, and M. K. Ansori, "Nikolay Vladimiroviç Hanikov-oryentalist ı pısatel' po etnografıı (s prilojeniyem glavı iz «opisaniye buharskogo hanstva, 1843»)", *V56 vklad Rossiyskoy nauki v izučenıye unikal'nogo istoriko-kul' turnogo i prirodnogo bogatstva tadjikistana*, sbornik (2019), s. 63.

³⁹⁵ Murtuz Sadikhov, *Russkiye Pisateli ob Azerbaydjane*, (Baky: Ganjlik, 1970), s. 124.

coşkuyla ülkenin tarihini, günlük yaşamını, dilini, etnografyasını, tiyatrosunu ve dinini incelemiştir. O, elçilikteki vazifeleri dışında boş zamanlarını kullanarak Fars edebiyatını incelemek için 1845'e kadar İran'da kalmıştır. Bu çalışmalarının meyvesi İngilizce olarak yayımlanan *Popular Poetry of Persia* (1842)³⁹⁶ ile *Specimen of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Karroglu the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people, inhabiting the shores of the Caspian sea* (1842)'de³⁹⁷ ortaya çıkmıştır.³⁹⁸ Fransızca; *Le Gilan ou le marais Caspien* (1851)³⁹⁹ ve *Grammaire Persane* (1852)⁴⁰⁰ ile *Théâtre Persan* (1878)'de⁴⁰¹ yayımlanmıştır.⁴⁰² O'nun Fars edebiyatı üzerine İngilizce ve Fransızca eserleri hala bilimsel önemini korumaktadır. Khodzko, Türkmen ve Azerbaycan şiirini Avrupa dillerine ilk çevirenlerden biriydi. Rus diplomat ve şair Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'a Fars dilini ilk öğreten Mirza Cafer Topçubaşov O'nun arkadaşıydı. Topçubaşov ise başta *Dede Korkut* manzumesi olmak üzere 50'den fazla Türk ve Farisi şairin eserini Rusça'ya tercüme etmişti. Bu tercümeler; Feridüddin Attar'ın *Pendname*'si,⁴⁰³ Şeyh Sadi Şirazi'nin *Bostan ve Gülistan*'ı,⁴⁰⁴ Hâfız-ı Şîrâzî'nin seçilmiş bazı gazellerini,⁴⁰⁵ Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin "Mesnevi"sinden⁴⁰⁶ bazı pasajlar ile Hâkim Ebul-Kasım Firdevsî Tusi'nin *Şahnâme*'sinden⁴⁰⁷ kimi parçalar gibi seçkin Farsça şiir örnekleri ihtiva etmekteydi.⁴⁰⁸ Mirza Cafer Topçubaşov'un *Persidskaya Hrestomatiya* [Farsça Seçkisi]⁴⁰⁹ kitabı 1834'te neşredilmiştir.⁴¹⁰ Hem Khodzko hem de Topçubaşov Polonyalıların ünlü milli şairi Adam

³⁹⁶ Aleksandr Khodzko, *Popular Poetry of Persia*, London, Kessinger Publishing, 1842.

³⁹⁷ Aleksandr Khodzko, *Specimen of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Karroglu the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people, inhabiting the shores of the Caspian sea*. - London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, and sold by W.H. Allen, 1842.

³⁹⁸ A. A. Polovtsova, "Khodzko-Boreyko, Alexander Leonardovich", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, C. XXI, (St. Petersburg: Typ. V. Bezobrazova ve K, 1901), s. 384-85.

³⁹⁹ Aleksandr Khodzko, *Le Gilan ou le marais Caspien*, (Paris, 1851).

⁴⁰⁰ Aleksandr Khodzko, *Grammaire persane, ou principes de l'iranien moderne, accompagnés de fac-simile pour servir de modèles d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière*. -(Paris, 1852).

⁴⁰¹ Aleksandr Khodzko, *Théâtre persan, choix des teazies, ou drames traduits pour la première fois du persan*, (Paris, 1878).

⁴⁰² Polovtsova (1901), *age.*, s. 385.

⁴⁰³ Feridüddin Attar, *Pendname*, çev. Cemal Aydın, (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2019).

⁴⁰⁴ Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, çev. Osman Koca, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020).

⁴⁰⁵ Hâfız-ı Şîrâzî, *Hafız Divanı*, çev. Mehmet Kanar, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).

⁴⁰⁶ Mevlâna Celaleddin-i Rumi, *Mesnevi*, VI Cilt, çev. Adnan Karaismailoğlu, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012).

⁴⁰⁷ Firdevsi, *Şahname*, II Cilt, çev. Necati Lugal, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2021).

⁴⁰⁸ Savalan Ferecov (2017), "Şerqşinas, Tercümeçi, Poliqlot Mirza Cafer Topçubaşov", *Medeniyyet Nazirliyyinin Neşri*, <http://www.medeniyyet.az/page/news/37165.html> adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 24 Mayıs 2021].

⁴⁰⁹ Mirza Jafar Topçubaşev, *Persidskaya Hrestomatiya*, Tiflis, 1834.

⁴¹⁰ Agababa Kasum Ogly Rzayev, *Oçerki ob Uçenih i Mislitelyah Azerbaydjana XIX veka*, (Baky: Maarif, 1969), s. 40.

Mickiewicz'in yakın dostu idiler hatta Topçubaşov, Mickiewicz'in *Kırım Soneleri*'ni [Soneti Kırmskiye] önce Rusça'ya sonra da Farsça'ya tercüme etmişti.⁴¹¹

İran'ın Seistan Bölgesinde çalışan Rus konsolos yardımcısı diplomat Aleksandr Yakovleviç Miller (1868-1940) Paris'te sürgündeyken Rus Doğu Araştırmaları Derneği'nde İran hakkında dersler vermiş ve bazı raporlar sunmuştur. Buhara, Seistan, Tahran, Astarâbâd ve Urga gibi yerlerde diplomatik ajan ve tercüman olarak görev yapan Miller, bölgeyi anlatan bazı makaleler de kaleme almıştı.⁴¹² Baron Theodore F. Korff, 1838'de "*Vospominaniya o Persii*" (İran Anıları)'nı yayımlamıştır.⁴¹³ İran ve Hindistan'a giden bir başka Rus gezgin Prens Aleksey Dmitriyeviç Saltıkov ise İran'da yaşayanların geleneklerini ve yaşam biçimlerini gözlemleyip kaydederek *Puteşestviye v Persiyu* (İran'a Seyahat) kitabını 1849'da çıkarmıştı.⁴¹⁴ Rus oryantalist Grigoriy Valerianoviç Melgunov (1833-1873) özel bir ticaret şirketi adına İran'a gitmiş ve daha sonra Akademisyen Dorn'un Hazar Denizi'nin güney kıyısına yaptığı sefere katılmıştır. Melgunov, bu gezi sonucunda; Zametki ob ostrove Cheleken i turkmenakh, stranstvuyushchikh po vostochnomu beregu Kaspiyskogo morya *Çeleken Adası ve Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısında Dolaşan Türkmenler Üzerine Notlar* (1862),⁴¹⁵ O yuzhnom poberezh'ye Kaspiyskogo morya *Hazar Denizi'nin Güney Kıyısı Hakkında* (1863),⁴¹⁶ Issledovaniye problem musul'man v Ordubatskom rayone v 1837 godu *1837 Yılında Ordubat Bölgesi'ndeki Müslümanların Sorunları Üzerine Bir Araştırma* (1864),⁴¹⁷ O voyne russkikh s persami v 1803, 1804 i 1808 godakh, Po «Persidskim izvestiyam» v «Ofitsial'noy perepiske sultana Measiri» *Measiri-Sultanı'nın Resmi Yazışmalarında Yer Alan Farsça Haberlere Göre Rusların 1803, 1804 ve 1808'deki Perslerle Savaşı Hakkında* (1864),⁴¹⁸ Tsitata iz persidskoy gazety Ruzname-Nevis *Farsça Ruzname-Nevis Gazetesinden Alıntı* (1864),⁴¹⁹ Ekspeditsiya Petra Velikogo v Iran *Büyük Petro'nun İran*

⁴¹¹ Samir Səttarov, "Adam Mitskevich və Onun Azərbaycanlı dostu Mirzə Cəfər Topçubaşov", *Ədəbiyyat Qəzeti*, 14 Oktyabr 2017, s. 28.

⁴¹² L. Mnukhina, M. Avril ve V. Losskoy, "Miller Aleksandr Yakovleviç", *Rossiyskoye Zarubej'ye vo Frantsii, 1919-2000: Biogr. Slov.*, T. 2: L-R, (Moskva: Nauka, Dom-Muzey Mariny Tsvetayevoy, 2010), s. 186.

⁴¹³ Feodora Korfa, *Vospominaniya o Persii 1834-1835*, (Sankt-Peterburg: Guttenbergova Tip., 1838).

⁴¹⁴ Aleksey Dmitriyeviç Saltıkov, *Puteşestviye v Persiyu*, Moskva: Univ. Tip., 1849.

⁴¹⁵ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, *Çeleken Adası ve Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısında Dolaşan Türkmenler Üzerine Notlar* / [G. Melgunov] Tiflis: [sn], 1862 (Kafkasya Valiliği Ana Müdürlüğü Matbaası).

⁴¹⁶ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, *Hazar Denizi'nin Güney Kıyısında: Bir Yol Haritası İle: İmparatorluk Bilimler Akademisi Notları'nın III. cildinin eki. No. 5 / Rusya İmparatorluk Coğrafya Derneği'nin ortak üyesi Bay Melgunov'un yorumları. 1863.*

⁴¹⁷ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, *1837'de Ordubat Dezda'sında Müslümanların Ayaklanması Üzerine Bir İnceleme* (Kavkaz gazetesi, 1864).

⁴¹⁸ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, *Measiri-Sultanı'nın (gazete Kavkaz 1864 No. 17) bileşiminde yer alan Farsça haberlere göre 1803, 1804 ve 1808'de Rusların Perslerle savaşı hakkında. 1864.*

⁴¹⁹ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, *İssledovaniye o Smutah Musul'man v Ordubatskom Uyezde v 1837 godu* (gazeta Kavkaz, 1864).

Seferi (1874)⁴²⁰ gibi kitap ve makaleler yazmıştı.⁴²¹ Rus yazar Pavel İvanoviç Ogorodnikov da İran hakkında çoğunlukla gezi yazılarından oluşan; Yugo-vostochnoye poberezh'ye Kaspiyskogo morya *Hazar Denizi'nin Güneydoğu Kıyısı* (1874),⁴²² Poyezdka v Iran i prikaspiyskiye provintsii *İran ve Hazar İllerine Giderken* (1878),⁴²³ Putevyye nablyudeniya i zametki po Persii *Pers Civarındaki Seyahat Gözlemleri ve Notları* (1876),⁴²⁴ Russkiy karavan v Sebzevare *Sebzevar'da Bir Rus Kervanı* (1879)⁴²⁵ ile Zemlya Solntsa *Güneş Ülkesi* (1881)⁴²⁶ gibi eserleri hazırlamıştı.

Ruslar İran'la ilgili bilgileri dönemin bazı yabancı yazarlarının eserlerini tercüme ederek de elde edebilmekteydiler. Perslerin örf, adet ve dinleri hakkında az bilinen detayları içeren; ayrıca ordularının eski ve yeni durumunu anlatan, genel olarak bu devletin işleyişine dair bilgilerde içeren Fransız Gaspard Drouville'nin *Voyage En Perse, Fait En 1812 Et 1813* kitabı *Puteshestviye v Persiyu v 1812 i 1813 Godakh* (1812 ve 1813'te İran'a Seyahat) şeklinde 1826'da Rusça olarak yayımlanmıştır.⁴²⁷ General M. Yanzhula, *Büyük Oyun*'un önemli aktörlerinden biri olan Hint-İngiliz Ordusu istihbarat başkanı Charles Metcalfe MacGregor'un *Narrative of a journey through the province of Khorassan and on the NW frontier of Afghanistan in 1875*" eserini "*Horossan: Puteşestviye po sev.-vost. provintsiyam Persii* (Horasan: İran'ın Kuzey-Doğu Şehirleri Üzerinden Bir Yolculuk) diye tercüme ederek II cilt halinde 1882-86 arasında yayımlamıştı.⁴²⁸ Rus Askeri Topoğrafya Dairesi başkanı Jeronim İvanoviç Stebnitskiy (1832-1897) ise İran, Türkiye ve Trans-Hazar bölgesine yaptığı geziler sırasında tespitler yapmış ve bu bölgelerin topografik haritalarını çıkarmıştır.⁴²⁹ J. İ. Stebnitskiy'nin *Poyasnitel'naya Zapiska k Karte Persii* İran haritasına ilişkin açıklayıcı not eseri 1879'da basılmıştır.⁴³⁰ "XX. yüzyılda Dışişleri Bakanlığı, *Doğu Araştırmalarına Ait Kaynaklar*

⁴²⁰ Grigoriy Valerianoviç Melgunov, "Pohod Petra Velikogo v Persiyu", (*Russkiy vestnik* 1874).

⁴²¹ B. M. Vol'fa, "Melgunov, Grigoriy Valerianoviç", *Biografiçeskiy Slovar' Professorov i Prepodavateley Imperatorskogo S.-Peterburgskogo Universiteta za İstekşuyu Tret'yu Çetvert' Veka Yego Suşçestvovaniya. 1869-1894*, Tom.2 (M-Ya), (SPb: Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1896), s. 15-16.

⁴²² Pavel İvanoviç Ogorodnikov, *İz yugo-vostoçnogo Poberej'ya Kaspiyskogo Morya*, (St. Petersburg, 1874), s. 65.

⁴²³ Pavel İvanoviç Ogorodnikov, *Na Puti v Persiyu i Prikaspiyskiye Provintsii*, (St. Petersburg, 1878).

⁴²⁴ Pavel İvanoviç Ogorodnikov, *Po Persii, Puteviye Nablyudeniya i Zametki*, (St. Petersburg, 1876).

⁴²⁵ Pavel İvanoviç Ogorodnikov, *S Russkim Karavanom v Syabzavare*, (St. Petersburg, 1879).

⁴²⁶ Pavel İvanoviç Ogorodnikov, *Strana Solntsa*, (St. Petersburg, 1881).

⁴²⁷ Gaspard Drouville, *Puteşestviye v Persiyu v 1812 i 1813 Godah*, (Moskva: V Tip. Avg. Semena, 1826).

⁴²⁸ Charles Metcalfe MacGregor, *Horossan: Puteşestviye po sev.-vost. Provintsiyam Persii I-II*, çev. M. Yanzhula, (SPb.: Tip. Br. Panteleyevih, 1882-1886).

⁴²⁹ M. N. Morozova ve E. A. Stepanova, *Fiziçeskaya Geografiya: Annot. Pereçen' Oteçestv. Bibliografii, izd. V. 1810-1966 gg*, (Moskva: Kniga, 1968), s. 80.

⁴³⁰ Jeronim İvanoviç Stebnitskiy, *Poyasnitel'naya Zapiska k Karte Persii*, (Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1879).

[1909-1915]⁴³¹ adı altında iki ciltlik bir eser yayımlamıştır fakat bunlar devlet tarafından gizli kalmıştır. *Konsolos Raporları Derlemesi*, İran'daki ekonomik hayata ilişkin pek çok kıymetli bilgi ihtiva etmekteydi.⁴³² XIX. yüzyılda Orta Doğu'da yer alan İran hakkında çok farklı konularda birçok çalışma yapılmaktaydı.

Ekim Devrimi'nden önce Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'nde özel görevli bir memur olan Mihail Lvoviç Tomara 1893-1894'te Maliye Bakanlığı adına İran'a bir gezi gerçekleştirdi ve bunun sonucunda İran'daki ekonomik durum hakkında bir rapor/ kitap yazdı.⁴³³ M. L. Tomara'nın *Ekonomiçeskoye Polojeniye Persii* (İran'ın Ekonomik Durumu) 1895'te St. Petersburg'ta yayımlandı.⁴³⁴ İran'ı iktisadi yönden inceleyen ilk eserlerden biri olan bu eser ülkenin o günkü üretim kapasitesi, dünya pazarlarındaki konumu, ticari hayatı gibi meseleler hakkında birçok veri sağlamaktaydı. İran'ın ekonomik durumuna dair asker kökenli Leonid Faddeyeviç Tigranov da birkaç çalışma yapmıştır. L. F. Tigranov'un seyahat materyalleri derlemesini, arazi kiralaması, vergi (maliat) ve idari sistemleri üzerine gözlemlerini içeren *İz Obşçestvenno-Ekonomiçeskih Otnoşeniy v Persii* (İran'ın İctimai-İktisadi İlişkileri)⁴³⁵ 1905 ve 1909'da basılmıştır.⁴³⁶

Askeri tercüman ve oryantalist Aleksandr Grigoryeviç Tumanskiy (1861-1920), 1891-1895'de Trans-Hazar bölgesinde görev yapmıştır. O, özellikle 1894'te İran'ın haberleşme durumunu ve Rus-İran sınırından Basra Körfezi'ne giden yolların keşfini gerçekleştirmek amacıyla güney İran'a bir gezi gerçekleştirmiştir. Ayrıca Tumanskiy, Rusça araştırmacılar ve okuyucular için XIX. yüzyılın ortalarında İran'daki *Babilik Hareketi* ve doğudaki *Bahailer* hakkında bilgileri ilk keşfedenlerden biridir. Bahau'llah'ın *Kitab-ı Akdes*'ini Rusçaya tercüme etmiştir.⁴³⁷ Hive Hanı Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın meşhur eseri *Şecere-i Terakime*'yi de Rusça'ya çevirmiştir.⁴³⁸ Muhtemelen oryantalist Viktor Rozen ve Vasiliy Barthold'tan büyük ölçüde etkilenen Tumanskiy İran'la ilgili

⁴³¹ Barthold (2000), *age.*, s. 441.

⁴³² Barthold (2000), *age.*, s. 442.

⁴³³ Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet, "İzuçeniye Religii v Rossii v XVIII- Pervoy Polovine XX v.", 2021, <https://relstud-hist.spbu.ru/en/articles/tomara-mihail-lvovic> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 1 Haziran 2021].

⁴³⁴ Mihail Lvoviç Tomara, *Ekonomiçeskoye Polojeniye Persii*, (Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, 1895).

⁴³⁵ L. F. Tigranov, *İz Obşçestvenno-ekonomiçeskih Otnoşeniy v Persii: Svodka Putevıh Materialov i Nablyudeniy o Zemlevladii, Podatnoy (maliat) i Administrativnoy Sistemah: Dopolnitel'naya zapiska o Gakimiyate Ardabil'*, Tiflis: Tip. Ştaba Kavkazskogo voyennogo okruga, 1905.

⁴³⁶ Aleksandr İvanoviç Demin, *Sovremennaya İranskaya Derevnya*, Moskva: İzd-vo Nauka, 1977, s. 272.

⁴³⁷ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, On naşel i perevel na russkiy yazık «Kitab-i-Agdas» Bakhaully. St. Petersburg, 1899.

⁴³⁸ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, Abu 'l-khazi Bakhador Khan, *Rodoslovnaya Turkmen* (Genealogiçeskoye drevo turkmenskogo naroda), perevod A. G. Tumanskogo, Aşkhabad, 1897 g.

olarak; *Dva Poslednih Babidskih Otkroveniia*, (Babid'in son iki açıklaması)⁴³⁹ *Poslednee Slovo Baha-ully - Kniga Zaveta Kitab-i-Ahd*, (Bahau'llah'ın Son Sözü - Ahd Kitab'ının Ahit Kitabı)⁴⁴⁰ *K Voprosu ob Avtorah İstorii Babidov* (Babidov Tarihinin Yazarları hakkında soru)⁴⁴¹ çalışmalarını kaleme almıştır.⁴⁴² Yine Gurluların Padişahı Ebu Haris Muhammed ibn Ahmed'e hitaben Farsça yazılmış olan "*Hudud el-Âlem*"i (Dünyanın Bölgeleri [Pers Coğrafyası])⁴⁴³ Buhara'da ilk kez bulan kendisi olmuştur.⁴⁴⁴ *Ot Kaspiyskogo Morya k Khormuzskomu Prolivu i Obratno: 1894* (Hazar Denizi'nden Hürmüz Boğazı'na Geri Dönüş: 1894) diye bilinen çalışması ise İran ile ilgili topografik ve istatistiksel materyallerle birlikte 1896 yılında St. Petersburg'ta basılmıştır.⁴⁴⁵ İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti; "Svedeniia Arabskiy Pisateley ob Osade Konstantinopolya Skifami, Arabami i Persami"⁴⁴⁶ makalesini 1913 tarihinde *İzvestia Kavkazskogo*'da neşretmiştir.⁴⁴⁷

Zoolog ve gezgin Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, İmparatorluk Bilimler Akademisi adına Orenburg bölgesi, Buhara, Trans-Hazar bölgesi, İran ve Belucistan'a bir dizi seyahat yaptı. Seyahatleri sırasında yaptığı araştırmalar ve topladığı zoolojik koleksiyonlar hem Rus hem de batı Avrupalı oryantalistlerin bir dizi makalesine malzeme oldu. N. A. Zarudniy, İran'ı zoolojik yönden; *Kuzey-Doğu İran'da Gezi ve Bu Ülkenin Kuşları* (1900),⁴⁴⁸ *Trans-Hazar Bölgesinde Melivora İndica'nın Bulunması Üzerine* (1892),⁴⁴⁹ *Oiseaux de la Contrée Trans-Caspienne* (1885),⁴⁵⁰ *Recherches zoologiques dans la Contrée Trans-Caspienne* (1890),⁴⁵¹ *Kuzey İran'ın Ornitolojik* [Kuş Bilimi]

⁴³⁹ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, «Dva poslednih Babidskih otkroveniia (Laukh)», *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arheologicheskogo obşçestva* (ZVOIRAO) N6, 1891.

⁴⁴⁰ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, «Posledneye slovo Bahaully- kniga zaveta 'Kitab-i-Ahd'», ZVOIRAO N7, 1892.

⁴⁴¹ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, «K voprosu ob avtorah istorii Babidov, izvestnoy pod imenem 'Tarih-i-Manukçi ili Tarih-i-Djadid'», ZVOIRAO N8, 1893, str. 33- 45.

⁴⁴² Jahangir Dorri, "Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç", *The Encyclopædia Iranica*, 2009, <https://iranicaonline.org/articles/tumanski-aleksandr-grigorevich> adresinden erişildi, s.1-3. [Erişim tarihi: 1 Haziran 2021].

⁴⁴³ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, *Khudud al'-alam* ' : rukopisi Tumanskogo, vvedeniye i soderjaniye V. V. Bartol'da, Leningrad, 1930 (faksimile. İzdaniye). Hudūd al-‘Ālam: 'The Regions of the World,' A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., ed. and tr. V. Minorsky, London, 1937.

⁴⁴⁴ Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2005), s. 28.

⁴⁴⁵ V. B. İşçenko ve V. V. Razumniy, "İstoriya Povsednevnosti Kadjarского İrana v XIX Veke: Organizatsiya Vnutrennego Bitovogo Prostranstva", *Elektronniy Nauçnyy Jurnal «Arkhot»*, Vıpusk № 2 (11), 2019.

⁴⁴⁶ Aleksandr Grigor'yeviç Tumanskiy, "Svedeniia Arabskiy Pisateley ob Osade Konstantinopolya Skifami, Arabami i Persami", *İzvestia Kavkazskogo*, (1913).

⁴⁴⁷ Mihail Kazbekoviç Bashanov, "Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç", *Russkiye Voyennıye Vostokovedi do 1917 Goda: Biobibliografiçeskiy Slovar'*, Moskva: İzdatel'skaya Firma "Vostochnaya Literatura" RAN, 2005, s. 243.

⁴⁴⁸ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Ekskursiya po Severo-Vostochnoy Persii i Ptitsi Etoy Stranı* (ib., 1900).

⁴⁴⁹ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *O Nakhozhenii Melivora İndica v Zakaspiyskoy Oblasti* (vmeste s Bikhnerom, ib., 1892).

⁴⁵⁰ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Oiseaux de la Contrée Trans-Caspienne* (ib., 1885).

⁴⁵¹ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Recherches zoologiques dans la Contrée Trans-Caspienne*, 1890.

Faunası İçin Malzemeler (1891),⁴⁵² *Doğu İran Kuşları* (1900),⁴⁵³ *Doğu İran'ın Sürüngenleri ve Balıkları Hakkında* (1904),⁴⁵⁴ *Doğu İran'ın Ornitolojik Faunası* (1903),⁴⁵⁵ *Batı İran'a Yolculuk* (1904)⁴⁵⁶ gibi çalışmalarıyla incelemiştir.⁴⁵⁷ Bir ara Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin desteğiyle tekrar bir gezi daha düzenlemiş ve bu gezinin notları *1900-1901'de İran'a Yapılan Gezinin Kısa Bir Açıklaması*⁴⁵⁸ diye ayrıca basılmıştır. Yapılan bu üçüncü gezi de Meşhed, Seistan, Lyaadis, Djalk, Dizak, Megas, Sarbaz, Bakü, Kelat, Deştîar, Şehristan, Çabahar, Bempur, Karvandar, Noukabad, Goudan Sınır Karakolu gibi yerler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.⁴⁵⁹ İran'ın yerli sakinleriyle konuşan Zarudniy, söz konusu eserinde Rus İmparatorluğu'nun varlığından bile haberdar olmadığı birçok malumatı şaşkınlıkla kaydetmiştir.

Rusya XIX. yüzyılın sonlarında İstanbul ve Çanakkale Boğazları yolu güzergâhı yerine Hazar Denizi ve Fars Körfezi'ni birbirine bağlayacak bir demiryolu projesi ile de sıcak denizlere inmeyi düşünmekteydi. Rus Coğrafya Cemiyeti öncülüğünde İmparatorluk Mühendislik ve Jeoloji Birliği Başkanı Valerian Alekseyeviç Sahanskiy 1900 yılında *Jeleznodorojnaya Rekognostirovka Kaspiyskogo Morya do İndiyskogo Okeana* (Hazar Denizi'nden Hint Okyanusu'na Demiryolu Keşfi) projesini gerçekleştirmek adına İran'a bir gezi düzenlemiş ve bazı çalışmalar yapmıştı.⁴⁶⁰ Sahanskiy'nin bu bağlamdaki *Poyasnitel'naya Zapiska k Proyecktu Jeleznodorojnoy Linii Astara- Reşt- Kazvin- Tegeran* (Astara- Reşt- Kazvin -Tahran Demiryolu Hattı Projesini Açıklayıcı Not) isimli raporu 1915'te yayımlanmıştır.⁴⁶¹ Rusya İmparatorluğu ile Hindistan'ı birbirine bağlayan bir demiryolu inşa etme fikri, 1889, 1890 ve 1905'te özel Rus yatırımcılar tarafından defalarca dile getirilmiş ancak bu teklifler, Rusya'nın İran'daki coğrafi olarak belirlenmiş hegemonyasının ihlali korkusuyla Rus hükümeti tarafından çoğu kez reddedilmiştir.⁴⁶² Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nu birbirine

⁴⁵² Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Materiali dlya ornitologičeskoj faun Severnoy Persii* (ih., 1891).

⁴⁵³ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Ekskursiya po Severo-Vostočnoy Persii i Ptitsy Etoy Stranı* (ib., 1900).

⁴⁵⁴ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *O Gadah i Rıbah Vostočnoy Persii* (ib., 1904).

⁴⁵⁵ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Ptitsy Vostočnoy Persii*, 1903.

⁴⁵⁶ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Puteşestviye po Zapadnoy Persii v 1903-1904*.

⁴⁵⁷ I. E. Andreevskago, "Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom I. A (2), S.-Peterburg: Semenovskaya Tipo-Litografiya (I. A. Yefrona), 1905, s.773.

⁴⁵⁸ Nikolay Alekseyeviç Zarudniy, *Tret'ya Ekskursiya po Vostočnoy Persii (Horasan, Seistan i Persidskiy Beludjistan): 1900-1901 gg.*, St. Petersburg: Zapiski İmp. Rus. Geogr. O-va po Obşç. Geogr.; T. I, 1916.

⁴⁵⁹ Zarudniy (1916), *age.*, s. 13.

⁴⁶⁰ Mihail Platonoviç Petrov, *Bibliografiya po Geografii İrana: Ukazatel' Literaturı na Russkom Yazıke, 1720-1954*, Aşkebad: İzd-vo Akademii Nauk Turkmenskoy SSR, 1955.

⁴⁶¹ Valerian Alekseyeviç Sahanskiy, *Poyasnitel'naya Zapiska k Proyecktu Jeleznodorojnoy Linii Astara- Reşt- Kazvin- Tegeran*, (Petrograd: Tip. A. Lavrov i K., 1915).

⁴⁶² D. W. Spring, "The Trans-Persian Railway Project and Anglo-Russian Relations, 1909-14", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 54, No.1 (Jan., 1976), s. 60.

bağlayan *Bağdat Demiryolu* gibi Rusya’da kendi demiryolu ağını *Fars Körfezi* yönünde genişletmeyi düşlemekteydi. Ne var ki bu istek çok sonraları 1939’da [Sovyetler Birliği zamanında] Hazar Denizi kıyısındaki Bandar-i Türkmen Şehri’nin Fars Körfezi’ndeki Bandar Şahpur’a demiryoluyla bağlanmasıyla gerçekleşecektir.⁴⁶³ Rusya’nın bölgede demiryolu inşa etme stratejisi İngiltere ile aralarında oluşan nüfuz mücadelesinden de kaynaklanmaktaydı. Aslında XIX. yüzyılda demiryolu inşa etme projelerinin birçoğu büyük devletlerin emperyalist yayılmacılığının bir tezahürü olarak ortaya çıkmaktaydı. Batılı sömürgeci devletlere doğru işleyen demir lokomotifler sürekli doğunun zenginliklerini taşımaktaydı. Rus kolonyal demiryolu yatırımları; Rusların ulaştıkları bölgelerdeki askeri hâkimiyetini arttırmaktaydı, böylece madencilik, tarım ve hayvancılık, petrol gibi kaynaklar daha rahat bir şekilde İmparatorluğa taşınabilmekteydi. Rusya eğer demiryolları inşa etmemiş olsaydı bu kadar geniş bir alanı kontrol edemezdi. Bu emperyal denklemde demiryolu çok önemliydi. Nihayetinde *Büyük Oyun*’u sonlandıran “Anglo-Russkaya Konventsiya”nın (Britanya-Rusya Antantı) 1907’de imzalanmasıyla birlikte; Büyük Britanya, kuzey İran’dan uzak duracağına söz verdi ve Rusya, güney İran’ı İngiliz etki alanının bir parçası olarak tanıdı.⁴⁶⁴ Bunun sonucu iki ülkenin, potansiyel olarak Alman İmparatorluğu’nu Osmanlı İmparatorluğu’na [Berlin’i Bağdat’a] yeni bir demiryolu ile bağlamakla tehdit eden Almanları yola getirerek geride bırakmasını sağladı. Söz konusu Antant ile birlikte Rusya’nın İran üzerindeki etki alanları tanımlanmış oldu. Böylece İran, iki ülke arasında ikiye bölünmüş olarak paylaşılmıştı.⁴⁶⁵

XIX. yüzyılda Rus akademik ve misyoner oryantalizm uzmanları tarafından üretilen bilginin Orta Doğu coğrafyasında diplomatik ve askeri sahada nasıl kullanıldığına da bakabiliriz. Bu başlıktaki İran İncelemeleri konusunda askeri oryantalizm alanında “*Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voyenno-İstoriçeskiy Arhiv*”ine (Rusya Devleti; Askeri-Tarih Arşivi) baktığımız zaman muazzam bir yekünle karşılaşmaktayız. RGVIA’nın belgeleri, emperyal Rusya’nın varlığının iki yüz yıldan fazla bir süredir katıldığı tüm silahlı çatışmalar ve kolonizasyon sürecindeki tüm bilgileri içermektedir. İran ile ilgili dokümanlar ve mikrofilmler Moskova’daki RGVIA’nın RIA/8 Fond-446 numarasıyla kayıtlı “*İran’daki Rus Askeri İstihbaratı*”nın faaliyetleri kapsamında [evvelinde “*gizli*” ibareli] 1726-1916 arasındaki belge, kitap ve raporlardan

⁴⁶³ Ramesh Sanghvi, *The Shah of Iran*, (New York: Stein and Day, 1969), s. 53.

⁴⁶⁴ Rogers Platt Churchill, *The Anglo-Russian Convention of 1907*, (New York: Books for Libraries Press, 1972), s. 356.

⁴⁶⁵ Churchill (1907), *age.*, s. 357.

oluşmaktadır.⁴⁶⁶ Muhtevası 364 veya 367 arşiv dosyası; 12 makara mikrofilm ve çeşitli kitaplardan oluşan materyaller; I- “Pers ordusu ve ülkedeki iç siyasi durum hakkında genel istihbarat”, II- “İran’da coğrafi, topografik, istatistiksel, etnografik ve hidrografik istihbarat” ile III- “Ek Dosyalar” olmak üzere üç ana başlıkta toplanmıştır. Arşivin I. kısmı; Rus askeri ajanları ve diplomatik temsilcilerinden gelen gönderiler, Rus ordusunun subaylarının İran’daki siyasi ve ekonomik durum hakkındaki yorumları, İran silahlı kuvvetlerinin durumuna dair raporlar, Perslerin Ermeni nüfusa uyguladığı baskılar ve Ermeniler hakkındaki muhtıralardan oluşmaktaydı. Başka bir grup belgede ise Rusya ile birleşme arzusu, 1837-1838’de Herat şehrine karşı Pers askeri operasyonları, İran’daki Rus Misyonu temsilcilerinin faaliyetleri, Pers ordusunun yeniden düzenlenmesi ve Rus subaylarının Pers süvarilerine eğitmen olarak atanması anlatılmaktaydı. Ruslar’ın İran Seferini ilk düzenleyenlerden biri olan General Aleksey Petroviç Yermolov’un 1817’deki Pers yolculuğunu anlatan bir muhtırası ile General Yegor İlyiç Enegolm tarafından yazılmış bir *İran Tarihi*⁴⁶⁷ [Askeri ve siyasi bir değerlendirme] vb. çalışmalar bulunmaktaydı. II. kısımda; *Coğrafi ve Topografik veriler* içinde, [Bir bütün olarak düşünüldüğünde İran’ın coğrafi tanımları ve haritalarından tekevvün etmekteydi.] Pers eyaletlerinin haritaları, Pers şehirleri ve kaleleri ile mimari yapılarının haritaları, Pers şehirlerinin haritalarına genellikle bu şehirlerin açıklamaları eşlik ederdi, bu belgeler arasında idari bölünmeyi gösteren ülke haritaları, 1826 tarihli Tahran haritaları, Abbas Mirza’nın Tebriz’deki sarayının haritası ve Erdebil’deki bir caminin planı da bulunmaktaydı. *İran’daki istatistiksel ve etnografik istihbarat verileri* içinde; İran ve eyaletlerinin askeri-istatistiksel tanımlarından ve ülkenin nüfusu ve yerleşim bölgelerine ilişkin muhtıralar ile notlar ve orijinal belgelerden oluşmaktaydı. Bunlardan başka İran’da yaşayan kabilelerin bir listesi, yerleşim yerleri (Örneğin; Kısa açıklamalarıyla birlikte 1809 tarihli Pers şehirlerinin listesi), 1827 ve 1829’daki İran’daki Ermeni yerleşimlerinin listeleri ve diğer etnografik belge ve raporlar vs. de vardı. *Farşlıların Yol ve Haberleşme verileri*; nüfus alanları, yol/ rota (güzergâh) haritaları, yolların bağlantı noktaları ile köprüler, nehirler vb. ilgili açıklamalardan oluşmaktaydı. (Mesela Rusya’nın *Bender-i Bûşîr* Başkonsolosu Nikolay Pompeyeviç Passek tarafından 1870’lerdeki İran’ın tüm kara ve demiryollarını, istasyonlarını, postanelerini, telgraf hatlarını ve şehirlerde yaşayanların sayısını gösteren bir harita yapılmıştı.) Yine bu veriler içinde; 1827’den

⁴⁶⁶ IDC Publishers, *Russian Intelligence Files on Asia. RIA-8, Persia (Iran)*, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2005), s. 1.

⁴⁶⁷ Yegor İlyiç Enegolm, *İranskaya İstoriya*, (St. Petersburg, 1817).

kalma İran'a giden ana yolların bir açıklaması, XIX. yüzyıldaki çeşitli Pers şehirleri arasındaki mesafeleri gösteren bir indeks ve XX. yüzyılın başlarındaki İran'daki dağ geçitlerini ve bu güzergâhlardaki yolların enine kesitlerini gösteren diyagramatik çizimleri de mevcuttu. *İran'nın hidrografik istihbarat verileri* içinde; Esterâbâd Körfezi, Umman Körfezi ve Basra Körfezi ile İran nehirleri ve göllerinin haritalarıyla açıklamalarından oluşmaktaydı.⁴⁶⁸ III. kısma ise İran'la ilgili yeni eklenen bilgi, not, rapor vs. konulmaktaydı.

Askeri oryantalistler dışında bu arşive akademisyen, diplomat, seyyah, yerel yetkililer ve misyoner kişilikli gerek Rus gerekse yabancı oryantalistler de katkı sağlamaktaydı. Elde edilen bilgiler ilk önce *Kafkasya Askeri Bölge Karargâhı*'na sonra *Genelkurmay Başkanlığı*'na iletilmekteydi oradan da gerek görülürse *Genelkurmay Askeri Bilim Kurul*'una ulaştırılmaktaydı. Rus Genelkurmay Başkanlığı İran'daki Britanya hâkimiyetini zayıflatmak ve ülkeyi Rus politikaları doğrultusunda kontrol edebilmek maksadıyla; Kaçar Hanedanlığı, Meşrutiyet İlanı ve Pehlevi Dönemleri'nin yönetiminde kilit rol oynayan Rus subayların idare ettiği *Kazak Tugay*'ını kurmuştu.⁴⁶⁹ Dolayısıyla bir yönüyle Kazak Tugay'ı Rusya'nın bölgedeki ekonomik ve ticari imtiyazlarını da korumaktaydı. Bu Tugay'ın kurulmasından da anlaşıldığı gibi Rus Genelkurmay Başkanlığı askeri oryantalizm yoluyla elde ettiği bilgiyi sahada kullanmaktaydı.⁴⁷⁰

St. Petersburg Üniversitesi Rus oryantalistlerinden William Franzoviç Dittel (1816-1848) yerel Kazan Okruğu'nun talebi üzerine Berezin ile birlikte 1842 yılından itibaren üç yıllığına bir Asya gezisine gönderildi. Bu gezi sırasında birçok materyal topladı, bilimsel merakının çeşitliliği nedeniyle doğuluların pek çok konusuyla da ilgilenmişti. Özellikle İran'da konuşulan lehçelerin çeşitliliğine dikkat çekti, burada ilk önce Kürtçeyi ele aldı, *Persepolis Harabeleri*'ndeki, o zamanlar tamamen keşfedilmemiş olan, çivi yazıtlarını kopyaladı. Dittel, 1847'de geri döndüğünde Üniversite'de *Obozreniye Nareçiy Persidskih* (Fars Lehçelerine Genel Bakış) isimli doktora tezini savunmuştu.⁴⁷¹ Dittel'in genç yaşta vakitsiz ölümü O'nun toplamış olduğu materyalleri

⁴⁶⁸ IDC Publishers (2006), "Russian military intelligence on Persia/Iran", <http://idc.nl/ead/494h.xml> adresinden erişildi, s. 2-6. [Erişim tarihi: 3 Haziran 2021].

⁴⁶⁹ Oleg Aleksandroviç Gokov, "Russkaya Voyennaya Razvedka v Persii v 1879-1905 gg.: Rol' Persidskoy Kazach'yey Brigadi", *Vostok, Afro-Aziatskiye Obşchestva: İstoriya i Sovremennost'*, No. 4 (Moskva: Uçrediteli: Institut vostokovedeniya RAN, Institut Afriki RAN, Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2020), s. 83.

⁴⁷⁰ Mihail Kazbekoviç Baskhanov and İlyas Kemaloğlu, *Türkiye'de Ermeni Meselesi: Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), s. 8-9.

⁴⁷¹ William Franzoviç Dittel, *Obozreniye Nareçiy Persidskih*, St. Petersburg, 1847.

değerlendirmesine fırsat vermemiştir.⁴⁷² *Konspekt Otçeta po Puteşestviyu* (Gezi Raporu'nun Özeti) 1847'de *Milli Maarif Nezareti Dergisi*'nin Ekim sayısında çıkmıştır.⁴⁷³ Daha uzunca olan *Oçerk Puteşestviya* (Seyahat Taslağı)⁴⁷⁴ ise 1849'da *Biblioteke Dlya Çteniya* [Okuma İçin Kütüphane] dergisinin 95. cildinde 56 sayfa olarak basılmıştır.⁴⁷⁵

Alman kökenli Oryantalist Boris Andreyeviç Dorn'un editörlüğünde Emir Nazevari'nin *Materialı k Poznaniyu İranskih Nareçiy* (İran Lehçelerinin Bilgisi İçin Materyaller-I-III) *Mazandaran Lehçesi* için 1860-66'da yayımlanmıştır.⁴⁷⁶ Dorn ise 1860'lı yıllarda Kafkasya ve Hazar Denizi'nin güney kıyılarına bir yolculuk yapmış ve İran dili hakkında bolca malzeme toplamıştı. Daha sonra bu gezinin notları *İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti* tarafından *Doğu Şubesi Bildirileri* dergisinde neşredilmiştir.⁴⁷⁷ Dorn, Fars dilinin Cermen, Yunan ve Latince ile akraba olduğunu ayrıntılı olarak savunmakta ve bir Hint-Avrupa dil ailesine ait olduğunu ilk iddia edenlerden biriydi. Bu tezini özellikle Almanca yazmış olduğu *Über die Verwandtschaft des Persischen, Germanischen und Griechisch-Lateinischen Sprachstammes* (1827) eserinde anlatmaktadır.⁴⁷⁸ 1858'de basılan [Hz.] *Mohammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen* (Hazar'ın Güney Kıyı Bölgelerinin Tarihi Hakkında Müslüman Kaynaklar) eserinde ise İranlı tarihçi Seyyid Zahireddîn Marâşî'nin el yazmalarını incelemişti.⁴⁷⁹ Dorn, Asya Müzesi, St. Petersburg ve Kazan Üniversitelerinin kütüphanelerinde bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça el yazmalarının kataloglarını da hazırlamıştı. Bu bağlamda şu yayınları özellikle dikkat çekiciydi: *Catalogue des manuscrits et xylo-graphes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St. Pétersbourg* 1852,⁴⁸⁰ *Catalogue des ouvrages arabes, persanes et turcs,*

⁴⁷² A. A. Polovtsov, "Dittel, William Franzoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, Tom VI, S.-Peterburg: Imperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva, 1905, s. 413-14.

⁴⁷³ William Franzoviç Dittel, *Konspekt otçeta po puteşestviyu* / Jurnal ministerstva narodnogo prosveşçeniya, 1847, oktyabr'; Akt Sankt-Peterburgskogo universiteta za 1846-1847 gg.

⁴⁷⁴ William Franzoviç Dittel, *Oçerk puteşestviya* / Biblioteke dlya çteniya. T. 95, 1849.

⁴⁷⁵ A. A. Polovtsov (1905), age., s. 414.

⁴⁷⁶ Emir Nazevari i Boris Andreyeviç Dorn, *Materialı k Poznaniyu İranskih Nareçiy I-III*, (Beiträge zur Kenntnis der Iranischen Sprachen; Masenderanisch'in I ve II. Kısımlarını Dorn yazmıştır.) St. Petersburg: Muhammeda Şafi, 1860-66, s. 22.

⁴⁷⁷ Boris Andreyeviç Dorn, "Otçet ob Uçonom Puteşestvii po Kavkazu i Yujnomu Beregu Kaspiyskogo Morya", *Trudi Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Arheologičeskogo Obşçestva Jurnal*, T. VIII, SPb.: V Tip. İmp. Akademii Nauk, 1864, s. 245-317.

⁴⁷⁸ Boris Andreyeviç Dorn, *Über die Verwandtschaft des Persischen, Germanischen und Griechisch-Lateinischen Sprachstammes*, (Hamburg: Gedruckt und Verlegt J. A. Meissner, 1827).

⁴⁷⁹ Boris Andreyeviç Dorn, [Hz.] *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, (St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1858).

⁴⁸⁰ Boris Andreyeviç Dorn, *Catalogue des manuscrits et xylo-graphes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St. Pétersbourg*, (St. Petersburg, 1852).

publiés à Constantinople, en Égypte et en Perse, qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie 1866⁴⁸¹ ve *Chronologisches Verzeichniss der seit dem Jahre 1801 bis 1866 in Kazan gedruckten arabischen, türkischen, tatarischen und persischen Werke* 1867.⁴⁸² O ayrıca Sasaniler ve İslami Nümizmatik hakkında otuzdan fazla makale yazmıştı. İran ve Kafkasya ile ilgili olarak; “Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen” (Doğu Kaynaklarından Kafkas Ülkeleri ve Halklarının Tarihine Katkıları) 1840-48,⁴⁸³ “Auszüge aus zwei morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meere und angrenzende Länder” (Hazar Denizi ve Komşu Ülkeler Hakkında İki Doğulu Yazardan Alıntılar) 1871,⁴⁸⁴ “Auszüge aus vierzehn morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Länder” (Hazar Denizi ve Komşu Ülkeler Hakkında On Dört Doğulu Yazardan Alıntılar) 1872, “Kaspî; O Pohodah Drevnih Russkih v Tabaristan” (Hazar; Erken Dönem Rus Seferlerinde Tabaristan) 1875,⁴⁸⁵ “Kaukasus und den südlichen Küstenländern des Kaspischen Meeres” (Kafkasya ve Hazar Denizi’nin Güney Kıyı Ülkeleri) 1862⁴⁸⁶ makaleleri dikkat çekiciydi. Dorn’un yalnızca küçük bir kısmını yayımlayabildiği İran kaynaklarının kalanı Asya Müzesi’nin *Grundriss der Iranischen Philologie*⁴⁸⁷ (İran Filolojisi’nin Anahatları) derlemesinde kullanılacaktı.⁴⁸⁸

Fars dili ve edebiyatı, folkloru, etnografyası ve İran tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınan önemli bir müsteşrik de Valentin Alekseyeviç Jukovskiy (1858-1918) idi.⁴⁸⁹ St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi’nde Rozen, Zaleman ve Berezin gibi kaliteli Arap ve İran uzmanlarıyla çalışma fırsatı yakalayan Jukovskiy⁴⁹⁰ 1883’ten 1886’ya kadar İran’a bilimsel bir gezide bulundu ve burada Fars dilinin lehçeleri

⁴⁸¹ Boris Andreyeviç Dorn, *Catalogue des ouvrages arabes, persanes et turcs, publiés à Constantinople, en Égypte et en Perse, qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie*, (St. Petersburg, 1866).

⁴⁸² Boris Andreyeviç Dorn, *Chronologisches Verzeichniss der seit dem Jahre 1801 bis 1866 in Kazan gedruckten arabischen, türkischen, tatarischen und persischen Werke*, (St. Petersburg, 1867).

⁴⁸³ Boris Andreyeviç Dorn, *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen*, (St. Petersburg, 1840-48).

⁴⁸⁴ Boris Andreyeviç Dorn, *Auszüge aus zwei morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meere und angrenzende Länder*, Bulletin 16, 1871.

⁴⁸⁵ Boris Andreyeviç Dorn, *Kaspî; O Pohodah Drevnih Russkih v Tabaristan*, (St. Petersburg, 1875).

⁴⁸⁶ Boris Andreyeviç Dorn, *Kaukasus und den südlichen Küstenländern des Kaspischen Meeres*, Bulletin 4, 1862.

⁴⁸⁷ Boris Andreyeviç Dorn, *Grundriss der iranischen Philologie* (Grundriss I/2, pp. 344-80; Aziatskiy Muzei, pp. 306-07. Material k poznaniyu iranskih nareçiy. St. Petersburg, 1866.

⁴⁸⁸ N. L. Lujetskaya, “Dorn, Johannes Albrecht Bernhard”, *The Encyclopædia Iranica*, 1995, <https://iranicaonline.org/articles/dorn> adresinden erişildi, s. 2-5. [Erişim tarihi: 8 Haziran 2021].

⁴⁸⁹ Mihail İvanoviç Rostovtzeff, *Politiçeskiye Stat’i*, (St. Petersburg: Nauka, 2002), s. 58.

⁴⁹⁰ Pavel Vyacheslavoviç Gusterin, “Iranist Valentin Alekseyevich Zhukovskiy”, 2013, Educational Orthodox Society «Russia in colors», http://ricolor.org/history/eng/vs/3_04_2013/ adresinden erişildi, s. 1-3. [Erişim tarihi: 8 Haziran 2021].

ile Fars edebiyatını inceledi.⁴⁹¹ 1889'da tekrar İran'a ikinci bir gezi daha yapmıştır. Bilim adamının İran'a düzenlediği gezilerden ömrünün sonuna kadar yaptığı bilimsel çalışmaların ana konusu, İran halkının geçmişteki ve günümüzdeki dini hayatıdır. Bu İranalog, Pers ile Yakın ve Orta Doğu'nun diğer ülkelerinin tüm yaşamını derinden etkileyen, İslam tarihinde yüzyıllar boyunca belirleyici bir rol oynayan, Rus oryantalistler tarafından karmaşık bulunan, nispeten az çalışılmış dini felsefi ve mistik bir hareket olan Sufizmi/ Tasavvufu incelemiştir.⁴⁹² 1883'te basılan ilk çalışması olan *Ali Auhadeddin Enveri, Materialı Dlya Yego Biografii i Harakteristiki*⁴⁹³ (Ali Auhadaddin Enveri, Biyografisi ve Karakteristiği için Materyaller) ile yüksek lisans payesi⁴⁹⁴ alan Jukovskiy, yüzlerce tasavvufi el yazmasına sahip olan Asya Müzesi, Taşkent, Viyana ve Kopenhag gibi kütüphanelerin nadir eserlerini/ koleksiyonlarını inceleyerek erken dönem İran Sufizmi (XI. yüzyıl) hakkında üç büyük anlatı kaleme almıştı; *Jizn' i Reç' Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo* (Meyhenli Yaşlı Ebu Said'in Hayatı ve Sözleri) 1899⁴⁹⁵, *Tayni Yedineniya s Bogom v Podvigah Startsa Abu-Sa'ida; Tolkovaniye na Çetverostişiya Abu-Sa'ida: Persidskiye Teksti* (Yaşlı Abu-Sa'id'in Davranışlarında Vahdet-i Vücut'un Sırları; Ebu Sa'id'in Dörtlükleri Üzerine Yorum: Farsça Metinler) 1899^{496/497} ve *K İstorii Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo* (Meyhenli Yaşlı Ebu Said'in Tarihçe-i Hayatı" 1901 bunlar içindeydi.⁴⁹⁸

Jukovskiy, Farsça yazar iki sufi şair örneğinden hareketle Tasavvuf şiirinin sanatsal özelliklerini analiz eden özgün araştırmalar da kaleme almıştır. Bunlar arasında; *Abdalaha Ansari: Pesni Heratskogo Startsa* (Abdullah el-Ensari: Heratlı İhtiyarın Şarkıları) *Doğu Notları*, 1895,⁴⁹⁹ *Baba Tahira; Koye-Çto o Baba-Tahire Golışe*⁵⁰⁰ (Baba Tahir; Baba Tahir-i Uryan Hakkında Bir Şeyler) Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti'nin Doğu Şubesi Notları 1901, sayılabilir. Jukovskiy, "Çelovek i Poznaniye u

⁴⁹¹ Vasilii Vladimiroviç Bartol'd, *Raboti po İstorii Vostokovedeniya IX*, (Moskva: İzd-vo Vostočnoy Lit-ry, 1977), s. 471.

⁴⁹² Gusterin (2013), agm., s. 2.

⁴⁹³ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Ali-Auhadeddin Enveri. Materialy dlya Yego Biografii i Harakteristiki*, SPb, 1883, s. 1.

⁴⁹⁴ Barthol'd (1977), age., s. 691.

⁴⁹⁵ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Jizn' i Reç' Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo*, St. Petersburg: Tipo-lit. İ. Boraganskogo i K., 1899.

⁴⁹⁶ Anas Yusefoviç Kamalov, "Obitel' Mayhaneynskogo Startsa: Nekotoriye Nablyudeniya Nad Sotsial'nimi Aspektami Propovedi Şeyha Abu Saida ibn Abi-l-Hayra", *Vostokovedeniye*, Vestn. Mosk. Un-ta. Ser. 13, № 3, 2011.

⁴⁹⁷ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Tayni Yedineniya s Bogom v Podvigah Startsa Abu-Sa'ida; Tolkovaniye na Çetverostişiya Abu-Sa'ida: Persidskiye Teksti*, St. Petersburg, 1899.

⁴⁹⁸ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *K İstorii Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo*, (Sankt-Peterburg: Tip. İmp. Akad. Nauk, 1901).

⁴⁹⁹ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Abdalakha Ansari: Pesni Heratskogo Startsa*, (St. Petersburg, 1895).

⁵⁰⁰ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Koye-çto o Baba-Tahire Golışe / Zapiski Vostočnogo otdeleniya imperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obşçestva*. T. XIII. 1901.

Persidskih Mistikov”⁵⁰¹ (İran Mutasavvıfları Arasında İnsan ve Hikmet) St. Petersburg Uni. 1895, makalesinde; ‘Menzil’, ‘Seyr-u Süluk’ ve ‘Keşif’ gibi tasavvufi anahtar kavramlara değinmiştir.⁵⁰² 1888’de *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskih Nareçiy, Çast’ Pervaya; Dialektı Polosı Goroda Kaşana, Vonishun, Kokhrud, Kaşe, Zefre* (Fars Lehçeleri’nin İncelenmesi İçin Malzemeler, Birinci Bölüm; Kaşan, Vonışun, Ghohrud, Kaşe, Zefre) ile doktor unvanını almıştır.⁵⁰³ 1890’da Jukovskiy, İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu tarafından Fars kültürünün etkisini incelemek üzere *Trans-Hazar Bölgesi*’ne (batı Türkistan) gönderildi. Bu gezinin sonucunda *Transcaspian Bölgesi’nin Eski Eserleri*, 1894⁵⁰⁴ çalışması ortaya çıktı.⁵⁰⁵ 1889’da Carl Salemann ile birlikte *Persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie Glossar* (Farsça Grameri ve Edebiyatı, Yorumları Olan Seçki) kitabını Almanca olarak Berlin’de yayımladı.⁵⁰⁶ Kitaba ek olarak ilave edilen seçki içinde; Târîh-i Güzîde (Hasan-ı Sabbah), Cami’ü’l-Hikayat (Ruzbih et Bihruz), Şehname (Zal et Simurg), Minucihri, Mu’izzı, Kemal İsmaili, Anvari-Suhaili, Târîh-i Güzîde (Pend-name-i Buzur Mihr), Latifah u Zarifah, Kerbala (Bisutun) vb. metinler yer almaktadır.⁵⁰⁷ Bu ilim adamının üretkenliğine; *Yeni Farsça’nın Kısa Grameri* 1890,⁵⁰⁸ *Fars Halk Sanatı Örnekleri* 1902,⁵⁰⁹ *Tat Dilinin Öğrenimi İçin Materyaller*⁵¹⁰ [V. F. Miller ile birlikte] eşsiz eserler eklenmiştir.⁵¹¹ Jukovskiy, batıların karanlık çağı (Orta Çağ) yaşadığı bir dönemde doğuluların irfan sahibi olup yüksek kültürel başarılar elde ettiklerini göstermeye çalışmıştır. Doğu halklarına olan bu saygı ve onların kültürel mirasının değerini anlama olgusu O’nu orta doğu halklarını çalışan Rus oryantalistler içinde mümtaz/ müstesna bir yere sahip kılmıştı.⁵¹²

⁵⁰¹ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Çelovek i Poznaniye Persidskih Mistikov*. SPb., 1895.

⁵⁰² A. A. Vigasin, A. N. Hohlov ve P. M. Şastitko (Ed.) *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinı XIX Veka do 1917 goda*, Moskva: İzdatel’skaya Firma «Vostočnaya Literatura» RAN, 1997, s. 197-199. Ayrıca bkz. P. P. Buşev, *K Voprosu o Pervoy Poyezdke V. A. Jukovskogo v İran (1883-1886 gg.)*, Moskva: İzdatel’stvo Vostočnoy Literaturı, 1960, s. 115-124.

⁵⁰³ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskih Nareçiy, Çast’ Pervaya; Dialektı Polosı Goroda Kaşana, Vonishun, Kokhrud, Kaşe, Zefre*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1888.

⁵⁰⁴ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Drevnosti Zakaspiyskogo Kraya. Razvalini Starogo Merva / Materialı po Arheologii Rossii, İzdanıye İmperatorskoy Arheologičeskoy Komissiyey*. № 16. SPb., 1894.

⁵⁰⁵ Edvarda Kasintsa, *Putevoditel’ po Naučnim Obşçestvam Rossii*, drl. İ. İ. Komarova, (New York: Norman Ross Publishing Inc., 2000), s. 700.

⁵⁰⁶ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy & Carl Salemann, *Persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie Glossar*, (Berlin: B. Westermann, 1889).

⁵⁰⁷ Valentin Shukovski ve Carl Salemann, *Persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie und Glossar*, (Berlin: H. Reuther, 1889).

⁵⁰⁸ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Kratkaya Grammatika Novopersidskogo Yazıka*. SPb., 1890 (v soavtorstve s K. G. Zalemanom).

⁵⁰⁹ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Obraztsı Persidskogo Narodnogo Tvorçestva*. SPb., 1902.

⁵¹⁰ Valentin Alekseyeviç Jukovskiy, *Materialı dlya İzuçeniya Persidskih Nareçiy*, SPb., 1888-1922 g., Eggers i Komp.

⁵¹¹ Gusterin (2013), agm., s. 3.

⁵¹² Gusterin (2013), agm., s. 4.

Jukovskiy'nin çalışmalarını devam ettiren öğrencilerinden Vladimir Alekseyeviç İvanov (1886-1970) uzun yıllar İran'da bulunmuş, özellikle İran tarihi ve Şia içindeki *İsamililik Mezhebi*'ni araştırmış, ayrıca Asya Müzesi için zengin bir Farsça el yazması koleksiyonu toplamıştır. İsmaililik hakkında 9-10 civarında eser yazmıştır. Kendi gayretleriyle İsmaililiğe dair hiçbir kütüphanede bulunmayan [Arapça ve Farsça] 600'den fazla öğeden oluşan bir koleksiyon oluşturmayı başarmıştır.⁵¹³ V. A. İvanov'un İran ve Hindistan dönemini içeren *Doğu Hatıraları: 1918-1968*,⁵¹⁴ B. V. Norik tarafından yayına hazırlanmıştır.⁵¹⁵ İvanov'u Bâtınî İsmaililik Mezhebi'ni uzun uzadıya çalışması yönünden *Bengal Asya Derneği* ile ünlü *Ağa Han Ailesi* teşvik ve motive etmiştir. Jukovskiy ve Barthold'un başarılı öğrencilerinden bir diğeri de Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç'tir. Bu oryantalist İran'daki peri masalları, destanlar, efsaneler, şarkılar, sözler, derviş anlatıları, Kaşkay Türkleri, konuşulan diller, günlük yaşam, dörtlükler, İslam öncesi inançlar gibi çoğunlukla folklor, antropoloji, etnografya, fiziki ve ekonomik coğrafya, devlet yapısı, edebiyat, dil, din vb. kapsamı bir hayli geniş konularla ilgilendi. Eserleri arasında; *Farsça Halk Dörtlükleri* (Persidskiye narodnyye chetverostishiya) 1916,⁵¹⁶ *Rusya Bilimler Akademisi Asya Müzesi Tarafından Kafkas Cephesi'nden Elde Edilen Farsça El Yazmaları* (Persidskiye rukopisi, postupivshiye s Kavkazskogo fronta v Aziatskiy muzey RAN) 1918,⁵¹⁷ *İran'da Toplanan Folklor ve Diyalektoloji Dışındaki Materyallerin Envanteri* (Opis' nefol'klornykh i dialektologicheskikh materialov, sobrannykh v Irane) 1919,⁵¹⁸ *Fars Halk Şiiri* (Persidskaya narodnaya poeziya) 1921,⁵¹⁹ *Modern İran'da Edebi Akımlar* (Literaturnyye dvizheniya v sovremennom Irane) 1923,⁵²⁰ *Pers Diyalektolojisi* (Persidskaya dialektologiya) 1924,⁵²¹ *Kaşkay Şarkıları* (Kashkayskiye pesni) 1924,⁵²² *Yeni Çağatayca-Farsça Sözlük* (Novyy chagataysko-persidskiy slovar') 1928,⁵²³ *Örneklerde Çağdaş İran Yazını: Farsça-Rusça Sözlük*

⁵¹³ O. F. Akimuşkin, "Vladimir Alekseyeviç İvanov", 2002, Sankt-Peterburgskogo Filiala İnstitutu Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=22 adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 9 Haziran 2021].

⁵¹⁴ Vladimir Alekseyeviç İvanov, *Fifty Years in the East: The Memoirs of Wladimir Ivanow* / edited and compilation by Farhad Daftary. – (L.: I. B. Tauris, 2015), s. 7.

⁵¹⁵ Boris Vyaçeslavoviç Norik, *Vospominaniya o Vostoke: 1918-1968*, (St. Petersburg: Kontrast, 2015), s. 8.

⁵¹⁶ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Persidskiye narodniye chetverostişiya*. (1916).

⁵¹⁷ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Persidskaya rukopis', postupivşaya v Aziatskiy muzey RAN s Kavkazskogo fronta*. (1918).

⁵¹⁸ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Opis' nefol'klornykh i dialektologicheskikh materialov, sobrannykh v Irane*, 1919 g.

⁵¹⁹ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *V. A. Jukovskiy i persidskaya narodnaya poeziya*. (1921).

⁵²⁰ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Literaturnyye teçeniya v sovremennom Irane* 1923 g.

⁵²¹ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *K dialektologii Persii*. (1924).

⁵²² Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Pesni kaşkaysev*. (1924).

⁵²³ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, *Novyy chagataysko-persidskiy slovar'*. (1928).

(Sovremennaya iranskaya literatura v primerakh: Persidsko-russkiy slovar') 1931⁵²⁴ ile *Pers Halk Hikâyeleri* (Persidskiye narodnyye skazki) 1934⁵²⁵ vb. sayılabilir.⁵²⁶ İvanov ile mukayese edildiğinde Romaskeviç tek bir konuya odaklanmak yerine ilgi alanını daha geniş tutmuştur, denilebilir.

Rusya'nın Orta Doğu, Kafkasya ve İran'la ilgili jeopolitik meseleleri hakkında, A. E. Krımskiy ekolünden gelen oryantalist ve diplomat Vladimir Fedoroviç Minorskiy'i de (1877-1966) anmakta fayda vardır.⁵²⁷ V. F. Minorskiy, genel olarak eserlerinde Rusya, İran ve Türkiye arasındaki sınır sorunlarında özellikle Ermeni ve Kürtler hakkında çalışmalar yapmıştı. Kendince XIX. yüzyılın sonunda Jön Türkler'in Ermenilere yaptığı *tehcir uygulaması*'nı/ muameleyi Hitler'e bir gönderme de bulunarak bir "soykırım" ve "yok ediş" olduğunu iddia etmekteydi.⁵²⁸ Anadolu'nun Türkler tarafından geçici olarak işgal edildiğini söylemekteydi, Türkiye-İran arasındaki tartışmalı sınır konularında ise İran'ı desteklemekteydi⁵²⁹ ve İran Kürtleri ile Türkiye Kürtleri'nin birbirinden ayrılmasının Rusya'nın çıkarına olacağını ifade etmektedir.⁵³⁰ Rusya'nın bu stratejik politikası; daha çok [*Hasta Adam* olarak gördüğü] Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Hazar Bölgesi ile İran üzerindeki etkisinin azaltılması ve güçsüzleştirilmesi [*oslablyat'*/ *zayıflatmak*] siyasetine dayanmaktaydı. Bu sahada şüphesiz Rusya'nın en büyük rakibi İngilizler idi. İngilizler de Osmanlıların Orta Doğu'daki (II. Abdulhamid tarzı) *Panislamist* politikalarını bir tehlike olarak görmekteydiler.⁵³¹ Almanlar ise kendi siyasetlerini Osmanlı İmparatorluğu üzerinden gerçekleştirmek istemekteydiler. Osmanlı'nın yıkılış döneminde iktidarda olan *İttihat ve Terakki Partisi* [Enver, Talat ve Cemal Paşa] devletin bölgedeki etkisini arttırmak için Pantürkist/ Türkçülük siyasetini izlemekteydi. Rusya'nın Ermeniler üzerinden yürütmeye çalıştığı güçsüzleştirme siyasetini, Talat Paşa devlet güvenliği zaruretinden 27 Mayıs 1915'te çıkardığı "Sevk ve

⁵²⁴ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, «Sovremennaya persidskaya pressa v obraztsah. Persidsko-russkiy slovar'» (1931).

⁵²⁵ Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç, «Persidskiye narodnyye skazki» (1934).

⁵²⁶ Alfred Karloviç Arends, "Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç", 2021, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=747 adresinden erişildi, s. 2-6. [Erişim tarihi: 9 Haziran 2021].

⁵²⁷ Aleksey Mihayloviç Remizov ve Nataliya Yur'yevna Gryakalova, *Pavlin'im Perom*, (St. Petersburg: Logos, 1994), s. 199.

⁵²⁸ Jon Kirakosyan, Mladoturki *Pered Sudom İstorii*, (Yerevan: Ayastan, 1989), s. 391.

⁵²⁹ Kaspiyskiy Vestnik, "V İrane Opublikovani Pis'ma Rossiyskogo Vostokoveda na Persidskom Yazıke", 24 İyunya 2020, Nauka i Kul'tura, <http://casp-geo.ru/v-irane-opublikovany-pisma-rossijskogo-vostokoveda-na-persidskom-yazyke/> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 9 Haziran 2021].

⁵³⁰ Mihail Semonoviç Lazarev, *Kurdskiy i Kurdsкая Problema (90-ye godı XIX veka - 1917 g.)*, (Moskva: İzdatel'stvo Nauka, 1964), s. 279.

⁵³¹ Azmi Özcan, *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 3. Baskı, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), s. 78.

İskân Kanunu” ya da bilinen adıyla “*Tehcir Kanunu*” ile kırmaya çalışmıştı.⁵³² Enver Paşa ise düzenlediği 1914 *Sarıkamış Harekâtı*,⁵³³ 1918’de kurduğu *Kafkas İslam Ordusu*⁵³⁴ ve 1921’deki *İttihad-ı İslam Hareketi*⁵³⁵ gibi projeleriyle kardeş Türkleri *İslam Sancağı* altında birleştirmek istemekteydi. Yusuf Akçura’nın 1904’te Kahire’de kaleme aldığı bir manifesto niteliğindeki “Üç Tarz-ı Siyaset”⁵³⁶ makalesinde belirttiği gibi; *Osmanlıcılık*, *İslamcılık* yerine *Türkçülük* siyaseti izlenmesi ve sarı benizliler [Çin Medeniyeti] ile beyaz ırka vurgu yapan batı medeniyeti [Avrupa] arasında *Birleşik Büyük Türk İmparatorluğu*’nun kurulması düşüncesi hem Rusları hem de İngilizleri oldukça rahatsız etmekteydi.⁵³⁷ Akçura’nın tavrı aslında klasik Rus oryantalizmi ve İngiliz oryantalizminin tezahürü olan parçalayıcı ve yayılmacı tarzına bir nevi Türk şarkiyatçılığı perspektifinden ters yüz edilmiş/ birleştirici bir cevap niteliğindeydi.⁵³⁸

Şimdi XIX. yüzyılda Rusya’nın bölgedeki parçalayıcı/ dönüştürücü emperyalist siyasetine bilgi/ iktidar kurma yönünden hizmet eden Rus oryantalizmi aparatına oryantalist Minorskiy örneğinden hareketle daha yakından bakılabilir. Minorskiy’in ilk makalelerinden biri olan “Sultan’ın Rus Tebaası”nda (1902) sanki 1707-1708’de *Bulavin Ayaklanması* nedeniyle kendilerinin sürgün ettikleri Nekrasov Kazakları/ İgnat Kazakları [Rus Kazakları içinde bir grub] değilmiş gibi Osmanlı İmparatorluğu’na sığınan bu Ortodoks Hristiyan Kazakların, Osmanlı tebaası Müslüman Tatarlar tarafından eziyete uğratıldığından ve Rusya’ya geri dönmelerine izin verilmediğinden bahsetmektedir.⁵³⁹ Peki, ama ne olmuştu da Ruslar bir zamanlar sürgün ettiği Hristiyanlarla ilgilenmeye başlamışlardı? Albay Vladimir Teofiloviç Mayevski’ye göre; “...Türkler, [Kendi içindeki] Hristiyan nüfusun olduğu bölgelerin Türkiye için kötülükten başka bir şey getirmediğini anlamışlardır. Bu öyle bir kötülüktür ki, Türkler buna katlanmak zorundadırlar. Bu kötülüğü artırmak, Türkiye’nin zaten zor olan durumunu daha da zorlaştırmak anlamına gelmektedir. Orta Doğu’yu tanıyanlar için yukarıda söylenenleri

⁵³² Hasan Celâl Güzel, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s. 271.

⁵³³ V. P. Nikol’skiy, *Sarıkamış Harekâtı: 12-24 Aralık 1914*, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1990), s. 3.

⁵³⁴ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya -Politikası, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), s. 270-271.

⁵³⁵ Hasan Bülent Paksoy, *Türk Tarihi Toplumların Mayası ve Uygarlık*, (İzmir: Mazhar Zorlu Holding, Kültür Sanat Yayını, 1997), s. 143.

⁵³⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), s. 5-7.

⁵³⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), s. 19.

⁵³⁸ Mürsel Bayram, “Oryantalizm-Türkçülük ilişkisi ve Üç Tarz-ı Türkiyat”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı*, IV. Cilt, s. 625-634.

⁵³⁹ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, “U Russkih Poddannih Sultana”, *Etnografičeskoye Obozr’nie İzdanie Etnografičeskogo Otdela* içinde (s. 31-86), V. Ö. Millera (Red.), God 14’i, Kng. 53, No.2, Moskva: T-vo Skoropeç. A. A. Levenson, 1902, s. 31-33.

kanıtlamak, çok basit ve aksiyomların ispatları kadar gereksizdir.”⁵⁴⁰ Dolayısıyla Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü mezunu Minorskiy’nin⁵⁴¹ ileride İran konusu çalışırken özellikle Osmanlı’daki Ermeniler ve Kürtlerle çok yakından ilgilenmesi daha bir anlam kazanmaktadır.

Minorskiy’nin oryantalizm alanında *Kürtler: Notlar ve İzlenimler* 1915⁵⁴², *Türk-Fars Sınırı* 1916,⁵⁴³ *Kazvin-Hemedan Yolu* 1908,⁵⁴⁴ *Kelyashin, Topuzava Yakınlarında Bir Stel ve Urmiye Gölü Bölgesindeki En Eski Anıtlar* 1917,⁵⁴⁵ *Two Unknown Persian Manuscripts* 1931,⁵⁴⁶ *On some of Biruni’s Informants, in Al-Biruni Commemoration* 1951,⁵⁴⁷ *Bali-Efendi on the Safavids* 1957,⁵⁴⁸ *Hudud al-Alam* 1970,⁵⁴⁹ *Calligraphers and Painters: A treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi* 1959,⁵⁵⁰ *A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/ 1498)* 1938,⁵⁵¹ *Civil And Military review in Fars in 881/ 1474* 1938,⁵⁵² *The Middle East in Western Politics in the 13th, 14th and 16th centuries* 1940,⁵⁵³ *Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uyhgurs* 1948,⁵⁵⁴ *History of Sharvan and Darband in the 10th -11th century* 1958,⁵⁵⁵ *Gobineau et La Perse* 1923,⁵⁵⁶ *Studies in Caucasian History* 1953,⁵⁵⁷ *Les tsiganes luli et les lurs persans* 1931,⁵⁵⁸ *Medieval Iran and its neighbours* 1982⁵⁵⁹ vb. makale ve kitapları da vardır.⁵⁶⁰ Ömrünün sonuna kadar

⁵⁴⁰ Resul Turan, “Sultan’ın Topraklarında Çarın Adamları: Rus İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde Rize Rus Viskonsolosluğu (1879-1914), *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), (Güz 2019), s. 244.

⁵⁴¹ Christine Woodhead, “Minorskiy, Vladimir Fedorovich”, 2005, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/minorsky-vladimir-fedorovich> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 10 Haziran 2021].

⁵⁴² Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Kurdı: Zametki i Vpeçatleniya*, Petrograd: Tip. V. F. Kirşbauma, 1915.

⁵⁴³ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Turetsko-persidskoye Razgraniçeniye / İzvestiya IRGO. -T. LII, vıp. V.-Petrograd, 1916.*

⁵⁴⁴ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Kazvin-Xamadan Doroga*, 1908.

⁵⁴⁵ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Stela u Kelyashina, Topuzava i Drevneyşiye Pamyatniki v Rayone Ozera Urmiya*, 1917.

⁵⁴⁶ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Les tsiganes luli et les lurs persans. - Paris, 1931.*

⁵⁴⁷ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *On some of Biruni’s Informants, in Al-Biruni Commemoration*, 1951.

⁵⁴⁸ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Bali-Efendi on the Safavids*, 1957.

⁵⁴⁹ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Hudud al-Alam*, 1970.

⁵⁵⁰ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Calligraphers and Painters: A treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi*, 1959.

⁵⁵¹ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/ 1498)* 1938.

⁵⁵² Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Civil And Military review in Fars in 881/ 1474*, 1938.

⁵⁵³ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *The Middle East in Western Politics in the 13th, 14th and 16th centuries*, 1940.

⁵⁵⁴ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uyhgurs*, 1948.

⁵⁵⁵ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *History of Sharvan and Darband in the 10th -11th century* 1958.

⁵⁵⁶ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Gobineau et La Perse*, 1923.

⁵⁵⁷ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Studies in Caucasian History*, 1953.

⁵⁵⁸ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Les tsiganes luli et les lurs persans*, 1931.

⁵⁵⁹ Vladimir Fedoroviç Minorskiy, *Medieval Iran and its neighbours*, 1982.

⁵⁶⁰ Saida Gamzabek Kızı Gamzabekova, “Vydayuşçiyssya Vostokoved, İstoriik i Lingvist V. F. Minorskiy”, *İstoriya Vostokovedeniya: Traditsii i Sovremennost’*: (Materiali II Vserossiyskoy Şkoli-Konferentsii) içinde (156-163), Otv. Red. İ. H. Minyajetdinov; M.A. Pahomova, Otdel Aspiranturi IV RAN, Moskva: İn-t Vostokovedeniya RAN, 2015, s. 162.

Orta Doğu ve Kafkasya uzmanı olarak çalışan Minorsky tarzı şarkiyatçılar Rus İmparatorluğu'nun orta doğu politikalarını belirlemede oldukça etkili olmuşlardır.⁵⁶¹

Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti tarafından yürütülen çalışmalar; *Petersburg Arkeoloji ve Nüsmatik Derneği'nin Notları* (1847-1858) 14 cilt⁵⁶², *Rus Arkeoloji Cemiyeti Bildirileri* (1859-1884) 10 cilt⁵⁶³ ve ek yeni seri (1886-1902) 12 cilt içinde İran konusunda 100'e yakın makale bulunmaktadır.⁵⁶⁴ Yine bu minvaldeki bir başka cemiyet olan; Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Kafkas Departmanı 1851'de Tiflis'te kurulmuş ve cemiyetin resmi yayın organı olan *İzvestia Dergisi*'nde 1865'ten itibaren İran konusunda da yazılar çıkmaya başlamıştır.⁵⁶⁵ Ruslar'ın İran konusunda diplomatik, akademik ve askeri oryantalizm alanında oldukça çalıştıklarını ancak dini/ misyoner oryantalizm konusunda Rus Ortodoks Kilisesi'nin İran'ın kuzey batısındaki Urmiye'de Süryani Hristiyanlara yönelik 1898'de kurulan "Urmiye Ruhani Misyonu"nu saymazsak pek etkilerinin olmadığını söyleyebiliriz.⁵⁶⁶ XIX. yüzyılda Bahailer hariç İran'daki en büyük dini azınlık Ortodoks Ermeniler idi. [Yaklaşık nüfusları; 1832'de 35.560 kişidir.]⁵⁶⁷ Rusya, genellikle Tahran, Tebriz ve İsfahan'da yaşayan Ermeniler'in haklarını savunmak adına; İran Ermenileriyle yakın etkileşimde bulunmuş ve İran'ın iç işlerine karışmada bunu koz olarak kullanmaktan çekinmemiştir. 1826-1828 Rus-İran Savaşı'nda İran'daki Ermeniler Rus ordusunu desteklemiştir.⁵⁶⁸ 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne göre Revan Hanlığı, Nahçıvan Hanlığı ve Talış Hanlığı Ruslara verilmişti. [Ayrıca İran Hükümeti, Ermenilerin Rus sınırlarına yeniden yerleştirilmesine müdahale etmeyeceğine söz vermişti. (Anlaşmanın 15. Maddesi)]⁵⁶⁹ "1828 tarihinde Rus Çarı I. Nikolay'ın fermanı'yla söz konusu hanlıklar kaldırılarak

⁵⁶¹ Gamzabekova (2015), agm., s. 156

⁵⁶² İrina Vladimirovna Tunkina, *Russkaya Nauka o Klassičeskih Drevnostyah Yuga Rossii (XVIII-Seredina XIX v.)*, (St. Petersburg: Nauka, 2002).

⁵⁶³ İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Vvedeniye v Efiopskuyu Filologiyu*, (Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1955).

⁵⁶⁴ William Elliott Butler, *Russia and the International Legal System*, (London: St. Petersburg: Wildy, Simmonds & Hill Pub., 2006), s. 186.

⁵⁶⁵ P. P. Semyonov-Tyan-Şanskiy, "İstoria", 2013, *Russkoye Geografičeskoye Obščestvo*, <https://www.rgo.ru/ru/obshchestvo/istoriya> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 14 Haziran 2021].

⁵⁶⁶ Aleksandr Vladimiroviç Juravskiy, *Vo İmya Pravdy i Dostoinstva Tserkvi*, (Moskva: İzd. Sretenskogo Monastyrja, 2004), s. 20.

⁵⁶⁷ George A. Bournoutian, "The Population of Persian Armenia Prior To and Immediately Following Its Annexation to the Russian Empire: 1826-1832", *Conference on Nationalism And Social Change In Transcaucasian*, Number 91, Co-sponsored by Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies, April 24-25, 1980, s. 12.

⁵⁶⁸ Nina Stepanovna Kinyapina, *Kavkaz i Srednyaya Aziya vo Vneşney Politike Rossii: Vtoraya Polovina XVIII-80-ye gody XIX v.*, (Moskva: İzd-vo Moskovskogo Universiteta, 1984), s. 127.

⁵⁶⁹ *Rossii: Sbornik Arhivnih Dokumentov, Türkmençayskiy Mirniy Dogovor Zaverşil Russko-İranskuyu Voynu 1826-1828 gg. Vyvereno po İzdaniyu, Pod Styagom Rossii: Sbornik Arhivnih Dokumentov*, (Moskva: Russkaya Kniga, 1992), s. 314-21. <https://www.hist.msu.ru/ER/Text/FOREIGN/turkman.htm> adresinden 29.11.2023 tarihinde erişildi.

“Ermenistan Vilayeti” kurulmuş ve yapay/ hayali olarak oluşturulan bu vilayete Ermenilerin nüfusunu arttıracak şekilde bir iskân politikası yürütülerek Rusya ve İran içindeki Ermeniler buraya göç ettirilmiştir.⁵⁷⁰ Rus generaller Ermenileri daha çok Erivan’a göç ettirmişlerdi zira Erivan’ın konumu Osmanlı İmparatorluğu’na, Gürcistan’a, İran’a ve Nahcivan’a yakındı, dolayısıyla baskı uygulamaya ve söz konusu bölgeleri taciz etmeye müsaitti. Böylece Emperyalist Rusya’nın emelleri doğrultusunda Türk Nahçıvan ve Erivan Hanlıkları’nın üzerinde suni bir şekilde günümüze dek uzanan Ermenistan Devleti yaratılmış oldu. Bu haliyle Ermenistan’ın yaratılması ileride İngilizler tarafından yaratılacak olan Orta Doğu’da İsrail’in doğuşuna benzemektedir.⁵⁷¹

Rusya’da Farsçadan ilk tercüme XVIII. yüzyılın başında ortaya çıktı, resmi olarak 1732’de Fars dilinin öğretimine Dışişleri Koleji’nde başlandı, 1804’te ise üniversitelerin Doğu Dilleri Fakültelerinde ilk bölümler açılmıştır. İranla ilgili toplanan materyallerin sistematik olarak incelenmesi ve özel *İran Çalışmaları* şeklinde adlandırılması XIX. yüzyılda olmuştur. Rusya’daki oryantizm çalışmalarının bir parçası olan *İranistika*; İran halklarının tarihi, kültürü, dini ve dilinin kapsamlı çalışmasına odaklanan disiplinler arası bir yaklaşım olmakla birlikte yirminci asrın başlarından itibaren kendi içinde İran, Oset, Kürt, Afgan, Tacik ve Pamir Halkları olmak üzere alt dallara da ayrılmıştır.⁵⁷² Sovyetler Birliği’nin çöküşünden bu yana, Rusya ve İran genellikle çok yakın, samimi ilişkilere sahiptir. İki ülke tarihi süreç ve koşullar nedeniyle uzun bir süredir stratejik müttefiklerdir. Bu ortaklığa Kafkasya’da kurulan Ermenistan’ın eklenmesiyle birlikte *Anadolu Türklüğü* ve *Türkistan Türklüğü*’nü birbirinden ayıran bir eksen oluşmuştur. Rusya’nın oryantalist politikaları ve İran’ın Osmanlıya karşı yüzlerce yıldır yürüttüğü düşmanlık her iki ülkenin de Türk Dünyası’nı parçalamaya yönelik bir strateji izlemelerine sebep olmuştur. Rusya, Ermenistan ve İran’ın yer aldığı üçlü hat geçmişte Osmanlıyı günümüzde ise Türkiye’yi doğudan sınırlayan ve güçsüzleştirmeye yönelik çok eski bir Rus projesinden başka bir şey değildir. Türkiye’nin gelecekte bölgedeki gücünü arttırması bu eksenin delmesi ve kırmasıyla da ilintilidir. Aynı çevreleme ve daraltma stratejisi SSCB zamanında batıda Balkan bölgesinde yer alan Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya’ya Sovyet rejimi

⁵⁷⁰ N. Şavrov, *Russkaya Kolonizatsiya na Kavkaze*, T. VIII, (St. Petersburg: Voprosy Kolonizatsii, 1911), s. 37-38.

⁵⁷¹ Belcim Taşcıoğlu, “İsrail (1948-1967) ve Türkiye’de (1923-1946) Ulus ve Devlet İnşası: Karşılaştırmalı bir Değerlendirme”, *İsrailiyat* 2 (2018), s. 33-59.

⁵⁷² Vera Sergeyevna Rastorgueva, “İranistika”, *Lingvističeskiy Entsiklopedičeskiy Slovar’*, Gl. Red. V. N. Yartseva, Tom. I., (Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1990), s. 688.

ideolojisinin transferiyle mümkün hale gelmişti. 1827’de Osmanlı’yı küçültmek ve parçalamak için Yunanlılar özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya [Navarin Faciası’nda donanmanın yakılmasıyla] gibi devletlerce desteklenmişti.⁵⁷³ Batıda *Balkan isyanları*, doğuda *Ermeni isyanları*, kuzeyde *Kırım’ın ilhakı* nihayetinde her daim Rusya’nın tahayyülündeki doğu ülkelerinin tarihi, ekonomisi, edebiyatı, dilleri, sanatı, dinleri, felsefesi, etnografyası, maddi ve manevi kültürü incelemeleriyle elde edilen bilginin; etnik politikalar, dini, askeri ve diplomatik ilişkilerde kullanılmasının bir sonucuydu. Ruslar tarafından Doğu’nun teknik olarak çalışılması/ araştırılması; küçük bir şehir devleti olarak kurulduğu Moskova Knezliği’nden sonra İmparatorluğa dönüşmesinde [I. Petro] ve sürekli gelişip büyümesinde etkili olan sömürgeciliğin belki de en büyük sebebiydi. Ruslar topraklarına kattığı doğulu halkların vatandaşlık kimliğini/ tebaalığını ve kültürel durumunu Rus oryantalizmi çerçevesinde epistemolojik bir problem haline getirmiş ve Çarlık Rusyası’yla bütünleşecek şekilde [heterojen] yeniden inşa etmişlerdi. Rus oryantalizmi, I. aşamasında öncelikle Türkistan/ Orta Asya, Sibirya, Kırım ve Kafkasya’ya [İç Oryantalizm] odaklanmışken XIX. yüzyıldan itibaren bir II. aşamaya geçmiş ve Osmanlı [Mısır, Arap Ülkeleri vs.], Hindistan, Japonya, Çin ile İran örneğinde olduğu gibi [Dış Oryantalizm] merakını sınırları içinde olmayan bölgelere doğru kaydırmıştı. Ruslar Orta Asya ve Kafkasya’da yerleşim ve sömürü kolonileri kurarken İran’da Kazak Tugayları örneğinde olduğu gibi sadece stratejik koloni kurmakla yetinmişlerdir. Yine I. aşamadaki bölgelerde eğitimle vatandaş devşirme mekanizmasının bir yerli oryantalizm sistemiği olan Cedidçilik [Müslümanları Avrupalı şekilde eğitilmesi] saygı duyulup desteklenirken İran’da Rus oryantalizm sistemiğine uygun bir eğitim modeli ortaya çıkmamıştır. [Bu durum nispeten güçlü Şia ekolü ve İmamet retoriği ile de ilgilidir.] Bir de Çarlık Rusyası’nın Türkistan ve Kafkasya bölgesinde “Uygulamalı Şarkiyatçılık” boyutu olmasına rağmen İran’da en azından sahada böyle bir deneyime ihtiyaç duyulmadığını da söyleyebiliriz.⁵⁷⁴ İngiltere gerçeğinden ötürü şimdilik İran için sadece Hazar Denizi civarı ve kuzey bölgesini kontrol edebilecek oryantalist stratejiler yeterliydi.⁵⁷⁵

⁵⁷³ A. Halûk Ülman, *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972), s. 53.

⁵⁷⁴ Alexander Morrison, “Applied Orientalism” in *British India and Tsarist Turkestan*, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 51, Issue 3, (July 2009), s. 619.

⁵⁷⁵ Fazlasını istemek güçlü Britanya sömürgeciliği ve oryantalizmi ile kaçınılmaz bir savaşı doğurabilirdi. Turniri Teney’de (Gölgeler Turnuvası) asla gerçek oyuncular sahada da kapışmazlardı onların yerine kâğıttan kuklaları olan milletçikler amansız dövüşlerini sürdürürlerdi. İşte bu oyun tahtasında mücadeleyi yürüten büyük devletler ileri sürdükleri her piyonu [Etnik unsur] iyi tanıyıp öyle vazife vermişlerdir. Tanımak demek bilmek demektir. Sömürgeci devletlerin icat ettiği/ sahip olduğu Şarkiyat bilgisi sahada kullanılan unsurları hem ehlileştirip hem de

1.2.3. Afganistan Merkezli Çalışmalar

Doğu ve Batı arasındaki kavşakta yer alan, eski bir ticaret ve göç merkezi olan *Afganistan* (Etimoloji: Fars. Sessizler/ Suskunlar Ülkesi⁵⁷⁶, Türk. Avcı⁵⁷⁷/ Sığınanların Yurdu,⁵⁷⁸ Hint. Asvakan; Süvari demektir.) ya da bazı eski kaynaklarda *Baktriya* diye de anılır, Kuhistan (Sistan ve Belucistan) [İran, Pakistan ve Afganistan arasındaki bölge] diye adlandırılan kısmı saymazsak; Kâbil, Herat, Gazne, Kandehar, Mezar-ı Şerif, Belh, Host, Pul-i Humri, Celalabad, Kunduz vb. şehirlerin yer aldığı tarihi *İpek Yolu* güzergâhında son derece önemli bir diyardır.⁵⁷⁹ Diğer yandan Türkistan (Orta Asya), Hindistan, Çin (Vahan Koridoru ile) ve Orta Doğu gibi bölgelerin tam ortasında kilit bir konumda bulunarak, anâsır-ı erbaa gibi dört medeniyetin yeryüzü üzerinde kesiştiği bu topraklar; geçmişte ve günümüzde büyük devletlerin her daim dikkatini çekmiş; bu coğrafyayı şekillendiren güçlerin ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerinde önemli bir rol oynamıştır. Sosyolog İbn-i Haldun'un deyişiyle: "Coğrafya bir kaderdir."⁵⁸⁰ Büyük devletlerce umarsız bir mahrum bırakılmaya terk edilmiş Afganistan'ın, amansız Hindukuş ve Pamir Dağlarında fırtınaların eksik olmadığı gibi kaderinde savaşlar da eksik olmamıştır.

Afganistan, XIX. yüzyıl boyunca Büyük Britanya ["The empire on which the sun never sets"/ (*Üzerine güneşin batmadığı imparatorluk*)] ve Rusya İmparatorluğu rekabeti nedeniyle gerçekleşen "*Büyük Oyun*" mücadelesi içinde iki sömürgeci gücün arasında bariyer devlet/ tampon devlet konumunda kalmıştı.⁵⁸¹ Bu yüzyılda müstemlekeci Rusya hem kendi kendisini sömürgeleştirmiş [iç kolonizasyon/ samokolonizatsiya] hem de İran ve Afganistan örneğinde olduğu gibi ülke sınırları dışında kalan bölgelere müdahale edebilecek şekilde askeri, akademik, misyonerlik çalışmaları, egzotik yolculuklar ve etnografik bilimlerle oryantalizmin karakteristik fenomenlerini kullanarak emperyal yayılma politikalarını destekleyecek biçimde araştırmalar yapmıştır.⁵⁸² Rusya'nın bu

ötekileştirmişlerdi. Sembolik anlamda Rus Ayısı ile İngiliz Arslanı arasında kalan o Perslere özgü Faravahar Meleğinin iki kanadı koparılıp geriye sadece bışar/ kölelerden oluşmuş bir millet kalmaktaydı.

⁵⁷⁶ Mukesh Kumar Sinha, *The Persian World: Understanding People, Polity, and Life in Iran, Afghanistan, and Tajikistan*, (Delhi: Hope India, 2005), s. 117. Buradaki Farsça – figan mastarını düşünerek (ağlama-inleme) Sessizler/ Suskunlar anlamını çıkarabiliriz.

⁵⁷⁷ Cemil Gök, *Kırk Asırlık Türk Yurdu Hatay: Tarihî Gelişimi Millî Mücadelesi*, (Ankara: Ulus Basımevi, 2005), s. 21.

⁵⁷⁸ Jambıl Omaroviç Artıkbaev, *İstoriçeskoye Nasledıye Maşhur Jusup Kopeyeva*, (Pavlodar: PGU İm. S. Toraygyrova, 2004), s. 196.

⁵⁷⁹ Ramesh Chandra Majumdar, *Ancient India*, (Delhi: Motilal Banarsidass Publ., 1977), s. 99.

⁵⁸⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar ve Birol Emil, *Yaşadığım Gibi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), s. 73.

⁵⁸¹ Peter Tomsen, *The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts, and the Failures of Great Powers*, (New York: PublicAffairs, 2011), s. 41-2.

⁵⁸² Alexander Etkind, *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, (Cambridge: Polity Press, 2011), s. 65.

yaklaşımında [Kant'ın aydınlanmacı Avrupa düşüncesi] eğitilmiş toplum (obşçestvo) ile insanlar/ halk (narod) arasındaki uçuruma da dikkat etmeliyiz. Oryantalizmin bu klişesi Ruslara ülke içindeki köylüleri [Merkez-çevre ilişkisi bağlamında] ve sınır bölgelerinde yaşayan [İran ve Afganistan] 'vahşiler'in/ 'barbarlar'ın üzerine uygulanan kültürel yükselme programlarına ve Rus çıkarları doğrultusunda oluşturulan temsil biçimlerine ilham vermiştir.⁵⁸³ [Hiç şüphesiz kökleri] Immanuel Kant ve Johann Gottfried von Herder gibi filozoflarda bulunan doğal evrim çerçevesindeki aydınlanma düşüncesi Rusların ilk oryantal kurumlarını kuran Alman oryantalistler vasıtasıyla Ruslara da geçmişti. Rus sömürgeciliğinin çok katmanlı deneyimi iç ve dış oryantalizm ile geleneksel toplumların/ doğuluların modernleştirilmesi/ Batılılaştırılması yani bir manada ehlileştirilmesi üzerine kuruluydu.⁵⁸⁴

XVIII. yüzyılın başında modern Afganistan toprakları Safevi Devleti'nin ve Buhara Hanlığı'nın bir parçasıydı. Afşar Türkü Nadir Şah'ın 1747'de ölmesi sonucu Safevi İmparatorluğu çöktü.⁵⁸⁵ Babür İmparatorluğu'nun inhitatı ve Safevilerin zayıflamasıyla ilk birleşik Afgan Devleti olan *Dürrânîler* (1747-1826) Peştun kökenli Ahmed Şah tarafından Kandehar merkez alınarak kuruldu.⁵⁸⁶ 1801'de I. Pavel Petroviç, Napolyon Bonapart'ın Hindistan'a yönelik ortak bir sefer düzenleme kararını desteklemesiyle birlikte Ruslar Orta Asya'da Buhara Hanlıkları'na doğru yayılmaya başladı.⁵⁸⁷ Orta Asya'nın Rus İmparatorluğu tarafından fethi; XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus ordusunun Türkistan hanlıklarına ve kabilelerine karşı yürüttüğü bir dizi askeri seferi içermekteydi. 1840'larda Kazakistan'ın nihai ilhakı⁵⁸⁸ ve Kazak cüzlerinin tasfiyesinden sonra, Rusya *Büyük Oyun* çerçevesinde Britanya ile yüzleşmek maksadıyla Özbeklerin yönetimindeki Buhara Hanlığı (Şeybani Hanedanı 1428-1599⁵⁸⁹, Astrahan Hanedanı 1599-1785⁵⁹⁰, Mangit Hanedanı 1753-1920⁵⁹¹), Harezmi/ Hive Hanlığı (1511-

⁵⁸³ Etkind (2011), *age.*, s. 218.

⁵⁸⁴ Emine Yiğit Aras, "Ortadoğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5. (1), (2021), s. 94-101.

⁵⁸⁵ Mananna Rubenovna Arunova, *Firmans by Nadir Shah Afshar 1736-1747 as a Source for Historic Studies*, (Moskva: R.S.F.S.R., 1960), s. 5.

⁵⁸⁶ Nile Green, *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, (California: Univ. of California Press, 2019), s. 41.

⁵⁸⁷ Aleksey Vladimiroviç Yefimov, *Novaya İstoriya*, (Moskva: Gosudarstvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel'stvo Narkomprosa RSFSR, 1945), s. 66.

⁵⁸⁸ Yuriy Alekseyeviç Sorokin, *Aktual'nye Problemy Oteçestvennoy İstorii XVIII-XX vv, III. Tom*, (Omsk: Omskiy Gosudarstvennyy Universitet, 2006), s. 112.

⁵⁸⁹ Ian Richard Netton, Clifford Edmund Bosworth ve Carole Hillenbrand, *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Volume I, Hunter of the East: Arabic and Semitic Studies*, (Leiden: Brill, 2000), s. 272.

⁵⁹⁰ Şinasi Çoruh, *Emir Sultan*, (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1972), s. 23.

⁵⁹¹ Bosworth C. E. Bosworth, *New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019), s. 292.

1920)⁵⁹² ve Hokand Hanlığı (1709-1876) gibi devletlerin kontrolünü ele geçirmek için bir dizi askeri sefere girişti ve onları da ilhak etti.⁵⁹³ 1890 yılına gelindiğinde (III. Aleksandr döneminde) Hokand Hanlığı tasviye edilmiş Buhara ve Hive Hanlıkları ise Rusya'nın vassalları haline gelmişti.⁵⁹⁴ Buna ek olarak, Türkmenistan, Pamir ve diğer bazı bölgelerin alınmasıyla Rusya'nın sınırları Afganistan'a ve Büyük Britanya'nın doğrudan nüfuz ettiği bölgelere kadar genişledi.⁵⁹⁵

Afganistan'daki söz dinlemez boyları ilk defa bir araya getirip/ dizginleyerek bağımsız bir ülke kurmayı başaran Ahmed Şah Dürrânî 1773'te ölünce yerine oğlu Timur Şah Dürrani geçmiştir.⁵⁹⁶ Timur Şah'tan sonra gelen yöneticilerin dirayetsizliği yüzünden ülkede taht mücadeleleri/ iç karışıklıklar çıkmış ve kurulan birlik zayıflayarak dağılmıştır. Bu durum *Barakzay Hanedanı* müessisi Dost Muhammed Han'ın (I. Tahta gelişi; 1826-1839, II.'ye Tahta gelişi; 1842-1863) yönetimi ele geçirmesine kadar sürmüştü ve tekrar Afganistan birliği sağlanmıştı.⁵⁹⁷ Saltanatı sırasında iki büyük imparatorluk arasında kalan Afganistan'ı bir arada tutmak için Sultan, *denge siyaseti* yürütmekteydi. Bu durum İngilizlerin pek hoşuna gitmemekteydi ve Ruslar karşısında Afgan yönetiminin tamamen kendi saflarında olmasını isteyen Doğu Hindistan Kumpanyası/ *İngiliz Sömürge İdaresi*, Dost Muhammed Han yerine sürgündeki Şüca Şah Sadozai'yi desteklemeye başlamıştı.⁵⁹⁸ Aslında Dost Muhammed Han'ın Rusya'nın desteğini almaya çalıştığı Afganistan'ı birleştirme politikası, İngiltere'nin muhalefetiyle karşılaşmıştı. İmparatorluklarının en değerli mücevheri/ ganimeti olan Hindistan'ı muhafaza etmek için Afganistan'ı elinde tutmak isteyen İngiliz idareci Lord Auckland *Simla Manifestosu*'nda (1838) Afganistan'da kukla/ gölge bir yönetim kurulması gerektiğini ifade etmekteydi.⁵⁹⁹ Bu maksatla Hindistan Genel Valisi George Eden'in almış olduğu bir kararla *I. İngiliz-Afgan Savaşı* (1838-1842) [Bazı İngiliz tarihçiler söz konusu muharebeye *Auckland Budalılığı* demiştir.] başladı.⁶⁰⁰ Başlangıçta çok fazla direnişle karşılaşmayan İngilizler

⁵⁹² Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, Oxford: Oxford University Press, 2011, s.114.

⁵⁹³ Scott C. Levi, *The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age*, (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017), s. 14.

⁵⁹⁴ Vladimir Mihayloviç Solovyev, *Dve İmperii: Rossiya ot Naçala XIX veka do Noveyşego Vremeni*, (Moskva: Berlin, 2017), s. 138.

⁵⁹⁵ Abdul Metin Çelikkilek, *Afganistan'da Modernleşme Çabaları (1834-1919)*, (MS thesis. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s.16.

⁵⁹⁶ G. S. Chhabra, *Advanced Study in the History of Modern India: Volume 2, 1803-1920*, (New Delhi: Lotus Press, 2005), s. 91.

⁵⁹⁷ Louis Dupree, *Afghanistan; Big Gamble*, (Kabul: Shah Book Company, 2003), s. 204.

⁵⁹⁸ Dupree (2003), *age.*, s. 204.

⁵⁹⁹ John A. Norris, *The First Afghan War 1838-1842*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), s. 233.

⁶⁰⁰ Norris (1967), *age.*, s. 77-80.

Dost Muhammed Han'ı tahtan indirip Hindistan'a sürgüne yollamışlardı. Fakat birkaç yıl içinde işler değişti, İngiliz idaresi ve O'nun göstermelik yönetimine karşı hoşnutsuzluklar/ ayaklanmalar arttı ve isyanlar çıktı. Savaşın sonucunda; İngilizler 20.000'den fazla asker ve yaklaşık 15 milyon sterlin para kaybetmiş, bölgede kolay tutunamayacaklarını anlamışlardı.⁶⁰¹ İngilizler her ne kadar savaşı kaybetmiş olsalar da ülkenin iç işlerine karışmaya devam etmekteydiler. İngilizlere karşı sorumlu davranacağını söyleyen Dost Muhammed tekrar tahta çıktı. Dost Muhammed 1863'te ölünce ülkede yine kargaşa çıkmış ve iktidar mücadeleleri başlamıştı.⁶⁰²

Ruslar'ın Türkistan'ı fethetmeleri neticesinde Ruslar Afganistan sınırlarına kadar dayanmışlardı. Dolayısıyla Afganistan içinde sürekli ilerleyen İngilizler ile Afganlar zorunlu müttefik haline gelmişlerdi. Dost Muhammed'ten sonra ülkeyi sırasıyla Şir Ali Han, Muhammed Afzal Han, Muhammed Azam Han ve Muhammed Yakup Han gibi fazla bir etkinlik gösteremeyen kişiler yönetmişti. 1878'de Ruslar'ın Kabil şehrinde bir Rus Misyonu bulunmaktaydı.⁶⁰³ Bu durumdan hoşnutsuz olan İngilizler de Kabil'de kendi misyonlarını kurmak istemişlerdi. Şir Ali Han'ın bu isteğe karşı çıkması neticesinde *II. İngiliz-Afgan Savaşı*, (1878-1880) patlak verdi. "Bu savaş sonunda ülke, büyük çapta harap olmuş ve milli birlik zayıflamıştır."⁶⁰⁴ 1880 ile 1901 yılları arasında Afganistan hükümdarlığına kendi halkına karşı gaddar ancak İngilizlere karşı nispeten barış yanlısı olan Abdurrahman Han geçmiştir.⁶⁰⁵ Bu Han yıllarca süren iç savaşlar ve müzakerelerden sonra İngiliz Hindistan'ı ile yaptığı *Durand Sınır Antlaşması* ile ülkeyi birleştirmeyi başarmıştır.⁶⁰⁶ Şii egemenliğindeki Hazaristan ve putperest Kâfiristan 1891-1896 yılları arasında Abdurrahman Han tarafından fethedilene kadar politik olarak bağımsız kaldı.⁶⁰⁷ Abdurrahman Han Afganistan'da yaşayan kabilelere karşı uyguladığı acımasız yöntemler nedeniyle "*Demir Amir*" lakabıyla anılmaktaydı.⁶⁰⁸ Demir Amir, Rus ve İngilizlerden gelen demiryolu ve telgraf hatlarını ülkeye sokulan "Truva Atları" olarak görmüş, bu

⁶⁰¹ Abdur Rashid, *From Makkah to Nuclear Pakistan*, (Lahore: Ferozsons, 2001), s. 151.

⁶⁰² Mesut Avcı, "Babür Şah ve Kâbil", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (2), (2021), s. 605-631.

⁶⁰³ Vladimir Mihayloviç Hvostov ve Mihail Mihayloviç Hvostov, *Problemy İstorii Vneşney Politiki Rossii i Mejdunarodnih Otnoşeniy v Kontse XIX- Naçale XX v: İzbrannıye Trudı*, (Moskva: Nauka, 1977), s. 180.

⁶⁰⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002), s. 9.

⁶⁰⁵ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Modernization, 1880-1930*, California: Department of History, (Stanford University, 1964), s. 265.

⁶⁰⁶ Gregorian (1964), *age.*, s. 319.

⁶⁰⁷ Habibo Brechna, *Die Geschichte Afghanistans: Historische Ereignisse, Erzählungen und Erinnerungen*, (Zürich: vdf Hochschulverlag AG, 2011), s. 245.

⁶⁰⁸ M. Nazif Shahrani, *Modern Afghanistan: The Impact of 40 Years of War*, (Indiana: Indiana University Press, 2018), s. 4.

nedenle Afganistan'daki demiryolu gelişimini de engellemiştir.⁶⁰⁹ Her ne kadar Han demiryollarına karşı çıksa da Afganistan'ın modernleşmesi için bir dizi reform da yapmıştı. Abdurrahman Han, 1901'de ölünce yerine 1919'a kadar hüküm süren oğlu Habibullah Han gelmiştir.⁶¹⁰

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Afganistan tarafsızlığını ilan etmişti.⁶¹¹ İttifak Devletleri, Afganistan'ı İngiliz İmparatorluğu karşısında tam bağımsızlık ilan etmeye ve Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, İtalya koalisyonunda (Bağlaşma Devletleri) yer alıp İngiliz Hindistanı'na saldırmaya teşvik etmek için 1915-1916'da *Niedermayer-Hentig Seferi*'ni [Kabil Misyonu] düzenlediler.⁶¹² Bu göreve Alman Ordusu adına Oskar Niedermayer ve Werner Otto von Hentig, Hint milliyetçilerinden Maulavi Barkatullah, A. C. Bhattacharya, V. Chattopadhyaya, Lala Har Dayal, Chempakaraman Pillai, Raja Kunwar, Mahendra Pratap vs.⁶¹³ Osmanlı adına Enver Paşa'nın yakın bir arkadaşı olan Kâzım Bey (Orbay) katılmıştı.⁶¹⁴ Afganistan'ı İttifak Devletleri'ne dâhil etme çabaları başarısız oldu ancak İngilizlere karşı tarafsızlığını korumak için gayret eden Afganistan bir süre daha direnebildi. Habibullah, 1919'da bir av gezisi sırasında öldürüldü ve sonunda Emanullah Han [1929'a kadar] iktidara geldi.⁶¹⁵ 1915-1916 Alman seferlerinin sadık bir destekçisi olan, İngilizleri dengelemek için kısmen Sovyetler Birliği'ne yaklaşan Emanullah Han, *Üçüncü Anglo-Afgan Savaşı*'na (1919) neden oldu ve Hayber Geçidi üzerinden Britanya Hindistanı'na girdi.⁶¹⁶ Savaş esnasında bir Afganlar bir İngilizler galip gelmekteydi. İngilizlerin Kabil'i hava saldırılarıyla bombalaması ve üstünlüğü ele geçirmeleri sonucu Emanullah Han, barış istemek zorunda kalmıştı; *Rawalpindi Antlaşması* (8 Ağustos 1919) neticesinde Britanya ülkeden çekilmeye söz vermiş ve Afganistan'ın bağımsızlığını tanımıştı.⁶¹⁷ XIX. yüzyıl boyunca İngilizler Afganistan'ın

⁶⁰⁹ CNN (Cable News Network), "Afghan rail plan among proposals for donors", January 21, 2002, <https://edition.cnn.com/2002/WORLD/asiapcf/east/01/21/afghan.rail/index.html> adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 23 Haziran 2021].

⁶¹⁰ Gregorian (1964), *age.*, s. 327.

⁶¹¹ İgor' Mihayloviç Reysner ve B. K. Rubtsov, *Novaya İstoriya Stran Zarubejnogo Vostoka*, Tom II, (Moskva: İzd-vo Moskovskogo Universiteta, 1952), s. 319.

⁶¹² David Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, (London: Harvard University Press, 2014), s. 342.

⁶¹³ Milan Hauner, *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*, Stuttgart: Klett-Cotta, (Stuttgart: Klett-Cotta, 1981), s. 21.

⁶¹⁴ Ludwig W. Adamec, *Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-twentieth Century: Relations with the USSR, Germany, and Britain*, (Arizona: University of Arizona Press, 1974), s. 21

⁶¹⁵ Bahaudin Mujtaba ve Sayed Tayeb Jawad, *Afghanistan: Realities of War and Rebuilding*, (Kentucky: ILEAD Academy, 2006), s. 24.

⁶¹⁶ Christopher Wyatt, "Afghanistan in the Great War", *Asian Affairs*, V. 46 Issue (3), (2 September 2015), s. 387-410.

⁶¹⁷ Ludwig W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Lanham, (Md.: Scarecrow Press, 2011), s. 49.

istedikleri herhangi bir yerini rahatlıkla işgal etmekteydiler ancak işgal ettikleri yerde hâkim olmaları/ tutunmaları zor/ yıpratıcı olmaktadır, karşılaştıkları direniş ve kayıplar nedeniyle de geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ruslar da her ne kadar Afganistan sınırlarına ulaşırsalar da burayı tamamen alıp kontrol etmede o kadar hevesli gözükmemişlerdi. Sadece buranın yerel yöneticileriyle yaptıkları anlaşmalarla yetinmişlerdi. Tarihi süreç içinde bakıldığında; Pers, Büyük İskender, Grek-Baktriya Krallığı, Kuşanlar, İskitler, Ak Hunlar, Samânîler, Gazneliler, Timurlular, Harzemşahlar, Gurlular, Büyük Selçuklular, Babürlüler, Safevîler, Dürrânîler, Büyük Britanya, Rus Çarlığı, Sovyetler Birliği ve en son ABD gibi pek çok devletin ya işgaline uğramış ya da muhtelif halkların kurduğu medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bütün bu işgal denemelerine rağmen, Afganistan işgalcilere karşı daima mücadele etmiş ve buna göre de “Fethedilemez” ya da “İmparatorluklar Mezarlığı” [The Graveyard Of Empires] sıfatıyla anılır olmuştur.⁶¹⁸ [En son 11 Eylül 2001 saldırıları bahane edilerek başlayan uzun soluklu *ABD-Afganistan Savaşı* 2021 yılına gelindiğinde (Yirmi yıllık bir işgaldir.) Amerika için büyük bir çıkmaza/ bataklığa dönüşmüş ve tarih bir kez daha tekerrür ederek Birleşik Devletler ve NATO; 11 Eylül 2021 tarihine kadar tamamen bu ülkeden çekilme kararı almak zorunda kalmıştır.]⁶¹⁹

Barthold, *Rusya’da ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi*⁶²⁰ çalışmasında; XIX. yüzyılda Rusya’da Afganları ve Afganistan’ı incelemek için nelerin yapıldığını [Sadece bir buçuk sayfa!] değerlendirirken çok sınırlı/ az bilgi vermiştir (1925’te), hatta bu alanda pek belge bulunmadığından dem vurmıştır.⁶²¹ Hâlbuki Russiya Armiya Voyenno-Uçenii Arhiv/ *Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi* (RGVIA), Moskova Fond: 445, No: RIA-7’de Afganistan hakkında 1800-1917 yıllarını kapsayacak şekilde mikrofilmlerde; açıklamalar, seyahatler, haritalar ve stratejik planlardan mütevellit yaklaşık 10 sayfalık doküman listesi bulunmaktadır. Bu belgelerin en eskisi Fransızca 1820 tarihli el çizimi “*Herat Kenti Yakınlarında Bulunan Gurpan Kalesi’nin Planı*”dır. Arşivdeki son belge 1880 tarihli Fond 445, Opis:1, Delo:53 numaralı; *Afganistan’daki İngiliz ve Asya’daki Fransız sınırları ile General Kaufman’ın durumuna ilişkin Fransa’nın Londra Büyükelçisi’nin raporu*’dur. Tüm bu arşivin muhtevası 56 dosya olup; Rusya’nın bu

⁶¹⁸ David Isby, *Afghanistan: Graveyard of Empires: A New History of the Borderlands*, (New York: Pegasus Books, 2011), s. 5.

⁶¹⁹ Hülya Özkan Rıgıderakhshan, “ABD’nin Afganistan’dan Çekilme Sürecinin Yazılı Medyada Sunumu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (2022), s. 152-172.

⁶²⁰ Barthold (2000), *age.*, s. 124.

⁶²¹ Barthold (2000), *age.*, s. 247.

dönemde Afganistan ile ilintili bilgi elde ettiği; “Andogski, Blaramberg, Cranbrook, Freitag, Holdich, Kaufman, Khanykov, Kornilov, Lemm, Lyell, Mahmud-Hasan Khan, Matveev, Mochulski, Muhammad-Azisi Khan, Putiata, Riecock, Robinson, Tulier, Welker, Wild, Zharinov ve Zimmerman”ın çalışmalarından oluşmaktadır. Dökümanların birçoğu; Küçük Asya, Sır Derya ve Amu Derya, Attock, Belucistan, Buhara, Gurpan, Hari, Hazara, Herat, Hindistan, İndus, Kabil, Kandehar, Horosan, Merv, Murgap, Pamir, İran, Pencap, Seyistan, Shighnan Kağanlığı, Sonmiani, Takhtapulo, Vahan Kağanlığı ve Zob bölgesi vs. ilgili askeri oryantalistlerin, coğrafyacıların, topografyacıların, tarihçilerin, gezginlerin vb. not ve raporlarından oluşmaktadır.⁶²² Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv/ *Rusya Devlet Tarihi Arşivi* (RGIA) 1770-1890 tarihli Fond: 853, Opis:1, Delo: 285’te ise [Oryantalist/ Afganistan Uzmanı Vasiliy Vasil’yeviç Grigor’yev (1816-1881) adına düzenlenmiş fondadır.] Herat, Kalat ve Kandehar ile ilgili üç dosya bulunmaktadır. Bu dosyalar içinde; 51 sayfalık 30 yıl boyunca Orta Asya Hanlıkları, Afganistan’ı gezip Hindistan’a giden Tatar asıllı Rus Vatandaşı *Gabaydullah Amirov*’dan derlenen yazılı notlar vardır. [Bu notlar; 1805’te Orenburg’ta [tercüman olan] Amirov’un sözlü ve yazılı ifadelerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Notlarda; Rusya’dan Buhara’ya, Buhara’dan Kabil’e ve Kabil’den Kalküta’ya kadar olan bölgenin yol güzergâhındaki şehirler ve aralarındaki mesafeler, şehirlerdeki mimari yapılar ve kalelerin özellikleri, yerlilerin meslekleri, inançları ve gelenekleri; yönetim sistemleri, para birimleri, ticari hayatları anlatılmıştır.⁶²³ 1805 tarihli Amirov’un Notları; 1825’te *Aziyatskiy Vestnik* [Asya Bülteni] Dergisi’ne ek olarak verilen Kitap I, s. 26-37, Kitap II, sayfa 102-120; Kitap III, s. 180-189 ve Kitap IV, sayfa 241-256 arasında yayımlanmıştır.⁶²⁴ Aynı notlar Rus etnograf, tarihçi ve ekonomist *Pavel İvanoviç Nebolsin* (1817-1893) tarafından 1856’da hazırlanan *Oçerki Torgovli Rossii so Stranami Sredney Azii, Hivoy, Buharoy i Kokanom* (Rusya’nın Orta Asya, Hive, Buhara ve Hokand Memleketleriyle Ticareti Üzerine Yazılar) içinde özet bir şekilde (yaklaşık 20 sayfa) verilmiştir.⁶²⁵ Rossiyskiy Gosudarstvennyy Arhiv Drevnih Aktov/ *Rusya Devleti Eski Dökümanlar Arşivi*’ini (RGADA) taradığımızda; Fond: 1385, Opis:1, Delo:4

⁶²² International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Afghanistan*, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 1-10.

⁶²³ Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1805, “Afganistan”, F. 853 Op. 1 D. 285, <https://rgia.su/object/1108563> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 25 Haziran 2021].

⁶²⁴ Vostochnaya Literatura, 2014, “Srednevekoviy İstoriçeskiye İstoçniki Vostoka i Zapada”, Amirov, Gabaydullah (1775-1805) Puteşestvie, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1760-1780/Amirov_G/text1.phtml?id=11719 adresinden erişildi, s. 13. [Erişim tarihi: 25 Haziran 2021].

⁶²⁵ Pavel İvanoviç Nebolsin, *Oçerki Torgovli Rossii s Stranami Sredney Azii, Hivoy, Buharoy i Kokanom: So Storony Orenburgskoy Linii*, (Sanktpeterburg’: İ. Gonçarov’, 1856), s. 356-78.

numaralı Rus devlet adamı ve gezgin Baron Fyodor Romanoviç Osten-Saken'e (1832-1912) ait belgeler kısmında; "1830-1838'de Rus-Afgan İlişkileri Üzerine Notlar", "1864'te Afganistan Emiri Ali Han ve Kardeşi Afzal Han ile Sonuçlandırılan Koşullar", "1884-1891 Arasındaki Afganistan'a Dair Gazete Kupürleri" ve "1891 Yılına Ait Bir Not Çizelgesi" bulunmaktadır. Yine aynı arşivin Fond: 192, Opis:1-6 kısmında; Afganistan (1878-1898) hakkındaki haritalar ve açıklamaları mevcuttur.⁶²⁶ Bir başka tarihi kaynak olan Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Literaturı i İskusstva / *Rus Devleti Edebiyat ve Sanat Arşivi*'ne (RGALI) bakıldığında; F. 191 Op. 2 Yed. Khr. 212'de *Afgan Prensi Abdurrahman Han Üzerine Notlar: 1867-1900*, F. 306 Op. 1 Yed. Khr. 189'da redaksiyonunu S. D. Mstislavskiy'nin yaptığı *Afganistan Bibliyografyası: 1908*, F. 485 Op. 1 Yed. Khr. 1203'te *Afgan Savaşı ve Afganistan'daki Rus Birlikleri'nin Komutanı General Komarov'un Eylemleri: 1878-1885* gibi belgeler görülmektedir.⁶²⁷ Bunlar şimdilik tesbit edebilen arşiv materyalleridir.

Afganistan'ın tarihi ve kültürü üzerine XIX. yüzyıl bibliyografik koleksiyonlarında, Rusça literatürde önemli eksiklikler olduğunu ve bunun da güncellenmesi gerektiği belirtilebilir. 1917 öncesi Afganistan'a dair önemli oryantalistik eserleri gösteren sadece üç çalışma vardır. Bunlar; V. F. Gettse, B. P. Kareyev ve S. D. Mstislavskiy'nin *Afganistan Bibliyografyası* (1908)⁶²⁸, A. E. Snesev'in *Afganistan Bibliyografyası* (1915)⁶²⁹ ile T. İ. Kuhtina'nın *Afganistan Bibliyografyası* (1965)⁶³⁰ eserleridir.⁶³¹ İlk Afganca dersleri St. Petersburg Üniversitesi akademisyenlerinden Boris Andreyeviç Dorn tarafından 1855-1857 tarihleri arasında alan talebelerine lektsiya okutma şeklinde verilmiştir.⁶³² Dorn'un bilimsel çabalarının başlangıçta Afgan dili ve tarihini araştırmaya yöneldiğini gözlemlemekteyiz. O'nun bu konudaki ilk eseri olan iki ciltlik *History of the Afghans, Translated from the Persian of Neamet Ullah* (Nimetullah'ın Farsçasından Tercüme Edilen Afganların Tarihi) 1829 ve 1836 yılları

⁶²⁶ Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (RGADA), 2019, "Opisi i Ukazateli", F. 1385 Op. 1 D. 4 ve F. 192 Op. 1-6, <http://rgada.info/> adresinden erişildi, s. 21. [Erişim tarihi: 28 Haziran 2021].

⁶²⁷ Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Literaturı i İskusstva (RGALI), 2019, "Spisok Fondov", F. 191 Op. 2 Yed. Khr. 212, F. 306 Op. 1 Yed. Khr. 189 ve F. 485 Op. 1 Yed. Khr. 1203, <https://rgali.ru/> adresinden erişildi, s. 15. [Erişim tarihi: 28 Haziran 2021].

⁶²⁸ V. F. Gettse, B. P. Kareyev ve S. D. Mstislavskiy, *Sbornik Sredne-Aziatskogo otdela. Vip. 2. Bibliografiya Afganistana*, (St. Petersburg, 1908).

⁶²⁹ A. Ye. Snesev, *Afganistan*. – M.: «Russkaya panorama», 2002.

⁶³⁰ Tat'yana İvanovna Kuhtina, *Bibliografiya Afganistana*, (Moskva: Nauka, 1965).

⁶³¹ A. A. Sabirov, *Bibliografiya Afganistana*, (Kazan: Kazanskiy (Privoljskiy) Federal'nyy Universitet İstitut İstorii Kafedra Zarubejnogo Regionovedeniya, 2012), s. 6-7.

⁶³² V. A. Romodin, "İz İstorii İzuçeniya Afgantsev i Afganistana v Rossii", *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya* içinde (s. 148-182). (Moskva: Nauk, 1953), s. 148.

arasında Londra’da yayımlanmıştır.⁶³³ Bu kitap çeşitli el yazmalarından derlenmiş Afgan efsanelerini ve tarihini içerir. Geniş anlamda ise Peştunlar ve kökenleri, Yakub Peygamber, Kral Tâlût, Afganların Gur Vilayeti’ne göçü, Orta Çağ dönemi Sultanları Behlül, İskender ve İbrahim’in yaşamları, Afgan kabilelerinin soyağacı, Afganların gelenekleri gibi konular anlatılır.⁶³⁴ Dorn’un 1840’ta St. Petersburg’ta yayımlanan *Grammatische Bemerkungen ueber das Puschtu, oder die Sprache der Afghanen* eseri Peştu ve Afgan dili üzerine dilbilgisi notlarını, alfabe, vokaller, zamirler, sıfatlar, rakamlar ve filler konularını ihtiva etmektedir.⁶³⁵ Dorn’un gramer hususundaki bir başka çalışması olan *Chrestomathy of the Pushtū or Afghan Language* (Pushtū veya Afgan Dili’nin Okuma Parçaları Derlemesi) 1847’de St. Petersburg’ta çıkmıştır.⁶³⁶ Yine başka bir kitabı olan *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen*’de (1845-48) kısa da olsa Afganistan hakkında bilgiler vardır.⁶³⁷ Rus akademik oryantalizmde Afganistan çalışmalarının Dorn tarafından başlatıldığını söylemek mümkündür.

St. Petersburg İmparatorluk Üniversitesi *Doğu Dilleri Fakültesi* en eski kurumlardan biridir ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Afganistan ile İran tarihinin araştırılmasına büyük katkılar yapmıştır. Doğu Dilleri Fakültesi’nin ilk dekanı Akademisyen Dorn (1805-1881), Kazem-Bek (1802-1870), Topçubaşov (1790-1869), Grigor’yev (1816-1881), G.V. Melgunov (1834-1873), Barthold (1869-1930), V. A. Romodin (1912-1984), A. L. Gryunberg (1930-1995) gibi oryantalist bilim adamları Afgan incelemelerinin başlamasına vesile olmuştur diyebiliriz.⁶³⁸ O zamanlar Afganistika/ Afgan Etüdleri Rus oryantalizminin gelişmemiş bir dalı olmasına rağmen; Rus tarihçi ve oryantalist Vasiliy Vasil’yeviç Grigor’yev’in *Kâbilistan ve Kâfiristan* (1867)⁶³⁹, Nikolay Vladimiroviç Hanıkov’un kimi eserleri ile Kazan Üniversitesi’nden

⁶³³ Haravi Nimat Allah, Bernhard Dorn, *History of the Afghans: Translated from the Persian of Neamet Ullah*, (Cambridge University Press, 2013).

⁶³⁴ Bernhard Dorn ve Haravi Nimat Allah, *History of the Afghans Translated from the Persian of Neamet Ullah*, (London: Publisher Jhon Murray, 1829-1836).

⁶³⁵ Bernhard Dorn, *Grammatische Bemerkungen ueber das Puschtu, oder die Sprache der Afghanen: (lu le 6 Septembre 1839)*, (Saint-Petersbourg: Impr. De l’Académie Impériale des Sciences, 1840).

⁶³⁶ Boris Andreyevich Dorn, *Chrestomathy of the Pushtū or Afghan Language*, (St. Petersburg: Printed for the Imperial Academy of Sciences, 1847).

⁶³⁷ Boris Andreyevich Dorn, *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus Morgenländischen Quellen*, (St. Petersburg: St. Petersburger Akademie, Bd. 5-7, 1845-48).

⁶³⁸ Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Vostochniy Fakul’tet, (2001), “O Kafedre Otdeleniye İstorii İrana i Afganistana”, <https://orient.spbu.ru/index.php/en/about-faas/departments/item/74-department-of-history-of-the-middle-east-countries> adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 2 Temmuz 2021].

⁶³⁹ Vasiliy Vasil’yeviç Grigor’yev ve Karl Ritter, *Kâbilistan i Kâfiristan*, (St. Petersburg: İmp. Rus. Geogr. O-vo, 1867).

Nikolay Aleksandroviç Aristov'un *Afganistan Nüfusu Hakkında* (1898)^{640/641}, *İngiliz Hindistanı-Kafkasya: İngiltere'nin Afganistan ile Savaşları, Sınır Kabileleri* (1900) yüzyılın en değerli Rus Afgan İncelemeleri çalışmalarıdır.⁶⁴²

Kâbilistan ve Kâfiristan kitabında; modern Afganistan ve Pakistan topraklarının coğrafyası, etnografyası, tarihi ve kültürü hakkında zengin/ bilimsel materyaller sunulmaktadır. İlk bölüm Karl Ritter'in topografya hakkındaki görüşlerinin Rusça'ya tercümesidir. İkinci, üçüncü bölüm ise Peşâver, Celalabad, Kabil ve Hindukuş'un coğrafyası ile halklarının tanımlarını içermektedir. Ayrıca yazar, Babür Şah döneminde, 1504 yılında (XVI. yüzyılda) Kabilistan'ın fethedilişi ile ilgili tasvirleri vermektedir. Eserde; Kabilistan ve Kâfiristan'ın siyasi durumu vurgulanmıştır. Bu bölgelerin nüfusu hakkında en ilginç istatistiksel veriler, yerel kabilelerin (Kâfirler, Siyagpuşi, Safiyler, Tacikler, Çitrarlar, Afganlar, vb.) açıklamaları yapılmıştır. Yazar, siyasi ve dini sisteme, ekonomik hayata dikkat çekmiş, çalışmasında antik anıtlara (mezarlar, yerleşim yerleri, tapınak binaları, mezar höyükleri ve mağaralar) özel bir yer ve önem vermiştir. Tarihi açıdan ise, Büyük İskender'in ülkeye yaptığı sefer, İskit ve Part yönetimleri, Afganların Kabilistan'a yerleşmesi ve kökeni, 1830'larda Peşâver kısmının Anglo-Hint bölgesine katılması, bölgedeki çeşitli yol güzergâhları haritalar ile birlikte anlatılmaktadır.⁶⁴³ Yaklaşık bin sayfalık bu muazzam eser dönem içindeki Afganistan hakkındaki en önemli yapıtlardan biridir.

Afganistan ve Orta Asya'yı en erken 1790'larda Novopatrassk Metropolit Chrysanthus ziyaret etti. Bu seyahatin notları 1795'te Prens Platon Aleksandroviç Zubov'a *Afgan Egemenliği Altında Kabil, Herat ve Kabil Arasında Bulunan Dağlık Bölge; Kuhistan Hakkında, Buhara Hakkında* (Güney Türkistan'daki Belh Dâhil) diye üç başlık halinde sunuldu.⁶⁴⁴ Daha sonra bu notlar toplu halde Grigor'yev tarafından; *Novopatrassk Metropolit Chrysanthus'un 1790'da Ziyaret Ettiği Orta Asya Ülkeleri*

⁶⁴⁰ Romodin (1953), agm, s. 176.

⁶⁴¹ Nikolay Aleksandroviç Aristov, *Anglo-İndiyskiy «Kavkaz»: Stolknoveniya Anglii s Afg. Pogran Plemenami*, (St. Petersburg: V. Ts. Meşçerskogo, 1900).

⁶⁴² Aristov, *age.*, s. 189.

⁶⁴³ Grigor'yev ve Ritter (1867), *age.*, s. 10-16.

⁶⁴⁴ Novopatrassk Metropolit Chrysanthus, «Kabule, vladenii afganskogo gosudarya», o «Koyestane» (Kokhistane) - gornoy oblasti, nahodyaşçeysya mejdu Geratom i Kabulom, o «Buharin» (v tom çisle o Balhe v Yujnom Turkestane) i t. d. Svedeniya eti soderjatsya v «Zapiske», podannoy mitropolitom Khrisanfom knyazyu Zubovu v 1795 g. «Zapiska» opublikovana V. V. Grigor'yevim, sostavivşim primeçaniya i napisavşim vvedeniye k izdaniyu etogo pamyatnika (Khrisanfa mitropolita Novopatrasskogo o stranah Sredney Azii, poseşçennih im v 1790 godah. İzdal s vvedeniyem i primeçaniyami V. V. Grigor'yev. M., 1861 (iz «Çteniy Obşçestva istorii i drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom universitete», 1861 g.

Hakkında başlığı ile 1861’de yayımlandı.⁶⁴⁵ 1837’de Kont İ. O. Simoniç, İran Hükümdarı Muhammed Şah ile birlikte Herat’ı kuşatmıştı. Şah’ın Herat yakınlarındaki kampına Simoniç, aralarında askeri oryantalist ve topograf İvan Fyodoroviç Blaramberg’in de bulunduğu astlarıyla birlikte gelmişti. Rus heyetinin tüm çabalarına rağmen Şah, Herat Kuşatması’nda başarısız oldu. 1839’da Blaramberg, *Afganistan’daki Güncel Olaylara Bir Bakış*⁶⁴⁶ başlıklı bir not ve *Horasan, Dört Oymak, Gezarlar, Özbekler, Seistan, Belucistan ve Afganistan Hakkında Bilgi*⁶⁴⁷ çalışmalarını hazırlayarak St. Petersburg’a gönderdi.⁶⁴⁸ Bu notlara dayanarak; *1837 ve 1838’de Muhammed Şah Önderliğinde Pers Ordusu Tarafından Yürütülen Herat Şehri’nin Kuşatması* 1885’te yayımlandı.⁶⁴⁹ Blaramberg, anılarında İngiltere’nin Orta Doğu ve Orta Asya’da ekonomik genişlemeyi yoğunlaştırdığını bildirerek Petersburg’u uyarmaktadır. Afganistan ve Pakistan merkezli güncel durumu; “İngiliz Hükümeti’nin temel amacı; İndus’ta serbest seyrüsefer elde etmek ve buharlı gemiler vasıtasıyla Afganistan, Horasan, Türkmenistan, Buhara ve genel olarak Orta Asya’nın tamamından elde edilen malları Umman Denizi’ne indirmek ve böylece Nijni Novgorod merkezli ticari faaliyetlerimizi boşa çıkarmaktır. İngiltere, Afganistan’ı tamamen ele geçirmek için çabalamaktaydı. Kısaca bölgedeki Rus ticari faaliyetlerini baltalamak istiyor...” diyerek değerlendirmektedir.⁶⁵⁰ Başarılı bir oryantalist olan N. V. Hanikov’un önderliğinde 1858-1859 yıllarında Afganistan’ın Herat Vilayetini keşfetmek için bir bilimsel sefer düzenlendi. Bu seferle ilgili olarak ilkin Herat’ın mimari tarihi incelenmiş, şehrin arkeolojik haritası çıkarılmış, vilayetin nüfusu hakkında etnografik ve antropolojik materyaller toplanmış, Hari Vadisi sakinleri araştırılmıştı.⁶⁵¹

Barthold’un belirttiğine göre; Türkistan Genel Valiliği, 1878-1879 yıllarında Kâbil’e başında General Stoletov’un bulunduğu bir elçilik heyeti göndermişti. Bu heyetin azalarından olan Doktor Yavorskiy, *Puteşestviye Russkogo Posol’sstva po Avganistanu i Buharskomu Hanstvu v 1878-1879 gg* (Bir Rus Elçiliği’nin Afganistan ve Buhara Hanlığı

⁶⁴⁵ V. V. Grigor’yeve, *Khrisanfa Mitropolita Novopatrasskogo o Stranah Sredney Azii, Poseşçennyh im v 1790 Godah*, Moskva: İz Çteniy Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom Universitete, 1861.

⁶⁴⁶ İvan Fyodoroviç Blaramberg, *Vzglyad na Sovremenniy Sobitiya v Afganistane*, 1840.

⁶⁴⁷ İvan Fyodoroviç Blaramberg, *Svedeniya ob Horasane, Çetyroh Oymakah, Gezare, Uzbekah, Seistane, Beludjistane i Afganistane*, 1840.

⁶⁴⁸ O. İ. Jigalinoy, E. F. Şmidta ve N. A. Halfina, *İ. F. Blaramberg Vospominaniya*, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı İzdatel’sstva “Nauka”, 1978.

⁶⁴⁹ İvan Fyodoroviç Blaramberg, *Osada Goroda Gerata, Predprinyataya Persidskoy Armiiye pod Predvoditel’svom Magomed-şaha v 1837 i 1838 Godah, Sbornik Geografičeskih, Topografičeskih i Statističeskih Materialov Po Azii, Vip. XVI*, St. Petersburg: Voennaya Tipografia, 1885.

⁶⁵⁰ Jigalinoy, Şmidta ve Halfina (1978), *age.*, s. 5.

⁶⁵¹ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, “O Pamyatnikah Starinı Gerata sm. Pis’mo N. V. Hanikova k Frantsuzskom Oryentalistu Reyno, Opublikovannoye v “, *«Journal Asiatique»*, 1860, T. XV, s. 537-543.

Seyahati (1882-1883))⁶⁵² diye bir eser yazmıştı.⁶⁵³ İvan Lavroviç Yavorskiy aslında Kâbil’de Afganistan Emiri Şir Ali Han’ı tedavi etmek için bulunmaktaydı. Ayrıca gayri resmi olarak da Rus devleti adına ajanlık faaliyeti yapmaktaydı. Yazdığı çalışmayı incelediğimizde daha çok Afganistan’ın iç durumu hakkında ikincil görgü tanığı bilgilerini ve anılarını içermektedir. Bu yüzden Rus-Afgan diplomatik ilişkilerinin tarihi içinde pek değerli bir kaynak sayılmamaktadır.⁶⁵⁴ Bu diplomatik heyetin amacı Rusların Afgan Sarayı’nda temsil edilmelerini sağlamak ve böylece Afganların Rusya yanlısı bir dış politika izlemelerini/ benimsemelerini hedeflemekteydi. Şir Ali Han’ın isteksiz de olsa Kâbil’de Rus büyükelçiliği heyetini kabul etmesi, Hindistan’daki İngiliz Vali Lord Lytton tarafından uzlaşılması mümkün olmayan bir saygısızlık tezahürü olarak algılanmıştı. Ayrıca Afgan Şah’ı Şir Ali Han’ın Rus Kâbil Misyonu’na izin vermesi bir manada İkinci Anglo-Afgan Savaşı’nın patlak vermesinin de nedeniydi. Şah’ın benzer bir İngiliz Misyonu’nu kabul etmemesi hem tahtını kaybetmesine hem de İngilizler’in Afganistan’ı işgaline sebep olmuştur.⁶⁵⁵

İkinci İngiliz-Afgan Savaşı esnasında 1877-1878’de Rus subayları Nikolay İvanoviç Grodekov ve Matveyev Amu Darya’nın/ Ceyhun’un sol yakasını ziyaret etmişlerdi. Sonradan Türkistan Genel Valisi de olan General N. İ. Grodekov bu seyahatlerle ilgili olarak; *Çerez Afganistan (Afganistan Üzerinden) 1880*⁶⁵⁶ ile *Poyezdka Gen. Şt. Polkovnika Grodekova iz Samarkanda Çerez Gerat v Afganistan v 1878 Godu* (Semerkand ve Herat Üzerinden Afganistan’a Yolculuk, 1878 Yılı) (1883) kitaplarını yazmıştır.⁶⁵⁷ Kitapta Herat’la ilgili olarak “Herat hem Asyalılar hem de İngilizler için birinci derecede stratejik öneme sahip olarak kabul edilmektedir. İngilizler ondan Hindistan’ın anahtarı olarak bahseder: ‘Rusya’nın elindeki Herat Hindistan’ın boğazını sıkarak.’ Tüm bu sebepler, Herat’a giden yolları kendim keşfetmeye lüzum olduğu fikrini

⁶⁵² İvan Lavroviç Yavorskiy, (1853-). *Puteşestviye Russkogo Posol'stva po Avganistanu i Buharskomu Hanstvu v 1878-1879 gg.*: İz dnevnikov çl. Posol'stva d-ra I.L. Yavorskogo, d. çl. Rus. geogr. o-va : V 2 t. : S pril.: portr. Emira Avganskogo Shir-Ali Khana i emira Buharskogo Seid-Mozafar-yed-Din-Khana, izobrajeniya bam'yan. Kamen. İstukanov, kartı verhov'yev Amu-Dar'i i marşruta posol'stva, sost. Topografom posol'stva N.A. Benderskim. T. 1-2.- Sankt-Peterburg: tip. d-ra M.A. Khana, 1882-1883. -2 t.; 22.-. I. Benderskiy, N. II. Shir-Ali Khan (afgan. Emir). III. Seid-Mozafar-yed-Din-Khan (bukhar. Emir). IV. Ali Khan. T. 2.- 1883. -VIII, 387 s., 1 l. front. (Portr.).

⁶⁵³ Barthold (2000), *age.*, s. 434.

⁶⁵⁴ İvan Lavroviç Yavorskiy, *Puteşestviye Russkogo Posol'stva po Afganistanu i Buharskomu Hanstvu v 1878-1879 gg.*, İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva: V 2-h t. –St. Petersburg: Tip. Dr. M. A. Hana, 1882-1883, s. 5-9.

⁶⁵⁵ Yavorskiy (1882-83), *age.*, s. 10.

⁶⁵⁶ Nikolay İvanoviç Grodekov, *Çerez Afganistan, Poyezdka Polkovnika Matveyeva po Buharskim i Afganskim Vladeniyam. «Sbornik Materialov po Azii», Vyi. V.*, (St. Petersburg: Rus. Arm., 1880).

⁶⁵⁷ Nikolay İvanoviç Grodekov, *Poyezdka Gen. Şt. Polkovnika Grodekova iz Samarkanda Çerez Gerat v Afganistan (v 1878 godu) / Sbornik Geografiçeskikh, Topografiçeskikh i Statistiçeskikh Materialov po Azii. Vip. V.*, (St. Petersburg: Rus. Arm. 1883).

bana ilham verdi. Ayrıca şansında yaver gittiği için 1878'in sonlarında Afganistan'ın kuzeybatı eyaletlerini ziyaret edebildim,” denmektedir.⁶⁵⁸ Kitapta; Dost Muhammed Han, Şir Ali Han, İngiliz Afgan Savaşları, Murad Bey, Mirza Abdulhak Rüstem Bey, Abdurrahman Han, Bölgenin coğrafi, topografik ve istatistiksel durumu, Merv Şehri, Eski Merv Harabeleri, Türkmen Savaşları, Kâbil Şehri, Afgan Savaşçıları, Kuhistan, Hazarlar, Herat vb. konular anlatılmaktadır.⁶⁵⁹

Orta Asya'da yaklaşık 20 yıl görev yapan ve ciddi bir bilimsel araştırmacı olduğunu kanıtlayan Rus Subayı Georgiy Alekseyeviç Arandarenko (1846-1908), Türkistan ve Afganistan konusunda bazı yayımlar yapmıştı. Türkistan'daki 1866, 1870 ve 1875 Rus seferlerine katılan G. A. Arandarenko bir dönem Merv ve Fergana bölgelerinde askeri vali olarak çalışmıştı. Arandarenko'nun *Buhara Birlikleri* 1881⁶⁶⁰, *Türkistan'da Boş Vakit* ya da *Türkistanda Eğlence [Monografi]* 1889,⁶⁶¹ *XIX. Yüzyılın 80'li Yıllarının Başlarında Buhara ve Afganistan* 1974⁶⁶² ile *Buhara Hanlığı ve Afgan Türkistanı; İkinci İngiliz-Afgan Savaşı* 2014'te⁶⁶³ [Afganistan ve Buhara'nın siyasi tarihi hakkındadır.] basılan kitapları tarih, etnografi, istatistik ve oryantalizm alanında bölgeyle ilgili birçok malzeme ihtiva etmektedir.⁶⁶⁴ Görevi sırasında yerel halkların (Afganlar, Özbekler, Türkmenler, Kazaklar, Karakalpaklar, Tacikler) yaşamı ve geleneklerine dair çok sayıda yeni bilimsel bilgi toplayan Arandarenko, bölgede konuşulan dilleri de öğrenmişti.⁶⁶⁵ Bu yönüyle askeri bir oryantalist olan Arandarenko'nun bir hayli gayretkar olduğunu da söyleyebiliriz. Askeri Yazar Leonid Nikolayeviç Sobolev (1844-1913)⁶⁶⁶ ise Afganistan bölgesiyle ilgili olarak dönemin oryantalist dergilerinde; “Anglo-Afgan Davası: (1879-1880 Savaşı Üzerine Deneme) 1880-1885”⁶⁶⁷, “Rusların Hindistan'a yürümesi mümkün mü?” 1901⁶⁶⁸, “Zereşan

⁶⁵⁸ Grodekov (1883), *age.*, s. 4.

⁶⁵⁹ Grodekov (1883), *age.*, s. 5-26.

⁶⁶⁰ G. A. Arandarenko, *Buharskiye Voyska v 1880 g.*, (Voyenniy sbornik. № 10. 1881).

⁶⁶¹ G. A. Arandarenko, *Dosugi v Turkestane: 1874-1889 gg.*, (St. Petersburg: tip. M. M. Stasyulevicha) s. 5.

⁶⁶² G. A. Arandarenko, *Buhara i Afganistan v Naçale 80-h godov XIX veka* (jurnalı komandirovok G. A. Arandarenko). M., 1974.

⁶⁶³ G. A. Arandarenko, *Buharskoye Hanstvo i Afganskiy Turkestan. Vtoraya Anglo-afganskaya Voyna*, Lenand, 2019.

⁶⁶⁴ M. K. Bashanov, “Arandarenko Georgiy Alekseyeviç”, *Russkiye Voyenniy Vostokovedo do 1917 Goda, Biobibliografiçeskiy Slovar'*, Moskva: «Vostoçnaya Literatura», 2005, s. 18.

⁶⁶⁵ S. A. Vengerov, “Arandarenko, Georgiy Alekseyeviç”, *Kritiko-Biografiçeskiy Slovar' Russkih' Pisateley i Uçenih' (İstoriko-Literaturniy Sbornik')*, Tom VI, (St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyuleviça, 1897-1904), s. 347-48.

⁶⁶⁶ Aleksey Alekseyeviç Vigasin, *Russko-İndiyskiye Otnoşeniya v XIX v; Sbornik Arhivnih Dokumentov i Materialov*, (Moskva: İzdatel'skaya Firma “Vostoçnaya Lit-ra” RAN, 1997), s. 218.

⁶⁶⁷ Leonid Nikolayeviç Sobolev, *Anglo-Afganskaya Rasprya: (Oçerk voyni 1879-1880 gg.): [Stranitsa iz istorii vostoçnogo voprosa]* : Vyp. 1-8.- SPb. : tip. d-ra M. A. Khana, - 6 t., 1880-1885.

⁶⁶⁸ Yevgeniy Sergeev, *Bol'shaya İgra, 1856-1907, Mifi i Realii Rossiysko-Britanskikh Otnoşeniy v Tsentral'noy i Vostoçnoy Azii*, (Moskva: Tovarişçestvo Nauçnih İzdanij KMK, 2012).

Okrugu Hakkında Coğrafi ve İstatistiki Bilgiler ile Okrug Yerleşimlerinin Bir Listesi 1874”⁶⁶⁹, “Uzak Doğu’da Rusya ve İngiltere 1888”⁶⁷⁰, “Hive Hanlığı’nın Stratejik İncelemesi 1882”⁶⁷¹ vb. makalelerini yazmıştır.⁶⁷²

Karl Ritter’in Rusçaya çevrilen coğrafi eseri *İran*’a (1874) kritik notlar ve başka eklemeleriyle yetenekli Rus oryantalist Nikolay Vladimiroviç Hanıkov büyük katkı sağlamıştı.⁶⁷³ Hanıkov hem Ritter’i kimi noktalardan eleştirmiş hem de bir artı olarak esere bağımsız ve değerli bölümler kazandırmıştı. O’nun araştırmasının bazı bölümleri; Afganistan’a ve Orta Çağ’da İran tarihi ile yakın ilişkili olan Afgan tarihine atıfta bulunmaktaydı.⁶⁷⁴ Hanıkov, 1854’ten 1857’ye kadar Tebriz Rus konsolosuydu. Bir taraftan Tebriz’de bilimsel araştırmalarına devam ederken diğer yandan 1858-1859 yıllarında *Horasan*’a [Eski Horasan kısmen İran, Tacikistan, Afganistan, Özbekistan ve Türkmenistan topraklarını da kapsamaktaydı.] bilimsel bir keşif gezisi düzenlemişti. Bu geziden sonra uzun yıllar seyahatinin sonucunda toplanan bilimsel materyallerin [Arapça coğrafyacıların kitapları, tarihi vakayinameler vs.] işlenmesiyle uğraşacaktı. Sonraki yıllarda, İran ve Afganistan hususunda batı Avrupalı bilim adamlarına bu notları mektup şeklinde gönderip, yayımlattığı çok sayıda makale ortaya çıkacaktı.⁶⁷⁵ Hanıkov’un tesbitince; Modern Panafganistlerin [Afgan Milliyetçileri] icatlarının aksine bugüne kadar bilinen tüm kaynaklar şunu söylemekteydi: XIII. yüzyıla kadar komşu halklar bile Afganlar hakkında çok az şey bilmekteydi. Bunun nedeni o zamanlar tarihsel olaylarda önemli bir rolü bulunmayan Afganların nispeten küçük kabilelerden oluşmalarıydı.⁶⁷⁶ Oryantalist Hanıkov’un önemi Afganların tarihini sağlam temellere ve gözlemlere dayanan kaynaklarla [Peştuca, Arapça ve Farsça] açıklamasıydı.

Afganlar konusunda ayrı müstakil eserler bırakmamasına rağmen komşu ülkeleri ve halkları inceleyen bilim adamları arasında; Hindolog İvan Pavloviç Minayev ve Türkolog Vasiliy Vladimiroviç Barthold Afganlara dair değerli yorumlarda bulunmuştur. İ. P. Minayev (1840-1890), seçkin bir Rus bilim adamı ve gezginiydi. Minayev,

⁶⁶⁹ Abdullahad Rahimjanoviç Muhamedjanov, *İstoriya Oroşeniya Buharskogo Oazisa*, (Taşkent: Fan, 1978).

⁶⁷⁰ D. A. Birman ve Grigoriy Grigor’yeviç Kotovskiy, *Bibliografiya İndii*, (Moskva: İzd-vo “Nauka”, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi, 1976).

⁶⁷¹ L. N. Sobolev, N. İ. Grodekov, *Strategičeskiy Obzor Hivinskogo Hanstva: İzd. Na pravah rukopisi*. - Taşkent: tip. Arenduyemaya F. V. Bazilevskim, - 2+83 s.- (Mater. Dlya opisaniya Hivinskogo pohoda 1873 goda, sost. Pod red. Gen. ştaba general-leytenanta V. N. Trotskogo), 1882.

⁶⁷² Mihail Kazbekoviç Bashanov, *Russkiye Voyennyye Vostokovedi do 1917 Goda*, (Moskva: İzdatel’skaya Firma “Vostochnaya Literatura” RAN, 2005), s. 68.

⁶⁷³ Karl Ritter, *İran: Çast’ pervaya*, (St. Petersburg, Tip. İmperatorskoy Akademii nauk, 1874), s. 1.

⁶⁷⁴ Romodin (1953), agm., s. 172.

⁶⁷⁵ Romodin (1953), agm., s. 173.

⁶⁷⁶ Romodin (1953), agm., s. 174.

Afganistan'ın modern tarihine yazdığı birçok makalede değinmiştir. *Svedeniya o Stranah po Verhov'yam Amu-dar'ı* (Amu Derya'nın Üst Kısımlarındaki Ülkeler Hakkında Bilgi, 1879) kitabı Afganistan dâhil Asya'nın henüz keşfedilmemiş alanları için malzemelerin en eksiksiz bir özetiydi.⁶⁷⁷ Minayev daha çok Afganistan üzerinde yaşayan halklar ve Ruslar arasındaki tarihi ilişkileri araştıran çalışmalar yapmıştı.⁶⁷⁸ Minayev'in "Modern Hindistan'da Toprak Mülkiyeti Üzerine Denemeler"⁶⁷⁹ ile "Modern Hindistan'da Genel Yaşam"⁶⁸⁰ isimli makalelerinde Hindistan'daki Afgan topluluğunun doğası hakkında sorunlar işlenmekteydi. Minayev, Hindistan'da ya da Pakistan'da yaşayan Afgan kökenlilerin (halkın) meydana gelişini, dillerini, hayatını ve arazi ilişkilerini çok iyi bilmekteydi. Bu bilgiyi sadece kitaplardan değil yaptığı seyahatlerden de öğrenmişti. Minayev'in oryantalizm çalışmaları Afganlıların kuzey Hindistan halklarından farklılıklarını ortaya koyması açısından da önemlidir.⁶⁸¹ O'nun bilimsel çalışmaları St. Petersburg Üniversitesi dışında 1871'den itibaren *Rus Coğrafya Cemiyeti* tarafından da desteklenmekteydi.⁶⁸²

Akademisyen Barthold, özellikle Afganların tarihini incelememesine rağmen genel olarak Orta Doğu ve bölgedeki komşu halkların tarihini tetkik eden çalışmalarında yaptığı yorumlarla oryantalizmin bu özel nüvesine katkı sağlamıştı. Barthold, ilk elden kaynakların derin bilgisine dayanarak tespit ettiği en erken Afgan bahsinin *Hudūd al-‘Ālam* (Dünyanın Bölgeleri) kitabında geçtiğine dikkat çekmiştir.⁶⁸³ Kitabın Rusça çevirisine yazdığı önsözde Barthold; Oryantalist Rus bilgini Aleksandr Tumanskiy'nin Buhara'da 1892 yılında bu metnin bir el yazma kopyasını bulduğunu belirtir. Bu el yazma nüsha orijinalinden 1258 yılında Vakanüvist "Abu l-Mu'ayyad 'Abd al-Qayyūm ibn al-Husain ibn 'Alī al-Farīsī" tarafından kopyalanmıştır. IX. yüzyıl kaynaklarına dayandığına inanılan eserin Farsça olarak bilinmeyen bir yazar tarafından Guzgan Vilayeti'nde (bugünkü kuzey Afganistan) MS. 982-83'de tamamlandığı ve Farigunidlerin Hükümdarı *Ebu'l Haret Muhammed*'e ithaf edildiği belirtilmiştir. *Hudūd al-‘Ālam* o günkü bilinen dünya hakkında bilgiler içerir. Anonim yazar, farklı ülkeler (nâhiyat),

⁶⁷⁷ İvan Pavloviç Minayev, *Svedeniya o Stranah po Verhov'yam Amu-dar'ı* (po 1878 god) Minayev I. P., Tip. V.S. Balaşeva i K. 1879.

⁶⁷⁸ İvan Pavloviç Minayev, V oktyabre (st.) 1878 g. İ. P. Minayev proçel na zasedanii Otdeleniya etnografii Russkogo geografičeskogo obščestva doklad o snoşeniyah Rossii s Afganistanom v XVII v. Sm. Soobşçeniye ob etom doklade v gaz. «Novosti», ot 16 Oktyabrya 1878. G., s. 1-5.

⁶⁷⁹ İvan Pavloviç Minayev, *Oçerki Tseylona i İndii*. (1878).

⁶⁸⁰ İvan Pavloviç Minayev, *Rodovoy Bit v Sovremennoy İndii / Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya. Çast' ccxxvi: publitsistika*, Minayev İ. P., Tip. V.S. Balaşeva i K, 1883.

⁶⁸¹ Romodin (1953), agm., s. 180-181.

⁶⁸² G. G. Kotovski, *İvan Pavloviç Minayev: Sbornik Statey*, (Moskva: Nauka, 1967), s. 136.

⁶⁸³ V. Minorsky, *Hudūd'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (İstanbul: Kitabevi, 2018).

insanlar, diller, giyim, yemek, din, yerel ürünler, kasabalar ve şehirler, nehirler, denizler, göller, adalar, bozkır, çöller, topografya, siyaset ve hanedanlar hakkında raporlar, ticaret vs. konularına değinir. Yerleşik dünya Asya, Avrupa ve “Libya” (Mağrip) olarak bölünmüştür. Yazar, ekvatorun kuzeyinde toplam 45 farklı ülkeyi sayar ve bu ülkeler içinde Afganistan bölgesi de vardır. [Afganistan Bölgesi kitabın sekizinci bölümünde *Guzgān and Ghur* vilayetleri olarak anlatılır.] *Hudūd al-‘Ālam*, bahsettiği diğer şeylerin yanı sıra Rus Kağanlığı’ndan da söz etmektedir.⁶⁸⁴ *Hudūd*’un arkaik dili ve üslubu onu Afganistan konusunda ilk elden değerli bir Farsça dil belgesi yapmaktadır.

Barthold’un şaheser eserlerinden biri olan *Turkestan v Epohu Mongol’skogo Naşestviya* (Moğol İstilasına Kadar Türkistan)⁶⁸⁵ eserinde Cengiz Han’ın fetihleri sırasındaki Afganlardan bahsedilmekteydi. Yine 1221’de Cengiz Han’ın en iyi generallerinden *Khutukhunoyon*’un mağlup olduğu *Parvan Savaşı*’nda Celâleddîn-i Harzemşah’ın yanında Türkmenler, Karluklar, Gurlar, Afganlar vs. birlikte savaşıyordu. Giderek daha doğuya çekilmek zorunda kalan Harzemşahlar Afganların desteği ile Moğollar karşısında adeta yeniden dirilmişlerdi.⁶⁸⁶ Ertesi yıl [1222] gerçekleşen Cengiz Han’ın Orta Asya ve Hindistan istilasını sırasında ise Afganlar ve onlara yakın olan Halaçlar bu kez Moğollar yanında yer almıştı.⁶⁸⁷ Bölge konusunda çalışan bazı oryantalistler arasında Afgan Kabileleri’nin en büyüklerinden biri olan *Gilzaylar*’ın kökeninin Halaçlar’dan geldiğine dair uzun bir müddet mevzubahis olmuştur. Bir dönem *İslam Ansiklopedisi*’ne yazılan “Halaçlar” makalesinde; Barthold’un görüşlerine uygun olarak Gilzaylar’ın Halaç soyundan olduğu ve Afganların etnogeneğinde rolü bulunduğu savunulmuştur.⁶⁸⁸ “Afganistan’da yaşayan ve Peştuca konuşan Galzaylar ile (Gılzaylar) Halaçlar’ın etnik kökenlerinin aynı olup olmadığı konusu uzun süre tartışılmış, ancak kesin bir sonuca ulaşılamamıştır.”⁶⁸⁹ Bundan başka Barthold; *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm* kitabında pek çok kez Afganistan incelemelerine ve Afgan tarihine atıfta bulunmuştur.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ V. Minorskiy ve V. V. Barthold, *Hudud al’Ālam “The Regions Of The World” A Persian Geography*, (London: Published By Messrs. Lu Zac & Co, 1937), s. 1-5.

⁶⁸⁵ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Ankara: TTK Yayınları, 1990), s. 45.

⁶⁸⁶ V. V. Barthold, *Turkestan v Epohu Mongol’skogo Naşestviya*, T. II, (St. Petersburg: Tip. İmp. Akad. Nauk, 1898-1900), s. 476.

⁶⁸⁷ Barthold (1898-1900), *age.*, s. 486.

⁶⁸⁸ M. G. Aslanov, “Zaimstvovaniya iz Tyurkskih Yazıkov v Puştu”, *Trudı Moyek*, Sb. № 4, Moskva: İn-ta Vostokovedeniya, 1947, s. 56.

⁶⁸⁹ Enver Konukçu, “Halaç”, 1997, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halac> adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 16 Ağustos 2021].

⁶⁹⁰ V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2004), s. 10-21.

Genel olarak baktığımızda XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi yazını içinde Afganistan konusunda; N. A. Aristov'un *Afganistan ve Nüfusu Hakkında*,⁶⁹¹ A. A. Bobrinskiy'nin *Rusya ve Afganistan Sınırında İsmaili Mezhebi*,⁶⁹² M. İ. Venyukov'un *Asya'daki İngiliz Yönetiminin Kısa Bir Özeti*,⁶⁹³ P. F. Gerih'in *Afganistan*,⁶⁹⁴ V. V. Grigor'yev'in *Kabilistan ve Kâfiristan*,⁶⁹⁵ N. İ. Grodekov'un *Afganistan Üzerinden*,⁶⁹⁶ A. Denet'in *Afganistan*,⁶⁹⁷ V. İ. İgnat'yev'in *Afganistan'da Yaşayan Kabilelerin Kısa Bir Özeti*,⁶⁹⁸ F. F. Martens'in *Orta Asya'da Rusya ve İngiltere*,⁶⁹⁹ K. F. Neyman'ın *1841-1842'de Afganistan ve İngilizler*,⁷⁰⁰ V. Oranovskiy'nin *Afganistan*,⁷⁰¹ V. De Saint-Martin'in *Afganistan'daki Son Olayların Coğrafi Bilginin Gelişimi Açısından Önemi*,⁷⁰² B. L. Tageyev'in *1892-1895 Pamir Seferleri*,⁷⁰³ İ. Eyde'nin *Anglo-Hint Mülklerinin Kuzey-Batı Komşularına Göre Durumu*,⁷⁰⁴ S. N. Yujakov'un *Afganistan ve Komşu Ülkeler*,⁷⁰⁵ S. M. Yujakov'un *Afgan Hanı Abdurrahman*,⁷⁰⁶ İ. L. Yavorskiy'nin *1878-1879'da Rus Büyükelçiliği Heyeti'nin Afganistan ve Buhara Hanlığı'na Yolculuğu*'nu sayabiliriz.⁷⁰⁷ Barthold'un değerlendirmesine göre, Afganistan ve Hindistan hakkında Rus oryantalistlerin eserlerinin az olduğu tespiti kısmen doğrudur. Ancak 1900'den Rus Devrimi 1917'ye kadar Rus oryantalizmi çeşitli konularda tespit edebilenlere göre 100'den fazla eser ortaya çıkarmıştır. Rus oryantalizminin devrim öncesine kadar Afganistan çalışmaları konusunda Sovyet oryantalizmine bıraktığı miras son derece ikna

⁶⁹¹ Nikolay Aleksandroviç Aristov, *Anglo-indiyskiy «Kavkaz»: Stolknoveniya Anglii s afg. Pogran. Plemenami*: [Etniko-ist. i polit. Etyud]. -SPb.: tip. Kn. V. TS. Meşçerskogo, 1900. - 198 s. - (Ott. iz: Jivaya starina. - 1900. - Vyp. 1-2; 1899. - Vyp. 4).

⁶⁹² Aleksey Alekseyeviç Bobrinskiy, *İsmailitskaya sekta na granitse Rossii i Afganistana*, Gortsı verhov'yev Pyandja. Vakhantsy i ishkaimtsy. M., 1908, s. 1. Bobrinskiy A. a. *Sekta ismail'ya v russkikh i bukharskikh predelakh Sredney Azii*. Geograficheskoye rasprostraneniye i organizatsiya // Etnografiçeskoye obozreniye. 1902. № 2. S. 1-20. Bobrinskiy A. A. *Gortsy verkhov'yev Pyandzha* (vakhantsy i ishkashimtsy). Oçerki bita po putevım zametkam grafa A. Bobrinskogo. M., 1908.

⁶⁹³ M. İ. Venyukov, *Kratkiy Oçerk Angliyskih Vladeniy v Azii*. - SPb.: Tip. V. Bezobrazova i K, 1875.

⁶⁹⁴ P. K. Gerih, *Afganistan i Yego Politiçeskoye Znaçeniye*: (Soobşç. s pl.), Sost. P. fon-Gerih; Pod red. V Parutskogo. - Sankt-Peterburg: Nev. Kn. Mag., 1902.

⁶⁹⁵ V. V. Grigor'yev, *Kabulistan i Kâfiristan*, St. Petersburg, (1867).

⁶⁹⁶ N. İ. Grodekov, *Çerez Afganistan*, (1879).

⁶⁹⁷ A. Denet, *Avganistan*. - SPb., 1879.

⁶⁹⁸ V. İ. İgnat'yev, *Kratkiy Oçerk Plemen, Naselyayuşçih Afganistan*. Aşkebad, 1895.

⁶⁹⁹ F. F. Martens, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii* / [Soç.] F. F. Martensa, prof. İmp. S.-Peterb. Un-ta i çl. In-ta mejdunar. Prava; S izm. i dop. Avt. Per. [s angl. i predisl.] baron K.F. Taube. - Sankt-Peterburg: E. Gart'ye p/f Kn. Skl. "Ros. Bibliografı", 1880.

⁷⁰⁰ K. F. Neymann *Afganistan i Angliçane v 1841 i 1842 godah*, Soç. Karla Fridrikha Neymana; Per. po poruç. P.V. Golubkova, Rus. geogr. o-va d. çl.... - Moskva: tip. V. Got'ye, 1848.

⁷⁰¹ V. Oranovskiy, *Avganistan*. Aşkebad, 1895.

⁷⁰² V. De Saint-Martin, *O Znaçenii Poslednih Sobitiy v Afganistane dlya Razvitiya Geografiçeskikh Svedeniy*, İzdatel'stvo v gubernskoy tipografii, 1854.

⁷⁰³ B. L. Tageyev, *Pamirskiye Pohodi 1892-1895 gg*. Desyatiletie prisoyedineniya Pamira k Rossii. - Varşava, 1902.

⁷⁰⁴ İ. Eyde, *Afganistan*. -L., 1928.

⁷⁰⁵ Sergey Nikolayeviç Yujakov, (1849-1910). *Afganistan i sopredel'niye strani*: Polit.-ist. Oçerk / S. N. Yujakov. - Sankt-Peterburg: tip. t-va "Obşçestv. Pol'za", 1885. -[2], IV, II.

⁷⁰⁶ S. M. Yujakov, *Abdurrahman Han Afganskiy*. - SPB, 1881.

⁷⁰⁷ Sabirov (2012), age., s. 3-9.

edidir. Yukarıdaki uzun değerlendirmeden de çıkarılabileceği gibi Rus oryantalizminin Afganistan incelemelerinde başta dil ve tarih çalışmalarını öncelediğini ileri sürmek için yeterince gerekçe vardır.

1.2.4. Arap ve Arabistik Çalışmaları

Çarlık Rusyası'nda XIX. yüzyılda özellikle *Arap Çalışmaları* veya *Arapça Çalışmaları*; [Arabistika/ Arabic Studies/ Aliastierab] Araplar ve Arap Dünyası'na odaklanan akademik bir disiplindir. Rus oryantalizmi içinde Orta Doğu'daki Arap ülkeleri ve halkları antropoloji, sosyoloji, tarih, arkeoloji, kültürel çalışmalar, etnoloji, ekonomi, coğrafya, beynelmilel ilişkiler, hukuk, din, edebiyat, dilbilim, felsefe, sanat vb. disiplinlerden de faydalanarak incelenmeye çalışılmıştır. Rus oryantalistler bu alanda Arap Dünyası'ndaki (orta doğu- kuzey Afrika) kâşifler ve coğrafyacıardan Araplar hakkında yazılı hesaplar ve geleneklere ek olarak eski Arap kroniklerinden, kayıtlardan ve sözlü literatürden yararlanmışlardır.⁷⁰⁸

Arap araştırmaları, İslam'ın doğuşundan/ yükselişinden günümüze Orta Doğu ve kuzey Afrika'nın tarihinden bahsetmektedir. Rus oryantalistler için Arapların tarihini anlamak, Arap kültürünün tüm yönlerini [Maddi ve Manevi] anlamak için vazgeçilmez temel bir esastır. Tarihi süreç içinde gelişen Arap felsefesi, bilimi, edebiyatı, mimarisi, sanatı gibi konular çoğunlukla Rus oryantalistler tarafından bu yüzyılda bağımsız bir bilim dalı olarak “Arabistika” başlığı altında araştırılmaya başlanmıştı. Moskova Üniversitesi eski rektörlerinden Aleksey Vasilyeviç Boldirev'in (1784-1842) *Arabskaya Hrestomatiya* (Arapça Seçkisi) 1824,⁷⁰⁹ *Kratkaya Arabskaya Grammatika* (Arapça'nın Kısa Grameri) 1827⁷¹⁰ ile *Novaya Arabskaya Hrestomatiya* (Yeni Arapça Seçkisi) 1832'de⁷¹¹ yayımlanmıştı.⁷¹² St. Petersburg Üniversitesi'nden Mihail Timofeyeviç Navrotskiy'nin yazdığı *Opıt Grammatiki Arabskogo Yazıka* (Arapça Gramer Bilgisi)

⁷⁰⁸ Timur II'dusoviç Zyapparov, “Formirovaniye rossiyskoy universitetskoy arabistiki v XIX v.” (*Na primere Kazanskogo universiteta*), (Kazan: 2017), s. 8-15.

⁷⁰⁹ Aleksey Vasilyeviç Boldirev, *Arabskaya Hrestomatiya* / litografiçeski izdannaya Alekseyem Boldirevim, professorom vostoçnih yazıkov pri İmperatorskom Moskovskom Universitete. (Moskva: v Universitetskoy Tipografii, 1824).

⁷¹⁰ Aleksey Vasilyeviç Boldirev, *Kratkaya Arabskaya Grammatika v Tablitsah*, izdannaya Alekseyem Boldirevim, professorom vostoçnih yazıkov pri İmperatorskom Moskovskom universitete. (Moskva: Univ. Tip., 1827).

⁷¹¹ Aleksey Vasilyeviç Boldirev, *Novaya Arabskaya Hrestomatiya*, izdannaya Alekseyem Boldirevim, professorom vostoçnih yazıkov pri İmperatorskom Moskovskom universitete. (Moskva: Univ. Tip., 1832).

⁷¹² I. E. Andreevskogo, “Boldirev, Aleksey Vasilyeviç”, *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom IV, S.-Peterburg: Semenovskaya Tipo-Litografia (I. A. Yefrona), 1891, s. 285.

(1867) kitabı ise Rusya'daki Arap dilini araştıran çalışmalar içinde ilk sistematik denemelerden biriydi.⁷¹³

Aslen Suriyeli bir Arap olan Mihail Osipoviç Attaya, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü* için teşvik-i mesai harcarken özellikle 1875'ten itibaren istihbarat ve oryantalizm alanında kullanılmak üzere Arapça öğretmek için hazırladığı pratik bir rehber dışında *Arapça-Rusça Sözlük* (1913),⁷¹⁴ *Arap Dilinin El Kitabı* (1923),⁷¹⁵ *Konuşulan Arapça* (1923)⁷¹⁶ gibi kırka yakın eser yazmıştı.⁷¹⁷ Benzer şekilde Antoniy Feoduloviç Khashtab'ın *Arap Dili Grameri*'nde (1910)⁷¹⁸ de filolojik ağırlıklı bir çaba görülür.⁷¹⁹ Arap dilbilimi kavramlarının özünü, teorik ve metodolojik temellerini ortaya çıkarmaya çalışan ilk Rus Arabistlerden birisi de hiç şüphesiz Kievli Vladimir Fedoroviç Girgas (1835-1887) idi.⁷²⁰ Aynı zamanda iyi bir oryantalist olan V. F. Girgas; Arapça-Rusça *Kur'an* ve Hadis sözlüğü hazırlanması, "*İmam Ebu Hanife*" ve "*İmam Şafî*"nin öğretilerine göre İslam hukukunun temel ilkeleri, Arap edebiyatı, Arapça'nın gramer sisteminin ana hatları, Müslüman kanunlarına göre doğudaki Hristiyanların hakları vb. konuları üzerine de çalıştı.⁷²¹

Aslında Rus tarihçisi P. Gusterin'in de belirttiği gibi Arap çalışmaları bir bilim olarak Rusya'da XVIII. yüzyıldan beri var ola gelmiştir.⁷²² Rus Arabistik çalışmalarının kökeninde, Büyük Petro'nun destekçisi *Dimitriy Kantemir* vardı. Eski Osmanlı Boğdan Beyi olan Kantemir, 1710-1711 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yanında yer aldığı Büyük Petro yenilince Rusya'ya kaçmış ve buradayken Osmanlı tarihi ve medeniyeti üzerine kaleme aldığı, ilk Türkoloji ve Araboloji çalışmalarını, muazzam eseri *Istoria Imperiului Otoman: Cresterea si Descresterea Curtii Otomane* (Osmanlı İmparatorluğunun

⁷¹³ Mihail Timofeyeviç Navrotskiy, *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*, İspravlyayuşçego Doljnost' Prof. S.-Peterb. Un-ta Mihaila Navrotskogo, (Sankt-Peterburg: Tip. Mp. Akad. Nauk, 1867).

⁷¹⁴ Mihail Osipoviç Attaya, *Slovar' Arabsko-Russkiy*, (M., Izd.Inst. Vostokoved, 1913).

⁷¹⁵ Mihail Osipoviç Attaya, *Rukovodstvo Arabskogo Yazıka* (Narodno-razgovornogo), (M., Steklogr. in-ta Vostokoved, 1923).

⁷¹⁶ Mihail Osipoviç Attaya, *Rukovodstvo dlya İzuçeniya Razgovornogo Arabskogo Yazıka* (Siriyskoye nareçie), (M., Steklogr. in-ta Vostokoved, 1923; 1928).

⁷¹⁷ Pavel Vyacheslavoviç Gusterin, *Sovetskaya Razvedka na Blijnem i Srednem Vostoke v 1920-30-h Godah*, (Saarbryukken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014), s. 134.

⁷¹⁸ A. F. Khashchab, №37: *Grammatika Arabskogo Yazıka*. Ç.1 / A.F. Khashchab. – 1910.

⁷¹⁹ Antoniy Feoduloviç Khashtab, *Grammatika Arabskogo Yazıka*, Sankt-Peterburg: Tipo-lit. N.I. Yevstifeyeva, 1910, s. 24.

⁷²⁰ Rossiyskaya Akademiya Nauk, *Rossiya i Arabskiy Mir: Sbornik Statey, Tom V*, Biblioteka, League of Arab States, Missiya v Rossii, Nezavisimyy Russko-Arabskiy Kul'turniy Tsentr Sankt-Peterburga: Noax Izd-vo, 1999, s. 51.

⁷²¹ Pavel Vyacheslavoviç Gusterin, *Koran Kak Ob'yekt İzuçeniya*, (Saarbryukken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014), s. 34.

⁷²² Pavel Vyacheslavoviç Gusterin, "O Podgotovke Arabistov i İslamovedov v Rossiyskih Gosudarstvennih Vuzah", 2014, TsentrAziya, <https://centrasia.org/newsA.php?st=1412343060> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 14 Eylül 2021].

Yükseliş ve Çöküş Tarihi)⁷²³ ile 1714-16'da başlatmıştı.⁷²⁴ Yine Gusterin'e göre; Kantemir, 1722'de St. Petersburg'da yayımlanan *Sistim Kitabı veya* [Hazreti] Muhammedi [İslam] *Dinin Durumu*⁷²⁵ adlı eserinde sadece bir İslam âlimi olarak değil aynı zamanda bir Arabist, İranolog ve Türkolog olarak da görev yapmıştı. Ancak bu önemli bilim adamı bırakın bir bilim ekolü geliştirmeyi arkasında hiçbir talebe dahi bırakmamıştı. Rus doğu biliminde bilimsel okulların ve eğilimlerin ortaya çıkışı ancak XIX. yüzyılda mümkün olmuştu.⁷²⁶

XIX. yüzyılın en büyük Rus Arabistleri oryantalistler *Fren* ve birkaç satır önce bahsedilen *Boldırev*'di. 1817'den beri St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin bir üyesi olan Fren, bilimsel kariyerine 1807'de Kazan'da başlamıştı ve bu statüsünü St. Petersburg'da da başarıyla sürdürmüştü. Fren'in 1817'de Kazan'dan St. Petersburg'a taşınmasıyla, Akademisyen İgnatıy Kraçkovskiy'nin sözleriyle; "Arapça bilimsel çalışmaları nihayet sağlam bir şekilde ayağa kalkabilmişti." Fren'in eski Rus tarihini incelemek için Arap kaynaklarını kullanmasıyla Rus oryantalizmi alanında yeni bir nefes ve atılım gerçekleşmiş olmaktaydı. Bu minvalde 1849-1862'de *Kazan İlahiyat Akademisi*'nin doğu ve klasik dilleri öğretmeni olan, ilk kez 1878'de yayımlanan Rusça *Kur'an* tercümesi ile tanınan [Ve hala en iyilerinden biridir.] *Gordiy Semenoviç Sablukov*'u hatırlatmamak olmazdı.⁷²⁷

Barthold, *Rusya'da ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*⁷²⁸ çalışmasında; XIX. yüzyılda Rusya'da Arapları ve Arap dilini incelemek için nelerin yapıldığını anlatırken yaklaşık on beş sayfalık bir etüd vermiştir. Bu etüdün kimi yerlerinde Filistin, Mısır ve Suriye hakkında Rus oryantalist literatüründeki malumatların eksikliği vurgulanmıştır.⁷²⁹ Bir zamanlar gizli olan Russiya Armiya Voyenno-Uçeniy Arhiv'de Orta Doğu konusu; a) *Filistin* ile b) *Arabistan ve Suriye* diye iki başlıkta toplanmıştır. Orijinal kayıtlarda bilgiler ve belgeler; Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi, Moskova, 444-451 nolu fonlarda yer almaktadır.⁷³⁰ Rus askeri oryantalizmi öncelikle dini mühimlilik gibi sebeplerle

⁷²³ Dimitriy Kantemir, *İstoriya Obrazovaniya i Padeniya Ottomanskoy İmperii* (lat. Anotationes increaenta et decrementa Aulae Othomanicae). Rukopis' na latinskoy yazıke hraniatsya v İnstitute vostokovedeniya RAN. Sektor vostochniy rukopisey, Fond 25, Delo 5/1084; 6/1085.

⁷²⁴ Klaus Bochmann ve Vâsile Dumbrava, *Dimitrie Cantemir, 3. cilt/Veröffentlichungen des Moldova-Instituts Leipzig, Moldova-Institut*, (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2008), s. 62.

⁷²⁵ Dimitriy Kantemir, *Kniga Sistima ili Sostoyaniye Muhammedanskoy Religii*, (SPb., 1722), s. 14.

⁷²⁶ Gusterin (2014), agm., s. 1.

⁷²⁷ Gusterin (2014), agm., s. 2.

⁷²⁸ Barthold (2000), *age.*, s. 420.

⁷²⁹ Barthold (2000), *age.*, s. 439-453.

⁷³⁰ International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Asia Archive Series, 1651-1917*, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 2-5.

hassaten Filistin konusuyla ilgilenmiştir. Filistin konusunda Rus askeri oryantalistleri ve istihbaratı 1701-1913 yılları arasını kapsayacak şekilde 38 arşiv dosyası, bir mikrofilm ile rapor ve çeşitli kitaplardan oluşan bir bölüm (449 Nolu Fond) oluşturmuştur. 449 Nolu Fond'da Halep, Şam, Hayfa, Hüseyin-avva, Yafa, Kudüs, Yahudiye, Nasıra, Filistin, Suriye ve Terkef vs. yerlerin ayrıntılı tanımları, seyyahların gezi yazıları, haritalar, stratejik bölgeler, etnik yapılar, nüfus gibi konulara dair Arrowsmith, Kiepert, Dufour, Berghaus, Kauzman, Ritter, Solomon, Ernst, Bogoslovskii, Oplaret, Grimm, Razumovskii, Harenberg, Hargue, Makhaev, Belling, Brook, Seiter, Reihardt, Bruyn ve Sulzbach gibi kimisi oryantalist kökenli kişilerin çalışmaları yer almaktadır.⁷³¹ Bu arşivin ilk kayıtlı belgesi 1701 tarihli I. B. Homann'ın hazırlamış olduğu *Filistin Haritası*'dır. Ayrıca bu belgeler içinde; Filistin'in notlandırılmış 3 farklı bölgesinin topografik haritası/ Filistin şehirlerinin nehirlerinin ve köylerinin gösterildiği bir el kitabı/ Nasıra'dan (Filistin) Şam'a giden rotanın açıklaması/ Çiçikov'un 1860 tarihli Filistin Haritası ve açıklamaları/ Oplaret ve Bogoslovskiy'nin Kilise-İncil Tarihine göre derlenerek hazırlanan Eski ve Yeni Ahit'in Kutsal Tarihi'nin araştırılmasına yönelik bir kitapçık/ Yafa Rus Konsolos yardımcısı Razumovskiy'nin Türk Ordusu ve bölgedeki İngiliz faaliyetlerine dair raporu/ Kudüs şehrinin dışındaki Yafa kapısı yakınlarında yapım aşamasında olan hayır kurumlarının bilgileri vardır.⁷³² Bu belgelerden anlaşıldığına göre, Rus oryantalizmi Filistin konusunda dönem dönem saha çalışması yapmış ve bu üretilen bilgiyi devletin askeri/ misyonerlik faaliyetleri açısından kullanmıştır.

Arabistan ve Suriye'yi inceleyen/ bilgi veren *Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi* 444 Nolu Fond'da (1651-1915 tarihleri arası) 65 arşiv dosyası ve 3 mikrofilm makarası bulunmaktadır. Bu belgeler içinde ağırlıklı olarak bölgenin her yönden tanımlanması için seyahat yazıları, haritalar ve stratejik raporlar, özel kitapçıklar, oryantalist perspektiften açıklamalar mevcuttur. Rus askeri oryantalist yazını coğrafi açıdan özellikle; Halep, İskenderun ve Körfezi, Amasra, Antakya, Arabistan, Arap sahilleri ve çölleri, Yezd, Yemen, Van, Türkiye, Trablus, Basra Körfezi, Hicaz Demiryolu, Tahran, Tebriz, Suriye, Diyarbakır, Samsun, Kızıl Deniz, İran, Palmira, Filistin, Pakistan, Umman, Nubian [Nübye] Çölü, Nil Havzası, Necid, Muskat, Musul, Fas, Monbaz Adası, Mezopotamya, Mekke ve Medine, Lübnan, İsfahan, Hemedan, Halep, Fırat, Mısır, Kıbrıs, Bilbeys,

⁷³¹ International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Palestine, 1701-1913*, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 2-3.

⁷³² International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Palestine, 1701-1913*, Fond: 449, Opis:1, Delo:1-38, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 3-7.

Beyrut, Basra, Bağdat ve Bağdat Demiryolu, Babülmendep gibi bugün dahi orta doğu ve kuzey Afrika dediğimiz Bereketli Hilal [Müsteşrik James Henry Breasted'in ifadesiyle *münbit* yahut *verimli*] diye bilinen toprakları arşiv sistemine göre; 444 Fond, Opis:1 Delo:1-65 aralığında incelemiş ve kendi literatürünü oluşturmuştur.⁷³³ Bu kayıtlardaki ilk belge XVII. yüzyıl başlarından kalan *Goman*'ın Arabistan, Suriye, Filistin, Kıbrıs Adası ve Türkiye'nin belli bir bölümünü gösteren yol haritasıdır. Diğer belgelerin muhtevasını incelediğimizde; biraz önce saydığımız mahal/ mevkilerin çok çeşitli ve ayrıntılı notlandırılmış haritaları, Arap coğrafyasının botanik durumunu gösterir raporlar, 1820'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından fethedilen Orta Arabistan, Necid, Mısır ve diğer devletlerin durumu, Halep şehrinin tahkimat durumu, Mekke ve Medine'yi birbirine bağlayan demiryolu hakkında mütalaalar, İmparatorluk Dışişleri Bakanlığı ile yapılan yazışmalar ve fikir alış-verişleri, Türkiye'deki askeri ajan Albay Alekseev'in Genel Karargâh'a Arabistan'daki Türk yönetimine karşı gerçekleşen isyan hakkındaki raporları, Bağdat şehrinden Hemedan'a giden yolun tarifi, Hemedan, İsfahan ve Yezd güzergâhı tarifi, Basra şehir hayatı, Bağdat şehir hayatı [daha pek çok Osmanlı kentindeki güncel yaşam], Mezopotamya'nın yapısı, Fas'tan Mekke'ye (kuzey Afrika) kervan yolu, Suriye'nin topografik ve etnografik tanımı ile ülkenin ticari ve idari sistemi, Suriye hakkında siyasi bilgiler, mezheplerine göre Lübnan nüfusu, Suriye ve Arabistan'ın ayrıntılı yol haritaları, İstanbul'daki Rus Askeri Ajanı Yarbay Kalnin'in Bağdat Demiryolu inşaatı hakkındaki raporları, Şam'daki Rus Konsolosu Batiuşkov'un Suriye'deki demiryolları ve Hicaz Demiryolu hattında trafiğin başlamasıyla ilgili raporları, ticari ve askeri limanlar ile donanmanın durumu hakkında raporlar, Beyrut'taki Rus Konsolos Yardımcısı Şelkovnikov'un Suriye birliklerinin 1906-1907'de askeri eğitim için seferber edilmesiyle ilgili raporu [Rusların daha 20. asrın ilk yıllarından itibaren burada bir askeri üs sahibi olmak istedikleri de anlaşılmaktaydı.], el yazısıyla yazılmış bölge hakkındaki pek çok farklı konulara dair değerlendirme yazılarıyla da karşılaşılmaktadır.⁷³⁴ Bu belge yığıntısından Rus askeri oryantalizminin pratik manada Suriye, Arabistan ve kuzey Afrika'da yer alan Arap bölgeleriyle yakından ilgilendiğini ve Rus İmparatorluğu'nun söz konusu coğrafyada nüfuzunu arttırmaya yönelik gerek diplomatik gerekse askeri oryantalizm faaliyetlerine giriştiğini görmekteyiz. XIX. yüzyılda Osmanlı üzerinde ve özelde Orta Doğu'da emelleri bulunan İngiltere, Almanya,

⁷³³ International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Arabia and Syria, 1651-1915*, Fond: 444, Opis:1, Delo:1-65, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 1-3.

⁷³⁴ International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Arabia and Syria, 1651-1915*, Fond: 444, Opis:1, Delo:1-65, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 3-12.

Fransa, İtalya, Rusya vb. sömürgeci güçler aralarındaki rekabetten kaynaklanan sebepler nedeniyle özellikle pratik askeri ve misyoner oryantalizmine pek bir ehemmiyet vermişlerdir.⁷³⁵

Rusya Devlet Tarihi Arşivi'nde (RGIA) Filistin'e dair; F.772 Op.1 D.3316'da İmparatorluk Adalet Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı temsilcisi K. M. Basili'nin *Türk Hükümeti Yönetimindeki Suriye ve Filistin: Tarihi ve Siyasi İlişkiler* (1854-1856) adlı el yazması kitabının I. cildi/ yazışmaları, F.772 Op.1 D.5903'te Odessa Sansür Komitesi başkanı K. M. Basili'nin *Türk Hükümeti Yönetimindeki Suriye ve Filistin: Tarihi ve Siyasi İlişkiler* (1862) adlı kitabının II. cildinin el yazması/ yazışmaları, F.776 Op.10 D.1999'da İçişleri Bakanlığı Basın İşleri Genel Müdürlüğü *Filistin ve Yahudi Savaşı Broşürü* (1915) hakkındaki değerlendirmeler ve yazışmalar, F.802 Op.10 D.144'te *Sinod Çalışma Komitesi* üyelerinden N. Nesluhovskiy'nin *İsa Mesih ve Havariler Zamanında Filistin* (1910) adlı eseri, F.834 Op.4 D.1669'da Petrograd İlahiyat Akademisi Profesörü İ. İ. Sokolov'un *Konstantinopolis, Filistin ve Rus Kilisesi* (1915) isimli basılı notları, F.1363 Op.7 D.1530'da Senato Ceza Temyiz Dairesi, Vilna Şehri'nde B. S. Goldberg tarafından yayınlanan 1912-1913 tarihli Yahudi takvimi "*Kadima*"nın "*Siyonizm ve Filistin*" bölümünün 132-169. sayfaların imhası davasına dair yazışmalar ve değerlendirmeler vardır.⁷³⁶ Bu belgeler Rusya'nın XIX. yüzyılda Filistin sorununa bakışını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Sinod El Yazmaları kapsamında; Arşimandrit Antonin'in (Kapustin) Günlüğü F.834 Op.4 D.1126-30'da 1869'dan 1890'a kadar 9-13. ciltler halinde beş büyük kitap şeklinde bulunmaktadır. Bu belgeler incelendiğinde Rus misyoner oryantalizmi bağlamında; (1869-1872) Rus Manevi Misyonu için *Euphratof Evi*'in (Okul) yapılışı ve açılışı, General P. P. Melnikov'un gelişi ve O'nun yardımıyla *Ein Karem*'de yer edinimi, Avusturya İmparatoru'nun Filistin'e gelişi, 1870'de (Ağustos-Eylül) Sina'ya yapılacak bir gezi, Sina Kütüphanesi el yazmalarının değerlendirilmesi/ analizi, 1870'de (Eylül) Mısır'a yolculuk, Süveyş, Kahire, Keops Piramidi ve İskenderiye üzerinden Kudüs'e dönüş, Arşimandrit Nikolay Kasatkin ile buluşma, Eleon kazıları ve burada bir kilise inşa edilmesi, Mecklenburg-Schwerinsky Dükü Friedrich Franz II ve eşi Maria Karolin'in ziyaretleri, Grandük Nikolay Nikolayeviç'in ziyareti, Kudüs Rabia çevresindeki antik

⁷³⁵ International Diabetes Center, *Russian Military Intelligence on Arabia and Syria*, 1651-1915, Fond: 444, Opis:1, Delo:1-65, (Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006), s. 13.

⁷³⁶ Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoričeskiy Arhiv (RGIA), 1854-1915, "*Palestina*", <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 1-6. [Erişim tarihi: 16 Eylül 2021].

mağaraların planlarının çizimleri, Mar Saba Manastırı'na giderken (1873-1876) Eleon, Siloam ve Betzal dağlık arazisindeki mülkleri onaylayan Sultan'ın hocalarının/ din adamlarının kabulü, Mambria Meşesi'nin yanındaki şapelin inşası, Eleon'da yükseliş kilisesi inşaatı, bazı antik duvar kazıları ve eski Bifsagi'nin temsili yeri, Mariya Grigor'yevna Ana'nın 1876'daki ölüm haberi, Moabiler idollerinin kopyaları, Selim Arı tarafından yapılmış bazı idoller, *Yeruşalayim Sakini* çizimleri vs. (1877-1879) Arşimandrit Antonin tarafından Eriha'daki bazı arazi parsellerinin Kudüs Patrikhanesi'ne verilmesi, 1877 Türk-Rus Savaşı'nın başlaması nedeniyle Kudüs'ten ayrılış, 1877'deki Ay Tutulması'nın açıklanması, 1878'de Kudüs'e tekrar dönüş, Mambria Meşesi'nin yanındaki kazılar, Eleon'daki kilisenin tamamlanması, Rus hayırseverlerin Eriha'da bir barınmaevi yapması, Ein Karem'de Bogomateri Tapınağı [Bizim Hanımefendimiz] inşası, Kudüs'e giderken Rus ruhani misyonuna ev sahipliği yapan Pire Limanı'ndaki konukevinin planlarının mürekkeple çizimleri, Türk-Rus Savaşını gösteren fotoğraf, taş baskı, sulu boya, karakalem ve gravür şeklinde resimler, Mambria Meşesi [Oak of Mamre] civarında antik bir mezar kazısı vs. (1880-1882) Eleon'da bir çan kulesi inşası, Rus Kızılhaç'ının kurucularından İmparatoriçe Mariya Aleksandrovna'nın 1880'deki ölüm haberinin akisleri, Rus gök bilimcilerin gözlemleri ve Jübiter çizimleri, General P. P. Melnikov'un vefatı, Arabi Himyariyun ve Fenike Alfabelerinin karşılaştırmalı tabloları, Samarya, Celile ve Lod'a bir gezi, Çar II. Aleksandr'ın öldürülmesiyle ilgili haberler, Grandük Sergey Aleksandroviç'in Filistin'e gelişi, Pavel Aleksandroviç ve Konstantin Konstantinoviç, Türk yetkililerce Eleon'daki dağlara kilise inşa etmenin yasaklanması, Gethsemane'de [Zeytin Dağı] yer satın alımları ve kazılar, Gethsemane'deki eski St. Stephen Kilisesi'ne ait farklı tekniklerle yapılmış çizimler vs. [1883-1886 yıllarına ait RGIA'da bir *Günlük* bulunamamıştır.] (1887-1890) Grandük Sergey Aleksandroviç ve Grandük Paul Aleksandroviç ile Büyük Düşes Elizabeth Feodorovna'nın Filistin'e gelmesi, havarilerden Aziz Petrus ve Paul adına yapılan bazı faaliyetler, Yafa'da 1888'de bazı Ortodoks vakıfların kurulmasına dair kararlar, Rus Manevi Misyonu'nun edindiği mülkler için güvence alınması, yeni kilise ve konut inşa etme çalışmaları, Başrahip Platon İvanoviç Kapustin'in kardeşinin vefat haberi, Yeruşalayim'deki arkeolojik kazı alanlarına ve buluntulara dair çizimler, planlar, fotoğraflar vs. gibi çok sayıda değişik [oryantalist misyonerlik bağlamında] faaliyetlerin yapıldığı görülmektedir.⁷³⁷ Rus İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanlığı'nın girişimiyle

⁷³⁷ Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoričeskiy Arhiv (RGIA), 1869-1890, "Palestina", <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 6-12. [Erişim tarihi: 16 Eylül 2021].

1847’te Rus Ortodoks Kilisesi’nin Kudüs ve Kutsal Topraklar’da temsil edilmesi için Arşimandrit Porfiriy Uspenskiy tarafından *Kudüs Rus Manevi Misyonu* kurulmuştur.⁷³⁸ XIX. yüzyılda bu misyonda; Polikarp Radkeviç, Kirill Naumov, Leonid Kavelin, Antonin Kapustin, Arseny İzotov, Raphael Truhin, Aleksandr Golovin ve Leonid Sentsov gibi piskoposlar görev yapmıştır.⁷³⁹ Temelde bu misyon her ne kadar Rus hacıların buraya gelirken yaşadıkları sorunları gidermek maksadıyla kurulsaydı da zamanla Rusların Orta Doğu’daki misyoner oryantalist faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkeze dönüşmüştür.⁷⁴⁰

Rusya Devlet Tarih Arşivi arşiv kayıtlarına göre; F.526 Op.1 D.59’da Büyük Dük Pavel Aleksandroviç’in Filistin [Yeruşalayim] Ortodoks Derneği’ne yardımları (1885-1889), F.1574 Op.2 D.54’te Kudüs göreviyle ilgili K. P. Pobedonostsev’e gönderilen yazılar, raporlar, notlar, mektuplar vardır.⁷⁴¹ F.834 Op.4 D.1131’deki Arşimandrit Antonin’in Günlüğü’nün 1891-94 tarihlerini kapsayan XIV. Cildi’nde Gethsemane’de, Mambria Meşe Kilisesi yakınlarında, Eleon’da, Betzhal’da ve Yafa’da yapılan ek binalar ve kiliseler hakkında bilgiler verilmekte, Nikiforia’daki kazılar (Aziz mezarları: Abraham, Issac ve Jacob) ile antik zeminin temizlenmesinden bahsedilmektedir. Yine metindeki bilgilere ilaveten çok sayıda el yapımı resim ve fotoğraf eklenmiştir.⁷⁴² F.577 Op.3 D.447’de (1866-1877) Filistin’deki misyon için geçici olarak tahsis edilen vakıf arazileriyle ilgili hukuki durum anlatılmaktadır. F.577 Op.3 D.448’de (1864-1873) ise İ. V. Jitsky’nin sorumlu olduğu arazi tahsislerinin geri alınması söz konusu edilmiştir.⁷⁴³ Bu kayıtlardan Rusya’nın Kudüs Misyonu’ndaki mülklerini geliştirmeye çalıştığını ve misyoner oryantalizm çalışmalarını Filistin’de XIX. asrın ikinci yarısında yoğun bir şekilde yürüttüğü söylenilebilir.⁷⁴⁴

Rusya Devlet Tarihi Arşivi’nde Suriye konusunda; F.772 Op.1 D.3316’de (1854-1856) K. M. Bazili’nin el yazma tutanakları I. Cilt, F.772 Op.1 D.5903 (1862) K. M. Bazili’nin el yazma tutanakları II. Cilt ve F.1073 Op.1 D.198’de ise (1896-1919 Arası)

⁷³⁸ A. A. Dmitriyevskiy, *Yepiskop Porfiriy (Uspenskiy) Kak İnitsiator i Organizator Pervoy Duhovnoy Missii v Iyerusalime*, (SPb.: İzd-vo Olega Abyshko, 2009), s. 75.

⁷³⁹ Russkaya Duhovnaya Missiya v Iyerusalime, *Palomniçestvo vo Svyatuyu Zemlyu, 150 Let Russkoy Duhovnoy Missii v Iyerusalime*, (Jerusalem: RDMvJ, 1997), s. 323.

⁷⁴⁰ Russkaya Duhovnaya Missiya v Iyerusalime, *Palomniçestvo vo Svyatuyu Zemlyu, 150 Let Russkoy Duhovnoy Missii v Iyerusalime*, (Jerusalem: RDMvJ, 1997), s. 324.

⁷⁴¹ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1885-1889, “Palestina”, <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 13-17. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁴² Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1891-1894, “Palestina”, <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 18. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁴³ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1864-1877, “Palestina”, <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 18. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁴⁴ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1864-1877, “Palestina”, <https://rgia.su/search/palestina/dela> adresinden erişildi, s. 19. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

Boris Vladimiroviç Farmakovskiy'nin bilimsel el yazmaları ve bölgeden topladığı materyallere [Küçük Asya, Urartu, Asur, Sümer vs.] ilişkin komisyon raporları vardır.⁷⁴⁵ Antik çağ ve sanat tarihçisi olan Boris Vladimiroviç Farmakovskiy (1870-1928), Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti adına bölgeyle ilgili birçok bilimsel çalışma yürütmüştür. B. V. Farmakovsky, 1889-1900 arasında Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün bilimsel sekreteri olarak İstanbul'da da görev almıştı.⁷⁴⁶ RGİA'daki *Araplar* ve *Arabistan* kayıtları tarandığında; F.796 Op.128 D.2198'de Sinod Yönetimi'nin Arabistan'daki *Karak Köyü*'ne yabancı bir kilisenin inşası için para gönderimi hususundaki belgeleri, F.853 Op.2 D.145'te (XIX. yüzyıl) oryantalist Vasiliy Vasilyeviç Grigor'yev'in Arabistan Hakkındaki Notları [Hz. Muhammed'den önceki tarih, yazılı anıtlar, atasözleri ve anlamları vs.], F.899 Op.1 D.991'de (1880-1889) Vladimir İvanoviç Mihalev'in Arabistan'daki kum fırtınaları ve kum tepeleri ile Mekke ve Medine hakkındaki notları, F. 933 Op.1 D.27'de (1900) Demiryolu Mühendisi ve Tarihçi Alexander Vladimirovich Durnovo'nun (1841-1915) Arabistan, Babil ve Asur Medeniyetlerine dair günlükleri, eserleri, olay kronikleri, biyografik notları, fotoğraf listeleri, F.1409 Op.1 D.4564'te (1825) Bay Serber'in Arabistan bölgesinde başarılı bir ticaret için Maskat Şehrini [Umman Sultanlığı'nın büyük kentlerinden birisidir.] ele geçirme projesi, F.1617 Op.1 D.448'de (1911) Suudi Arabistan'a tüfek tedariki ile ilgili Parisli P. Meunier ile Petrokovskaya'da görevli M. M. Andronikov'un [İkisi yakın arkadaşlırlar.] mektuplaşmalarını görmekteyiz.⁷⁴⁷ Rusya, Suriye ve Arabistan bölgesinde bir taraftan askeri, misyonerlik ve akademik oryantalizm çalışmalarını yürütürken diğer taraftan Arabistan gibi yerlerdeki Osmanlı isyanlarını desteklemek maksadıyla silah tedariki yollarını da araştırmaktadır.⁷⁴⁸

Mısır konusunda Rusya Devlet Tarihi Arşivi'ne baktığımızda; F.20 Op.5 D.38'de 1890-1891 yılları için Mısır konsolosluğundan gelen belgeler, Rus gemilerinin Mısır Limanlarındaki hareketleri ve Mısır'ın dış ticaretine ilişkin açıklamalar, F.25 Op.5 D.662'de Mısır ve doğu antik eserlerinin toplanmasına dair V. S. Golenişçev'e ait sunum, F.32 Op.1 D.1078'de 1886-1906 Mısır'a mal ihracatı ve ithalatına ilişkin istatistiksel

⁷⁴⁵ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1854-1919, "Siriya", <https://rgia.ru/search/siriya/dela> adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁴⁶ I. E. Andreevskago, "Boldirev, Aleksey Vasilyeviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom IIa, (S.-Peterburg: Semenovskaya Tipo-Litografiya (I. A. Yefrona), 1907), s. 809.

⁷⁴⁷ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1825-1911, "Aravii", <https://rgia.ru/search/aravii/dela> adresinden erişildi, s. 4. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁴⁸ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1825-1911, "Aravii", <https://rgia.ru/search/aravii/dela> adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

açıklamalar, F.32 Op.1 D.1079'da 1898-1907 Mısır'dan tahıl ithalatına ilişkin istatistiksel açıklamalar, F.32 Op.1 D.1080'de 1898-1909 Mısır'dan petrol ve gazyacağı ithalatına ilişkin istatistiksel açıklamalar, F.91 Op.2 D.1174'te A. Yu. Yakubovskiy'nin Mısır, Babil, Asur, Fenike ve Pers Medeniyetlerine ait 1917 ders notları, F.395 Op.1 D.59'da Osipov'un 1890-92'de Türkiye ve Mısır'a yaptığı tarım konulu gezi raporları, F.395 Op.1 D.2625'de Baron N. E. Steiger'ın 1913-16 orta doğu ve Mısır'a ihracat için yaptığı çalışmalar, F.398 Op.62 D.19689'da D. M. Bodisko'nun 1895'te Rusya'nın güney pazarlarını değerlendirmek üzere yurtdışına gönderilmesi, F.472 Op.18 Int. Op.105/ 942, D.64'te 1852'de Majesteleri Leuchtenberg Dükü tarafından *Imperial Hermitage*'a bağışlanan eski Mısır ve Pompei eşyaları, F.472 Op.18 Int. Op.112/ 949 D.50'de Prens Shakhovsky'nin Mısır ve Nubia'ya (1859) gitmesi, F.472 Op.19 Int. Op.114/ 951 D.45'te Kont Perovski tarafından Hermitage'a bağışlanan (1861) Mısır hiyeroglifleri, F.560 Op.17 D.70'te Süveyş Kanalı'nın açılması için Mısır'a fiili Devlet Danışmanı Turner'ın 1869'da geçici görevlendirilmesi üzerine, F.560 Op.43 D.252'de Mühendis Kovalevsky'nin 1847'de Mısır'a yaptığı iş gezisi, F.565 Op.8 D.29511'de Devlet Konseyi Üyesi V. S. Golenişçev'e ait Mısır antikaları koleksiyonunun 1908-9'da Rus İmparatoru tarafından hazine adına satın alınması, F.565 Op.13 D.2336'da Yusuf Paşa'nın maiyetindeki iki beyin 1828-1832'de masraflarının karşılanarak Mısır'a gönderilmesi, F.626 Op.1 D.930'da Mısır'da (1885-89) yapımı devam eden demiryolu hatları için Kahire'deki Prens A. Mourosi ile Petrograd Uluslararası Ticaret Bankası müdürü V. A. Lyaskom'un yazışmaları, F.733 Op.12 D.294'te Bilimler Akademisi Başkanı'nın (1825) 40 bin Ruble karşılığında bir Mısır Antik eserler koleksiyonu satın alması, F.733 Op.13 D.87'de Albay Kovalevskiy'nin Mısır Seferine gönderilen doğa bilimci Tsenkovskiy'e 1847'de destek maksadıyla Akademi Müze Müdürlüğü tarafından 400 Ruble verilmesi, F.733 Op.13 D.180'de 1855'te Kandidat Adayı Gref'in Bilimler Akademisi Mısır eserleri ve nümizmatik küratörü olarak atanması, F.733 Op.27 D.11'de Profesör M. S. Kutorgi'nin (1858-62) batı Avrupa, Yunanistan, Türkiye ve Mısır'a bilimsel amaçla görevlendirilmesi, F.733 Op.38 D.45'te Mihailovskiy-Danilevskiy'nin 1858 Türkiye ve Mısır gezisi, F.733 Op.42 D.220'de Üniversite Müzesi için (1840-42) Mısır antikalarından oluşan koleksiyonu Akademisyen Fren'in devralması, F.733 Op.42 D.306'da Üniversite adına V. Dittel ve İ. N. Berezin 1841-47'de Küçük Asya'da [Türkiye'ye] bilimsel bir keşif gezisine çıkması (İran, Suriye ve Mısır), F.733 Op.142 D.1287'de Hidiv Hükümetince bazı eski lahit ve Mısır eserlerinin dağıtılması, F.733 Op.145 D.329'da Rus bilim adamlarının ve İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin

yayınlarının Mısır'dan çıkarılması, F.733 Op.155 D.1285'te Akademisyen Boris Aleksandroviç Turayev ve Mihail İvanoviç Rostovtsev'in Mısır gezileri ve notları, F.735 Op.2 D.130'da 1839'da Mısır birliklerinin başhekimi Klot-Bey tarafından İmparatora sunulan Arapça eserlerin İlimler Akademisine iletilmesi, F.759 Op.41 D.5962'de 1853'te Pavel Usov'un Mısır tarihi muallimi olarak atanması, F.772 Op.1 D.4593'te Korgeneral Muravyov'un 1832 ve 1833'teki notlarında; Türkiye ve Mısır, F.777 Op.1 D.1791 A. A. Kraevskiy tarafından yayımlanan Klot-Bey'in *Mısır'ın Önceki ve Şimdiki Durumu* (1844-45, iki cilt halinde), F.789 Op.1 D.2600'de 1841'de Akademide bulunan Mısır tanrıçası Neith heykeli, F.789 Op.20 D.26'da 1823'te Gürcü Ruadze'nin İmparatorluk Sanat Akademisi'ne hediye olarak getirdiği Mısır mumyaları ve diğer antikalar, F.789 Op.20 D. 9 1830'da Sanat Akademisi Başkanı A. N. Olenin'in iki Mısır sfenksinin çizimlerinin değerlendirilmesi önerisi, F.789 Op.20 D.35'te 1832'de Özel Konsey Üyesi Rodofinikin'in (Asya Departmanı'yla ilgili olarak) satılık Mısır antikalarına ait iki listenin değerlendirilmesi, F.796 Op.80 D.427'de (1799) Senato'nun St. Petersburg'da yaşayan Mısır prensi Hacıbey'e dair mütalaaları, F.802 Op.10 D.712'de M. Melgunova'nın 1910 tarihli *Piramitler Ülkesi (Mısır)* broşürü, F.834 Op.4 D.629'da Moskovalı tüccarlar Trifon Korabeynikov ve Yuri Grekov'un 1582-1583'te Konstantinopolis, Kudüs, Mısır ve Sina'ya yaptığı seyahatlerinin anlatıldığı kitabın 1889 tarihli yeni baskısı, F. 948 Op.1 D.161'de İngiliz General Kitchener'in 1896-1897'de Mehdistlere karşı Mısır ve Sudan'a yaptığı Dongol Seferi hakkında kimliği belirsiz bir kişinin notu, F. 1044 Op.1 D.195'te (1882) Nikolay Karloviç Girs'ten Türkiye-Mısır ihtilafı ve Türk birliklerinin Mısır'a girmeye hazırlanması hakkında gönderiler, F.1044 Op.1 D.197'de (1882) İvan Mihayloviç Leh'ten İskenderiye'deki Nikolay Karloviç Girs'e; Mısır hükümeti ile Mısır'daki İngiltere ve Fransa temsilcilerine notlar, F.1278 Op.2 D.555'de (1908-9) Devlet Duması'nda Mısır ve doğuya ait antik eserler koleksiyonunun edinilmesi durumunun görüşülmesi, F.1286 Op.32 D.362'de Mısır'da buharlı iki geminin çarpışması sonucu bu kazada zarar gören Rus vatandaşların durumu, F.1298 Op. 1 D.2134'te 1905 tarihli Türkiye ve Mısır'da vebaya karşı uygulanan önlemler, F. 1630 Op.1 D.42'de Rus Konsolosluğu danışmanı Dmitriy Vasilyeviç Daşkov'un Konstantinopolis'ten Mısır'a seyahatini kolaylaştırmak maksadıyla yayımlanan Sultan'ın Fermanı'nın tercümesi ve açıklamaları, F.1630 Op.1 D.55'te Mehmet Ali Paşa'nın İskenderiye komutanı Muharrem Bey ve Hacı Osman'a Rus tebaasının adli cezaları hakkında yazdığı mektuplar, F.1630 Op.1 D.154'te Mısır hakkındaki bir kitaptan alıntılar (Tedenat-Divan, 1822), F. 1630 Op.1 D.189'da Dmitriy

Vasilyeviç Daşkov'un Mehmet Ali Paşa ve Boğaz Yusuf Bey ile Rusya'nın İskenderiye Başkonsolosu olarak Petstsoni'nin atanmasına dair yazışmaları, F.1636 Op.1 D.40'ta Moskova Üniversitesi Tarih Profesörlerinden Dmitriy İvanoviç İlovaiskiy'nin 1886 tarihli Mısır Gezisi, F.1699 Op.1 D.197'de Baron Falts-Fein Eduard Aleksandroviç'in 1893 tarihli Mısır ve Sudan Gezisi vb. dosyaları ile karşılaşmaktayız.⁷⁴⁹ Orta Doğu ve kuzey Afrika'daki Rus varlığının geçmişi XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Çarlık Rusyası'nın Mısır'da [Kahire ve İskenderiye] konsolosluk açmasıyla başlamıştır denilebilir.⁷⁵⁰ Rus Arşivlerinde bölgeyle ilgili birçok şarkiyatçı faaliyetinde yapıldığı net olarak gözükmemektedir.

XIX. yüzyılda Rusya'daki Orta Doğu ve Batı Asya'yı çalışan oryantalistler içinde özellikle Fren, Dorn ve Grigor'yev simleri belirgin olarak öne çıkmıştır. Fren ve Dorn, Araplar konusundaki akademik çalışmaların merkezinde yer almıştır. Grigor'yev ise akademik oryantalizm ile pratik oryantalizmi başarılı bir şekilde birleştirmeyi başarmıştır. Fren'in kişisel ilgi alanı nümizmatik olmasına rağmen aslında Rusya'da Arabistik çalışmalarını başlatan kişilerden biri olması hasebiyle de ön plana çıkmaktadır. XIX. yüzyılın başından itibaren Arabistika, büyük ölçüde Fren'in arap alfabesiyle yazılmış paralara ilgisi yüzünden de bir hayli gelişmiştir, diyebiliriz. Fren'in 1808 yılında Rusça'daki nümizmatik konusundaki ilk eserlerden/ monografilerden biri sayılan *Moneti Vostoçnıh Dinastiy Samanidov i Buidov, s Kontsa IX do Pervoy Polovini XI vv'i* (Samani ve Büveyhilerin Doğu Hanedanlarının Madeni Paraları: IX. Yüzyılın Sonundan XI. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar) ortaya koymuş olması görüşümüzü fazlasıyla desteklemektedir.⁷⁵¹

I. Aleksandr'ın tasarrufu ile İmparatorluğun üniversitelerindeki yapı ve düzeni belirleyen [reformuyla] 1804 tarihli *Üniversite Beyannamesi*'yle başta Moskova Üniversitesi olmak üzere Harkov ve Kazan Üniversiteleri için yayımlanan yeni tüzüklere göre beşeri bilimler kapsamında *doğu dilleri* öğretilmesi için ilgili fakültelerde gerekli bölümlerin/ altyapının kurulması kararlaştırılmıştır.⁷⁵² Hazırlanan yeni tüzüklerin anlayışında devletin çıkarları ve inisiyatifıyla [devlet faydacılığı açısından/ pragmatizm]

⁷⁴⁹ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1799-1915, "Egipet", <https://rgia.su/search/egipet/dela> adresinden erişildi, s. 4-135. [Erişim tarihi: 20 Eylül 2021].

⁷⁵⁰ Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA), 1799-1915, "Egipet", <https://rgia.su/search/egipet/dela> adresinden erişildi, s. 130. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁷⁵¹ Hristian Daniloviç Fren, *Moneti Vostoçnıh Dinastiy Samanidov i Buidov, s Kontsa IX do Pervoy Polovini XI vv*, (Kazan: Universitetskaya Tipografiya, 1808).

⁷⁵² N. P. Zagoskin, *İstoriya İmperatorskago Kazanskago Universiteta za Pervıye Sto Let Yego Suşçestvovaniya (1804)*, T.1, Vvedeniye, (Kazan: Tipo-litogr. İmp. Kazanskago Un-ta, 1902), s. 15.

tıpkı Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi Rusya'daki üst eğitim kurumlarında da orta doğu dillerinin [şarkiyat/ doğu bilimi] eğitiminin verilmesi yönünde bir irade ortaya koyulmuştur. Bu reformdaki *doğu dilleri* ifadesiyle daha çok antik incil dilleri [Aramice, Süryanice, İbranice vs.] ile Arapça, Farsça ve Türkçe'den oluşan Müslüman dünyanın [doğu] dilleri anlaşılmaktaydı.⁷⁵³

Fren (1782-1851)⁷⁵⁴ 1804'teki reformun hemen ardı sıra 1807'de Kazan Üniversitesi'nde Doğu Dilleri Kürsüsü'ne başkan olarak profesör kadrosuna atanmıştı.⁷⁵⁵ Fakat Fren Rusça bilmemekteydi, öğrencileri ise o zamanlar evrensel bilim dili olan Latince'den bihaber/ konuşmamaktaydılar. Kazan Üniversitesi'ndeyken Fren öncelikle Arap dilini öğretti ve ayrıca Arap edebiyatı [Tihzen'in Antolojisi'ne göre] ve Arap nüvizmatığı üzerine özel dersler verdi. 1815'te St. Petersburg'a transfer oldu. *Bilimler Akademisi*'nde çalışmaya başladı, 1818'de Kont S. S. Uvarov'un isteğiyle ünlü *Asya Müzesi*'ni kurdu. Fren, Petersburg'da öğretmenlik yapmamaktaydı ancak birçok Rus Arabist ve İranolog O'nu hocaları olarak görmekteydi. Kendine has entelektüel bir dinleyici kitlesi de vardı.⁷⁵⁶ Fren'in Asya Müzesi'ne müdür olarak atanması Rusya'daki Arapça bilimsel çalışmalarının gelişimi için büyük önem taşımaktadır.

Fren'e dair Rusça yazılmış en iyi bibliyografya çalışması; Pavel Stepanoviç Savel'yev'in *O Jizni i Učenih Trudah Frena* (Fren'in Hayatı ve Bilimsel Çalışmaları Hakkında) 1855 tarihli 81 sayfalık etüttür.⁷⁵⁷ Anılan etüde göre bu önemli oryantalistin tesbit edilen kitap ve dergi makalelerinin toplam sayısı 163'tür. Bunlar içinde; *Aegyptus, auctore Ibn-el-Vardy* (1804),⁷⁵⁸ *Die Abendstunden des einsamen Fremdlings* (1805),⁷⁵⁹ *Curarum exegetico-criticarum in Nahumum prophetam specimen* (1806),⁷⁶⁰ *Moneti Vostoçnih Dinastiy Samanidov i Buidov, s Kontsa IX do Pervoy Polovini XI vv* (1808),⁷⁶¹ *Numophylacium ox'ientale Pototianum* (1813),⁷⁶² *Carmina arabica duo quae Lamica*

⁷⁵³ Zagoskin (1902), *age.*, s. 12.

⁷⁵⁴ Marie-Félicité Brosset, *Christian-Martin Frähn*, Paris: Extr. De: J. As. 1851. II/594-597, s. 8.

⁷⁵⁵ Alderik Blom, "Rasmus Rask in St. Petersburg 1818-1819: Russian-Scandinavian Scholarly Networks and the Old Norse Sources of Medieval Russia", *Romantik: Journal for the Study of Romanticisms*, 6 (1), (2018), s. 21.

⁷⁵⁶ Michael Kemper ve Stephan Conermann, *The Heritage of Soviet Oriental Studies*, (London: Routledge, 2011), s. 31-32.

⁷⁵⁷ Pavel Stepanoviç Savel'jev, *O Jizni i Učenih Trudah Frena*, St. Petersburg: N. Ahmatos, 1855.

⁷⁵⁸ Christian-Martin Frähn, *Aegyptus, auctore Ibn-el-Vardy. Ex apographo Escorialensi una cum lectionibus variis e codice Dresdensi primus edidit, vertit notulisque illustravit.* Галле. 1804.

⁷⁵⁹ Christian-Martin Frähn, *Die Abendstunden des einsamen Fremdlings*. (Aubonne, Jul. 1805). (Ruthenia, oder dritter Jahrgang der St. Petersburgischen Monatsschrift. Herausgegeben von F. E. Schroder und F. B. Albkrs. Dritter Band. St. Petersb. u. Mitau. 1807.

⁷⁶⁰ Christian-Martin Frähn, *Curarum exegetico-criticarum in Nahumum prophetam specimen*. Rostok, 1806.

⁷⁶¹ Christian-Martin Frähn, *Dirgemov", bitykh" Samanidami i Buveygidami-Deylemitami, i byvshikh" bol'sheyu chastno neizvestnymi uchenym"* do sego dnya). Kazan'. 1808.

⁷⁶² Christian-Martin Frähn, *Numophylacium orientale Pototianum*, leviter adumbravit. Kazan. 1813.

dicuntur, alterum Schanfarii, alterum Tograi (1814),⁷⁶³ *Rede bei Gelegenheit der Feier der Einnahme von Paris, gehalten den zehnten März a. St.* (1814),⁷⁶⁴ *Nonnulla de titulorum et cognominum honorificorum, quibus Chani Hordæ Aureæ uti sunt, origine, natura atque usu* (1814),⁷⁶⁵ *Nonnulla de origine vocabuli rossici dengii* (1815),⁷⁶⁶ *De auctorum etiam Arabicorum libris vulgatis crisi poscentibus emaculati, deque critica conjecturali, probans dicta exemplo historiae Saracenicae Elmacini* (1815),⁷⁶⁷ *Bilariæ urbis origo atque fata, Tatarice et latine* (1816),⁷⁶⁸ *De numerum Bulgharicorum forte antiquissimo libri duo* (1817),⁷⁶⁹ *De Academiae Imperialis scientiarum Petropolitanae museo numario Muslemico prolusio prior, qua dum confiât accurata descriptio ejus copia et praestantia obiter contuenda proponitur* (1818)⁷⁷⁰ *Beiträge zur [Hazreti] Muhammedanischen Münzkunde aus St. Petersburg* (1818)⁷⁷¹ *Epitaphium cuficum Mehtens* (1818),⁷⁷² *Onyx cuficus Sorano-Neapolitanus* (1816),⁷⁷³ *Antiquitatis [Hazreti] Muhammedanae monumenta varia* (1820),⁷⁷⁴ *Uras- [Hazreti] Muhammedis* (1820),⁷⁷⁵ *Ueber die Russen und Chasaren* (1819)⁷⁷⁶ gibi ilk dönem eserleri vardır.⁷⁷⁷ Ayrıca; *Vorläufiger Bericht über eine bedeutende Bereicherung an arabischen, persischen und türkischen Handschriften* (1819),⁷⁷⁸ *Schems-eddin Abu-Abdullah Muhammed el-*

⁷⁶³ Christian-Martin Frähn, *Carmina arabica duo quae Lamica dicuntur*, alterum Schanfarii, alterum Tograi. Kazan, 1814.

⁷⁶⁴ Christian-Martin Frähn, *Rede bei Gelegenheit der Feier der Einnahme von Paris*, gehalten den zehnten März a. St. 1814, in der Kirche der deutschen Gemeinde zu Kasan. Von einem Mitgliede derselben.

⁷⁶⁵ Christian-Martin Frähn, *Nonnulla de titulorum et cognominum honorificorum, quibus Chani Hordæ Aureæ uti sunt, origine, natura atque usu*. Kazan. 1814.

⁷⁶⁶ Christian-Martin Frähn, *Nonnulla de origine "vocabuli rossici dengii"*. Kazan'. 1815.

⁷⁶⁷ Christian-Martin Frähn, *De auctorum etiam arabicorum libris vulgatis crisi poscentibus emaculati, deque critica conjecturali, probans dicta exemplo historiae Saracenicae Elmacini*. 1815.

⁷⁶⁸ Christian-Martin Frähn, *Bilariæ urbis origo atque fata, tatarice et latine*. (Fundgruben des Orients. Wien, 1816, t. V).

⁷⁶⁹ Christian-Martin Frähn, *De numerum Bulgharicorum forte antiquissimo libri duo*. Accedit hujus aliorumque aliquot musei Fuchsiani qui date occasione illustrantur numerum tabula aenea. Kazan. CIOICCCXVI. 4. (Pervaya kniga perepechatana iz "Paneg. Memor. Annivers. Inaugur. Univ. Litt. Casan., 1816; vtoraya kniga iz". Ind. Prcel. In Univ. Litt. Cesar. Casan., na 1817 g.).

⁷⁷⁰ Christian-Martin Frähn, *De Academiae Imperialis scientiarum Petropolitanae museo numario muslemico prolusio prior, qua dum confiat accurata descriptio ejus copia et praestantia obiter contuenda proponitur. Particula prima*. Spb. 1818.

⁷⁷¹ Christian-Martin Frähn, *Beiträge zur muhammedanischen Münzkunde aus St. Petersburg, oder Auswahl seltener und merkwürdiger, bis dahin unbekannter muhammedanischer Münzen aus dem Kabinet des kaiserl. Russ. Colleg. Assess. Hr. G. Pflug. Mit einer lithograph. Tafel*. Berlin. 1818.

⁷⁷² Christian-Martin Frähn, *Epitaphium cuficum Melitense, anni p. Ch. N. MCLXXIV*. 1815. {Mem., 1818, t. VII}.

⁷⁷³ Christian-Martin Frähn, *Onyx cuficus Sorano-Neapolitanus*. 1816. (Mem. 1819, t. VH).

⁷⁷⁴ Christian-Martin Frähn, *Antiquitatis muhammedanae monumenta varia*, explicuit C. M. FP. AEHN. Particula I. Petropoli. MDCCCXX.

⁷⁷⁵ Christian-Martin Frähn, *Uras-Muhammedis, Chani Kasimowiensis, quae in Academiae Imp. Scient. Museo Asiatico asservatur theca coranica, interpretatione iUusrata*. (Mem., 1820, t. VIII).

⁷⁷⁶ Christian-Martin Frähn, *Ueber die Russen und Chasaren. Ein Bruchstück aus einem unedirten und bis dahin unbenutzten arabischen Manuscripte des Asiat. Museums der Kais. Acad. der Wissensch., S. Exc. Dem Herrn. Präsidenten S. v. Ouwaroff als Probe der arabischen Schrift der akademischen Buchdruckerei vorgelegt*. 1819.

⁷⁷⁷ Savel'yev (1855), age., s. 60.

⁷⁷⁸ Christian-Martin Frähn, *Vorläufiger Bericht über eine bedeutende Bereicherung an arabischen, persischen und türkischen Handschriften, die das Asiatische Museum der Kais. Akad. der Wissensch. in diesem Jahre*

Dimeschky's kosmographisches Werk (1820),⁷⁷⁹ *Das [Hazreti] Muhammedanische Münzkabinet des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg* (1821),⁷⁸⁰ *De Baschkiris, quæ memoriae prodita sunt ab IbnFoszlano et Jacuto* (1821),⁷⁸¹ *Veteres memoriae Chasarorum ex Ibn-Foszlano* (1821),⁷⁸² *Die Chosroën-Münzen der früheren Arabischen Chalifen* (1822),⁷⁸³ *Ibn-Foszlans* (1823),⁷⁸⁴ *Numi Kufici* (1823),⁷⁸⁵ *De musei Sprewitziani numis kuficis antehac ineditis* (1824),⁷⁸⁶ *Supplément au Mémoire sur les monnaies Arabes des Khosroës* (1824),⁷⁸⁷ *Examen critique d'une monnaie d'Abdul - Melik et de Heddjadj qui a été publiée par O. G. Tychsen* (1825),⁷⁸⁸ *Abulghasi Bahadur Chani historia Mongolorum et Tatarorum* (1825)⁷⁸⁹ *Vorläufiger Bericht über eine neue bedeutende Bereicherung der orientalischen Manuscripte* (1826),⁷⁹⁰ *Für die Herausgabe der Annalen des Tabery aus dem berliner Codex* (1827),⁷⁹¹ *Sur les origines russes* (1827),⁷⁹² *Du caractère d'écriture arabe nommée carmatique* (1828),⁷⁹³ *Die Inschriften von Derbend* (1828),⁷⁹⁴ *Ueber die von Persien an Russland* (1829),⁷⁹⁵ *Ueber das orientalische Münzkabinet der Kaiserlichen Universität*

erhalten hat, nebst einigen Andeutungen von der Einrichtung und den sonstigen Schätzen desselben. (St. Pet. Zeit., 1819, Beilage zu № 91).

⁷⁷⁹ Christian-Martin Frähn, *Schems-eddin Abu-Abdullah Muhammed el-Dimeschky's kosinographisches Werk: Nochbet ud-dehri*. СПб. 1820.

⁷⁸⁰ Christian-Martin Frähn, *Das muhammedanische Münzkabinet des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*. Vorläufiger Bericht. СПб. 1821.

⁷⁸¹ Christian-Martin Frähn, *De Baschkiris, quæ memoriae prodita sunt ab IbnFoszlano et Jacuto*. 1821. (Mem., t. VII).

⁷⁸² Christian-Martin Frähn, *Veteres memoriae Chasarorum ex Ibn-Foszlano, IbnHaukale et Schems-Eddino Damasceno, arabice et latine*. 1821. (Mem., t. VIII).

⁷⁸³ Christian-Martin Frähn, *Die Chosroen-Münzen der früheren arabischen Chalifen*. (Jahresverhandlungen der kurland. Gesellsch. für Liter, u. Kunst. Mitau, 1822. H-r Bd.).

⁷⁸⁴ Christian-Martin Frähn, *Ibn-Foszlans und anderer Araber Berichte über die Bussen alterer Zeit. Text und Uebersetzung mit kritischphilologischen Anmerkungen; nebst drei Beilagen über sogenannte Russen-Stämme und Kiew, die Warenger und das Warenger- Meer, innd das Land Wisu, eben- - 63 - falls nach arabischen Schriftstellern*. СПб. 1823.

⁷⁸⁵ Christian-Martin Frähn, *Numi kufici, qui in Imperatoris Aug. Museo solitario Petropoli servantur*. (Mem., 1823, t. IX).

⁷⁸⁶ Christian-Martin Frähn, *De musei Sprewitziani numis kuficis antehac ineditis, qui Chersonesi humo eruti esse dicuntur, commentatio prior, numos Chalifarum complectens*. 1824.

⁷⁸⁷ Christian-Martin Frähn, *Supplément au Memoire sur les monnaies arabes des Khosroes*. (Ibid., 1824, t. IV).

⁷⁸⁸ Christian-Martin Frähn, *Examen critique d'une monnaie d'Abdul- Melik et de Heddjadj qui a ete publiee par O. G. Tychsen*. (Ibid., 1825, t. VI).

⁷⁸⁹ Christian-Martin Frähn, *Abulghasi Bahadur Chani historia Mongolorum et Tatarorum, nunc primum tatarice edita, auctoritate et munificentia iUustrissimi comitis Nicolai de Romanzoff, Imperii Rossici CanceUarii supremi*. Казань. 1825. folio.

⁷⁹⁰ Christian-Martin Frähn, *Vorläufiger Bericht über eine neue bedeutende Bereicherung der orientalischen Manuscripten-Apparate der Kais. Acad, der Wissensch.* (St. Pet. Zeit., 1826, Beilage zu № 11; As. Mus.).

⁷⁹¹ Christian-Martin Frähn, *Für die Herausgabe der Annalen des Tabery aus dem berliner Codex*. (St. Pet. Zeit., 1827, Beilage № 5).

⁷⁹² Christian-Martin Frähn, *Sur les origines russes. Extraits des manuscrits orientaux, adresses a Mgr. le Comte N. de Romanzoff, chancelier de l'Empire de Russie, dans une suite de lettres depuis Tan 1816 jusqu'a l'an 1825, par M. J. De Hammer*. СПб. 1827.

⁷⁹³ Christian-Martin Frähn, *Du caractere d'écriture arabe nommee carmatique*. (Journ. Asiat., 1828, t. I).

⁷⁹⁴ Christian-Martin Frähn, *Die Inschriften von Derbend*. (St. Pet. Zeit., 1828, № 20- 23 ; As. Mus.,).

⁷⁹⁵ Christian-Martin Frähn, *Ueber die von Persien an Russland in Gemütsheit des Friedens-Tractates von Turkmentschai gezahlten Entschädigungsgelder*. (St. Petersburg. Zeit., 1829, № 56; As. Mus.,).

Charkow (1829),⁷⁹⁶ *Die Bibliothek aus der Scheich-Sefy-Moschee zu Ardebil* (1829),⁷⁹⁷ *Die aus der Achmed-Moschee zu Achalzich für Russland gewonnene orientalische Manuscripten-Sammlung* (1829)⁷⁹⁸ *Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X Jahrhundert* (1830)⁷⁹⁹ *Allgemeiner Ueberblick der in den neueren Zeiten nach St. Petersburg gekommenen orientalischen Handschriften Sammlungen* (1830)⁸⁰⁰ önemli çalışmalarıdır.⁸⁰¹

Fren, 1830 ve 1845 arasında şu çalışmaları yapmıştır: *Ueber die im Jahre 1829 aus Bajesid und Erserum für Russland gewonnenen arabischen, persischen und türkischen Manuscripte* (1830) [1929'daki Erzurum olayları ile ilgili Arapça, Farsça ve Türkçe yazmalar],⁸⁰² "Die Seiner Kaiserlichen Majestät von dem regierenden Schach verehrten persischen Prachtwerke" (1830) [Farslıların oyunu satranç hakkında bir makale],⁸⁰³ *Anzeige einer von der Regierung neu-erworbenen Sammlung orientalischer Werke* (1830) [Hükümet tarafından yeni elde edilen şarkiyat eserleri hakkındadır.],⁸⁰⁴ *Die ältesten arabischen Nachrichten über die WolgaBulgharen, aus Ibn-Foszlans Reiseberichte* (1832) [İbn-i Fadlan'ın Seyahatnamesi'nde Volga-Bulgarları hakkında en eski Arapça haberler],⁸⁰⁵ *Monety Hanov' Ulusa Dzhuchieva ili Zolotoy Ordı* (1832) [Cuci Ulusu veya Atın Orda Hanlarının Sikkeleri, bu kitap 1840'ta Budapeşte'de tekrar basılmıştır.],⁸⁰⁶ *Beleuchtung der merkwürdigen Notiz eines Arabers aus dem XI Jahrhunderte über die Stadt Mainz* (1833) [Mainz şehri hakkında Arapça bir notun

⁷⁹⁶ Christian-Martin Frähn, *Ueber das orientalische Münzkabinet der Kaiserlichen Universität Charkow*. (Hid., 1829, № 43).

⁷⁹⁷ Christian-Martin Frähn, *Die Bibliothek aus der Scheich-Sefy-Moschee zu Ardebil*. (St. Pet. Zeit., 1829, No: 44; As. Mus.).

⁷⁹⁸ Christian-Martin Frähn, *Die aus der Achmed-Moschee zu Achalzich für Russland gewonnene orientalische Manuscripten-Sammlung*. (St. Pet. Zeit., 1829, NN» 138-140; As. Mus.).

⁷⁹⁹ Christian-Martin Frähn, *Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X Jahrhundert n. Ch.* 1830. (Mem. VI ser., t. I.).

⁸⁰⁰ Christian-Martin Frähn, *Allgemeiner Ueberblick der in den neueren Zeiten nach St. Petersburg gekommenen orientalischen Handschriften Sammlungen*. (St. Pet. Zeit., 1830, № 15, As. Mus.).

⁸⁰¹ Savel'yev (1855), age., s. 62-65.

⁸⁰² Christian-Martin Frähn, *Ueber die im Jahre 1829 aus Bajesid und Erserum für Russland gewonnenen arabischen, persischen und türkischen Manuscripte*. (St. Pet. Zeit., 1830, № 47 - 48; As. Mus.).

⁸⁰³ Christian-Martin Frähn, *Die Seiner Kaiserlichen Majestät von dem regierenden Schach verehrten persischen Prachtwerke*. (St. Pet. Zeit., 1830, No 16).

⁸⁰⁴ Christian-Martin Frähn, *Anzeige einer von der Regierung neu-erworbenen Sammlung orientalischer Werke*. (St. Pet. Zeit., 1830, № 88; As. Mus.).

⁸⁰⁵ Christian-Martin Frähn, *Die ältesten arabischen Nachrichten über die WolgaBulgharen, aus Ibn-Foszlans Reiseberichte. Der Text kritisch berichtigt, mit treuer Uebersetzung begleitet und den nothigen Erläuterungen versehen*. 1832. (Mem. VI ser., t. I.).

⁸⁰⁶ Christian-Martin Frähn, *Monety khanov" Ulusa Dzhuchiyeva ili Zolotoy Ordys" monetami raznykh" in ykh" mukhammedanskikh" dinastsh v" pribavlenii; iz" prelshyago sobran'ya G. prof., st. Sov. i kav. K. Fukhsa, v" Kazani prinadlezhayemye tsar'skemu Imperatorskomu Universitetu. Perevel" s" nemetskago Mikhail" Volkov", ad"yunkt"-professor" arab, yaz. Pri Imp. S. Tseterb. Uni'. (S" 18 tablits, i 4 vin'yetami)*. Spb. 1832.

izahıdır.]⁸⁰⁷ *Die chinesische Sammlung des Obristen Ladyschensky* (1833) [Albay Ladyschensky'nin Çin Koleksiyonu],⁸⁰⁸ *Volshebnyya chary u* [Hazreti] *Magometan* (1833),⁸⁰⁹ *Notice chronologique d'une centaine d'ouvrages pour la plupart historiques et géographiques, tant Arabes que Persans et Turcs* (1833),⁸¹⁰ *Indications bibliographiques relatives pour la plupart à la littérature historico-géographique des Arabes, des Persans et des Turcs* (1845)⁸¹¹ *Paralipomena numorum in tab. Delineatorum, seu variarumdynastiarum* [Hazreti] *Muhammedanorum* (1834)⁸¹² *Erklärung der Arabischen Inschrift des eisernen Thorflügels zu Gelathi in Imereth* (1835)⁸¹³ vs. sayılabilir.⁸¹⁴

Fren, 1835 tarihinde “Ibn-Abi-Jakub el Nedim’s Nachricht von der Schrift der Russen im X Jahrhunderte n. Ch., kritisch beleuchtet”⁸¹⁵ diye bir makale yazmıştır.⁸¹⁶ Fren Arap bibliyografi *İbnü’n Nedîm*’in “*el-Fihrist*”ini okumuş ve Rusların, Kiril öncesi dönemde, başka milletlerce nasıl ele anıldığını etraflıca incelemiştir. 1840’ta Almanca *Miscellen aus dem Gebiete der Orientalischen Litteratur* [Doğu Edebiyatı Alanında Çeşitli Eserler] kitabını yazmıştır.⁸¹⁷ 1836’dan sonra ölene değin; doğu nümizmatığı, Rumänzow Müzesi’nin el yazmaları, Müslümanların zenginlikleri, Altın Orda Tarihi, Hive ve Buhara Hanlığı, önemli el yazmaların elde edilmesi, güney Sibirya mezar buluntuları, Abbasi Dönemi, Arap Sikkeleri, İmam Ali Rıza’nın ölümü hakkında, Cengiz Han zamanı İran paraları, Samani Hanedanı, Yuluk Arslan’ın cenaze merasimi, çeşitli para koleksiyonları, Doğu eserlerine ait kataloglar, Ermitaj Müzesi paraları ve sikkeleri, M. Mouhlin’skiy ve Mısır eserleri, Kafkasya kökenli bir halk olan Kubeçi’ler, Arapça kaynaklara göre Rus halkının ortaya çıkışı, Volga Bulgarlarının Mekke’ye Hac

⁸⁰⁷ Christian Martin Frähn, *Beleuchtung der merkwürdigen Notiz eines Arabers aus dem XI Jahrhunderte über die Stadt Mainz*. 1833. (Mem. VI ser. II).

⁸⁰⁸ Christian Martin Frähn, *Die chinesische Sammlung des Obristen Ladyschensky*. (St. Pet. Zeit., 1833, № 148; As. Mus.).

⁸⁰⁹ Christian Martin Frähn, *Volipebnyya chary u Magometan*. (Spb. Vt'd., 1833, № 214; As. Mus.).

⁸¹⁰ Christian Martin Frähn, *Notice chronologique d'une centaine d'ouvrages pour la plupart historiques et géographiques, tant arabes que persans et turcs, qui manquent en grande partie aux différentes bibliothèques de l'Europe et dont il serait à propos que les personnes qui sejourner dans le Levant cherchassent dans l'intérêt des sciences à se procurer les originaux ou des copies fideles*. 1833,.

⁸¹¹ Christian Martin Frähn, *Indications bibliographiques relatives pour la plupart à la littérature historico-géographique des Arabes, des Persans et des Turcs, spécialement destinées à nos employés et voyageurs en Asie*. 1845.

⁸¹² Christian Martin Frähn, *Paralipomena numorum in tab. Delineatorum, seu variarum dynastiarum muhammedanorum, maxime gentis Seldshukidicae, numi anecdoti*. 1834. (съ 2 таб.). (Me'm. VI ser., t. H).

⁸¹³ Christian Martin Frähn, *Erklärung der arabischen Inschrift des eisernen Thorflügels zu Gelathi in Imereth*. 1835. (Mem. VI ser., t. HI).

⁸¹⁴ Savel'jev (1855), age., s. 66-68.

⁸¹⁵ Christian Martin Frähn, *Ibn-Abi-Jakub el Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen im X Jahrhunderte n. Ch., kritisch beleuchtet*. 1835. (Со снимкомъ письменъ). Me'm. VI ser., t. III).

⁸¹⁶ Savel'jev (1855), age., s. 68.

⁸¹⁷ Christian Martin Frähn, *Miscellen aus dem Gebiete der Orientalischen Litteratur*, St. Petersburg: 1840.

ziyaretleri, Tatar paraları, Müslümanların küçük risalelerinin toplanması, Mısır kökenli eserlerin zenginleştirilmesine dair rapor, Gürcistan paraları, Kazan Valiliği kufi sikke koleksiyonu, Madeni paralar için yapılan eski kazıların topografik araştırılması ve bulundukları yerin tesbit edilmesi, Rusya’da bulunan oryantal sikkeler, Kurgan madeni paraları, doğu el yazmalarına ait yeni katalogların hazırlanması, Mitauischen Müzesi’ndeki doğu paraları, Bilimler Akademisi Müzesi el yazmaları hakkında raporlar vs. gibi konular hakkında 70’e yakın çalışma yapmıştır.⁸¹⁸ O’nun basılmamış eserlerinin en önemlisi [1815’ten itibaren] tüm hayatı boyunca tamamlamaya çalıştığı, *Kritičeskiy Slovar’ Arabskago Yazıka*⁸¹⁹ (Arap Dilinin Eleştirel Sözlüğü)’dır.⁸²⁰ Fren’in Arabistika konusundaki edebi etkinliğine hayran kalmamak elde değildir. Oryantalizm alanında Fren tüm hayatı boyunca hiç durmadan çalışmıştı. Yaptığı gayretin çoğu zaman kaba ve teknik bir iş olmasına rağmen ürettiği bilgi Müslüman halklara dair [Bulgar, Tatar, Hazar, Arap, Farisi ve Türk] yeni materyallerin keşfi ve yayınlanması ile ilişkiliydi. Kısaca söylenecek olursa Fren’in Rus oryantalizmine en mühim katkısı Arapça dilbilimi, İslam tarihi ve nümizmatik sahalarında olmuştur.⁸²¹

İmparatorluk St. Petersburg Bilimler Akademisi’nin en yetkin üyelerinden biri olan Oryantalist Tarihçi Boris Andreyeviç Dorn [Alm. Johann Albrecht Bernhard] (1805-1881) 1827’den 1835’e kadar Harkov Üniversitesi’nde şarkiyat çalışmaları profesörüydü. Harkov’a Fren’in tavsiyesi ile gelen Dorn burada Arapça, Farsça, Türkçe’nin yanı sıra İbranice, Sanskritçe ve Etiyopyaca gibi nispeten daha az bilinen dilleri de öğretti. O, 1846’da Fren’in halefi olarak Asya Müzesi müdürlüğüne atandı.⁸²² Dorn’un temel ilgi alanı İran, Afganistan ve nümizmatik idi fakat Müze’deki görevi vesilesiyle Arapça-Türkçe yazmalarla da ilgilendi. Bu ise O’nu zamanla şarkiyat konusunda döneminin yetkin bir otoritesi haline getirdi. Hatta Dorn bir süre Fren ile birlikte Müze’ye yeni sikkeler kazandırma hususunda da çalışmıştı. Müze koleksiyonuna 1844’te alınan Pehlevi ve Arap sikkelerine dair [mektup şeklindeki] nümizmatik raporu bu birlikteliğe işaret etmektedir.⁸²³

⁸¹⁸ Savel’yev (1855), *age.*, s. 69-73.

⁸¹⁹ Christian Martin Frähn, *Kritičeskiy Slovar’ Arabskago Yazıka*, (St. Petersburg, 1855-1877).

⁸²⁰ Savel’yev (1855), *age.*, s. 74.

⁸²¹ Savel’yev (1855), *age.*, s. 75.

⁸²² Olga Vladimirovna İodka, *Akademik B. A. Dorn v Peterburge, Nemtsı v Sankt-Peterburge (XVIII-XX vv.)*, (St. Petersburg: Biograficheskiy Aspekt Vıp.6, 2011), s. 74.

⁸²³ Boris Dorn, “Ueber eine neue Bereicherung des Asiatischen Museums (lu le 16aout 1844)”, *Dorn B. Das Asiatische Museum*, Pril No: 148, 1844, s. 696-700.

Dorn, Fren tarafından başlatılan doğu el yazmaları inceleme işine devam etti ve selefi gibi aynı el yazmalarını kullanarak İran'ın Hazar bölgelerini araştırmaya başladı. Büyük ölçüde Asya Müzesi ve İmparatorluk Halk Kütüphanesi'nin Arapça/ Farsça el yazma ve sikke materyallerine dayanarak 140'tan fazla eser kaleme aldı. O'nun *Kuruluşundan Bu Yana Asya Müzesi'nin Tarihi* adlı eseri 1846'da yayımlandı.⁸²⁴ Ayrıca Kazan'da yayımlanan ve 1801-1866 yılları arasındaki İslami kitapları ihtiva eden ayrı bir katalog da derlemiştir. 1852'de, Rus doğu çalışmaları alanındaki ilk özel doğu el yazmaları ve gravürler kataloğunu yayımladı. Hayatı boyunca dönemin bilimsel dergilerinde doğu el yazmaları hakkında düzenli raporlar kaleme aldı. Dorn, yaptığı faaliyetler açısından Rus oryantalizminde; tarihçi, coğrafyacı, filolog, araştırmacı, el yazmaları ve madeni paralar uzmanı olması yönünden tam anlamıyla *ansiklopedist-oryantalist* diyebileceğimiz bir çizgide yer almaktaydı.⁸²⁵ Eserleri içinde; *Akademik Fren i Yego Uçenaya Deyatel'nost'* (Akademisyen Fren ve Bilimsel Faaliyetleri) 1855,⁸²⁶ *Novaya Kolleksiya Rukopisey v İmp. Publ. Biblioteke* (İmparatorluk Halk Kütüphanesindeki Yeni El Yazmaları Koleksiyonu) 1859,⁸²⁷ *Aziatskiy Muzey İmp. Ak. N.* (İmparatorluk Bilimler Akademisi Asya Müzesi) 1864,⁸²⁸ *Materialı k Poznaniyu İranskih Nareçiy* (İran Lehçelerinin Bilgisi İçin Materyaller) 1866,⁸²⁹ *Kaspiy, O Pohodah Drevnih Russkih v Tabaristan* (Hazar, Eski Rusların Tabaristan'a Yaptığı Seferler) 1875⁸³⁰ ile *Sistemat: Ukazatel'k İzdaniyam İmp. Akad. Nauk* (Dizge: İmparatorluk Bilimler Akademisi Basımlar Dizini) 1875⁸³¹ vs. anmakta fayda vardır.⁸³² Yazdığı bazı makalelerde Ebu'l-Fazl Muhammed bin Hüseyin el-Beyhaki (XI. yy.), Yahya bin Abdel'latif el-Kazvî (XVI. yy.), Zekeriyâ bin Muhammed el-Kazvî (XIII. yy.), Ebu'l-Fazl ibn Mübarek (XVI. yy.) Şerefhan Bitlisi (XVI. yy.) vb. gibi İran'lı tarihçi ve coğrafyacıları değinmiştir.⁸³³ Asya Müzesi'nin ilk iki müdürü Fren ve Dorn'dan sonra

⁸²⁴ B. Dorn, *Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1846.

⁸²⁵ Entsiklopediya Vsemirnaya İstoriya "Dorn, Boris Andreyevich", (2005), https://w.histrf.ru/articles/article/show/dorn_boris_andrieievich adresinden erişildi. [Erişim tarihi: 23 Eylül 2021].

⁸²⁶ B. Dorn, *Akademik Fren i Yego Uçenaya Deyatel'nost'*, «Uçoniye zapiski Akademii nauk». 1855.- T. III, vıp. 3.

⁸²⁷ B. Dorn, *Novaya Kolleksiya Rukopisey v İmp. Publ. Biblioteke*, «Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşçeniya». -1859, kn. 12.

⁸²⁸ B. Dorn, *Aziatskiy Muzey Imperatorskoy Akademii Nauk*, «Uçoniye zapiski Akademii nauk». - 1864. - T. V, vıp. 2.

⁸²⁹ B. Dorn, *Materialı k Poznaniyu İranskih Nareçiy*. - SPb., 1866.

⁸³⁰ B. Dorn, *Kaspiy. O Pohodah Drevnih Russkih v Tabaristan*, «Zapiski Akademii nauk». -1875. -T. XXVI.-Kn. 1 (i otd. İzdaniye).

⁸³¹ B. Dorn, *Sistemat: Ukazatel' k İzdaniyam İmp. Akad. Nauk*, St. Petersburg, 1875.

⁸³² İ. E. Andreyevskago, "Dorn, Boris Andreyevich", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XI (1893), s. 49-50.

⁸³³ Kim ve Şastitko (1990), age., s. 255.

gelen sorumlu kişi kelimenin tam manasıyla gerçek bir Arabist ve oryantalist olan Victor Romanoviç Rozen'dir.⁸³⁴

Baron Viktor Romanoviç Rozen (1849-1908), Rus oryantalizminin değişik dallarıyla ilgilenmiş bir oryantalisttir. St. Petersburg Üniversitesi *Doğu Dilleri Fakültesi*'ni bitirdikten sonra Leipzig'e gitmiş ve Sylvester de Sacy'nin ğrencisi meşhur Alman Oryantalist *Heinrich Leberecht Fleischer*'den Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri almıştır. 1872'de yüksek lisans, 1883'te ise Arap edebiyatı doktora derecesini almıştır. 1881-1882'de İmparatorluğun en önemli oryantal kurumlarından biri olan Asya Müzesi'nin sorumluluğunu yürütmüştür. 1893'te St. Petersburg'ta Doğu Dilleri Fakültesi Dekanlığı'na atanmış, 1895'ten ölene değin *Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti*'nin başkanlığını üstlenmiştir.⁸³⁵

Baron Rozen, St. Petersburg'ta Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılarak Rus şarkiyatçılığının merkezileştirilmesi fikrine de karşı çıkmaktaydı. Arapça, Farsça ve Türkçe gibi doğu dillerinin diğer üniversitelerin tarih-filoloji fakültelerinde (Moskova, Kazan, Harkov vs.) yaygınlaştırılarak öğretilmesini savunmaktaydı/ istemektedir. Türkistan'daki (Kazan ve Taşkent vb.) yerli oryantalistlerin yetişmesini ve bölgedeki Arap harfleriyle [uzun bir dönem boyunca] yazılmış eserlerin tetkik edilmesini önemsemektedir. Kendi ıkarttığı *Zapiski* (Notlar) dergisinde bu görüşlerini defalarca dile getirmişti. Rus oryantalizminin derinleşmesi, genişlemesi ve ileriye gitmesi için taşradaki oryantalistlerin sadece malzeme toplamakla kalmaması/ yetinmemesi icabında kendilerini geliştirmeleri gerektiğini de vurgulamaktaydı. O'nun oryantalizm çalışmalarında İslam konusu da önemliydi. Rozen, "sadece Arap şiiri ve edebiyatını hatta Arap ilmini öğrenmeyi değil, İslam'ı araştırmanın Arabiyatılığın hakik ve elzem bir sorumluluğu olduğunu düşünüyordu. Ona göre İslm: Arap halkının diplomasıdır. İnsanlığın kültürel tarihine mühim bir katkıdır. Arap eğitimini aydınlatan ışıktır."⁸³⁶

Serikov'a göre Rozen, Rus oryantal çalışmalarının millileşmesini [Rusça yapılmasını] ve Avrupa oryantal çalışmaları ile eşit hale gelmesini istemektedir. Rozen'in Rusya'daki doğu araştırmaları faaliyetleri, Alman *Gustav Weil* ya da *Carl Heinrich Becker*'in çalışma stiline benzemektedir. Rozen'in gayretleriyle tıpkı Alman

⁸³⁴ V. V. Bartold and Cengiz Buyar, "V. R. Rozen ve Rus şarkiyatçılığı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6, (2004), s. 11-15.

⁸³⁵ P. V. Gusterin, *Koran Kak Ob'yekti İzuçeniya*, (Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014), s. 41.

⁸³⁶ Vasilij Viladimiroviç Barthold, "V. R. Rozen ve Rus şarkiyatçılığı", ev. Cengiz Buyar, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 06, (2004), s. 11-15.

oryantalizminde olduğu gibi Rus oryantalizminde; “*Egzotik*” olan oryantal çalışmaları uygulamalı bir disipline dönüşmüş ve oryantal çalışmaları sırasında elde edilen bilgiler siyaset, ordu ve ticaretin ihtiyaçları için kullanılmaya başlanmıştır.⁸³⁷ Rozen’in çabalarıyla Rusyadaki geleneksel “doğu-batı” ikilemi ortadan kalkmış, bunun sonucunda Rus kültürü aynı anda hem batı hem de doğu kültürünün bir uzantısı olarak algılanmaya başlanmıştır.⁸³⁸ Rozen’in öğrencilerinden V.V. Barthold, N. Ya. Marr, S. F. Oldenburg, İ. Yu. Kraçkovskiy, F. I. Şçerbatskiy, A. A. Vasilyev gibi daha sonra bu anlayışı; “*Baron Rozen Ekolü*” olarak yaşatmışlardır.⁸³⁹

Vera Tol’ts’a göre Rusya’da XIX. yüzyılın 80’lerinden XX. yüzyılın 20’li yıllarının sonuna kadar olan dönemde iki siyasi ideoloji, iki siyasi fenomen hakimdi; *milliyetçilik* ve *emperyalizm*. Rozen’in Arabiyat, Farsiyat ve Türkiyat alanında yürüttüğü çalışma tarzı Rusya’nın ulusal siyasetinin oluşumunu da şekillendirmişti. Rus oryantalistleri İngiliz, Fransız ve Almanlardan farklı olarak, doğu halkları ve kültürleriyle ilgili “sömürge küstahlığından” kaçınmak için kendi yaklaşımlarını formüle etme niyetlerine özel bir önem vermektedir. Tabi ki Rus oryantalistleri ve ulusal emperyal ideoloji arasında bir bağıntı vardı fakat bu noktada Rozen örneğinde olduğu gibi uluslararası oryantal söylemden de bir miktar kaçınma söz konusuydu. XIX. yüzyılda Rus oryantalistleri uluslararası bağlama mükemmel bir şekilde entegre olmalarına ve *Rus Doğu Çalışmaları* [Vostokovedeniye] dedikleri şeyi yaratmaya çabalamalarına rağmen kendilerini gerçekte Rus bilim adamları olarak adlandırmaktaydılar. Kendilerine özgü bilimsel profilleri olması gerektiğine inanmışlardı; buna ek olarak Rus dilinin Avrupa uluslararası bilim camiasında yaygın şekilde kabul görmesi için de savaşıyorlardı.⁸⁴⁰ XIX. yüzyılın sonunda imparatorluklar büyük ölçüde milliyetçilik ideolojisi yüzünden yıkılmıştı. Ruslar’ın İngiliz ve Fransız sömürge imparatorluklarının başına gelen kaderi yaşamamaları için de salt oryantalist klişelerden ve sömürge anlayışından bir nevi kaçındığını söyleyebiliriz. Rus oryantalistleri bilim adamları her ne kadar *nesnel/ tarafsız* olmaya çalışsa da [Bu idealize edilmiş bir görüştür.] içinde bulundukları toplumun uluslaşma (milliyetçilik) fikirlerinden kaçamamışlardır. Buna rağmen Rusların kendilerini hem batılı hem doğulu görmeleri nedeniyle bir Avrupalının Oriente bakış tarzı

⁸³⁷ N. İ. Serikov, 2001, “Rozen Victor Romanoviç” Institut Vostoçnih Rukopisey Rossiiskoy Akademii Nauk (İVRAN), http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=725 adresinden erişildi, s. 5-12. [Erişim tarihi: 24 Eylül 2021].

⁸³⁸ Vera Tol’ts, *Sobstvennyy Vostok Rossii*, (Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2013), s. 1-17.

⁸³⁹ Serikov (2001), *age.*, s. 3.

⁸⁴⁰ Vera Tol’ts ve Kirill Kobrin, 2011, “O Sobstvennyy Vostok Rossii” (Otçet), <https://www.svoboda.org/a/24343615.html> adresinden erişildi, s. 3-9. [Erişim tarihi: 24 Eylül 2021].

gibi kendi doğularına bakmamışlar, tutumları da farklı olmuştur. Rus oryantalistleri *şarklılaştırma* (ötekileştirme) yerine *yerlileştirmeyi* (endenisation) bir nevi aidiyet vermeyi ve narodlaştırmayı tercih etmişlerdir. Bu durum Osmanlı'nın milliyetçilik ideolojisinin yaygınlaşması sonucu yara almasına [Münevverlerin Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık ve batıcılık fikirlerinde tercih noktasında bulunması durumunu düşünelim.] ve yıkılışına benzetilebilir. Rusya'nın tersine imparatorluk süreci yaşamasından doğan kimlik bunalımı SSCB döneminde Türkistan'da otonom "Hayali Devletlerin"⁸⁴¹ kurulmasıyla bir miktar aşılmaya çalışılmış fakat 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla imparatorluk içindeki halklar yine öz kimliklerine dönmüş ve bağımsızlıklarını kazanmışlardır.⁸⁴²

Rozen'in yüksek lisans tezi olan *Drevnearabskaya Poeziya i Yeyo Kritika* (Eski Arap Şiiri ve Eleştirisi) 1872'de basılmıştır.⁸⁴³ 82 sayfa olan bu tezde Rozen; eski Arap şiirinin özelliklerini anlattıktan sonra İslam öncesi Arap toplumu ve şiir anlayışını tetkik etmiş, kaside konusunu işlemiş, eski Arapların dini durumunu ve kadercilik anlayışını açıklamıştır.⁸⁴⁴ 1878'de yayımlanan *İzvestiya Al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah* (El-Bekri ve Diğer Yazarların Ruslar ile Slavlar Hakkındaki Görüşleri) kitabında İsrailli İbrahim ibn Yakub'un yaşadığı zaman, Slav ve Bulgar adının açıklanması, Bulgarların Çuvaşlarla akrabalığı, Pagan Rus ve Norman kimliği vb. konularına değinilmiştir.⁸⁴⁵ Rozen'in doktora tezi olan *İmperator Vasiliy Bolgaroboytsa* (Bulgar İmparatoru Vasiliy) 1883 Antakyalı Vakanüvist Yahya'dan aktarılmış bir çalışmadır.⁸⁴⁶ Yazarın bir diğer çalışması olan *Zametka o Letopisi Agapiya Manbidjskogo* (Menbiçli Agapius'un Vakayinamesi Hakkında Bir Not) 1884, X. yüzyıl Hristiyan Arap tarihçisi Hierapolis'li Agapius'un "*Kitab al-'Unvan*"ı hakkındadır.⁸⁴⁷ Bir katalog olan *Les Manuscrits Arabes de L'Institut des Langues Orientales* (Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Arapça El Yazmaları) [268 sayfadan mütevellit] 1877'de çıkmıştır.⁸⁴⁸ Baron Rozen'in

⁸⁴¹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), s. 19-26.

⁸⁴² Erol Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde yeni uluslaşma süreçleri üzerine bir değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika* 05 (2006), s. 112-133.

⁸⁴³ Viktor Romanoviç Rozen, *Drevnearabskaya Poeziya i Yeyo Kritika*, (SPb., 1872).

⁸⁴⁴ Viktor Romanoviç Rozen, *Drevnearabskaya Poeziya i Yeyo Kritika*, (Sankt-Peterburg: Tip. Akad. Nauk, 1872), s. 1-82.

⁸⁴⁵ Viktor Romanoviç Rozen, *İzvestiya Al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, (St. Petersburg: Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk, 1878).

⁸⁴⁶ Viktor Romanoviç Rozen, *İmperator Vasiliy Bolgaroboytsa*, (St. Petersburg: Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk, 1878).

⁸⁴⁷ Viktor Romanoviç Rozen, "Zametki o Letopisi Agapiya Manbidjskogo", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, No. 1, (1884).

⁸⁴⁸ Viktor Romanoviç Rozen, *Les Manuscrits Arabes de L'Institut des Langues Orientales*, (Saint-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Iprériale des Sciences, 1877).

Notiz über eine merkwürdige Arab, Handschrift (Arapça Elyazısı Bir Not Hakkında) 1879,⁸⁴⁹ *Zur Arab, Literaturgeschichte der älteren Zeit, Ibn-Quteiba* (Arap'lara Dair, Eski Dönemin Edebi Tarihi, İbn-i Kuteybe) 1880,⁸⁵⁰ *Notices sommaires des manuscrits Arabes du Musée Asiatique* (Asya Müzesi'nin Arapça El Yazmalarının Özet Kayıtları) 1881,⁸⁵¹ *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsiglià Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection/ Atti della R. Accademia dei Lincei* (Bologna'daki Marsigli Koleksiyonu'nun doğu el yazmaları üzerine notlar ve ardından aynı koleksiyondaki Arapça el yazmalarının tam listesi/ Atti della R. Accademia dei Lincei) 1885,⁸⁵² *Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales etc.* (Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Bilimsel Koleksiyonları vb.) 1891,⁸⁵³ *Les manuscrits persans de l'Institut des langues orientales* (Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Farsça El Yazmaları) 1896⁸⁵⁴ isimli çalışmaları da vardır.⁸⁵⁵ Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti başkanlığı sırasında Rozen 1886'da *İzvestiya*'yı yayımlamaya başladı. Bu dergi çerçevesinde Arabistika alanında birçok çalışmaya da imza atmıştır.⁸⁵⁶

St. Petersburg Üniversitesi'nde XIX. yüzyılın başlarından itibaren ilk Arap çalışmalarını başlatan kişi gazeteci ve yazar *Osip İvanoviç Senkovski* (1800-1858) olmuştur. Senkovski, daha 18 yaşındayken *Lokman'ın Masalları'nı* (Arapça'dan) Lehçe'ye çevirmişti. 1819-1821'de Türkiye, Suriye ve Mısır'ı kapsayan bir seyahat gerçekleştirmiş ve bu gezi hakkında belgeler toplayıp raporlar yayımlamıştır.⁸⁵⁷ Bu geziden St. Petersburg'a bilimsel eserler ve eski Arapça el yazmaları da getirmiştir. *Otrivki iz Puteşestviya po Yegiptu, Nubii i Verhney Efiopii* (Mısır, Nubia ve Yukarı Etiyopya'ya Yapılan Bir Geziden Notlar) 1821'de⁸⁵⁸ yayımlanmıştır.⁸⁵⁹ 1822-1847 arasında St. Petersburg Üniversitesi'nde Arap ve Türk Edebiyatı profesörüymen

⁸⁴⁹ Viktor Romanoviç Rozen, «*Notiz über eine merkwürdige arab. Handschrift*» («Bulletin de l'Ac. Imp. Des Sc.», XXVI, 1879).

⁸⁵⁰ Viktor Romanoviç Rozen, *Zur arab. Literaturgeschichte der älteren Zeit. Ibn-Quteiba* (ib., XXVII, 1880).

⁸⁵¹ Viktor Romanoviç Rozen, *Notices sommaires des manuscrits arabes du Musée Asiatique* (CPI6., 1881).

⁸⁵² Viktor Romanoviç Rozen, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsigli à Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*, (РИМ, 1885, «Atti della R. Accademia dei Lincei», vol. XII).

⁸⁵³ Viktor Romanoviç Rozen, *Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales etc.* (1891).

⁸⁵⁴ Viktor Romanoviç Rozen, *Les manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*, (Paris, 1896).

⁸⁵⁵ İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, «Spisok Trudov Barona V. R. Rozena», *IIAN. Seriya VI.*, № 2, 1908, s. 182-195.

⁸⁵⁶ İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki, Kraçkovskiy I. Yu. İzbrannıye Soçineniya*, T. V. M.: L.: İzdatel'stvo AN SSSR, 1958, s. 98-105.

⁸⁵⁷ Osip İvanoviç Senkovski, *Basni Lukmana* (s arabaskogo), 1819.

⁸⁵⁸ Osip İvanoviç Senkovski, «*Otrivki iz puteşestviya po Yegiptu, Nubii i verhney Efiopii*» (1821), *pozzhe-«Vospominaniya o Nubii i Sirii», na pol'skom- «Wyiatek z opisu podrózy do Nubii i wyższej Etiopii»* (1822).

⁸⁵⁹ P. Savel'yev, *O Jizni i Trudah O. İ. Senkovskogo; Senkovskiy O. I. (Baron Brambeus)*, *Sobr. Soç.* T. I. Spb, 1858, s. 32.

Müslüman doğunun tarihi, filolojisi ve etnografyası üzerine birkaç çalışma yayımlamış, klasik Arap edebiyatından bir dizi çeviri yapmıştır. Öğrencileri olan M. G. Volkov, V. V. Grigor'yev, V. G. Tizengauzen, David Çubinaşvili gibi bazı Rus oryantalistleri de yetiştirmiştir.⁸⁶⁰ Senkovski, sonraki yıllarda Arapça ve Türkçe'den yarı çeviri şeklinde bir dizi doğu masalı ve hikâyesi yayımlamıştır. James Morier'in *İsfahanlı Hacı Baba'nın Maceraları* adlı romanının devamı niteliğindeki *Hacı Baba'nın Londra'daki Maceraları* 1831'de⁸⁶¹ ortaya çıkmıştır.⁸⁶² 1840-1861 yılları arasında Üniversitede Arapça derslerini Senkovski'nin yerine Mısırlı Şeyh Muhammed Ayyad Tantavi vermiştir. Tantavi, Arapça dil bilgisi, Rusçadan Arapçaya çeviri, konuşma dili, doğu hat sanatı ve el yazmaları okuma dersleri verdi. Tantavi, Arapça bir ders kitabı olan [Fransızca] *Traité de la Langue Arabe Vulgaire* (Leipzig, 1848)⁸⁶³ ile St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin bültenlerinde yayımlanan bir dizi makale yazmıştır. *Tukhfat al-azkia bi-akhbar bilad Rusiya* 1850'de yayımlanmıştır.⁸⁶⁴ O'nun teoloji, dilbilgisi ve retorik ders kitaplarıyla ilgili inceleme ve şerhe dayanan 35 civarında eseri vardı.⁸⁶⁵ Üniversite'nin bir diğer Arapça Hocası; Mihail Timofeyeviç Navrotskiy'nin (1823-1871) Rusya'da Arap dilinin yapısını sistematik olarak inceleyen ilk eserlerden biri olan *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*'sı (Arapça Gramer Deneyimi) 1867'de ortaya çıkmıştır.⁸⁶⁶ Sonraki yıllarda Arap dili kafedrasında Vladimir Fedoroviç Girgas, Baron Rozen, Nikolay Yakovleviç Marr, Vasiliy Vladimiroviç Barthold [*Konstantinopolis ve Kahire Kütüphanelerindeki Bazı Doğu El Yazmaları Üzerine*,⁸⁶⁷ *Avrupa ve Rusya'da Şarkiyat Tarihi*,⁸⁶⁸ *Müslüman Kültürü*,⁸⁶⁹ *IX Ciltlik Toplu Eserleri vb. ile Ünlü İslam Ansiklopedisi* madde yazarlarındandır.], İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy [*Rusça Kur'an Çevirisi*,⁸⁷⁰ *Rusça*

⁸⁶⁰ Savel'yev (1858), *age.*, s. 32.

⁸⁶¹ Osip İvanoviç Senkovski, *Pohojdeniya Hadji-Babı v Londone*, 1831.

⁸⁶² V. G. Belinskiy, *Polnoye Sobraniye Soçineniy Ukazateli*, (Moskva: İzd. Akd. Nauk SSSR, 1959), s. 705.

⁸⁶³ Muhammed Ayyad Tantavi, *Traité de la langue arabe vulgaire*. - Leipzig: imp. de Guillaume Vogel, 1848.

⁸⁶⁴ Muhammed Ayyad Tantavi, «Podarok smışlenim s soobşçeniyami pro stranu Rossiyu» - «Tukhfat al-azkia bi-akhbar bilad Rusiya», 1850.

⁸⁶⁵ N. N. D'yakov, "(VF SPbGU) Şeyh Muhammad 'Ayyad at-Tantavi (1810-1861): professor Vostoçnogo fakul'teta SanktPeterburgskogo Universiteta", *Rossiya i Arabskiy mir: k 200-letiyu professora Sankt Peterburgskogo universiteta Şeyha at-Tantavi (1810-1861)*, 2-3 noyabrya 2010 g.: Materialı konferentsii / Otv.red. N. N. D'yakov, A. S. Matveyev. - SPb., 2010, s. 1-12.

⁸⁶⁶ Mihail Timofeyeviç Navrotskiy, *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*, (Moskva: LKI; İzdaniye, 2007).

⁸⁶⁷ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, «O nekotoryh vostoçnih rukopisyah v bibliotekah Konstantinopolya i Kaira» («Zapiski Vostoçnogo Otdela», t. XVIII, 1908).

⁸⁶⁸ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii*: Lektzii. çit. v İmp. S.-Peterb. Un-te. - Sankt-Peterburg: tip. M. M. Stasyuleviça, 1911. - XIV, 282 s.- (İzdaniya Fakul'teta vostoçnih yazıkov İmperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta; № 38).

⁸⁶⁹ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Mussulman Culture (англ.) / Hasan Shaheed Suhrawardy*. - Kolkata: University of Calcutta, 1934. - XXVIII.

⁸⁷⁰ İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Perevol na russkiy yazık Koran*. (Pervoye izdaniye: Koran. Perevod i kommentarii İ. Yu. Kraçkovskogo. Redaktor V. I. Belyayev. Predisloviye V. I. Belyayeva i P. A. Gryazneviça. M., 1963.), (sm. Perevody Korana na russkiy yazık).

1001 Gece Masalları Çevirisi,⁸⁷¹ XIX. Yüzyıl Sonu Neo-Arap Edebiyatı,⁸⁷² Arapça El Yazmaları Üzerine,⁸⁷³ Araplarda Coğrafi Edebiyat Tarihi⁸⁷⁴ vs. yazarıdır.], Aleksandır Kasimoviç Kazem-Bek, Anton Osipoviç Muhlinskiy [Üniversiteler İçin Osmanlıca Dersleri kitabının yazarıdır.],⁸⁷⁵ Pavel Konstantinoviç Kokovtsov, Viktor İvanoviç Belyayev gibi âlimler çalışmıştır.⁸⁷⁶ St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde XIX. yüzyılın başından sonuna değin Arap çalışmaları; tarih, antropoloji, etnografya, filoloji vb. gibi disiplinlerden de faydalanılarak yetkin bir şekilde yürütülmüştür denilebilir.⁸⁷⁷

Kazan Üniversitesi'nin oryantalizm çalışmalarının doğuşu bu şehrin batı ve doğu medeniyetlerinin kesiştiği bir noktada bulunmasından kaynaklanmaktaydı. Kuruluşundan (1804) itibaren Kazan Üniversitesi'nde Orta Doğu (Arap, Fars, Türk, Yahudi, Ermeni vs.) halklarının tarihi ve kültürünün araştırılmasına büyük önem verildi. Bu ise Kazan'da doğu çalışmalarının gelişmesine yol açtı. Üniversitenin [*Kazan Gimnaziyumu*] ilk hocalarından biri olan İbrahim Halfin (1778-1829) 1812'den itibaren Tatar Türkçesi dersleri vermeye başlamıştı. Halfin'in *Azbuka i Grammatika Tatarskago Yazıka, s Pravilami Arabskago Çteniya* (Arapça Okuma Kuralları ile Tatar Dilinin ABC'si ve Grameri) 1809'da Kazan'da yayımlanmıştır.⁸⁷⁸ Fren dışında Kazan Şarkiyat Okulu'nun en önemli temsilcilerinden/ kurucularından birisi de *Kazem-Bek* (1802-1870)'tir. Kazem-Bek, Rusya'daki doğu araştırmalarını bilimsel ve akademik bir temele oturtmuş, Rus doğu bilimini Avrupa'daki muadillerinin seviyesine çıkartmıştır. Kazem-Bek multilingual bir âlimdir; Azerice, Arapça, Farsça, Rusça, Tatarca, İbranice, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerini mükemmel bir şekilde konuşup yazabilmekteydi.⁸⁷⁹

Kazem-Bek, Derbent'in Şii ruhani liderlerinden olan [Babası Hacı Muhammed Kasim Kazım-Bek'tir.] bir ailenin içinde doğmuştur. [Bazı kaynaklarda uyruğu Azeri,

⁸⁷¹ İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Kniga Tısyacı i Odnoy Noçi*: v 8 t. / per. s arab. M. A. Sal'ye; predisl. M. Gor'kogo; pod red. Akad. İ. Yu. Kraçkovskogo; oforml. L. P. Zusmana. - 2-ye. - M.: GIKHL, 1959. - T. 4.

⁸⁷² İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Osnovopolagayuşçiye soçineniya Kraçkovskogo po novoarabskoy literature i istorii arabskoy kul'turı kontsa XIX- načala XX veka polojili načalo issledovaniyam v dannoy oblasti kak v SSSR, tak i v yevropeyskih i arabskih stranah*, 1945.

⁸⁷³ İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Nad Arabskimi Rukopisyami: Listki Vospominaniy o Knigah i Lyudyah*. VII Tom, M., 1945-2015.

⁸⁷⁴ İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*. - M., 2004.

⁸⁷⁵ Anton Osipoviç Muhlinskiy, *Osmanskaya Hrestomatiya dlya Universitetskogo Prepodavaniya* (SPb. 1858-1859).

⁸⁷⁶ Saint Petersburg State University, 2020, "Kafedra Arabskoy Filologiy", SPGU, <https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/o-fakultete/kafedry/item/70-kafedra-arabskoj-filologii> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 17 Eylül 2021].

⁸⁷⁷ Saint Petersburg State University (2020), agm., s. 2.

⁸⁷⁸ N. P. Zagoskin, *Biografıçeskiy Slovar' Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: Za sto let (1804-1904): V 2 ç.*, Kazan: İKU., 1904.

⁸⁷⁹ Zagoskin (1904), age., s. 229.

Farisi veya Tatar olarak geçer.]⁸⁸⁰ İlk eğitimini kendi ailesi içinde alan Kazem-Bek daha sonra Molla Abdul Aziz Khiskanja'dan Arapça dilbilgisi, skolastik felsefe, İslam hukuku ve fıkıh öğrenmiştir. İçinde doğduğu toplum sayesinde üç kadim doğu diline de [Farsça, Arapça ve Türkçe] vakıf olmuştur.⁸⁸¹ 1819'da daha 17 yaşındayken ilk Arapça eseri olan *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*'yı (Arapça Gramer Bilgisi) yazmıştır. 1820'de ise Astrahan döneminin [Babası siyasi sebeplerle Derbent Şeyh-ül-İslâm'lığı görevinden azledilmiş ve bu eyalete sürgün gönderilmiştir.] ilk el yazısı eserlerinden olan *Sharadı na Arabskom i Persidskom Yazıkah* (Arapça ve Farsça Şarada'lar) [Charades: *Hadi Anlat Bakalım* tarzı bir oyundur.] ortaya çıkmıştır.⁸⁸²

Genç bir adam olan Kazem-Bek, Derbent'teyken babasının arkadaşları olan İskoç Hristiyan misyonerlerle bir araya gelmiş ve Hristiyanlığın özünü anlamak için tartışmalar yapmış onlardan İbranice ve İngilizce öğrenmeye başlamıştır. 1821'de Kazem-Bek, doğu ülkelerine gitmeyi ve eğitimini tamamlamayı umarak, babasıyla buluşmak için Astrahan'a gelmiş ve misyonerlerle tekrar görüşmüş, uzun iç muhasebelerden sonra Presbiteryenlik mezhebine göre vaftiz olmuş, 1823'te Hristiyanlığa geçmiştir. [Bir Müslüman için son derece sıra dışı/ aşırı olan bu davranış, anne ve babasıyla arasının açılmasına neden olmuştur. Misyonerlerle geçirdiği yıllar boyunca Kazem-Bek, Avrupa bilimlerini okumuş ve Avrupa dillerine mükemmel derecede hâkim olmuştu.] Bu dini kabul ettikten sonra kendisine "Mirza Aleksandr Kazem-Bek" ismini seçmiş ve yazılarını artık/ genelde bu adla imzalamıştır. Kazem-Bek 1825'te Omsk şehrine oryantal dillerin tercümanı ve Tatarca muallimi olarak görevlendirilmiştir.⁸⁸³ 1826'da Omsk'a giderken Kazan şehrine gelmiş ve o dönem geçirdiği bir hastalık yüzünden burada kalmıştır. Buradayken Kazan Üniversitesi Rektörü Karl Fedoroviç Fuks ile görüşmüş ve O'nun iknası sonucu [30 Ocak 1826'da] Gimnazyum'da Arapça ve Farsça dersleri vermek üzere okutman olarak görevlendirilmiştir.⁸⁸⁴ Üniversite'de doğu dilleri öğretimine devam ederken Kazem-Bek; gimnazyumda Arapça, Farsça ve Türkçe-Tatar dillerinin öğretmenleri için metodolojik bir el kitabı ve bir program hazırlamıştır. Kazem-Bek'in Bilimler Akademisi tarafından beğenilen ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan bu eseri 1836 yılında Kazan'da

⁸⁸⁰ M. A. Abdullayev, *İz İstorii Filosofskoy i Obşçestvenno-Političeskoj Mıslı Narodov Dagestana v XIX v.*, (Moskva: Nauka, 1868), s. 133.

⁸⁸¹ Agababa Kasım oğly Rzayev, *Mirza Kazem-Bek*, (Bakü: Azərneşr, 1965), s. 12.

⁸⁸² Rzayev (1965), *age.*, s. 12.

⁸⁸³ A. P. Berje, *Akti, Sobranniye Kavkazskoy Arheografıçeskoj Komissiyey; Tom VI. Çast' Pervaya*, Tiflis: Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1874, s.476.

⁸⁸⁴ Rzayev (1965), *age.*, s. 16.

basılmıştır. Uzun yıllar Kazan, Astrahan ve Tiflis gimnazyumlarında doğu dilleri bu programa göre öğretilmiştir. 1836'dan 1842'ye kadar Kazem-Bek Arapça, Farsça ve Türkçe derslerini karşılaştırmalı bir şekilde işlemiştir.⁸⁸⁵ O'nun bu tarzı zamanına göre bir hayli yeni ve ileriydi.

1828 yılında Kazan Üniversite'de Kazem-Bek başkanlığında Türk-Tatar Dili Kürsüsü kuruldu ve bölümde yoğun olarak Arapça, Farsça, Türkçe ve Tatarca öğretilmeye başlandı. 1830'da Doçent olan ilim adamı 1831'de "Arap Dili ve Edebiyatı Tarihine Genel Bakış" diye bir makale yazdı, bu çalışmaya dayanarak Milli Eğitim Bakanlığı O'na ek olarak [yüksek lisans derecesinde] "Vostokoved" unvanı vermiştir.⁸⁸⁶ Yaptığı birçok çalışma nedeniyle Avrupa'da da ismi bilinmeye başlayan Kazem-Bek, 1829'da Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu'na, 1835'te ise İmparatorluk Rusya Bilimler Akademisi'ne seçkin bir oryantalist olarak üye seçilmiştir.⁸⁸⁷ 1836'da Kazan Üniversitesi'nde şarkiyat alanında olağanüstü profesörlüğe terfi eden Kazem-Bek, 1845'te Felsefe Fakültesi'nin dekanı olmuş ve bu tarihten sonra 1848'e değin [St. Petersburg Üniversitesi'ne geçinceye kadar.] F. İ. Erdman yerine Arapça/ Farsça öğretmiştir.⁸⁸⁸

1849'da St. Petersburg'da Farsça alanında profesör olan bilim adamı, Rusya'da "şarkiyat çalışmalarını merkezileştirme" fikrinin ateşli bir savunucusu olmuştur. Bu fikre dayanarak 1854 yılında "St. Petersburg Üniversitesi'nin yeniden düzenlenmesi, "Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılmasına ilişkin çarlık kararnamesi yayımlanmış ve diğer şehirlerdeki Doğu Dilleri Bölümleri bir nevi tasfiye edilip kaldırılmıştır.⁸⁸⁹ Kazem-Bek'in anlayışı doğu ve Müslüman eğitimini Rus ve batı Avrupa biliminin gelenekleriyle birleştirmesinde saklıydı. Mükemmel eğitimi, doğal yeteneği ve geniş bakış açısı gibi sebeplerle Kazem-Bek, İslami eserleri (Arapça/ Farsça El yazmalar vb.) tercüme etmede/ araştırmada son derece başarılı olmuştur. Filoloji, Tarih, Edebiyat ve İslami Hukuk bilgisinin yüksek düzeyi farklı konularla da rahatça ilgilenmesine izin vermektedir. Kazem-Bek'in işte bu yüzden bilimsel mirası çok büyük ve çeşitlidir. Her ne kadar Kazem-Bek Rus ve Avrupalı oryantalistlerce övülse de Müslüman Dünya'ya bakış

⁸⁸⁵ Arhiv Info, 2020, "Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek", <https://arhivinfo.ru/1-9140.html> adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 29 Eylül 2021].

⁸⁸⁶ Mihail Ksaver'eviç Korbut, *Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet İmeni V. İ. Ul'yanova-Lenina Za 125 Let, 1804/05-1929/30*, (Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1930), s. 116.

⁸⁸⁷ Saveia Muhametdinovna Mihailova, *Formirovaniye i Razvitiye Prosvetitel'stva Sredi Tatar Povolj'ya: (1800-1861)*, (Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1972), s. 40.

⁸⁸⁸ Rzayev (1965), *age.*, s. 20.

⁸⁸⁹ Vasilii Viladimiroviç Barthold, *Raboti po İstorii Vostokovedeniya IX.*, (Moskva: İzd-vo Vostochnoy Lit-ri, 1977), s. 85.

açısında birtakım yanlışlar olduğu da bir gerçektir. O'nun "İslâm'ı doğu halklarının gelişmesini engelleyen bir unsur olarak görmesi tam manasıyla Oryantalist bir klişedir. Ayrıca Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin Arap alfabesinin değiştirilmesi projesini [ısrarla] benimsemekteydi."⁸⁹⁰

Kazem-Bek'in oryantalizm alanında yüz elliden fazla makalesi vardır. Eserleri içinde; *Risale ve Diğerleri- Hristiyan Dininin Gerçeği Üzerine Bir İnceleme* (1822),⁸⁹¹ *Tuhfe, Arap Edebiyatı Üzerine Farsça Bir Deneme* (1831),⁸⁹² *Es-Seb'u's-seyyâr veya Yedi Gezegen, Kırım Hanları'nın Tarihi*,⁸⁹³ *Seyyid Muhammed Rızâ'nın Türkçe Mukadimesi'nin Rusça Tercümesi* (1832),⁸⁹⁴ *Arap Edebiyatı Tarihi* (1833),⁸⁹⁵ *Yedi Gezegen Tarihi İle İlgili Farklı Yazarlardan Karşılaştırmalı Alıntılar* (1835),⁸⁹⁶ *Hammer'in Osmanlı İmparatorluğu Tarihi'ndeki Bir Pasajla İlgili Tenkid Notu* (1835),⁸⁹⁷ *Astrahan'ın Kırım Tatarları Tarafından Ele Geçirilmesi Hakkında* (1835),⁸⁹⁸ *Doğu Edebiyatının Avrupa'daki Görünümü ve Başarısı Hakkında* (1836),⁸⁹⁹ *Türk-Tatar Dilinin Grameri* (1839),⁹⁰⁰ *Kazan Üniversitesi'nde Berezin ve Dittel'den Ders Almış Genç Şarkiyatçılar İçin Doğuya Bilimsel Bir Yolculuk Planı* (1841),⁹⁰¹ *Uygurlara Dair İncelemeler* (1841),⁹⁰² *Yerel Polis Düzenlemeleri: Tatarca Çeviri* (1841),⁹⁰³ *Garcin de Tassy'in Kur'an Tercümesindeki Bir Sure İle İlgili Değerlendirmeler* (1843),⁹⁰⁴ *Hz. Muhammed'in Siyasi ve Ahlaki İlişkilerdeki Başarısına Katkıda Bulunan Koşullara Bir Bakış* (1844),⁹⁰⁵ *Arabistan'da (Güya!) Hz. Muhammed için Hazırlanan Bazı Siyasi*

⁸⁹⁰ Ahmet Kanlıdere, 2018, "Mirza Kazım Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirza-kazim-bey> adresinden erişildi, s. 3-5. [Erişim tarihi: 30 Eylül 2021].

⁸⁹¹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Risale i Drugiye, İssledovaniye İstini Hristianskoy Religii*, Kazan, 1822, s. 1.

⁸⁹² Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Tufte, Persidskiy Oçerk Arabskoy Literaturı* (1831 g.).

⁸⁹³ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *As-Sab' us-Seyyar, ili Sem' planet: İstoriya krımskih hanov, soçinennaya na turetskom yazıke Seyid Rizoyu, s vvedeniyem na russkom yazıke*. Kazan, 1832.

⁸⁹⁴ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Russkiy Perevod Turetskogo Mukadime Sayida Muhammada Rezi*, Kazan, 1832.

⁸⁹⁵ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *İstoriya Arabskoy Literaturı* (1833 g.).

⁸⁹⁶ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Sravnitel'niye Tsitatı Raznih Avtorov po İstorii Semi Planet*, Kazan, 1835.

⁸⁹⁷ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Kritičeskaya Zametka Hammera ob Odnom Otrivke iz İstorii Osmanskoy İmperii*, Kazan, 1835.

⁸⁹⁸ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *O Vzyatii Astrahani Krımskimi Tatarami*, Kazan, 1835.

⁸⁹⁹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *O Poyavlenii i Uspehe Vostochnoy Literaturı v Yevrope*, Kazan, (1836 g.).

⁹⁰⁰ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*. Kazan, 1839.

⁹⁰¹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Plan Naučnogo Puteşestviya na Vostok Molodih Vostokovedov, Uçivşihysya u Berezina i Dittelya v Kazanskoy Universitete*, Kazan, (1841 g.).

⁹⁰² Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *İssledovaniye ob Uygurah*. (Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya. 1841, ç. XXXI.).

⁹⁰³ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Ustav Mestnoy Politzii: Tatarskiy Perevod*, Kazan, (1841 g.).

⁹⁰⁴ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Observations sur un chapitre inconnu du Coran publié par M. Garcin de Tassy*. - Journal Asiatique, December, 1843.

⁹⁰⁵ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Gts. Vzglyad na Usloviya, Sposobstvovavşie Uspehu Muhammeda v Politicheskikh i Moral'nykh Otnoşeniyah*, Kazan, (1844 g.).

Ayaklanmalar Hakkında (1845),⁹⁰⁶ [Hz.] Muhammediyye; *Yazıcızade Muhammed Çelebi, Türkçe* (1845),⁹⁰⁷ *Muhtasaru'l-Vikaye*; *Arapça Fıkıh Kitabı* (1845),⁹⁰⁸ *Sebâtü'l-âcizîn; Süfî Allahyâr'ın Çağatayca Şiir Kitabı* (1847),⁹⁰⁹ *Firdevsi'ye Dair Pers Mitolojisinin Değerlendirilmesi* (1848),⁹¹⁰ *Yannis Khrysostomos'un* [Altın Ağızlı Yuhanna] *Bir Ayininin Tatarca Çevirisi* (1850)⁹¹¹ Kazan dönemine aittir.⁹¹²

Kazem-Bek, St. Petersburg'ta iken; *Derbendnamêh* (1851) [Derbend tarihidir.],⁹¹³ *Türkçe Kursu için Yardımcı Ders Kitabı* (1854), *Müridizm ve* [Şeyh] *Şamil* (1859) [Dağ halkları hareketinin gelişiminde *Müridizmin* önemi anlatılmaktadır.],⁹¹⁴ *Kur'an'ın Tam Fihristi* (1859),⁹¹⁵ *İslam Tarihi* (1860),⁹¹⁶ *Şerâyi 'u'l-İslâm-I* (1862), *Şerâyi 'u'l-İslâm-II* (1867) [İslam'ın miras, ticaret ve aile hukuku hakkındadır.],⁹¹⁷ ile *Bab ve Babiler* (1865) [İran dinler tarihi üzerine büyük bir çalışmadır.],⁹¹⁸ gibi eserlerini yayımlanmıştır.⁹¹⁹ O'nun St. Petersburg'tayken yaptığı en önemli çalışma *Kur'an'ın Tam Fihristi* ile *İslam Tarihi* idi, “bu eserleri yazmaya onu iten sebep; batılı müsteşriklerin eserlerinin, tarafgirlik ve peşin fikirlilikten kaynaklanan iftiralarla ve şark halklarını ve kültürlerini yeterince tanımamalarından kaynaklanan hata ve yanlışlarla dolu olması idi.”⁹²⁰ Kazem-Bek hakkında Ahmet Caferoğlu, çıkarmış olduğu; *Azerbaycan Yurt Bilgisi* Dergisinde 1932'de “Büyük Azeri Âlimi Mirza Kazım Bey” ismiyle bibliyografik bir makale

⁹⁰⁶ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *V Aravii sv. O Nekotorih Političeskih Vosstaniyah, Podgotovlennih dlya Muhammeda*, Kazan, (1845 g.).

⁹⁰⁷ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Muhammediyye; Yazıcızade Muhammed Çelebi, tyurok*, Kazan (1845 g.).

⁹⁰⁸ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Myukhteserul-vigkayet, ili sokraşonniy vigkayet*. Kurs musul'manskogo zakonovedeniya. Kazan, 1845.

⁹⁰⁹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Sebâtü'l-âcizîn, poema na cogatskom nareçii*, Kazan, 1847.

⁹¹⁰ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Otsenka Persidskoy Mifologii o Firdousi*, Kazan, (1848 g.).

⁹¹¹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Tatarskiy Perevod Obriyada Yannisa Hrizostomosa* [Zlatousta Ioanna] (1850 g.).

⁹¹² Zagoskin (1904), *age.*, s. 231-232.

⁹¹³ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Derbendnamêh, or the History of Derbend* (St. Petersburg 1851).

⁹¹⁴ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Myuridizm i Shamil'*, (Russkoye Slovo. № 12, 1859).

⁹¹⁵ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Polniy Konkordans Korana, İli Klyuç ko Vsem Slovam i Virajeniyam Yego Tekstov, Dlya Rukovodstva k İssledovaniyu Religioznih, Yuridičeskih, İstoričeskih i Literaturnih Naçal Sey Knigi*. SPb., 1859.

⁹¹⁶ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *İstoriya İslama. Obozreniye Vostoka v političeskom otnoşenii pered poyavleniyem Muhammeda*, (Russkoye Slovo. № 2, (5), 1860).

⁹¹⁷ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Şerâyi 'u'l-İslâm* (Rusça, I-II, St. Petersburg 1862-1867).

⁹¹⁸ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Bab i babidy*. Religiozno-političeskiye smuty v Persii. SPb., 1865.

⁹¹⁹ Muhit Mert, “Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Âlimi: Mirza Kâzım-Bey”, *Türk Yurdu*, C. XIX, S: 145, (Eylül 1999), s. 26-34.

⁹²⁰ Muhit Mert, “Azeri Kökenli Şarkiyatçı Türk Bilim Adamı; Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S: 4, (2004), s. 408.

neşretmiştir.⁹²¹ Ayrıca Berezin de 1872’de “*Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek*” isminde güzel bir çalışma hazırlamıştır.⁹²²

Kazan’da 20-21 Kasım 2013 tarihinde *Mirza Kazım Bek’in Mirası: Tarih ve Modernite* isimli uluslararası bir bilimsel konferans düzenlenmiştir. Bu konferans sonucunda: M. Agaev’in “Mirza Kazem-Bek ve Azerbaycan ile Müridizm ve Şamil”, A. K. Alekseyev’in “Petersburg Devlet Üniversitesi M. Gorki Bilimsel Kütüphanesi Koleksiyonlarındaki El Yazması Materyallerin Müslüman Mistisizmi ve Orta Asya Halklarının Geleneksel İnançları Yönünden İncelenmesi”, R. M. Valeyev’in “Profesör Mirza A. K. Kazem-Bek ve Rus Doğu Çalışmaları’nın Gelişim Seyri (XIX. yüzyıl)”, T. I. Zyapparov’un “Mirza A. K. Kazem-Bek’in Mektup Mirası: Akademisyen H. D. Fren’e Mektuplar (1831-1846)”, S. E. Grigor’yev’in “St. Petersburg Arşivleri’nde Profesör A. K. Kazem-Bek Hakkındaki Materyaller”, N. N. D’yakov’un “A. K. Kazem-Bek ve Tarih Öğretimi”, G. G. Zainullin’in “Kazan Üniversitesi Arapça Kafedrası’nın Kurucusu; Mirza Kazem Bek”, M. Z. Zakiyev’in “Kazan Türk Dil Okulu’nun İlk Başkanı Kazem Bek”, M. Yu. İlyuşina’nın “St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi El Yazması Koleksiyonunda A. K. Kazem-Bek’in Mirası”, M. M. Mamedov’un “Mirza Kazem-Bek’in Mitolojik Görüşleri”, Ramin Mamedov’un “Mirza Kazem-Bek’in Kazan Dönemi Bilimsel Öğretim Faaliyetleri”, D. E. Martinov’un “A. Kazem-Bek ve Kazan Üniversitesinde Şarkiyat Çalışmaları”, A. A. Mokruşina’nın “Kazem-Bek’in Edebiyat ve Folkloru Adanmış Eserleri”, Amir Pahlevan’ın “Mirza Kazem-Bek’in Dilbilim Çalışmaları”, A. İ. Pilev’in “Türk Dillerinin Karşılaştırmalı İncelenmesinde Mirza Kazem-Bek’in Katkısı”, Mübariz Süleymanlı’nın “Mirza Kazem-Bek’in Kültürel Mirası (XIX. Yüzyıl Toplumunda Yenilenme Bağlamında)”, Vagif Sultanlı’nın “Mirza Kazem Bek’in Edebi Mirası”, M. Z. Habibullin’in “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından 20. Yüzyılın Başlarına Kazan’da İslami Araştırmalar (Mirza Kazem-Bek)”, Yu. D. Hana Yafia’nın “A. K. Kazem-Bek’in El Yazması Koleksiyonundaki Dil Bilgisi Üzerine Çalışmalar”, N. A. Şarangina’nın “Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşiv Fonlarındaki Profesör A. K. Kazem-Bek İle İlgili Belgeler”, K. K. Şerifov’un “Mirza Kazem-Bek’in Metinsel Etkinliği”, Rubaba Şirinova’nın “Mirza Kazım-Bek ve Ailesinin Soy Ağacı” gibi makaleler ortaya

⁹²¹ Ahmet Caferoğlu, “Büyük Azeri Âlimi Mirza Kazım Bey”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I/2, (Şubat 1932), s. 14.

⁹²² İlya Nikolaeviç Berezin, *Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek*, (St. Petersburg: Protokolı Zasedaniy Peterburgskogo Universiteta, 1872), s. 5-10.

çıkıştır.⁹²³ Kazım-Bek'in bir Arap uzmanı ve oryantalist kimliğiyle yaratmış olduğu bilimsel miras ile adeta XIX. yüzyıl Rus oryantalizminde ikonik tarihi bir figüre dönüşmüştür. Kazım-Bek batılı metodoloji ile doğu bilgeliğini birleştirmiş ve Rus oryantalizminin gelişmesine önemli katkılar yapmıştır.⁹²⁴

Kazan Üniversitesi'nde Arap Çalışmaları'nın temelini atan bir diğer önemli âlim de Alman kökenli Rus Oryantalist Fyodor İvanoviç Erdman (1793-1862) idi.⁹²⁵ Erdman, 1818'de Fren'in önerisiyle [kendi yerine] Kazan Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde Arapça ve Farsça hocası olarak görevlendirilmişti. 1823'ten itibaren Gimnazyum'da bu dilleri öğretti, 1824'te ise *Nümizmatik ve Nadir Eserler Kabinesi*'nden sorumlu oldu. Bu vazifeleri 1845'te emekli olana değin devam etti. Bir ara dekanlık, rektör yardımcılığı ve doğu dilleriyle ilgili makalelerin sansürlenmesi gibi görevler de yaptı. Bazı Arapça metinlerin yayımlanması, Kazan Tatarlarının etnografyası, nümizmatik gibi konularda makaleler yazdı. Barthold'un ifadesiyle Erdman'ın bilimsel etkiliği neredeyse yok denecek kadar azdı çünkü sıkı bir filolojik ve tarihsel eğitime sahip değildi.⁹²⁶ Belli başlı eserleri içinde; *Schediasma ve Buidarum Sikkeleri Hakkında Arapçadan Latinceye Çevrilmiş Bir Broşür* [Doktora tezidir.] (1816),⁹²⁷ *Curarum exegetico-crilicarum in Jeremiae threnos specimen* (1818),⁹²⁸ *Prodromus ad novam Lexici Wilmetiani editionem adornandam* (1821),⁹²⁹ *Historia «Al-mulüc ua 'i-chulafä ua walatu Mekkatis 's- surofä» in compendium redactam auctore Takkieddino Muhammede filio Muhammedis f. Alii* (1822),⁹³⁰ *De raanuscripto persico Iskenderi Menesii, eruditis huc usque incognito* (1822),⁹³¹ *Arabsiaden exnoto ignoto Ibn Schonah supplevit et emendarit* (1823),⁹³² *Numophylacium universitatis Caesareae litterarum Casanensis orientale* (1826),⁹³³ *De expeditione russorum Berdaam versus, auctore imprimis Nisamio* (1826),⁹³⁴ *Doğu*

⁹²³ R. M. Valeyev, N. N. D'yakov ve M. Z. Zakiyev, *Naslediye Mirzi Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost': Dokladi i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii* (g. Kazan, 20-21 noyabrya 2013 g.), Gl. Red. R. M. Valeyev, (Kazan: Foliant, 2015), s. 3-4.

⁹²⁴ Berezin, (1872), age., s. 11.

⁹²⁵ Nikolay Nikolayeviç Bogolyubov, Gleb Konstantinoviç Mihaylov ve Adol'f Pavloviç Yuşkeviç, *Razvitiye İdey Leonarda Eylera i Sovremennaya Nauka: Sbornik Statey*, (Moskva: Nauka, 1988), s. 398.

⁹²⁶ Vasilii Vladimiroviç Bartold, "Erdman, Fyodor İvanoviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XLI (1904): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 3.

⁹²⁷ Fyodor İvanoviç Erdman, *Eine aus dem Arabischen ins Lateinische übersetzte Broschüre über Münzen von Schediasma und Buidarum*, 1816.

⁹²⁸ Fyodor İvanoviç Erdman, *Curarum exegetico-crilicarum in Jeremiae threnos specimen* (1818).

⁹²⁹ Fyodor İvanoviç Erdman, *Prodromus ad novam Lexici Wilmetiani editionem adornandam* (1821).

⁹³⁰ Fyodor İvanoviç Erdman, *Historia «Al-mulüc ua 'i-chulafä ua walatu Mekkatis 's- surofä» in compendium redactam auctore Takkieddino Muhammede filio Muhammedis f. Alii* (1822).

⁹³¹ Fyodor İvanoviç Erdman, *De raanuscripto persico Iskenderi Menesii, eruditis huc usque incognito* (1822).

⁹³² Fyodor İvanoviç Erdman, *Arabsiaden exnoto ignoto Ibn Schonah supplevit et emendarit* (1823).

⁹³³ Fyodor İvanoviç Erdman, *Numophylacium universitatis Caesareae litterarum Casanensis orientale* (1826).

⁹³⁴ Fyodor İvanoviç Erdman, *De expeditione russorum Berdaam versus, auctore imprimis Nisamio* (1826).

Dillerinden Rusçaya Geçen Bazı Kelimelerin Açıklamaları (1828),⁹³⁵ *Abdal Hunların Tarihsel Çalışması* (1832),⁹³⁶ *Grivna Kelimesi Hakkında* (1832),⁹³⁷ *Doğu Aynaları Hakkında* (1832),⁹³⁸ *Die Schöne vom Schlosse, Muhammed Nisammedin dem Gendscher nachgebildet* (1832)⁹³⁹ sayılabilir.⁹⁴⁰ Ayrıca; *Son On Yıldaki Kazan Üniversitesi Doğu Araştırmalarına Genel Bakış* (1832),⁹⁴¹ *1831'in Başından 1832'ye Değın Kazan'da Bilim Hayatı* (1833),⁹⁴² *Kazan'daki Kamu ve Özel Kütüphaneler* (1834),⁹⁴³ *Zamuchanya, Kama Nehri Kıyılarında ve Orenburg Eyaletine Yapılan Bir Gezi* (1834),⁹⁴⁴ *Kazan Üniversitesi'nin Asya Para Müzesi* (1834),⁹⁴⁵ *Mirchawend Tarafından Yazılan Buweih Kabilesinin Tarihindeki Bazı Bölümlerin Açıklanması* (1836),⁹⁴⁶ *Tamerlan'daki Bazı Madeni Paralar Hakkında* (1837),⁹⁴⁷ *Herodot'un Antik Persler Hakkındaki Hikâyesini Farsça Kaynaklardan Ödünç Alması* (1840),⁹⁴⁸ *H. Quatremere Tarafından Yayınlanan Eserin Eleştirisi* (1841),⁹⁴⁹ *Reşidüddîn'in Anlatımına Göre En Eski Türk, Tatar ve Moğol Kabileleri* (1841),⁹⁵⁰ *İgor Destanı'ndaki Asyacılığın İzleri* (1842),⁹⁵¹ *Bay Reinaud'a Asya Numizmatigi Hakkında İki Mektup* (1842),⁹⁵² *Der Veitstanz-keine Krankheit* (1842),⁹⁵³ *Behrâm-ı Gûr* (1843),⁹⁵⁴ *Dorpat Şehri'nin Tarihi Önemi* (1849),⁹⁵⁵ [Hz.] Muhammed'in Doğumu (1852),⁹⁵⁶ *İslam Sikkeleri Üzerine P. von Sawelj'e Mektup* (1856),⁹⁵⁷ *İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarafından Yayımlanan Büyük Rusça Sözlüğe Ek*

⁹³⁵ Fyodor İvanoviç Erdman, *Ob 'yasneniya Nekotorih Slov, Pereşedşih iz Vostoçnih Yazıkov v Russkiy Yazık* (1828 g.).

⁹³⁶ Fyodor İvanoviç Erdman, *İstoriçeskoye İssledovaniye Gunnov Abdala*, (1832 g.).

⁹³⁷ Fyodor İvanoviç Erdman, *O Slove Grivna*, (1832 g.).

⁹³⁸ Fyodor İvanoviç Erdman, *O Vostoçnih Zerkalah*, (1832 g.).

⁹³⁹ Fyodor İvanoviç Erdman, *Die Schöne vom Schlosse Muhammed Nisameddin dem Gendscher*. (Nach Nezâmi) Kasan 1832.

⁹⁴⁰ Zagoskin (1904), *age.*, s. 241.

⁹⁴¹ Fyodor İvanoviç Erdman, *Obzor Vostokovedeniya v Kazanskoy Universitete v Posledneye Desyatiletie*, 1832.

⁹⁴² Fyodor İvanoviç Erdman, *Nauçnaya jizn' v Kazani s načala 1831 po 1832 god* (1833).

⁹⁴³ Fyodor İvanoviç Erdman, *Publičniye i Çastniye biblioteki v Kazani* (1834 g.).

⁹⁴⁴ Fyodor İvanoviç Erdman, *Zamuçanya, Puteşestviye po Beregam Kamy i v Orenburgskoye Gosudarstvo* (1834 g.).

⁹⁴⁵ Fyodor İvanoviç Erdman, *Muzey Aziatskih Deneg Kazanskogo Universiteta* (1834 g.).

⁹⁴⁶ Fyodor İvanoviç Erdman, *Ob 'yasneniya Nekotorih Glav v İstorii Plemeni Buveyh, Napisannoye Mirchavendom* (1836 g.).

⁹⁴⁷ Fyodor İvanoviç Erdman, *O Nekotorih Monetah u Tamerlana* (1837 g.).

⁹⁴⁸ Fyodor İvanoviç Erdman, *Zaimstvovaniye Rasskaza Gerodota o Drevney Persii iz Persidskih İstoçnikov* (1840 g.).

⁹⁴⁹ Fyodor İvanoviç Erdman, *Kritika Opublikovannoy Rabotu H. Katremera* (1841 g.).

⁹⁵⁰ Fyodor İvanoviç Erdman, *Drevneyşiy Tyurkskiye, Tatarskiye i Mongol'skiye Plemena Soglasno Povestvovaniyu Reşiduddina* (1841 g.).

⁹⁵¹ Fyodor İvanoviç Erdman, *Sledı Aziatçını v «Poeme o Polku İgoreve»* (1842 g.).

⁹⁵² Fyodor İvanoviç Erdman, *Dva pis'ma g-nu Reyno ob Aziatskoy Numizmatike* (1842 g.).

⁹⁵³ Fyodor İvanoviç Erdman, *Der Veitstanz-keine Krankheit* (1842).

⁹⁵⁴ Fyodor İvanoviç Erdman, *Behrâm-ı Gûr* (1843).

⁹⁵⁵ Fyodor İvanoviç Erdman, *İstoriçeskoye Znaçeniye Goroda Derpta* (1849 g.).

⁹⁵⁶ Fyodor İvanoviç Erdman, *Rojdeniye Muhammeda* (1852 g.).

⁹⁵⁷ Fyodor İvanoviç Erdman, *Pis'mo P. fon Savelyu ob İslamskih Monetah* (1856 g.).

(1857)⁹⁵⁸ makalelerini yazmıştır.⁹⁵⁹ Kısmen Arapça ve Arap kültürüyle ilgili olan bu çalışmalar oldukça yüzeysel ve kısa yazılardır. Erdman'ın eksikliği nüvizmatik bilgisini bir tarih okuması yapmaya yönelik geliştirememesinden kaynaklanmaktaydı.⁹⁶⁰

Kazan Üniversitesi'nde Profesör Erdman'ın rehberliğinde Arapça- Farsça dilini çalışan İlya Nikolaevich Berezin (1818-1896) Profesör A. K. Kazem-Bek'in talimatıyla W. F. Dittel ile birlikte üç yıl sürecek olan bir Orta Doğu [Dağıstan, Kafkasya, Arabistan, Türkiye, İran ve Mısır'ı kapsayan] bilimsel bir yolculuğa çıkmıştır. Bu süre zarfındaki doğu çalışmaları raporlar şeklinde; [1845-1846 içinde] Kazan Üniversitesi'nin "*Bilimsel Notları*"nda yayımlanmıştır. Orta Doğu hakkında zamanın Rus Kraliyet Arkeoloji Cemiyeti Dergisi, Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi, Avrupa Bülteni ve Oteçestvenniye Zapiski gibi dergilerinde birçok popüler makale yazan Berezin, 1841'de *Aydınlanmanın Gelişmesine Katkıda Bulunan ve Müslüman Güçlerin İlerlemesini Durduran Nedir?*⁹⁶¹ çalışmasıyla yüksek lisans, 1864'te ise *Cuci Ulusunun İç Dinamiklerinin Anahtarı*⁹⁶² isimli teziyle şarkiyat alanında doktora unvanı almıştır.⁹⁶³ Orta Doğu ve Araplar, Farisiler ve Türkler konusunda; *Doğu'daki Gezinin Yıllık Raporu* (1845),⁹⁶⁴ *Türk Dili Grameri'ne Ekler* (1845),⁹⁶⁵ *Türkçe Dilbilgisi* (1847),⁹⁶⁶ *Doğu'da Üç Yıllık Bir Yolculuğa Genel Bakış* (1847),⁹⁶⁷ *Kürt ve Arap Soyguncular* (1847),⁹⁶⁸ *Müslüman Lehçeleri Üzerine Araştırma* (1848),⁹⁶⁹ *Doğu Üzerine Yazılar* (1848),⁹⁷⁰ *Dağıstan ve Transkafkasya'ya Seyahat* (1850),⁹⁷¹ *St. Petersburg Kütüphanelerinde Saklanan Türkçe-Tatarca El Yazmalarının Tarifi* (1850),⁹⁷² *Doğu Tarihçileri Kütüphanesi I-III Cilt* (1849-1850),⁹⁷³ *Hanların Dili*

⁹⁵⁸ Fyodor İvanoviç Erdman, *Dopolneniye k Bol'somu Russkomu Slovaryu*, izdannomu İmperatorskoy Akademiyey Nauk (1857 g.).

⁹⁵⁹ Zagoskin (1904), *age.*, s. 242.

⁹⁶⁰ Zagoskin (1904), *age.*, s. 242.

⁹⁶¹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Çto Sposobstvuyet Razvitiyu Prosveşçeniya i Ostanavlivayet Hod Yego v Derjavah Magometanskikh*, Kazan, Kazanskiy Universitet, 1841.

⁹⁶² İlya Nikolayeviç Berezin, *Oçerk Vnutrennego Ustroystvo Ulusa Djuçiyeva*, Kazan, 1864.

⁹⁶³ D. D. Yazikov, *Materialy Dlya "Obzora Jizni i Soçineniy Russkih Pisateley i Pisatel'nits"*, Vypusk 16 (A-I), (Russkiye Pisateli i Pisatel'nits, Umerşiy v 1896 godu), Rossiyskiy Arhiv: İstoriya Oteçestva v Svidetel'stvah i Dokumentah XVIII-XX vv.: Al'manah, (Moskva: Studiya TRITE, Ros. Arhiv, 2003), s. 536-537.

⁹⁶⁴ İlya Nikolayeviç Berezin, *Otçet o yego zanyatiyah na Vostoke za eto vremya bili napeçatani v «Uçonih zapiskah»*, Kazanskogo universiteta za 1845-1846 gg.

⁹⁶⁵ İlya Nikolayeviç Berezin, *Dopolneniya k Grammatike Turetskogo Yazıka*, Kazan, (1845 g.).

⁹⁶⁶ İlya Nikolayeviç Berezin, *Turetskaya Grammatika*, Kazan (1847).

⁹⁶⁷ İlya Nikolayeviç Berezin, *Obzor Trehletnego Puteşestviya na Vostok*, Kazan, (1847 g.).

⁹⁶⁸ İlya Nikolayeviç Berezin, *Kurdskiye i Arabskiye Razboyniki*, Kazan (1847 g.).

⁹⁶⁹ İlya Nikolayeviç Berezin, *İssledovaniye Musul'manskikh Dialektov*, Kazan, (1848 g.).

⁹⁷⁰ İlya Nikolayeviç Berezin, *Oçerki Vostoka*, Kazan, (1848 g.).

⁹⁷¹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, Kazan, (1850 g.).

⁹⁷² İlya Nikolayeviç Berezin, *Ul. Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşchisya V Bibliotekah Sankt-Peterburga*, Kazan, (1850 g.).

⁹⁷³ İlya Nikolayeviç Berezin, *Biblioteka Vostochnih Tyurkov*, Kazan, (1849-1854, 3 toma).

(1850-52),⁹⁷⁴ *Doğu'ya Seyahatler* (1850-52),⁹⁷⁵ *Fars Lehçeleri Üzerine Araştırma* (1853),⁹⁷⁶ *Kazan İli ile İlgili Kitap ve Dergi Makalelerinin Gözden Geçirilmesi* (1851),⁹⁷⁷ *Tatar Yazar Boris Godunov* (1851),⁹⁷⁸ *Kuzey İran'a Seyahat* (1852),⁹⁷⁹ *Fars Dili Grameri* (1853),⁹⁸⁰ *Volga'daki Bulgarlar* (1852),⁹⁸¹ *İmparatorluk Kazan Üniversitesi Nüvizmatik Kabinesi* (1855),⁹⁸² *Türk Halk Atasözleri* (1856),⁹⁸³ *Doğuya Seyahat Rehberi; Arapça Üç Ana Lehçeye Göre Diyaloglar* [Mezopotanya, Suriye ve Mısır] (1857),⁹⁸⁴ *Doğu Günlükleri Koleksiyonu I-VI Cilt* (1858-69),⁹⁸⁵ *Han Etkilerine Göre Cuci Ulusunun İç Yapısı* (1865),⁹⁸⁶ *Türkçe Okumaları I-III Cilt* (1857-78)⁹⁸⁷ vb. çalışmaları vardır. Bu akademik metinleri dışında orta doğuya yönelik *İstanbul'da Ramazan* (1856),⁹⁸⁸ *Bayram* (1856),⁹⁸⁹ *Çöl Manzaraları* (1858-60),⁹⁹⁰ *Başka Bir Dünya* (1857)⁹⁹¹ ile *Müslümanın Saadeti* (1867)⁹⁹² gibi daha basit yazılar da yazmıştır.⁹⁹³ Berezin'in akademik düzeyde orta doğuya seyahat yapması ve buradan kazandığı tecrübe ile bilgiyi eserlerine yansıtmış/ aktarmış olması Rus oryantalizmi açısından önemli bir atılımdır.

Kazan Üniversitesi'nde Kazem-Bek döneminde Arapça Kürsüsü'nde görev yapan önemli şarkiyatçı ve kütüphanecilerden bir diğeri de İosif Fedoroviç Gottwald (1813-1897) idi. Gottwald, Üniversite'de 1849-1855 yılları arasında çalışmıştır. Üniversite'deyken Kazan merkezli ünlü *Arap Harfli Matbaa*'nın da sorumluluğunu üstlenmişti. İmparatorluk oryantal çalışmalarını merkezileştirme kararı alınca O da 1871'de davet üzerine St. Petersburg'a gitmek zorunda kalanlardandır. Arapça Bölümüne başkanlık için aday olmuş fakat yeterli oy alamadığı için seçilememiştir.⁹⁹⁴ Arap/ İran

⁹⁷⁴ İlya Nikolayeviç Berezin, *Hanskiye Yarlıki*, Kazan, (1850-1852).

⁹⁷⁵ İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviya po Vostoku*, Kazan, (1849-1852, 2 toma).

⁹⁷⁶ İlya Nikolayeviç Berezin, *Recherches sur les dialectes persans*, Kazan (1853).

⁹⁷⁷ İlya Nikolayeviç Berezin, *Obzor Knig i jurnal'nih Statey o Kazani*, Kazan (1851 g.).

⁹⁷⁸ İlya Nikolayeviç Berezin, *Tatarskiy pisatel' Boris Godunov*, Kazan, (1851 g.).

⁹⁷⁹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Puteşestviye po Severnoy Persii*, Kazan, (1852).

⁹⁸⁰ İlya Nikolayeviç Berezin, *Grammatika Persidskogo Yazıka*, Kazan, (1853).

⁹⁸¹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Bolgarı na Volge*, Kazan, (1852 g.).

⁹⁸² İlya Nikolayeviç Berezin, *Catalogue des mémoires et des médailles du cabinet numismatique de l'université de Casan*, Kazan, (1855).

⁹⁸³ İlya Nikolayeviç Berezin, *Narodniye Poslovitsı Turetskogo Plemeni*, St. Petersburg, (1856).

⁹⁸⁴ İlya Nikolayeviç Berezin, *Guide du voyageur en Orient. Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie de Syrie et d'Égypte*, St. Petersburg, (1857).

⁹⁸⁵ İlya Nikolayeviç Berezin, *Sbornik Vostočnih Letopisey*, St. Petersburg, (1858-1869, 6 tomov).

⁹⁸⁶ İlya Nikolayeviç Berezin, *Vnutrenneye Ustroystvo Ulusa Djuçieva Po Hanskim Yarlıkam*, doktorskaya dissertatsiya, St. Petersburg, (1865).

⁹⁸⁷ İlya Nikolayeviç Berezin, *Turetskaya Hrestomatiya*, St. Petersburg, (1857-1878, 3 toma).

⁹⁸⁸ İlya Nikolayeviç Berezin, *Ramazan v Stambule*, Kazan, (1856).

⁹⁸⁹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Beyram*, Kazan, (1856).

⁹⁹⁰ İlya Nikolayeviç Berezin, *Stsenı v Pustine*, Kazan (1856, 1858, 1860).

⁹⁹¹ İlya Nikolayeviç Berezin, *Drugoy Mir*, Kazan, (1857).

⁹⁹² İlya Nikolayeviç Berezin, *Blajenstvo Musul'manina*, Kazan (1867).

⁹⁹³ Zagoskin (1904), *age.*, s. 220-221.

⁹⁹⁴ K. K. Arsen'yeva, "Gottwald, İosif Fedoroviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstocnik: t. IX (1893): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 427.

çalışmaları alanında; *İsfahanlı Hamza'nın Günlükleri* (1836),⁹⁹⁵ *İsfahanlı Hamza'nın Yıllıkları* (1844),⁹⁹⁶ *Ebu'l-Fidâ'nın El-Kamil fit Tarih'inin Devamı Mahiyetindeki El Yazması Bir Eserin Bildirimi* [Muhtasar Tarih ül-Beşer] (1847),⁹⁹⁷ *N. Tarnau'nun; Müslüman Hukukunun Kaynaklarından Örnekler Adlı Eserinin İzahı* (1851),⁹⁹⁸ *Ali bin Mahmud bin Muhammed Er Raid Bedehşani'nin Arapça Hülaletü'l Haliset'i* (1851),⁹⁹⁹ *İmparatorluk Kazan Üniversitesi Kütüphanesine Ait Arapça El Yazmalarının Tarifi* [Ki bu Fren'den sonra hazırlanan ikinci en nitelikli katologtur.] (1855),¹⁰⁰⁰ *Kur'an, Mu'allaka ve İmru'u'l-Kays'ın Şiirleri Üzerine Arapça-Rusça Sözlük Denemesi* (1863),¹⁰⁰¹ *D. A. Khvolson'un Eserlerinin Analizi: Arap Yazarı Abu-Ali Ahmeda Ben Omar ibn-Dasta'dan Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkında Haberler* (1870),¹⁰⁰² *A. Ya. Garkavi'nin Eserlerinin Analizi: Slavlar ve Ruslar Hakkında Müslüman Yazarların Hikâyeleri* (1872),¹⁰⁰³ *Hoca Ahmed Yesevi'nin Çağatay Dilin'deki Hikmetleri (Değişleri)* (1878)¹⁰⁰⁴ vb. eserleri mevcuttur.¹⁰⁰⁵ Hakaslı ünlü Türkolog N. F. Katanov, Gottwald hakkında çok uzun bir etüd olan [240 sayfa] *İmparatorluk Kazan Üniversitesi Onursal Üyesi, Profesör ve Kütüphaneci İosif Fedoroviç Gottwald* isimli bir eser kaleme almıştır. Bu eserde Gottwald'ın Arabiyat alanındaki çalışmaları arşiv materyallerine dayanılarak anlatılmaktadır.¹⁰⁰⁶ Biyografisini yazan Katanov'a göre Gottwald, Kazan'daki kütüphanecilik görevi sırasında Arapça, İbranice, Farsça ve Türkçe el yazmalarını yoğun bir şekilde incelemiş ve buradan elde ettiği bilgiyle yazdığı makaleler vasıtasıyla doğu ile ilgili bilim dünyasının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Bu tecrübe O'na Rusçadaki ilk büyük Arapça kelime dizini olan; *Kur'an, Mu'allaka ve İmru'u'l-Kays'ın*

⁹⁹⁵ İosif Fedoroviç Gottwald, *Hamzae Ispahanensis anno libri Capital IV* (Bratislava, 1836).

⁹⁹⁶ İosif Fedoroviç Gottwald, *Hamzae Ispahanensis libri X, Liysi*, (1844-48); Notice d'un manuscrit arabe (Paris, 1846).

⁹⁹⁷ İosif Fedoroviç Gottwald, *Uvedomleniye o Rukopisi Kak Prodoljeniy İstorii Al'-Kamilya Ebul-Fidy*, Kazan, 1847.

⁹⁹⁸ İosif Fedoroviç Gottwald, *N. Tarnau; Ob'yasneniye Primerov iz İstoçnikov Musul'manskogo Prava*, Kazan (1851 g.).

⁹⁹⁹ İosif Fedoroviç Gottwald, *Arabskiy Hülaletü'l Haliset Ali bin Mahmuda bin Muhammeda Er Raida Bedekhshani*, Kazan, (1851 g.).

¹⁰⁰⁰ İosif Fedoroviç Gottwald, *Opisaniye Arabskih Rukopisey, Prinadlejavşih Biblioteke Kazanskogo Universiteta*, (Kazan: Univ. Tip., 1855).

¹⁰⁰¹ İosif Fedoroviç Gottwald, *Opi Arabsko-russkogo Slovary na Koran, Sem' moallakat i Stihotvoreniya İmrul'keysya*, (Kazan: Univ. Tip., 1863).

¹⁰⁰² İosif Fedoroviç Gottwald, *Analiz proizvedeniy D. A. Hvol'sona: izvestiya o hazarah, burtah, bolgarah, vengrah, slavyanah i russkih ot arabского pisatelya Abu-Ali Ahmada Ben Omara ibn-Dasta*, Kazan, (1870 g.).

¹⁰⁰³ İosif Fedoroviç Gottwald, *Analiz proizvedeniy A. Ya. Garkavi: Rasskazi pisateley-musul'man o slavyanah i russkih*, Kazan, (1872 g.).

¹⁰⁰⁴ İosif Fedoroviç Gottwald, *Mudrost' Hodji Ahmeda Yesevi na çağatayskom yazıke*, (Kazan, 1878).

¹⁰⁰⁵ Zagoskin (1904), age., s. 227-228.

¹⁰⁰⁶ Nikolay Fyodoroviç Katanov, *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta Poçetny Çlen, Professor i Bibliotekar' İosif Fedoroviç Gotval'd*, (Kazan: Tipo-lit. İmp. Un-ta, 1900), s. 23.

*Şiirleri Üzerine Arapça-Rusça Sözlük Denemesi*¹⁰⁰⁷ adlı eserini ortaya çıkarmasına vesile olmuştur.¹⁰⁰⁸ Gottwald kelimenin gerçek anlamıyla Rusya'daki ilk önemli Arabistlerden sayılmaktadır ve İ. Yu. Kraçkovskiy'nin ifadesiyle Arap çalışmaları için çok şey yapan bu adam; tarihi öneme haiz bir dizi değerli Arap anıtsal yazıtını/ metnini ortaya çıkarıp/ araştırıp yayımlamıştır.¹⁰⁰⁹

Kazan Üniversitesi'nde farklı zamanlarda Arapça/ Farsça Kürsüsü'nde; İvan Jukov (1843-47), İvan İvanov (1845-50), Mihail Timofeyeviç Navrotskiy (1846), N. Sonin (1846), İvan Holmogorov (1861-68) ile Muhammed Galey Mahmudov (1843-55) [Hat Sanatı ve Minyatür konusunda] gibi kaliteli muallimler ders vermiştir.¹⁰¹⁰ Bu hocalardan M. T. Navrotskiy'nin (1823-1871) Rusya'da Arapça derslerinde okutulmak için yazdığı *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka* (Arap Dili Grameri Deneyimi) (1867), alanın önemli eserlerindendir.¹⁰¹¹ Yine İvan Nikolayeviç Holmogorov'un (1818-1891) ise Arap/ Fars ve İslam kültürüyle ilgili; *İslamın Temel İnanç Esasları* (1848),¹⁰¹² *Mirhand'ın Tarihi'nin V. Cildinden; Serbedâriler Tarihi* (1860),¹⁰¹³ *Arapça Konuşma ve Yazma Üzerine Denemeler* (1862),¹⁰¹⁴ *El-Fahri: Doğu Halifeliği Tarihi* (1863),¹⁰¹⁵ *Şeyh Muslihiddin Sadi-i Şirazi'nin Fars Edebiyatı Tarihindeki Önemi* (1865),¹⁰¹⁶ *Nadir Şah ve Oğlu Rıza Kulu Mirza'nın Hindistan Seferiyle Alakalı Belgeler* (1870)¹⁰¹⁷ gibi çalışmaları mevcuttur.¹⁰¹⁸ Ayrıca *Moskova Arkeoloji Derneği*'nin üyesi olan Holmogorov, ömrünün sonuna kadar *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü*'nde çalışmıştır.¹⁰¹⁹

Kazan Üniversitesi'nden yetişen bir diğer şarkiyatçı olan William Frantsoviç Dittel (1816-1848), 1838'de *Hilafet Dönemi Arapların Eğitiminde Komşu Halkların*

¹⁰⁰⁷ İosif Fedoroviç Gottwald, *Opit Arabsko-russkogo Slovary na Koran, Sem' moallakat i Stihotvoreniya İmrul'keysya*, (Kazan: Univ. Tip., 1863).

¹⁰⁰⁸ Katanov (1900), *age.*, s. 11-21.

¹⁰⁰⁹ L. A. Şilov, 2020, "Gotval'd İosif Fedoroviç", Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka (İstoriy Biblioteçnogo Dela), http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=65 adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 05 Ekim 2021].

¹⁰¹⁰ N. A. Mazitova, *İzuçeniye Blijnego i Srednego Vostoka v Kazanskom Universitete (Pervaya Polovina XIX veka)*, (Kazan: Izd-vo Kazan Un-ta, 1972), s. 71-72.

¹⁰¹¹ Mihail Timofeyevi Navrotskiy, *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*, (Moskva: İzdanie 2-e LKİ), 2007.

¹⁰¹² İvan Nikolayeviç Holmogorov, *Ob Osnovnih Postanovleniyah İslama*, Kazan, 1848.

¹⁰¹³ İvan Nikolayeviç Holmogorov, *İstoriya Serbedarov, iz V toma istorii Mirhonda*, Kazan, 1860.

¹⁰¹⁴ İvan Nikolayeviç Holmogorov, *Oçerki Arabskoy Reçi i Arabskoy Pis'mennosti*, Kazan, 1862.

¹⁰¹⁵ İvan Nikolayeviç Holmogorov, *İstoriya Vostoçnogo Halifata al-Fahri*, Kazan, 1863.

¹⁰¹⁶ İvan Nikolayeviç Holmogorov, *Şeyh Muslihudzin Sazadi Şirazskiy i Yego Znaçeniye v İstoriy Persidskoy Literaturi*, (Kazan: V universitetskoy tip., 1865 (obl. 1867).

¹⁰¹⁷ İvan Nikolayeviç Holmogorov, *Gramotı Nadir-Şaha Svoeyemu Sinu Radze-Kuli-Mirze*, kasayıuşçiesya indiyaskih pohodov Nadira, (Uçoniye zapiski Kazanskogo universiteta, 1870).

¹⁰¹⁸ K. K. Arsen'yeva, "Holmogorov, İvan Nikolayeviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XXXVIIa (1903): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 519.

¹⁰¹⁹ V. A. Volkov, M. V. Kulikova ve V. S. Loginov, *Moskovskiy Professora XVIII - Naçala XX Vekov, Gumanitarniy i Obşçestvenniye Nauki*, (Moskva: Yanus-K; Moskovskiy Uchebniki i Kartolitografiya, 2006), s. 262-63.

Etkisi teziyle aynı üniversiteden yüksek lisans payesi almıştır.¹⁰²⁰ 1842’de Kazan Okruğu yönetiminden M. H. Musin Puşkin’in talebi üzerine Berezin ile birlikte üç yıllığına bir Asya gezisine çıkmış; İran’dayken bazı lehçeleri ve özellikle Kürtçe’yi incelemiş, Persepolis harabelerini görmüş [Burada bazı yazıtları kopyalamıştır.], Nimrud [Kalhu] Kazı Alanı, Suriye, Filistin, Mısır, Atina ve Küçük Asya’yı [Anadolu] ziyaret etmiştir. 1847’de St. Petersburg Üniversitesinde *Fars Lehçelerine Genel Bir Bakış*¹⁰²¹ isimli tezini savunduktan sonra burada Arap Dili, Coğrafya ve Doğu Tarihi alanlarında ders vermek üzere görev almıştır. Dittel, 1848’de Kazan’dayken çok genç yaşta koleradan vefat etmiştir.¹⁰²² Dittel gerçek bir bilim adamı mizacına sahip, çok yönlü ve eğitilmiş bir oryantalistti. Eserleri içinde; [Orta Doğu] *Gezi Raporunun Özeti* (1847),¹⁰²³ *Seyahat Taslağı* [56 Sayfalık bir yazıdır.] (1849),¹⁰²⁴ *XIV. Yüzyılın Başında Türkiye’de Edebiyatın Durumu* (1849)¹⁰²⁵ dikkate değerdir.¹⁰²⁶ Dittel, yaptığı Orta Doğu gezisinde çok fazla materyal toplamış, fakat bu malzemeyi inceleyip yayın yapmasına ömrü yetmemiştir.

XIX. yüzyılda *Kazan Üniversitesi* merkezli Orta Doğu çalışmaları özellikle; Arapça, Farsça ve Türkçe eğitim programlarının hazırlanması, kılavuzlar, ders kitapları, antolojiler, sözlüklerin hazırlanması ve yayınlanması, Şark el yazmaları kitap koleksiyonunu geliştirme ve kataloglama çalışmaları, doğulu yazarlardan Rusça çeviri yayınları, Nümizmatik eserleri, orta doğuya yapılan bilimsel seyahat raporları, notları, günlükleri, anıları vb. konularına yoğunlaşmıştır. Ne yazık ki yüzyılın başında, Üniversite’nin oryantalizm alanında özgün eserler ortaya koyduğu ve ivme kazandığı dönem 1854’ten itibaren inkıta uğramış [Rusya’da oryantalizmin merkezileştirilmesi nedeniyle] ve buradaki çok kaliteli oryantalistlerin neredeyse tamamı St. Petersburg’a sonraları ise Moskova’ya transfer edilmiştir.¹⁰²⁷ Bu kesilme ve duraksama dönemi 1880’lerden itibaren İosif Fedoroviç Gottwald, Vasiliy Vasilyeviç Radlov, İvan

¹⁰²⁰ William Frantsovich Dittel, *O Vliyanii Sosednih Narodov na Obrazovaniye Arabov vo Vremya Halifata*, Kazan, 1838.

¹⁰²¹ William Frantsoviç Dittel, *Obozreniye Nareçiy Persidskih*, St. Petersburg, 1847.

¹⁰²² A. A. Polovtsov, “Dittel, William Frantsoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar’*, Sankt-Peterburg: Tip. Tovarişçestva Obşçestvennaya Pol’za: t. VI (1905), s. 413.

¹⁰²³ William Frantsoviç Dittel, *Konspekt Otçeta po Puteşestviyu*, Jurnal ministerstva narodnogo prosveşçeniya, 1847, oktyabr’; Akt Sankt-Peterburgskogo universiteta za 1846-1847 gg.,

¹⁰²⁴ William Frantsoviç Dittel, *Oçerk Puteşestviya*, (Biblioteke dlya çteniya. T. 95, 1849).

¹⁰²⁵ William Frantsoviç Dittel, *Perevod s frantsuzskogo “Sostoyaniye literaturı v Turtzii s načala KHIV v.”*, Jurnal ministerstva narodnogo prosveşçeniya, 1837.

¹⁰²⁶ A. A. Polovtsov, “Dittel, William Frantsoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar’*, Sankt-Peterburg: Tip. Tovarişçestva Obşçestvennaya Pol’za: t. VI (1905), s. 414.

¹⁰²⁷ 1854 gg. Ukazı Nikolaya I, 1854, “O Prekraşçenii prepodavaniya vostoçnih yazıkov v Kazanskoy Imperatorskoy Universitete’ (oktyabr’, 1854 goda)”, Institut Vostokovedeniya KGU İmeni V. İ. Ul’yanova-Lenina, İstoriya Kazanskogo Vostokovedeniya, <http://ivkgu.narod.ru/history.html> adresinden erişildi. s. 3. [Erişim tarihi: 1 Ekim 2021].

Aleksandroviç Baudouin de Courtenay, Nikolay Fyodoroviç Katanov, İvan Nikolayeviç Smirnov, Vasiliy Alekseyeviç Bogoroditsky, Sergey Yefimoviç Malov gibi isimler sayesinde *Kazan Dil Okulu* çerçevesinde tekrar bir süre hayat bulmuş/ canlanmıştır. Kazan'da Orta Doğu çalışmalarının gelişmesinde özellikle bilimsel maksatlarla kurulan “*Şark Cemiyeti*” (1855) ile “*Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti*” (1878-1929)¹⁰²⁸ oldukça etkili olmuştur. Sovyet iktidarı döneminde ise Üniversite'nin bünyesinde *oryantalizm çalışmaları* yapılması özellikle Tatar diline ve tarihine ilginin artmasıyla ilişkilendirilmiştir. Sovyet iktidarı böyle bir ilginin oluşmasına vesile olabileceği için çoğunlukla buraya şüpheyile yaklaşmış ve kurumu pasifize etmiştir. *Kazan Şarkiyat Okulu*'nun uzun yıllar boyunca birkaç meraklısı dışında pek kapısını açan olmamıştır.¹⁰²⁹

Kazan İlahiyat Akademisi profesörlerinden İslam Araştırmacısı ve Arabist Gordiy Semyonoviç Sablukov (1803-1880) bir dönem bu akademide klasik doğu dillerini öğretmiştir. Çalışmaları içinde; *Kıpçak Ordası'nın Başkenti Saray'ın Yeri Hakkında Bir Araştırma* (1842),¹⁰³⁰ *Altın Orda Sikkeleri* (1844),¹⁰³¹ *Kıpçak Krallığı'nın İç Vaziyetinin Tasviri* (1845),¹⁰³² *İslamdaki İbadetlerden Zikir Üzerine* (1845),¹⁰³³ *Rus Tatarları'nın Yaşamındaki Özellikler* (1846),¹⁰³⁴ *Kuman Halkı'nın Şeceresinin ve Coğrafi Olarak Yaşam Şeklinin Taslağı* (1848),¹⁰³⁵ *Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk'ünün Çağatay Lehçesinden Tercümesi* (1854),¹⁰³⁶ *İki Hocanın Gezi Notları* (1862),¹⁰³⁷ *İslam Öğretisi ve Hristiyan Öğretideki Allah'ın İsimlerinin Karşılaştırılması* (1873),¹⁰³⁸ [Hz.] *Muhammedi Doktrinin Yasama Kitabı; Kur'an, Arapçadan Çeviri* (1877),¹⁰³⁹ *Kur'an*

¹⁰²⁸ Ramil Mirgasimoviç Valeyev, *Oçerki İstorii Kazanskogo Universitetskogo Vostokovedeniya (1769-1920 gg.)*, (Kazan: Alma Lit, 2003, s. 142.

¹⁰²⁹ Valeyev (2003), *age.*, s. 143.

¹⁰³⁰ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *İssledovaniye o meste Saraya – stolitsı Kıpçakskoy Ordı / Uç. zap. Kaz. un-ta.* 1842, II, s. 55–75; perepeçatano v «Saratovskih gubernskih vedomostyah» (1843, № 48–49).

¹⁰³¹ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Moneti Zolotoy Ordı / Saratovskiy gubernskiy vedomosti.* 1844, № 2–4.

¹⁰³² Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Oçerk Vnutrennego Sostoyaniya Kıpçakskogo Tsarstva / Saratovskiy gubernskiy vedomosti.* № 26–36; 2-ye izd. (Ispr. i dop.). – Kazan, 1895. Otviz o 1-m izd. Sm. v stat'ye V.V. Grigor'yeva «O mestopolojenii stolitsı Zolotoy Ordı – Saraya» (SPb., 1845,).

¹⁰³³ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *O Magometanskom Penii pri Bogoslujenii / Saratovskiy gubernskiy vedomosti.* 1845.

¹⁰³⁴ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Çerti iz Jizni Russkih Tatar / Saratovskiy gubernskiy vedomosti.* 1846, № 25.

¹⁰³⁵ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Oçerk Genealogii, Geografii i Obraza Jizni Polovetskogo Naroda / Saratovskiy gubernskiy vedomosti.* 1848, № 12.

¹⁰³⁶ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Rodoslovnaya Tyurkskogo Plemeni.* Perevod soçineniya Abu'l-Gazi s djagatayskogo nareçiya. İzdano İ.N. Berezinim v serii «Biblioteka vostočnih istorikov» (T. III. Kazan, 1854).

¹⁰³⁷ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Puteviye Zapiski Dvuh Hodjiyev (1751 i 1783 gg.)*, Kazan, 1862.

¹⁰³⁸ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Sliçeniye Mohammedanskogo Uçeniya ob İmenah Bojih s Hristianskim o Nih Uçeniyem.* Kazan, 1873. Sm. Retsenziyu Ye. A. Malova v «Pravoslavnom sobesednike» (1874, yanvar').

¹⁰³⁹ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Koran, Zakonodatel'naya Kniga Mohammedanskogo Veroueniya.* Perevod s arabского. Kazan, 1877. (S parallel'nim arabiskim tekstom. V posledstvii neodnokratno pereizdan).

Tercümesine Ekler (1879),¹⁰⁴⁰ [Hz.] *Muhammedi Doktrinin Yasama Kitabı Olan Kur'an Hakkında Bilgiler* (1884),¹⁰⁴¹ *Kible Hakkındaki İslami Kıssalar* (1889)¹⁰⁴² oldukça önemlidir.¹⁰⁴³ Kraçkovskiy, Sablukov'un Müslüman ülkelerdeki ününe dair renkli bir hayatı olduğunu belirtmiştir. Kayıtlara göre oryantalist hiç ülke dışına çıkmamıştır fakat 1874'te eski Türk basınında "Biçare" diye bir makale yayımlanmış ve bu yazıya göre Sablukov'un Müslüman kimliğiyle Türkiye, Arabistan, Mısır ve Buhara gibi memleketleri dolaştığı öne sürülmüştür.¹⁰⁴⁴

Sablukov her şeyden önce İslam konusunda polemikçi bir anlayışa sahiptir. Klasik doğu dillerinde mükemmel bir uzman olmanın getirdiği özgüvenle İslam tarihini, etnografyasını, nümizmatiklerini ve arkeolojisini incelemiş bunun sonucunda İslamiyet'e birtakım eleştiriler getirmiştir.¹⁰⁴⁵ O'nun İslami çalışmaları özellikle emekli olduktan sonra, bilim adamının kendisini tamamen *Kur'an*'ın incelenmesine ve tercümesine adanmış verimli olmuştur. *Kur'an*, tarihi bir kaynak olarak Sablukov'u sadece Kazan'daki çalışması sırasında ilgilendirdiğini varsaysak bile araştırmacının bu temel kaynağı incelemeye yaklaşık 30 yılını verdiği ortaya çıkmaktadır. Hatta bunu hayatının eseri olarak da düşünebiliriz.¹⁰⁴⁶ Arapça'dan Rusça'ya *Kur'an*'ın ilk basılı çevirisinin yazarı olan Sablukov, Müslümanların kutsal kitabını, İslamiyet'in en önemli birincil kaynağını [Arap Edebiyatı'nın en eski ve en büyük kanonik anıtını] kendisine kadar olan oryantalistlerin daha önce hiç yapmadığı bir titizlikle ve özenle ele almıştır diyebiliriz. [Ondan önce yapılan *Kur'an* tercümeleri İngilizce ve Fransızca'dan yapılmıştı. Arapça'dan Rusça'ya ilk *Kur'an* tercümesini Asker kökenli Dmitriy Nikolayeviç Boguslavskiy (1826-1893), 1871'de yapmıştı, fakat bu eser çok sonraları 1995'te yayımlanmıştır. Yalnız Sablukov'un tercümesi Boguslavskiy'ninkinden daha kaliteli ve iyidir.¹⁰⁴⁷] Sablukov, İslami bilgisini; çoğu zaman Tatarları vaftiz edip din değiştirmeye yahut din değiştirdikten sonra tekrar İslami inançlara dönenleri/ yönelenleri Ortodoksluğa

¹⁰⁴⁰ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Prilojeniya k Perevodu Korana*. (Kazan, 1879; 1898).

¹⁰⁴¹ Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Svedeniya o Korane, zakonodatel'noy knige mohammedanskogo verouçeniya*. Kazan, 1884.

¹⁰⁴² Gordiy Semyonoviç Sablukov, *Rasskazı Muhammedan o Kible*. Kazan, 1889.

¹⁰⁴³ Pavel Vyaçeslavoviç Gusterin, (2013), "Gordiy Semyonoviç Sablukov Kak Vostokoved", Educational Orthodox Society «Russia in colors» in Jerusalem, http://ricolor.org/history/eng/vs/18_03_2013/ adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 3 Ekim 2021].

¹⁰⁴⁴ İgnatıy Yulianoviç Kraçkovskiy, *Çernışevskiy i Oriyentalist G.S. Sablukov*, V kn.: Akademik I.YU. Kraçkovskiy, İzbranniye Soçineniya, T. I, Moskva: L.,1955, s. 222.

¹⁰⁴⁵ A. A. Polovtsov, "Sablukov, Gordiy Semyonoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, Sankt-Peterburg: Tip. Tovarişçestva Obşçestvennaya Pol'za: t. XVIII (1904), s. 12.

¹⁰⁴⁶ A. A. Vigasin, A. N. Hokhlov, P. M. Şastitko, *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredinı XIX veka do 1917 goda*, Moskva: İzdatel'skaya Firma «Vostoçnaya Literatura» RAN, 1997, s. 36.

¹⁰⁴⁷ M. K. Bashanov, *Russkiye Voyenniye Vostokovedi: Biobibliografiçeskiy Spravoçnik*, Moskva: «Vostoçnaya Literatura», 2005, s. 37-38.

çevirmek için kullanmaktaydı. Bu anlamda misyoner bir oryantalist olarak kelimenin tam manasıyla uzmandı. Müslümanların nasıl Hristiyan yapılabileceğine dair ayrıntılı raporlar da yazmıştı. Sablukov, eğitim-öğretim, bilim, çeviri ve misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Kazan bölgesindeki Müslüman din adamlarının rahatsızlıklarını ve karşı çıkmalarını da engellemeye çalışmaktaydı. Bu konudaki resmî belgeler ve yazışmalar, arşiv kayıtları sonradan onunla ilgili yayımlanan biyografik malzemeler içinde [mektupları ile kendi el yazısı notları dâhil] ortaya çıkmıştır.¹⁰⁴⁸

St. Petersburg Üniversitesi hocalarından doğu bilimci Daniil Avraamoviç Hvolson (1819-1911), Arabistika alanında; *Arapça Çevirilerde Eski Babil Edebiyatı'nın Kalıntıları Hakkında* (1858), *Bilinmeyen Arap Bir Yazar Olan Abu-Ali-Ahmed-bin Omar-Ibn-Dast'ın* [X. yüzyıl Başları] *El Yazmalarında; Hazarlar, Burtaslar, Macarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkındaki Haberler* (1869), *Semirechye Bölgesinde Bulunan Suriye Mezar Taşı Yazıtları Hakkında Ön Notlar* (1886), *Sami Halklarının Özellikleri* (1872), *Filistin'in Coğrafi Konumunun Eski Yahudi Halkının Kaderi Üzerindeki Etkisi* (1875), *Türk Reformu Üzerine* (1877), *St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi İle İlgili İstatistikler* (1861) isimli çalışmaları kaleme almıştır. Hvolson, Arap kültüründen çok İbrani kültürüyle ilgilenmiş bir oryantalisttir.¹⁰⁴⁹ Asker kökenli Rus oryantalistlerden Pyotr Pavloviç Tsvetkov (1875-1919) bir ara 1900'lerin başında [iki yıl, istihbarat toplamak için] Orta Doğu ve Türkiye'de çalışmış çok iyi düzeyde Türkçe ve Arapça öğrenmişti.¹⁰⁵⁰ *İmparatorluk Şarkiyat Çalışmaları Topluluğu'nun Taşkent Şubesinde* de görev yapan P. P. Tsvetkov'un 1902'de *Rusça-Türkçe ve Türkçe-Rusça Sözlüğü* yayımlanmıştır.¹⁰⁵¹ Kendi çabalarıyla III ciltlik bir *İslam Tarihi* kitabı hazırlamış, fakat el yazması olan bu eserinin akıbeti meçhul olmuştur. *Şariat ve Yargı* (1911) [İslam Hukuku hakkında üç ciltlik bir eserdir.] ile *İslamcılık* (1912-13) [İslam hakkında oryantalistlerin görüşlerinin değerlendirildiği bir eserdir.] kitapları ayrıca önemlidir.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁸ Aleksey Lipovetskiy, 2009, "Material k Biografii Gordiya Semenoviça Sablukova (1803-1880)", Russkiye Pisateli- Publitsisti, İstoriki i Arheologi Yest' li Rodstvo Mejdu G. S. Sablukovim i N. V. Grişayevoy? Arhivniye Dokumentı iz Fondov NART Peredaça "Moya rodoslovnaya" ot 21.11.2009, http://prompter.narod.ru/sablukov/materiali_k_biografii_Gordija_Sablukova.htm adresinden erişildi, s. 10-15. [Erişim tarihi: 8 Ekim 2021].

¹⁰⁴⁹ Herman Rosenthal ve Isaac Broyde, "Chwolson, Daniel Abramovich", Jewish Encyclopedia, 2002, <https://www.jewishencyclopedia-com.translate.goog/articles/4383-chwolson-daniel-abramovich> adresinden erişildi, s. 4. [Erişim tarihi: 11 Ekim 2021].

¹⁰⁵⁰ Mihail Nikolayeviç Alekseyev, *Voyennaya Razvedka Rossii ot Ryurika do Nikolaya II*, Tom.2, (Moskva: Russkaya Razvedka, 1998), s. 207-208.

¹⁰⁵¹ Nikolay Aleksandroviç Smirnov, *Oçerki İstorii İzuçeniya İslama v SSSR*, (Moskva: Nauk, 1954), s. 93, 115, 117, 118.

¹⁰⁵² Bashanov (2005), *age.*, s. 256-257.

Arabiyat alanıyla ilgili bir diğer oryantalist de Tatar asıllı Agafangel Yefimoviç Krımskiy (1871-1942) dir. Krımskiy, uzun yıllar *Moskova Üniversitesi* ile *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü*'nde Arapça ve Arap Edebiyatı konusunda çalışmıştır. Özellikle *Drevnosti Vostoçniye* ile *Trudı po Vostokovedeniyu* isimli şarkiyat dergilerinde editörlük yaparken Arap kültürüyle ilgili çalışmaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹⁰⁵³ Ayrıca 1918'den sonra bir süre Kiev Orta Doğu Enstitüsü'nde tarih dersleri vermiştir.¹⁰⁵⁴ Krımskiy, "1896-1898 yıllarında dil öğrenmek ve bilimsel araştırmalar yapmak üzere Suriye ve Lübnan'da bulunmuştur."¹⁰⁵⁵ "Aynı zamanda *İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti*'nin Doğu Komisyonu'nda bir süre sekreterlik yapmıştır."¹⁰⁵⁶ Bahadır Alioğlu, *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy'nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları* (2013) isimli eserinde; "Krımskiy'nin kendi zamanının Arabiyat alanında özgün [bir] yeri olup, şimdiye kadar Arap dili ve edebiyatı hakkındaki Rusça yazılmış olan eğitim materyallerinin ona ait olduğunu belirtmektedir."¹⁰⁵⁷ O'nun Rus oryantalizminde Arabiyat alanında Moskova Ekolü'nü oluşturduğunu söyleyebiliriz. Krımskiy memleketinde; "Arap dili ve edebiyatı hakkındaki eserleri yanında İslâmiyat alanındaki çalışmaları ile de meşhur olmuştur."¹⁰⁵⁸ Eserleri içinde; *Hicrî III. Yüzyılın Sonuna Kadar Sufizmin Gelişmesinin Ana Çizgileri* (1895), *İslâm ve Onun Geleceği* (1899), [Hz.] *Muhammed Tarihi'nin Ana Kaynakları ve İlgili Literatür* (1902), *İslâm Tarihi* [Dozy ve Goldziher'in Tarihlerinden tercümeler ve yorumlar içerir.] (1904-1912), *İslâm ve Geleceği* (1904), *Kur'an Üzerine Dersler* (1902), *Pers Tarihi ve Derviş Teosofisi* (1909-17), *Türkiye Tarihi ve Edebiyatı* (1910), *İbn Hişam'ın Siyeri'nden Tercüme, Arapça Metinle Birlikte* (1910), *Araplar'ın Tarihi ve Arap Edebiyatı: Dünyevî ve Ruhanî* (1911-13), *Türkler'in Dili ve Edebiyatı* (1924), *Türkiye Tarihi'ne Giriş* (1926), *Kırım Araştırmaları* (1930), *Yeni Arap Edebiyatı Tarihi: XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyılın Başları* (1971), *Lübnan Mektupları* (1975), *Nizâmî ve Çağdaşları* (1975), *Kırım Tatarları'nın Edebiyatı* (2003) sayılabilir.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵³ K. İ. Gurnitskiy, *Agafangel Yefimoviç Krımskiy*, Ott. Red. İ. M. Smilyanskaya; Hudoj. A. G. Kobrin, Moskva: Nauka (GRVL), 1980, s. 192.

¹⁰⁵⁴ Gusterin (2014), *age.*, s. 13, 34.

¹⁰⁵⁵ Kıyas Şükürov, 2018, "Krımskiy, Agafangel Efimoviç", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/krımskiy-agafangel-efimovic> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 11 Ekim 2021].

¹⁰⁵⁶ Şükürov (2018), *age.*, s. 2.

¹⁰⁵⁷ Bahadır Alioğlu, *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy'nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013), s. 50.

¹⁰⁵⁸ K. K. Arsen'yeva, "Krımskiy, Agafangel Yefimoviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, Istochnik: t. II (1906): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 25-26.

¹⁰⁵⁹ Alioğlu (2013), *age.*, s.51. Ayrıca; Şükürov, (2018), *age.*, s. 3.

Krımski, *Hicrî III. Yüzyılın Sonuna Kadar Sufizmin Gelişmesinin Ana Çizgileri*'nde; İslam dünyasındaki tasavvufun gücünü, tasavvuf hakkındaki geleneksel fikirleri, İslami bir fenomen olan sufizmin ne ölçüde Arap kültürüne ait olduğu, züht, panteizm [*Vahdet-i vücüt*], tasavvuftaki Pers ve Hint etkisi, tasavvufun sosyal tabakalaşmadaki durumu gibi konularını anlatmaktadır.¹⁰⁶⁰ Nispeten daha az hacimli eseri olan *İslâm ve Onun Geleceği*'nde Müslümanların dindarlığı meselesi tartışılmaktadır.¹⁰⁶¹ [Hz.] *Muhammed Tarihi'nin Ana Kaynakları ve İlgili Literatür*'de özellikle klasik İslam tarihçilerinden İbn-i İshak ve İbn-i Hişam'ın görüşlerine yer verilmiştir.¹⁰⁶² Krımski'nin oryantalistler Dozy ve Goldziher'in görüşlerine dayanarak hazırladığı *İslâm Tarihi* (Üç Ciltlik) bu konudaki Rusya'da yazılmış en ilginç ve ciddi eserlerden birisidir. Kitap sadece ilahiyatçılar ve oryantalistler için değil aynı zamanda dinler tarihi açısından da son derece önemlidir. Eserde *Kur'an*, Rüyalar ve Efsaneler, İslami doktrin ve ibadet, İslam ve Arap Toplumu, Vahhabiler, Babizm ve Bahailik gibi meseleler işlenmiştir.¹⁰⁶³ *Arapların Tarihi ve Arap Edebiyatı*'nda; Arap dili ve edebiyatının gelişim seyri (*Kur'an*, Fıkıh, Sünnet, Siyer, vb. dâhil) dışında Arapların ve Müslüman toplumların tarihine [İslam öncesi dönemden, Osmanlıların Mısır'daki Memlûk Devleti'ni yıkmasına kadar] etraflıca değinilmiştir.¹⁰⁶⁴ Krımski, *Yeni Arap Edebiyatı Tarihi*'nde; XVI. ve XVIII. yüzyıldaki Arap edebiyatının duraksama ve gerileme sebeplerini açıkladıktan sonra Arap halk edebiyatı eserlerinin saklanması, kaydedilmesi ve geleceğe taşınması, Avrupa ve Osmanlı ilişkileri bağlamında dönemin Suriye'sinin özellikleri, Araplarda basın ve gazeteciliğin ortaya çıkışı, Avrupa dillerinden Arapçaya tercüme edilen tiyatro ve drama eserleri, modern Suriye ve Mısır edebiyatından örnekler, Mısırlı oyun yazarı Muhammed Osman Celal, nesir yazarları Farah Antun ve el-Manfaluti'nin yazıları, şairlerden Ahmed Şevki, Hafız İbrahim ve Halil Mutran şiirleri vb. konularını incelemiştir.¹⁰⁶⁵ Krımski'nin "*Lübnan Mektupları*" Hristiyan Arapların; kültürü ve yaşamı, folkloru, yemekleri, konutları, kıyafetleri, hijyen şartları, zihniyetleri, aile görüşleri, çocuk yetiştirmeleri, eşlere karşı tutumları, düşünleri ve cenazeleri, Müslümanlarla anlaşmazlıkları vb.

¹⁰⁶⁰ Agafangel Yefimoviç Krımski, *Oçerk Razvitiya Sufizma do Kontsa III v. Khidzhry*, Moskva: Tr. Vostochnoy Komissii İmp. Moskovskogo Arheologičeskogo Obşçestva, 1895, s. 13.

¹⁰⁶¹ Petr Kralyuk, "Agatangel Krymskiy Kak İssledovatel' İslama", *Gazeta Den'*, № 6, (18 Yanvarya 2021), s. 5.

¹⁰⁶² Agafangel Yefimoviç Krımski, *İstočniki Dlya İstorii [Hz.] Mohammada i Literatura o Nem*, Moskva: Trudı po Vostokovedeniyu, İzdavayemiye Lazarevskim Institutom Vostočnih Yazıkov, 1902, s. 3-4.

¹⁰⁶³ Agafangel Yefimoviç Krımski, *İstoriya Musul'manstva*, Perv. V. İ. Kamenskiy, Mekke: İzd. V. Sekaçev, 2021, s. 4.

¹⁰⁶⁴ Agafangel Yefimoviç Krımski, *İstoriya Arabov i Arabskoy Literaturı, Svetskoy i Duhovnoy*, Moskva: Lazarevskiy institut Vostočnih Yazıkov, 1911-13, s. 8.

¹⁰⁶⁵ Agafangel Yefimoviç Krımski, *İstoriya Novoy Arabskoy Literaturı (XIX - Naçalo XX Veka)*, Moskva: Gl. Red. Vost. Lit., 1971, s. 7.

hakkında hem etnografik malzemeler hem de değerlendirmeler içermektedir. Rus oryantalizminde çok az çalışılmış olan *Lübnanlı Ortodoks Araplar*'ın Krımskiy tarafından çalışılmış olması büyük bir başarıdır.¹⁰⁶⁶ Bu çalışmalardan anladığımız kadarıyla; Krımskiy, Rus oryantalizmi içinde [orta doğu coğrafyasında] özellikle Arap dünyasını çok yönlü bir şekilde araştırmış ve bunu ortaya koyduğu eserlerle taçlandırmış bir oryantalisttir.

İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyeti bünyesinde çalışan Rus Arabist *Nikolay Aleksandroviç Mednikov* (1855-1918) ilk olarak adını 1887'de Taberi'nin *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*"ünden *Halife el-Mehdî'nin Tarihi*'ni [Abbasi Dönemi] Arapçadan tercüme edip, oryantalizm alanında altın madalya kazanarak duyurmuştur. N. A. Mednikov, esasında 1887'den 1902'ye kadar yaklaşık 15 yıl boyunca üzerinde çalıştığı en önemli eseri olan *Arap Kaynaklarına Göre Filistin: Filistin'in Araplar Tarafından Fethinden Haçlı Seferlerine Kadar* isimli büyük [dört ciltlik] monografisi ile tanınmıştır. Bu monografinin birinci cildi; Arapça konuşan Orta Çağ tarihçileri ve coğrafyacılarının VII-XI. yüzyıllarda Suriye, Lübnan, Filistin ve kısmen Mısır hakkındaki raporlarının ayrıntılı bir tercümesini içermektedir. İkinci, üçüncü ve dördüncü ciltlerde ise Orta Doğu'ya yapılan gezilere dair çeviri, açıklama, dizin, kronoloji ve eklemeler mevcuttur. Mednikov'un çalışmasının başarısı; Orta Çağ'ın başlarından itibaren Orta Doğu'daki Arap ülkelerinin tarihi ve coğrafyası hakkında hala Rusçadaki en eksiksiz ve güvenilir materyal koleksiyonunu oluşturması hasebiyledir. *Arap Kaynaklarına Göre Filistin*, Rus devrimi öncesi Filistin çalışmalarının en iyi ve önemli eserlerinden biridir. Eserin içinde; dönemin Arapça metinlerinin örnek niteliğinde, neredeyse kusursuz tercümeleri vardır. Bu kitabın yayımlanması 1903'te tamamlanmıştır. [Kitap, yayımlandıktan sonra Rus şarkiyatçılığı açısından haklı bir gurur kaynağı olmuştur.] Orta Çağ'ın en önemli Arap tarihçilerinin kaynaklarının incelenmesi Rus Şarkiyatçı Barthold'du da etkilemiş ve bu etki sebebiyle meşhur "Orta Asya'daki Arap Fetihlerinin Tarihi Üzerine" makalesi ortaya çıkmıştır. Kaynak araştırma metodolojisi açısından Mednikov'un çalışmalarının çağının ötesinde olduğunu söyleyebiliriz. Mednikov, 1897-1901 arasında; "Taberi'nin Kaynaklarından Biri Üzerine" ve "Hz. Ömer'in Kudüs Hristiyanlarına Mektupları Üzerine" diye iki önemli makale yazmıştır. Oryantalistin sonraki yıllarda; Kudüs'teki Arapça kitabeler, Yunanca İncil'in Arapça açıklamaları, Arap edebiyatı tarihi, Hz.

¹⁰⁶⁶ Olga Lugunova, "A.E. Krımskiy as ethnographer of Lebanon/ A.Ye. Krımskiy kak etnograf Livana", *Etnografiçeskoye Obozreniye*, № 2, (2014), s. 82.

Ömer'in yaptığı anlaşmalar, Klasik Arap dilinin fiil biçimleri, Arap İmparatorluğu'nun parçalanmasının nedenleri gibi konulara dair yayınları bir hayli ilgi uyandırmıştır.¹⁰⁶⁷ Mednikov'un en başarılı öğrencisi Sovyet Dönemi önemli Arabistlerinden biri sayılan *Daniil Vladimiroviç Semyonov*'dur. D. V. Semyonov'un ise Arapça, Süryanice bir sözlüğü ile Arap halk masalları ve modern Arap dilinin söz dizimi konularında çalışmaları vardır.¹⁰⁶⁸

Dağıstan kökenli nispeten Rus Arabiyat çalışmaları içinde yer alan bir başka figür de ansiklopedist Nazir ad-Durgeli Magomedgadzhiev 1891-1935)'dir. Nazir, kendisine okul hayatından itibaren Arapça binlerce cilt nadir kitaptan oluşan büyük bir İslami kütüphane oluşturmuştur. O'nun en önemli eseri ise *X.-XX. Yüzyılın Müslüman Bilim Adamlarının Biyografik Sözlüğü*'dür. Arap âlimlerin de yaşam öykülerini içeren bu eserin uzun bir süre Sovyetlerin din karşıtı tutumu nedeniyle yayınlanması mümkün olmamıştır. *Sözlük*, İslam hukuku ve kelimelerinden, tasavvuf ahlâkından astronomiye, tıptan İslami şiire, mantığa, vb. geniş bir disiplin yelpazesini yansıtmaktadır. Magomedgadzhiev sözlüğünü hazırlarken büyük oranda Orta Çağ Arap ansiklopedisti ve tarihçisi *Yâkût el-Hamevî*'den [XIII. yüzyıl] faydalanmıştır.¹⁰⁶⁹

Moskova Üniversitesi çok dilli uzmanlarından olan Pavel Yakovleviç Petrov (1814-1875)¹⁰⁷⁰ çoğunlukla Sanskritçe alanında çalışmasına rağmen Arabiyatla ilgili olarak 1837'de *Halk Eğitim Bakanlığı Dergisi*'nde "Moskova Üniversitesi Kütüphanesindeki Arapça, Farsça ve Türkçe El Yazmaların Gözden Geçirilmesi" diye bir makale kaleme almıştır.¹⁰⁷¹ Küçük hacimli makaleleri dışında fazla bir iz bırakmayan Petrov, Üniversite'de 12 Ocak 1862'de *Arap Dili ve Edebiyatı Hakkında* bir de konuşma yapmıştır.¹⁰⁷² Moskova'daki *Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Sevenleri Derneği*'nin bir üyesi olan Petrov'un belki de en önemli özelliği; Hint kültürü/ Sanskritçe araştırmalarını Arap/ Fars/ Yunan/ Slav medeniyeti ve dilleriyle mukayeseli olarak

¹⁰⁶⁷ Pavel Vyacheslavoviç Gusterin, 2013, "N. A. Mednikov i Yego Rol' v İstorii Arabistiki", Educational Orthodox Society «Russia in colors» in Jerusalem, <http://ricolor.org/history/eng/vs/mednikov/> adresinden erişildi, s. 2-5. [Erişim tarihi: 12 Ekim 2021].

¹⁰⁶⁸ Gusterin (2013), agm., s. 6.

¹⁰⁶⁹ Nazir ad-Durgeli, *Uslada Umov v Biografiyah Dagestanskikh Uçenih*, (Moskva: İzdatel'skiy Dom Mardjani, 2012), s. 7-9.

¹⁰⁷⁰ S. K. Buliç, "Petrov, Pavel Yakovleviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstanbul: t. XXIII (1898): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 464-465.

¹⁰⁷¹ Pavel Yakovleviç Petrov, "Obozreniye Arabskih, Persidskih i Turetskih Rukopisey, Nahodyaşıchhsya v Biblioteke Moskovskogo Universiteta", «Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya», № 3, (1837), s. 549-555.

¹⁰⁷² Olubolu B. Bokiye, *Osveşçeniye İstorii Tadjikov i Tadjikistana v Trudah Russkih Dorevol'yutsionnih İssledovateley*, (Duşanbe: Donish, 1991), s. 118-119.

yapmasıydı.¹⁰⁷³ Rusya'daki kadim Hint Medeniyeti ile uğraşan Sanskritçe uzmanları bir şekilde Fars ve Arap medeniyetleri ile de ilgilenmişlerdir.

St. Petersburg Üniversitesi okutmanlarından Fedor İlyiç Kelzi (1819-1912) [Bazı kaynaklarda *Abdullah Kelzi Al-Halabi* olarak da anılır.] 1856'dan itibaren Doğu Dilleri Fakültesi öğrencilerine ücretsiz Arapça dersleri vermiştir. Bu okutman 1863'te yaklaşık 500 kelimelik bir örnekli [Kısa konuşma metinleri içerir.] *Arapça-Rusça Sözlük*¹⁰⁷⁴ hazırlamıştır.¹⁰⁷⁵ Kelzi, bu kısa Lügat dışında Rus La Fontaine'si olarak tanınan İvan Andreyeviç Krilov'un fabllarını Rusçadan Arapçaya tercüme etmiştir. Bu eseri ise yine 1863'te *Krilov'un Masallarının Arapçaya Çeviri Uygulaması ve Rusça-Arapça Halk Sohbetleri* ismiyle yayımlanmıştır.¹⁰⁷⁶ St. Petersburg Üniversitesi Bizans ve Arap Tarihi hocalarından Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev (1867-1953), Arap çalışmaları bağlamında gayet nitelikli olan; *İmparator III. Michael Döneminde Bizans-Arap İlişkileri: 842-867* (1899),¹⁰⁷⁷ *Bizans ve Araplar; Amor Hanedanlığı Döneminde Bizans ve Araplar Arasındaki Siyasi İlişkiler* (1900),¹⁰⁷⁸ *Bizans ve Araplar; Makedonya Döneminde Bizans ve Araplar Arasındaki İlişkiler: 867-959* (1902),¹⁰⁷⁹ *Büyük Şarلمان ve Halife Harun Reşid* (1913),¹⁰⁸⁰ *Menbiçli Agapius'ta Dünya Harikalarından Biri Olan Mozole* (1913),¹⁰⁸¹ *1902'de Sina'ya Yolculuk* (1904),¹⁰⁸² *Sarazenlerle Bizans Mücadelesi: 867-1057* (1923),¹⁰⁸³ *Halife II. Yezid'in İkonoklastik Fermanı* 1956,¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷³ Pavel Yakovleviç Petrov, "O Vajneyşih Alfavitah Vostoçnih Yazikov, ih İzobretenii i Glavneyşih ih Vidoizmeneniyah", V izdani: «Materiali Dlya İstorii Pis'men Vostochnih, Greçeskih, Rimskih i Slavyanskikh; İzgotovleni k Stoletnemu Yubileyu İmp. Moskovskogo Universiteta», (Moskva: İzd. İ.M.U., 1855), s. 8-13.

¹⁰⁷⁴ Fedor İlyiç Kelzi, *Russko-Arabskiye Obşçestvenniye Razgovori, sostavlennyye v pol'zu studentov Vostoçnogo fakul'teta pri Sanktpeterburgskom universitete. I prispособlennyye k razgovorno-arabskomu nareçiyu, upotrebyayemomu v Sirii i v provintsiiyah Turetskih i Persidskih F. Kel'zi (iz Alepo), prepodavatelem arabskogo yazıka pri tom je universitete, s prilozheniyem opita perevoda basen I. A. Krilova na arabskiy yazık.* - SPb. - Tip. Akad. Nauk. - 1863, s. 7.

¹⁰⁷⁵ Sergey Mihayloviç İvanov, *Rossiya i Vostok*, St. Petersburg: İzd-vo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2000, s. 28.

¹⁰⁷⁶ Abdullah Kelzi Al-Halabi, *Russko-Arabskiye Oteçestvenniye Razgovori*, S Prilozheniem Opita Perevoda Basen İ. A. Krilova na Arabskiy Yazık, St. Petersburg: Tip. Akad. Nauk, 1863.

¹⁰⁷⁷ Aleksandr Aleksandroviç Vasiliev, *Vizantiysko-arabskiye Otnoşeniya v Tsarstvovaniye İmperatora Mihaila III, (842-867)* / Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya, 1899.- T. CCCXXIV.

¹⁰⁷⁸ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Vizantiya i Arabi*, [T. 1:] Politiceskiye otnoşeniya Vizantii i arabov za vremya Amoriyskoy dinastii, SPb., 1900.

¹⁰⁷⁹ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Vizantiya i Arabi*, [T. 2:] Politiceskiye otnoşeniya Vizantii i arabov za vremya Makedonskoy dinastii (867-959 g.), SPb., 1902.

¹⁰⁸⁰ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Karl Velikiy i Kharun-ar-Rashid // Vizantiyskiy vremennik.* - 1913. - T. XX/I.

¹⁰⁸¹ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Mavsoley Kak Odno iz Çudes Mira u Agapiya Manbidzhskogo / Khrist. Vostok.* 1913. T. II.

¹⁰⁸² Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Poyezdka na Sinay v 1902 godu.* -SPb., 1904.

¹⁰⁸³ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *The Struggle [of Byzantium] with the Saracens (867-1057)* / The Cambridge Medieval History, - 1923. - Vol. IV.

¹⁰⁸⁴ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A. D. 721* / Dumbarton Oaks Papers. - 1956. - Vol. 9/10.

Menbiçli Agapius'un Kitab al-'Unwan'ı 1910-12,¹⁰⁸⁵ *Yahyâ b. Saîd Antaki'nin Kitâbü Zeyli't-târîh'i* 1932,¹⁰⁸⁶ *Harun ibn Yahya ve O'nun İstambul İzahatı* 1932,¹⁰⁸⁷ *Büyük İskender, Bizans ve İslam* 1953¹⁰⁸⁸ eserlerini yayınlamıştır.¹⁰⁸⁹ Vasiliev'in başarısı Bizans Tarihi'ni sadece Yunanca, Latince değil klasik Arapça kaynaklara dayanarak açıklamasından gelmekteydi. O'nun çalışmalarının merkezinde iki ana konu vardır; *Bizans İmparatorluğu Tarihi* ile *Bizans-Arap İlişkileri*, Vasiliev tarafından şarkiyatçı bir metodoloji üzerinden ele alınmıştır.¹⁰⁹⁰

Senkovski'nin talebelerinden Mihail Gavriloviç Volkov (1800-1846), kariyerine St. Petersburg Üniversitesi'nde Arapça dersleri vererek başlamıştır. 1828'de üniversiteye master tezi olarak *Semerkand ve Buhara'nın Antik Çağlardan Modern Zamanlara Kadar Olan Tarihi Üzerine Oryantal Kaynaklar* adlı çalışmasını sunmuştur.¹⁰⁹¹ Üniversite faaliyetlerine ek olarak *İmparatorluk Bilimler Akademisinde* uzun yıllar oryantalizm alanında çalışan M. G. Volkov; 1845'te Arap dili profesörü olarak atanmıştır. Volkov'un Arap çalışmaları faaliyetleri hakkında çok az bilgi korunmuştur. Ondan geriye kalan dağınık haldeki evrak-ı metruke incelendiğinde başlıca bilimsel ilgi alanının Kafkaslar, İran, Orta Asya, Kürt, Moğol ve Arap halklarının tarihi olduğu tespit edilebilir. Örneğin, *Paris Asya Derneği*'ne Arabiyat alanında; "*Bilim Dünyasının Bilmediği El Yazmaları Hakkında Bilgi*" diye bir rapor hazırlamıştır.¹⁰⁹² Arapçadan yaptığı çevirilerin çoğunu anonim olarak neşreden Volkov, Rus ve batı Avrupa süreli yayınlarında isimsiz olarak kaybolup gitmiştir.¹⁰⁹³

Dışişleri Bakanlığı *Asya Bölümü* Doğu Dilleri Subay Kursu'ndan mezun olan askeri oryantalist [Tümgeneral] Abdulaziz Abdulloviç Devletşin (1861-1920), çok iyi düzeyde Arapça ve Türkçe bilmekteydi. Dönemin kudretli Çariçesi Katerina Osmanlı ile mücadelesi nedeniyle yakın ve Orta Doğu'daki Müslüman ülkeler hakkında sürekli olarak güvenilir bilgiye ihtiyaç duymaktaydı. Devletşin, 1998'de Hac vazifesini yerine getiren

¹⁰⁸⁵ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Histoire universelle d'Agapius, évêque de Menbidj*, («Patrologie orientale»), II., 1910-1912).

¹⁰⁸⁶ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Yakh'ya b. Kitabyu Tseyli't-tarih Saida Antaki*, 1932 g.

¹⁰⁸⁷ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Kharun ibn Yakh'ya i yego opisaniye Stambula* 1932 g.

¹⁰⁸⁸ Aleksandr Aleksandroviç Vasil'yev, *Der Nersessian S. Alexander Alexandrovich Vasiliev*, (1867-1953) / DOP. - 1956. - Vol. 9/10.

¹⁰⁸⁹ Igor İvanov, 2014, "Russko-Amerikanskiy Vizantolog A. A. Vasil'yev", Sankt-Peterburgskaya Duhovnaya Akademiya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi, <https://spbda.ru/publications/russko-amerikanskiy-vizantolog-a-a-vasilev> adresinden erişildi, s. 12-15. [Erişim tarihi: 13 Ekim 2021].

¹⁰⁹⁰ İvanov (2014), agm., s. 14.

¹⁰⁹¹ Mihail Gavriloviç Volkov, *Vostochniye Istochniki po İstorii Samarkanda i Buhari s Drevnosti do Novogo Vremeni*, St. Petersburg, 1828.

¹⁰⁹² Mihail Gavriloviç Volkov, *Svedeniya o Rukopisyah, Neizvestnykh Uçonomu Miru*, 1840.

¹⁰⁹³ A. M. Kulikova, "Perviy Russkiy Arabist v Sankt-Peterburge M. G. Volkov (1800-1846)", *Rossiyskoye Vostokovedeniye XIX Veka v Litsah*, St. Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye, 2001, s. 68-192.

bir Hacı kılığında keşif amacıyla Hicaz'a gönderilmişti. Bu konuyla ilgili Rus Genelkurmay arşivinde 1899'da *Komutan Davletşin'in Hicaz'a Gerçekleştirdiği İş Gezisine İlişkin Rapor*'u ortaya çıkmıştır.¹⁰⁹⁴ Günümüz Rus Arabistlerinden E. A. Rezvan'a göre, Davletşin kraliyet makamlarına objektif ve özenle seçilmiş bilgiler ve materyaller sunmuştur. Ayrıca arşivlerdeki kayıtlarda; *İslami Araştırmalar ve Siyasi Coğrafya* diye el yazma bir eseri de mevcuttur.¹⁰⁹⁵ Tüm hayatını Rus devletinin güçlendirilmesi yahut çıkarları işine adanmış Müslüman bir general olan Davletşin, Türkistan'daki ayrılıkçı ve milli ayaklanmalara da sırtını dönmüş bir kişidir. Ufa Vilayeti'nin asilzadelerinden olan bu zat aldığı şarkiyat eğitimi çerçevesinde Müslümanlara dair Rus Hükümeti'ne birçok özel rapor, iş yazısı ve değerlendirme notları hazırlamıştır.¹⁰⁹⁶

St. Petersburg Pedagoji Enstitüsü ve St. Petersburg Üniversitesi yöneticileri ünlü Fransız Şarkiyatçı *Sylvester de Sacy*'den okulları için Arapça ve Farsça derslerini öğretebilecek yetkinlikte hocalar göndermesini istediler. Bunun üzerine Sylvester de Sacy başarılı talebelerinden St. Petersburg'a *François Bernard Şarmua* (1793-1868) ile *Jean-François Demange*'yi tavsiye ederek Rusya'ya gönderdi. Şarmua, 1833'te St. Petersburg Üniversitesi'nde "*Doğu Dilleri'nin Rusya Tarihi İçin Önemi*" üzerine bir konuşma yaptı. Buna ek olarak O Rusya'dayken; *Mesudi ve Diğer Müslüman Yazarların Eski Slavlara Karşı Tutumu* (1833) [El-Mesudi; Arapların Herodot'u diye anılan meşhur tarihçi, coğrafyacı ve gezgindir.],¹⁰⁹⁷ *Timur'un Seferleri* (1835),¹⁰⁹⁸ *Şerefname'nin Fransızca Tercümesi* (1868)¹⁰⁹⁹ çalışmalarını yayımladı.¹¹⁰⁰ St. Petersburg Üniversitesi'ndeki ilk Arapça ve Farsça öğretmeni olan Demange'nin ise dil öğretimi dışında bilimsel

¹⁰⁹⁴ Abdulaziz Abdulloviç Davletşin, *Otçet O Komandirovke Komandira Davletşina V Hidjaz*, St. Petersburg, 1899.

¹⁰⁹⁵ Dmitriya Arapova, "Jelatel'no, Çtobı Oznakomleniye s Musul'manstvom Velos' bez Kraynostey, Boleye Spokoyno i Raznostoronno (General Abd-al-Aziz Davletşin i Yego Trudı po Musul'manskomu Voprosu)", *Jurnal Istočnik*, No: 3, (2003).

¹⁰⁹⁶ S. H. Hakimov, "Vo Glave Aziatskoy Çasti Glavnogo Ştaba Voyennogo Ministerstva Rossiyskoy İmperii (Shtrikhi k Portretu General-Mayora A. A. Davletşina)", *Vestnik Ufımskogo Yuridicheskogo İnstituta MVD Rossii*, No: 4, (2015), s. 12-15.

¹⁰⁹⁷ François Bernard Şarmua, *Relation de Masoudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens slaves*; St. Petersburg, 1833.

¹⁰⁹⁸ François Bernard Şarmua, «*Pohod Timurlenga, ili Tamerlana, protiv Tohtamışa, hana ulusa Djuçi, v 798 godu Khidzhry*» (fr. Expédition de Timour-i-Lenk ou Tamerlan contre Toqtamische khân de l'oûloûs de Djoutchy en 798 de l'Hégire; 1835).

¹⁰⁹⁹ François Bernard Şarmua, «*Şeref-name*»; pervıy tom etogo truda vişel v 1868 godu v Sankt-Peterburge, a zaverşeno izdaniye bilo uje posle smerti Şarmua, v 1876 godu.

¹¹⁰⁰ K. K. Arsen'yeva, "Şarmua, François Bernard", *Entsiklopedicheskıy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XXXIX (1903): Sem' Ozer-Simfoniya, s. 182.

çalışmalara dair pek ilgisi ve sevgisi yoktu. Demange, Arabiyat alanında arkasında tek bir basılı satır bırakmamıştır.¹¹⁰¹

Kazan İlahiyat Akademisi hocalarından olan Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891) Rusya topraklarındaki Müslümanları ve Türkleri Ruslaştırmak/ Hıristiyanlaştırmak için çalışmış misyoner bir oryantalist idi. Misyonerlik faaliyetleri ile asimilasyon politikaları çerçevesinde; “İlminskiy Sistemi” ve “İlminskiy Alfabesi”ni geliştirmişti. Çok iyi düzeyde Arapça ve Tatarca bilen bu zat; “Kazan Üniversitesi İlahiyat Akademisi’ndeki kültürel milliyetçilik politikalarının başında olup Türk Lehçeleri ve [Müslüman] ilahiyatı üzerinde çalışan” talebeler de yetiştirmişti.¹¹⁰² İlminskiy, 1851 yılında Çar I. Nikolay ve Kutsal Sinod’un onayladığı bir kararnameyle Orta Doğu’ya (İstanbul, Şam, Kahire vb. şehirleri kapsayan) buradaki halkların yaşayışına dair kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler toplaması için yollandı. Bu gezinin başka bir maksadı da; O’nun Arapça, Farsça ve Türkçe’yi daha yetkin bir şekilde öğrenip İslami öğretileri daha yakından tanınmasıydı.¹¹⁰³ Bu seyahat, bir Rus Ortodoks eğitim kurumunun bilim adamları tarafından Orta Doğu’ya yapılan ilk bilimsel geziydi.¹¹⁰⁴ O, Filistin’deyken bölgenin Rus din adamlarından birisi olan Keşiş Theophan (G. V. Govorov) ile tanışmış ve arkadaş olmuştur.¹¹⁰⁵ İlminskiy, misyonerlik bölümlerinin/ birimlerinin daha kesin bir şekilde belirlenmesi [Spesifik çalışılması] sorununu ortaya atan ilk kişiydi. 1854’te Orta Doğu’dan döndükten sonra *Kazan İlahiyat Akademisi*’nin “Müslüman Karşıtı Şubesi”nin ilk öğretmeni olarak atandı ve bu şubede uzun yıllar görev yaptı. İslam tarihi, İslami inanç esasları, pedagoji, Tatar ve Arap dilleri üzerine dersler verdi. Bu dersleri tamamen İslam eleştirisi ve Müslümanların Hıristiyanlaştırılması üzerine kurgulanmıştı.¹¹⁰⁶ Muallimlik dışında 1857’de Türkoloji açısından önemli bir metin sayılan; “*Bâbürnâme ve Sultan Babür’ün Notları*”nı yayımladı.¹¹⁰⁷ 1859’da ise Orta Çağ İslami dönemin en önemli yapıtlarından biri olarak kabul edilen *Kasasü’l-Enbiyâ* [Peygamberler Tarihi] Kazan’da

¹¹⁰¹ N. İ. Veselovskiy, *Svedeniya ob Ofitsial’nom Prepodavanii Vostochnh Yazıkov v Rossii*, Red. V. V. Grigor’yeve, (St. Petersburg: St. Petersburg Universitet, 1879), s. 21.

¹¹⁰² Kutay Üstün ve Metehan Karakurt, “İlminskiy’nin Eğitim Sistemi Üzerinden Rus Milliyetçiliğinin Kısa Bir Okuması”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S: 42, (2019), s. 192-202.

¹¹⁰³ P. Znamenskiy, *İstoriya Kazanskoy Duhovnoy Akademii za Perviy (Doreformenniy) Period Yeyo Suschestvovaniya*, Vıp. 2, Kazan: Tip. İmp. Un-ta, 1892, s. 357-358.

¹¹⁰⁴ M. Z. Habibullin ve M. A. Kostryukov, *Kazanskoye Vostokovedeniye XIX- Pervoy Polovini XX vv*, P. K. Zhuze, Monografiya, Kazan: İzdatel’sstvo «YAZ», 2012, s. 88.

¹¹⁰⁵ A. Kolçerin, *Hristianizatsiya Narodov Povolj’ya, N. İ. İl’minskiy i Pravoslavnyaya Missiya*, Moskva: Risi, 2014, s. 107.

¹¹⁰⁶ Habibullin ve Kostryukov, (2012), age., s. 45-50.

¹¹⁰⁷ Nikolay İvanoviç İlminskiy, *Baber-nama seu Notae Sultani Baber* / Ed. In textu Originali A N. I. [İllminsky]. Kazan, 1857, s. 11.

neşredildi.¹¹⁰⁸ İlminskiy, çalışmalarının birçoğunda Orta Doğu ülkeleri, Arap dili ve İslami öğretisi üzerinde durmaktaydı. Araştırmalarıyla Kazan'daki Akademi'nin giderek büyük bir Doğu ve İslam Araştırmaları Merkezi'ne dönüşmesine katkı da bulunmuştu. İlminskiy'nin gelecekteki Ortodoks misyonerlere İslam'ın temel bilgilerini verme arzusu; Kazan Psikoposluğu hiyerarşisi tarafından hoş karşılanmadı ve gereğinden fazla İslam propagandası yapmak şeklinde algılandı ve bu nedenle 1858/ 1859 eğitim-öğretim yılının başından itibaren misyonerlik bölümündeki öğretim üyeliği görevinden uzaklaştırıldı. Buradan kovulan İlminskiy ancak Orenburg Sınır Komisyonu'nda sıradan bir tercüman olarak iş bulabilmişti.¹¹⁰⁹ “Bir pedagog, Türkolog ve rahip olan İlminskiy, *İlminskiy Sistemi*'ni Ruslaştırma politikasının evrilme süreci içinde Kreşenler'in [İdil Tatarlarının bir koludur.] Müslümanlığa dönüşlerinin engellenmesi üzerinden geliştirmiştir.”¹¹¹⁰ Bunu yaparken sahip olduğu İslam ve Arap dili bilgisini onları Müslümanlıktan uzaklaştırmak için kullanmıştır. İlminskiy'nin Sistemi daha sonraları *Sovyetler Birliği* döneminde; Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak yerine dinsizleştirmek ve rejime daha bağlı bireyler haline getirmek için özellikle Türkistan'daki Müslümanlar üzerinde kullanılmaya devam edilmiştir.¹¹¹¹

Baron Viktor Romanoviç Rozen'in en başarılı öğrencisi olan Arabist Aleksandr Eduardoviç Schmidt (1871-1939), uzun yıllar St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi, Petrograd Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü, Taşkent Üniversitesi Doğu Enstitüsü gibi kurumlarda; Arapça, Arap edebiyatı, İslami ilimler, İslam hukuku, İslam araştırmaları vb. konularında dersler verdi.¹¹¹² Schmidt, Arapça ve İslami araştırmalarda uzmanlaşmış seçkin bir Rus ve Sovyet dönemi oryantalisti idi. 1920'de Taşkent Doğu Enstitüsü'nü bizzat kurmuş ve bu yönüyle Orta Asya Ulusal Doğu Araştırmaları Okulu'nun pratikte başlatıcısı olmuştur. Eğitim faaliyetleri dışında St. Petersburg, Petrograd ve Taşkent'teki nadir doğu el yazmalarını inceleyip tanıtımlarını da yapmıştır. Temel eserleri içinde; *Arap Gramerinde Fıkıh*

¹¹⁰⁸ Nikolay İvanoviç İlminskiy, “*Kysas al-enbiya*”, Kazan, 1859, s. 64.

¹¹⁰⁹ E. V. Lipakov, *Arhipastyri Kazanskiye; 1555-2007*, Kazan': Tsentr İnnovatsionnih Tekhnologiy, 2007, s. 233.

¹¹¹⁰ Çağrı Alagöz, *Nikolay İlminskiy'den Rusya Federasyonu'na Kalan Kurumsal Bir Miras: Ruslaştırma Politikaları ve Yansımaları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2014), s. 157.

¹¹¹¹ Alagöz (2014), *age.*, s. 158.

¹¹¹² Renat İrikoviç Bekkin, *Kafedra İslamovedeniya Petrogradskogo Universiteta (O Maloizvestnoy Stranitse iz Biografii A. E. Shmidta)*, *Ars Islamica: v Çest' Stanislava Mikhayloviça Prozorova*, (Moskva: Vostochnaya Literatura, 2016), s. 77-95.

Sisteminin Uygulanması 1897,¹¹¹³ *Arapça Gramer: Ders Notları (Leksiya)* 1911,¹¹¹⁴ *İslam Tarihi Yazıları* 1912,¹¹¹⁵ *Abd al-Wahhab al-Sha'rani ve Dağıntık İnciler Kitabı* 1914,¹¹¹⁶ *Musa'nın Pentateuch'unda [Beş Kitabında] [Hz.] Muhammed'in Adının Geçtiği İddiasıyla İlgili Yeni Veriler* 1917,¹¹¹⁷ *Su ve Arazi Kullanımı ile İlgili İslam Hukuku (Şeriat) Uygulamaları* 1924,¹¹¹⁸ *IX. Yüzyıl Müslüman İdarecilerin Fikirleri* 1925,¹¹¹⁹ *Orta Asya'da Şeriat ve Su Kullanım Hakları* 1926,¹¹²⁰ *Sünni-Şii İlişkileri Tarihinden* 1927,¹¹²¹ *Orta Asya ve İran Tarihi ile İlgili Materyaller* 1958¹¹²² sayılabilir.¹¹²³ Renat Bekkin, O'nun hakkında şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı monografi çalışması olan; *A. E. Schmidt; Biyografi, Yazışmalar, Seçilmiş Eserler, Bibliyografya* isimli eserinde faaliyetlerine uzun uzadıya değinmiştir. Eserde Schmidt ile ilgili "V. R. Rozen, I. Goldzier, M. de Gue, J. von Karabaczek, İ. Yu. Kraçkovskiy, A. N. Samoyloviç, V. İ. Belyayev, P. P. İvanov ve E. M. Peşreva" gibi oryantalistlerin görüşlerine de yer verilmiştir. Kitabın büyük bir bölümü Arabistika kapsamındaki mektuplara, yazışmalara, Moskova, Taşkent ve St. Petersburg'taki özel ve devlet arşivleri materyallerine dayandırılarak hazırlanmıştır.¹¹²⁴ Schmidt, "1912 yılından itibaren Wilhelm Barthold'un editörlüğünü yaptığı *Mir İslama* dergisinde yazılar kaleme almıştır. Bu dergide kaleme aldığı yazılar, Rusya'da İslam tarihi araştırmalarında önemli bir yer edinmiştir."¹¹²⁵ "Doğu Araştırmaları Enstitüsü ve Kütüphane kurma çalışmalarına da yön veren Schmidt, M. O. Auezov, E. K. Betger, A. K. Borokov ve M. İ. Şeverdin gibi

¹¹¹³ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Primeneniye Sistemy Fikha v Arabskoy Grammatike / Muzaffariya*: Sb. st. Uçenikov prof. V. R. Rozena. SPb., 1897.

¹¹¹⁴ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Arabskaya Grammatika*: Zapis' leksiy SPb., 1911.

¹¹¹⁵ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Oçerki İstorii İslama Kak Religii / Mir İslama*. SPb., 1912. T. 1. № 1. s. 32-55; № 2. s. 185-202; № 3.

¹¹¹⁶ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Abd-al'-Vakhkhab-ash-Sharaniy i yego «Kniga rassıpannih jemçujin»* SPb., 1914.

¹¹¹⁷ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Noviye Dannıye po Voprosu o Mnimom Upominanii İmeni Muhammada V Pyatiknijii Moiseya / Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obşçestva*. 1917. T. 24.

¹¹¹⁸ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Svod Postanovleniy Musul'manskogo Prava (Şariata) o Vodopol'zovanii i Zemlepol'zovanii / Vestnik irrigatsii* (Taşkent). 1924. № 9.

¹¹¹⁹ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *İdeal Musul'manskogo Pravatelya-Namestnika IX v. (III v. khidzhry): Poslaniye Takhir ibn al-Khuseyna k synu svoemu Abdallah ibn Takhir'u / Byulleten' SAGU*. Taşkent, 1925. Vıp. 8.

¹¹²⁰ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Şariat i Pravo Vodopol'zovaniya v Sredney Azii*. Taşkent, 1926.

¹¹²¹ Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *İz İstorii Sunnitsko-Şiitskih Otnoşeniy / Sb. v çest' V.V. Bartol'da*. Taşkent, 1927.

¹¹²² Aleksandr Eduardoviç Schmidt, *Materialı po İstorii Sredney Azii i İrana / Uçeniye zapiski İn-ta vostokovedeniya AN SSSR*. T. 16. M., 1958.

¹¹²³ Biografika SPbGU, 2012, "Shmidt, Aleksandr Eduardoviç", Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/596-shmidt-aleksandr-eduardovich.html> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 19 Ekim 2021].

¹¹²⁴ Renat Bekkin, Aleksandr Shmidt ve Rinat Shigabdinov, *A. E. Shmidt; Biyografiya, Nauçnaya Perepiska, İzbranniye Trudi, Bibliografiya*, Moskva: Sadra, 2018, s. 5-7.

¹¹²⁵ Mehmet Önder Duran, "A. E. Shmidt- Biyografiya, Nauçnaya Perepiska, İzbranniye Trudi, Bibliografiya; Tanıtım Yazısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34 (Bahar 2021), s. 373.

öğrencileri yetiştirmiştir.”¹¹²⁶ Schmidt, bir manada Rusya’daki modern dönem *İslami Araştırmalar*’ın başlatıcısı olarak da kabul edilebilir. 1938’de Profesör Schmidt, Doğu Dilleri Fakültesi’nde; Sovyet uzmanlarının yetiştirilmesi alanındaki çalışmaları aksatma, öğretim kadrosunun Sovyetleştirilmesine karşı koyma, Marksist-Leninist sosyo-politik disiplinlerin tanıtılmasına karşı koyma ve öğretim kadrosu arasında karşı-devrimci bir sabotaj grubu oluşturma bahanesiyle tutuklandı. 1939’da özgürlüğüne kavuşamadan vefat etti.¹¹²⁷

Barthold, *Asya’nın Keşfi: Rusya’da ve Avrupa’da Şarkiyatçılığın Tarihi*¹¹²⁸ kitabında; XIX. yüzyılda Arap coğrafyası ve orta doğu ile ilgili çalışmalar içinde, Doktor Elisseyev [Arabistan’ı gezmiştir.], J. İ. Smirnov, Baron Rozen, Dorn, Gotwald, Kaptan Vrontçenko, Tçihatçev, Maksimov, Martinovitç, Senskovski, Muhlinskiy, Krımskiy, Gordlevskiy, A. N. Mouravyev ve Norov [Filistin’e yolculuk yapmışlardır.], Basiliy [Türk egemenliğindeki Filistin’i tasvir eder.], Antonin, N. P. Kondakov, A. A. Olesnikov, K. Schick, F. İ. Ouspenskiy, Marr, Vissiliev, Mednikov, Tsagareli ve Kokovtsov [Orta Doğu’da ve Arap coğrafyasında arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalar yapmışlardır.] gibi isimleri saymaktadır.¹¹²⁹ 1900’lerden itibaren *Filistin Ortodoks Cemiyeti* Türkiye, Suriye, Filistin, Mısır gibi Orta Doğu bölgeleri ve komşu ülkelere dair bilimsel toplantılar/ müzakereler düzenlemiştir. *Moskova Arkeoloji Derneği*’nden M. V. Nikolskiy, Türkiye ve Mezopotamya’nın daha yoğun ve kapsamlı araştırılması için *Rusya Ön Asya Derneği*’ni kurmuştur. Norov, 1834-35 yıllarında Orta Doğu’ya yaptığı seyahat çerçevesinde özellikle Mısır ve Nübye’yi anlatmıştır. Doktor Rafolovitç ise Filistin, Mısır, Suriye, Tunus ve Cezayir’deki veba hastalığının seyrini araştırmış, buralarda yaşayan halklarla ilgili gözlemlerini aktarmıştır.¹¹³⁰ Yine Rusya’daki Arapça kürsülerinde görev yapan akademisyenlerden Senkovski, Jirgas ve daha pek çoğu Arapça bilgilerini arttırmak maksadıyla bölgeyi ziyaret etmişlerdir.¹¹³¹ Daha önce de belirtildiği gibi Orta Doğu’daki *Hristiyan şark*’ı Baron Rozen Arapça el yazmaları üzerinden etraflıca incelemiştir. İmparatorluk Bilimler Akademisi üyelerinden Vasiliy Vasilyeviç Bolotov’un (1853-1900) [Arapça, Ermenice ve Kıptice uzmanıdır.]; Hristiyanlığın

¹¹²⁶ Duran (2021), agm., s. 374.

¹¹²⁷ Yaroslav V. Vasilkov ve Marina Yu. Sorokina, *Lyudi i Sud’bi; Biobibliografiçeskiy Slovar’ Vostokovedov-Jertv Politiceskogo Terrora v Sovetskiy Period (1917-1991)*, Sankt Petersburg: Petersburgskoye Vostokovedeniye, 2003, s. 420.

¹¹²⁸ Barthold (2000), age., s. 444.

¹¹²⁹ Barthold (2000), age., s. 445-46.

¹¹³⁰ Barthold (2000), age., s. 447.

¹¹³¹ Barthold (2000), age., s. 448.

Rusya’da Yayılma Tarihi, Kısa Etiyopya Kroniğine Notlar, Suriye-Fars Nasturileri ve Kiptileri Arasında Patrik Seçimi, Suriye-Pers Kilisesi Tarihi, Mısır’ın Dini Tarihi, Türk Boyunduruğu Altındaki Konstantinopolis Kilisesi, Etiyopya’nın Dini Tarihinden Birkaç Sayfa, Ermeni Kilisesi Hakkında vb. makaleleri de Arap coğrafyasındaki Hristiyanların durumu ve kültürleri üzerinedir.¹¹³² Ayrıca *İmparatorluk Bilimler Akademisi* 1912-1917 arası Asya ve Afrika’daki Hristiyan milletlerin tarihini, kültürünü, dilini, dinini, geleneklerini incelemeye vakfedilmiş; *Hristianskiy Vostok* (Hristiyan Şark) diye ilmi bir mecmua çıkarmıştır.¹¹³³

Rusya Milli Kütüphanesi kayıtlarını incelediğimizde XIX. yüzyılda, Mısır ile ilgili; Antoine-Barthélemy Clot-Bey’in *Eski ve Şimdiki Haliyle Mısır* İki Cilt (1843),¹¹³⁴ Konstantin Aleksandrovich Uspenskiy’nin *Mısır ve Sina: Geziler Notları, Eskizler, Planlar ve Yazıtlar* (1857),¹¹³⁵ *Hristiyan Doğu: Mısır ve Sina* (1857),¹¹³⁶ Aleksandr Petrovich Roslavsky-Petrovsky’nin *Eski Doğu Milletleri ve Medeniyetleri Tarihi İçin Bir Rehber; Mısır-Keldani* İki Cilt (1865-69),¹¹³⁷ L. Nitçe’nin *Genel Olarak Mısır ve Süveyş Kıstağı: Tarihi Anıtlar ve Kanallar: (M.Ö. 3700’den M.S. 1870’e kadar)* (1869),¹¹³⁸ Vladimir Aleksandroviç Sollogub’un *Yeni Mısır; Seyahat İzlenimleri* (1871),¹¹³⁹ Vasily Gerasimovich Pevtsov’un *Mısır ve Sina* (1880),¹¹⁴⁰ Daniil Lukiç Mordovtsev’in “*Piramitlere Yolculuk*” (1881),¹¹⁴¹ Evgeny Aleksandroviç Sabaneev’in “*Güzel Sanatlar Tarihi Üzerine Denemeler: Mısır*” (1883),¹¹⁴² Yuri Nikolaevich Shcherbachev’in *Mısır Gezisi: Konstantinopolis’ten Kahire’ye. (Nil ve Süveyş Kanalı Boyunca)* (1883),¹¹⁴³

¹¹³² K. K. Arsen’yeva, “Bolotov, Vasily Vasilyevich”, *Entsiklopedicheskiy Slovar’ Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstocnik: t. I (1905): Sem’ Ozer-Simfoniya, s. 294-295.

¹¹³³ Barthold (2000), *age.*, s. 449.

¹¹³⁴ A. B. Klot-Bey, *Yegipet v Prejnm i Nineşnem Svoym Sostoyanii*: Per. s fr. Ç. 1-2 / Per. s fr. Andrey Aleksandroviç Kravetskogo. Ç. 1-2.- Sankt-Peterburg: [tip. Ştaba Otd. Korpusa vnutrenney strazhi], 1843 (obl. 1845).

¹¹³⁵ Konstantin Aleksandroviç Uspenskiy, *Porfiriye. Yegipet i Sinay: Vidi, Oçerki, Plani i Nadpisi k Puteşestviyam Arhimandrita Porfiriya*. - [Sanktpeterburg]: tipografiya Morskogo kadetskogo korpusa, 1857.

¹¹³⁶ Konstantin Aleksandroviç Uspenskiy, *Vostok Hristianskiy*: Yegipet i Sinay. SPb, 1857.

¹¹³⁷ A. P. Roslavskiy-Petrovskiy, *Rukovodstvo k İstorii Glavnih Narodov Drevnego Vostoka i İh Tsivilizatsiy*: İz spets. Kursa, chit. v Harkov. Un-te v 1864/5 akad. g. A. Roslavskim-Petrovskim. Vıp. 1-ı. - Har’kov: Univ. Tip., 1865.

¹¹³⁸ L. Nitche, *Yegipet Voobşçe i Suetskiy Peresheyek: İstoriya, Pamyatniki, Kanalı: (Ot 3700 pred R. Khr. Do 1870 g. po R. Khr.)*. - Odessa: tip. 1869.

¹¹³⁹ V. A. Sollogub, *Noviy Yegipet: (Publ. Otçet i Puteviye Vpeçatleniya)* / Soç. gr. V.A. Solloguba. - Sankt-Peterburg: tip. Skaryatina, 1871.

¹¹⁴⁰ V. G. Pevtsov, *Yegipet i Sinay: Çteniyey dlya Naroda: [Proiznes. v auditorii Solyanogo gorodka] / [Soç.] Svyaşç. V. Pevtsova*. - Sankt-Peterburg: N. Fenu i K, 1880.

¹¹⁴¹ D. L. Mordovtsev, *Poyezdka k Piramidam* / [Soç.] D.L. Mordovtseva. - Sankt-Peterburg: tip. (b.) A. M. Kotomina, 1881.

¹¹⁴² Ye. A. Sabaneyev, *Oçerki İstorii İzyaşçnih İskusstv: Yegipet: Lektsii akad. Ye. A. Sabaneyeva*, Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Br. Panteleyevykh, 1883.

¹¹⁴³ Şçerbaçev Yu. N. *Poyezdka v Yegipet. İz Konstantinopolya v Kair. Po Nilu i na Suetskom kanale: V pril.: 1. Primeçaniya k Poyezdke v Yegipet. 2. V russkom dome za granitse / [Soç.] Yu. N. Şçerbaçeva*, Moskva: Univ. Tip. (M. Katkov), 1883.

Vladimir Mihayloviç Andreyevskiy'nin *Mısır: İskenderiye, Kahire, Sakkara ve Nil (1880-81 Yolculuğu)* (1884),¹¹⁴⁴ Aleksandr Vasilyeviç Elisyev'in *Mısır, Dağlık Arabistan ve Filistin'e Bir Gezi* (1885),¹¹⁴⁵ Viktor Mihayloviç Mihaylovski'nin *En Eski Aydınlanma Merkezleri: Mısır ve Keldani* (1891),¹¹⁴⁶ Nikolai Nikolaevich Reichelt'in *Mısır ve Filistin* (1893),¹¹⁴⁷ Christopher Vsevolodovich Gelman'ın *Demiryolu Mühendisi Gelman'ın 1891-92'deki Mısır, Tunus, Cezayir, İtalya ve Fransa Gezisi Hakkındaki Rapor* (1893),¹¹⁴⁸ Boris Aleksandrovich Turaev'in *Eski Doğu Tarihi* (1896),¹¹⁴⁹ *Mısırbilimin Son Başarıları ve Mevcut Durumu* (1897),¹¹⁵⁰ *Allah Birdir, Eski Mısır Kültürü Tarihi Alanında Araştırma Deneyimi* (1898),¹¹⁵¹ *Paris'teki XI. Uluslararası Oryentalistler Kongresi Bildirileri; Mısırbilim* (1898)¹¹⁵² [Turaev Antik Mısır hakkında 160 civarında makale yazmıştır.], Vyacheslav Ksaveryeviç Nedzvetskiy'nin *Din ve Medeniyetler Beşiğinde Doğuya Yolculuk: Konstantinopolis, Athos, Filistin, Mısır, Atina* (1901)¹¹⁵³ eserlerini görmekteyiz.¹¹⁵⁴

Sudan'la ilgili olarak; Lev Semyonoviç Tsenkovskiy'nin *Kuzeydoğu Sudan Seyahat Raporu* (1850),¹¹⁵⁵ Abdou Eugene Maj'ın *Batı Sudan: Kaptan Maj'ın Yolculuğu* (1872),¹¹⁵⁶ Nikolay Valerianoviç Bryanchaninov'un *Gezilerim: Nubia - Sudan - Filistin ve Lübnan* (1908)¹¹⁵⁷ gibi çok az eserle karşılaşmaktayız.¹¹⁵⁸ Kuzey Afrika'da yer alan Fas Krallığı [El-Mağrib] hakkında Rusça'da; 1844'te *1830'dan 1840'a Kadar Fas ve*

¹¹⁴⁴ V. M. Andreyevskiy, *Yegipet. Aleksandriya. Kair, yego okrestnosti, Sakkara i berega Nila do pervih porogov: Opisanie putesestviya v 1880-81 g.* / V. Andreyevskiy. - Sankt-Peterburg: tip. M.M. Stasuleviça, 1884, s. 9.

¹¹⁴⁵ A.V. Yeliseyev, *Poyezdka v Yegipet, kamenistuyu Araviyu i Palestinu*: (Referat chl.-sotr. I.R. geogr. Obşç. A.V. Yeliseyeva). - [Sankt-Peterburg] : tip. V. Bezobrazova i K, [1885].

¹¹⁴⁶ V. M. Mihaylovskiy, *Drevneyşye Tsentri Prosveşçeniya: Yegipet i Khaldeya*. - Moskva: Univ. tip., 1891,
¹¹⁴⁷ N. N. Reykhel't, *Yegipet i Palestina: Oçerki i Kartinki: S kart. Sredizemnogo Morya*. - Sankt-Peterburg: tip. A.S. Suvorina, 1893.

¹¹⁴⁸ H. V. Gel'man, *Otçet po Poyezdke İnjenera Putey Soobşçeniya H. V. Gel'mana v 1891-92 g. g: Yegipet, Tunis, Aljir, İtalya i Frantsiya*. - Sankt-Peterburg: izd. Zapisok İmp. Rus. tehn. o-va, 1893.

¹¹⁴⁹ B. A. Turayev, "İstoriya drevnego Vostoka": Lektsii, çit. v 1896 g. B.A. Turayevym. - Sankt-Peterburg: P. Şpakovskiy, [1897].

¹¹⁵⁰ B. A. Turayev, *Noveyşye Uspehi i Sovremennoye Sostoyaniye Yegiptologii* / [Soç.] B.A. Turayeva. - 1897.

¹¹⁵¹ B. A. Turayev, *Bog Tot: Opit issled. v Oblasti İstorii Drev.-Yegipet. Kul'turi* / B. Turayev. - Leyptsig: tip. F.A. Brokgauza, 1898.

¹¹⁵² B. A. Turayev, *Yegiptologiya na XI Mejdunarodnom Kongresse Oriyentalistov v Parije* / [B. Turayev]. - 1898.

¹¹⁵³ V. K. Nedzvetskiy, *U Kolıbeli Religii i Tsivilizatsii: Putesestviye na Vostok: Konstantinopol', Afon, Palestina, Yegipet, Afim*. - Moskva, 1901.

¹¹⁵⁴ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Yegipta", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi, s. 1-15. [Erişim tarihi: 22 Ekim 2021].

¹¹⁵⁵ L. S. Tsenkovskiy, *Otçet o Putesestvii v Severovostoçny Sudan* / [Tsenkovskiy]. - [Sankt-Peterburg, 1850].

¹¹⁵⁶ A. E. Mazh, *Zapadny Sudan: Putesestviye Kapitana Mazha*. Sankt-Peterburg: tip. t-va "Obşçestvennaya pol'za", 1872.

¹¹⁵⁷ N. V. Bryanchaninov, *Skitaniya: (Nubiya- Sudan- Palestina- Livan)* / Nikolay Bryanchaninov. - Moskva: pech. A. Snegirevoy, 1908.

¹¹⁵⁸ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Sudan", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 22 Ekim 2021].

Cezayir¹¹⁵⁹ [Yazarı belli değildir.], A. Sumarokov'un *İslam Dünyası: Fas'tan Gulca'ya Kadar Çinlilerle İlişkilerimiz* (1883),¹¹⁶⁰ Konstantin Apollonoviç Skalkovskiy'nin *Yeni Seyahat Deneyimleri* (1889),¹¹⁶¹ Sergey Fedoroviç Charpentier'in *Avrupa Kapısında Bir Dilenci: Fas'ın Politik ve Coğrafi Durumu, Kişisel İzlenimler* (1906)¹¹⁶² Vladimir Aleksandroviç Teplov'un *Fas ve Cezayir Konferansı* (1907),¹¹⁶³ Mihail Vasilyeviç Frunze'nin *Avrupa Uygarlığı ve Fas* (1925)¹¹⁶⁴ kitapları çıkmıştır.¹¹⁶⁵ Cezayir'e dair ise; Nikolay Aleksandroviç Ratkov'un *Cezayir: Akdeniz Filosundan Mektuplar* (1857),¹¹⁶⁶ Aleksandr Vasilyeviç Elisyev'in *Trablus, Tunus ve Cezayir Üzerinden Sahra'ya Antropolojik Gezi* (1885),¹¹⁶⁷ Mihail Aleksandroviç Bernov'un *İspanya, Cezayir ve Sahra: Seyahat Eskizleri* (1899),¹¹⁶⁸ A. P. Gadenko'nun *Afrika: Cezayir, Timgad, Elkantara, Sahra, Vahalar, Konstantin ve Tunus'ta Seyahat Deneyimleri* (1915),¹¹⁶⁹ Dmitriy Alekseyeviç Dranitsyn'in *Cezayir Gezisi: Dokuçayev'in Raporu* (1915)¹¹⁷⁰ vb. seyahat eserleri vardır.¹¹⁷¹ Arabistan ile alakalı; İngiliz Seyyah William Gifford Palgrave'nin *Orta ve Doğu Arabistan'a Seyahat* (1875)¹¹⁷² kitabının Rusça tercümesi dışında Sergey Pavloviç Meç'in *Filistin ve Arabistan* (1892),¹¹⁷³ Nikolay Petroviç Ostroumov'un *Arabistan ve Kur'an: İslam'ın Kökeni ve Doğası* (1899),¹¹⁷⁴ E. F. Volkova'nın *Arabistan ve (Hz.) Muhammed: [Hz.] Muhammed'in Öğretileri ve İslam'ın*

¹¹⁵⁹ Y.B.D., *Marokko i Aljir s 1830 po 1840 g* / [Per. L. T-v]. - [Sankt-Peterburg, 1844].

¹¹⁶⁰ A. Sumarokov, *Musul'manskiy Mir: Ot Marokko do Kul'dji i Naşi Omoşeniya k Kitaytsam* / [Soç.] A. Sumarokova. - Sankt-Peterburg: tip. İ. P. Voşçinskogo, 1883.

¹¹⁶¹ K. A. Skal'kovskiy, *Noviye Puteviye Vpeçatleniya* / K. Skal'kovskiy. - Sankt-Peterburg: tip. A.S. Suvorina, 1889.

¹¹⁶² S. F. Şarpant'ye, *Nişçiy u Poroga Yevropi: Polit. i geogr. Oçerk Marokko: İz liçn. Vpeçatleniy* / S. Şarpant'ye. - Sankt-Peterburg: Slovo i jizn', 1906.

¹¹⁶³ V. A. Teplov, *Marokko [i Aljezirasskaya konferentsiya]* / V. Teplov. - Sankt-Peterburg: tipo-lit. t-va "Svet", 1907.

¹¹⁶⁴ M. V. Frunze, *Yevropeyskiye Tsivilizatory i Marokko* / M. Mirskiy. - M.: Voen. Vestn., 1925.

¹¹⁶⁵ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Marokko", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 22 Ekim 2021].

¹¹⁶⁶ N. A. Rat'kov, *Pis'ma s eskadry Sredizemnogo morya* / [N.R.]. - [Sankt-Peterburg] : tip. Mor. m-va, [1857].

¹¹⁶⁷ A. V. Yeliseyev, *Antropologičeskaya Ekskursiya v Saharu Çerez Tripoli, Tunis i Aljir*: (Soobşç., sdel. v obşç. Sobr. I.R. geogr. o-va 1 maya 1885 g.) / [Soç.] A. Yeliseyeva. - [Sankt-Peterburg] : tip. A.S. Suvorina, [1885].

¹¹⁶⁸ M. A. Bernov, *İspaniya, Aljir i Sahara: Puteviye Oçerki: S portr., biogr. Avt. i 52 il* / M.A. Bernov. - Sankt-Peterburg: parovaya skoropeçatnya P.O. Yablonskogo, 1899.

¹¹⁶⁹ A. P. Gadenko, *Afrika: Aljir. Timgad. El'kantara. Sahara. Oazisy. Konstantin. Tunis: Puteviye vpeçatleniya* / A. Gadenko. - Moskva: t-vo skoropeç. A.A. Levenson, 1915.

¹¹⁷⁰ D. A. Dranitsyn, *Poyezdka v Aljir: Otçet Dokuçayev. Poçvi. Kom. po komandirovke v Sev. Afriku v 1913 g* / Dm. Dranitsyn. - Petrograd: tip. AO tipogr. Dela, 1915.

¹¹⁷¹ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Aljir", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 22 Ekim 2021].

¹¹⁷² W. G. Palgrave, *Une année dans l'Arabie centrale (1862-1863)* / W.-G. Palgrave; Trad. D'Emile Jonveaux Abr. Par J. Berlin-De Launay. - Paris: Libr. Hachette & cie, 1872.

¹¹⁷³ S. P. Meç, *Palestina i Araviya: Publ. Lektii, çit. avt. Dlya uçaşçihysya v auditorii Ist. Muzeya v Moskve* / Sergey Meç. - 2-ye izd. - Moskva: tipo-lit. t-va I. N. Kuşnerev i K, 1895.

¹¹⁷⁴ N. P. Ostroumov, *Araviya i Koran: (Proishojdeniye i Karakter İslama), Opit ist. issled* / N.P. Ostroumov. - Kazan: tipo-lit. Imp. Un-ta, 1899.

Yayılması (1900),¹¹⁷⁵ Mihail Aleksandroviç Bogolepov'un *Müslüman Ülkeler: Arabistan ve Türkiye'de İslam* (1917)¹¹⁷⁶ eserleri çıkmıştır.¹¹⁷⁷

Mezopotamya [Suriye, Irak ve güney doğu Anadolu] coğrafyası ile de Ruslar yakından ilgilenmişlerdir. Özellikle *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü*, doğu meselesi bağlamında bölgedeki Kürt ve Ermenileri etraflıca incelemiştir. Fakat iş bölgenin kendisine ve Araplara gelince Rusya Milli Kütüphanesi'nde bu konuda; Aleksandr Alekseyeviç Adamov'un *Irak Arapçası* (1912),¹¹⁷⁸ Yakov İvanoviç Rudnev'in *Suriye, Filistin ve Mezopotamya: Ülkeler ve Halklar Üzerine Denemeler* (1903),¹¹⁷⁹ Konstantin Mihayloviç Basili'nin *Tarihsel ve Siyasi İlişkiler Bağlamında Türk Hükümeti İdaresindeki Suriye ve Filistin* (1861-62),¹¹⁸⁰ Konstantin Aleksandroviç Uspenskiy'nin *Suriye* (1875),¹¹⁸¹ Pavel Vladimiroviç Kitaygorodskiy'nin *Suriye Ayaklanmaları* (1825)¹¹⁸² dışında eser neredeyse yok denecek kadar azdır.¹¹⁸³ [Bölge XIX. yüzyılda henüz Osmanlı'dan koparılmadığı için, parçalayıcı bir siyaset gereği özellikle Rus yanlısı olabilecek halklara daha fazla önem verilmiştir.] Yemen'e dair; N. M. Belkin'in "*Yemen: Kısa Ekonomisi*" (1930),¹¹⁸⁴ Tunus'a dair; Aleksandr Vasilyeviç Eliseyev'in *Dr. A. V. Eliseyev'in Halka Açık Dersleri: Trablus, Tunus ve Cezayir Üzerinden Sahra'ya Yolculuk* (1885),¹¹⁸⁵ Christopher Vsevolodoviç Gelman'ın *Demiryolu Mühendisi Gelman'ın 1891-92'deki Mısır, Tunus, Cezayir, İtalya ve Fransa Gezisi Hakkındaki Raporu* (1893),¹¹⁸⁶ Sergey Vladimiroviç Yuferov'un *Akdeniz Kıyıları Boyunca: Bir Seyahat Deneyimi* (1898),¹¹⁸⁷ A. P. Gadenko'nun *Afrika: Cezayir, Timgad, Elkantara, Sahra, Vahalar,*

¹¹⁷⁵ Ye. F. Volkova, *Araviya i Magomet: Uçeniye Magometa i rasprostraneniye islama: İst. Oçerk Ye. Volkovoy.* - Moskva: tip. t-va I. D. Sytina, tsenz. 1900.

¹¹⁷⁶ M. A. Bogolepov, *Musul'manskiye strani: İslam, Araviya i Turtsiya: Dlya samoobrazovaniya* / M.A. Bogolepov, prep. Mosk. 7 gimnazii, d. çl. İmp. o-va lyub[iteley] yestestvoznaniya, antr[opologii] i etnogr[afii]. - Moskva: tipo-lit. t-va I.N. Kushnerev i K, 1917.

¹¹⁷⁷ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Araviya", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 8 Ekim 2021].

¹¹⁷⁸ A. A. Adamov, *Irak Arabskiy: Bassor. Vilayet v Yego Proşlom i Nastoyaşçem* / Aleksandr Adamov. - Sankt-Peterburg: tip. Gl. Upr. Udelov, 1912.

¹¹⁷⁹ Ya. I. Rudnev, *Siriya, Palestina i Mesopotamiya: (Oçerki Stran i Narodov)* / YA. Rudnev. - Sankt-Peterburg: Sinodal'naya tip., 1903.

¹¹⁸⁰ K. M. Bazili, *Siriya i Palestina pod Turetskim Pravitel'stvom v İstoriçeskom i Politicheskom Otnoşeniyah* / Soç. K. Bazili. Ç. 1-2. Odessa: tip. L. Nitche, 1861-1862.

¹¹⁸¹ Porfiri (Uspenskiy, Konstantin Aleksandroviç yepiskop Çigirinskiy). *Siriya. Antiohiyskiye Patriarhi v Arabskom Spiske Svyaşçennika Ioanna ZHèmi. 1756 g* / [soç.] preosvyaşç. Porfiriya, yep. Çigirinskogo. - Kiyev: tipografiya S.T. Yeremeyeva, 1875.

¹¹⁸² P. V. Kitaygorodskiy, *Siriya v Ogne Vosstaniy* / P. Kitaygorodskiy. - M.; L.: Mosk. Raboçiy, 1925, s. 48.

¹¹⁸³ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Irak", "Mesopotamiya" i "Siriya", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

¹¹⁸⁴ N. M. Belkin, *Yemen: Kratkiy Ekon. Oçerk* / N. M. Belkin. - [Moskva] : B. i., [1930].

¹¹⁸⁵ Eliseyev (1885), age., s. 4.

¹¹⁸⁶ H. V. Gel'man, *Oçet po Poyezdke İnjenera Putey Soobşçeniya H. V. Gel'mana v 1891-92 g. g: Yegipet, Tunis, Aljir, İtalya i Frantsiya.* - Sankt-Peterburg: izd. Zapisok İmp. Rus. tehn. o-va, 1893.

¹¹⁸⁷ S. V. Yuferov, *Po Beregam Sredizemnogo Morya: Puteviye Vpeçatleniya* / [Soç.] Sergeyev Yugorskogo [psev.] - Sankt-Peterburg: tip. Ye. Yevdokimova, 1898.

Konstantin ve Tunus'ta Seyahat Deneyimleri (1915),¹¹⁸⁸ Pavel Vladimiroviç Kitaygorodskiy ve Boris Dmitriyeviç Puretskiy'nin *Bağımsızlık Mücadelesindeki Cezayir, Tunus ve Fas* (1925),¹¹⁸⁹ Somali'ye dair; İgor Aleksandroviç Dementyev, İsrail Adolfoviç Genin ve V. Trubitsin'in *Mısır [Sudan, Etiyopya Eritre ve Somali]* (1955),¹¹⁹⁰ Ürdün'e dair; Yevstafiy Aleksandroviç Şçukin'in *Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail* (1956)¹¹⁹¹ çalışmalarını zikredebiliriz.¹¹⁹² Bu bölgeler sonradan İngiliz kışkırtması neticesinde bağımsızlıklarını kazandığı için XIX. yüzyılda yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Diğer Arap ülkelerine dair yazılmış kitaplara bakacak olursak, Libya hakkında; N. Nikolayev'in *Fas, Cezayir, Tunus ve Libya* (1955),¹¹⁹³ İsrail Adolfoviç Genin'in *Libya* (1956), Lübnan hakkında; Konstantin Dmitriyeviç Petkoviç'in [Beyrut Rus Konsolosu] *Lübnan ve Lübnanlılar: Coğrafya, Etnografya, Ekonomi ve Siyasete Dair Denemeler* (1885),¹¹⁹⁴ Nikolay Valerianoviç Bryançaninov'un *Seyahatler: Nubia, Sudan, Filistin ve Lübnan* (1908),¹¹⁹⁵ Vladimir Borisoviç Lutskiy'nin *Suriye ve Lübnan* (1945),¹¹⁹⁶ Moritanya hakkında; Mihail Nikolayeviç Barsukov'un *Moritanya* [Edebi bir eserdir.] (1926),¹¹⁹⁷ Umman hakkında; İsrail Adolfoviç Genin'in *Afganistan, İran, Umman, Pakistan ve Türkiye* (1955),¹¹⁹⁸ Birleşik Arap Emirliği hakkında; Alla Alekseyevna Samsonova'nın *Birleşik Arap Emirliği'nde Eğitim Sistemi* (1976),¹¹⁹⁹ Kuveyt hakkında; Lyudmila Sergeyevna Zvereva'nın *Kuveyt* (1964),¹²⁰⁰ Katar hakkında; Andrey Vasilyeviç Şvakov'un *Arap Yarımadası Ülkelerinin Tarihi, Ekonomisi ve Siyaseti* (1983),¹²⁰¹

¹¹⁸⁸ Gadenko (1915), *age.*, s. 9.

¹¹⁸⁹ P. V. Kitaygorodskiy, B. D. Puretskiy, *Aljir, Tunis, Marokko v bor'be za nezavisimost' / P. Kitaygorodskiy, B. Puretskiy.* - M.: Nauç. Assots. Vostokovedeniya pri TSIK SSSR, 1925.

¹¹⁹⁰ İ. A. Dement'yev, *Yegipet. [Sudan, Efiopiya, Eritreya]. [Somali].* - Moskva: Geografiz, 1955.

¹¹⁹¹ Ye. A. Şçukin, *Siriya. Livan / [L. Sprygina i I. Tishin]. İordaniya İzrail' / [İ. Genin].* - Moskva: Geografiz, 1956.

¹¹⁹² Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Yyemen", "Tunis", "Somali" i "İordaniya", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (23 Ekim 2021).

¹¹⁹³ N. Nikolayev, *Marokko. Aljir. Tunis. [Liviya].* - Moskva: Geografiz, 1955.

¹¹⁹⁴ K. D. Petkoviç, *Livan i Livantsi: Oçerki nyneş. Sostoyaniya avtonom. Livan. General-gubernatorstva v geogr., etnogr., ekon., polit. i relig. Otnoşeniyah: Zapiska gen. Konsula v Beyrute K. Petkoviça.* - Sankt-Peterburg: Voen. tip., 1885.

¹¹⁹⁵ N. V. Bryançaninov, *Skitanıya: (Nubiya- Sudan- Palestina- Livan) / Nikolay Bryançaninov.* - Moskva: peč. A. Snegirevoy, 1908.

¹¹⁹⁶ V. B. Lutskiy, *Siriya i Livan: Stenogramma publ. Lektsii kand. Ist. Nauk V.B. Lutskiego, proçit. 18-go iyunya 1945 g. v Lekts. Zale v Moskve / Vsesoyuz. Lekts. Byuro pri Kom. po delam vişş. Şkoli pri SNK SSSR.* - Moskva: [Pravda], 1945.

¹¹⁹⁷ M. N. Barsukov, *Mavritaniya: Roman / Mihail Barsukov.* - M.; L.: Krug, 1926.

¹¹⁹⁸ İ. A. Genin, *Afganistan; İran. Oman. Pakistan. Turtsiya.* - Moskva: Geografiz, 1955.

¹¹⁹⁹ A. A. Samsonova, *Sistema Obrazovaniya v Ob'yedinennih Arabskih Emiratah / [Podgot. A.A. Samsonovoy]; Nauç.-issled. in-t problem vişş. Şkoli.* - Moskva: NIIVSH, 1976.

¹²⁰⁰ L. S. Zvereva, *Kuveyt.* - Moskva: Misl', 1964.

¹²⁰¹ A. V. Şvakov. *İstoriya, Ekonomika i Politika Stran Araviyskogo Poluostrova: (Bakhreyn, YAR, Katar, Kuveyt, NDRY, OAE, Oman, Saud. Araviya), 1946-1980: Annot. Ukaz. Obşç. Rabot / [Sost. A. Şvakov; Vstup. st. L.N. Kotlova].* - M.: VGBIL, 1983.

Bahreyn hakkında; Vadim Lazareviç Bodyanskiy'nin *Bahreyn: Körfez Ülkelerinin Tarihi* (1962)¹²⁰² ve Vadim Borisoviç Cassis'in *Bahreyn* (1974)¹²⁰³ gibi eserlerin hep XX. yüzyılda neşredildiğini görürüz.¹²⁰⁴ Mağrip ve maşırıkta yer alan Arap dünyasını XIX. yüzyılda çoğunlukla İngilizler ve Fransızların kontrol etmesi nedeniyle Ruslar ancak Sovyetler Birliği döneminde bölge ülkeleriyle müttefiklikler kurmak suretiyle ilişkiler geliştirebilmişlerdi.¹²⁰⁵

1.3. XIX. Yüzyıl Rus Oryantalizmi ve Orta Doğu Konusunda Çalışma Yapan Bazı Şarkiyatçılar

XIX. yüzyılda Rusya'da "Orta Doğu" konusunda çalışma yapan şarkiyatçıların tespiti hususunda ilk bakacağımız eser; G. F. Kim ve M. Şastitko'nun birlikte hazırlamış olduğu *XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Rus Şarkiyat Araştırmaları Tarihi* (1990) isimli eserdir.¹²⁰⁶ Kim ve Şastitko'nun araştırmasına göre bu yüzyılda *Osmanlı alanında*; Osip İvanoviç Senkovski, Gottfried Ernst Groddeck, İ. Lelevelya, Ya. Snyadetskogo, Pavel Stepanoviç Savel'yev, G. A. Stroganova, Hristian Daniloviç Fren, Mirza Cafer Topçubaşov, Vasiliy Vasil'yeviç Grigor'yev, Anton Osipoviç Muklinskiy, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, A. P. Jobera, İlya Nikolayeviç Berezin, Mihail Pavloviç Vronçenko, Peter A. Çihaçev isimleri ile karşılaşmaktayız.¹²⁰⁷ *İran alanında*; Hristian Daniloviç Fren, François Bernard Şarmua, Aleksey Vasilyeviç Boldırev, Osip İvanoviç Senkovski, Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, Boris Andreyeviç Dorn, Mavriki Evstafieviç Kotzebue, Julius Heinrich Klaproth, Fyodor İvanoviç Erdman, Binbaşı Heidenstamm, D. Kafgireva, Vasiliy Vasil'yeviç Grigor'yev, Fyodor Nikolayeviç Mentsov, Vasiliy Vladimiroviç Barthold, İvan Fyodoroviç Blaramberg, N. Murav'yov, İvan Alekseyeviç Bartolomey, Mihail Gavriloviç Volkov, William Franzoviç Dittel, İlya Nikolayeviç Berezin, L. Shpitsnagle, Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov, Nikolay İvanoviç Veselovskiy, Mirza Cafer Topçubaşov, Mihail Salatyan, İosif Fedoroviç Gottwald, Viktor Maksimov adları geçmektedir.¹²⁰⁸ *Arapça alanında*; Hristian

¹²⁰² V. L. Bodyanskiy, *Bahreyn: (K istorii stran Persidskogo zaliva)* / Akad. Nauk SSSR. İn-t narodov Azii. - Moskva: İzd-vo vost. Lit., 1962.

¹²⁰³ V. B. Kassıs, *Bahreyn*. - Moskva: Mısl', 1974.

¹²⁰⁴ Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka, 2021, "Liviya", "Livan", "Mavritaniya", "Oman", "Ob'yedinennyye Arabskiye Emiraty", "Kuveyt", "Katar" i "Bakhreyn", RNB, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (23 Ekim 2021), s. 2-12.

¹²⁰⁵ Nur Güven, *Güvenlik Çıkarları Bağlamında Rusya'nın Suriye Krizi'ne İlişkin Politikaları (2011-2016)*. Diss. Bursa Uludağ University (Turkey), 2020, s. 8-11.

¹²⁰⁶ P. M. Şastitko, *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX veka* / [P.M. Şastitko, A.A. Vigasin, A.M. Kulikova i dr.; Redkol.: A.P. Baziya i dr.] AN SSSR. İn-t vostokovedeniya. - M.: Nauka, 1990, s. 10.

¹²⁰⁷ Kim ve Şastitko (1990), *age*. s. 202-208.

¹²⁰⁸ Kim ve Şastitko (1990), *age*., s. 209-227.

Daniloviç Fren, Boris Andreyeviç Dorn, John Gottfried Ludwig Kosegarten, Pavel Stepanoviç Savel'yev, Vasiliy Vasilyeviç Grigor'yev, Osip İvanoviç Senkovski, Victor Romanoviç Rozen, François Bernard Şarmua, İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy, Mihail Gavriloviç Volkov, Dmitriy Petroviç Oznobişin, Anton Osipoviç Muhlinskiy, İlya Nikolayeviç Berezin¹²⁰⁹ ile *Mısıroloji'ye dair*; Vasiliy Grigor'yeviç Grigoroviç-Barskiy, İvan Aleksandroviç Gulyanov, İvan Pavloviç Blaramberg, Osip İvanoviç Senkovski, P. Medem, Graf Medem, O. F. fon Rihter, Giovanni Battista Belzoni, Julius Heinrich Klaproth, Ludolf Eduardoviç Stephanie, Baron Boris Vasilyeviç Köhne, A. N. Murav'yov, A. S. Norov, İ. P. Butenev, D. E. Efimov, A. Montferrand, Vladimir Semyonoviç Golenişçev, Heinrich Karl Brugsch, Karl Karloviç Hertz, Mihail Semyonoviç Kutorga, Artemiy Alekseyeviç Rafaloviç, Konstantin Aleksandroviç Uspenskiy, Konstantin von Tischendorf gibi âlimleri görmekteyiz.¹²¹⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu konusunda çalışan Rus oryantalistlerin büyük bölümü Alman kökenliydi. Rusya'ya gelen Alman ilim adamlarının yetiştirdiği talebeler bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hocalarının yerini almış ve bu araştırmaları devam ettirmişlerdir.¹²¹¹

Rusya'daki Orta Doğu araştırmalarının kronolojik seyrine bakıldığında ilk başlarda Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinin öğretimi ve tercüme yapılmasına yönelik faaliyetlerin ön planda olduğu görülmektedir. [G. F. Kim ve M. Şastitko'nun tespit ettiği isimlerin çoğu bu minvaldedir.] *Ekim Devrimi*'nden (1917) önce oryantalist bilim adamları, Rusya'nın Orta Doğu'daki siyasi ve dini çıkarlarına yönelik sorunları tetkik etmişlerdir. P. Uspenskiy, G. A. Murkos, M. P. Solov'yev, A. A. Dmitrievskiy gibi oryantalistler Arap aydınlanması bağlamında değerlendirmeler yapmışlar ve Rusya ile Kutsal Topraklar arasındaki tarihi bağların varlığına dikkat çekmişlerdir. Sovyet döneminde ise oryantalistler Rus-Arap ilişkilerini daha çok seküler temalar üzerinden incelemeye odaklanmışlardır. A. E. Krımskiy, İ. Yu. Kraçkovskiy, B. M. Danzig ve A. P. Baziyants benzeri nispeten daha yeni döneme ait olan oryantalistler Orta Doğu ve İslam Dünyası'ndaki bilim adamları ve bilim tarihini araştırmışlardır.¹²¹² Rusya ve Arap doğusu arasındaki kültürel bağlar konusu, bir bütün olarak Rus toplumu için çok önemlidir. Ne

¹²⁰⁹ Kim ve Şastitko (1990), *age.*, s. 241-254.

¹²¹⁰ Kim ve Şastitko (1990), *age.*, s. 229-237.

¹²¹¹ Kim ve Şastitko (1990), *age.*, s. 236-237.

¹²¹² Smirnova Ekaterina Viktorovna, "Naučno-Prosvetitel'skiye Svyazi Rossii s Arabskim Vostokom v XIX-Naçale XX veka: İstoriya İzuçeniya Voprosa", *İstoriçeskiye Nauki i Arheologiya*, № 7 (168), Uçeniye Zapiski Petrozavodskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2017, s. 36.

yazık ki, hala yeterince anlaşılmamıştır. Bu soruna ayrılmış neredeyse hiçbir kapsamlı çalışma yoktur. Bununla birlikte din, bilim, edebiyat ve sanat gibi alanlarda Rus-Arap ilişkilerinin çeşitli yönlerini yansıtan eserler bulunmaktadır.

Rusya'nın Arap/ İran doğusu ile temaslarının tarihi, öncelikle doğu bilginlerinin [oryantalistlerin] ilgisini çekmekteydi. XIX. yüzyılda Rusya tarihi ile ilgili Arap-Fars kaynakları incelenmiş, oryantalistler özellikle Rusya'da bulunan Orta Çağ Arap sikkeleri ile ilgilenmişlerdir. Bu yüzyılda antik ve Orta Çağ ve Orta Doğu önemli olarak görülmekteydi, modern Orta Doğu'ya ise daha çok bir gazetecilik konusu olarak bakılmaktaydı. Rusya'daki Arap ve İran çalışmalarından bahseden ilk Rus bilim adamlarından biri Akademisyen V. V. Barthold idi. Rusya'daki doğu araştırmaları tarihine [İstoriya Vostokovedeniya] yönelik yazılar yazan Şeyh Tantavi, S. Noufal ve A. Khashchaba gibi kimi bilim adamları da Orta Doğu dili ve kültürleri hakkında ders veren akademisyenleri muhtelif makalelerinde değerlendirmişlerdi.¹²¹³ Barthold, çoğunlukla orta doğu çalışmalarını; Rus üniversitelerine yabancı [Alman, Fransız vb.] Türkoloji/ Arabiyat ve Farsiyat uzmanlarının davet edilmesi, çevirmenlerin ve diplomatların eğitimi için gerekli olan dil pratiğinin öğretilmesiyle ilişkilendirmişti. Oryantalistlere ek olarak, tarihçiler de Rusya'nın orta doğudaki kültürel ve dini görevleriyle bağlantılı olarak bu sorunla ilgilenmişlerdi. Kilise görevlileri [Misyonerler] ve bazı gezgin halk figürleri, Rusya ile Ortodoks doğu arasındaki manevi bağların araştırılmasının kökeninde yer almıştı.¹²¹⁴

Barthold, *Asya'nın Keşfi; Rusyada ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi* (2000) eserinde XIX. yüzyıl Orta Doğusu hakkındaki Rus literatürünü; İran, Anadolu, Filistin, Mısır, Arabistan ve Suriye alt başlıklarında incelemiştir.¹²¹⁵

Barthold'a göre XIX. yüzyılda Orta Doğu konusunda çalışma yapan bazı Rus oryantalistler:¹²¹⁶

İran (Farslar/ Acem)	Boldırev, Senkovski, Kazem-Bek, Vitkevitç, Kont Simonitç, Mouravyov, Baron Bode, Tçirikov, Gamazov, Hanikov, Chodzko, Seistan de Miller, Tomara, Tumanskiy, Zarudniy, Khachchab, Dittel, Berezin, Dorn,

¹²¹³ Viktorovna (2017), agm. s. 37.

¹²¹⁴ Viktorovna (2017), agm. s. 38.

¹²¹⁵ Barthold (2000), age., s. 439.

¹²¹⁶ Barthold (2000), age., s. 440-453.

	Melgunov, Jukovskiy, Romaskevitch, İvanov, Minorskiy, Baron Rozen
Anadolu (Türk)	Boldırev, Senkovski, Kazem-Bek, Baron Rozen, Smirnov, Dorn, Gotwald, Vrontçenko, Tçihatchev, Doktor Elisseyev, Maksimov, Pissarev, Martinovitç, Muhlinsky, Krımskiy, Gordlevskiy
Filistin (Arap)	Boldırev, Senkovski, Kazem-Bek, Baron Rozen, Smirnov, Dorn, Gotwald, Mouravyov, Norov, Basiliy, Antonin, Schick, Kondakov, Olesnikov, Ouspenskiy, Marr, Mednikov, Tsagareli, Kokovtsov, Nikolskiy
Mısır-Arabistan (Arap)	Boldırev, Senkovski, Kazem-Bek, Baron Rozen, Smirnov, Dorn, Gotwald, Norov, Rafalovitç, Jirgas, Elisseyev, Adamov, Arşimandrid Porphyre, Tsagarel, Marr, Vissiliyev, Prens Cavahov, Bolotov, Nikolskiy, Lemm, Goleniçtçev, Turayev, Rostovtzev
Suriye (Arap)	Boldırev, Senkovski, Kazem-Bek, Baron Rozen, Smirnov, Dorn, Gotwald, Basiliy, Rafalovitç, Jirgas

Barthold, eserinde XIX. yüzyılda Orta Doğu konusunda çalışma yapan Rus oryantalistlerin en önemlilerinden birkaçına değinmekle yetinmiştir. Bu isimlerin büyük bir bölümü üniversitelerde klasik doğu dilleri eğitimi veren hocalardan oluşmaktadır. Orta Doğu çalışmalarının seyrini görmek için müracaat edilebilecek bir diğer eser ise Oryantalist Boris Moiseyeviç Danzig'in *Rus Bilim ve Edebiyatında Ortadoğu; Ekim Öncesi Dönem* (1973) isimli çalışmasıdır.¹²¹⁷ Moskova Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü hocalarından olan Danzig'in bu konuda; *Orta Doğu'daki Rus Gezginler* (1965)¹²¹⁸ ile *Rusya'daki Orta Doğu Çalışmaları: XIX.- XX. Yüzyılın Başları* (1968) diye iki kitabı daha vardır.¹²¹⁹ Danzig, konuyu yedi başlıkta ve kronolojik bir tasnif yaparak incelemiştir. Bu başlıklar; a) XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus Üniversitelerinde Orta Doğu b) XIX. yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu'ya seyahat edenler c) XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya'daki Bilimler Akademisi ve diğer kurumlarda Orta Doğu çalışmaları d) XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren St. Petersburg'daki doğu çalışmaları (1917'den önce) e) XIX. yüzyılın

¹²¹⁷ Boris Moiseyeviç Danzig, *Blijniy Vostok v Russkoy Nauke i Literature (Dooktyabr'skiy Period)*, Moskva: Nauka, 1973, s. 5.

¹²¹⁸ Boris Moiseyeviç Danzig, *Russkiye Putesestvenniki na Blijnem Vostoke*, Moskva: Misl', 1965, s. 11.

¹²¹⁹ Boris Moiseyeviç Danzig, *İzuçeniye Blijnego Vostoka v Rossii (XIX-Naçalo XX vv.)*, Moskva: Nauka, 1968, s. 7.

ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Orta Doğu'ya dair seyahat edebiyatı f) XIX. yüzyılın ikinci yarısında Moskova ve Kazan'da Orta Doğu incelemeleri g) XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Orta Doğu hakkında yazan Rus yazarlar, şeklindedir.¹²²⁰ Danzig, Rus bilim ve edebiyatında Orta Doğu konusunu yazarken 800 civarında özgün kaynaktan yararlanmışır.¹²²¹ Danzig, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ekim Devrimi'ne kadar olan dönemde; A. K. Kazem-Bek, A. O. Muhlinskiy, İ. N. Berezin, D. A. Hvolson, M. T. Navrotskiy, Şeyh Tantavi, İ. Yu. Kraçkovskiy, N. V. Yuşmanov, Ahmed İbn-i Hüseyin, F. İ. Kelzi, Fadlallah İvanoviç Sarruf, A. F. Haşab, O. İ. Senkovski, F. F. Şarmua, M. Topçubaşov, V. V. Grigor'yev, V. R. Rozen, İ. M. Reisner, G. V. Melgunov, İ. P. Minayev, P. İ. Paşino, V. V. Velyaminov-Zernov, G. A. Ezov, V. V. Barthold, N. İ. Veselovskiy, M. A. Antonovskiy, V. F. Girgas, A. Ya. Garkavi, N. A. Mednikov, İ. A. Orbeli, N. Ya. Marr, N. A. Smirnov, B. V. Lunin, N. P. Ostroumov, A. Yu. Yakubovsky, A. E. Şmidt, P. M. Melioranskiy, V. V. Radlov, İ. P. Petruşevskiy, A. Halidov, A. N. Samoyloviç, V. A. Jukovskiy, B. A. Turayev, N. İ. Konrad, V. A. Maksim, L. Z. Budagov, V. D. Smirnov, P. S. Savel'yev, A. S. Berşadskiy, V. A. Teplova, V. S. Golenişçyeva, M. Maşanov, B. A. Valskaya, Ye. P. Kovalevskiy, L. S. Tsenkovskiy, P. A. Çihaçev, E. İ. Eyhvald, A. S. Norov, A. A. Rafoloviç, V. V. Yunker, E. İ. Çirikov, P. P. Semenov, N. V. Hanıkov, G. N. Potanin, İ. Çernika, İ. İ. Stebnitskiy, A. M. Kolyubakin, Yu. S. Kartsov, G. Abih, F. P. Litke, K. M. Ber, N. N. Obruçev, A. İ. Gertsen, N. P. Ogaryev, N. G. Çernişevskiy, K. P. Kamsarakan, N. Çarıkov, V. F. Minorskiy, A. A. Orlov, A. N. Samoyloviç, S. Yu. Vitte, O. S. Lebedyeva, A. Adamov gibi isimleri ve eserlerini incelemiştir.¹²²²

Rusya yaklaşık bin yıldır kendi içindeki Müslüman tebaası dışında güney/ doğu sınırları boyunca İslam dünyası ve Orta Doğu ile bir temasta bulunmakta, etkileşim içinde olmaktadır. Bulunduğu konum itibariyle Rusya hem doğu hem de batıydı ve özel bir dünyayı temsil etmektedir. Ruslar kendilerini tarihi süreç içerisinde Bizans İmparatorluğu'nun varisi ve devamı olarak görmekteydiler. Ayrıca XIX. yüzyılda Ortodoks dünyanın koruyuculuğu gibi bir görev de üstlenmişlerdi. Rusların tarihi emellerinin bulunduğu topraklar üzerinde o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu yer almaktaydı. Rus oryantalistleri Osmanlı'yı ve burada yaşayan Orta Doğu halklarını "Doğu Meselesi" çerçevesinde ele almayı yeğlemişlerdi. Orta Doğu, tek tanrılı dinlerin

¹²²⁰ Danzig (1973), *age.*, s. 434.

¹²²¹ Danzig (1973), *age.*, s. 421.

¹²²² Danzig (1973), *age.*, s. 241-288.

[Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet] ve çok çeşitli medeniyetlerin [Türk, Fars ve Arap] oluşum merkezlerinden biridir. Orta Doğu'nun sınırları son derece bulanıktır. Avrupa sömürgeci yayılma döneminde doğan kategoriler, örneğin; “yakın doğu”, “uzak doğu” ve “orta doğu” kavramları coğrafi olarak batı merkezli bir bakış açısının ürünüydüler. Ruslar da bu yüzyılda Avrupa'dan transfer ettikleri [biraz önce sayılan] oryantalistler vasıtasıyla kendi uzak, yakın ve orta doğu bakış açılarını geliştirmişlerdi. Dar anlamda hem Avrupalılar hem de Ruslar açısından “orta doğu” kategorisi; “batı Asya” - Akdeniz'in doğusunda yer alan Küçük Asya (Modern Türkiye) ve Levanten kıyısı ülkeleri (Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail) ile örtüşmektedir.¹²²³ Yakın ve Orta Doğu tarihinin ve dillerinin öğretilmesine Rus Üniversiteleri'nde 1855'ten itibaren özellikle; “A. K. Kazem-Bek, V. V. Grigor'yev, P. S. Savel'yev, O. İ. Senkovski, H. D. Fren, İ. N. Berezin, K. P. Patkanov, V. D. Smirnov, N. İ. Veselovskiy, V. R. Rozen, N. A. Mednikov, A. E. Şmidt, V. V. Barthold ve İ. Yu. Kraçkovskiy” gibi oryantalistler katkıda bulunmuşlardır.¹²²⁴

Devrim öncesi Rus dili literatüründe Orta Doğu terimi yoktu. Fakat söz konusu bölgeyi burada yaşayan dilleri, tarihi ve kültürleri Rus oryantalistleri, oryantalizmin alt disiplinlerinden olan Türkoloji [Türkiyat/ Osmanistika], Arabistika [Arabiyat], İranistika, Kafkasoloji, Ermenoloji, Afganistika, Mısıroloji, Sinoloji, Hindoloji vb. başlıkları altında incelemişlerdir. XIX. yüzyılın ortalarından sonra Rusya'nın Orta Doğu konusunda görüşlerini belirleyen düşünce sömürgecilik/ emperyalizm idi. Bölgenin göbeğinde oturan Osmanlı Devleti, bu yüzyılda Rusların “*Hasta Adam*” diye ilan ettikleri bir çöküş döngüsüne girmişti. Bölgede etkinlik gösteren İngiltere, Fransa, Almanya gibi devletlerin yanında kendi politikalarını geliştirmeyi hedefleyen Rusya, sayıları gittikçe artan şarkiyatçı uzmanlarıyla sosyal bilim perspektifinden bölgeyi daha yakinen tetkik etmeyi amaçlamaktaydı. Yüzyılın sonuna doğru ise orta doğu bölgesindeki diller ve yaşayan halklar konusunda daha tatmin edici sonuçlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu yüzyılda Rus oryantalizminin Rusya'nın dış politikasındaki tercihlerine binaen geliştiği elbette söyleyebilir. Osmanlı ve İran üzerindeki emeller neticesinde Türkoloji, Arabiyat ve İranistika alanlarında yapılan çalışmalarda büyük bir artış olmuştur. Rusya, Osmanlı ve İran karşısında elde ettiği askerî, siyasi ve ekonomik üstünlüğü, *oryantalizm* ile kültürel güce de dönüştürmeyi maksat etmiştir. Rusya Orta Doğu'daki menfaatlerini oluşturmak/ kurgulamak içinde Oryantalizme müracaat etmiştir. İşte bu sebeple isimlerini

¹²²³ İ. V. Bazilenko, N. N. D'yakov ve K. A. Jukov, *Rossiya i Musul'manskiy Blijniy Vostok*, St. Petersburg: St. Petersburg Gos. Unt., 2015, s. 5.

¹²²⁴ Bazilenko, D'yakov ve Jukov (2015), *age.*, s. 6-9.

zikrettiğimiz, Rusya'daki şarkiyat enstitülerinde Türkler, Araplar ve Farisiler hakkında çalışma yapan, oryantalistler ortaya çıkmış ve Çarlık kurumlarınca [İmparatorluk Bilimler Akademisi/ Asya Müzesi/ Rus Kraliyet Arkeoloji Derneği/ Rus Coğrafya Cemiyeti/ Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği/ Rus Antropoloji Derneği/ İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü/ İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti vb.] teşvik edilmişlerdir.¹²²⁵

İKİNCİ BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİ VE ORTA DOĞU KONUSUNUN SORUNLARI

2.1. Rus Kültür ve Sanatında Orta Doğu İmgelemi

Rus kültür ve sanatında doğu/ batı sorunsalı, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren bir Avrasyalı olma durumundan dolayı doğu ve batıdan alınan değerlerin senteziyle oluşmuş bir psiko-kosmozdur. Rusya, bu döneminde batıya yöneldikçe Avrupalılaşmış tam tersine doğuya yöneldikçe ise kadim medeniyetlere (İslam, Çin ve Hint gibi) kucak açmıştı. Floransalı Tarihçi Franco Cardini'ye göre; *Avrupa ve İslam: Bir Yanlış Anlamanın Tarihçesi*'nde anlatıldığı gibi iki farklı medeniyetin karşılaşması ve temasları [Haçlı Seferleri vb.] birçok müspet gelişmeye sebebiyet verirken aynı zamanda tarihi açıdan önyargılar, yanlış anlamalar ile de doluydu.¹²²⁶ Basit olarak bu yanlış anlaşılmalara nedeniyle Avrupa ve Müslüman doğu [ekseriya orta doğu] günümüze değin uzanan bir çatışmaya girdi. Bu durum hatta bir dönem Samuel Huntington tarafından *Medeniyetler Çatışması* olarak da çokça tartışılan bir teze de referans olmuştur.¹²²⁷ Şüphesiz batılı ve doğulu olma mefhumlarını aynı anda bünyesinde taşıyan Rusya'da bu tartışmanın uzağında değildi. Huntington'un tezinde Rusya, Japonya ve Hindistan “dönen medeniyetler” dediği şeydir ve her iki tarafı da kayırabilirler.¹²²⁸ [Bir taraftan Çeçenlerle savaşırken diğer taraftan İran ile iş birliği yapması gibi] Aslında Rusya XIX. yüzyıl boyunca Kafkasya ve Türkistan'da Müslüman ahali ile sıkça çatışmaya girmiş fakat bu toprakları tamamen elde ettikten sonra bölgede yaşayan halkları içselleştirerek bir teba olarak kabul etmeyi de başarmıştır. Rusya'nın *Müslüman Dünya* ile teması artıkça Rus

¹²²⁵ Pınar Üre, “İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye’de Rus Şarkiyatçılar”, *Hacettepe University Journal of Turkish Studies/ HÜTAD Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 30 (2019), s. 79-98.

¹²²⁶ Franco Cardini, *Yevropa i İslam: İstoriya Neponimaniya*, trc. Evgeniya Smagina, Anna Karlova, A. Mitrofanova, (Moskva: İzdatel'stvo Aleksandriya, 2007), s. 8.

¹²²⁷ Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, (New York: Simon & Schuster, 2011), s. 11.

¹²²⁸ John T. Ishiyama and Marijke Breuning, *21st Century Political Science*, (New Delhi: Sage, 2011), s. 147.

kültür ve sanatında bir imgelem/ tasarım şekli olarak doğu ile ilintili konular ile eserler giderek ortaya çıkmaya başlamıştır.¹²²⁹

Özellikle XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başlarına değin Avrupa’da kültür adamları ve sanatçıları arasında “doğuya seyahat” olgusu popüler hale gelmişti. Bu seyahatler neticesinde ise “Oryantalizm” temalı birçok edebiyat ve sanat eseri ortaya çıkmıştı. *Oryantalist Sanat*, izlenimci Fransız sanat eleştirmeni J. A. Castagnary gibi bazı aydınlar tarafından çoğu zaman küçümsenmekte ya da tenkit edilmekteydi.¹²³⁰ Bu tür seyahat yazınından etkilenen kimi Rus düşünür ve sanatçıları da yine aynı şeyi yaparak doğuya yolculuklar yapmış ve yarattıkları eserlerine bu temayı yansıtmışlardı.¹²³¹

Ünlü Rus sembolist şair ve yazar Andrey Bely, 1910-11 yıllarında Sicilya, Mısır, Tunus ve Filistin’i ziyaret etmişti. A. Bely’nin yolculuğu Rus sanat seçkinleri arasında Orta Doğu ve Afrika seyahatlerinin popüleritesinin bir kanıtıdır. Bely’nin rotası neredeyse tesadüfen oluşturulmuştu. Bely’den önce Mısır’da Rus dini düşünürlerinden ve mistik şair Vladimir Sergeyeviç Solovyov vardı. (1875’te) [Dostoyevski’nin yakın bir arkadaşı olup aynı zamanda İmparatorluk Bilimler Akademisi fahri üyesidir.] Yine Rus kültür ve sanat hayatının bir başka önemli siması Nikolay Stepanoviç Gumilyov [Rus Kadın Şaire *Anna Ahmatova*’nın ilk kocası ve Tarihçi *Lev Gumilyov*’un babasıdır.], 1909 ve 1913 yıllarında doğu ve kuzey-doğu Afrika’ya iki sefer yapmıştı. Rus yazar, şair ve çevirmen İvan Alekseyeviç Bunin, [1933’te Nobel Edebiyat Ödülü’nü almıştır.]1910’lu yıllarda Türkiye, Suriye, Mısır ve Filistin’i [Orta Doğu] kapsayan bir seyahat gerçekleştirmişti.¹²³² Bely, yaptığı yolculuklarda Avrupa ile pek ilgilenmemekteydi ama Araplara hayranlık duymakta, gittiği her yerde bir şekilde hayali doğuyu bulmaktaydı. Bu gibi seyahatler neticesinde Rus sanatında eski Anadolu, Asur-Babil, Bizans, Roma, Yahudi, Arap, İran, Mısır, Hindistan, Çin vb. temaları ve motifleri ortaya çıkmıştır.¹²³³

Tıpkı batı oryantalizminde olduğu gibi Rus oryantalizminde de *Orta Doğu* konusu özellikle resim sanatında işlenmiş ve gelişmiştir, diyebiliriz. Rusya’nın XIX. yüzyıl

¹²²⁹ Nikolay Hrenov, “Russkaya kul’tura na perekrestke Zapada i Vostoka. Rossiya kak podsoznaniye Zapada, Vostok kak podsoznaniye Rossii”, *İskusstvoznaniye* 3-4 (2013), s. 110-149.

¹²³⁰ Nicholas Tromans, *The Lure of the East, British Orientalist Painting*, (New Haven: Yale University Press, 2008), s. 20.

¹²³¹ Kirill Nikolayeviç Gavrilin, “Teosofiya i soobščestva russkih hudojnikov epohi simvolizma”, *Aktual’nye problemy iskusstvoznaniya* (Dizayn, dekorativno-prikladnoye, monumental’no-dekorativnoye i izobrazitel’noye iskusstvo, arhitektura), Moskva: Ş. Volokolamskoye, 2013, s. 93.

¹²³² Nikolay Hrenov, “Russkaya kul’tura na perekrestke Zapada i Vostoka, Rossiya kak podsoznaniye Zapada, Vostok kak podsoznaniye Rossii”, *Jurnala «İskusstvoznaniye»*, No: 3-4, (2013), s. 115.

¹²³³ Hrenov (2013), agm., s. 116.

kültür ve sanat hayatının oryantalizm ve Orta Doğu minvalinde anlatıldığı birtakım eserler vardır. Olga Atrosçenko, Vladimir Bulatov ve İnessa Kouteinikova'nın yazmış olduğu; *Rusya'nın Bilinmeyen Doğusu: Oryantalist Resim 1850-1920* kitabında Rusya'nın güney komşuları olan Özbekistan (eski Türkistan), Kafkas ülkeleri (Gürcistan ve Ermenistan) ve Kırım ile olan sanatsal ve tarihi bağlarının hikâyesi anlatılmaktadır.¹²³⁴ Rusya ile kültürel olarak farklı olan bu topraklar arasındaki bağ, doğu geleneklerine derin bir hayranlık ve XIX. yüzyılın sanatına giren temalar, birbirini izleyen savaşlar ile emperyalist manevralarla özdeştir. Bu bağlamda belki de en önemli sanatçı, Rus ordusuyla güney seferlerine katılan ve bir savaş fotoğrafçısının ressam eşdeğeri olarak hizmet eden hem savaşın acımasız gerçekliğini hem de bu dünyanın zenginliklerini betimleyen Vasiliy Vereşçagin (1842-1904) idi. [Paris'te oryantalist ressam Jean-Léon Gérôme tarafından eğitilmiş bir sanatçı olan V. Vereşçagin, resimlerinde Semerkand ve Türkistan'daki sömürgeleştirme savaşlarının dehşetini kaydetmiştir. *Timur'un Kapıları* gibi.] Kitapta Rus oryantalist resim geleneğinin başlıca temsilcilerine ve eserlerine de Orta Doğu minvalinde değinilmiştir. Bunlar içinde özellikle; Aleksandr Russov'un (1844-1928) *Hareme Kabul* [Yerde yatan soluk tenli doğulu bir kadını ağlamakta gibi gösterirken; vicdansız, koyu tenli bir adam kibirli bir şekilde ona bakıp gülmektedir.], Stanislaw Chlebovski'nin (1835-1884) *Harem'de Bir Dram* [Yatakta yatan soluk tenli doğulu bir kadına birkaç adamın sinsice yaklaşımları tasvir edilmektedir.], Grigor Sharbabchian'ın (1884-1942) büyük resmi *Keinoba* [Orta Doğu şenlikleri, kutlamaları ve ritüelleri anlatılmaktadır.], İvan Kazakov'un (1883-1935) *Şir-Dor Medresesi* [Doğu'yu hayal ve tasvir eden kurum, sokak manzaraları vs.], Mihail Belaevskiy (1893-1930), Lev Boure (1877-1943), Vardkes Sureniants (1860-1921), Andreas Leonhard Roller (1805-1891) *Çernomor Bahçeleri*, Nikolay Nikolaeviç Karazin (1842-1908) *Tarns-Hazar Demiryolu* [Daha çok Orta Doğu ile ilgili egzotik resimleriyle tanınır.], Vasiliy Sergeyeviç Smirnov (1858-1890) [Doğu'nun tarihi antik sahnelerini tasvir eder.], Vasiliy Polenov (1844-1927), Oryantalist Fotoğraf Ekolü [İmparatorluk Askeri Topografya Kurumu, Rus Coğrafya Cemiyeti, Rus Etnografya Cemiyeti, Rus Antropoloji Cemiyeti vs.], Aleksandr Volkov (1886-1957), Aleksey Şçusev (1873-1949) [Mimari alanda oryantalizm], Zinaida Yevgenyevna Serebriakova (1884-1967), Yevgeniy Yevgenyeviç Lanceray (1875-1946), Martiros Sarian (1880-1972), Niko Pirosmişvili (1862-1918),

¹²³⁴ Olga Atrosçenko, Vladimir Bulatov ve İnessa Kouteinikova, *Russia's Unknown Orient: Orientalist Painting 1850-1920*, (Nai010 Publishers: 2011), s. 5-8.

Pavel Varfolomeviç Kuznetsov (1878-1968) örnek gösterilebilir.¹²³⁵ Burada anılan Rus sanatçıların eserlerine baktığımızda batı oryantalizmiyle paralel bir şekilde Orta Doğu insanının/ halklarının “öteki” doğulunun en olumsuz (ve muhtemelen fantastik) tasvirleriyle sıkça karşılaşmaktayız. Bu da göstermektedir ki, XIX. yüzyıl boyunca yürütülen askeri, akademik ve misyoner oryantalizmin neticesinde oluşan bilginin tesirleri edebiyat ve sanat hayatında da devam etmiş, oluşturulan imgelem Rus oryantalist kanonunun bir yansıması olarak karşımıza çıkmıştır.¹²³⁶

XIX. yüzyıl boyunca doğu/ Orta Doğu’yu kısaca oryantalist temayı konu edinen Rus sanatçılar (Ressamlar) içinde; İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy, George Aleef, Léon Bakst, Viktor Alekseyeviç Bobrov, Mihail Belaevskiy, Vladimir Borovikovskiy, Lev Boure, Karl Pavlovitç Briullov, Alejandrina Gessler y Lacroix, Aleksey İssupov, Alexandre Jacovleff, Vasiliy Kandinskiy, Nikolay Karazin, İvan Kazakov, Elena Nikandrovna Klokaçeva, Eugene Lanceray, Konstantin Makovskiy, Aleksandr Nikolayev, J. Pavlikevitç, Niko Pirosmanişvili, Vasiliy Polenov, İlya Repin, Andreas Roller, Franz Alekseyeviç Roubaud, Aleksandr Nikolayeviç Russov, Alexandre Roubtsoff, Vasiliy Smirnov, Aleksandr Varnek, Aleksandr Nikolayeviç Volkov, Aleksandr Yakovlev, Dmitriy İvanoviç Yermakov’u sayabiliriz. [Resim Sanatındaki Orta Doğu kısmında değinileceği için sadece bu sanatçıların isimleri zikredilmiştir.] XIX. yüzyılda Rus oryantalizmi ülke içinde o kadar popülerdi ki *İmparatorluk Sanat Akademisi* dışında bu konuyu çalışmalarında gösteren pek çok özel Rus sanat merkezleri de ortaya çıkmıştı. 1757’den 1918’e kadar faaliyet gösteren İmparatorluk Sanat Akademisi, doğu/ orta doğu imgesini güzel sanatlar alanında üslup ve coğrafi açıdan olmasa da tematik açıdan bir hayli benimsemiştir.¹²³⁷

Sanat Akademisi’yle bağlantılı birçok Rus oryantalizmi uygulayıcısı sanatçı; resim, tiyatro, tasarım, mimari, fotoğraf, müzik, edebiyat ve uygulamalı sanatlar dâhil olmak üzere birden fazla alanda doğu ile ilgili eserler ortaya koymuştu. Rus sanat ve kültür tarihçilerine hem politik hem de sanatsal Rus oryantalizmi tarihinin egzotik romantizminden şüphe götürmez bir Rus vizyonuna doğru bir hareket olduğunu söylemek cazip gelmekteydi. Fakat bu cazibe Rusya’nın özel konumu nedeniyle Sanat Akademisi gibi kuruluşlar vasıtasıyla kontrollü bir şekilde yürütülmekteydi. Burada sormamız

¹²³⁵ Ol’ga Atroshchenko, Irina Bagdarian, V. È Bulatov, David Schimmelpenninck van der Oye, Karina Solov’eva, *Russia’s Unknown Orient: Orientalist Paintings 1850-1920*, (Rotterdam: Nai Publishers, 2010), p. 12-220.

¹²³⁶ James D. J. Brown, “A stereotype, wrapped in a Cliché, inside a caricature: Russian foreign policy and orientalism”, *Politics* 30/3 (2010), s. 149-159.

¹²³⁷ V. D. Solov’ev, *Russkie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravochnik*, (Length: Porogi, 1994), s. 431.

gereken soru; batı tarzı Oryantalizm gerçekten Rus tarihçiliğinin doğasında olan ulusal bir özellik miydi? Bir kere, Rusya'nın doğu ile bağlantısı dışarıdan transfer yerine içeriden [İç kolonizasyon ile] gelişmişti: Rusya'nın doğulu unsuru, Rus İmparatorluğu içindeki doğu uluslarıyla temaslarından kaynaklanmaktaydı. İkincisi, Rusya'nın doğudaki çıkarları, Rus dış politikasına paralel olarak gelişmişti ve kesinlikle ülkenin ulusal çıkarlarına cevap verecek şekilde teşekkül etmişti.¹²³⁸ Bu yüzden Rusya'nın oryantalist siyasetinin kökeni de basit açıklanabilecek bir konu değildi. XIX. yüzyıldaki Rus oryantalist sanat ve kültür eserleri incelediğinde Rusya'nın doğusunun tarihsel yönden oryantalist çizgide Rus perspektifinden yeniden inşa edildiği görülmektedir. Rus sömürgeciliğinin tam olarak zirvede olduğu bir dönemde doğudan ilham alan birçok sanatçı; entelektüel, görsel ve politik olarak teşvik edildiği için tematik olduğu kadar üslupsal yönden de (Sanat [Bilgi]/ İktidar) analiz edilmesi gerekmektedir. [Edward Said tarzı bir yaklaşımla Rus Oryantalist Sanatındaki tahayyül birkaç kısıtlı çalışma dışında bir analiz objesi olmamıştır.] Ayrıca Rus oryantalizminin olağanüstü uzun soluklu oluşu düşünüldüğünde; şarkiyatçılığın Rus versiyonunun sanat ve kültürdeki yansımalarının coğrafi, siyasi, konu, üslup, ideoloji, etnik ve ulusal aidiyetlerle sınırlandırılabilen çeşitli evrelerden geçmesini muhtemelen sağlamıştı.¹²³⁹

XIX. yüzyılda tam manasıyla Rusya'nın emperyal deneyiminin gerçekleşmesi ve bunun oryantalizm/ doğu bağlamında edebi eserlere yansımaları konusunun incelenmesi, Sovyet Dönemi'nin Marksist sanat anlayışı çerçevesinde gelişen edebiyat tenkitlerini saymazsak, sorunun tematik kompleksliği nedeniyle tamamen yeni bir sorunsaldı. Rus ve yabancı filologların, tarihçilerin, etnologların, sosyologların ve antropologların Rus-batı-doğu etkileşimi konusundaki uzun vadeli araştırma ilgisine rağmen, bu yön [Edebi metinlerdeki Doğu tahayyülü] en az çalışılan şeydi. P. V. Alekseyev'e göre, Rus edebiyatında oryantal motiflerin oluşumu oryantal etkilerin bir sonucu olarak değil, öncelikle batı kültürüyle aktif bir diyaloga giren Rus doğu imajı yaratıcı icadının bir sonucu olarak kabul edilmeliydi. Rusya'daki batı-doğu etkileşimlerinin tüm nüanslarını göz önünde bulunduran Alekseyev, Rus oryantalizminde öznel bir ilke görmektedir: Rus kültürü, her biri "yabancı" olarak etiketlenen doğu unsurlarını seçici olarak içermekteydi.

¹²³⁸ Inessa Kuteinikova, "Russia's Artistic Orientalist History", *International Panorama*, No: 4, (2010), s. 29.

¹²³⁹ Vera Tolz, "Orientalism, nationalism, and ethnic diversity in late imperial Russia", *The Historical Journal*, 48/1 (2005), s. 127-150.

Bu seçicilik durumu ise kesinlikle Rus kültürü tarafından tanımlanmıştı.¹²⁴⁰ Bu yönüyle Rusların yaratmış olduğu Doğu yahut Orta Doğu imgeleri klasik batı oryantalist imgelerden bir miktar farklılaşmakta yahut kendine özgü bir forma bürünmekteydi. Her ne kadar edebi ve sanatsal bir olgu olarak oryantalizm, XIX. yüzyılda Rus edebiyatında batı Avrupa sömürgeci söylemi ve XVIII.- XIX. yüzyıl Rus emperyalizm söylemiyle genetik olarak ilişkili olsa bile bu seçicilik unsuru nedeniyle bazı yönlerden ayrılmaktaydı. Rusya'nın Avrupa'dan kültürel ve tarihsel durumunun belirli farklılığı ve bu farklılıktan doğan kendine özgü söylemi onun için son derece gerekiyordu.¹²⁴¹

Rus düşünce tarihinde Doğu konusu XIX. yüzyılda [*Altın Çağ*] özellikle İvan Ayvazovskiy (Ressam), Mihail Yuryeviç Lermontov (Şair, yazar), Mily Balakirev (Besteci), Aleksandr Puşkin (Şair, yazar), Aleksandr Borodin (Besteci), Karl Briullov (Ressam), Sergey Rahmaninov (Besteci), Anton Arenskiy (Besteci), Cesar Cui (Asker, Besteci), Mihail Glinka (Operacı, Besteci), Nikolay Rimskiy-Korsakov (Besteci), Pyotr İlyiç Çaykovski (Besteci), Vasiliy Jukovskiy (Şair) vb. romantik sanatçıların eserlerinde görülmekteydi. Rus edebiyatında büyük miktardaki oryantal malzeme, (doğu ve orta doğu tasvirleri) yalnızca egzotizmin çekiciliğine binaen iyi bilinen romantik tarz çerçevesinde mevcut değildi. Realist Rus edebiyatçıları için de (Nikolay Gogol, Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, Lev Nikolayeviç Tolstoy, Anton Çehov, İvan Turgenyev, Maksim Gorki vb.) doğu motifleri oldukça önemliydi ve bu imgelemin yalnızca egzotizm açısından incelenmesinin verimsiz olduğunu göstermektedir. Böylece Rus edebiyatında oryantal motiflerin kullanımının son derece çeşitli olduğu baştan anlaşılabilir. XX. yüzyılın başları Rus kültür ve sanat hayatının *Gümüş Çağı* olarak kabul edilir. Gümüş Çağının sanatçıları içinde; Aleksandr Blok, Nikolay Gumilyov, Maksimilian Voloşin, Anna Ahmatova, Osip Mandelstam, Andrey Bely, doğu konusunu eserlerine taşımışlardı. Ayrıca; Fyodor Tyutçev, Afanasiy Afanasyeviç Fet, Nikolay Nekrasov, Aleksander Griboyedov, Aleksandr Suhovo-Kobylin, Aleksandr Ostrovskiy, Mihail Matveyeviç Heraskov, Nikolay Mihayloviç Karamzin de bazı eserlerinde bu konuya yer vermişlerdi.

Doğu motiflerinin kullanımı Rus edebiyatında ve yazınında son derece çeşitliydi. Örneğin; doğudaki Rus ordusunun sorunlarına ve sıkıntılarına değinenler (Mihail Lomonosov, Aleksandr Petroviç Sumarokov, Fyodor İvanovich Tyutçev vb.), doğu

¹²⁴⁰ Petr Vasil'yeviç Alekseyev, *Kontseptosfera Oriyental'nogo Diskursa v Russkoy Literature Pervoy Poloviny XIX v.: Ot A.S. Puşkina k F. M. Dostoyevskomu*, Tomsk: İzd-vo Tom. Un-ta, 2015, s. 7-8.

¹²⁴¹ Boris Groys, "Russia and the West: The quest for Russian national identity", *Studies in Soviet Thought* (1992), s. 185-198.

maskesini eserlerinde teatral bir şekilde kullananlar (İvan Andreyeviç Krilov, Osip İvanoviç Senkovski vb.), estetik ve biyografik faktörlerin etkisiyle doğu şiirlerine ve mekânlarına hayranlık duyanlar (Vasiliy Andreyeviç Jukovskiy, Konstantin Nikolayeviç Batyuşkov, Aleksandr Puşkin, D. P. Oznobişin vd.), İslami imgeleri eserlerinde sıklıkla kullananlar (Aleksandr Puşkin, Mihail Yuryeviç Lermontov vd.), sayılabilir. Bu dönemdeki Aleksandr Griboyedov, Aleksandr Fomich Veltman, Osip İvanoviç Senkovski, Fyodor İvanovich Tyutçev, Aleksandr Puşkin gibi Rus yazarlar eserlerinde bazen doğu zihniyetine ve doğu geleneklerine karşı çelişkili, alaycı ve hatta açık sözlü ama düşmanca bir tutum da sergilemişlerdir.¹²⁴² Bunlar dışında Rus seyahat yazınında Orta Doğu önemli bir konu olarak yer almıştır. Bu konuyu Danzig, “Orta Doğu’daki Rus Gezginler” çalışmasında etraflıca incelemiştir.¹²⁴³

Rus kültürü, tarihi süreç içerisinde Rus toplumunun meydana getirmiş olduğu tüm maddi ve manevi unsurları ihtiva etmektedir. Diğer bir deyişle, Rus kültürü; ulusun tarihi, coğrafi konumu ve genişliği, dini-sosyal gelenekleri ile doğu ve batı etkisi ile oluşturulmuştur.¹²⁴⁴ Ayrıca Rus yazarlar ve filozoflar Avrupa düşüncesinin gelişmesinde de önemli bir rol oynamışlardır.¹²⁴⁵ Ruslar özellikle edebiyat, resim, klasik müzik, bale, fotoğraf, opera, mimari, sinema gibi sanat dallarında kendi orijinal üsluplarını oluşturmaları ile de dünya kültür ve sanatını etkilemişlerdir. Genellikle tüm toplumlarca *Rus edebiyatı*, dünyanın en etkili ve en gelişmiş edebiyatlarından biri olarak kabul edilir. İlginç bir şekilde bu edebiyatın geliştiği ilk dönemlerinde muazzam düzeyde bir doğu etkisi gözükmemektedir. [R. E. kökenleri on birinci yüzyıla kadar uzanmaktadır.]¹²⁴⁶ Yine eski doğu Slav dilindeki destan ve kroniklerde [Prens İgor Destanı, Zadoşçina vs.] özellikle Bizans ve Altın Orda (Türk) tesirleri vardır. [Orta Çağ boyunca] Aydınlanma Çağı’nda ise Mihail Lomonosov, Denis Fonvizin, Gavrila Derjavin ve Nikolay Karamzin’in eserleriyle Rus toplumunda giderek edebiyatın önemi artmıştır.¹²⁴⁷

¹²⁴² Alekseyev (2015), *age.*, s. 8.

¹²⁴³ Boris Moiseyevich Danzig, *Ruskiye Puteşestvenniki na Blijnem Vostoke*, Moskva: Misl’, 1965, s. 12.

¹²⁴⁴ Margaret Mead, John Rickman, Geoffrey Gorer, *Russian Culture*, (New York: Berghahn Books, 2001), s. 20.

¹²⁴⁵ Hugh McLean, “The Development of Modern Russian Literature”, *Slavic Review*, Cambridge University Press, Vol: 21, No: 3, (September 1962), s. 389.

¹²⁴⁶ Prince D. S. Mirsky, *A History of Russian Literature from Its Beginnings to 1900*, Illinois: (Northwestern University Press, 1999), s. 11.

¹²⁴⁷ Glenn E. Curtis, 1998, “Russia- Literature”, Washington DC: Federal Research Division of the Library of Congress, <https://countrystudies-us.translate.google/russia> adresinden erişildi, s. 3-9. [Erişim tarihi: 20 Ocak 2021].

1830'ların başlarından itibaren, Rus Şiirinin Altın Çağı boyunca, edebiyat şiir, düzyazı ve dramada şaşırtıcı bir gelişme yaşandı.¹²⁴⁸ XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus sanatındaki hâkim paradigma olan romantizm akımı şiirsel yeteneğin yeşermesine izin vermiştir. Alman Romantikleri'nden Goethe, Schiller ve Byron etkisiyle [Pers Şairi Hâfız-ı Şîrâzî'den esinlenen Johann Wolfgang von Goethe *Batı-Doğu Divanı*'nda Orta-doğu ve İslam öğretilerine yer verir.¹²⁴⁹ Ki bu eser önemli bir oryantalist metindir.] Romantizm Hareketi Rusya'ya ilk getiren Vasiliy Jukovskiy ile Rus kültür ve sanatında doğuya yönelme başlamıştır, diyebiliriz. [Jukovskiy, Alman Okulu'ndan kaynaklanan ilhamla Fyodor Tyutçev ve Marina Tsvetayeva gibi sanatçıları da etkilemiştir.] Jukovskiy'den sonra birçok kişi tarafından en büyük Rus şairi ve modern Rus edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Aleksandr Puşkin ortaya çıkmıştır.¹²⁵⁰ XIX. yüzyılda Rus edebiyatının babası olan Puşkin; şiir, roman, öykü, nesir, dram, oyun türündeki eserlerinde oryantalist imgeleri en çok kullanan sanatçılardan birisidir. Bu yüzyılda Puşkin'in ayak izlerini takip ederek, Mihail Lermontov, Nikolay Nekrasov, Aleksey Konstantinoviç Tolstoy, Fyodor Tyutçev ve Afanasiy Fet gibi yeni nesil şairler doğmuştur.¹²⁵¹ Bu şairlerin de eserlerinde oryantalist imajları sıklıkla kullandıklarını ifade edebiliriz. İlk büyük Rus romancı Nikolay Gogol'du.¹²⁵² [Bu minvalde Dostoyevski; "Hepimiz Gogol'un paltosundan çıktık" der.]¹²⁵³ Ardından hem kısa öykü hem de roman konusunda uzman olan İvan Turgenyev geldi.¹²⁵⁴ Rus realistlerinden Fyodor Dostoyevski ve Lev Tolstoy kısa sürede uluslararası üne kavuşmuştu. Bu iki önemli münevverin [filozof-romancı] de eserlerinde doğu sorunsalı ve doğu tahayyülü konu olarak yer almış ve farklı bakış açılarıyla tartışılmıştır. [Muhtemelen Tolstoy doğuya daha bir ilgi ve sempati duymuştur.] Ayrıca bu yüzyılda Rus düşüncesindeki batılılaştırıcıların ve Slavofillerin karşısında yeni bir anlayış olarak Avrasyacılığın ilk savunucularından Nikolay Danilevskiy ve Konstantin Leont'yev ortaya çıkmıştır.¹²⁵⁵

¹²⁴⁸ Francine Prose ve Benjamin Moser, 25 November 2014, "What Makes the Russian Literature of the 19th Century So Distinctive?", The New York Times, <https://www.nytimes.com/2014/11/30/books/review/what-makes-the-russian-literature-of-the-19th-century-so-distinctive.html> adresinden erişildi, s. 1-2. [Erişim tarihi: 20 Ocak 2021].

¹²⁴⁹ Johann Wolfgang Goethe, *Batı-Doğu Divanı*, çev. Gürsel Aytaç, (Ankara: Hece Yayınları, 2021), s. 4-9.

¹²⁵⁰ Timothy John Binyon, *Pushkin: A Biography*, (London: HarperCollins, 2002), s. 7.

¹²⁵¹ Curtis (1998), *age.*, s. 3.

¹²⁵² Leonid I. Strakhovsky, "The Historicism of Gogol", *The American Slavic and East European Review* (Slavic Review), Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, Vol: 12, No: 3, (October 1953), s. 360.

¹²⁵³ Süreyya Evren, *Hepimiz Gogol'un Paltosundan Çıktık*, (İstanbul: Okuyan Yayinevi, 2001), s. 10.

¹²⁵⁴ William Henry Chamberlin, "Turgenev: The Eternal Romantic", *The Russian Review*, Wiley, Vol: 5, No: 2, (Spring 1946), s. 10.

¹²⁵⁵ Alexandra Medzibrodsky, "Disenchanted Wanderer: The Apocalyptic Vision of Konstantin Leontiev by Glenn Cronin", *Ab Imperio* 2022/2 (2022), s. 303-307.

Bu yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında ise Rus kültür ve sanat hayatında Gümüş Çağ dediğimiz dönemde Rus Sembolizmi, Akmeizm, Rus Fütürizmi ve Mistik Anarşizm gibi akımlar hâkim olmuştur. Gümüş Çağ dönemi sanatçılarından bazıları yine daha az etkili olmakla birlikte eserlerinde oryantalist imgelerden faydalanmışlardır. Burada dönem içinde Rusya'nın emperyalist gücü arttıkça oryantalist anlayışın [doğunun çeşitli yönlerinin tasviri ve taklidi] kültür ve sanat hayatında giderek yaygınlık kazandığını, çoğalarak artan bir Rus doğu kültürü görünüşü üretildiğini görmekteyiz. Edward Said eserinde “on sekizinci yüzyıl sonlarını kabaca bir başlangıç noktası kabul edersek, oryantalizm şark ile uğraşan toplu müessesedir, yani Şark hakkında hükümlerde bulunur, onu tasvir ve tedris eder” der.¹²⁵⁶

Son dönemde Rus kültür ve sanat hayatı bağlamında Oryantalizm konusunu ele alan çok az sayıda çalışma vardır. Kunstkamera [Antropoloji ve Etnografya Müzesi] araştırmacılarından genç şarkiyatçı Maryam Efimovna Rezvan'nın editörlüğünü üstlendiği *Rus Oryantalizmi (Bilim, Sanat, Koleksiyonlar)* çalışması bu konunun Rus ortamındaki benzersiz çeşitliliğini göstermek maksadıyla hazırlanmıştır. Bu eser Rus oryantalizminin Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan veya etkisi altındaki bölgelerin çok ötesine de yayıldığını ikna edici bir şekilde göstermektedir. Orta Asya, Türkiye, İran, Hindistan, Ural-Volga bölgesi gibi yerlerin ve kültürlerin edebiyat, sanat ve müze ortamına nasıl yansıdığını bazı örneklerle açıklanmaktadır. Bu minvalde işlenen [Akademik ve Misyoner Oryantalizmi] K. S. Vasiltsov'un *Rusya ve Asyalılar: Rus Oryantalizminin Retoriği ve Pratiği*, I. V. Staseviç'in *Kırgızistan'daki Rus oryantalistleri ve etnografları*, S. Yu. Belorossova'nın *İlminskiy'nin Kraşınler ve Nagaibakların Etnotarihindeki Sistemi* [Oryantalizm Edebiyatı] V. Yu. Kryukova'nın *Rus Şiirinde Eski İran Peygamberi Zerdüşt İmgesi*, M. A. Rodionov'un *Çağdaş St. Petersburg Oryantalistlerinin Şiirlerinde Şarkiyatçılık: Marjinal Yorumlar*, I. Yu. Kotin, N. G. Krasnodembskaya ve E. S. Soboleva'nın *1920'lerin Sovyet Sahnelerindeki Hint Gösterileri* [Oryantalizm ve Müzecilik] E. G. Tsareva'nın *Rus Koleksiyonları ve İç Mekânlardaki Doğu Halıları: Petersburg Sarayları ve Müzelerindeki Türkmen Halıları, XVIII-XX Yüzyıllar*, V. A. Prishchepova'nın *Az bilinen bazı koleksiyonlar ile Kazak kültürü fotoğraf albümleri*, E. A. Rezvan'ın *Eberling; Zamanda Yolculuk ile Moskova, Astrakhan, İran ve Hindistan*, A. Yu. Kudryavtseva'nın *Şemail Koleksiyonları* (İslami Hat, Levha, Nakış vb.) gibi konularla ilgili az bilinen edebi, müze ve arşiv

¹²⁵⁶ Said (2016), *age.*, s. 4.

materyallerinden hareketle oryantalist sanat anlayışının Rusya'daki eski bazı örnekleri tekrar dolaşıma sokulmuş olmaktadır.¹²⁵⁷

Dünyadaki XVIII. ve XIX. yüzyıldaki Rus diplomatik, oryantolojik, entelektüel, kültürel ve askeri tarihi alanındaki en iyi uzmanlarından biri olan Kanadalı David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration* (Rus Oryantalizmi: Büyük Petro'dan Göçe Rus Zihniyetindeki Asya) çalışmasında Rusya'nın doğuya karşı gerçekleştirmiş olduğu ikircikli tutumu [Rusya için doğu; hem kendi "ben"liğinin bir parçası hem de "öteki"sidir.] göstermekteydi. Oye'nin tespitince Rusya içinde gelişen oryantalizm olgusu bağlamında Doğu'nun incelenmesi, kavranması ve algılanması durumunun; bilim, siyaset, sanat, edebiyat sahalarında tek bir anlamsal alanda bütünlüklü bir şekilde düşünülmesi gerekmektedir. Çünkü ilkin akademik tarzda cereyan eden Rus oryantalizmi zamanla siyaset, sanat ve edebiyat ortamına da tesir edebilmekteydi. Bu tesir edişin somut kanıtları da biraz önce sayılan XIX. yüzyıl Rus kültür ve sanat adamlarında net bir şekilde gözükmekteydi. Oye, bu durumu daha belirgin hale getirmek için dokuz başlık halinde; orman ve bozkır [Daha çok Rus Ressamların-Romancıların Kafkasya ve Türkistan tablolarında kullanılan bir temadır.], Petro'nun şafağı, Katerina dönemi Çin modası, oryantal ilham perisi, Kazan Okulu, misyoner oryantoloji, St. Petersburg Okulu, şarkiyat fakültesi, egzotik benlik, Rus zihninde Asya, Aleksandr Puşkin, Aleksandr Borodin, Lermontov, Bestujev-Marlinskiy, Lev Tolstoy vb.'lerindeki kişilerin yazıları, şiirleri ve sanatları üzerinden doğunun nasıl temsil edildiğini incelemekteydi.¹²⁵⁸ Oye'nin analizinden anladığımız Rusya'nın Doğu'ya bakışının Antik Roma Tanrısı *Janus* gibi çift yüzlü [Hem doğuya hem batıya bakan] bir şekilde tezahür ettiğiidir. Bu yönüyle Rus oryantalistler Doğu'ya bakışlarını bir nesne olarak Edward Said'in analizinde olduğu gibi salt "öteki"ne indirgememişlerdir. Rusya'daki akademik oryantalistler her ne kadar devletin emperyalist amaçlarına bağlı olsalar da İmparatorluk eğitimcileri, kültür ve sanat adamları, doğu edebiyatları uzmanları Asyalıları nadiren aşağılık, hırçın, zalim, kötü niyetli, barbar ya da öteki olarak görmüşlerdi. Örneğin, Kazem-Bek ve Nikita Yakovleviç Biçurin [Çuvaş] gibi Rus kültürüyle yetişmiş önemli oryantalistler farklı halkları yorumlarken oldukça itidalli ve müspet davranmışlardır. [Hatta bu davranışlarından ötürü

¹²⁵⁷ Rezvan Maryam Efimovna, *Russkiy Oriyentalizm (Nauka, Iskustvo, Kollektii)*, (St. Petersburg: MAE RAS, 2019), s. 12-292.

¹²⁵⁸ David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, (London: Yale University Press, 2010), s. 3-12.

bir dönem Kazem-Bek, İslam propagandası yapmakla itham edilmişti.] Puşkin'in *Kafkas Esiri* ve *Bahçesaray Çeşmesi* isimli destansı şiirleri Rus edebiyat kültüründe Oryantalizm özelliğini başlatmıştır.¹²⁵⁹ Puşkin'in Kafkasya'daki simbiyozu [ortak yaşam] veya ben-öteki arasındaki ilişkileri tam olarak olumsuzlamadan ele alması Rus sanat hayatındaki Avrupalılık ve Asyalılık arasındaki sınırları giderek bulanıklaştırdı. XIX. yüzyıl boyunca Ruslar, Susan Layton'ın önerdiği gibi Asyalı "ötekileri" vekil "benlikler" olarak benimsedi. Bu durumun tabi ki istisnai örnekleri de vardı. Türkistan'ı sömürgeleştiren General Konstantin Kaufman'ın ressamı olarak tanınan Vasili Vereşçagin, eserlerinde doğuluları çizerken barbarlık, despotizm ve gaddarlık mecazlarına başvurarak Rusya'nın Orta Asya fetihlerinde "uygarlaştırma" [medeniyet götürme/ to civilize/ tsivilizovat'] misyonuna işaret etmekteydi. Durum bu olunca Rusların durumunda Avrupalı "benlik" ve Asyalı "öteki" arasındaki ayrımı yapmak pek kolay olmamaktaydı.¹²⁶⁰

Başta Puşkin olmak üzere diğer XIX. yüzyıl Rus sanatçılarının Doğu/ Orta doğu/ Asya/ İslam uygarlığına duyduğu derin saygıya rağmen modernitenin yapaylığı ve sıradanlığıyla kirlenmemiş arkaik bir kültür olan doğuluların medeniyeti yine de çoğu zaman Ruslar tarafından yönetimleri despotik, bireyleri ise özgür irade ve hayal gücünden yoksun olarak görülmekteydi. Bu durum birazda oryantalist klişelerin/ stereotiplerin genel geçer durum haline gelmesiyle ilintiliydi. [Oryantalizm, genellikle batılı hükümetlerin ve kurumlarının jeopolitik ideolojileriyle bağlantılı olarak kültürel, mekânsal, görsel ve mitolojik klişeler inşa eder.]¹²⁶¹ XIX. yüzyıl boyunca batılıların/ Avrupalıların ilkel olarak gördükleri Asya'yı küçümseyici tavırları son derece yaygındı. XIX. yüzyıl Rusya'sında geliştirilen entelektüel bir hareket olan "Slavyancılık" [Slavyanofil'stvo] taraftarları [Aleksy Homyakov, İvan Kireyevskiy, Fyodor İvanoviç Tyutçev ve Konstantin Aksakov] Rus İmparatorluğu'nun erken tarihinden türetilen değerler ve kurumlar üzerinden geliştirilmesi gerektiğini savunmaktaydılar.¹²⁶² Ayrıca batı Avrupa'nın Rusya üzerindeki etkilerine karşı çıkmaktaydılar. Bu hareketin karşısında ise "zapadniçestvo" denilen "batıcılık" görüşlerini destekleyen aydınlar vardı. Rusya'nın

¹²⁵⁹ Lonny Harrison, "Reviewed Work: Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration by David Schimmelpenninck van der Oye", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 55, No. 3 (Fall 2011), s. 495.

¹²⁶⁰ Harrison (2011), agm., s. 496.

¹²⁶¹ Nancy Demerdash, 2022, "Orientalism", Khan Academy, <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/introduction-becoming-modern/issues-in-19thcenturyart/a/orientalism#:~:text=Orientalism%20constructs%20cultural%2C%20spatial%2C%20and,the%20process%20of%20knowledge%20production> adresinden erişildi, s. 7. [Erişim tarihi: 21 Ocak 2022].

¹²⁶² Encyclopaedia Britannica, 2021, "Slavophile", Russian history, <https://www-britannica-com.translate.goog/topic/Slavophile> adresinden erişildi, s. 1-3. [Erişim tarihi: 21 Ocak 2022].

“batı” kurumlarını taklit etmekten kaçınması gerektiğini, kendine özgü bir yolu olduğunu iddia eden gelenekçi bir doktrini savunan *Slavyancılar* Büyük Petro ve Büyük Katerina dönemi modernleşme/ reform politikalarını da eleştirmektedirler. *Bin kubbeli şehir* dediği Moskova’yı [Kubbe mimarisi doğululara özgüdür. Aziz Vasil Katedrali’nin soğan kubbelerini (Lukoviçnaya glava) düşünelim.] Rus yaşam tarzının özü olarak gören Aleksey Homyakov, “Rusların İskit doğulu atalarının gücünü koruduğu” anlayışıyla hareket etmekteydi.¹²⁶³ Pratik siyasette ise Slavyancılık için durum biraz daha farklıydı. Giderek Slavyancılıktan Pan-Slavizme dönüşen hareket; tüm Slav halklarının Rus çarının önderliğinde birleştirilmesi ve Balkan Slavları’nın Osmanlı yönetiminden bağımsızlığı için mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktaydı. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı [93 Harbi] kahramanlarından ve Pan-Slavizmin/ Rus milliyetçiliğinin ateşli bir taraftarı olan General Mihail Skobeleov doğu Ortodoksluğu’nun bir parçası olarak gördüğü Slav kökenli halkları özgürleştirmek için Osmanlı ve parçası olan Müslüman halkları bir [Türkleri, Arapları, Çerkezleri, Boşnakları, Arnavutları, Abhazları vb.] “öteki” olarak katletmekten çekinmemektedir.¹²⁶⁴ Edîb-i a’zam Şairimiz Namık Kemal, bu savaşta yaşanan trajediyi *Vatan Mersiyesi*’nde ölümsüzleştirmiştir.¹²⁶⁵

XIX. yüzyıl Rus kültür ve sanatındaki *Altın Çağ* (Zolotoy Vek) [Romantizm ve Realizm babında] dönemi sanatçıların eserlerindeki doğuya yönelik tutum ve düşünceleri *Schimmelpanninck van der Oye*’nin incelediğine değinilmişti. Yüzyılın sonuna doğru Rus kültür ve sanat hayatında giderek *Gümüş Çağ* (Serebryaniy Vek) denen [1917 Ekim Devrimi’ne kadar süren, XX. yüzyıl başları] diye bilinen yeni bir süreç başlamıştı. Oye’nin muazzam çalışmasının bir devamı niteliğinde sayılabilecek Elena Çaç’ın *Orientalizm: Serebryanogo Veka; Faktı i Nablyudeniya* (Oryantalizm: Gümüş Çağı; Gerçekler ve Gözlemler) eserinde ise Altın Çağ dönemi sanatçıların ve kültür adamlarının doğuya yönelik yaklaşımları tahlil edilmektedir. Kitabın giriş bölümünde Edward Said’in Oryantalizm ve doğuya dair görüşleri özetlendikten sonra bunun Rus oryantalizmine uygulanabilirliği tartışılmaktadır. “Doğu” ile ilgili Rusça’daki ansiklopedi ve sözlük maddelerini tarayan Çaç, sonuç olarak 1910’lardan itibaren Rusya’daki “doğu-batı” ikililiği yüzünden Avrupa merkezli yaklaşımın giderek

¹²⁶³ Harrison (2011), agm., s. 495.

¹²⁶⁴ Martin W. Lewis ve Kären E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, (London: University of California Press, 1997), s. 230.

¹²⁶⁵ Besim Akımsar, *Namık Kemal: Hayatı, Kişiliği, Mücadelesi, Eserleri*, (İzmir: Kovan Kitabevi, 1961), s. 28.

kaybolduğunu öne sürmektedir.¹²⁶⁶ Rusya, bir manada tipik doğulu halk gibiyken diğer manada bazı oryantalist klişeleri de korumaktaydı. Çağ, ansiklopedi ve sözlüklerdeki olumlu-olumsuz yaklaşıma dair; Orta Doğu'nun Şarklılaştırılmasını, Asya'nın en bilinen topluluklarından biri olan Çinlilerin çalışkanlığını, Japonya'nın en ilerici doğu devleti olarak öne sürülmesini, İslam'a ve kurucusu Hz. Muhammed'e dair eleştirel ve olumsuz tutum, Budizm'e karşı nispeten olumlu yaklaşım, Tatarlara dair çoğunlukla olumlu tahayyüller, Sibirya'nın doğal yaşamına övgü, Kafkas halklarının savaşçı ve hırçın olması vb. örneklerini vermektedir.¹²⁶⁷ Sonuçta Çağ, Rusların doğu kültürüne yaklaşımında tek bir bakış açısı [Avrupalı tarz üstten, salt ideolojik ve olumsuz] bulamamıştır. Çağ, eseri boyunca Andrey Bely, Bal'mont, Gumilov, İzabelly Grinevskoy, Bulatoviç, N. M. Prjevalsky, V. K. Arsenyev, S. F. Oldenburg vb. düşünür ve sanatçıların eserlerinde genel olarak oryantalist okuldaki yararlandıklarını fakat birçoğunun oryantalist klişelere fazla kapılmadan Rusya'nın manevi köklerini doğuda [Bizans] aradıklarını savunmaktaydı.¹²⁶⁸

Sovyet sonrası bilim adamları da dâhil Rus İmparatorluğu ve SSCB dönemi oryantalizminde “doğuya bakış/ doğu imgesi” problematiğini ele alan bir kurtuluş söylemi içindeki doğunun bağlamsallaştırılmasına ilişkin Marksist gelenek uzun bir süre Saidyen tutuma ve eleştirel yaklaşıma direndi yahut görmezden geldi. Üstelik *Şarkiyatçılık* kitabı yayınlanmasından ancak on beş yıl sonra Rusçaya çevrilebilmişti. Batıda Rus emperyal ve Sovyet gelenekleri hakkında yapılan araştırmalar arttıkça biraz gecikmiş de olsa Said'in söylemiyle [Rus oryantalizmi bağlamında] daha ciddi bir şekilde ilgilenilmeye başlandı. Bu katılımın en bilinen örneği 2000 sonbaharında *Kritika* dergisinde yer alan bir dizi tartışmadır. Tartışmayı yürüten edebiyat teorisyenlerinden Adeeb Halid; “Russian History and the Debate over Orientalism” (Rus Tarihi ve Oryantalizm Tartışması), Nathaniel Knight; “On Russian Orientalism: A Response to Adeeb Halid” (Rus Oryantalizmi Üzerine: Adeeb Khalid'e Bir Yanıt), Maria Todorova; “Does Russian Orientalism have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid” (Rus Oryantalizmi'nin [belirgin bir] Rus Ruhı var mı? Nathaniel Knight ve Adeeb Khalid arasındaki tartışmaya bir katkı) makaleleriyle katılmıştı.¹²⁶⁹ Bu tartışmadan itibaren Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Dönemi'ndeki

¹²⁶⁶ Elena Çağ, *Oryantalizm: Serebryanogo Veka; Faktı i Nablyudeniya*, (St. Petersburg: SPbGUPTD, 2016), s. 12-35.

¹²⁶⁷ Çağ (2016), *age.*, s. 229.

¹²⁶⁸ Çağ (2016), *age.*, s. 228.

¹²⁶⁹ Stephanie Cronin, “Introduction: Edward Said, Russian Orientalism and Soviet Iranology”, *Iranian Studies*, Vol: 48, No: 5, (2015), s. 647-662.

doğu yaklaşımlarını ve doğu imajını ele alan bilim adamları genellikle isteksizce de olsa Said'in düşüncelerini teorik çerçevelerine dâhil etmek zorunda kaldılar.

Adeeb Halid, "Rus Tarihi ve Oryantalizm Tartışması" makalesinde Nikolay Petroviç Ostroumov, Petroviç von Kaufman ve Nikolay İvanoviç İlminskiy [Kazan misyoner şarkiyatçılığı] çevresince çıkarılan *Turkiston Viloyatining Gazeti* ile söz konusu kişilerin yazıları [İslam karşıtı polemikleri] ve eserlerini inceleyerek Rusların zihnindeki bir doğu imajını ortaya koyar. İncelenen bu yazılarla Halid, Rus versiyonunun uluslararası oryantalizm girişimine dâhil olduğuna dair geniş kanıtlar sunar.¹²⁷⁰ Ostroumov'un oryantalist bilgisinden kaynaklanan otoritesini kullanması ve İmparatorluk hizmetini [kolayca] benimsemesi haklı olarak emperyal girişimde bilgi/ güç arasındaki yakın bağlantıyı savunan Said'in çalışmasını akla getirmektedir. Ostroumov örneğinden hareket ettiğimizde Oryantalizm tartışması Rus alanına çok uygun görünmektedir. Batının oryantalist söylemi ve şarkı özelleştirme eğilimi [doğallaştırma, psikolojikleştirme veya eşitsizlikleri meşrulaştırma] oryantalizm ve sömürgecilik arasındaki ilişkiyi de belirler. Bu meşrulaştırmayı Ostroumov savaş ve şiddet boyutundan kültürel sahaya taşımıştı, denilebilir.¹²⁷¹

XIX. yüzyılda Rus oryantalizmi, İmparatorluğun kendi "şark"ını yaratmasında sömürgecilik politikalarına hizmet eden kullanışlı bir araç gibi gözükmektedir. Nathaniel Knight'ın; "Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?" (Grigor'yev Orenburg'ta, 1851-1862: Rus oryantalizmi İmparatorluğun hizmetinde mi?) makalesinde değinildiği gibi Grigor'yev'in Petersburg'dan ayrılma kararı ve onu takip eden on bir yıl süren Türkistan görevindeki başarısı bilimsel bilgi ve emperyal güç arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisine dair bir başka örnektir. Grigor'yev'in düşüncesinde bilgi başarılı yönetimin anahtarıydı: Asyalıların nasıl düşündüğünü bilirsek, onları nasıl yöneteceğimizi de biliriz demektir.¹²⁷² Grigor'yev örneğini inceleyen Knight, doğuya dair özelleşmiş bilginin aktarıldığı mekanizmaların her zaman sömürgeci gücün hizmetine tam manasıyla dönüşmeyebileceğini de açıkça ifade etmiştir. Batı emperyalizminde Oryantalizm; söylemsel düzeyde yaratıcı bir güç olarak tahakkümü mümkün kılan düşünce kategorilerini organize eder, pratik saha da ise

¹²⁷⁰ Adeeb Halid, "Russian History and the Debate over Orientalism", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Slavica Publishers, Vol. 1, Nu. 4, (Fall 2000), s. 691.

¹²⁷¹ M. Z. Habibullin and L. M. Sahavova, "Ostroumov Nikolay Petroviç: Vklad v izučeniye narodov srednego povolj'ya v kazanskiy period deyatel'nosti učenogo", *İstoriya Rossii i Tatarstana: itogi i perspektivi entsiklopedičeskih issledovaniy*, Kazan: Stat'ya v sbornike trudov konferentsii, 2015, s. 245-255.

¹²⁷² Nathaniel Knight, "Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?", *Slavic Review*, Vol. 59, No. 1 (Spring, 2000), s. 76.

şarklılaştırmanın olumlu bir iddiası olarak gerçek politikanın temelini oluşturur. Ancak bu senaryoların her ikisi de devletin yasal ve idari uygulamalarına nüfuz edebilen, şekillendirebilen bir disiplin gücü modelinde geçerlidir. Grigor'yev'in deneyimi böyle bir yöntemin pratikte uygulanmasının doğal zorluklarının canlı bir örneği gibidir. Grigor'yev'in durumunda kullandığı önemli güç/ yöntem tamamen devlet idaresi yapısı içinde yerine getirdiği bürokratik işlevden kaynaklanmaktadır. [Oryantalist bilgi üretmekteydi.] Grigor'yev, politikayı şekillendirmek için bir oryantalist olarak yönetim gücünü kullanmaya kalkıştığında ise düpedüz düşmanlık olmasa da kayıtsızlıkla karşılanmıştı.¹²⁷³ [O, bu yıllarda yazdığı birçok gazete makalesinde Orta Asya'daki Rus görevleri ve çıkarlarını etkilemenin yollarını bulmaya çalışmaktadır.] Knight; "Rus Oryantalizmi Üzerine" makalesinde oryantalist söylem Rus kültüründe [Grigor'yev'de de vardır.] kesinlikle mevcut olsa da "Said tarafından önerilen bütünleştirici çerçeve içinde görülmesi gerekmez" demektedir. Rusya'nın Asya görüşlerine ilişkin analizi daha esnek ve verimli yapabilme adına Knight, bazı tespitler yapmaktadır. Bunlar sırasıyla; 1) Oryantalist söylem, tarihselleştirilmelidir. 2) Oryantalist söylem, doğu araştırmaları ile türsel olarak eşitlenmemelidir. 3) Oryantalist söylem, kimliğin tek belirleyicisi olarak görülmemelidir. 4) Oryantalizasyon yalnızca batılı bir uygulama olarak görülmemelidir. 5) Oryantalizm kavramı, doğrulanabilir bilgi ve anlamlı kültürlerarası iletişim olasılığını dışlamamalıdır.¹²⁷⁴

Knight'a göre Said'in metodolojisini kullanırsak, Orta Çağ Rusya'sındaki ikonografi, Puşkin'in kullandığı metaforlar, sembolist resimler, Stolypin reformları, Sovyetoloji ya da halkın Homo Sovyetikus'a dönüşmesi, Stalinist Sovyetler'deki günlük yaşam vb. konular hep Oryantalizm ile bağlantılıydı. Pek ala iyi bir eleştirmen oryantalist teoride bu entelektüel alanı yorumlamakta çok az zorluk çekecektir. Fakat olayların yahut olguların salt oryantalizm üzerinden yorumlanması marjinal bir epifenomenin [Gölge hadise] hakimiyeti şeklinde ortaya çıkacaktır. Kişisel hareket/ tavır alış duygusundan ayrı olarak, subjeler toplumun potansiyel bir nesnesi olarak hissedilebilir. Hadiselere Said'in çerçevesinden bakmak; kişisel çabamızın altında yatan temel değerlerin (Rus ruhu, Ortodoksluk) çoğunu yok sayar. Bu ise Rus İmparatorluğu'nun içindeki "öteki"ni bilebileceğimiz varsayımıyla hareket etmek demektir. Nesneleştirme, özleştirme ve marjinalleştirmeye yönelik ısrarlı tanımlamalarımız Rus ruhu dediğimiz şeyi önemsiz ve

¹²⁷³ Knight (2000), agm., s. 98-99.

¹²⁷⁴ Nathaniel Knight, "On Russian Orientalism: A Response to Adeeb Halid", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Slavica Publishers, Vol. 1, Nu. 4, (Fall 2000), s. 710-713.

silik hale getirmektedir. Oysa “Ben” ve “Öteki” ikileminin kolay bir çözümlemesi yoktur. Özelleştirilmiş kimlik kategorilerini kolay bir şekilde kabullenmek/ içselleştirmek doğru bir yaklaşım değildir. Kültürel farklılıklar fikrinin bizâtihi kıymeti neo-emperyalizmin sinsi bir biçimidir. Herkes temelde aynıdır, bu nedenle herkes “bizim” gibidir. Knight açısından bu konuda yapabileceğimiz şey; karmaşıklığı/ farklılığı takdir etmek ve bunu geliştirmek, bireylerin ve kültürlerin ayırt edici özelliklerini kendi içinde toplayan çerçeveleri bütünleştirmekten kaçınmaktır.¹²⁷⁵

XIX. yüzyılda “doğu”lu köklere dair iddia edilen herhangi bir yakınlık [Rus ruhunun kökeni] büyük ölçüde Rusların kendi karmaşık ve sorunlu kimliğinden özellikle de diğer daha özgüvenli Avrupalılara karşı aşağılık kompleksinden kaynaklanmaktaydı. Ünlü yazar Dostoyevski’den bir alıntı yaparak söylenirse: “Avrupa’da köleydik, ama Asya’da efendiyiz. Avrupa’da Tatardık ama Asya’da biz de Avrupalıyız!”¹²⁷⁶ Bu anlamda, Rusya’nın kendi batılı kimliğini açığa kavuşturmak ve güçlendirmek için hayali bir doğuyu oluşturma/ yaratma deneyimi Said’in oryantalizmi çözümlediği paradigmasıyla mükemmel bir uyum içinde gözükmektedir. Dahası, Dostoyevski’den yapılan alıntının da gösterdiği gibi, Asya’ya herhangi bir varsayılan yakınlık, öncelikle fetih için geçerli bir özür ya da kılıftı. Mariya Todorova ise; “Does Russian Orientalism have a Russian Soul?” makalesinde “doğu” hakkında bilgiye ulaşırken “diyolojik ilke”ye/ söyleşime vurgu yapar. Bir başkası, “öteki”ni dinlerken kaçınılmaz olarak fark edilmeden de olsa kendisini/ pozisyonunu değiştirebilir. Bu görecelik değildir, sinizm [güvensizlik] de değildir, hatta umutsuzluğun şüpheciliği de değildir. Tam olarak bilgiye duyulan derin bir saygı, kişiyi bilginin farkındalığına sevk eder. Başkalığın hayatın kategorik bir gerçeği olduğu fikrine boyun eğinilebilir. Ama tüm tanıma süreci, öznenin nesneyi tanıma çabası, öznenin kendisini de dönüştürür. Böylece öteki ile kendisi arasındaki ayrılığa saygı her iki tarafı da müspet yönde etkiler.¹²⁷⁷ Rus Kültür ve Sanatındaki *doğu* ya da *orta doğu* imgesi bir yönüyle bu karşılıklı saygı olgusuyla da ilişkilidir. Olaya bu saygı perspektifinden bakılırsa kesinlikle Rus oryantalist geleneğinin İngiliz-Fransız söylemleriyle mukayese edildiğinde belirgin bir Rus ruhu etkisiyle doğululara karşı derin bir ontolojik karşıtlıklar dayatmadan ziyade daha saygılı/ itidalli olduğu söylenebilir.¹²⁷⁸

¹²⁷⁵ Knight (2000), agm., s. 715.

¹²⁷⁶ Halid (2000), agm., s. 697.

¹²⁷⁷ Mariya Todorova, “Does Russian Orientalism have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Slavica Publishers, Vol. 1, Nu. 4, (Fall 2000), s. 727.

¹²⁷⁸ Halid (2000), agm., s. 697.

O. A. Sosnina ve A. M. Valkoviç'in, *Orientalizm: Turetskiy Stil' v Rossii, 1760-1840'ye* (Oryantalizm: Rusya'da Türk Üslubu, 1760-1840'lar) çalışması Rus tarihi ve kültüründeki Oryantalizm olgusunu daha doğrusu XVIII. ve XIX. yüzyılda Rusya'daki Türk temalı oryantalist üslubu anlatmaktadır.¹²⁷⁹ Bu dönemde “Orta Doğu” deyince daha çok Osmanlı ve İran coğrafyasını anlamak gerekmektedir. Rus İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasındaki karmaşık ilişkiler; Türk-Rus savaşları, diplomatik misyonlar, ünlü Küçük Kaynarca Antlaşması, İmparatorlukların Bonaparte'a karşı birleşmesi, Hünkâr İskelesi Antlaşması ve Rus kolordusunun Boğaz seferi gibi bir dizi tarihi olay çerçevesinde gelişmişti. İki ülkenin birbirlerine bitişik/ komşu olmaları hasebiyle karşılıklı canlı bir ilgilerinin olduğu ve bu ilginin yalnızca askeri yönlerden kaynaklanmadığı da bir gerçektir. Bu ilgiye dair gerek Osmanlı gerekse Rus arşivlerinde hatırı sayılır bir doküman malzemesi mevcuttur.¹²⁸⁰ XVI-XVIII. yüzyıllarda birçok farklı batı Avrupa ülkesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'a ve Osmanlı yönetici sınıfının egzotik ve nispeten bilinmeyen kültürüne hayrandı. Ayrıca bu dönemde Osmanlı veya Orta Doğu'ya giden yahut çalışan büyükelçiler, seyyahlar [Örn. Lady Mary Wortley-Montagu] ve tüccarlar genellikle egzotik yerlerin hikâyelerinden ve maceralarından kaynaklanan hatıralar ile evlerine dönmekteydiler.¹²⁸¹ Ayrıca Fransız-Osmanlı ittifakının artması [Kapitülasyonlar], ticaret yolları ve Osmanlılar ile Avrupa ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesiyle “doğuya” veya “Türk'e” özgülük/ hayranlık daha popüler bir hale gelmişti. Osmanlı'nın sanat ve kültür özelliklerini taklit etmekten [Türk tipi kıyafetler giyme, kahve içmek, Türk tütünü, çini, Arabesk ve Türkesk/ Alaturka unsurlar, lale yetiştirmek vs.] kaynaklanan bu moda fenomen; “*Turquerie*” “*Turkery*” ya da “*Turquoise*” diye bilinen akıma dönüştü.¹²⁸² Türk stilini ifade eden bu akım bir süre sonra edebiyat, müzik, resim, güzel sanatlar ve mimari gibi alanlarda da yagınlık kazandı. Rusya'nın Osmanlı ile ilişkilerinin XVIII. asrın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında daha çok artmasıyla ve biraz da Rus romantiklerinin etkisiyle

¹²⁷⁹ O. A. Sosnina ve A. M. Valkoviç, *Orientalizm: Turetskiy Stil' v Rossii, 1760-1840'ye*, (Moskva: Kuçkovo Pole, 2017), s. 255.

¹²⁸⁰ Galina Aleksandrovna Kleynman, “XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyılın Başları Osmanlı-Rus İlişkileri Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak Rus Arşiv Materyalleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXXI, No: 1, (2016), s. 332.

¹²⁸¹ Metropolitan Museum of Art, “Turquerie”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol. 26, No. 5, (Jan., 1968), s. 225-239.

¹²⁸² Dena Goodman ve Kahryn Norberg, *Furnishing The Eighteenth Century: What furniture can tell us about the European and American past*, (London: Taylor & Francis, 2007), s. 5.

“Turkeri” [Rşç.] akımı bir moda olarak ortaya çıktı. Oryantalizmin asıl kaynağı olan “hayali doğu” mitosu böylece Rus kültür ve sanatında da görülmeye başlanmıştır.¹²⁸³

Bu dönemi inceleyen *Oryantalizm: Rusya’da Türk Üslubu* kitabında; Katerina döneminden Nikolay çağına Rusya ve Türkiye, tarihsel bağlam, hayali Türkiye: kelimeler ve görüntüler, Rusya ve Osmanlı *Bâb-ı Âli’si*, askeri zaferler anısına dikilen dikilitaşlar [obeliski], Türk pavyonu [fuarlardaki Türk tarzı kısım], köşkler [Kioski], camiler ve hamamlar, İstanbul manzaraları, tablo koleksiyonlarındaki Türk ve Arap dünyasından manzaralar, Türkiye’deki Rus sanatçılar: Karl Bryullov, Grigoriy Gagarin, Mihail Scotti ve İvan Ayvazovskiy, doğu Arkadia, Tavriya [Kırım], Kırım’daki Rus romantik mülkleri: Alupka, Oreanda, Artek, Mishor, Koreiz ve Gaspra, gotik oryantalizm, Türk tarzı [Alaturka] erkek odası, Türk silahları, divanlar-kanepeler ve nargile, Türk tarzı pipolar, Doğu tarzı kafeler [kahvehane]: Tütün/ kahve ve keyf, haremın tutsakları, doğu zevkleri ve lüksleri, Türk tarzı dekorasyon, Rus şiirinde oryantalizm, Puşkin’in *Bahçesaray Çeşmesi* şiiri, Türk ve Şark halıları, kumaşlar, kıyafetler, kaftanlar, kuşaklar, fes ve sarıklar, seramikler, camlar, boncuklar, tesbihler, kadın aksesuarları, şallar ve türbanlar, hayali doğu, tiyatro gösterileri, şarkı-Türkü söyleyip dans eden Türkler, çiniler, tabaklar, kâseler, testiler ve vazolar vb. konuları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.¹²⁸⁴ Bu konuların Rus kültür ve sanatında canlı bir şekilde yer almasıyla *orta doğu* imgesinin büyük oranda Osmanlı veya Türk stili üzerinden Rusya’da geliştiği söylenebilir.¹²⁸⁵

Amerikalı Tarihçi Robert Geraci’nin *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia* (Doğuya Açılan Pencere: Geç Çarlık Rusya’ında Ulusal ve İmparatorluk Kimlikleri) kitabı, Rusya’daki Rus olmayan halkların kültürel asimilasyonuna yönelik politikalar ve tutumlar üzerine bir çalışmadır.¹²⁸⁶ Geç Çarlık döneminde Rusya’nın özellikle Müslüman doğu ve İslamiyet’e [orta-doğu] dair çalışmaların merkezi “Kazan” idi. Yüzyıllar boyunca, Ruslar ülkelerini hem çok milletli bir imparatorluk hem de oluşmakta olan homojen bir ulus devlet olarak tanımladılar. Dönüşümlü bir şekilde Doğu’yu veya Asya’yı Rusya’nın kimliğinin bir temeli/ kökeni/ bileşeni/ parçası olarak bazen benimsediler bazen de reddettiler. Bu sorunlu ve paradoksal

¹²⁸³ Canan Olpak Koç, “Orta Asya Miti, Oryantalizm ve Cengiz Aytmatov”, *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2. Special Issue 24 (2022), s. 96-106.

¹²⁸⁴ Frolova, O. A., Kholodnova, Ye. V., & Kanber, A. V. (2021). Analiz sovremennykh zhenskikh modeley odezhdy v turetskom stile. in fundamental and applied approaches to solving scientific problems (pp. 127-131).

¹²⁸⁵ Yevgeniy İvanoviç Kononenko, “Osmanskiy arhitekturniy istorizm i poiski natsional'nogo stilya”, *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, İskusstvovedeniye* 1 (2016), s. 86-97.

¹²⁸⁶ Robert Geraci, *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, (London: Cornell University Press, 2001), s. 1-6.

ilişki; Kazan Ekolü çerçevesinde gelişen oryantalizm ile tıpkı bir yüzyıl önce St. Petersburg [batıya açılan pencere] örneğinde olduğu gibi Rusya için Doğu'ya açılan bir pencere olmuştu. Kazan, doğudaki etnik azınlıkların [Müslümanların] bilim, din, pedagoji ve siyaset yoluyla *Ruslaştırılması* için sistematik faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli merkezdi. Bu oyunun [Rusifikatsiya] renkli kadrosu; misyonerler, piskoposlar, köylüler, mollalar, profesörler, öğretmenler, öğrenciler, dilbilimciler, oryantalistler, arkeologlar ve devlet memurlarından oluşmuştu. Yapılan çalışmalar neticesinde orta doğu kökenli İslami ya da etnik olarak Türki kimlikler zayıflatıldıkça Rusluğun yeni ve ara biçimleri yaratılmıştı. Bu asimilasyon ve transformasyonun yapılabilmesi için de İslam kültürünün [*Kur'an*, Sünnet ve Hadis, İnanç, İbadet vs.] iyi bilinmesi gerekmektedir. Kazan'da oluşturulan bu biliş ve tanıma süreci hiç şüphesiz bir süre sonra Rus kültür ve sanatına da sirayet etmişti. [Örneğin, burada yapılan *Kur'an* tercümelerinin etkisinin Rus şiirinde gözükmesi] Geraci; Orta Volga'daki etnik çeşitlilik ve Rusya'nın rolü, Nikolay İlminskiy ve Rus Ortodoks Misyonları'ndaki yenileşme, İslam ile yüzleşme, yeni okullar, Kazan Üniversitesi, şehir hayatı, bölgesel etnografi, İvan N. Smirnov, Nikolay F. Katanov, İlminskiy sistemi gibi konulara odaklanarak yeni kimlik oluşturma siyasetini çözümlemeye çalışmıştır.¹²⁸⁷

Fransız Şarkiyatçı Lorraine de Meaux'un doktora tezi neticesinde ortaya çıkan *La Russie et la tentation de l'Orient* (Rusya'daki Doğu Cazibesi) kitabı tam olarak Dostoyevski'nin "Şark, Rusya için ne ifade ediyor?" sorusuna yanıt vermeye çalışmaktadır.¹²⁸⁸ Rusya, I. Petro'dan itibaren batılı görünüşünü kazanmak için her şeyi yapar hatta doğulu kimliğinin üzerini bir peçeyle örter. Rusya'nın XIX. yüzyılda büyük bir sömürge imparatorluğu inşası, O'nu daha da doğuya iter. Rus gücünün güney Kafkasya'dan Büyük Okyanus'a ulaşmasıyla birlikte topraklarının çoğu Asya'da [doğuda] yer alır. 1703'te St. Petersburg'un kuruluşu ile başlayıp 1860'ta Vladivostok'un yaratılmasına kadar geçen süreçte Rusya, kelimenin tam anlamıyla gerçek bir imparatorluğa dönüşür. Bu süreçte yaşayan/ yer alan askerler, bilim adamları, diplomatlar, yazarlar ve sanatçılar kendi *hayali doğu*'larını yaratırlar. Yaratılan bu hayali doğu imgesi, daha sonra Rus kültür ve sanatını da besler. Meaux, eserinde bu hayali doğu imgesini/ imajını çözümlerken daha çok tarih, şarkiyat tarihi, siyasi tarih ve

¹²⁸⁷ Geraci (2001), *age.*, s. 6-17.

¹²⁸⁸ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Dnevnik Pisatelya: 1880 i 1881 Goda*, (Moskva: Direkt-Media, 2015), s. 118.

entelijansiyanın düşüncelerine odaklanır.¹²⁸⁹ Emperyal kimliğin oluşmasında şarkın yeri ve rolünü sorgulayan Meaux, beş bölüme ayrılan kitabında; birinci bölümde *Bir Rus Destanı: XIX. Yüzyılda Doğu İmparatorluğu'nun İnşası*'nı [Kafkasya, Türkistan ve ardından uzak doğudaki fetih süreci ile askeri egemenliğin yarattığı mitleri/ hayal gücünü analiz etmekteydi. Rusya'nın batılı karakteri; doğuluları medenileştirme/ uygarlaştırma misyonunu ileri sürmesine pek ala izin vermektedir.] ikinci bölümde *Rusya'nın kullanımına yönelik bir oryantalizmin icadı*'nı [Doğu hakkında bilgi üretecek kurumların oluşturulması çerçevesinde S. Uvarov, Asya Akademisi, Kazan Okulu, Kazem-Bek, Prjevalsky, Radlov vs. değinilmektedir.] III. bölümde *Puşkin'den Tolstoy'a: Şark Romanı*'nı [Bu kişiler (Çehov da var.) batı şarkiyatındaki Arap ve Fars edebiyatı minvalinde şekillenen doğuya dair söylenen; şehvetli, egzotik, dini ya da despotik klişeleri miras almakla birlikte çok daha ikircikli/ kararsız bir tavra doğru evrilen Oryantal Romantizmin de yolunu açmaktaydılar. Edebiyatın eleştirel tutumuyla Rus doğusunun bir sürgün ve acı çekme yeri olduğu gerçeğini belirtmekteydiler bazen de sömürgeci cazibeyi, askeri maceranın sorumsuzluğunu, şiddetini ve yıkıcılığını kınamaktaydılar.] IV. bölümde *Slavofillerden Avrasyacılar: Rus Düşüncesindeki Doğu Saplantısı*'nı [Doğu-batı ikilemi, Slavyancılık, emperyalizmi haklı çıkarmaya yönelik çaba, İslam ve Osmanlı İmparatorluğu karşıtlığı, Rusya Müslümanlarına yönelik giderek artan düşmanca duygular, Tatar reformlarına ve özellikle Gaspıralı İsmail Bey'e karşı farklı yaklaşımlar ele alınmıştır.] son bölüm de ise *Rus Stili: Melez Sanat Mirası*'nı [Rus müzik ve resmindeki kültürel melezleşme ve doğu-batı sentezine giderek kendi biçimini oluşturmuştur.] işlemekteydi.¹²⁹⁰

Meaux'un eserinin de gösterdiği gibi Doğu, Rusya için bir kimlik ayrıca kültürel, sanatsal, politik ve bilimsel bir kaynaktır. En başından beri söylediğimiz üzere Oryantalizm, dar anlamda doğu hakkındaki bilgiler olarak tanımlanabilir. Daha geniş anlamıyla ise [Saïd'in açıklamalarıyla] bu terim; doğu ve batı arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayrıma dayanan bir düşünce tarzıydı. Doğu üzerinde hâkimiyet/ tahakküm, otorite kurma ve yeniden yapılandırmaya [şarklılaştırmaya] dayanan bu batı düşüncesi Rusya tarafından Avrupalı kimliğe binaen kendi doğusuna da uygulanmıştı. Başka bir ifadeyle, Rusya, doğu araştırmalarını [Vostokovedeniye] XIX. yüzyıl boyunca batılı

¹²⁸⁹ Lorraine de Meaux, *La Russie et la tentation de l'Orient*, (Paris: Fayard, 2010), s. 5-13.

¹²⁹⁰ Cloe Drieu, "Lorraine de Meaux, La Russie et la tentation de l'Orient/ David Schimmelpenninck van der Oye, Russian Orientalism", *Cahiers du Monde Russe*, Vol: 51, No: 4, (2010), s. 789-793.

emperyalist/ sömürgeci politikalarına tabi kılmış ve bu söylemden kültür/ sanat hayatı da etkilenmiş yahut beslenmişti. Büyük Rus yazarlarından Puşkin, Lermontov, Tolstoy ve Dostoyevski’de Doğu imgelemi ve etkileri rahatlıkla gözlemlenebilir. Said’in *Şarkiyatçılık* kitabındaki söylem, batıda yayımlanmasından yaklaşık kırk yıl geçtikten sonra yavaş yavaş Rus akademik, kültür ve sanat hayatına da sızılmaktaydı. Google Akademik’te İngilizce yapılan “Edward Said” ve “Oryantalizm” aramalarında yaklaşık yüz kırk bin sonuç gözükürken, kiril harfli aramada sadece 988 sonuç gözükmemektedir.¹²⁹¹ Sergey Abaşın ve Vladimir Bobrovnikov [*Şarkiyatçılık* kitabının Rusça çevirisine önsöz yazmıştır.] gibi kuzey Amerika ve batı Avrupa literatürüyle konuşan bazı Rus bilim adamları, Said’in çalışmalarını ciddi olarak değerlendirip Rus oryantalizmine uygulanabilirliğini tartışmaktadırlar.¹²⁹² Said’in oryantalizm konusunda yaratmış olduğu olumsuz hava ve imajdan ötürü birçok Rus edebiyatçı, tarihçi, teolog, sosyolog, antropolog ve sanat tarihçisi bu teorinin Rusya’ya uygulanabilirliğini inkâr etmektedirler. Ancak bu yaklaşım Said’in fikirlerinin göz ardı edildiği anlamına da gelmemelidir. Bu görüşü savunanlar; Kapitalist batının icadı olan “oryantalizm” tanımlaması yerine daha az olumsuz anlamı [damgalanmamış] olan “vostokovedenie” tabirini tercih ederler. Kültür ve sanat tarihi açısından Rus tecrübesinin öncelikle kendi doğusu bağlamında İslam’ı ve Müslümanları tanıdığı [İç şarkiyatçılık] ve sonrasında ise Osmanlı-İran vb. ülkelerle ilişkilerin gelişmesiyle “orta doğu” konusunda bilgilenip [Dış şarkiyatçılık] çeşitli söylemler ve yaklaşımlar geliştirdiği söylenebilir.¹²⁹³

2.1.1. XIX. Yüzyıl Rus Edebiyatında Orta Doğu

Rusya örneği, Said’in Oryantalist şemasında özellikle ilgi çekici bir istisnadır, çünkü sömürge savaşlarının neredeyse tamamı sınırlarına bitişikti. [Kafkasya, Kırım, Türkistan, Sibiry ve uzak Asya] Dönemin denizlerde hüküm süren İngiltere, İspanya, Fransa, Almanya, Portekiz ve Hollanda gibi emperyal güçleri coğrafi açıdan sömürdükleri bölgelerle [Afrika, Asya, Çin, Hindistan, Malezya, Endonezya, Orta Doğu,

¹²⁹¹ Google Scholar, 2022, “Ориентализм Эдварда Саид” araması <https://scholar.google.com/scholar/> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 28 Ocak 2022].

¹²⁹² David Schimmelpenninck van der Oye, “The Curious Fate of Edward Said in Russia”, *Études de Lettres*, Vol: 2, No: 3, (2014), s. 81-94.

¹²⁹³ Sergey Valer’yeviç Rasskazov, “Russkiy Oriyentalizm (Razmışleniya o knige: Etkind A. Vnutrennyaya kolonizatsiya: İmperskiy opıt Rossii/ avtoriz. per. s angl. V. Makarova.” Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, 2013. 448 s.: il.), *Yevropa* 13 (2014), s. 185-190.

İran vs.] ayırıydı. Bu yüzyılda Orta Doğu’yu özellikle Fransa ve İngiltere ikilisi kontrol etmekteydi. Sıcak denizlere inme stratejisi nedeniyle Rusya’nın da “Orta Doğu” üzerinde emelleri ve politikaları bulunmaktaydı. Tıpkı Osmanlı Devleti gibi Çarlık Rusyası da sınırlarındaki Asya uluslarına hükmeden bir kıta imparatorluğuydu. Ayrıca Rusya’nın toprakları hem Avrupa’da [batıda] hem de Asya’da [doğuda] yer almaktaydı. Rusya’nın tarihi, kültürel, dini, ekonomik ve sosyal durumu düşünüldüğünde [Melez bir yapıda olup doğulu ve batılı genlere/ köklere sahip olması] Said’in “ben” ve “öteki” [özne-nesne] ayrımına odaklanan paradigması bir parça belirsiz hale gelmekteydi. [Ki bu sebeple Said’in de *Şarkiyatçılık*’ta örneklemine tam oturmaması sebebiyle *Rus oryantalizmi*’ne yer vermediğini söyleyebiliriz.] Ayrıca birçok Rus kökenlerinde Asyatik unsurların da [Örn. Ortodoksluğun Doğu Roma [Bizans] menşeli olması] bulunduğu gerçeğinin bilincindeydi. Bu arada XIX. yüzyılda; St. Petersburg, Moskova ve Kazan’daki Doğu Dilleri Fakülteleri, Genelkurmay’daki Asya Bölümü, Dışişleri’ndeki Asya Departmanı, Asya Müzesi, Misyoner Okulları vb. gibi resmî kurumlar sömürgeci emellere tabi şekilde doğuyu araştırarak bilgi üretmekteydi. Özellikle üniversitelerdeki oryantalistler, inceledikleri uluslara karşı daha nesnel ve hatta sempatik bakma eğilimindeydiler.¹²⁹⁴ Said, Fransız ve İngiliz yazınının edebi metinlerindeki söylemlerin [pasajların] “ben” ve “öteki” ayrımına dayanan argümanlarından hareketle Foucaultçu bilgi/ iktidar ya da Gramsci tarzı hegemonik bakış açısının analizlerini yapmaktaydı. Bu söylem analizini *Rus Edebiyatı*’na uyguladığımızda ne tip bir manzarayla karşılaşabiliriz? Bunu örnekler üzerinden tartışmadan önce Rus Edebiyatı’nın XIX. yüzyıldaki genel durumuna bakılabilir.

Rus Edebiyatı [Russkaya Literatura], Rus kültürü ve gelenekleri içinde yetişmiş, Rusça konuşan halkın meydana getirdiği bir edebiyattır.¹²⁹⁵ Ayrıca Rus kültürünün en önemli bileşenlerinden biridir. Çeşitli yazarlar, Rus edebiyatı tarihinin dönemselleştirilmesi için farklı seçenekler sunarlar. *Brockhaus ve Efron’un Ansiklopedik Sözlüğü*’nde bu dönemler; İlk dönemden Türk-Moğol hâkimiyetine kadar olan süreç, Türk-Moğol boyunduruğundan XVIII. yüzyıla kadar olan süreç, XVIII-XIX. yüzyıl edebiyatları ve günümüze kadar olan süreç diye üç kısma ayrılmıştır.¹²⁹⁶ 1927’de Londra’da Rus edebiyatı tarihi üzerine iki ciltlik bir eser yayımlayan D. P. Svyatopolk-

¹²⁹⁴ Knight (2000), agm., s. 74-100.

¹²⁹⁵ Akim Lvoviç Volinskiy, *Russkiye Kritiki: Literaturnye Oçerki*, (St. Petersburg: Tip. M. Merkuşeva, 1896), s. 395-96.

¹²⁹⁶ S. Vengerov, “İstoriya Russkoy Literaturı”, ed. İ. Ye. Andreyevskogo, *Entsiklopedicheskiy Slovar’ Brokgauza i Yefrona*, Tom: XXVII, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, 1899, s. 125.

Mirsky ise tarihlendirmesinde; Eski Rusça (XI-XVII yüzyıllar), Geçiş dönemi, Klasizm dönemi, Şiirin altın çağı (Romantizm), Gogol dönemi, Gerçekçilik dönemi (Realizm) ve 1881'den Sonraki çağdaş dönem diye yedi başlık seçmiştir.¹²⁹⁷ SSCB'de yayımlanan *Edebiyat Ansiklopedisi* Rus edebiyatını; Eski Rus edebiyatı, XVIII. yüzyıl edebiyatı, XIX. yüzyıl edebiyatı, Ekim Devrimi'nden önceki XX. yüzyıl edebiyatı ve Ekim Devrimi'nden sonraki XX. yüzyıl edebiyatı diye beş bölümde ele alır.¹²⁹⁸ Oryantalizm bağlamında XIX. yüzyıldaki Rus edebiyatını kendi içinde; *Rus Edebiyatının Altın Çağı* (Romantizm ve Realizm akımları), *Rus Edebiyatının Gümüş Çağı* (XIX. yüzyıl sonu- XX. yüzyıl başları, Sembolizm ve Akmeizm akımları) diye iki bölüme ayırabiliriz.

Rus edebiyatında Said'in metodolojisine uygun şekilde incelenebilecek ilk konu Çarlığın Kafkasya'yı boyun eğdirme kampanyasından ilham alan nesir ve şiiirdir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Ruslar, İmparatorluğun güney bölgesinde yer alan Çerkezler ve Çeçenler gibi Müslüman halklara karşı çok sert ve kanlı bir mücadele verdiler. Rus Edebiyatının Altın Çağı'nın önde gelen yazarlarından olan Aleksandr Puşkin, Mihail Lermontov ve Aleksandr Bestujev-Marlinskiy gibi bazı aydınlar, ister asker isterse gezgin olarak bu eylemi ilk elden tecrübe ettiler. Bu şairlerin *Byronik Romantizm*'den güçlü bir şekilde etkilenen çalışmaları genellikle Kafkasya egzotizmine değinmektedir. [Lord Byron, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Yunan Bağımsızlık Savaşı'na katılmış, Osmanlı ve İran hakkında bilgili, İslam'a ve tasavvufa ilgi duyan, Oryantalist bir şairdir.]¹²⁹⁹ Lord Byron'un özellikle; *Çocuk Harold'un Hac Yolculuğu*, *Gâvur*, *Abidos'un Gelini*, *Korsan*, *Lara: Bir Masal*, *Korint Kuşatması*, *Don Juan*, *Sardanapalus*, *Doğu Masalları* vb. eserleri şarka dair oryantalist imgelerle/ klişelerle örülmüştür.¹³⁰⁰ Ünlü oryantalist ressam Eugène Delacroix de Byron'un eserlerinden ilham alarak doğuluları kötü şekilde tasvir eden birçok tablo yapmıştır. Çoğunlukla Byron da diğer oryantalistler gibi doğuya karşı haksız bir tavır benimsemektedir.¹³⁰¹ Ancak yine de Byron'un oryantalizmi belirsiz bir oryantalizmdir. Şiirleri bazen batılı emperyalistlerin doğulu despotlar kadar vahşi veya

¹²⁹⁷ D. P. Svyatopolk-Mirsky, *İstoriya Russkoy Literaturı s Drevneyshih Vremen do 1925 Goda*, R. Zernovoy (Per. s Angl.), (London: Overseas Publications Interchange Ltd., 1992), s. 882.

¹²⁹⁸ P. İ. Lebedev-Polyanskiy, İ. M. Nusinov ve A. V. Lunaçarskiy, "Russkaya Literatura", *Literaturnaya Entsiklopediya*, Tom: 11, Moskva: İzd-vo Kom. Akad, 1939, s. 89.

¹²⁹⁹ Peter Drucker, "Byron and Ottoman love: Orientalism, Europeanization and same sex sexualities in the early nineteenth-century Levant", *Journal of European Studies*, Vol: 42, No: 2, (June 2012), s. 141-142.

¹³⁰⁰ Naji B. Oueijan, *A Compendium of Eastern Elements in Byron's Oriental Tales*, (New York: Peter Lang Publishing, 1999), s. 17.

¹³⁰¹ Abdulhafeth Hrisat, "The Image of the Oriental Muslim in Lord Byron's The Giaour (1813)", *English Language and Literature Studies*, Vol. 8, No. 3, (August 2018), s. 59.

yıkıcı olabileceklerini de gösterir.¹³⁰² Batı edebiyatındaki oryantalizm çılgınlığı Antoine Galland'ın 1704'teki *Binbir Gece Masalları*'nın¹³⁰³ Fransızca çevirisi, Samuel Johnson'ın *Bir Masal: Habeşistan Sultan'ı* (1759)¹³⁰⁴, Frances Chamberlaine Sheridan'ın *Nurcihad Tarihi* (1767)¹³⁰⁵ ve Byron'un 1813'teki *Gâvur* isimli eserleriyle başlamıştı.¹³⁰⁶

Viktorya Dönemi İngiltere'sinde Byron neredeyse unutulmuştu. Ancak ne varki Byron'daki doğuya dair Romantik şiir anlayışı, ilk dönem (1820'ler) Rus Romantik şairlerini de etkilemişti. Rus Romantikleri de Kafkasya minvalinde kendi doğularına yöneldikleri/ gittikleri macera ve kahramanlıklarını öven eserler kaleme almıştı. Bazı Amerikalı Slavistler bu dönemde yazılmış metinleri Said'in merceğinden okurken kimileri de aslında Rusların genellikle doğu ile ilişkileri konusunda *kararsız* olduklarını savunmaktaydılar. Kafkasya'nın fethine ilişkin Rus edebi tasvirleri üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Susan Layton; XIX. yüzyılın başlarındaki Rus şairlerinin ilhamlarını doğuda bulduklarını ve daha geniş bir Avrupa eğilimini takip ettiklerine işaret etmekteydi. Byron gibi Rus romantikleri de doğuya seyahat etmişlerdi fakat bunu nadiren yurtdışına çıkararak yapmışlardı. Puşkin, Lermontov ve Marlinskiy için Kafkasya kendi sınırları içindeydi fakat buraya karşı tutumlarını sadece siyasi coğrafya anlayışı şekillendirmemekteydi. Rusya'nın Romantik şairleri kendilerini Avrupalı olarak görmelerine rağmen Asya ile özel bir yakınlığın da farkındaydılar. Susan Layton'a göre, kültürel ve politik olarak Rusya'yı doğuya yönelirken hem "ben" hem de "öteki" haline getiren kökleri vardı.¹³⁰⁷

Rusların Kırım, Kafkasya ve Gürcistan üzerinden kurdukları "hayali doğu"ya (*Kafkasya'nın ve Kırım'ın şarkılaştırılması*'na) dair imaj; İslamiyet ve Müslümanlık olgusu marjinal/ daha az şekilde bahsedilen "savaş meziyetleri, cesaret, özgürlük aşkı gibi özellikleri" barındıran "*asil barbar*" tarzındaydı.¹³⁰⁸ Köklerinde Afrika ve orta doğu [Etiyopya] da bulunan Rus Şair Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in eserlerinde belirgin bir Doğu imajını görmekteyiz. Örneğin Puşkin, 1819'da yazmış olduğu *Leyla* şiirinde

¹³⁰² Jan Alber, "The Specific Orientalism of Lord Byron's Poetry", *Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, Vol. 38, No. 2, (2013), s. 107.

¹³⁰³ Stijn Praet, Anna Kerchy ve Richard Van Leeuwen, *The Fairy-Tale Vanguard*, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2019), s. 152.

¹³⁰⁴ Samuel Johnson, *The Prince of Abissinia: A Tale*, (London: R. and J. Dodsley, W. Johnston, 1759), s. 1.

¹³⁰⁵ Sonja Lawrenson, "Frances Sheridan's 'The History of Nourjahad' and the Sultan of Smock-Alley", *Eighteenth-Century Ireland / Iris an dá chultúr*, Vol. 26, (2011), s. 24.

¹³⁰⁶ Lord Byron, *The Giaour*, London: John Murray and T. Davison, 1813, s. 5.

¹³⁰⁷ Susan Layton, *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s. 191.

¹³⁰⁸ Salome Asatiani, (1 Aralık 2011), "Edebiyat ve İmparatorluk: Rusya'nın Edebi Kafkasyası", çev. Cavit Yılmaz, Ajans Kafkasya, <https://ajanskafkas.com/roportaj/edebiyat-ve-imparatorluk-rusyanin-edebi-kafkasyasi/> adresinden erişildi, s. 4. [Erişim tarihi: 31 Ocak 2022].

apansız bir melankoli çektiğinden bahisle orta doğuya özgü bir “aşk” kavramına değinmekte ve bunu batıya özgü şekilde dile getirmektedir.¹³⁰⁹ İlk dönem şiirlerinden biri olan *Asya’nın Çorak Sınırlarını Gördüm* şiirinde ise Kafkasya’nın uzak diyarlarından, boğucu kıyılarından, ıssız ve yanmış vadilerinden, Çerkez sürülerinin vahşi meskenlerinden bahsettikten sonra burada solmuş gençlerle, yaralanmış savaşçılarla, hüznü gri saçlı zayıf yaşlı adamlarla karşılaştığını söylemekteydi.¹³¹⁰ 1821’deki *Yoksul bir Müslüman* şiirinde ise karısı ve çocukları ile birlikte yaşayan Gurzuf’ta [Kırım] bir Müslüman olan Mehmet’in *Kur’an-ı Kerim*’i içtenlikle okumasına, kaderine boyun eğmesine, tembellik bilmeden çalışmasına, karısı Fatma’yı çok sevmesine, Fatma’nın da O’na çok çocuk doğurmasına saygı duyduğunu belirtmekteydi. Şiirin devamında Fatma’nın fazla doğurgan oluşunu komik bulmaktaydı fakat Tatarların zaten bu şekilde yaşadığını söylemekteydi. [Bu şiirde doğru hayat tarzına dair ötekileştirmeden ziyade kabullenme vardı. Ama yine de gülünç bulma durumu bir parça batılı bakış açısını da yansıtmaktaydı.]¹³¹¹ Puşkin’in *Toplu Eserleri*’nin II. cildindeki *Bahçesaray Çeşmesi* şiirinde; [Puşkin, Kırım Tatarları’nın Hansarayı’nı ziyaret etmiş ve buradaki *Gözyaşı Çeşmesi*’nden etkilenerek oryantalist Byron tarzına öykünüp bu şiiri yazmıştır.] Giray Han’ın haremde tutsak olan Polonyalı Maria’ya âşık olması ve bu aşkı kıskanan Zarema’nın bu cariyeyi öldürmesi ve Maria adına bu çeşmenin yapılması bir ağıt/ hüznü öykü şeklinde anlatılır.¹³¹² Çağdaşları tarafından bir plan yoksunluğu nedeniyle eleştirilen Şair, P. A. Vyazemskiy’ye yazdığı bir mektupta eserini “tutarsız pasajlar” olarak adlandırır. Mazeret olarak da: “Planın olmaması benim suçum değil. Genç bir kadının hikâyesini batıl inançlarla mısralara çevirdim” der, egzotik renklendirmeler, açıklamalar, stil ile tüm bunlar Oryantalizm için romantik bir modaya tekabül eder ve Rus okuyucular tarafından da coşkuyla karşılanır.¹³¹³ *Bahçesaray Çeşmesi* şiirinde “şark”ın saray hayatı romantik bir aşk ekseninde anlatılmakta, kadınların talihsiz kaderleri ise “harem” [kapatılma/ hapishane] imgesi üzerinden işlenmektedir. Puşkin’in *Kafkasya Tutsağı*’ndan sonra 1821-23 arasında yazılan ve 1824’te yayımlanan *Bahçesaray Çeşmesi* şiiri, ilk şiirin güncel dönem kurgusuna göre geçmişte yaşanmış bir döneme; [Tatar Hanedanlığı (1427-1783)] Kırım Giray Han’a (1717-1769) atıf yaparak kurgulanmıştır. Hâlbuki söz konusu

¹³⁰⁹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-I)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’s tvo Hudojestvennoy Literaturi, 1959, s. 86.

¹³¹⁰ Puşkin (1959-Tom I), *age.*, s. 484.

¹³¹¹ Puşkin (1959-Tom I), *age.*, s. 495.

¹³¹² Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-II)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’s tvo Hudojestvennoy Literaturi, 1959, s. 43.

¹³¹³ Yuriy Tynyanov, *İstoriya Literaturi, Poetika, İzbranniye Trudi*, Moskva: Yurayt, 2016, s. 46.

dönemde Kırım, Osmanlı İmparatorluğu kontrolünde olmasına rağmen Puşkin bu şiirinde Türk egemenliğine dair en ufak bir imada/ atıfta dahi bulunmaz.¹³¹⁴ Bu haliyle Puşkin, Kırım'ın Rus egemenliğinde oluşunu da onaylamaktadır.

1824'te yazılan ve dokuz bölümden oluşan P. A. Osipova'ya ithaf edilmiş *Kur'an'a Öykünmeler* şiirlerinin ana kaynağı *Kur'an-ı Kerim*'dir. Şiirin ilk dizeleri Fecr Suresi'nin ilk beş ayetine bir göndermeyle başlar; bu dizelerde Allah'ın üzerine yemin ettiği [And olsun!] teke, çift, şafak vakti, sabahyıldızı, gece, kılıç, haklı savaş gibi kavramlar vardır. Şiirlerin bütünü İslamiyet'in özünü ihtiva eden; Hz. Muhammed, namaz, yetimleri sevmek, dini tebliğ, sadaka, Cennet (Aden), dua, melek, sadık kalp vb. imgelerle süslenmiştir.¹³¹⁵ Şiirlerdeki ifadelerden anladığımız İslamiyet'in, *Kur'an*'ın ve Hz. Muhammed'in öğretilerinin gayet samimi bir şekilde, ön yargısız olarak kötülenmeden anlatılmasıdır. Şiirler üslup açısından tahlil edildiğinde, Puşkin'in *Kur'an*'ın şiirsel dilini taklit edebilmek için çok kapsamlı bir *Kur'an* araştırmasına giriştiği de sezilebilmektedir. Özellikle İslami incelikleri bilebilecek düzeyde bir bilgiye ulaşması için dönemindeki Rus oryantalistlerin *Kur'an* tercümelerini de okuduğu varsayabilir. Allah'ın elçisi Hz. Muhammed'in aktardığı *Kur'an*'ı okumak, bir Rus için kolay bir iş değildir. Ancak Puşkin, bu zihinsel çalışma için zaman bulmuştur. Rus edebiyat eleştirmenlerine göre; Şair resmi olarak bir iş gezisi diye geçen fakat gerçekte Odessa'da sürgündeyken taslak halinde yazmış olduğu notlarında “gizli bir mağarada, acılı günlerimde, tatlı tatlı *Kur'an*'ı okudum...” demektedir. Büyük ihtimal döneminin yegâne Fransız Claude-Étienne Savary'den Rusçaya yapılan tercümesi olan Mihail İvanoviç Verovkin'in 1790 tarihli *Al'-Koran Aravlyanyina* [Hz.] *Mahometa*'sını kullanmıştır.¹³¹⁶ Şair, Rusya'nın güneyinde Kafkasya ve Kırım'dayken [Rusya'nın şarkı] orta doğu [İslam kültürüyle] tanışmıştı. Münzevi bir haldeyken/ durumdayken *Kur'an*'ın büyümesine kapılmıştı. P. Vyazemskiy'e yazdığı başka bir mektupta Puşkin, Rusya'daki istemsiz göçebeliğini olağanüstü bir adam diye tanımladığı Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret edişine benzetmekteydi. Puşkin, bu eski egzotik oryantal kitabı [*Kur'an*'ı] duygusal ve şiirsel olarak algılamıştı.¹³¹⁷ *Kur'an'a Öykünmeler*'nin en sonunda yer alan dipnotta “Kötü fizik; ama ne cesur bir şiir!” (Plohaya fizika, no zato

¹³¹⁴ Katya Elizabeth Hokanson, *Empire of the imagination: Orientalism and the construction of Russian national identity in Pushkin, Marlinskii, Lermontov and Tolstoi*, (USA: Stanford University, 1994), s. 104.

¹³¹⁵ Puşkin (1959-Tom II), *age.*, s. 47-51.

¹³¹⁶ Gennadiy Sergeyevich Yegorov, 1998, “A. S. Puşkin «Çital ya sladostny Koran...»”, *İstoriya Starogo Pskova/ Puşkiniana*, http://starpskov.narod.ru/pushkin_koran.html adresinden erişildi, s. 21. [Erişim tarihi: 2 Şubat 2022].

¹³¹⁷ Puşkin (1998), *age.*, s. 22.

kakaya smelaya poeziya!) demektedir.¹³¹⁸ Puşkin’in şiiri, gür ve ritmiktir. Şair yazmış olduğu bu şiirlerle İslam geleneğini/ orta doğu imgelerini Rus kültürüne yerleştirmiş gibi gözükmektedir.

Aslında Puşkin’in Byronik [*Romantik Oryantalizm*] şiir döngüsünün ilki 1821-1822 arasında Kafkasya’da sürgündeyken yazdığı *Kafkasya Tutsağı* (Kavkazskiy Plennik) [1822’de yayımlanmıştır.] isimli bir hayli uzun [yaklaşık 35 sayfalık] şiiriyle başlamıştı. Kafkasya’yı sömürgeleştirenlerden birisi olan şairin arkadaşı General Nikolay Rayevskiy’e ithafen yazılmış olan bu şiirin konusu; seçkin yaşamında zamanla hayal kırıklığına uğrayarak ve maceraya atılarak Kafkasya’ya kaçmaya karar veren bir Rus subayı hakkındadır. Subay, bu macerasında Çerkezlerce yakalanır ve esir edilir fakat daha sonra güzel bir Çerkez kadın tarafından kurtarılır. Buradaki *Rus Subayı* hayal kırıklığına uğramış asi bir kahramanı temsil ederken *Çerkez Kadın*, medeniyet tarafından bozulmamış bir doğanın insanının tabiatını temsil eder. Şiirin temposu Subay’ın kadına karşı duyduğu romantik ilgi ve sevgiye dayanır. Bu lirik tema, epik bir arka plana karşı sunulmaktadır: Kafkasya’nın eşsiz güzelliği, yaylaların egzotik hayatı ve Kafkas Savaşı.¹³¹⁹ Romantik ve oryantalist temasına rağmen Puşkin’in şiirinde akademik dipnotları ve güvenilir etnografik materyalleri kullanması, zamanında O’na inanılabilirlik kazandırmıştır.¹³²⁰ Puşkin’in bu eseri döneminin popüler Kafkasya algısı üzerinde oldukça etkiliydi.¹³²¹ Bu şiirin arka planında geçen “*Kafkaz Tarzı*” veya “*Adam Kaçırma*” olgusunun etkisi Rus kültüründe hala devam etmektedir.¹³²² Puşkin, şiirin kahramanı olan mahkûmla kendisini özdeşleştirmekten itinayla kaçınmıştır ve “Ben... XIX. yüzyıl gençliğine damgasını vuran; ruhun hayata ve onun zevklerine karşı ilgisizliğini, erken yaşlanmasını tasvir etmek istedim... *Ruslan ve Lyudmila*’dan daha olgun da olsa genel olarak bu şiirimden çok memnun değilim” demiştir.¹³²³ Şiirde Doğu ve Doğululara dair; köylerde kapılarının önünde başıboş oturan Çerkezler, kavgacılık, vahşi mutluluk zevkleri, kurnazlık, baskınlar düzenleme, harap olmuş köyler, tutsak edicilik, Rus bir esirin köle olması, çöl dünyası, Çerkez kızlarının güzelliği, hançer, kement, kılıç, kanlı

¹³¹⁸ Puşkin (1959-Tom II), *age.*, s. 51.

¹³¹⁹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-III)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’stvo Hudojestvennoy Literaturı, 1960, s. 87-121.

¹³²⁰ Layton (1995), *age.*, s. 28.

¹³²¹ Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, (Oxford: Oxford University Press, 2008), s. 110-12.

¹³²² Aleksandr Yur’yevich Kojevnikov, *Krılatty Frazı i Aforizmi Oteçestvennogo Kino*, Moskva: Olma Media Grupp, 2007, s. 498.

¹³²³ Pavla Vasilyeviça Annenkova, *Jizn’ i Trudı Puşkina, Luçşaya Biografiya Poeta*, Moskva: Strelbytskyy Multimedia Publishing, 2018, s. 8.

eğlenceler, talihsiz kadınlar, intikamcı Gürcüler gibi tasvirler vardır.¹³²⁴ Şiirin sonunda yer alan 10. dipnot tam bir oryantalist klişedir: “Çerkezler tüm *vahşi* halklar gibi günümüzde misafirperverlikleriyle ayırt edilirler. Misafir onlar için kutsal bir insandır. Ona ihanet etmek ya da onu korumamak, en büyük şerefsizlik sayılır. *Kunak* (yani arkadaş, tanıdık) için eşlik eden sizin can güvenliğinizden sorumludur ve onunla Kabardey dağlarının tam ortasına kadar gidebilirsiniz.”¹³²⁵ Şiir, Kafkasya’nın Ruslarca fethini ve özellikle burayı yöneten komutanlardan Pyotr Stepanoviç Kotlyarevskiy ve Aleksey Petroviç Yermolov’un cesaretini öven bir “Son Söz” ile sona ermektedir. [Bu askerler Kafkasya’da sömürgeci faaliyetlerde bulunmaktaydılar.] Şiirdeki: “Ve o an muhteşem şarkısını söyleyeceğim/ Kanlı bir savaşı hissederek, çift başlı kartalımız/ Öfkeyle Kafkasya semalarında yükseldiğinde/ Sana şarkı söyleyeceğim, kahramanımız/ Ey Kotlyarevskiy, Kafkasya’nın belası!/ Bir fırtınayla nereye koştuysa/ Senin hareketinle, kara bir enfeksiyon gibi/ Mahvedildi, tüm kabilelerin yok edildi.../ Ama işte, doğuda bir uluma yükseliyor!/ Takıl karlı kafanla, mütevazî ol Kafkasya: Yermolov geliyor!/ Ve ateşli savaşların çılgılığı kesildiğinde/ Şimdi her şey Rus kılıcına tabidir/ Kafkasların mağrur oğulları, savaşınız ve feci şekilde öldünüz.”¹³²⁶ Dizeleri ile Doğulu bir kavim olan Çerkezlerin katledilmesi övülerek anlatılmıştır. Bu *epilog* kısmı şaire yakın liberal görüşlü insanlarca da eleştirilmiştir. Puşkin’i özellikle Vyazemskiy, “Kotlyarevskiy, Yermolov ne tür kahramanlardır ve kara bir enfeksiyon gibi kabilelerin yok edilmesi ne işe yarar? Böyle bir zaferden kanımız çekilir ve tüylerimiz diken diken olur. Kabileleri aydınlatırsak o zaman şarkı söylenecek bir şey olurdu. Şiir cellatların müttefiki değildir... Şairin dizeleri/ ilhamları asla bir katliam öğretisi olmamalıdır.”¹³²⁷ diyerek öfkeli bir şekilde azarlamıştır. *Kafkasya Tutsağı* (Kavkazskiy Plennik), konu yönünden daha sonra aynı adla Lermontov (Şiir olarak) ve Lev Tolstoy (Hikâye olarak) tarafından taklit edilmiştir. Avrupa oryantalizminde doğuya dair bir konunun/ imgenin/ tahayyülün/ tasvirin farklı zamanlarda defalarca kendisini tekrar ederek adeta bir bilgi tortusu oluşturacak şekilde ele alınması durumu vardır. Doğuya ait aynı konunun farklı zamanlarda Puşkin, Lermontov ve Tolstoy tarafından işlenmesi bu durumun Rus oryantalizminde de var olduğunun somut kanıtıdır. Bu örnekte Rus yayılcılığının

¹³²⁴ Puşkin (1960-Tom III), *age.*, s. 87-117.

¹³²⁵ Puşkin (1960-Tom III), *age.*, s. 119.

¹³²⁶ Puşkin (1959-Tom III), *age.*, s. 117.

¹³²⁷ Khizir Khadzhibekirovich Khapsirokov, *Jizn’ i Literatura: Sbornik Statey*, (Moskva: Olma Press, 2002), s. 188.

oryantalist edebi metinler tarafından onaylandığı ve destek gördüğü rahatlıkla görülebilir.¹³²⁸

Kökleri Ferîdüddin Attâr'ın *Bülbülname*'sine dek uzanan *Gül ü Mül* mazmunu İran edebiyatından Arap edebiyatına geçmiş ve bu konuyu imkânsız aşk temasıyla ele alan birçok mesnevi yazılmıştır. Arap, Türk ve İranlı şairlerin sıklıkla kullandığı *Gül ve Bülbül* imajı oryantalist çalışmalar vesilesiyle [Tercümeler] batıda da tanınmıştır.¹³²⁹ Ruslar da doğuya ait olan bu aşk durumunu batıdan öğrenmişlerdir. Batıya ait olan aşk da [Love; Arkadaşça aşk/ Platonik aşk/ Romantik aşk/ Kendini sevmek/ Misafir aşkı/ Saray aşkı vs.] kişilerarası sevgi yahut basit dünyevi zevkler ön plandadır. Aşkın karmaşık ve soyut doğası, genellikle aşk söylemini düşüncüyü sonlandıran bir klişeye indirger. Farsça aşk kelimesinin kökeni Arapçadan türeyen *İşk*'dir. [Sarmaşık gibi düşünebiliriz.] Mevlâna Celaleddin-i Rumi, Hafız ve Sadi-i Şirazi gibi Farisi söyleyen şairler aşkı daha çok kişilerarası muhabbetten başlayıp sonucu/ hedefi ilahi [Allah'a yönelen] olan bir yolculuk [Tasavvuf] şeklinde açıklarlar. Buradaki "*Bülbül*" insanken, "*Gül*" Fahr-i Kâinat Efendimiz Hz. Muhammed ya da Allah'ın bizzat kendisidir çünkü Peygamberi sevmek, Allah'ı sevmek demektir. Şair Puşkin'de şarka özgü aşkın anlatıldığı "*Solovey i Roza*" diye bir şiir yazmıştır. "Bahçelerin sessizliğinde, baharda, gecenin sisinde/ *Doğu bülbülü* gülün üzerine şarkı söyler/ Ama sevgili gül hissetmez, dinlemez/ Ve aşkın ilahisine tereddüt eder, uyur/ Sırf güzellik için böyle şarkı söylemiyor musun? / Kendine gel ey şair, ne için çabalıyorsun? / Şairi dinlemez, hissetmez; bakıyorsun açıyor sadece çiçek, cevapsa yok."¹³³⁰ Doğulu bülbüle çiçeğin hiçbir şekilde cevap vermemesi aslında iki farklı dünyanın aşk'a dair bakışlarıyla ilintilidir. İşte bu yüzden batılılar, şarka ait metinlerdeki sembolik dili kavrayamadıkları için Doğuluların muhayyilesindeki imajlara/ olaylara da yüzeysel bakarlar/ yabancıdır.

Puşkin'in şiirlerinde doğu konularının işlendiği başka örnekler de mevcuttur. Türkolog Fikret Türkmen, bununla ilgili olarak; "*Greçanke* (Rum Kızına)" 1823 [Rum motiflerinden çok Osmanlı-Türk imgeleriyle örülü bu şiirde İstanbul kültürüyle yetişmiş bir kız anlatılır.] ve "*O deva- roza, ya v okovah!* (Ey Gül-Kız, Ben Senin Esirim!)" 1826 [Burada Doğu şiirlerindeki ilahi aşk tutkusu kız'a (dünyevileştirilme) dönüşmüştür.]

¹³²⁸ Olga Soboleva and Wrenn Angus, *From orientalism to cultural capital: The myth of Russia in British literature of the 1920s*. (Peter Lang International Academic Publishers, 2017), s. 9.

¹³²⁹ Nezahat Öztekin, "Fazlî'nin Gül ü Bülbül'ü Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Vol. 4, (İstanbul 1988), s. 119.

¹³³⁰ Puşkin (1959-Tom II), *age.*, s. 166.

isimli iki şiiri divan şiirine benzerliği noktasından tahlil eder.¹³³¹ Yine 1830'da yayımlanan *Stambul Gyaury Nynche Slavyat* (Şimdi İstanbul'u övüyor gâvurlar) şiirinde ise [II. Mahmut dönemindeki Yeniçeri ayaklanmaları, etnik ve siyasi isyanlar, reform hareketleriyle karışan İstanbul'un durumu anlatılmaktadır.]¹³³² İstanbul, [Batı hayat tarzına öykündüğü] dinden-*Kur'an*'dan döndüğü, doğunun gerçeklerinden uzaklaştığı, insanların zevk-ü sefaya daldığı, imana ve kılıca yüz çevirdiği, ezan vakti şarap içtiği, kadınların sokaklarda satıldığı, yâdların hareme girdiği, yeniçerilerin taşkınlık çıkardığı şeklinde işlenirken, Erzurum'daki hayat tarzının bozulmadığından dem vurur.¹³³³ Puşkin dışında İosif Brodski, İvan Bunin, Fyodr Tyutçev, Apollon Maykov vs. "İstanbul" konusunu eserlerinde işlemişlerdir.¹³³⁴

Puteşestviye v Arzrum vo Vremya Pohoda 1829 Goda (1829 Seferi Sırasında Erzurum Yolculuğu) Puşkin'in seyahat türündeki anılarından oluşan ilk eseridir ve 1836'da *Sovremennik*'te [Dergi] yayımlanmıştır.¹³³⁵ Eser Puşkin'in, Türk-Rus Savaşı sırasında İvan Paskeviç'in ordusuyla [Türkiye'nin doğusu (Erzurum), Kafkasya, Ermenistan] yaptığı yolculuğun ve General Yermolov ile görüşmesinin, Griboyedov'un öldürülüşünün, bölgeyle ilgili izlenimlerinin öyküsüdür. *Erzurum Yolculuğu*, Puşkin'in doğu temasını geliştirmesinin bir sonucuydu. Ayrıca XIX. yüzyıl klasik Rus edebiyatında doğu imajının şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır.¹³³⁶ Çarlık makamları, Puşkin'in sadece Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e ve Rusya Transkafkasya'sına kadar seyahat etmesine izin vermişti. Şair'in sınırı geçerek Türkiye'ye yaptığı izinsiz yolculuk O'nu hapsedmekle tehdit eden I. Nikolay'ı çileden çıkarmıştır.¹³³⁷ Puşkin'in metninde *Kafkasya Tutsağı*'ndaki oryantalist romantizme tamamen karşı çıkılmamakla birlikte hafiften bir meydan okuma da sezilmektedir.¹³³⁸ Önsözde belirtildiğine göre: "geçenlerde, Paris'te 1834 yılında basılmış, '*Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement Français*' [by. Fontanye] başlıklı bir kitaba rastladım. 1829 Seferi'ni

¹³³¹ Fikret Türkmen, "Doğulu Konuların Rus Edebiyatında İşlenmesi Meselesi", *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/ 2, (Spring 2007), s. 683-684.

¹³³² Gatibe Mahmudova, "Ünlü Rus Şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in Şiirlerindeki İstanbul", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 28, (Mayıs 2009), s. 62.

¹³³³ Mahmudova (2009), agm., s. 63-66.

¹³³⁴ Gülnare Fahrettin Kızı Aliyeva, "Rus Şairlerin Şiirlerinde İstanbul", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 28, (Mayıs 2009), s. 7.

¹³³⁵ N. Yu. Tynyaynov, *O «Puteşestvii v Arzrum» / Puşkin: Vremennik Puşkinskoy Komissii*, Vıp.2, Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1936, s. 57-73.

¹³³⁶ P. V. Alekseyev, "Orientalizatsiya Prostranstva v «Puteşestvii v Arzrum» A. S. Puşkina", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No. 382, (2014), s. 5-12.

¹³³⁷ Mihail Lermontov, *A Hero of Our Time*, trans. Nicholas Pasternak Slater, (Oxford: Oxford University Press, 2013), s. 192.

¹³³⁸ Susan Layton, *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 62-66.

kendi tarzında anlatan yazar, gerekçesini şu sözlerle bitirmektedir: *Hayal gücüyle ön plana çıkan bir şair, kendine o kadar büyük uğraşlar buldu ki şiirin konusundan ziyade bir yergiye (hicive) tanık oldu.* Türk seferine katılan şairlerden sadece A. S. Homyakov ve A. N. Muravyov'u biliyordum. İkisi de Kont Dibiç'in ordusundaydı. İlki çok güzel lirik şiirler yazmıştı, diğeri ise güçlü etkiler bırakan kutsal yerlere yaptığı seyahatini düşünüyordu. Ama [daha önce] Erzurum Kampanyası'yla ilgili herhangi bir hiciv okumadım. O kitapta ismimi ayrı bir Kafkas birliğinin generallerinin isimleri arasında bulmamış olsaydım, bunun benimle ilgili olduğunu asla düşünmezdim: *Prens Paskewitch'in ordusunda Sefere komuta eden generaller arasında; General Mouravief... Gürcü Prens Tsitsevaze... Ermeni Prens Beboutof... Prens Potemkin, General Raiewsky ve son olarak yurttaşların kahramanlıklarını anlatmak için başkenti terk eden Bay Puşkin bulunuyordu.* İtiraf etmeliyim ki Rus dergilerinin azarlamalarından ziyade Fransız gezginin bu pohpohlayıcı [övcü] sıfatları [ifadeleri] söylemesi çok daha can sıkıcıydı benim için.¹³³⁹ Buradan anladığımız kadarıyla şairin klasik oryantalist temadan uzaklaşması ve doğu ilgili olaylara bir parça yergiyle bakması hem dışarıda hem de içeri de tenkit edilmesine neden olmuştu. Puşkin'in Kont İvan Paskaviç'in Soğanlı'yı cesurca geçip yirmi dört saat içinde Erzurum'a ulaşması ve bu seferin tam bir başarıyla sonuçlanmasını bir kahramanlık şiiriyle anlatmaması *Doğuya Yolculuk* Yazarı Ticaret Konsolosu Bay Fontanye gibilere gülünç gelmişti. Bu durumu açıklığa kavuşturmak isteyen Şair şöyle cevap vermektedir: “Beni çadırında oldukça nazik bir şekilde ağırlayıp, onca işinin arasında halimi hatrımı soran meşhur komutan [*Osman Paşa* ve *Serasker*] hakkında eleştiri yazısı yazmak, şahsen utanç duyacağım bir durumdur. Güçlülerin himayesi altına girmeye ihtiyaç duymayan kişi, onların güler yüzlülük ve konukseverliklerinin değerini bilir zira başka bir şey talep etmez onlardan. Nankörlükle itham edilmeye tıpkı haksız eleştiri ya da edebi istismara olduğu gibi itiraz edilmelidir.”¹³⁴⁰ [Puşkin'in oryantalist klişelere kapılmadan doğruları övmesi son derece ilginç bir tutumdur.]

Erzurum Yolculuğu kitabında; Kalmuk kadınlardan [Şalvar giyip, tütün içmekteydiler.], Çerkezlerden [“Barış yanlısı olduğu söylenen Çerkezlere hiç güvenilmez; çünkü isyancı soydaşlarına yardım için her daim hazırdırlar.” “Tıpkı Kırım

¹³³⁹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-V)*, (Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Hudojestvennoy Literaturi, 1960), s. 412-413.

¹³⁴⁰ Alexander Sergeyeviç Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Helin Yıldız, (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021), s. 6. Puşkin'in bu eseri Ataol Behramoğlu, Zeki Baştımar ve Eyüp Karakuş tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir.

Tatarları gibi bunların da silahlarına el koyup dizginlemek gerek ama kendi içlerindeki kan davalarından dolayı bunu başarmak oldukça güç.” “Belki de Karadeniz’in doğu kıyılarında egemenlik kurup Çerkezlerin Türklerle ticaret yapmasını engelleyebilir ve böylece onları bize yakın olmaya zorlayabiliriz. Üstelik kim bilir belki de sayemizde elde edebilecekleri ganimetler gözlerini boyar ve boyun eğler.” “Çağımıza ayak uydurup daha eğitilmiş daha ahlaklı bireyler olabilmeleri için İncil eğitimine tabi tutulabilirler.” “Kafkasya’nın Hristiyan misyonerlere ihtiyacı var!”], Osetinler ve cenaze merasimlerinden [“Yarı çıplaktılar. Üstlerindeki kıyafetler ise yırtık pırtık. Pislik içindeydiler...”], Türklerden [Yol yapımında çalışan Türk tutsakların yemeklerden yakınmaları ifade edilmişti], İranlılardan [“İranlı bir prens bekleniyordu. Kazbek’in biraz ötesinde karşılaştığımız kaleskalar zaten dar olan yolu hepten tıkamıştı. Arabalar geçerken kafil subayı, İranlı bir saray şairini götürmekte olduklarını söyledi ve ricamı kırmayıp beni Fazıl Han’la tanıştırdı. Tercüman yardımıyla, Tam bir doğulu edasıyla söze başlamıştım ki Fazıl Han benim manasız sözlerime aklı başında cevaplarla karşılık verince çok utandım!”], Hüsrev Mirza , Vladikafkas, Daryal Geçidi, Duşet İlbay [Askeri vali], Gürcü askerler vb. konulardan ilk bölümde bahsedilmektedir.¹³⁴¹ Puşkin ikinci bölümde İran, Türk ve Tatarlardaki hamam kültürünü, Burunsuz Hasan’ı, Gürcü adetlerini, Ermenistan’ı, Türk misafirperverliğini, Kars şehrini, Türküleri tasvir etmiştir.¹³⁴² Üç ve dördüncü bölümde ise Yezidiler, Soğanlı’dan geçiş, Ordugâh yaşamı, Erzurum Seraskeriyle savaş, Hakkı Paşayla savaş, esir alınan Paşa, Çoban köprüsü, Aras, Hasankale, kaplıca, Erzurum yürüyüşü, müzakereler, Erzurum’un alınması, Türk tutsaklar, derviş vb. konuları işlenmiştir.¹³⁴³ Son bölümde Erzurum, Görkemli Asya [Asya Şaşası], mezarlık, taşlamalar, Serasker sarayı, veba, Türk paşanın haremî, Burtsov’un ölümü, Erzurum’dan ayrılış ve dönüş yolculuğu ile bir Rus dergisindeki eleştiri yazısı anlatılmıştır.¹³⁴⁴ Puşkin’in Asya’ya [Orta Doğu’ya] bakışını yansıtan şu pasaj oldukça önemlidir:

“Şundan daha manasız bir söz duymadım: ‘Asya ihtişamı!’ Bu söz muhtemelen Haçlı seferleri sırasında; yoksul şövalyeler, gösterişsiz kale duvarlarını ve meşe odunundan yapılma sandalyelerini bırakıp ilk defa doğunun kırmızı divanlarını, kabzaları rengarek taşlarla süslenmiş

¹³⁴¹ Puşkin (2021), *age.*, s. 7-22.

¹³⁴² Puşkin (2021), *age.*, s. 23-36.

¹³⁴³ Puşkin (2021), *age.*, s. 37-52.

¹³⁴⁴ Puşkin (2021), *age.*, s. 53-61.

hançerlerini, çeşitli renk ve desenlerdeki halılarını gördüklerinde doğmuştur. Günümüzdeyse Asya'nın ancak yoksulluğundan ve ilkelliğinden bahsedilebilir. Artık ihtişam Avrupa'nın meziyeti kabul ediliyor. Pskov'daki küçük bir köyde bulabileceğiniz en basit malı Erzurum'da tonlarca para harcasanız da satın alamazsınız.”¹³⁴⁵

Puşkin, Said'in metodolojisine uygun şekilde şarkın *ilkelliğini* onaylamakta fakat batı ile arasındaki “ben” ve “öteki” ilişkisini zenginlik üzerinden tekrar ele almaktadır. Padişah'ın İstanbul'da başlattığı modernleşme hareketi henüz Erzurum'a ulaşmamıştır. İstanbul-Erzurum ikilisi arasındaki çekişmeyi tıpkı Moskova-Kazan arasındaki ilişkiye benzeten Şair, Yeniçeri Eminoğlu'nun ağzından kurguladığı/ yazdığı “*İstanbul*” şiirinde [taşlama] göstermiştir.¹³⁴⁶ Batı ile doğu arasındaki çekişmenin galibi Avrupa olmuştur. *Asya'nın İhtişamı* diye bir şey kalmamıştır. [Çünkü yoksullaşmıştır.] Fakat Asya'yı bu hale getiren durumun arka planı sorgulanmamaktadır. Şiirde ise bu duruma tezat bir şekilde İstanbul'un yozlaşması [batılılaşması] eleştirilirken Erzurum'un kendi kültürel dinamiklerini koruması övülmektedir. Puşkin'in batılılaşmayı *İstanbul* şiirinde bir yozlaşma olarak algılaması doğulu kökleriyle de ilintilidir. Ancak yine de biraz önce alıntılarımız pasajda olduğu gibi bu kökenler oryantalist söylemden kurtulmasına yetmemektedir. Örneğin, Erzurum'daki Serasker Sarayı'nı ve Osman Paşa'nın Harem'ini gezdiğini söyleyen şair buraları tasvir ederken oryantalist imgelerin yapışkanlığından uzak kalamaz. Hatta Haremin duvarlarında asılı duran bir levhada *Kur'an*'dan alınmış olduğunu iddia ettiği bir ayette; “Bağlayıp çözmek sana caizdir!” [Tebe podobayet svyazyvat' i razvyazyvat'!] yazdığını söyler ve bunu pek manidar bulur.¹³⁴⁷ Doğulu idarecilerin namahrem kişilerin görmemesi için aile hayatlarının düzenlendiği yer olan Harem, oryantalistlerin tahayyülünde her zaman şehvet/ cinsellik ve fantezilerin gerçekleştiği bir unsur/ mekân olmuştur. Barthold, 1930'lu yıllarda yazdığı bir makalede Puşkin'in doğu-batı üzerinden karşıtlığa ve zıtlığa dayanan [bu] görüşlerine karşı çıkar. Barthold, “Puşkin'in edebiyatçı kimliğinin dışına çıkarak bir kültür bilimci gibi davrandığını belirtir. O'na göre Puşkin engin bir tarih bilgisine sahip olmadan hüküm vermekte ve dayanaksız karşılaştırmalar yapmaktadır.”¹³⁴⁸ Ancak yine de Puşkin, doğu

¹³⁴⁵ Puşkin (2021), *age.*, s. 54.

¹³⁴⁶ Puşkin (2021), *age.*, s. 55.

¹³⁴⁷ Puşkin (1960-Tom V), *age.*, s. 458.

¹³⁴⁸ Serdar Karaca, “Puşkin'in Erzurum Yolculuğu ve Doğu Bilimci Barthold'un İtirazları”, *Türk Dili*, 70/829, (Ocak 2021), s. 79.

Anadolu coğrafyasında yaşayan Türklerin ve Ermenilerin o yıllardaki halini [fakirlik ve yoksulluk] çok canlı bir şekilde tasvir etmiştir.¹³⁴⁹ Puşkin'in bu eseri sömürge beklentilerini tam karşılamadığı için Rusya'daki resmi çevreleri oldukça rahatsız etmiştir. Bu çevreden Yazar Bulgarin, yaşadığı hayal kırıklığını ifade etmek için: “*İşin doğrusu bu renksiz resme bakınca kalbim sıkışıyor*” demiştir. Rus'un Doğu'daki savaş kahramanlığını öven bir kaside, gazel yahut güzelleme yerine olabildiğince tarafsız gözlemlerin yer aldığı, yergilerin de olduğu bir eser yazılması Rus entelijansiyesinde rahatsızlıklara neden olmuştur.¹³⁵⁰ Puşkin'in *Hafız'dan* (1829), *Kafkasya* (1829), *Delibaş* (1829), *Arapça Taklit* (1835), *Fazıl Han* (1829)¹³⁵¹ gibi şiirleri dışında *Kırcalı* [Bulgaristan'daki eski bir Osmanlı şehridir.], *Büyük Petro'nun Arabı* [Çocukken Osmanlılar tarafından kaçırılan Afrika ve Orta Doğu kökenli İbrahim Petroviç Gannibal'ın Rus Çarı'na köle olarak satılması ve buradayken vaftiz edildikten sonra serbest bırakılmasının hikâyesi anlatılmaktadır. Gannibal, anne tarafından Şair Puşkin'in de büyükbabasıdır.] ve *Mısır Geceleri* [Kleopatra'nın aşkları ve İskenderiye Sarayları anlatılır.] isimli tamamlanmamış kısa hikâyelerinde de orta doğu temalarının etkileri vardır.¹³⁵² Puşkin'in özellikle *Büyük Petro'nun Arabı* adlı kısa hikâyesiyle Orta Doğu menşesine indiği söylenebilir. Puşkin, birçok şiirinde Kafkasya'nın Müslüman halklarından söz ederken birçok yerde “Gortsi” [*Dağlılar*] ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadedeki imge Müslümanları Said'in kullandığı mana da şarklılaştırılmasıyla açıklanabilir. Her ne kadar “Dağlıların” kahramanlık, savaşçılık ve misafirperverlik özellikleri övülse de insanların ötekileştirildiği bir atmosferle de karşılaşılır.¹³⁵³ Üstelik [“Dağlıların” adam kaçırmaları ve tutsak etmesi Puşkin'e onların *barbar* olduğunu da gösterir.]

Rus Edebiyatı'ndaki *şarklılaştırıcı* eksenindeki bir diğer yazar da *Mihail Yuryeviç Lermontov*'dur. Şairin Kafkasya tecrübesine binaen üretmiş olduğu Şark motifleri özellikle; *Çerkesler*, *Kafkas Tutsağı*, *Kanlı*, *Bastuncu Aulu*, *İsmail Bey*, *Hacı Abrek*, *Kaçak*, *İblis*,¹³⁵⁴ *Mısırı*, *Zamanımızın Bir Kahramanı*,¹³⁵⁵ *Kafkasyalı*, gibi şiirlerinde

¹³⁴⁹ Tuncer Gülensoy, “Puşkin'in Erzurum Yolculuğu ve Bilmediğimiz Gerçekler”, *Kültür Evreni*, 1/5, (Kış 2010), s. 19.

¹³⁵⁰ Yuri Tinyanov, “Erzurum Yolculuğu Üzerine” içinde A. S. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu*, çev. Eyüp Karakuş, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2021), s. 10-12.

¹³⁵¹ Puşkin (1959-Tom II), *age.*, s. 3-6.

¹³⁵² Puşkin (1960-Tom V), *age.*, s. 4-5.

¹³⁵³ Puşkin (1960-Tom V), *age.*, s. 4-5.

¹³⁵⁴ Mihail Yuryeviç Lermontov, *İblis: Lermontov'un İblis Şiirinin Romanı*, çev. Semih Doğan, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018), s. 7.

¹³⁵⁵ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Zamanımızın Kahramanı*, çev. Nuri Yıldırım, (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), s. 5-15.

“Asil Barbar”, “Vahşilik” “Dağlılar”, “Yağmacılık”, “Özgürlük Düşkünüğü” ve “Despotluk” imgelerini içerecek şekilde görülür.¹³⁵⁶ Lermontov, Puşkin’in ölümünden sonra Rusya’daki Byronik Oryantalist Romantizmin en etkili figürüydü. Her ne kadar Byron ve Puşkin’den fazlasıyla etkilenmiş olsa da kendi “doğu”sunu kurgulamayı başaramış bir sanatçıydı. Lermontov’un Doğu tahayyülü özellikle Kafkasya’da sürgündeyken oluşmuştu. Kafkasya’dayken Lermontov kendini evinde hissetmişti. Savaşmak zorunda olduğu dağ kabilelerinin sert mizaçları ve cesurluk gibi erdemleri en az ormanların, kayaların ve dağların manzarası kadar kalbine yakındı. Sürgün yeri aynı zamanda çocukken sevdiği topraklardı. Kafkasya’nın doğasına ve folkloruna büyük bir heyecanla ilgi duyan Şair yerel dilleri [Azerice, Kumukça gibi] incelemiş, [en muhteşem] şiirlerinden bazılarını bu temalarla yazmış ve resimler yapmıştı.¹³⁵⁷

Lermontov’un Moskova Üniversitesi’nde okuduğu yıllarda doğuya bakışta ansiklopedist ve doğa bilimci Mihail Lomonosov’un modern batı metodolojisi etkiliydi. Böylece Lermontov üniversiteye girdiğinde bilim ve yaratıcılık, bilgi ve şiir temasının önüne geçmişti. Her ne kadar doğa bilimlerine dayanan bilim ve yaratıcılık olgusuna yabancı kaldıysa da tarih, siyaset, sanat tarihi, şiir ve kelimelerle ilgili sorular her zaman Lermontov’u yakından ilgilendirmiş ve düşüncesinin derinliklerine nüfuz etmişti. Bilimsel yaratıcılık konusundaki kariyerini erken bitiren Şair, Rus şiir çevresinden Puşkin ve Tyutçev’in yanında yer almayı da başarmıştı. Lermontov, baladlarının ve şiirlerinin olay örgülerini ve görüntülerini, tarihsel materyallerin ve edebi kaynakların derinlemesine incelenmesi üzerine inşa etmeyi severdi. Ne askerlik ne siyasi sürgün ne de Petersburg’un ışıltılı yaşamı O’nu kitaplardan uzaklaştırmamıştı. Moskova Üniversitesi’nin bilimsel ortamı, tarih ve nümizmatik ile doğu dilleri hocaları, diğer öğrencileri, olağanüstü zenginlikteki kütüphanesi eşit derecede etkiledi. Zaten bu yıllarda eski mitleri okumuş; Schiller, Lessing, Shakespeare, Goethe, Rousseau, Byron, Chateaubriand, Hugo, Jukovskiy, Griboyedov ve Rıleyev’i kitaplardan tanımıştı.¹³⁵⁸

Napolyon Bonapart’ın ilk kez *Mısır Seferi*’nde ortaya koymuş olduğu yalnızca askeri değil aynı zamanda muazzam bilimsel önemi olan yeni savaş anlayışıyla karakterize edilen “*Şark’ın Bilimsel Keşfedilmesi*” olgusu Rusya’nın *Kafkasya Seferleri*

¹³⁵⁶ Murat Topçu, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016), s. 9-10.

¹³⁵⁷ David Powelstock, *Becoming Mikhail Lermontov: The Ironies of Romantic Individualism in Nicholas I’s Russia*, (İllinois: Northwestern University Press, 2005), s. 3-26.

¹³⁵⁸ Leonid Petroviç Grossman, *Lermontov i Kul’tury Vostoka*, M. YU. Lermontov/ AN SSSR. In-t Rus. Lit. (Pushkin. Dom) Kn. I, Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1941, s. 673.

için de geçerliydi. Lermontov'un askeri kampanyalara iştirak etmesi bilimsel keşif karakteri de taşımaktaydı. Örneğin 1841'de yakın çevresinden A. İ. Bibikov'a yazdığı bir mektupta Fیزیognomist Johann Kaspar Lavater ve Nöroanatomist Franz Josef Gall'ın eserleri dışında daha pek çok kitabı ortak kullanımları için satın aldığından söz etmektedir.¹³⁵⁹ Tenginsky Alayı'nın bir teğmeni olan Lermontov'un katıldığı kampanyalar şüphesiz O'nun için bilişsel ilgi uyandırmakla birlikte O'na yaratıcılık için de bol miktarda materyal vermişti.¹³⁶⁰ Dante, Shakespeare, Goethe ve Puşkin gibi Lermontov da şiirsel çalışmalarında bir bilim adamı, tarihçi ve filologdu. Toplu şiirlerine baktığımızda; Mısır, Hint, Asur, Babil, İran, Türkiye [Osmanlı], Yunanistan, Roma, Yahudiye, Filistin, Kafkaslar, ihtilalden doğan yeni Fransa, Novgorod Cumhuriyeti, Pugachev Ayaklanması esnasındaki Korkunç İvan Rusya'sına ait vb. tarihi konuların da işlendiğini görürüz. Filolog yönü ise işlediği konu ile ilgili kullandığı orijinal kelimelerden kaynaklanır. Şiirlerini derinliğine incelediğimizde çok geniş perspektifli bir Asya teması/ manzarası ile karşılaşırız. Tarihsel temaları deneyimleme eğilimi O'nu ta Antik Roma'ya kadar götürür. Hem yeni Avrupa Dünyası'na hem de İncil'deki "doğu"ya bakabilir. Sömürge İmparatorlukları'nın Levant ve Trans Hazar'daki bozkır halklarıyla devam eden mücadelelerine de değinir. Kısaca *Eski doğu*, Lermontov için canlı ve heyecan verici bir konudur.¹³⁶¹

Asya ve Akdeniz havzasının kültürü Lermontov'un eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. *Zamanımızın Bir Kahramanı* [L. Roman'ı]¹³⁶² olan kurgusal karakter Grigoriy Aleksandroviç Peçorin'in Hindistan ve Arabistan'a seyahat etmeyi hayal etmesine ve ölümünden önce İran'a gitmesine şaşmamalı.¹³⁶³ Lermontov, *Spor* [Mübahişin/ Anlaşmazlıklar] şiirinin birkaç kıtasına; Kafkas yamaçlarından Basra Körfezi'ne, İran platosundan Cebelitarık'a kadar geniş bir coğrafi alandaki çok kabileli kültürlerin bin yıllık dönemini sığdırmıştır. Bu şiirde tatlı şarapları ve işlemeli kumaşlarıyla Kolhis [Gürcü Krallığı], sakin/ huzurlu ve zevkler içinde dünya hâkimiyeti kurabilen Pers Monarşisi, Mısır'ın sıcak kumlarındaki piramitleriyle firavun mezarları, Arabistan ve Suriye'nin geniş düzlükleriyle çölleri, bedevilerin askeri başarıları ve

¹³⁵⁹ P. A. Viskovatova, *Soçineniya M. Yu. Lermontova; v Şesti Tomah, T.V.*, (Moskva: Academia, 1891), s. 432.

¹³⁶⁰ Andrey Vasileviç Popov, *Lermontov na Kavkaze*, (St. Petersburg: Stavropol'skoye Kniznoye İzd-vo, 1954), s. 219.

¹³⁶¹ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Stihotvoreniya M. Lermontova*, (St. Petersburg: Tipografiya II'i Glazunova i Komp., 1840), s. 167-168.

¹³⁶² Mihail Yuryeviç Lermontov, *Zamanımızın Bir Kahramanı*, çev. Ülkü Tamer, (İstanbul: Can Yayınları, 2017), s. 17.

¹³⁶³ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Geroy Naşego Vremeni*, (Moskva: Olma Media Grup, 2007), s. 44.

efsaneleri, Arap manzumelerinin yakıcılığında kavru lan Sahra ölü'nün sonsuzluğu ya da Afrika düşünelenebilir.¹³⁶⁴

“Ben Doğu'dan korkmuyorum./ Kazbek cevapladı: Eşref-i mahlûkat uyurken derinlerde,/ Vakti dokuzuncu asırda, bakıyordum bir çınarın gölgesinde tatlı şarabın köpüğüne/ İşlemeli şalvarlarıyla dökülen uykulu Gürcülere/ Ve billurdan fiskiyenin yanında renkli bir divana yaslanıp nargilenin tüten dumanından düşleriyle Tahran'a/ Burada Kudüs'ün eteklerinde, Tanrı ateşe verdi sözcüklere sığmayan ölü ülkeyi/ Dahası sonsuza kadar gölgeleriyle yabancı/ Sarı Nil'in akışında yıkanan Kraliyet mezarları;/ Bedevi baskınlarını unuttu, rengârenk çadırları içinde/ Şarkılar söyleyip semadaki yıldızları sayan Babaları hakkındaki/ Gözle görülen her şey burada uykudayken fısıldardı barışı/ Hayır çoktan eskimiş bir Şark'ı değil beni fethet! ”¹³⁶⁵

“Efsâne söylediler ve uykuya daldılar!”¹³⁶⁶ diyen İranlı efsanevi Şair Hayyam'ın ifadelerindeki gibi binlerce yıllık uykusundaki Orta Doğu'yu [şarkı] Lermontov sanki plastik renkli bir resimmişçesine kelimeleriyle tekrar yaratmayı başarmıştır. O'nun tahayyülünde yeniden ortaya çıkan kadim şarkın ise korkulacak bir tarafı kalmamıştır ve müstevlilerce istila edilmelidir. Lermontov'un yaşadığı dönemde *Bilimler Akademisi*'nde Orta Doğu halkları olan Araplar, Far slar ve Türkler hakkında pek çok çalışma yapılmış ve bu Rus kültür hayatını da beslemeye başlamıştı. Oryantalist A. Boldırev'in *Yeni Arapça Okuma Klavuzu*¹³⁶⁷ ve *Arapça Şiir Seçkisi*¹³⁶⁸ çalışmaları [İbn-i Arabşah, Havendşah, Ebu'l-Fidâ'dan alıntılar, Şeyh Sadi Şirazi, Hafız-ı Şirazî, Ferîdüddin Attâr, Arapça-Farsça masal ve efsaneler, Şarkiyatçı Sylvester de Sacy'den tercümeler, çeşitli doğu dillerine dair gramer antolojileri vs.], S. S. Uvarov'un *Elefsis Gizemleri Üzerine Deneyim*'i,¹³⁶⁹ O. İ. Senkovski'nin [Baron Brambeus] *Hunlar, Türkler ve Moğolların*

¹³⁶⁴ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Ilyustrirovannoye Polnoye Sobraniye Soçineniy M. Yu. Lermontova T. III*, V. V. Kallaşa (Redaksiya), Moskva: Peçatnik, 1914, s. 103-104.

¹³⁶⁵ Lermontov (1914), *age.*, s. 104.

¹³⁶⁶ Cemil Meriç, *Kırkambar- I. Cilt*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), s. 417.

¹³⁶⁷ Aleksey Vasilyeviç Boldırev, *Novaya Arabskaya Hrestomatiya*, izdannaya Alekseyem Boldırevim, professorom vostoçnih yazikov pri İmperatorskom Moskovskom universitete. - M.: Univ. tip., 1832. - [4], IV, [2], s. 433.

¹³⁶⁸ Aleksey Vasilyeviç Boldırev, *Arabskaya Hrestomatiya*, litografiçeski izdannaya Alekseyem Boldırevim, professorom vostoçnih yazikov pri İmperatorskom Moskovskom universitete. -M.: V Universitetskoy tipografii, 1824, s. 58.

¹³⁶⁹ S. S. Uvarov, *O Elefsinskih Tainstvah- Essay on the Eleusinian Mysteries* (1817), *O Greçeskoj Antologii*, Moskva, (1820), S. 32.

Genel Tarihi,¹³⁷⁰ *Doğu Masalları ve Hacı Baba'nın Londra Maceraları*¹³⁷¹ ile Mısırolog İ. A. Gulyanov'un *Analiz de l'inscription hiéroglyphique du anit de Rosette*'sı vs. hep bu yıllarda yayımlandı.¹³⁷² Asya Müzesi'nce Bağdat'taki ve ardından Trablusgarb'taki Fransız Başkonsolosluğu'ndan Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmalarından oluşan kitaplarla Kahire-İskenderiye'de yaşayan ünlü Milanolu koleksiyoncu Castiglione'den Mısır antik eserlerinden oluşan değerli bir koleksiyon satın alındı. 1819-1825 arasında St. Petersburg'ta yaşayan ve buradaki bilim adamları ve sanatçıları ile temas halinde olan Lermontov *Aydınlanma Dönemi*'nin bir lüksü ve meyvesi sayılan *Şark Bilgisi*'nden yararlanmış olması muhtemeldir.¹³⁷³ Ayrıca Lermontov'un Rus doğusuna dair [Kafkasya] ilk şiirlerinden biri olan *Hacı Abrek*, O. İ. Senkovski'nin editörlüğünü yaptığı *Biblioteka Dlya Çteniya* [Okuma Kütüphanesi] dergisinde yayımlanmıştı.¹³⁷⁴ Yine Şairin aynı dergide *Kazak Ninnisi*, *Filistin Dalı*, *Daryal Geçidi* ve *Mısırı* gibi sürekli oryantal temalı şiirlerinin yayımlanmış olması Rusya'daki akademik şarkiyatçı çevreyle etkileşiminin olduğunun somut göstergesidir.¹³⁷⁵ Ayrıca Şairin 1841'de bizzat yayımladığı "Epigram"da [Nükte] O. İ. Senkovski üzerinedir diye not düşülmüştür.¹³⁷⁶ Lermontov'un bazı şiirlerinde ise orta doğu kaynaklı *şark efsanelerine* olan ilgisinin açıkça ortaya çıktığını görürüz. *Tri Pal'mı* (Vostoçnoye Skazaniye)" [*Üç Palmiye* (doğu efsanesi)] şiirine bakılabilir:

"Arap topraklarının kumlu bozkırlarında/ Üç gururlu palmiye ağacı yükseldi.
/ Aralarında çorak topraktan bir pınar,/ Mırıldanarak, soğuk bir dalgayı
kırarak,/ Yeşil yaprakların gölgesinde saklanmış,/ Boğucu ışıklardan ve uçan
kumlardan.../ Burada bir kervan palmiye ağaçlarına yaklaşıyor:/ Gölgesinde
yayılan neşeli kamplarının/ Kenarında su dolu testilerle/ Ve gururla semaya
başlarını sallayarak,/ Palmiyeler beklenmedik misafirlerini karşılıyor./ Ve
soğuk nehir onları cömertçe sular.../ [Şiirin buradan sonraki bölümünde
çölün soğuk gecesi nedeniyle ağaçların baltayla kesilip yere düşmeleri ve

¹³⁷⁰ O. İ. Senkovski, *Prilojeniye k Obşçey İstorii Gunnov, Turkov i Mongolov*, (1824, na frantsuzskom yazıke), s. 5.

¹³⁷¹ Bar. Brambeusa. *Moriyer D. Mirza Khadzhi Baba Isfagani v Londone*: [V 4 ch.] / Vol'nıy per. T. 1.- Sankt-Peterburg: A. Smirdin, 1830, s. 6.

¹³⁷² İvan Aleksandroviç Gul'yanov, *Th. Ausonioli (Gouliaffoff)*. «Analyse de l'inscription hiéroglyphique du monument de Rosette» (Drezden, 1804; 2-ye izdaniye vışlo vo Florentsii), s. 2.

¹³⁷³ Grossman (1941), *age.*, s. 677-683.

¹³⁷⁴ Mihail Yuryeviç Lermontov, "M. Yu. Lermontov", *Literaturnoye Nasledstvo*, Tom: 43-44, (Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1941), s. 678.

¹³⁷⁵ Lermontov (1941), *age.*, s. 678.

¹³⁷⁶ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Ilyustrirovannoye Polnoye Sobraniye Soçineniy M. Yu. Lermontova*, Tom. III, Redaktsiya V. V. Kallaşa, Moskva: Peçatnik, 1914, s. 101.

ısınmak için yakılmaları, sabah olunca ise efsanevi siyah Arap atlarıyla kervanın buradan ayrılması anlatılıyor.] Ve çorak topraktaki hüzünden sonra/ Yalnızca gri ve soğuk küller görülebiliyordu;/ Ve güneş kuruyan son kalıntıları da yaktığında, / Zerreler bozkırdaki rüzgarlarla uçup gitti. / Şimdi etraftaki her şey vahşi ve boş/ Artık çingiraklı anahtardan yapraklar fısıldamaz:/ Peygamberin istediği gölge boşuna mı?”¹³⁷⁷

Üç Palmiye şiiri aslında Râhip Bahîra ve Şeymâ rivayetlerinde geçen Hz. Muhammed’in Şam yolculuğu esnasında çölde ıssız bir yerde dinlenirken ağaçların dallarının O’na gölge yapmak için uzandığı efsanesine bir gönderme yapmaktadır. Bazı kaynaklarda ise kervandayken O’nu güneşin yakıcılığından korumak için üzerinde bir bulutun sürekli gölge ettiğinden bahsedilmekteydi. [Mucize]¹³⁷⁸ Bir zamanlar Peygamberin gölgesinde huzur bulduğu ağaçlar artık kesilmiştir. Şair açısından doğunun masal ve efsanelere dayanan hikâyeleri hayatın gerçekleri karşısında çölün yakıcı kumları arasında kaybolmuştur. Mağrur şarkın canlılığının temsili üç gururlu palmiyedir fakat onlar da anlık bir ihtiyaca binaen yitip gitmiştir.¹³⁷⁹

Lermontov’un erken dönem oryantalizmi Avrupalı başka kaynaklardan da beslenmiştir. Avrupa’da, doğu edebiyatına olan ilgi Hint, Arap, Fars, Türk, Çin şairlerin çevirilerinin ortaya çıkması, Firdevsi ve Sadi gibi adların Avrupa şiirine XVIII. yüzyılda girmesiyle zaten göze çarpıyordu. Ancak oryantal temanın asıl gelişimi Goethe’nin *Doğu-Batı Divanı* [West-östlicher Divan]¹³⁸⁰ ve Victor Hugo’nun *Doğulular*’ının [Les Orientales]¹³⁸¹ ortaya çıkmasıyla XIX. yüzyılın ilk yıllarında gerçekleşir. Lermontov’un bir zamanlar *Divan*’ı okuduğunun kanıtı 1840’ta yayımlanan Goethe’den başlıklı tercüme şiiridir.¹³⁸² Goethe’nin *Doğu Şiirleri*, özellikle İranlı Şair Hafız’ın “*Divan*”ının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Goethe sadece eski dönemlerden modern zamanlara orta doğu tarihinin canlı taslaklarını vermekle kalmaz aynı zamanda doğu araştırmaları tarihini de açıklar niteliktedir. Lermontov’un Goethe’yi genel olarak tanıması muhtemelen bu kaynağı

¹³⁷⁷ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Tri Pal'mı (Vostochnoye Skazaniye)*, (Moskva: Detgiz, 1964), s. 3-7.

¹³⁷⁸ İhsan Arslan, “Vahiy Bağlamında Râhip Bahîra Olayının Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 8, (2018), s. 315.

¹³⁷⁹ Arslan (2018), agm. s. 316.

¹³⁸⁰ Goethe J. W. Von, *West-östlicher Divan: In zwölf Büchern*. - Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung (E. Müller), [1819], s. 4.

¹³⁸¹ V. Hugo, *Les orientales; Les feuilles d'automne, Les chants du crépuscule* / Victor Hugo. - Paris: Hachette et c-ie, 1875, s. 15.

¹³⁸² Mihail Yuryeviç Lermontov, “İz Goethe”, *Oteçestvenniye Zapiski*, Tom XI, № 7, Otd. III, 1840, s. 1.

“doğu” okumaları çemberine dâhil etmesine izin vermiştir. Goethe’nin *Faust*’undaki¹³⁸³ “*Ruhunu Şeytan’a satan insan*” imajı ile Lermontov’un *Demon* [Şeytan/ İblis] çalışmasında tema yönünden bir benzerlik vardır. Fakat Lermontov’un ruhu sürgün ve hüznü Şeytan’ı; Doğulu [Gürcü] bir prenses olan Tamara’nın babası Gudal tarafından zorla evlendirilmesi sebebiyle duyduğu üzüntüye şahit olur. Hikâyenin sonunda İblis genç güzelliğe aşk yemini eder ve onu “dünyanın kraliçesi” yapmaya söz verir. Ancak Tamara [Kervanına yapılan baskın nedeniyle yaralanmıştır.] bu sözleri iştirken aniden İblis’in kollarında ölür.¹³⁸⁴ Bu eserde klasik Doğu anlatılarında geçen hem melek hem şeytan olan İblis’in Tanrı katından sürgün edilişi öyküsü [Doğu Masalı] tekrar ele alınmıştır. İblisin karakterini belirleyen anahtar kelimeler “üzgün” ve “sürgün” sıfatlarıdır. Kahramanın huzursuzluğu büyük ölçüde Cennetten kovulduğu gerçeğinden hareketle Cehenneme ya da evrensel boşlukta [Araf’ta] kendisine yer bulamamasından kaynaklanır. Lermontov, bu masalı Kafkas yaşamından ayrıntılar ve etnografik unsurlar ekleyerek/ süsleyerek tekrar kurgulamış ve kendi doğularındaki bir yer olan Gürcistan’a yerleştirmiştir. [Kafkasya; birçok Rus içinse o dönemde bir sürgün yeri idi.] Şeytan’ın kutsal kitaplarda [*Tevrat*, *İncil* ve *Kur’an*] geçen en büyük özelliği kibirli ve en çok bilen [bilgili] varlık olmasıdır. Rusların kendi Şarklarını (Tamara sembolü) bilmeleri ve sevmeleri/ övmeleri hatta O’na âşık olmaları, Sinodal hükümdarının karısı olmaya giden bu güzel kızın kervanına kaçırılmak için Abhazlar tarafından saldırılmasına engel olamazdı. [Ve bu saldırıyı da Şeytan fısıldamıştı.] Aslında ana tema doğaüstü bir varlık olan Şeytan’ın [Rus sömürgeciliği] ölümlü bir kıza [Kafkasya veya Gürcistan] âşık oluşudur. Her ne kadar bu tema hayali bir varlığın dünyevi bir güzelliğe aşk hikâyesi olsa da Tamara’yı öldüren şey İblis’in O’na olan tutkusudur. Lermontov’un kahramanının öncülleri Byron’un Lucifer’i, Goethe’nin Mephistopheles’i yahut Milton’un “*Kayıp Cennet*”indeki Satan’ıydı.¹³⁸⁵ Lermontov’un Şeytan’ı mitolojik Kaf Dağı’nın ardında kurgulanmış olmasıyla ve merkezindeki “*Tamara*”ya [şarka] duyulan imkânsız aşk motifleriyle diğerlerinden ayrılır. Hikâyedeki İblis’in Tamara’ya aşkını sunması ve bu uğurda savaşması, Antik Yunan tanrılarında Prometheus’un [Günahkâr] var olan düzene başkaldırarak ateşi [bilim/ yaratıcılık/ uygarlık] çalıp insanlara vermesi mitini de çağrıştırmaktadır. İlginç bir şekilde Atlas’ın kardeşi olan Prometheus’un annesi Asia’dır. (Asya) Bilmekteyiz ki Lermontov’un şarkı olan Kafkasya’ya modernleşmeyi

¹³⁸³ Goethe J. W. Von, *Faust*, çev. İclal Cankorel, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2011), s. 4-8.

¹³⁸⁴ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Poema M.Yu. Lermontova “Demon”*, Yelena Vasil’yevna Loginovskaya (Red.), Moskva: Hudoj. Lit-ra, 1977, s. 9-116.

¹³⁸⁵ John Milton, *Kayıp Cennet*, çev. İrem Nur Polat, (İstanbul: Gece Kitaplığı, 2019), s. 5-10.

[batılılaşmayı] Ruslar (Prometheus Yansıması) getirmişti.¹³⁸⁶ Ayrıca Lermontov'un *Blagovest* (1839) isimli şiiri Goethe'nin Prometheus kavramına Byronik bir motif ekleme girişimi olarak çok karakteristiktir.¹³⁸⁷ Fransız araştırmacı Eugene Duchesne, *Michel Iouriévitch Lermontov: Sa vie et ses œuvres* eserinde Victor Hugo'nun *Les Orientales*'indeki motiflerle Lermontov'un *Elveda*, *İsmail Bey*, *Aule Bastunji*, hatta *Şeytan*'daki imgelerin/ dizelerin benzerliklerine dikkat çekmiş ve O'nun *Doğuluları* okuduğunu ileri sürmüştür. Yine Lermontov'un V. Hugo'nun genellikle yapay ama göz kamaştırıcı oryantalizmini tanıttığını kanıtlamaya çalışan Duchesne, iki yazar arasında yakın ilişki kuracak düzeyde benzerliklerin bulunduğu mısraları tespit etmiştir.¹³⁸⁸

Lermontov, içinde orta doğu ve Şark motifleri geçen pek çok şiir yazmıştır. Bunlar içinde: *Jalobı Turka* (Türk'ün Şikâyetleri) [Türkiye, kurnazlık ve dikkatsizliğin kötülüğe haraç ödediği yerdir. Orada hem zevk-ü sefa peşinde koşan insanlar hem de kölelik ve sefalet altında inleyen insanlar vardır!], *Çerkeşenka* (Çerkez Güzeli) [Vahşi güzelliğin doğası], *Gruzinskaya Pesnya* (Gürcü Şarkısı) [Genç bir Gürcü kadın yaşıyordu. / Havasız bir haremde soluyordu./ Ermeni sinsiliği, ihaneti ve nankörlüğü içinde.], *Kavkaz* (Kafkasya) [Günlerimin şafağında kader olsam da Kafkasya'yı seviyorum.], *Vetka Palestiny* (Filistin Dalı) [Söyle bana Filistin Dalı: Nerede büyüdü, nerede çiçek açtın? Doğunun hangi tepelerinde, vadisindeydi süsün?], *Kinjal* (Hançer) [Seviyordum Şam çeliğinden hançerimi. Parlak ve soğuk yoldaşımı, düşüncelerin Gürcü intikamıyla dövülen, zorlu bir savaşta özgürlük için Çerkezlerce keskinleştiren.], *Kazaç'ya Kolibel'naya Pesnya* (Kazak Ninnisi) [Uyu güzel bebeğim! Çamurlarıyla taşların üzerinden akıyor Terek. Kötü bir Çeçen karaya çıkıp hançerini bileyerek...], "*Çerkesi*" (Çerkezler) [Rus Kazaklarını öldürmek için Hz. Muhammed'e ve tüm dünyaya yemin eden savaşçı Çerkezler anlatılmaktaydı. Vahşi doğanın güzelliği temaşa edildikten sonra şarkın tüm caddelerinin cayır cayır yandığından söz edilmekteydi. Savaşla ölüm ve dehşetin her yeri sardığı bir atmosferin sonunda Çerkezler Rus ve Kazakların karşısında mağlup bir şekilde kaçışmaktaydılar. Lermontov, vadilerinde güneşin kaybolduğu Kafkasya'yı (kendi doğuları) ölü bir rüya olarak tasvir etmiştir.], *Kavkazskiy Plennik* (Kafkasya Tutsağı) [Kafkasya'da yaşayan Çeçenler *Dağlılar* tanımlaması yapılarak

¹³⁸⁶ Mark H. Munn, *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia*, (London: University of California Press, 2006), s. 206.

¹³⁸⁷ Nestor A. Kotlyarevskiy, *Mihail Yuryeviç Lermontov*, (St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyuleviça, 1909), s. 286.

¹³⁸⁸ Eugene Duchesne, *Michel Iouriévitch Lermontov: Sa vie et ses œuvres*, (Paris: Plon-Nourrit, 1910), s. 306-307.

ötekileştirilmiştir.], *Korsar* (Korsan) [Trakya'nın barbarların (Türkleri kasederek) boyundurduğunda olduğunu söylemekteydi.], *Kallı* (Kanlı) [Mutlu bir molla İran halıları arasında, tembel tembel tütün dumanıyla nargilesini içmekteydi.], *İzmail Bey* (İsmail Bey) [*“Vahşidir bu vadilerin kavimleri... Onların tanrıları özgürlük, kanunları ise savaştır. Talan ve soygunlar arasında büyürler hep”* dizeleriyle başlayan bu doğru masalında babası tarafından askeri eğitim almak üzere Rusya'ya gönderilen Kabardey Prensi İsmail Bey'in öyküsü anlatılmaktaydı. Türklerle Ruslar arasında yapılan savaşa da katılan İsmail Bey başarılarından ötürü ödüllendirilmekteydi. Burada devşirme bir karakterin kahramanlaştırılma olgusu vardır. Fakat birkaç yıl sonra memleketine dönen İsmail Bey, Kaberdeylerin sürgün edildiği boş bir ülke manzarasıyla karşılaşır. Halkın bu zor döneminde yardımcı olmak için kardeşi Roslambek ile birlikte bir dizi çabaya girişir. Anavatanında işgalcilere karşı ulusal bir mücadelenin başladığını duyuran cesur prens direniş hareketine önderlik edip birçok Rus'u savaşıarak öldürür. İsmail Bey, bazı yabancılardan Rusya'dayken baştan çıkarıp terk ettiği bir kadın için O'ndan intikam alınacağını öğrenir. Şiirde Şehzade'nin yanında devamlı O'na bir şeyler öğreten Selim diye bir karakter vardır. Şiirin sonunda uzun zamandır İsmail'e âşık olan güzel Lezgin kadın Zara'nın Selim'in imajı/ çevresi altında saklandığı ortaya çıkmaktaydı. İki yıldır süren ve hala devam etmekte olan bu savaşın içinde Zara'nın hayali de istemsizce kaybolur ve sonrasında İsmail Bey arkadaşlarıyla otururken aniden acımasızca ateşlenen bir kurşunla öldürülür. Prens cesedini yas tutarak defin için hazırlayan dağlılar kefenlerken ilginç bir durum ile karşılaşır. Prens göğsünde bir Rus St. George haçı ve bir buklet sarı kadın saçı olan tılsımı bulurlar. İsmail Bey'in ikiyüzlü olduğunu düşünen kabiledaşları cesedini aşağılayarak kargalar ve vahşi hayvanlar parçasın diye bir yamaçtan atarlar. Bu şiirde Rus doğusundaki akut sosyal sorunlar kapsamlı bir şekilde anlatılmakla birlikte halkın vatan ve özgürlük için mücadelesi/ savaşı ulusal bir felaket olarak tasvir edilmekteydi. Yine de şair özgürlükleri için savaşan dağlılara birçok yerde sempatik bakmaktadır. Şiirin ana fikri insan toplumunun tarihsel gelişiminin geri döndürülemezliği ve buna bağlı olarak bireyin ruhsal gelişiminin geri döndürülemezliğidir. Ayrıca Kafkaslardaki ataerkil yaşam tarzı da eleştirilmiştir. Burada Rus hegemonyası örtük bir şekilde onaylanmaktadır. Hatırlayalım mitolojideki Titan Prometheus, Zeus tarafından ciğerleri kartalların yemesi için bir kayaya zincirlenmiş ve cezalandırılmıştır. Ruslardan Savaş bilimini öğrenip halkına getiren İsmail Bey'in de sonu bir kayalıkta olmuştur.], *“Hadji Abrek”* (Hacı Abrek) [Hikâyede kabilesinden dışlanan yaşlı bir Dağıstanlının Bey Bulat tarafından kaçırılan kızı Leyla'nın kurtarılması

için Hacı Abrek'in gönüllü olması anlatılmaktadır. Ancak Hacı Abrek, ihtiyarın kızını kurtarmayı aklından bile geçirmez asıl amacı kardeşini öldüren Bey Bulat'tan intikam almaktır. Bu yüzden hem Bey Bulat'ı hem de sevdiği Leyla'yı öldürür ve O'nun başını talihsiz yaşlı adama getirir. Bunu gören yaşlı adam da kahırdan ölür. Lermontov, "*Hacı Abrek*" figürü üzerinden Şarklıların kan davası olgusunu eleştirmektedir. Lermontov'un dünyasında medeni insanlar, aralarındaki sorunları düello ile çözmektedirler. Şiirin genelinde Hacı Abrek vahşi bir dağlı imajı çizmektedir. Şu dizeler ilginçtir: "*Cemaat Aulu çok zengindir, Onlar kimseye haraç ödemez, Duvarı el yapımı Şam çeliğidir; Camisi savaş alanındadır.*" Kafkasyalıların savaşmayı ibadet şeklinde görmeleri kastedilmektedir.], "*Aul Bastunji*" (Bastunci Aulu) [Gelenek tarafından kutsanmış kahramanlık ile iki kardeş arasındaki bir kadın yüzünden ortaya çıkan husumet ve intikam duyguları, aşk minvalinde Kafkasya'nın pastoral doğası eşliğinde anlatılır. Şiirde İslami gelenek, *Kur'an*'i bakış açısı ve fıkhi konulara da değinilmiştir.], *Beglets: Gorskaya Legenda* (Firari: Dağ Efsanesi) [Çerkez Harun'un cenk meydanından kaçması ve halkı tarafından dışlanması konu edinilmiştir. Harun'un bu durumu Peygamber ve *Kur'an*'dan kaynaklanan geleneklere bir ihanet/ sırt çevirme olarak görülmüştür. Şiir vatan ve özgürlüğün Kafkasyalılar için en değerli şeyler olduğunu kanıtlar niteliktedir. Devam eden olaylar fonunda ruhu Peygamber ve *Kur'an*'dan gittikçe uzaklaşarak yalnız kalan kaçağın romantik kişiliği oldukça hüznü gözükmektedir.] özellikle dikkate şayandır ayrıca *İblis, Mtsıri* [Gürcü Askeri yolundaki yerel manastıra hapsedilmiş (General Yermolov tarafından çocukken yakalanan) dağlı bir Beri'nin (Keşiş) hikâyesi anlatılmaktadır. Bir genç olarak er ya da geç manastırdan kaçacağına ve doğudaki kendi ülkesine kesinlikle bir yol bulacağına yemin eden Mtsyri'nin ruhuna tek bir şey yüklenir o da yalancı şahitliktir. Bir ara kaçan Mtsyri sadece üç gün boyunca özgür kalır. Ancak bu üç gün onun için özellikle önemlidir. Bu kadar kısa sürede çok az şey görmüştür. Kafkas doğasının güzelliğinde dere kenarında su dolduran Gürcü kadının bir kaplanla giriştiği mücadeleyi görmüştür. (Şiirin ana/ asıl süjesi Gürcü folklorundaki "*Genç Adam ve Kaplan*" dövüşmesi temasına dayanmaktadır.) Sonuçta yakınlarda bir yerde baygın bir şekilde tekrar yakalanan genç yine manastıra kapatılır. Kafkasya'nın yerlisi olan Mtsyri bir şekilde yabancı bir kültür tarafından farklı bir hayatı yaşamaya zorlanmıştır. Kendisini köle veya bir yetim gibi hissetmiştir. Bu şiiri Rusların sömürgeleştirdikleri halklara nasıl bir tahakküm kurduklarının yansıması şeklinde de okuyabiliriz.], *Moğol, Kutsal Topraklarda, Tamara, Anlaşmazlık* vb. içinde de Şark bir şekilde ötekileştirilerek yer

almıştır.¹³⁸⁹ Rus Edebiyatı'ndaki Kafkasya imgesini tartışan Topçu, Grossman'dan alıntılararak; "Kafkasya, Lermontov'un eserlerinde doğunun bir varyantı olarak düşünülür fakat bu Byron'ın ve Goethe'nin doğusu değil 'bizim doğumuzdur. İslam da Osmanlı Türklerinin, Mısır Memluklarının ve İspanyol Mağribîlerinin değil 'bizim İslamımız'dır," tesbitinin altını çizmiştir.¹³⁹⁰ Böylece Lermontov'un kendi ötekileştirdiği doğusunu yarattığını söyleyebiliriz. Lermontov'un *Zamanımızın Bir Kahramanı*¹³⁹¹ Romanı'ndaki batılı romantik ve sömürgeci Rus kahramanı Maksim Maksimich'in "Dağlılar... İyi halk, ama Asyalı işte!"¹³⁹² demesi ise bunun somut kanıtıdır. Lermontov'un yazınında "Asya" ile *Kafkasya* ve *Orta Asya* kastedilirken "doğu" kavramıyla daha çok *Arap*, *Fars* ve *Türk* (Osmanlı) [orta-doğu] coğrafyası özdeşleşmiştir.¹³⁹³ Klasik oryantalizmdeki; "geri kalmışlık", "despotluk" ve "barbarlık/ vahşilik"¹³⁹⁴ klişeleri zaman zaman her iki dünya için de kullanılarak Rusların bu bölgelerdeki emelleri ve uygulamaları meşru gösterilmeye çalışılmıştır. [Topçu, Rusların bu klişeleri sadece Asya için kullandığını varsaysa da Saidçi bir bakış açısıyla bakıldığında aksi yöndedir. Özellikle Lermontov ve Puşkin'deki Osmanlılar/ Farşlılarla ilgili değerlendirmelerdeki Harem tasvirleri, güncel hayat hep bu doğu despotizmine ve geri kalmışlığına ya da egzotizmine ilişkin göndermelerle doludur. Öyle ki bazen bir Türk bile bu durumdan şikâyet etmektedir.] Lermontov, siyasi ve sosyal yönden orta doğuya eleştirel baksa da din felsefesi açısından doğu ile yakından ilgilenmeye başlamıştı. 1840'ta yazılan *Valerik* şiirindeki bir pasaj:

"Hayatı kavradım; Bir Türk veya Tatar gibi kadere, her şey için çok minnettarım. Tanrı'dan mutluluk dileyemem. Ve sessizce kötülüğe katlanırım. Belki de Doğunun gökleriymi, beni Peygamberleri'nin öğretileriyle buluşturan. Üstelik hayat her vakit göçebeyken..."¹³⁹⁵

¹³⁸⁹ Mihail Yuryevich Lermontov, *Lermontov M. Yu. Polnoye Sobraniye Stihotvoreniy, Tom: I-II*, (Leningrad: Sovetskiy Pisatel' Leningradskoye Otdeleniye, 1989), s. 10-661.

¹³⁹⁰ Topçu (2016), *age.*, s. 225.

¹³⁹¹ Mihail Yuryevich Lermontov, *Zamanımızın Bir Kahramanı*, çev. Alhan Altan Araslı, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), s. 7.

¹³⁹² Topçu (2016), *age.*, s. 225.

¹³⁹³ Topçu (2016), *age.*, s. 248.

¹³⁹⁴ Topçu (2016), *age.*, s. 248.

¹³⁹⁵ Lermontov, Mihail Yuryevich. "Valerik", *Polnoye sobraniye sochineniy v 4 tomakh*. Tom 01. Stikhotvoreniya. Sbornik. Avtor: Mikhail Yur'yevich Lermontov. Pod obshchey redaktsiyey I. L. Andronikova, D. D. Blagogo, Yu. G. Oksmana. Podgotovka teksta i primechaniya E. E. Naydicha. Pereplet khudozhnika I. Zhikhareva. 1957. 54-60.

Kur'an bilgisinde kadere teslimiyet/ itaat olgusu Hz. Muhammed'in en önemli öğretilerinden birisiydi. Ayrıca *Valerik* şiirinde Şair'in doğu kültürüne ve İslamiyet'e ciddi şekilde alaka duyduğu görülmektedir. Kadercilikten yana tavır alan Lermontov'un Müslüman inançlarına sıcak baktığını da söyleyebiliriz. Yine *Zamanımızın Bir Kahramanı*'nda¹³⁹⁶ yaşanan dini/ felsefik bir tartışma esnasında Teğmen Vuliç basit bir kumarbaz olmasına rağmen “şans” yerine “kaderciliği” savunur. Savunduğu görüşün bakış açısı İslam inancı olarak da değerlendirilebilir. Ayrıca Vuliç, doğu ile yakın ilişkili bir karakterdir/ kişiliktir. Hikâyeye Müslüman görüşleri savunan bir Rus subayı dâhil etmek [her ne kadar gerçekte böyle bir şey pek mümkün olmasa da] kasıtlı olarak yapay bir durum yaratmak anlamına gelir. Ancak Vuliç'in, Türklerin egemenliği altındaki toprakların bir yerlisi olan ve açıkça ifade edildiği gibi şarklı görünümüne sahip bir Sırp olması bu açıdan zaten oldukça etkileyicidir. Kader ve Şans arasında nedensellik yönünden zıt bir ilişki vardır. Yaşantı olarak şansa tabi olup kaderi savunmak hareketsizlik ve acizlikten de kaynaklanmamaktadır. Batılı benmerkezci ve rasyonalite anlayışıyla “kader yok” “şans var” derken doğulu ise sadakatle arkaik bir geleneğe teslim olarak “kaçınılmaz kader” retoriğini savunur. Batılı tarzda yaşayıp doğu bilinciyle hareket eden bir Rus karakterinin ortaya çıkarılması yahut bunun varsayılması son derece ilginçtir. Fakat bu durum ruhun zayıflığının batıda ve doğuda eşit olarak egemen hale geldiği modern, yozlaşmış toplumların da karakteristiğidir. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında Rus edebi ve felsefi tartışmasında, *batı*- Rusya'nın antitezi şeklinde şekillenmiştir. Bu konuda Lermontov, Puşkin ve Griboyedov'a yakın bir pozisyon almıştır. Rusya bu yazarların görüşlerince eski Avrupa ile eski doğu arasında ortada bir şey olarak [hibrit kültür] tasavvur edilmekteydi. Lermontov, Rusya'nın bu arada kalmışlık halinde çoğunlukla *Yevgeni Onegin* ve *Peçerin*¹³⁹⁷ örneklerinde olduğu gibi Avrupa'nın mutluluğa susamışlığıyla doğunun barış arzusunun birleşmesi gereken kültürel kaynaşmayı görmekteydi.¹³⁹⁸

Lermontov'un şiirlerine baktığımızda kalabalık ve güçlü doğunun çöküş yaşadığı bir kompozisyonla karşılaşmaktayız. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girmesi, XVIII. yüzyıl kültüründe derin bir gerilemeye neden olmuştu. Orta Çağ'da çok sayıda dikkate değer bilim adamı, şair, tarihçi, coğrafyacı ve filozof yetiştiren Arap

¹³⁹⁶ Lermontov (2015), *age.*, s. 1-16.

¹³⁹⁷ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Yevgeni Onegin*, çev. Azer Yaran, (İstanbul: YKY, 2017), s. 2-18.

¹³⁹⁸ Vladimir Zaharov, (08.11.2013) “Lermontov i Vostok”, Literaturniy Klub OLRS “Glagol”, <https://olrs-glagol.ru/2724/lermontov-i-vostok/> adresinden erişildi, s. 7-8. [Erişim tarihi: 17 Şubat 2022].

Edebiyatı bu dönemde yenilikçi eserler çıkaramamıştı. Aynı gerilemeyi Türk Edebiyatı da yaşadı. XVII. yüzyıl Türkiye’inde sosyal ve politik sorunları hararetle tartışan seçkin şairler, tarihçiler, yazarlar ve hicivciler varsa da XVIII. yüzyılda durum değişmiş Türk edebi yaratıcılığı gittikçe çoraklaşmıştı. XIV-XVII. yüzyıllar arsında zirve olan Türk Mimarisi de düşüşteydi. [Artık batı üslubuna öykünen kamusal binalar ve köşkler yapılmamaktaydı.] Lermontov ve Puşkin’in eserlerinde bu dönemin Osmanlısına dair dinin gündelik hayata damga vurduğu, Orta Çağ geleneklerinin sürdürüldüğü özellikle de kadınların haklarından mahrum bırakıldığı, haremelerde hapsedildiği ve örtünmelerin meşrulaştırıldığı bir manzara görülmektedir. Aslında XVII ve XVIII. yüzyıllarda sosyal, ekonomik ve askeri sistemin bozulması nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgesel olarak parçalanmaya başladığı söylenebilir. Türkiye, Cezayir, Mısır, kuzey Afrika, Kızıldeniz’in Arap kıyılarından tüm Karadeniz bölgesine yani neredeyse tüm bölgeye, Lermontov’un *Anlaşmazlık* şiirinde verdiği çöküşle ilgili genel bir bakış hâkimdi. “*Kazbek*”in monologlarından birinde bir zamanlar güçlü Osmanlı İmparatorluğu’nun kaderini paylaşan Tahran’ın da adı geçmekteydi. Sosyo-ekonomik geri kalmışlık, İran’daki genel kültüre ve özellikle İran Edebiyatı’nın gerilemesine yol açmıştı. Orta Çağ’da İran kültürü; Firdevsi, Sadi, Hafız, Cami vd. gibi büyük düşünürler ve şairler yetiştirmişti. İranlı şairlerin, mimarların ve sanatçıların etkisi ülke sınırlarının çok ötesine geçmiş Kafkasya ve Küçük Asya dışında Orta Asya’dan Hindistan’a kadar yayılmıştı. Ancak XVIII ile XIX. yüzyıl İran edebiyatı, felsefesi ve güzel sanatlarında eski dönemdeki kadar yetenekli isimlerle neredeyse karşılaşmamaktadır.¹³⁹⁹ *Anlaşmazlık*’ın yazılmasıyla neredeyse aynı anda yayımlanan Lermontov’un *Beduin* (Bedevi) diye bir başka şiiri daha vardır. A. F. Smirdin’in hazırladığı fakat devletçe sansürlenmiş *Biblioteka Dlya Çteniya* [Okuma Kütüphanesi] 46. cildin I. sayısında çıkan *Bedevi* şiirinde Şair; “Bağdat Hükümdarı Elcezir’in ülkesinin [İslam Memleketi] yine dünyayı aydınlatan bir ışık olacak mı?” Sorusuna olumsuz yanıt verir: “... Hilafetin görkemi sustu; Arapların gücü unutuldu. Harun’un zamanı ise çoktan geçti... El-Hamra’nın salonu altındandır. / Ancak sessiz ve boş durur... Özgür bedevilerin kervanı fırtınalarda kaybolur...”¹⁴⁰⁰ Bu dizelerde ifade edilen şey Orta Doğu’daki İslam toplumlarının yaşadığı medeniyet krizidir. Orta Doğu’daki şarkın iki büyük imparatorluğunun [Osmanlı ve Pers] güçlerinin düşmesi ve bölgeyi kontrol etmede gittikçe zorlanmalarının temelinde; otokratik paşaların

¹³⁹⁹ S. N. Rostovskiy, I. M. Reysner, G. S. Kara-Murza ve B. K. Rubtsov, *Novaya İstoriya Kolonial’nih i Zavisimih Stran, Tom I*, (Moskva: Gosudarstvennoye Sotsial’no-Ekonomičeskoye İzdatel’sтво, 1940), s. 117-118.

¹⁴⁰⁰ Mihail Yuryeviç Lermontov, “Beduin”, *Biblioteka Dlya Çteniya, Tom. XLVI, Otx. I*, (St. Petersburg: V Tipografiya Eduarda Pratsa, 1841), s. 5-7.

boyunduruğu, iç çekişmeler, mali düzensizlikler, fanatik cehaletle tükenmiş halkın durumu dışında Asya'nın yegâne yeni iki heybetli hükümdarları olan İngiltere ve Rusya'nın sömürgeleştirme politikaları da bulunmaktaydı. Osmanlı ile İran'ı zayıflatacak ya da parçalayacak her türlü gelişme, Rusya ve İngiltere tarafından desteklenmekteydi. Dünya uygarlığının en eski alanı olan Orta Doğu; Avrupa ve Rusya'nın emperyalist eylemleri neticesinde geri dönülmez şekilde kanlı yıkımlarla sayısız suçun sergilendiği bir arenaya dönüşmekteydi. Fransız, İngiliz ve Rus silahlarının/ askeri kuvvetlerinin istikrarlı ilerlemesini kabul etmeye mahkûm olan çaresiz Orta Doğu, XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise neredeyse tamamen *Doğu Sorunu* çözülmüştü.¹⁴⁰¹

XIX. yüzyılın başından sonuna değin Orta Doğu'da sürekli bir savaş tiyatrosu sergilenmişti. 1803'te Müslümanların kutsal şehri *Mekke*, İngilizlerce desteklenen *Vahhabiler* tarafından alındı.¹⁴⁰² 1812-1813'te ise II. Mahmud'un görevlendirdiği Mısır Vilayeti'nin ilk Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa Hicaz Bölgesi'ndeki isyancıları temizleyerek Mekke ve Medine'yi tekrar geri almıştı.¹⁴⁰³ Sonraki yıllarda Kavalalı Sudan'ı fethetmiş, Osmanlı'ya *Mora İsyanı*'nı bastırmakta yardımcı olmuştu. 1827'de ise bu isyanı bastırmasına karşılık Padişah'tan Suriye ve Lübnan topraklarını istemiş verilmeyince de arkasındaki Fransız desteğine güvenerek isyan etmişti.¹⁴⁰⁴ Mehmet Ali Paşa'nın ayaklanmasını bastırmak için II. Mahmud, İngiliz ve Fransızlardan destek talebinde bulunmuş fakat geri çevrilince 1833'te Ruslardan yardım alarak *Hünkâr İskelesi Antlaşması*'nı [Rus Donanması'na Boğazları serbest hale getiren] imzalamak zorunda kalmıştı.¹⁴⁰⁵ Doğu'ya doğru yayılma yıllarında Rus kurmayları ve akademileri, Bonaparte'ın Mısır Seferi'nin ruhuna uygun olarak yeni savaş kavramında tam anlamıyla ustalaşmışlardı.[Kafkasya ve İran Seferleri] Ayrıca Rusların Kafkasya ve İran üzerindeki askeri güçleri ile diplomatik misyonları da daha etkili olmaya başlamıştı. [*Türkmençay Antlaşması* vb.] Fransa ve Rus hükümetleri arasındaki ilişkileri geliştirmek amacıyla bir seyahate [1820-24] çıkan Jean Francois Gamba, 1826'te yayımladığı *Voyage Dans la Russie Meridionale* kitabında Rus gücünün bölünmeden Asya ve Avrupa Türkiye'sinin içlerine çekildiğini belirtmişti.¹⁴⁰⁶ Bir Rus askeri ve yazarı olan Lermontov ise dünya

¹⁴⁰¹ Nuri Yavuz, "Şark meselesi açısından orta doğu gelişmeleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22/3 (2002), s. 89-98.

¹⁴⁰² Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), s. 78.

¹⁴⁰³ Ümit Hassan, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti, 1600-1908*, (İzmir: Cem Yayınevi, 1988), s.97.

¹⁴⁰⁴ Ömer İshakoğlu, *Modern Suriye Edebiyatı*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2021), s. 42.

¹⁴⁰⁵ Muhammed H. Kutluoğlu, *The Egyptian Question, 1831-1841: The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte*, (İstanbul: Eren Yayınları, 1998), s. 110.

¹⁴⁰⁶ Jean Francois Gamba, *Voyage Dans la Russie Meridionale*, (Paris: Trouve, 1826), s. 8.

siyasetinin 1830'lu yıllarındaki Rusya'nın batılı güçlerle [Fransa ve özellikle İngiltere ile] olan ilişkilerinden kaynaklanan ve keskin bir rekabete yol açan yeni özlemlerinin tamamen farkındaydı. Hindistan'a giden yolların kontrolü için İstanbul, Kahire ve Tahran gibi yerlerin ele geçirilmesi hem Rusya hem de İngiltere ve Fransa açısından çok önemliydi. XIX. yüzyılın ilk dönemindeki rekabetler nedeniyle *Doğu Sorunu* özellikle II. Mahmud ve Mehmet Ali Paşa mücadelesi ekseninde çetrefilli bir hale gelmişti. Lermontov, büyük devletlerin çıkar çatışmasından kaynaklanan bu durumun birazda kendi ülkesindeki endişesini/ tedirginliğini taşıyarak, *Çocuk Masalları* (1839)¹⁴⁰⁷ eserinde; “*Sultan yeni Mısır’la anlaşma yaptı mı? / Thiers ne dedi ve neyi dedi Thiers! / Sis sarmadan tüm politikacıları*”¹⁴⁰⁸ ifade etmişti. Şiirdeki Louis Adolphe Thiers, dönemin Fransa’sındaki milliyetçi görüşleriyle tanınan bir devlet adamıydı. Rusya ile Osmanlı arasında bir savunma anlaşması imzalanmış olması Rusya’nın Orta Doğu’daki çıkarlarına bir adım daha yaklaşması demekti. Lermontov’un deyişinden de anladığımız gibi XIX. yüzyılda Rusya’nın Orta Doğu ile direkt teması *Mısır Meselesi* ve İran’a doğru yayılması neticesinde ortaya çıkmıştı.¹⁴⁰⁹

Kafkasya’daki olayların ve Asya’ya daha fazla saldırı olasılıklarının teorik olarak inşa edildiği ülkenin zihinsel ve hükümet merkezi olan St. Petersburg’daki dönemin siyaset ve edebiyat çevrelerinde, dergileri ile gazetelerinde Doğu teması sıklıkla tartışılmaktaydı. Bir keresinde Lermontov, arkadaşı Andrey Krayevskiy’e çıkardığı *Oteçestvenniye Zapiski* dergisinin [Vasilij Jukovskiy, Vladimir Odoyevskiy, Denis Davudov, Mihail Pogodin, Stepan Şevyrev, Mihail Dmitriyev, Aleksey Homyakov, Sergey Aksakov i Vladimir Sollogub, İvan Panayev, Fedor Korf vb. yazı yazdığı] poetikasını onaylamadığını ve birlikte yeni bir dergi kurmayı hayal ettiğini önererek söylemişti. Yazar bu konudaki görüşlerini 1841’de Krayevskiy’e; “*Kendi bağımsız hayatımızı yaşamalı ve özgünlüğümüzü evrensele taşımalıyız. Neden hepimiz Avrupa’ya ve Fransızlara elimizi uzatıyoruz? Asyalılardan çok şey öğrendim. Başlangıçta hem Asyalılar hem de bizim için hâlâ çok az anlaşılan/ tanıdığımız Asyalı dünya görüşünün gizemlerine nüfuz etmek istiyorum. Ama inan bana, Doğu’da zengin ifşaatlar var!*”

¹⁴⁰⁷ Mihail Yuryeviç Lermontov, “Skazki Dlya Detey”, *Lermontov M. Yu. Polnoye Sobraniye Stihotvoreniy v 2 Tomah*, Leningrad: Sovetskiy Pisatel’ Leningradskoye Otdeleniye, 1989, s. 596.

¹⁴⁰⁸ Lermontov (1989), *age.*, s. 596.

¹⁴⁰⁹ Yaşar Demir, “XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon’un Mısır’ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum”, *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/(5), (2013), s. 130-146.

diyerek ifade etmiştir.¹⁴¹⁰ Bu söylem Lermontov'un geç dönem eseri *Saşka*'da; “*İnanç aramıyorum. Ben bir peygamber değilim. Ruhum Doğuya talip olsa da...*” şeklinde yenilenmiştir.¹⁴¹¹ Yazarın eserlerindeki doğu motifleriyle oryantalizm etkisinin akut bir ilgiden çok O’nu daha fazla tanımaya ve anlamaya yönelik bir tutum olduğunu belirtmeliyiz. Puşkin ve Lermontov örnekleri her ne kadar Edward Said metodolojisinden hareketle söyleyebileceğimiz Lord Byron, Victor Hugo ve Goethe’nin açtığı yolda ilerlediklerini gösterse de kendi nev-i şahıslarına müşahhas bir çizgideki oryantalistik [Ruslara özgü] biçimlerini yarattıkları gerçeğini de görmemize engel değildir. Oryantal üslubun az bilinen örneklerinden birisi de Aleksey Stepanovich Khomyakov’un 1830’da *Moskova Bülteni*’nde yayımlanan *Sone*’si şöyledir:

“Eski Sarayın bahçelerinin ve duvarlarının gölgesinde, / Kandillerin parıltısı ve canlı suların gürültüsüyle, / Padişah oturdu, genç güzellerin kalabalığı arasında lüks bir şekilde dinlenerek. / Düşüncelerindeydi, başını sallayan rüzgârda taze çınar, sessizce/ Kokulu kırmızı güller arasında içini çekerken/ Ve ayın boynuzu gece yıldızların evindeydi...”¹⁴¹²

Homyakov, bu sonesinde Şarklı Padişah’ın devleti yönettiği mekân olan sarayını özellikle genç güzellere vurgu yapacak şekilde tasvir etmektedir. Ayın boynuzu ayın hilal halidir ve İslam toplumlarına bir gönderme içermektedir. Yine A. Podolinskiy’nin “*Gururlu hükümdarın sevgilisi/ Harem bahçelerinde gezer/ Görkemli giysilere bürünerek/ Yakutla taçlandırılmış bir başlıkla...*”¹⁴¹³ dizelerinde de Padişah; sevgili ve harem motifleriyle birlikte anılmıştır. Bu iki örnekten anladığımız kadarıyla XIX. yüzyıl Rus şiirindeki Oryantalizm akımının en popüler konularından birisi de *Harem* idi. Harem bu yazar ve şairler için bilinmeyen bir dünyanın [orta doğuya özgü eril iktidar] içindeki erotik kadınlarının [dişi] fantezilerle süslü egzotizminin yansıyan görüntüsü yahut imgesiydi. Sarayın ihtişamıyla gözü kamaşmış sanatçıyı padişahın mutlak iktidarı kadınları hapseden bir güce dönüştüğü anlayışına sevk etmekteydi.¹⁴¹⁴ Rus Edebiyatı’nda

¹⁴¹⁰ Pavel Yelisseyeviç Şçegolev, *Lermontov: Vospominaniya, Pis'ma, Dnevnik*, Moskva: Direkt Media, 2016, s. 634.

¹⁴¹¹ Mihail Yuryeviç Lermontov, *Saşka*, Moskva: Litres, 2017, s. 108.

¹⁴¹² Boris Nikolayeviç Romanov, *Aleksey Stepanoviç Homyakov*, Moskva: Russkiy Mir, 2007, s. 56.

¹⁴¹³ A. Podolinskiy, *Povesti i Melkiye Stihotvoreniya, Tom. II*, St. Petersburg: V tip. A. Smirdina, 1837, s. 134.

¹⁴¹⁴ Kemal İskender, (Mayıs 2019) “Oryantalizm ve Harem”, *YKY Sanat Tarihi Konuşmaları*, <https://kitap.ykykultur.com.tr/etkinlikler/oryantalizm-ve-harem?date=6.5.2019> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 21 Şubat 2022].

yerel renklerin hâkim olduğu orta doğu tasvirleri de vardır. Lukyan Yakuboviç'in *İran* (1831) şiirine bakılabilir:

“Şanslı İran! Ateşten yansıyan gökkuşağı güzelliğin. Topraklarındaki çiçekler ve gökyüzü ebediyen saf. Demek ki seni sevdi Allah. Dünyanın gözlerindeki padişah, Doğunun incisiydi İran. İşte İslam'ın arslanı, Peygamberin kılıcı! Nefesinde bir amberin kokusu. Defne ve mersin ile aleo soluyan. Buradadır güle nağmeleyen bülbül. Ve aşkın ateşinde yanan şair.”¹⁴¹⁵

Şiirde İran, pastoral şekilde övülmekte ve ülkenin eski dönemdeki savaşçı hasletlerine dikkat çekilerek Hafız'ın anlayışındaki Doğu tasavvuru ile ilişki kurulmaktadır. Bu durum Yahya Kemal'in *Rindlerin Ölümü*'deki masalsı ifadelere benzemektedir: “Hafız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış; Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle. Gece; bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış...”¹⁴¹⁶

Rus Edebiyatı'ndan romantik ve realist görüşleri ile tanınan yazarlar içinde doğu konusuyla ilişkili olarak; Aleksandr İzmaylov'un *İbrahim ve Osman* [Voltaire'in aydınlanma etkilerini taşır.], İvan Kozlov'un *Kırım Soneleri* [Mickiewicz tercümesidir.], Vasiliy Jukovskiy'nin *Goethe, Schiller, Byron ve Şehname Çevirileri*, Aleksandr Griboyedov'un *Kırım, Kafkasya ve İran Hakkında Seyahat Notları*,¹⁴¹⁷ *Seyahat Notları ve Mektuplar, Bilinmeyene, Gürcü Gecesi*,¹⁴¹⁸ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy'nin *Umut Fırkateyni*,¹⁴¹⁹ *Ammalat-Bey*,¹⁴²⁰ *Molla-Nur*,¹⁴²¹ *Korkunç Talih*,¹⁴²² *Saldırıları*,¹⁴²³ *Teğmen Belozor*¹⁴²⁴ vb. [Dağıstanlılar ve Kafkasya'daki Türkler hakkında son derece şiddetli Byron duygularına/ intibalarına sahiptir.], Wilhelm Karloviç von Kuchelbecke'in

¹⁴¹⁵ Nazima Mecida ed Deyravi ve Lukyan Yakuboviç, “İran”, *Koran i Prorok [Hz.] Mukhammed v Russkoy Klassicheskoy Poezii*, (St. Petersburg: Fond İssledovaniy İslamskoy Kul'turi, 2011), s. 44.

¹⁴¹⁶ Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), s. 54.

¹⁴¹⁷ A. S. Griboyedov, *O Kavkaze i Persii. Puteviye Zametki, Pis'ma* / A. S. Griboyedov. - Moskva: Izdatel'stvo Yurayt, 2023.

¹⁴¹⁸ A. S. Griboyedov, *Puteviye Zametki i Pis'ma, The travel notes and letters* / A. S. Griboyedov; v perevode Meri Khobson. - Moskva: Russkaya shkola, 2017, s. 14.

¹⁴¹⁹ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Fregat «Nadejda»*, Moskva: Strelbytskyy Multimedia Publishing, 2011, s. 1-2.

¹⁴²⁰ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Ammalat-bek*, Moskva, 1831.

¹⁴²¹ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Mulla-Nur*, Moskva, 1835-1836.

¹⁴²² Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Straşnoye Gadaniye*, Moskva, 1831.

¹⁴²³ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Nadejdi*, Moskva, 1824.

¹⁴²⁴ Aleksandr Bestujev-Marlinskiy, *Tatenant Telazaur*, Moskva, 1831.

Seçilmiş İşler,¹⁴²⁵ Aleksandr Fomiç Veltman'ın *Firari*,¹⁴²⁶ *Gezgin*,¹⁴²⁷ Kozma Prutkov'un *Pervasisiz Türk*,¹⁴²⁸ Fedor Tyutçev'in *Rusya ve Batı*,¹⁴²⁹ Aleksandr Polejajev'in *Erpeli ve Çir-Yurt*,¹⁴³⁰ *Nargile*,¹⁴³¹ Nikolay Gogol'un *Arabeskler*,¹⁴³² *Taras Bulba*,¹⁴³³ Nikolay Ogarev'in *İtirafı*,¹⁴³⁴ İvan Turganyev'in *Rudin*,¹⁴³⁵ *Arafesinde*,¹⁴³⁶ Fyodor Dostoyevski'nin *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları*,¹⁴³⁷ *Bir Yazarın Günlüğü*,¹⁴³⁸ Mirra Lohvitskaya'nın *Doğu Yolunda*,¹⁴³⁹ *Prens İsmail*, *Prenses Svetlana ve Yakışıklı Cemal'in Hikâyesi*,¹⁴⁴⁰ Lev Tolstoy'un *Hacı Murat*,¹⁴⁴¹ *Kafkas Mahkûmu*,¹⁴⁴² *Kazaklar*,¹⁴⁴³ *İtirafı*,¹⁴⁴⁴ *Sivastopol Hikâyeleri*¹⁴⁴⁵ ve *H. Muhammed*¹⁴⁴⁶ eserleri zikredilebilir.

Kont Lev Nikolayeviç Tolstoy (1828-1910), XIX. yüzyılın sonlarında sadece batıda değil doğuda da büyük bir teveccüh ve sevgiyle karşılanan bir Rus yazardı.¹⁴⁴⁷ Doğu'da popüler olmasında doğu dünyasının tanınmış manevi liderleriyle [Hindu Mahatma Gandhi, Mısırlı Muhammed Abduh vb.] aktif yazışmalarının yanı sıra fikirlerinin Müslüman basında hem Arapça-Farsça hem de Türkçe'de tartışılarak yer almasının önemli rolü vardı. Tolstoy, geleneksel Hristiyanlığı eleştiren; [Anarşist ve

¹⁴²⁵ Wilhelm Karloviç von Kuchelbecke, *İzbrannıye Proizvedeniya*: V 2 t. - M.; L., 1967.

¹⁴²⁶ Aleksandr Fomiç Veltman, *Beglets. Povest' v Stihah*. 1-ye izd. M.: N. Glazunov, 1831. - VIII, 65 s. 2-ye izd.: *Beglets. Povest' v stihah*. M.: V tip. A. Semon, 1836. s. 74.

¹⁴²⁷ Aleksander Fomiç Veltman, *Strannik: V 3 Çastyah*. M.: Tip. S. Selivanovskogo, 1831-1832, s. 6.

¹⁴²⁸ Kozma Prutkov, *Oprometçiviy Turka, ili: Priyatno li bit' vnukom?*, Moskva, 1863, s. 1-2.

¹⁴²⁹ Fedor Tyutçev, *Rossiya i Zapad, zadumannogo im pod vpečatleniyem revolyutsionnih sobitij 1848-1849 gg. Pozdneye, uje v Rossii napisal stat'yu «O tsenzure v Rossii» (1857)*, s. 5.

¹⁴³⁰ Aleksandr Polejajev, *Erpeli i Chir-Yurt. Dve poemı*. - M., 1832, s. 8.

¹⁴³¹ Aleksandr Polejajev, *Kal'yan*. M., 1833. 2-ye izd.; M., 1836. 3-ye izd. M., 1838. s. 5.

¹⁴³² A. Ye. Kruçenih, *Arabeski iz Gogolya / Aleksey Kruçenih*; [Predisl.: Sergey Sitov] Otd. Jivopisi i grafiki Yeys. ist.-krayev. Muzeya. - Yeysk: B. i., 1992, s. 4.

¹⁴³³ N. V. Gogol', *Taras Bul'ba* / İzd. Podgot. Ye. İ. Prohorov, N.L. Stepanov; Akad. Nauk SSSR. - Moskva: İzd-vo Akad. Nauk SSSR, 1963, s. 78.

¹⁴³⁴ N. P. Ogarev *Storona Moya Rodimaya*: [Stihi: Dlya ml. Şk. Vozrasta] / N. P. Ogarev; Hudoj. A.N. Azemşa. - M.: Sov. Rossiya, 1982, s. 88.

¹⁴³⁵ İvan Turganyev, Turgenev I. S. *Zapiski Ohotnika; Rudin*: [Roman] / I.S. Turgenev. - Leningrad: Lenizdat, 1979, s. 2.

¹⁴³⁶ İvan Turganyev, Turgenev I. S. *Nakanune*: [Roman] / I. S. Turgenev. - Kaunas: Şviyesa, 1981, s. 7.

¹⁴³⁷ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları*, (çev. Ergin Altay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), s. 17.

¹⁴³⁸ Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Bir Yazarın Günlüğü*, I- II Cilt, (çev. Kayhan Yükseler, İstanbul, YKY, 2017), s. 10.

¹⁴³⁹ Mirra Lohvitskaya, *Na puti k Vostoku*. Dramatiçeskaya poema, Moskva, (1897), s. 16.

¹⁴⁴⁰ Mirra Lohvitskaya, *Skazka o Printse İzmaile, Tsarevne Svetlane i Djemali Prekrasnoy*, Moskva, (1902), s. 79.

¹⁴⁴¹ L. N. Tolstoy, *Hadji-Murat*: Povesti: [Dlya detey] / L.N. Tolstoy; [İl. A. Lyaşenko]. - M.: Sov. Rossiya, 1988, s. 12.

¹⁴⁴² L. N. Tolstoy, *Kavkazskoy Plennik* / L. N. Tolstoy; per. G. Fedorova. - Syktyvkar: Komi kn. izd-vo, 1953, s. 40.

¹⁴⁴³ L. N. Tolstoy, *Kazaklar*, çev. Mazlum Beyhan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), s. 3.

¹⁴⁴⁴ L. N. Tolstoy, *İtirafı*, çev. Orhan Yetkin, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), s. 9.

¹⁴⁴⁵ L. N. Tolstoy, *Sivastopol Öyküleri*, çev. Ergin Altay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), s. 16.

¹⁴⁴⁶ L. N. Tolstoy, *H. Muhammed Tolstoy'un İslam Peygamberi ile İlgili Kayıp Risalesi*, (İstanbul: Çalıkuşu Kitap, 2022), s. 10-12.

¹⁴⁴⁷ I. A. Bunin, *Osvobojdeniye Tolstogo, Sobr. Soç. v VI T.*, Moskva: Hud. Lit., 1988, s. 3.

Nihilist sayılabilecek bir şekilde soyluluktan kaynaklanan tüm servetini köylülere bağışlamıştı. Otoriteyi reddederek Tanrı'nın egemenliğinin içimizde bulunduğunu söylemişti.] kendine özgü dini ve etik bir sistemi savunan görüşleriyle eğitimci bir filozof olarak da bilinmekteydi.¹⁴⁴⁸ Tolstoy'un doğu düşüncelerini yaşadığı dönemin konjonktürü de belirlemişti. Yazarın yaşamının sonu batılı güçlerin doğuda hızla yayılmasının damgasını vurduğu emperyalizm çağının gelişmeleriyle çakışmıştı. Fetih ve sömürge soygunu savaşlarını şiddetle kınayan Tolstoy, köleleştirilmiş halklara derinden sempati beslemişti. Şarklılara yardım edemedi fakat onları eserlerinde savunmuştu. Kötülüğün şiddetine sessizce direnmeyi vaaz etmesine rağmen ezilen Asya ve Afrika halklarını tecavüzcülere boyun eğmemeye çağıran, sömürge karşısında diğer milletlerin mücadelesini destekleyen birçok makale yazmıştı.¹⁴⁴⁹

Yazarın doğu ilgisi çocukluk dönemlerinde başlamıştı. 1910'da gençliğinden itibaren O'nu etkileyen ve hayatına yön veren on kişilik bir liste yapması istendiğinde sekreteri Duşan Petroviç Makovitsky'nin günlüğüne: “*Epikür, Marcus Aurelius, Socrates, Platon, Budha, Konfüçyüs, Lao-Tze, Krişna, Assisili Francesco, [Hz.] Muhammed*” isimlerini yazmıştı.¹⁴⁵⁰ 1844'te genç Tolstoy, İmparatorluk Kazan Üniversitesi Felsefe Fakültesi *Doğu Dilleri Bölümü*'ne kaydolmuştu. [İki sömestr okuduktan sonra Hukuk Fakültesine geçmiştir.] Buradayken ünlü Şarkiyatçı Mirza Kazem-bek rehberliğinde Arapça ve Türkçe öğrenmiş ayrıca S. Nazaryants- Lambros'tan ise Firdevsi, Rumi, Sadi, Hafız ve Cami gibi yazarlara ait Farsça'dan çeviriler görmüştü.¹⁴⁵¹ Kazan'dan ayrıldıktan sonra ailesinden kalan mirasla Yasnaya Polyana'daki mülküne yerleşen yazar bir süre şairlere ve yazarlara özgü şekilde bohem yaşadı. [Buradaki köylülerle olan ilişkisi üzerinden Kafkasya'daki kırsal yaşamı daha sonra *Utro Pomeşçika* (Toprak Sahibinin Sabahı) hikâyesinde anlatmıştır.¹⁴⁵² Bu eserin ana izleği ise serflik var olduğu sürece her iki tarafın asla yakınlaşamayacağı olgusudur.¹⁴⁵³ “1851 yılında, üzerinde derin etkiler bırakacak olan Kafkasya'ya gitti. Kafkasya'da bir askerî okula devam ederken 1853'te Osmanlılara karşı savaşmak üzere

¹⁴⁴⁸ G. L. Rustamzode, *Filosofiya Vostoka v Tvorçestve L'va Tolstogo*, Mir Sovremennoy Nauki, №4, 2012, s. 9.

¹⁴⁴⁹ Dilyara Zülfigar gızı Gacueva, *L. N. Tolstoy i Vostok*, Bakû: Mutarjim, 2010, s. 4.

¹⁴⁵⁰ Boris Nikolayeviç Tarasov, *Paskal'*, Moskva: Molodaya Gvardiya, 2006, s. 318.

¹⁴⁵¹ Rustamzode (2012), *age.*, s. 10.

¹⁴⁵² L. N. Tolstoy, «*Utro pomeşçika*»- povest' L'va Nikolayeviça Tolstogo 1856 goda. Proizvedeniye nosit avtobiografiçeskiy karakter i yavlyayetsya opublikovannoy çast'yu «Romana russkogo pomeşçika». Vpervıye bilo opublikovano v dvenadtsatom nomere jurnala «Oteçestvenniye zapiski» za 1856 god. s. 1-8.

¹⁴⁵³ Lev Tolstoy, “*Utro Pomeşçika*”, *Jurnala «Oteçestvenniye Zapiski»*, No:12, 1856, Tolstoy L. N. Sobraniye Soçineniy v 22-T. II Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1979, s. 322-372.

görev aldı. 1854'te Kırım ordusuna atandı ve Kırım Savaşı'na katıldı. 1856 yılında ordudaki görevinden ayrıldı.”¹⁴⁵⁴ Tolstoy'un yaşamından otobiyografik izler taşıyan ve kendisinin yetenekli bir yazar olduğunu ispatlayan ilk eseri *Detstvo* (Çocukluğum) 1852'de *Sovremennik*'te yayımlanmıştı.¹⁴⁵⁵ Kafkasya'da iki yıl kalan Tolstoy, Çeçenya'dayken kuzey Kafkasya İmamı Şeyh Şamil'in önderliğinde gerçekleşen Çeçen-Rus çatışmalarına da katılmıştı.¹⁴⁵⁶ Buradaki hayatın tehlikelerine maruz kalan yazar bir ara doğu dillerinden olan Kumukça'yı da öğrenmişti.¹⁴⁵⁷ Yazar tutmuş olduğu *Günlüğü*'nde Kafkas dönemine dair “*acılı ve güzel bir zaman*” olarak nitelendirerek ne öncesinde ne de sonrasında böyle bir düşünce yüksekliğine asla ulaşmadığını belirterek “*ve o zaman bulduğum her şey sonsuza kadar benim inancım olarak kalacak*” diye yazmaktadır.¹⁴⁵⁸ Osmanlı ve Rusya arasında Kırım Savaşı patlak verince yazar bu harbe katılmıştır. Kafkasya'nın görkemli doğası, savaşan tarafların yaşamı ve gelenekleri, Dağlıların ruhu, İslami konular, Kırım Müslümanları, Kazaklar, kan davası vb. hakkında bilgileri artan Tolstoy bu birikimini özellikle *Kazaklar*, *Baskın*, *Kafkas Tutsağı*, *Ormanın Kesimi*, *Hacı Murat* ve *Sivastopol Hikâyeleri*'nde (Kazaki, Nabeg, Kavkazskiy plennik, Vyurubka lesa, Khadzhi Murat i Sevastopol'skiye rasskazy) yaratmış olduğu karakterlere taşıdı. Özellikle *Hacı Murat*'ta Şeyh Şamil ve I. Nikola'nın halka uyguladığı despotizm eşit olarak açığa/ ortaya çıkmaktadır. Hikâyede Tolstoy, mücadele cesaretini, direnişin gücünü ve yaşam sevgisini yüceltmıştır. Bu eserindeki tecrübeye dair günlüğüne “en zıt iki şeyin yani savaş ve özgürlüğün çok garip ve şiirsel bir şekilde birleştiği bu vahşi toprağa âşık oldum” notunu kaydetmiştir.¹⁴⁵⁹ Hacı Murat'ın giriş bölümündeki şu pasaja bakılabilir:

“Her birinden birer tane kopardığım çiçekleri kocaman bir demet yapmış, eve dönüyordum. Yol boyunca uzanan hendeğin dibinde, kan kırmızısı renkte iyice açmış bir devedikeni gördüm. Bizde bunlara “tatar” derler. Ekinler biçilirken orakçılar bunları kesmemek için özel gayret gösterirler.

¹⁴⁵⁴ Lev Tolstoy, *Hız Muhammed*, çev. Arif Arslan, (İstanbul: Karakutu Yayınları, 2005), s. 18.

¹⁴⁵⁵ Lev Tolstoy, “İstoriya Moyego Detstva”, *Sovremennik*, Tom XXX5, No: 9, St. Petersburg: V Tipografia Eduarda Pratsa, 1852, s. 5.

¹⁴⁵⁶ M. V. Şadskaya, “Lev Nikolayeviç mnogo rasskazival o voyne”, *Voyenno-İstoričeskiy Jurnal*, No:6, 2015, s. 56.

¹⁴⁵⁷ Lev Tolstoy, (2017) *Dnevnik 1847-1854 gg.* Tetrad' G. Mart- May 1851 g.. tolstoy.lit-info.ru adresinden erişildi, s. 11. [Erişim tarihi: 23 Şubat 2022].

¹⁴⁵⁸ N. K. Gudziy, *Lev Tolstoy: Kritiko-Biografičeskiy Oçerk*, Moskva: Hudoj Lit., 1960, s. 14.

¹⁴⁵⁹ A. N. Polosina, “Lev Tolstoy o Voyne”, *Prosvetitel' i Romantik. Pamyati Professora Moskovskogo Universiteta A. A. Smirnova (1941-2014)*, Sbornik Statey, Moskva: Nestor-İstoriya, 2019, s. 298.

Kazara kesilmişse bile, başak demetinin içinden çekip çıkartılarak atılır...¹⁴⁶⁰

Burada başak demeti içerisinden çıkarılıp atılması gereken devedikeni metaforu ile eskiden Şeyh Şamil'in sağ kolu olan sonraları ise aralarındaki kan davası ve düşmanlık nedeniyle öldürülmekten çekinerek Ruslara katılan/ iltica eden *Hacı Murat* kastedilmektedir. Romanın akışında Şeyh Şamil'in O'na uyguladığı despotizm ve şiddet eleştirilmektedir. Ancak gerçekte Tolstoy'un anlattığının [Çarlık resmî belgelerine ve sansasyonel yayımlarına dayanarak] aksine Şamil'in nayibi olan Hacı Murat, bizzat Şeyh tarafından ayaklanmaları organize etmesi için Rus saflarına [Kaytag ve Tabasaran gönderilmişti. Şura ile Derbent yakınlarındaki Buynak'ta bir baskında oranın ahalisinden Şahvali'yi öldürüp karısı ile çocuklarına fidye için el koymuştu. Baskın ve yağma olaylarından rahatsızlık duyan yerel halk ise Hacı Murat'ı Şamil'e şikâyet etmişlerdi. Şamil, yaptığı işleri tasvip etmeyerek, zavallı bir kadına ganimet diye el koyan ve aç gözlülükle suçladığı Murat'ı naiplikten de men etmişti. Aralarındaki husumet artınca Hacı Murat Ruslara sığınmak mecburiyetinde kalmıştı. Şeyh Şamil'in İslam Şeriatı'na bağlı Nakşibendilik çerçevesindeki müritlik öğretisi İslami esaslardan olan hak ve adalet kavramlarına sıkı sıkıya bağlıydı. [Müslüman bir adamı katledip karısına el koyma İslam Şeriatı'na uygun bir davranış değildir.] Hacı Murat, O'nun bir müridi olmasa da "kâfir" Ruslar karşısında azatlık ruhuyla ateşlenen gavza anlayışının takipçisiydi. [On yıl boyunca Ruslarla savaşmıştı.] Fakat Ruslara sığındıktan sonra Rus ajanlarının O'nu kullanarak imamlık ve haleflik hususunda bir tartışma başlatmaları ve fitne/ fesat yaymaları sonunu hazırlamıştı. Hatasıyla sevabıyla ve zaaflarıyla Hacı Murat, Kafkas direnişinin sembol bir kişiliğiydi.¹⁴⁶¹ Tolstoy, bir Rus kalesinde tutsak hayatı yaşarken buradan kaçıp dağlara sığınan Hacı Murat'ın sonunu bakın nasıl anlatmıştır:

"Hacı Murat ve adamlarının ölüsü Hacı Ağa, Ahmed Han, Kargenov ve milisleri tarafından dört bir yandan sarılmıştı. Şimdi barut dumanı içindeki korulukta, coşku içinde başarılarını kutluyorlardı. Silah patlamalarının ürkütüp susturduğu bülbüller de yeniden şakımaya başlamıştı. Birinin sesi

¹⁴⁶⁰ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Hacı Murat*, çev. Ayşe Yılmaz, (İstanbul: Karizma Yayınları, 2005), s. 6.

¹⁴⁶¹ Yılmaz Nevruz, "İmam Şamil'in Naibi Hunzakhlı Hacı Murat", *Vakanuvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, (November 2017), s. 343-378.

oldukça yakından geliyordu. İşte, sürülmüş tarlanın ortasında ezilmiş olan dededikenini bana bu ölümü hatırlatmıştı...”¹⁴⁶²

Kafkasya’yı sömürgeleştirmekte olan yeni düzen işine yaramayacak hale geldiğinde kendi saflarına kattığı müttefiklerini bile gözünü kırpmadan cezalandırmıştır. Tolstoy bu eserinde hem Şarklı Müslüman kavimlerin idarecilerini hem de kendi yöneticilerini despotik bir şekilde tasvir etmiştir. Genellikle ekili olmayan alanlarda yetişen dededikenini vahşi bir bitkidir fakat yine de kendi başına bağımsız büyümesinden ziyade bir saygıyı ve hürmeti hak eder. Kafkasya ve Kırım’daki tarlalarda istemsizce yetişen dikenler ise Rus Seferleri neticesinde ezilmiş ve yok edilmiştir. Kafkasya ve Kırım macerası yaklaşık dört yıl süren Tolstoy savaşın yıkım ve şiddetinden dolayı askerlik vazifesinden ayrılmış ve Moskova’ya dönmüştür.¹⁴⁶³

1862’de depresyondan muzdarip olan Tolstoy, doktorların tavsiyesi üzerine Samara Guberniya’sına bağlı bir Başkurt çiftliği olan Karalık’a, o zamanların yeni ve moda olan kımız tedavisi yöntemiyle tedavi edilmeye gitmişti.¹⁴⁶⁴ Kendisini karşılayan dönemin Avrupalı ve seküler tarzlı üst düzey Rus yöneticilerin [dayanamadığı için] tesisleri yerine yerel halkla kaynaşmayı tercih etmiştir. Burada Tolstoy doğululara özgü bir Başkurt göçebe Yurdu’nda [Çadır ev] kalmış, kuzu yiyip güneşlenerek kımız ve çay içmiş ayrıca Başkurtlarla dama oynayarak eğlenmiştir. Türkistan’da bir buçuk ay kalmıştır. Başkurtlara ikinci ziyaretini *Savaş ve Barış*’ı¹⁴⁶⁵ yazdığı sırada yani 1871’de yapmıştır.¹⁴⁶⁶ Buradaki izlenimleri hakkında şöyle yazmaktadır: “*Melankoli ve kayıtsızlık geçti, kendimi İskit devletine girdiğimi hissediyorum ve her şey ilginç ve yeni... Çok yeni ve ilginç: Herodot kokan Başkurtlar ve Rus köylüler... Köylerdeki insanların özellikle sadeliği ve nezaketi güzel.*”¹⁴⁶⁷ Samara Trans-Volga Bölgesi’nin doğası ve taze kımızın verdiği dirilik/ aydınlanma ile 1877’de tamamladığı ünlü *Anna Karenina* romanının birçok bölümünü burada yaratmıştı.¹⁴⁶⁸ Kirill Vladislavoviç Anisimov, “Yırtık bir kibitka

¹⁴⁶² Tolstoy (2005), *age.*, s. 157.

¹⁴⁶³ L. N. Tolstoy, *Rubka Lesa*, Rasskaz yunkera (1978), s. 55-93.

¹⁴⁶⁴ G. V. Segalin, “Evropatologiya Ličnosti i Tvorčestva L. Tolstogo”, *Evropatologii*, Vıpusk: 3-4, Tom: 5, (1930), s. 7.

¹⁴⁶⁵ L. N. Tolstoy, *Savaş ve Barış- 2 Kitap*, çev. Tansu Akgün, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016), s. 10-14.

¹⁴⁶⁶ P. V. Basinskiy, *Lev Tolstoy: Begstvo iz Raya*, Ye. Şubina (Gl. Red.), Moskva: Izdatel’sтво AST, 2018, s. 254.

¹⁴⁶⁷ Valeriy Erofejev, (2012), “Zavoljskaya Jizn’ L’va Tolstogo”, <http://gubernya63.ru/Lichnost-v-istorii/famous/zavolzhskaia-zhizn-lva-tolstogo.html?template=95> adresinden erişildi, s. 11. [Erişim tarihi: 24 Şubat 2022].

¹⁴⁶⁸ L. N. Tolstoy, *Anna Karenina*- Hasan Ali Yücel Klasikleri, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), s. 6.

[keçe çadır] ile Tavuklar ve nazik Başkurtlar arasında L. N. Tolstoy, Avrupa oryantalizmini tersine çeviriyor (Baskurt bozkırlarında yaratıcılık yaşamı ve yaşam yaratımı)” isimli makalesinde; Başkurtların yaşamının romancı tarafından XIX. yüzyılın Oryantalizm ve Avrupamerkezciliğinin ana hükümlerini eleştirmek için bir araç olarak kullanıldığını söylemektedir. *Anna Karenina*’da bilgi-iktidar, gösterge ikamesi ve gerçekliğin “yansıması” olan sözcükler, egemenlik ve melezleşme sembolleri sıklıkla kullanılmıştır.¹⁴⁶⁹ Böylece Tolstoy bu romanında bir jestin dolaysızlığında ve “bedenselliği”nde soyut bir işareti somutlaştıran, yaşamı yaratan davranışlara ve aynı zamanda anlatı pratiklerine odaklanmıştı. [*Anna Karenina*’da Başkurtların “isimsiz” kahramanlar dünyasına yaklaşmış ve bizzat yaşamın kendisini kişiselleştirmiştir. Bu kişiselleştirdiği ve övdüğü basit yaşamın karşısında bulunan batılı tarz ahlaki çöküntüye uğramış (*Anna Karenina* eşini aldatmaktadır.) hayatı ise eleştirmiştir. II. Aleksandr’ın büyük reformları sırasında, Rus yerleşimcilerin Volga ve güney Ural bölgelerine ilerlemesinin önünün açılması için Başkurtların göçebe yaşamlarını sürdürdükleri idari alanın istimlak edilmesi gerekmektedir. 1869’da çıkarılan özel bir emirle/ kanunla bu toprakların ele geçirilmesine izin verilmiştir. Bozkır hayatının gerekliliklerinden ötürü İmparatorluk kontrolünün özel biçimlerine tabi olan sınır bölgeleri artık merkezi devlete bağlı iç vilayetlere dönüştürülmüştü. Ancak, doğuya özgü “doğal yaşam biçimi”nin yerine idari zorlama ve acımasız ekonomik rasyonalizm getirilmesine eşlik eden sayısız hak ihlali nedeniyle tüm süreç yavaştı ve çelişkilerle doluydu. Tolstoy, bu gerçekleri kavrayarak ilkin *Anna Karenina* romanında sanatsal temsile sonrasında ise kımızla tedavinin temaşa edildiği zoolojik/ doğal bir yaşam şekline dönüştürdü. [Burada toprak alıp at çiftliği kurmuştur.] Tolstoy’un çiftliğinde bu tarz bir yaşamla meşguliyetini; Başkurtlarla (güreş, yüzme, at yarışı) fiziksel yarışmalarla ifade edilen bedensel deneyler, sosyal statü karışıklığı durumunu gösteren kıyafet değiştirmeleri, tavuklara bakılması, kımız içilmesi, çadırdaki yaşanılması vb. faaliyetlerinin tiyatro temsil tarzıyla sergilenmesi göstermektedir.¹⁴⁷⁰ Tolstoy, *Anna Karenina*’da otorite rolünün yazar tarafından sembolik olarak ortadan kaldırıldığı, halkların kişisel olmayan nedenlerle kolonizasyon süreciyle birlikte yer değiştirmeye tabi tutulduğu Başkurt deneyini edebi anlatıya aktarmıştı.¹⁴⁷¹

¹⁴⁶⁹ Kirill Vladislavoviç Anisimov, “V razorvannoy kubitke, posredi kur i dobrıh başkirtsev L.N. Tolstoy invertiruyet yevropeyskiy oriyentalizm (tvorçestvo i jiznetvorçestvo v başkirksoy stepi); nauçnoye izdaniye”, *Jurnal İmagologiya i Komparativistika*, Vıpusk No. 7, (2017), s. 142.

¹⁴⁷⁰ Anisimov (2017), *age.*, s. 143-144.

¹⁴⁷¹ Kirill Vladislavoviç Anisimov, “«V. razorvannoy kubitke, posredi kur i dobrıh başkirtsev» L. N. Tolstoy invertiruyet Yevropeyskiy oriyentalizm (tvorçestvo i jiznetvorçestvo v başkirksoy stepi)”, *İmagologiya i komparativistika* 7 (2017), s. 142-165.

Tolstoy, Başkurt örneğinden hareketle sadece asilleri/ aristokratları değil kolonizasyon sürecindeki toprak hırsıyla hareket eden Rus köylülerini de eleştirmişti. 1886'da yayımlanan “*İnsanın çok toprağa ihtiyacı var mı?*” [Mnogo li čeloveku zemli nujno?]¹⁴⁷² öyküsünde Bozkır topraklarını çalıştıran Rus Köylü Pakhom’a Başkurtlar gün doğumunda başlayıp batımına değin yürüyerek geri gelme şartıyla bir çember içindeki tüm araziye satacakları sözünü verirler. Bu doyumsuz isteğin altında yatan şey O’na Şeytan’ın verdiği vesvesedir. Pakhom’u öldürmeyi planlayan ve sobanın arkasında saklanan Şeytan: “Sana çok toprak vereceğim. Toprak seni alacak” demektedir. Hikâyenin sonunda Pakhom doyumsuzca biraz daha fazla toprak elde etme amacına ulaşmak için kalbi çekilene değin aceleyle oradan oraya sürüklenir ya da koşar. Kahramanımız son anda geri dönmeyi başarsa da nefessizlikten yere düşer. O’nu izleyen yerlilerden birisi “Hey, aferin! Bir sürü arazi devraldın!” diye bağırır ancak Pakhom’un aşırı zorlanmadan ötürü öldüğü ortaya çıkar. Hemen bir mezar kazılır ve dişini tırnağına takarak ele geçirdiği üç arşınlik toprağa gömülür.¹⁴⁷³ Anton Çehov, Tolstoy’un bu hikâyedeki görüşlerini tartışmak maksadıyla *Bektaşi Üzümleri* [Kırjovnik] (1898) öyküsünü yazmış ve hayranlık duyduğu büyük yazarın düşüncelerini; “Bir kişinin sadece üç arşın toprağa ihtiyacı olduğunu söylemek gelenekseldir. Gerçekte ise üç arşın toprağın cesede ihtiyacı vardır, insana değil. Tüm özelliklerini layıkıyla gösterebilen özgür bir insan ruhunun ne üç arşınlik toprağa, büyük bir malikâneye ne de tüm dünya ve doğaya ihtiyacı yoktur”¹⁴⁷⁴ diyerek eleştirmiştir. Tolstoy’un kendisinin yeni elde edilen topraklarda bir çiftlik satın alması, sömürge sonrası topraklar ve insani sorunları sorgulayan eserler yazması (postkolonyalizm); kendi toplumu ve şark toplumları arasındaki meselelere farklı bir yaklaşım/ izahat tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁷⁵

Ünlü *Sivastopol Hikâyeleri*, Tolstoy tarafından *Kırım Savaşı* sırasında yazılmıştır. Buradaki üç kısa öykü başyapıtı *Savaş ve Barış*’ın temelini de oluşturmuştur. Kırım’da askeri görevde bulunan Tolstoy, bu hikâyelerde hem şehrin savunucularının kahramanlığına hem de savaşın insanlık dışı anlamsızlığına değinmişti. Kırım, II. Katerina’nın emriyle 1783’te Osmanlı ve Giray Hanlığı’ndan ilhak edilmişti.¹⁴⁷⁶ Osmanlı Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Kırım’ı tekrar geri alabilmek için Büyük Britanya

¹⁴⁷² L. N. Tolstoy, «Mnogo li čeloveku zemli nujno?» - odin iz nazidatel'nih narodnih rasskazov L. N. Tolstogo, napisanny v načale 1886 goda i opublikovanny v 4-m nomere «Russkogo bogatstva» za etot god. Poçti odnovenno poyavilsya v sbornike «Tri skazki L'va Tolstogo», 1886, s. 1-2.

¹⁴⁷³ Lev Tolstoy, *Mnogo li čeloveku zemli nujno?*, Moskva: Tip. I. D. Stina, 1914, s. 7-21.

¹⁴⁷⁴ Joost van Baak, *The House in Russian Literature*, (Amsterdam: Rodopi, 2009), s. 274.

¹⁴⁷⁵ Baak (2009), *age.*, s. 275.

¹⁴⁷⁶ Necip Fâzıl Kısakürek, *Tarihimizde Moskof*, (İstanbul: Toker Matbaası, 1973), s. 177.

ve Fransa'nın desteğiyle 1853-56'da Sivastopol'a [Akyar] denizden bir harekât başlatmıştı.¹⁴⁷⁷ Şehri savunan Ruslar, tüm çabalara rağmen geri vermemişti. İslam toprakları ve Karadeniz'de emelleri bulunan Ruslar için Akyar stratejik bir önemdeydi. Tolstoy, Kırım'da sadece savaşın kahramanlığını ve trajedisini değil aynı zamanda bu bölgenin yerli İslam nüfusu olan Kırım Tatarları'nın adetlerini de öğrenmişti.¹⁴⁷⁸

Tolstoy'un İslam öğretisi ve Müslümanlık hakkındaki ilgisi sonraki yıllarda da devam etmiştir. Tolstoy, 1904'ten itibaren ünlü İslam reformisti Cemaleddin Afgani'nin tilmizlerinden biri olan Mısırlı Türk modernist İslam yorumcusu ve müftü Muhammed Abduh ile mektuplaşmaya başlamıştı. Abduh, Bahailik ile ilişkili bir isim olmasının yanında Müslümanların bir gün Tevrat ve İncil'den de yararlanabilecekleri gibi aykırı düşüncelere de sahipti. Tolstoy, mektubunda Arap dünyasından kendisine görüldüğü gibi aynı ahlaki idealleri paylaşan aydınlanmış bir figürle iletişim kurmaktan gayet memnundu. Tolstoy, satırlarının sonunda Muhammed Abduh'tan kendisinin yakın ilgi duyduğu Araplar arasındaki Babid hareketi hakkında yazmasını istemiştir.¹⁴⁷⁹ Tolstoy, Arap dünyasından başka isimlerle de Fransızca mektuplaşmıştır. Suriyeli genç öğretmen Ramza Avavini'yle Arap okuyucularına dair yazışmıştır. Şifman'a göre yazar, hevesle çalıştığı eski Arap kültürü, edebiyatı ve folkloruna büyük bir saygı da duymaktaydı. *Binbir Gece Masalları*'ndaki birçok öyküyü [*"Alaaddin'in Sihirli Lambası"*, *"Şehrazat"*, *"Ali Baba ve Kırk Haramiler"*, *"Bağdat'lı Tüccar Ali Hoca"*, *"Derviş ve Karga"*, *"Vezir Abdullah"*, *"Ağır Ceza"*, *"İki Kardeş"*, *"Sultan ve Gömlek"* vs.] Rusça'ya uyarlayarak aktarmıştı. Bazı yazılarında ise Arap atasözleri, kelimeleri ve deyimlerini Rusça'ya tercüme ederek kullanmıştı. Bir ara Mısır'da bulunan oğlu Lev Lvoviç'ten kendisine; orta doğuda yaşayan sıradan insanların hayatları ve Antik Mısır kültürü hakkında detaylı bilgi vermesini istemiştir. Mısır'da yaşayan Avrupalılardan bahseden başka bir mektupta Lev Lvoviç'in "Arap nüfusa karşı kibirli İngilizleri şiddetle kınıyorum" ifadesine hak vermiştir. Tolstoy, oğlunun mektuplarını büyük bir ilgiyle okudu, bu O'nu Mısır'daki Arapların yaşamını ve yaşam biçimini daha da derinlemesine incelemeye teşvik etti.¹⁴⁸⁰

¹⁴⁷⁷ Natalya Çerniçenkina, *Rusya'da Türk Tarihi ile İlgili Yayınlanan Eserler Kaynakçası*, (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2017), s. 196.

¹⁴⁷⁸ N. V. Boyarkina, "L. N. Tolstoy i Krimskaya (Vostochnaya) voyna", *Kul'tura narodov Priçernomor'ya*, Moskva: (2001), s. 1-3.

¹⁴⁷⁹ L. N. Tolstoy, "Pisma 1904-1905", *Polnoye Sobraniye Soçineniy, Tom 75*, Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo hudojestvennoy literaturı, 1956, s. 92.

¹⁴⁸⁰ Aleksandr İosifoviç Şifman, *Tolstoy i Vostok*, (Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı), 1960, s. 381-385.

Tolstoy daha gençlik yıllarında ilk uzmanlık alanı olarak Arap-Türk Edebiyatı'nı seçmişti. Tolstoy'un Türkler ve Osmanlı ilgisi; 1854-1855 Sivastopol Kuşatması, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı, 1875 Sırp Ayaklanması, 1876 Bulgar Ayaklanması ve bu olaylar karşısında Rusya'da ortaya çıkan *Slavlara Yardım Hareketi* çerçevesinde oluşmuştu. Kendi kanaatine göre “*Türk boyunduruğu altında acı çeken güney Slavlarına ve Ermenilere*” sempati duymuş, Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamalarını ise eleştirmiştir. Bu konulardaki birtakım açıklamaları mektuplarına ve günlüklerine yansımıştır. Osmanlı'yı eleştiren Tolstoy, ülkedeki askeri psikozu körükleyen Rus devlet basınına da yine aynı kararlılıkla kınamayı bilmiştir. Savaşın Balkanlar'daki Slav kardeşlerine kurtuluş getireceğine inanmamaktaydı çünkü buradaki halkların makus kaderi Rus hükümetini pek ilgilendirmemekteydi. Ekilebilir arazilerinden koparılan ve katledilmek üzere uzak diyarlara sürülen Rus köylülerinin dramı O'nu oldukça sarsmaktaydı. Savaşın Türkler de dâhil olmak üzere savaşa katılan tüm halklara tarif edilmez acılar getireceğini kesinlikle bilmekteydi. Ayrıca, Kırım Savaşı'na katılma husundaki kişisel deneyiminden vasat Çarlık Genelkurmayı'nın savaşı kolay ve hızlı bir şekilde kazanacak yetenekten yoksun olduğunu da söylemekteydi. 1877'de bir grup Türk esir alınmış ve Tula Oblastı'na getirilmişti. Tolstoy, bu esirlerle bir söyleşi yapmıştı. Bu söyleşide sadece savaş ve tutsaklık koşullarına değil, Türk askerlerin inançlarına ve ahlaki anlayışlarına da değinmiştir. Askerlere Türkiye'deki sıradan insanların düşünceleri, inançları, gelenek ve adetleri, toprak işleyişleri hakkında da sorular sormuştu. Tolstoy, savaşın tüm yıpratıcılığına rağmen esaret altında bile bu askerlerin maneviyatlarını korumak için her birinin çantalarında *Kur'an* bulundurmalarına sevinmişti. Türkiye'deki köylülerin yoksulluğuna Rus köylülerin yoksulluğu ile mukayese ederek üzülüyordu. Tolstoy, Türk halkının idarecilerini ayrı tutarak onların yaşam tarzları, kültürleri ve toplumsal sorunlarıyla ilgilenmişti. Tam bu sırada kadın yazar Olga Sergeyevna Lebedeva, İstanbul'da (1881) bulunmaktaydı. [Lebedeva'da Tolstoy gibi Kazan'da Türkçe-Arapça eğitimi almış ve kendisini Rus-Türk Edebiyatı'nı yakınlaştırma davasına adanmıştı.] Lebedeva, Tolstoy'u tercümeleriyle Türk okuyucularına ilk tanıtan kişiydi. İstanbul'dayken Olga Hanım hayal kırıklığına da uğramıştı: Türk Hükümeti O'nun gizli bir Rus ajanı olduğundan şüphelenerek Puşkin'den çevirilerini yayımlanmasını kategorik olarak yasaklamıştı. Uzun uğraşlardan sonra hiçbir şey başaramadan geri dönmek zorunda kaldı. Fakat 1889'da O. S. Lebedeva, Stockholm'deki bir oryantalist kongresinde ünlü Türk yazar ve edebiyat eleştirmeni Ahmed Mithad Efendi ile bir araya geldi. Ahmet Mithad Efendi, Tolstoy'un *Aydınlanmanın Meyveleri*'nin Lebedeva tercümesini kendi

gazetesi Tercümân-ı Hakikat'ta neşrederek tekrar amaçları doğrultusunda O'na bir fırsat vermişti.¹⁴⁸¹ Tolstoy, 1894'de Lebedeva ile Türkiye'nin durumu, Padişahlık sistemi, sosyal ve politik yaşam, edebiyat ve kültür çevresi, folkloru, Hristiyanlık ve İslamiyet'in ortak noktaları gibi konular hakkında bilgi almak için defalarca yazışmıştır.¹⁴⁸² Büyük yazarın hüsn-ü kabulünü almak isteyen Olga Hanım, Yasnaya Polyana'ya Tolstoy'un eserlerinin Türkçe tercümeleriyle birlikte aşağıdaki mektubu göndermiştir:¹⁴⁸³

“Sevgili Yüce Kont Lev Nikolaeviç! Doğu dillerinden özellikle Türk dilini ve edebiyatını çok iyi inceledim. Bu amaçla Konstantinopolis'te biraz zaman geçirdim ve birçok yazarla tanıştım. Bu bana onların harika eserlerinizi Fransızca çevirilerinden hevesle okuduklarından emin olma fırsatı verdi ve tüm dehanızı onlarda yakalamayı başardılar. En popüler yazarlarından ahlakçı ve romancı Ahmed Mithad, bazı eserlerinizi yayımladı. Alışılmadık derecede katı ve saçma sansür göz önüne alındığında ne yazık ki kendimi kompozisyon tercihinde ‘İlyas’, ‘İki Yaşlı Adam’, ‘İnsan ne ile yaşar?’ vb. yapıtlarla sınırlamak zorunda kaldım. Bütün bu çeviriler başarıyla sıcak kek gibi satıldı. ‘Aile Mutluluğu’, Arapçaya çevrilerek bir Beyrut gazetesinde yayımlandı...”¹⁴⁸⁴

Tolstoy, teşekkür edip cevaben yazdığı diğer mektuplarda; Türk halkının mali durumu, muhalif mezheplerin varlığı, Türkiye'deki sosyalist hareketin gelişimi, İslami inançlar, sosyal politik yaşam, Hristiyanlık ve İslamiyet'in yakınlaşması hususunda [idealist ve ütöpik] neler yapılabileceğine dair konularda bilgi istemekteydi. Hatta Lebedeva'yı bu konu çok önemli diyerek, Türkiye'de iki dinin ortak yönleri hakkında bir kitap yayımlamaya teşvik etmekteydi. Lebedeva, bu konu hakkında Tolstoy'a kitabı yazacağına dair söz vermişti. Muhtemeldir ki Lebedeva'nın kitabı hiç gün ışığına çıkmamıştır çünkü ne Çarlık Rusyası'nda ne de Padişah Türkiye'sinde bunun için uygun koşullar yoktu. Tolstoy, 1901'de genç bir İstanbul'lu olan Dr. Cevdet ve gazeteci A. Reşid Saffet Bey ile de yazışmıştı.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸¹ L. N. Tolstoy, «*Plodı Prosveşçeeniya*»- komediya v četiroh deystviyah, napisannaya L'vom Tolstim v 1890 godu dlya domaşnego spektaklya. Vpervıye opublikovana v 1891 godu v knige «Pamyat' S. A. Yur'yeva, 1891, s. 1.

¹⁴⁸² Şifman (1960), *age.*, s. 357-358.

¹⁴⁸³ Şifman (1960), *age.*, s. 359.

¹⁴⁸⁴ Şifman (1960), *age.*, s. 359.

¹⁴⁸⁵ Şifman (1960), *age.*, s. 360-365.

Tolstoy, Orta Doğu ülkelerinden İran'a da büyük bir ilgi göstermiştir. Burada özellikle XIX. yüzyılda ortaya çıkan *Bahâîlik Hareketi*'ne dikkat etmiştir. Bahailer ilk ortaya çıktıklarında halkı soyan toprak sahiplerine, memurlara ve yabancı güçlere yönelik anti-feodal ve anti-sömürgeci köylü ayaklanmalarıydı. Harekete katılan köylüler, zanaatkârlar, küçük tüccarlar, feodal vergilerin kaldırılmasını ve kendilerine toprak verilmesini istemekteydiler. İran'daki Şii otoriterliğinin manevi bir yansıması olan İmamet'e de karşı çıkmaktaydılar. [Onlar için yeni kurtarıcı/ *Bab* yalnızca kutsal Bahauallah ve öğretileriydi.] Ayrıca klasik İslam anlayışı yerine yeni *Kitab-ı Akdes* çerçevesinde tek bir sistemin parçaları olarak gördükleri *Tevrat*, *İncil*, *Kur'an* ve Bhagavad Gita'nın ortak mirasının [*Saklı Sözler*] söz konusu olduğu dini-felsefik bir düşünceyi savunmaktaydılar. İran'da yasaklanan Bahailik dininin görüşlerini ortaya atan Kaim Mehdi Mirza Hüseyin Ali bir Osmanlı toprağı olan Bağdat'a ve sonrasında ise Edirne'ye sürgün edilmişti. Osmanlı idaresi ve *Abdülhamid Han* tüm dinleri birleştirdiğini iddia eden bu sahte peygamber ve öğretilerinden oldukça rahatsızdı çünkü etkilediği Şii kökenli tebaanın bir kısmı da o günkü Bağdat Vilayetinde bulunmaktaydı. Tolstoy'un din hakkındaki felsefik görüşleri aslında Klasik İslamiyet'ten çok bu Bahauallah'ın fikirlerine yakındı. İslamiyet'teki cihatçı savaş olgusu/ kâfir karşıtlığı vb. söylemler sömürgeci devletler tarafından doğudaki halkları işgal etmek ve hedeflerine ulaşmak için hep kullanılmıştır. İşte bu yüzden Tolstoy'a Bahailik'teki diğer dinlere karşı hoşgörölü ve müsamahalı tavır daha çekici gelmişti. Tolstoy'un İslamiyet'teki körü körüne inanca dair eleştirileri *Hacı Murat*'ta ifade edilmiştir. Bunun yanında Hz. Muhammed ve İslamiyet'e duyduğu büyük hayranlık ve saygı ise 1909'da yayımladığı Abdullah El-Sühreverdi'nin Hadis derlemelerinden oluşan; *Hiz. Muhammed* risalesinde gösterilmiştir. Tolstoy, Bahailerle ilk kez 1899'da Alman Şair R. M. Rilke arayıcılığı ile elde ettiği oryantalist F. Andreas'ın *Persiyadaki Bahailer: Onların Tarihi ve Öğretileri* kitabıyla tanışmıştır.¹⁴⁸⁶ Daha sonra Mısır ve İran'daki Bahai liderleri ve mensuplarıyla defalarca mektuplaşmıştır. Bahailer dışında İran edebiyatı ve kültürü, folkloru ile ilgili *Okuma Çemberi*'nde [Krug Çteniya] Hafız, Sadi, Firdevsi'den alıntılar yapmıştır. Dönemin İranlı şair ve diplomatı Prens Mirza Rıza Han, genç öğrencilerden Feridun Han Badalbekov, Mirza Nasroll Han Nuri, Rusların İran'daki demiryolunda çalışan I. K. Diterikhs, D. G. Ruban ile İran'daki sıradan halkın durumu, sosyal politik yaşam, kültür vb. dair yazışmıştır. İran Rus Büyükelçiliği'ndeki görevinden dönen V. N. Matveyev ile

¹⁴⁸⁶ Friedrich Carl Andreas, *Die babi's in Persien*, Published by Verlag der Akademischen Buchhandlung (W. Faber), 1896, s. 1.

ise İran'daki gelenek ve görenekler ile köylülerin yaşamı ve ülkedeki yabancıların yönetimi hakkında uzun uzadıya sohbet etmiştir.¹⁴⁸⁷

Tolstoy, kuzey Afrika'daki Osmanlı toprağı olan Mısır, Cezayir, Fas ve Tunus ile de ilgilenmiştir. Kafkasya'dayken *Oteçestvenniye Zapiski*'nin 50-51. ciltlerinde yayımlanan *Alexandre Dumas'ın Tunus, Fas ve Cezayir Seyahati*'ni [Puteşestviye Aleksandra Dyuma i kompanii v Tunis, Marokko i Alzhir] okumuştur.¹⁴⁸⁸ Bazı deneme ve makalelerinde Napolyon'un Mısır Seferi ile kuzey Afrika'ya değinmiştir. Yine *Savaş ve Barış*'ta Napolyon'un Rusları kuzey Afrika'da O'na direnen aciz halklardan biri gibi olarak gördüğünden bahsedilmektedir. Tolstoy, modern çitlerle çevrilmiş ve sözde geri kalmış diye nitelenen bu halkları, batının "aydınlanmacıları"ndan kıyaslanamayacak derecede üstün tutmaktadır. 1902'de bir makalesinde "*Hiristiyan milletler; Amerikan Kızılderililerini, Hinduları, Afrikalıları fethedip boyun eğdirdiler şimdi de Çinlileri fethedip boyun eğdiriyorlar ve bununla gurur duyuyorlar. Ama sonuçta bu fetihler ve boyun eğdirmeler, Hiristiyan halkların fethedilen halklardan ruhen üstün oldukları gerçeğinden değil tam tersine ruhen onlardan kıyaslanamayacak kadar aşağı oldukları gerçeğinden kaynaklanmaktadır*" demektedir.¹⁴⁸⁹ Tolstoy'un genel olarak Orta Doğu bölgesindeki Araplar, Türkler ve İranlılara yönelik bir tanıma ve güncel gelişmeleri takip etme açısından yaklaştığını söyleyebiliriz. Fransız [Mısır Seferi], İtalyan [Habeş Savaşı, Trablusgarb Savaşı vs.] ve İngilizlerin [Osmanlı-İran-Büyük Britanya Savaşları] bölgedeki sömürgeleştirme faaliyetlerinden de haberdardır. Puşkin ve Lermontov'daki Byronik oryantalist tarz Tolstoy'da Realist bir etkiyle [hayatın gerçeklerinden ilham alarak] daha silikleşmiş empatik bir yaklaşımla belirsiz hale gelmiştir. Tolstoy'da mazlum milletlerin haklarını savunma cesareti gösterecek düzeyde bir entelektüel namus görülmektedir. Dönemindeki sömürgecilikle yakından ilişkili Joseph Chamberlain, Theodore Roosevelt, II. Wilhelm, Japon Mikado ve bunların kuyruğuna takılan II. Nikolay'ı [Orta doğunun paylaşımıyla ilgili olarak Almanlara karşı Britanya-Rusya Antantını imzalamıştır.] yazdığı makale ve mektuplarda defaatle eleştirmiştir.¹⁴⁹⁰ Batılı aristokrat bir anlayış yerine basit ve sade şekilde yaşamayı tercih etmiştir. Hatta bu anlayış O'nu İslamiyet'e yaklaştırmıştır. Yelena Vekilova'a yazdığı şekliyle:

¹⁴⁸⁷ Şifman (1960), *age.*, s. 332-339.

¹⁴⁸⁸ Alexandre Dumas, *Puteşestviye Aleksandra Dyuma i Kompanii v Tunis, Marokko i Aljir*, Moskva, 1852-1858, s. 2-7.

¹⁴⁸⁹ Şifman (1960), *age.*, s. 409-413.

¹⁴⁹⁰ Şifman (1960), *age.*, s. 410-414.

“...Benim için [Hz.] Muhammedilik, Haça tapmaktan (Hristiyanlıktan) mukayese edilemeyecek kadar yüksekte duruyor. Eğer insan, seçme hakkına sahip olsaydı, aklı başında olan her Provoslav ve her bir insan, şüphe ve tereddüt etmeden [Hz.] Muhammediliği; tek Allah'ı ve onun Peygamberini kabul ederdi...”¹⁴⁹¹

Tolstoy, Orta Doğu halklarının yönetimlerini ve buradaki sömürgecilerin politikalarını şiddetle tenkit etmiştir. Ancak geleneksel oryantalist çizgiden çıkarak doğruların sosyal ve kültürel yaşamları ile dinlerini ise yüceltmıştır. Basit yaşama, Hristiyanlıktaki kötülüğe karşı çıkmamaya, Brahmanizm, Budizm, Taoizm, Konfüçyanizm ve İslamiyet gibi doğu kaynaklı öğretilerin sentezine dayalı hayat felsefesi takipçileri tarafından sosyal ve ahlaki bir eğilim olarak sonradan “*Tolstoyanizm*” hareketine dönüşmüştür.¹⁴⁹²

Gümüş Çağı edebiyatçıları içinde konu olarak orta doğu temasıyla ilişkili isimlere; Mihail Kuzmin *İskenderiye Şarkıları*,¹⁴⁹³ Nazik Yusuf,¹⁴⁹⁴ Aleksandr Blok *Ramses: Eski Mısır Hayatından Sahneler*,¹⁴⁹⁵ Nikolay Gumilyov *Allah'ın Evladı*,¹⁴⁹⁶ *Afrika Günlüğü* [Odessa, İstanbul, Habeşistan, Cibuti, Mısır, Harrar, Somali, vs. yaptığı iki gezinin notlarıdır.],¹⁴⁹⁷ Nil Nehri, *Afrika Şiirleri*,¹⁴⁹⁸ *Bir Palmiye'nin Gölgesinde* [Orta doğu ve burada yaşayan halklara/ insanlara dair birçok akmeistik şiir yazmıştır.],¹⁴⁹⁹ Mihail Lozinskiy *Firdevsi'nin Şehname'sinden Parçalar*,¹⁵⁰⁰ Anna Ahmatova *Kahramansız Bir Şiir*,¹⁵⁰¹ Osip Mandelstam *Mısır'ın Damgası*,¹⁵⁰² Maximilian Voloşin *Kırım Kültürü, Sanatı ve Anıtları*,¹⁵⁰³ Vladislav Hodaseviç *Yahudi Antolojisi*,¹⁵⁰⁴ Rurik

¹⁴⁹¹ Lev Tolstoy, *Hız. Muhammed*, çev. Arif Arslan, (İstanbul: Kara Kutu Yayınları, 2005), s. 15.

¹⁴⁹² İrina Gordeeva, “Tolstoyism in the Late-Socialist Cultural Underground: Soviet Youth in Search of Religion, Individual Autonomy and Nonviolence in the 1970s-1980s”, *Open Theology* 3.1 (2017), s. 494-515.

¹⁴⁹³ Mihail Kuzmin, *Aleksandriyskiye Pesni*. tsikl stihotvoreniy Mihaila Kuzmina, stilizovannih pod aleksandriyskuyu poeziyu epohi ellinizma. Polnost'yu opublikovan v sostave yego pervoy knigi stihov «Seti» (1908) [1]. Podborka ot del'nih stihotvoreniy uvidela svet v jurnale «Ves» (№ 7 za 1906 god), s. 1.

¹⁴⁹⁴ Mihail Kuzmin, *Nejny İosif*, Pervaya kniga rasskazov. M.: Skorpion, 1910, s. 2-3.

¹⁴⁹⁵ Aleksandr Blok. *Ramzes. Stseni iz Jizni Drevnego Yegipta*. Oblojka, Moskva, 1921, s. 1

¹⁴⁹⁶ Nikolay Gumilyov, *Ditya Allaha*, Moskva, (1918), s. 7.

¹⁴⁹⁷ Nikolay Gumilyov, *Afrikanskiy Dnevnik*, Moskva, 1917, s. 5.

¹⁴⁹⁸ Nikolay Gumilyov, *Vverh po Nilu 1917, Afrikanskaya Poema*, St. Petersburg, 1918. s. 1-2.

¹⁴⁹⁹ Nikolay Gumilov, *Ten' ot pal'mi. Rasskazi*. - Petrograd: Misl', 1922, s. 6.

¹⁵⁰⁰ Mihail Lozinskiy, *Firdousi: «Şahname» (fragmenti)*, Moskva, (1934), s. 8.

¹⁵⁰¹ Anna Ahmatova, *Poema bez geroya*, proizvedeniye Anni Ahmatovoy, nad sozdaniyem kotoroy poetessa trudilas' boleye dvadtsati let, Moskva: Rausen Bros, (1940-1962), s. 1

¹⁵⁰² Osip Mandelstam, *Yegipetskaya Marka*, Moskva, 1928, s. 2-3.

¹⁵⁰³ Maximilian Voloşin, *Kul'tura, İskusstvo, Pamyatniki Krıma*. Kırım. Putevoditel'. Pod obşçey redaktsiyey I. M. Sarkizova-Serazini. M.-L. ZIF 1925, s. 416.

¹⁵⁰⁴ Vladislav Hodaseviç, *Yevreyskaya Antologiya*. Sbornik molodoy yevreyskoy poezii. Pod redaktsiyey V. F. Hodaseviça i L. B. Yaffe. M., 1918, s. 7-8.

İvnev *Doğunun Şafağı*,¹⁵⁰⁵ Anton Çehov *Bozkır*,¹⁵⁰⁶ *Sahalin* [Sahalin'e Sibiryaya üzerinden giden yazar güney Asya'dan dönerken Süveyş Kanalı'nı geçip İstanbul'a uğramıştır.],¹⁵⁰⁷ Vlas Doroşeviç *Doğu ve Savaş*,¹⁵⁰⁸ *Doğu Masalları*,¹⁵⁰⁹ Fedor Kryukov *Azerbaycan'da*,¹⁵¹⁰ İvan Bunin *Kardeşler* [Mısır, Türkiye, Seylan ve Filistin seyahat izlenimleri etkisiyle yazılmıştır.]¹⁵¹¹ örnek olarak verilebilir. *Gümüş Çağı* edebiyatı; Rus Edebiyatı'nın klasik *Altın Çağı* ile Sovyet dönemi arasındaki formudur. Bu dönemin özellikle I. Kısım; sembolizm, akmeizm, fütürizm, imgecilik, II. Kısım; köylücülük ve hicivcilik, Marksizm, toplumculuk gibi fraksiyonları vardır. Bu yazarlar demin sayılan birkaç örnek dışında Orta Doğu ve Oryantalizm konusuyla neredeyse hiç ilgilenmemiştir desek yeridir. İlk başlarda salt sanat kaygılarıyla hareket eden I. kısımdaki sanatçılar resmî ideoloji değiştiğinde [*Ekim Devrimi*] ya sansüre uğramış ya da yeni renge bürünmek zorunda kalmıştır. Zaten çizgisini değiştirmeyenler ölüm, sürgün vs. boyutuna varan cezalara maruz kalmıştır. II. kısımdaki vasat ve tatsız çizgi bir süre sonra tamamen ideolojik renge bürünmüştür. Sovyet totaliterliğinin sanata ve kültür hayatına müdahalesi zengin Rus Edebiyatı'nı çoraklaştırmıştır. İşte bu yüzden Sovyet döneminde Puşkin, Lermontov, Dostoyevski, Tolstoy vb. ayarında bir sanatçı çıkaracak edebiyat ortamı ve atmosferi kalmamıştır. Gümüş Çağı sembolist şair ve yazarları içinde Andrey Belıy'i konumuz açısından ayrı bir yerde tutmakta fayda var. Belıy, bitmemiş doğu ya da batı üçlemesi [*Gümüş Güvercin*, *Petersburg*, *Kotik Letaev* (Moya Jizn/ Ya i Epopeya 'Hayatım' ya da 'Ben ve Epik' diye 10 ciltlik tasarlanan devasa romanın destansı başlangıcıdır.)] şeklinde ilginç romanlar kaleme almıştır.¹⁵¹²

Boris Nikolayeviç Bugaev ya da edebiyatta bilinen adıyla Andrey Belıy, Rus Edebiyatı'nda modernizm çizgisinde doğu-batı sorunsalını son dönemde en çok ele alan bir sanatçıydı. Müzik kurallarına göre yazılmış ilk nesir çalışması olan *Senfoniler*'in

¹⁵⁰⁵ Rurik İvnev, *Moya Strana*. Tb.: Zarya Vostoka, 1943, İzbranniye stihotvoreniya. Tb.: Zarya Vostoka, 1945, Stih. Tb.: Zarya Vostoka, 1948, s. 1-18.

¹⁵⁰⁶ Anton Çehov, «Step'. Istooriya odnoy poyezdki»- povest' Antona Pavloviça Çekhova, napisannaya v 1888 godu po vpeçatleniyam avtora ot poyezdki po Priazov'yu vesnoy 1887 goda; brat pisatelya Aleksandr nazyval etu veşç' avtobiografiçeskoj. Povest' bila vpervıye opublikovana v jurnale «Severnıy vestnik», 1888, № 3 (razreşena tsenzuroy 25 fevralya), 1888, str. 75-167.

¹⁵⁰⁷ Anton Çehov, *Ostrov Sahalin: (iz putevıh zapisok)* / A.P. Çehov; [predisl., komment.: M.S. Vısokov] Agentstvo po kul'ture Sahalin. Obl., Sahalin. Gos. Un-t. Vladivostok; Yujno-Sahalinsk: Rubej, 2010, s. 17.

¹⁵⁰⁸ Vlas Doroşeviç, *Vostok i Voyna*, M., 1905, s. 7.

¹⁵⁰⁹ Vlas Doroşeviç, *Vostoçnyye Skazkii*, Berlin, Knigoizdatel'stvo «Literatura», 1921, s. 9.

¹⁵¹⁰ Fedor Kryukov, *Za Karsom*, 1915; V *Azerbaydjane*, 1915, s. 5.

¹⁵¹¹ İ. A. Bunin, V. N. Bunina, *Vesnoy 1907 g. İvan Bunin i yego jena Vera Muromtseva-Bunina otpravilis' v puteşestviye v Turtsiyu, Gretsuyu, Yegipet, Sırıyu, Palestinu, gde pobıvali v Yaffo, İyerusalime, Hevrone, na Tiveriadskom ozere (Kinerete), Vıfleyeme i v Khayfe*, Moskva, 1907, s. 4.

¹⁵¹² Neil Cornwell ve Nicole Christian, *Reference Guide to Russian Literature*, (London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998), s. 160.

[Simfoni] ana teması yaşamın sona ermesi ve ölüm sonrasındaki yeni hayatla ilgili eskatolojik, apokaliptik mitlerdi. Bu konuyu işlerken Bely sıkılıkla doğu ve batı anlatılarından faydalanmış, iki medeniyet arasındaki söylemsel karşıtlıklara ya da benzerliklere değinmişti. [Nesrinde geçen; “Doğu’dan sızarak ab-ı hayat veren dere, dünyevi bir...” cümlesi bu durumun tipik bir örneğidir.]¹⁵¹³ *Gümüş Güvercin*’in (1909) kahramanı olan Pyotr Daryalski, batı kültürünü benimsemiş ama aynı zamanda doğunun okült öğretilerine [gizli ilimler] merak duyan bir kişiliktir. Bu figür Rus İmparatorluğu’nun çöküş sürecinde doğu ve batı arasında [Araf’ta] kalan, nispeten anaları olarak gördükleri Rusya’nın kurtuluşunun hangi yerde olduğunu sorgulayan ve tatmin edici bir yanıt bulamayan yeni nesil genç aydınları temsil etmektedir. [Bu durum Yusuf Akçura’nın *Üç Tarz-ı Siyaset*’inde anlatılan Osmanlı’nın son demlerinde İmparatorluğun selameti için entelijansiyanın bir çare aramasına benzemektedir.] Daryalski, batı tarzı konformanist şehirli hayatını bırakarak Rusya taşrasındaki bir köye yerleşir ve burada *Güvercinler* isimli bir tarikatla tanışır. Kısa sürede bu tarikatın öğretilerine kendini kaptırır. Ayrıca Tarikattan tanıştığı bir kadına (Matryona’ya) âşık olur. Pyotr için Matryona, “vahşi bir kadın” olduğu kadar “tırırlı bir yüz”dür de. Buradaki hayatın cezbeden mistik yönleri ile eski hayatı arasında [dünyevi] birçok kez gidip gelen Daryalski, kararsızlık haliyle bir süre daha bu şekilde yaşamaya devam eder. Romanın sonunda: “Doğu ile batı arasında gidip gelen Daryalski katıldığı tarikatın Rusya değil, doğunun karanlık uçurumu olduğunu çok geç de olsa anlar ve kurtulmak için bu Rus köyünün karanlık, okült güçleriyle umutsuz bir mücadeleye girer.”¹⁵¹⁴ Romanın başkahramanı olan Pyotr Daryalski’nin adı ve soyadı bile doğu-batı temasına/ sorunsalına işaret etmektedir. Pyotr adı batılı *Büyük Petro* ile ilişkilidir, soyadı olan Daryalski ise doğu ile ilişkili bir isimdir. [Daryal, Osetya’daki (Kafkasya) bir dağ silsilesi ve meşhur bir geçidin adıdır. Antik dönemlerde Daryal, Avrupa’dan Asya’ya bir çıkış yoluydu. Büyük İskender’in doğuyu fethederken bu geçidi kullandığı rivayet edilmektedir.]¹⁵¹⁵ *Gümüş güvercin* imgesinin kökeni XVI. yüzyılda ortaya çıkan; dünyanın yaratılışı, insanlar, mülkler, folklor kozmografisi hakkındaki sorulara bilgi ve cevaplar veren Rus manevi şiirsel metinlerinden *Güvercin Kitabı*’na [Golubinaya Kniga] kadar götürülebilir. Buradaki *Güvercin*, Kutsal Ruh’un bizzat kendisi ya da Ruhu Dünya’dan Cennet’e

¹⁵¹³ Andrey Bely, *Simfoni*, Leningrad: «Hudojestvennaya literatura» Leningradskoye Otdeleniye, 1991, s. 460.

¹⁵¹⁴ Andrey Bely, *Gümüş Güvercin*, çev. Kayhan Yükseler, (İstanbul: YKY, 2019), s. 7-8.

¹⁵¹⁵ E. J. van Donzel, Andrea B. Schmidt ve Claudia Ott, *Gog and Magog in early Syriac and Islamic sources: Sallam’s quest for Alexander’s Wall*, (Doğrusu: Seddi Zulkarney) (Leiden: Brill Academic Publishers, 2010), s. 11.

taşıyacak varlıktır. Bazı araştırmacılara göre İran halkları için geleneksel olan ve iki dünya kavramını somutlaştıran Zerdüşt kitabı *Avesta*'nın “Bundahishn” bölümünden türetilen manevi bir şiir koleksiyonudur.¹⁵¹⁶ Rus Sembolist nesrinin en parlak örneklerinden ve yayınlanır yayımlanmaz unutulmuş eserlerden biri olan *Gümüş Güvercin* Sovyet Dönemi'nde ancak 1989'a gelindiğinde tekrar basılabilmektedir.¹⁵¹⁷ Bely'in serisinin ikinci romanı olan *Petersburg*'ta (1913) ise Rus İmparatorluğu döneminde üst düzey bir yetkili olan Apollon Apollonoviç Ableukhov ile O'nun radikal siyasete karışmış oğlu Nikolay'ın bir günlük hayatı anlatılmaktadır. [Bu yönüyle James Joyce'un *Ulysses*'ine benzetilebilir.] Bely, Rusya'nın başkenti olan Petersburg'un imparatorluklara özgü karmaşık ve kozmopolit atmosferini de yansıtabilmiştir. [Çar taraftarları, her gece ihtilal yapan devrimciler, sivil polisler, uzak doğulular, yakın doğulular, İranlılar, tüccarlar, ayakkabı satıcıları, gazeteciler, uşaklar, İtalyanlar, siyasi mahkûmlar, parti ajanları, batılı tarz balolar, entelektüeller, askerler vs.]¹⁵¹⁸ 1905'te Rus-Japon Savaşı'nın sona ermesinden hemen sonra yazılan Roman'ın ilk bölümü Yazarın Mısır gezisindeyken Keops Piramidi'ne tırmanırken yaşadığı “etki” sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁵¹⁹ Romanın sonunda Apollon karısıyla başkenti terk edip günlerini daha sakin geçirmek için bir Rus köyüne yerleşir. [İskitizm] Oğlu Nikolay ise Mısır'a gider ve ardından diğer orta doğu ülkelerini ziyaret eder. Rusya'ya ancak ebeveynlerinin ölümünden sonra dönebilir ve Kant'ı terk ederek Skovoroda'nın [Anne tarafından Giray'larla akraba olan ilk orijinal Rus filozoflarından birisidir.] eserlerini okumaya başlar.¹⁵²⁰

Aralık 1910 ile Nisan 1911 arası Andrei Bely; Sicilya, Mısır, Tunus ve Filistin'i ziyaret etmiştir. Orta doğu bölgesini kapsayan seyahat izlenimlerini *Afrika Günlüğü*'nde anlatmıştır.¹⁵²¹ Rota neredeyse tesadüfen oluşturulmuştu. Başlangıçta, planında sadece İtalya vardı. Ancak İtalya'da kalmanın çok maliyetli olduğu gerçeğinin ortaya çıkması, Yazarı egzotizm ve yeni deneyimlere olan susuzluğu bahanesiyle kuzey Afrika ve orta doğuya yöneltmişti/ sürüklemişti. Şair bu yolculuğu konusunda günlüğüne; “korkunç, çözülmemiş bir geçmiş tarafından Moskova'dan kovulduğunu” ve Moskova'daki telaşın

¹⁵¹⁶ P. I. Melnikov, *Tayniye Sekti/ Sobr. Soç. Tom VIII*, Moskva: 1976, s. 88-89.

¹⁵¹⁷ Andrey Bely, *Serebryany Golub*, Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1989, s. 3.

¹⁵¹⁸ L. K. Dolgoplov, *Andrey Bely i Yego Roman «Peterburg»*, Leningrad: Sovetskiy Pisatel', 1988, s. 416.

¹⁵¹⁹ Andrey Bely, *Mejdu Dvuh Revolyutsiy*, Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1990, s. 69.

¹⁵²⁰ Andrey Bely, *Petersburg*, Dnipro: Hudojestvennoye Oformleniye, 1990, s.516.

¹⁵²¹ Andrey Bely, *Puteviye Zametki: V 2 Tom. -T.1: Sitsiliya i Tunis*, M. Berlin: Gelikon, Tip. E. Heckendorff, 1922, s. 62.

O’nu memleketini terk etmeye ikna ettiğini söylemiştir.¹⁵²² Yazar, Rus Devlet Arşivi’nde saklanan *Afrikanskiy Dnevnik*’in (Afrika Günlüğü) II. cildindeki önsöz yerine koyduğu imzalı açıklayıcı notta:

“Korkarım öyle bir vakit gelecek ki büyük bir güçle kan, Fransız Avrupa organizmasının başına akacak. Kara kan: Afrika’dan Paris, Marsilya, Le Havre ve Lyon’a aniden milyonlarca siyah, melez hücum edecek. Böylece ülkenin damarları bu gücün baskısı karşısında patlayacak. Ve Avrupa Fransası hızlı bir darbe alacak: Baş siyaha dönecek. Ey Parisliler! 23. yüzyılda Paris; kıvrıkcık başlı siyah şeytanların kalabalıklarıyla dolacak...”¹⁵²³

Bely’nin XX. yüzyılın başında yazmış olduğu bu kehanet gibi sözler gerçekleşmeye başlamıştır. Fransa, yüzyıldan fazla süredir Afrika ve Orta Doğu’yu sömürmektedir. Burada yaşayan halklar bu sömürü düzeni nedeniyle aç kalmakta ve kendi ülkelerindeki yaratılan zor şartlardan Avrupa’ya göç etmektedirler. Rus yazınında Nikolay Gumilyov’un *Afrika Günlüğü* iyi bilinmekte fakat Andrey Bely’nin ki o kadar tanınmamaktadır.¹⁵²⁴ Yazarın *Afrika Günlüğü*’nde; belirgin bir Arap imgesi [Sicilyalılara miras kalan], Endülüs bilgeliğini taşıyan Morolar [Berberi, Arap ve İspanyol karışımı], Avrupa’nın ne Afrika ne de Asya olmadığı gerçeği, ebediyet düşüncesi ve Platoncu fikirlerin tefekkürü, Tunus, Mısır, doğunun dışsal göstergelerine yönelik romantikleştirilmiş bir hayranlık, Mağrip Müslümanları, fes, şalvar, nargile ve tütün, Port Said, Tuaregler, Kahire, şımartılmış tembellik, fellahlar, sokakların kirliliği, Suriyeli Araplar, Piramitler ve Firavunlar, Filistin, kölelik, Yahudi tefeciler, camiler, Orta doğudaki insanların kültürleri, yaşamları, inançları, adet ve gelenekleri vb. birçok konu anlatılmıştır. Bely Afrika’yı Araplar, Asya’yı ise Moğollar ile kişiselleştirmiştir. Asya’yı Moğol tehdidi ile öngören Rusya, doğunun bir kısmını Bizans’tan gelen Ortodoksluk nedeniyle kabul etmiştir. Afrika ve Orta Doğu’daki Arapları ise daha yeni algılanmaya ve tanınmaya başlamıştır. Kendisine Avrupalı demeyi reddeden ve bazen doğuyu anavatanı olarak adlandıran Bely yine de orta doğudaki Arapları Avrupa kültürünün prizmasından romantize ve idealize edilmiş bir egzotizm hayranlığı vasıtasıyla

¹⁵²² Bely (1922), *age.*, s. 62.

¹⁵²³ Andrey Bely (Bugayev B. N.), *Afrikanskiy Dnevnik Tom. II*, Petersburg: RGALI F. 53, Op. 1, Ed. Xp.15, 1911-1919, s. 4.

¹⁵²⁴ Gumilyov (1917), *age.*, s. 7-8.

algılamıştır. Bely, notlarında doğunun belli gerçeklerine girmeden ve onları anlamaya çalışmadan sadece dış görünüşteki bazı tezahürlerle ilgilenmiştir. Yazar orta doğuyu tamamen turistik bir ziyaret çerçevesinde dolaşmış ve gördüğü şeyleri bazen gerçekliğiyle bazen de romantikleştirerek kaydetmiştir. Bely, doğu algısını önce sembolistler ile onlara yakın teosofik çevrelerin dünya görüşüne sonra da Rus resmî ideolojisine karşılık gelmesi ihtiyacına bağlı olarak tanımlamıştır.¹⁵²⁵ *Seyahat Notları*'nda orta doğu imajı ile ilgili şu satırlara bakılabilir:

“...Tanrım, Afrika ne kadar iyi, burada ne kadar çok yaşıyorsam her şeyi bir o kadar fazla seviyorum: Fransızları değil, Arapları ve Berberileri. Ve Rusya bir şekilde burada şarkı söylüyor... Afrika çağırıyor, Avrupa ilgisiz. Araplarda nerede olursa olsun bir saflık var. Arapların kendileri asil, düşünceli, güzel, değerli ve saygın insanlar. Tunuslu Arapların her şeyi zarif, kibar, gururlu, güzel insanlar. Yüzlerinde bir çeşit zekâ parıltısı da var. Kùltürleri tuhaf ve eski ama zengin... Araplar bir zamanlar Avrupa'nın aydınlanmasını bile etkilemişler. Avrupalılardan çok daha kültürlülerdir... Genç, narin, güzel, solgun ve zeki yüzüyle muhteşem bir derviş... Avrupa, Asya, Afrika haydutlarını Port Said'e gönderiyor... Dağınık, sıkıcı, kirli düz çatılı evler. Ufku dört bir yanı sıkıcı, kirli verandalar. Her yer tozlu ve bitki yerine dikenler var... Fellahların görünüşü güzel fakat sefalet içindeler. Bir kül yığını andıran Fellahlar dünyanın en yozlaşmış insanları: Güzel, pitoresk, pis, ahlaksız, aldatıcı, sadece dayak ve tacizden anlayan, medeniyetsiz, para hırsıyla yaşıyorlar... Kötü, kuru, tatsız, saldırgan Kahire: bu benim ilk izlenimim. Kahire'de yürümek çilelerden geçmektir. Mısır: Orada burada yürüyen devler ve sonsuz kum deryası. Türkler ve Rumlar dehşet verici şekilde pisler... Antik Mısır: Büyüleyici bir güzellikte. Tunus sevimli, neşeli, zarif; Kahire daha anlamlı, daha etkileyici, daha çarpıcı; Tunus rahat, Kahire tehditkâr, Yalnız Kahire'de üstün bir şey var: Geçmişin bin yılı istemsizce yükseliyor gibi. Burada herkes bir yabancıya parçalayacak gibi bakıyor... Afrika'daki tüm Avrupalılar asalak, baskıcı, çarpıtıcı ve yozlaştırıcıdır. Afrika'da Avrupa ne kadar aşağılık...”¹⁵²⁶

¹⁵²⁵ Elana Çaç, “Andrey Bely v Afrike”, *Jurnalniy Mir*, Skladçina №1, (2019), s. 55.

¹⁵²⁶ Andrey Bely, *Afrikanskiy Dnevnik*, (Moskva: Litres, 2017), s. 328-355.

Bely, bölgedeki İngiliz ve Fransız sömürgeciliklerinden oldukça rahatsızdır. Ancak Avrupa karşıtlığı yeni gelen Sovyet ideolojisi ile de uyuşmaktadır. Yalnız buradaki tavır Marksist ideolojiden çok dönemin İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki sömürgeci rekabetten kaynaklanmaktadır. Ekim Devrimi'nin hemen öncesinde yazılan bu notlar XIX. yüzyılın sonundaki bir Rus entelektüelinin Orta Doğu'yu nasıl gördüğünü ortaya çıkarmaktadır. Bely, 1911'de *Arabeskler* diye sanat, edebiyat ile ilgili görüşlerini ifade eden ve makalelerden oluşan bir derleme de hazırlamıştır.¹⁵²⁷ 1926 yılında yazar üç farklı parçadan oluşacak *Moskova* romanının ilk olarak ikinci parçasını [Moskova Saldırı Altında] yayımlamıştır. *Moskova Eksantrik*, *Moskova Saldırı Altında* ve *Maskeler* adlı romanları, Moskova hakkında tek bir çalışmanın parçaları olarak tasarlanmıştır. Yazarın kendi ifadesiyle; *Moskova Eksantrik*'te burjuva, küçük-burjuva ve entelijansiya çevrelerindeki devrim öncesi yaşam ile bireysel bilinçteki ayrışmalar manevi, estetik, sosyal gözlemlerle anlatılacaktır. *Moskova Saldırı Altında* ise Tatar İsyanı yerine Moskova'daki ayaklanmaya yer verilecektir. *Maskeler*'de devrim sonrası Moskova anlatılacaktır. Burada *Petersburg* romanında imparatorluk atmosferindeki/ başkentindeki doğulu/ batılı kimlikler vurgulanırken *Moskova* romanında/ devrim sonrası başkentinde burjuvanın kaybolduğu/ güçsüzleştiği ya da işçi sınıfına dönüştüğü bir ortam vurgulanmaktadır. Çarlık anlayışını temsil eden *Petersburg* yeni ideolojik kimlikte *Moskova*'ya dönüşmüştür. Bu ise Osmanlı'daki Payitaht İstanbul'un Ankara'ya tabi olması gibi bir durumdur. [Osmanlı'da kimlikler dini açıdan bir tasnife gidilirken, kurulan yeni rejimde ulus kavramı ön plana çıkmıştır. İstanbul, kozmopolit/ çoğul imparatorluğun bir sembolüken Ankara, yeni/ tekli ulus devletin sembolüdür.] Yeni ideolojide batılı-doğulu ayrışmasından çok burjuva-proleterya ayrışması önemlidir. İşte böyle bir atmosferde [doğulu] Tatarların isyanının pekte bir önemi yoktur.¹⁵²⁸ 1930-34 arasında Bely'nin hatıraları *İki Yüzyılın Başında*, *Yüzyılın Başları*, *İki Devrim Arasında* diye üç cilt halinde çıkmıştır. Bely, Tunus ve Mısır ziyaretinden yıllar sonra yazdığı *Mejdu Dvuh Revolyutsiy*'de (İki Devrim Arasında) Münih ve Paris'te tanıştığı kişilerden bahsederken orta doğu anılarına tekrar değinecektir. Bu yazılarda batının Afrika ve Orta Doğu'daki rolü Sovyet ideolojisinin istediği şekle uygun olarak burjuvazi ve sömürgecilik eleştirisi bağlamını da kucaklayacak şekilde tasarlanmıştır. Dönemin Gumilyov, Conrad, Arthur

¹⁵²⁷ Andrey Bely, *Arabeski*, (Moskva: Musaget, 1911), s. 6.

¹⁵²⁸ Andrey Bely, *Moskva pod Udarom*, (Moskva: Krug, 1926), s. 9.

Rimbaud ve Andre Gide gibi yazarları Afrika ve Orta Doğu'nun derinliklerine daha fazla nüfuz edebilme yollarını aramışlardır. Batı modernitesinin yeni “ötekilik”, “ilkelik” “egzotiklik” arayışlarının parçacıklarını Bely'nin eserlerinde de görmekteyiz.¹⁵²⁹ Yalnız Bely'nin son dönem eserlerinde ve notlarında Rusya'nın Afrika ve orta doğunun haklarını batı Avrupa ve Amerika'dan daha çok savunma kaygısında olduğunu belirtmiştir. Afrika ve orta doğu, Rusya için ağır bir tarih yükü taşımamaktadır. Fakat Asya [Kafkasya, Türkistan, Sibiry ve uzak doğu] söz konusu olduğunda Rusya'da en az batılı devletler kadar suçludur. Niyeyse bu duruma Bely'de pek bir atıf yoktur. Rusya, geleneksel olarak barındırdığı gergin/ sömürgeci rekabet gücünden özellikle kuzey Afrika'da yoksundur. O'nun için Türkistan ve Kafkasya dışında Küçük Asya (Türkiye) ve İran'a yönelik genişleme sanki daha müsait/ gerçekçi bir konumdur. Bely'deki Afrika ve Orta Doğu'daki batıya yönelik yüksek tonlu şikâyetleri, Rusya'nın emperyal politikaları düşünüldüğünde kendi toplumuna görece pek kısıp kalmaktadır. Yazarın romancılık, hikâyecilik, seyahat yazarlığı ve denemecilik dışında bir şair kimliği de vardır. [Glossolalia, Mesih Yükseldi, İlk Randevu, Azure'de Altın, Küller, Vazo, Yıldız, Prenses ve Şovelyeler, Ayrılıktan Sonra, Rusya Hakkında Şiirler vs.] Aşağıdaki Doğu Solgunlaştı (Vostok Poblednevşiy) isimli şiire bakılabilir:

“Doğu soluk, Doğu uyuşmuş, Aydınlanmış Doğu, Münzevi bir şekilde söylüyor şarkısını. Söğütlerin gölgesinde, Asmaların tembelliğinde, Kuytuluğunda vadilerin, Uyuşmuş Doğu!...”¹⁵³⁰

Şair doğu medeniyetindeki eksikliği/ kusuru belki direkt “geri kalmışlık” şeklinde ifade etmese de bir solma yahut uyuşma haliyle tasvir etmiştir. Fakat bu durumu doğa manzarasına ait nesnelerle birlikte vermesi Puşkin ve Lermontov örneklerinde gördüğümüz pastoral doğu romantizminin Bely'de de hala canlılığını koruduğunu göstermektedir. *Soluk* ve *Uyuşmuş* negatif sıfatlarının hemen ardından pozitif bir sıfat olan *aydınlanmış* sözcüğü gelmektedir. Bir zamanlar aydınlığın ve ışığın [bilginin] kaynağı olan doğu artık yalnız kalmış [münzevi] ve tembellikleriyle oyalanmaktadır. Bely'nin *Toplu Şiirleri*'ne baktığımızda “doğu” [vostok] imajının birkaç yerde daha geçtiğini görmekteyiz: “...Doğu sislerle kaplı. Baharda bir peygamber gibi rüyasında aydınlanmıştı altından Doğu. Üzgün Doğuyu karanlıklar sardı. Doğu halılarındaki parıltı

¹⁵²⁹ Gwen Walker, “Andrei Bely's Armchair Journey through the Legendary Land of 'Ophir': Russia, Africa, and the Dream of Distance”, *The Slavic and East European Journal*, Vol. 46, No. 1 (Spring, 2002), pp. 67-69.

¹⁵³⁰ Andrey Bely, *Sobraniye Soçineniy: Stihotvoreniya i Poemi*, (Moskva: Respublika, 1994), s. 494.

da gitmiş. Doğunun yaldızdandı neşeli yüzü...”¹⁵³¹ Doğunun klasik oryantalizmde sıklıkla tasvir edilen zenginlik klişesindeki altından parıltısı artık karanlık ve sisler altında kaybolmaya yüz tutmuştur. Buraya kadar Rus Edebiyatı’ndan seçerek yapılan Puşkin, Lermontov, Griboyedov, Marlinskiy, Tolstoy ve Bely tahlillerinden; Rus oryantalizminin edebiyatçılarda belirgin ve orijinal bir çizgisinin bulunduğunu ve Orta Doğu’ya dair klişeleri saymazsak çoğu zaman müspet bir bakış açısı sergiledikleri söylenebilir. Seçilen Rus edebiyatçıları oryantalist yazınlarını oluştururken Rus akademik, askeri ve misyonerlik kurumlarının ya da kişilerinin ürettiği doğu bilgisinden de faydalanmışlardır. Said’in Foucaultçu bilgi/ iktidar ya da Gramscici hegemonik tahlil metodunun uygulanmaya çalışıldığı seçili pasajlarda Rus oryantalist söyleminin İngiliz ve Fransız oryantalizmindeki “ötekileştirici” özelliklere kısmen sahip olduğu söylenebilir. XIX. yüzyılın başlarında geleneksel Avrupa oryantalizmine nispeten yakın olan çizgi [Lord Byron, Goethe, Hugo vs.] yüzyılın sonunda Tolstoy ve Bely örneklerinde olduğu gibi neredeyse kaybolmaya ya da belirsizleşmeye başlamıştır. Ele alınan bu yazarlar Asya dediklerinde Kafkasya, Türkistan, Sibirya, Çin, Hindistan, Moğolistan ve Japonya’yı kastederek, *doğu* dediklerinde Osmanlı, Türkiye [Küçük Asya], İran, Suriye, Arabistan, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas’ı yani bugün Orta Doğu denilen bölgeye işaret etmektedirler. XIX. yüzyıldaki Rus Edebiyatı’nda oryantalist imge ve imajları eserlerinde kullanan yazarlar/ şairler orta doğuyu dönemin Avrupalı aydınlarına göre çok keskin şekilde ötekileştirmeden, yabancılaştırmadan yahut aşağılamadan itidalli bir şekilde ele almıştır denilebilir. Bu duruma yol açan en önemli sebep ise Rusların hem batılı hem de doğulu genlere/ kimliğe/ sosyal ve kültürel dinamiklere sahip olmasıdır. Rusya’nın Asya’ya müdahalesinin uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Bu müdahalesinin XIX. yüzyıldaki tarihi hatları oryantalist anlayışla Rus edebiyatçıların Kırım, Kafkasya, Türkistan, Sibirya ile ilgili eserlerine fazlasıyla yansımıştır. Rusya’nın Asya’daki yayılmacılığının sınırları çoğu zaman batıdan gelen müdahalelerle/ rekabetle belirlenmiştir. Dönemin Rus oryantalist edebi yazınında Asyatik temalar daha fazlayken direkt orta doğuyu konu edinen eserler ise daha azdır. Bu yüzyıldaki bazı eserler özellikle Asya’daki Rus fetihlerinin ideolojik temellerini oluşturmak için yazılmıştır. Rusya Asya’da büyüdükçe içindeki Müslüman halkların sayısı da artmıştır. İmparatorluğa dâhil olan yeni Müslüman milletlerin sosyal ve kültürel özellikleri tarihte orta doğu merkezli bir din olan İslamiyet üzerinden şekillenmiştir.

¹⁵³¹ Bely (1994), *age.*, s. 6-17.

Ruslar kendi Müslümanlarını tanıırken (Kırım, Kafkasya ve Türkistan) yavaş yavaş Osmanlı, İran, Mısır, Arabistan vb. coğrafyalarla da ilişkileri daha çok artmışır. İmparatorluğun içindeki tebaasının büyük bir kısmının Müslümanlardan oluşmuş olması da orta doğu kültürü ve coğrafyasını net bir şekilde ötekileştirmesine izin vermemektedir. İngiliz ve Fransızların Müslüman tebaası çoğunlukla kendi içlerinde bulunmadığı için “ben” ve “öteki” ayrımını daha kolay yapabilmışlerdir. Batılılarca tarihsel olarak Müslüman ve Asyalı halklar doğunun bir parçası kabul edilmiştir. Yani aslında Kırım, Kafkasya ve Türkistan’da hem Asya hem de doğunun bir uzantısıdır. Rusların kendi doğularını Asya olarak tanımlamaları ve Orta Doğu coğrafyasından ayrıştırarak içselleştirmelerini bilinçli bir tercih olarak görmek gerekmektedir. Olaya bu şekilde baktığımızda Rus entelijansiyasındaki Avrasyacı anlayışa Kırım, Kafkasya ve Türkistan rahatlıkla dâhil edilebilmektedir. Unutmayalım ki medeniyetler arasındaki sınırlar/ ayrımlar coğrafi değil, kültürelidir. Hem Avrupalı hem de Asyalı olduğu iddiasında bulunan Ruslar için kültürel ötekilik ve ayrım düzeyinde doğu; işte bu yüzden Osmanlı, İran ve Arap coğrafyasıyla başlamaktadır. Batılılar ise yine aynı nedenden dolayı yani olaya coğrafyadan çok kültürel farklılık penceresinden baktıkları için Rusya’yı da doğulu diye tanımlarlar.¹⁵³²

2.1.2. XIX. Yüzyıl Rus Müzik Sanatında Orta Doğu

Rus Müziği/ Musikisi takribi IX. yüzyıldan itibaren Rus halkının gelenek, görenek, kültür ve folkloruna binaen gelişen ses biçimlerinin, tını ve titreşimlerinin giderek daha anlamlı hale gelmesiyle oluşmuştur. Bu kavram tarihi süreç içinde Rus müzikal folkloru, Rus akademik müziği, Rus kutsal/ dini müziği ve Rus romantik müziği olmak üzere dört ana bileşenden oluşmuştur. Özellikle Rus halk müziği, *Kiev Knezliği* döneminde başta Slav kabileleri folkloru olmak üzere; Bizans dini ezgileri ile Fin-Ugor ve Türki halkların müziklerinden etkilenmiştir. Muhtemelen Ruslar, XIV. yüzyıl sonlarında Tatar boyunduruğundan kurtulduktan sonra [Altın Orda’yı yıkıp *Moskova Knezliği* bağımsızlık kazanmıştır.] kendilerine has geleneksel çalışma ezgileri (tarlalarda söylenen), korolar ve şarkılar (kiliselerdeki ayinlerde söylenenler), sözlü destanlar ve tarihi şarkılar, ezgili dini şiirler, halka dansları (horovod), evlilik merasimlerindeki müzikli şarkılı oyunlu/ danslı eğlenceler vb. türler gelişmiştir. Rus kutsal/ manevi müziklerinin kaynağı Ortodoks Bizans [Doğu Roma] dini musikisidir. (Çan çalmalar ve

¹⁵³² Dolayısıyla kendisi de doğulu diye yaftalayan bir toplumun şarktaki her olaya karşı batı paradigmalarına yaslanarak bir anlayış geliştirmesi beklenemez. Bu kendisi de aynı suçtan yargılanan bir adamın komşusunu aynı suçla itham etmesine benzer.

koro halinde İncil'den pasajlar okuma yahut ilahiler söyleme. XVI. yy. da *Korkunç İvan* döneminden kalma birkaç kilise müziği parçası günümüze ulaşmıştır. I. Petro, müziği sevmemesine rağmen Avrupa müziğini bir medeniyet sembolü ve ülkeyi Batılılaştırmanın bir yolu olarak algılamıştır. İmparatorluğun başkenti St. Petersburg'un batı modeli üzerine kurulması (Müzik Akademisi, Tiyatro, Bale, Opera binalarının yapılması) Avrupa müziğinin toplumun üst katmanları arasında yayılmasına katkıda bulunmuştur. Yine Petro döneminde bazı müzisyen ve bestekârlar eğitim için yurt dışına gönderilmiştir. Rusya XVIII. ve XIX. yüzyılda özellikle akademik ve romantik müzik bağlamında özgün bestekârlar/ müzisyenler yetiştirmiş kendi orijinal batı tarzı müzik geleneğini kurmayı başarmıştır.¹⁵³³ Rus müziği, batı formunda askeri müzik, tiyatro müziği, opera, vodvil, operet, bale, müzikal vb. sanat alanlarında ortaya konulan eserlerle adeta bir altın çağ yaşamıştır. Dünyada Rus Müziği kendi geniş halk kesimine hitap eden folklor ve dini nağmelerinden çok batı tarzındaki icralarıyla tanınmıştır. [Halk müziği ve sanat müziği ayırımına dikkat etmek gerekir.] Müzik, bir gelenek işidir ve Rusya kendi batı tarzı müzik geleneğinin altyapısını XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde tamamlamıştır, denilebilir.¹⁵³⁴

Rus Müziği de oryantalistik (doğu, orta doğu ve Asya) temalar ilk defa XIX. yüzyıldaki romantizm akımı etkisinde seküler akademik müzik alanı ile tiyatro, bale, opera gibi sahne sanatlarında görülmeye başlamıştır. Batıda giderek yaygınlık kazanan Romantik oryantalizm hareketi edebiyat, resim ve mimari sanatı dışında müzikte de kendine yer bulmuştur. Yalnız 1770'lerden itibaren birkaç tane de olsa Rus müziğinde istisna doğu konulu nadir beste vardır. Rus ulusal müziği ve operasının yaratıcılarından biri olan Vasiliy Alekseyeviç Paşkeviç'in *Paşa Tunisskiy* (Tunuslu Paşa) (1782) isimli bestesi bu yönelimin ilk örneklerinden sayılabilir. [Mihaıl Matinskiy'nin bir librettosu (sahne eserlerinin metni) olan Tunuslu Paşa'nın müzikal bestesi ne yazık ki günümüze kadar korunarak gelmemiştir. Tunuslu Paşa, Avrupa'daki *Binbir Gece Masalları* yahut Tunus'u (Roma döneminin Kartaca'sı) fethedip Osmanlı topraklarına katan *Barbaros Hayreddin Paşa*'nın (Kızılısakal-Sultan'ın Korsanı) efsanevi hayatının halesiyle oluşmuş bir eserdir. Oyunun orijinal el yazması bugün St. Petersburg Devlet Tiyatro Kütüphanesi'nde korunmaktadır. İki perdelik komedi türündeki bu oyunda; Doğu tipi sarayında şatafat içinde yaşayan bir paşanın sevgilileri ve köleleri arasındaki ilişkiler

¹⁵³³ Yuri Vsevolodoviç Keldış, "Russkaya Muzika", *Muzikal'naya Entsiklopediya*, Tom. 4, (Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1978), s. 757-790.

¹⁵³⁴ Marina Ritzarev, *Eighteenth-Century Russian Music*, (London: Ashgate Publishing, Ltd., 2006), s. 57.

alaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Oyunun karakterleri: Tunuslu Paşa, Selim, Paşa'nın sevgilileri Fatma ve Zaide, köleler, kölelerin nazırı Hasan, Zenci köle Ömer'den oluşmaktadır. Figürler İslam'da haram olmasını rağmen Allah'a ve Hz. Muhammed'e yemin ederek bol bol şarap içmektedir. Oyunun ana teması hayatta sevmekten daha güzel bir şeyin bulunmadığıdır. Doğu'daki kadınlar çoğu zaman kapalı bir hayat yaşadıkları için dünyevi zevklere ve sevgiye kolay ulaşamamaktadır.¹⁵³⁵ Dönemin İtalyan-Rus asıllı bestekâr Katerino Albertoviç Cavoş'un (1775-1840) *Les Trois Sultanes* (Üç Sultan) *Kazak-Stihotvorets* (Kazak Şairi, 1812), *Kavkazskiy Plennik* (Kafkas Tutsağı, Puşkin'in Eseri, 1822) adlı uyarlama operaları ile *Kerim-Giray müzikali* de doğu temalı ilk çalışmalardandır.¹⁵³⁶ XIX. yüzyıl Rus Müziği'ndeki oryantalizm ve Orta Doğu temasıyla ilintili yegâne Türkçe makalelerden biri Tülün Malkoç'un "Rus Beşleri'nin Oryantalizme Etkisi ve M. Balakirev'in 'Selimin Şarkısı'nın İncelenmesi" isimli çalışmasıdır.¹⁵³⁷ Malkoç'un aşağıdaki pasajı Rus bestekârların doğu ilgisinin kısa bir özetini vermektedir:

"Rus operasının temellerini atan Glinka ve buna öncülük eden, doğu motiflerini kullanan bestecilerden Aliabyev ve Dargomozhsky ile başlayan sözlü eserlerdeki (romans) egzotizm, etnografik olarak gözümüze çarpmaktadır. Akabinde de XIX. yüzyılda 'Rus beşleri' ulusal bestecilik akımının eserlerinde 'Oryantalizm' akımıyla bir ekol oluşturmuş, Rus klasik müziğini geleneksel müzik anlayışı bağlamında ortaya koyabilmiştir. Ulusal akım oluşturarak müzik tarihine giren 'Rus beşleri', 'Rus Oryantalizmi'yle diğer halkların kültürüne ve folkloruna verdiği manevi değeri de ön plana çıkarabilmiştir. Rus Beşleri; liderleri olan Balakirev'in yanında Cui, Borodin, Musorgsky ve Rimsky-Korsakov'dan oluşuyordu..."¹⁵³⁸

Malkoç'un çalışması daha çok müzik merkezli [nota, ritim, müzikalite, ses, tempo, ton, aralık, içerik analizi vb.] bir çözümleme üzerinden gerçekleşmiştir. Asıl ilgilenilmesi/ öğrenilmesi istenilen nokta müzikten çok Doğu, Asya ya da Orta Doğu'nun sahne merkezli sanatlar yahut müzik kullanılarak Oryantalizm minvalinde nasıl temsil

¹⁵³⁵ Aleksandra Lifşitsa, "Tunisskoy Paşa: Mihaila Matinskogo publikatsiya, vstupitel'naya stat'ya i primeçaniya", *Literatūra*, Vol. 56/57, No: 2, (2015), s. 115-120.

¹⁵³⁶ A. A. Polovtsov, "Kavos Katerino Al'bertoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, Tom. 8, (Moskva: İRİO, 1897), s. 374-376.

¹⁵³⁷ Tülün Malkoç, "Rus Beşleri'nin Oryantalizme Etkisi ve M. Balakirev'in 'Selimin Şarkısı'nın İncelenmesi", *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, C. 14, S. 33, (2021), s. 333.

¹⁵³⁸ Malkoç (2021), agm., s. 333.

edildiğidir. Müzik sosyolojisi ve Rusya'nın batılılaşma deneyiminden hareketle bir Rus müziği tahlili yapan Onur Güneş Ayas; "Ruslar modernleşme-batılılaşma süreci içinde bir imparatorluk haline gelirken, Türkler bu süreç içinde imparatorluklarını kaybetmişlerdir. Dolayısıyla benimsenen batı müziği Rusların parlak geleceğiyle özdeşleşirken, Türklerinse parlak geçmişlerini ortadan kaldıran batılı 'öteki' [Alaturka-Alafranga ayrımı] ile özdeşleşmiştir" tespitini yapmaktadır.¹⁵³⁹ Aslında doğu kökleri bulunan iki imparatorlukta [Rusya ve Osmanlı'da] müzik farklı konulara/ yapılarla hizmet etmiştir, diyebiliriz. Müzikte dahi İslam'a ve doğuya batı gözlükleriyle (öteki-düşman-oryantalist klişeler vb.) bakan Rusya'ya karşın Osmanlı'daki batı yaklaşım tarzları bir savunma/ tedbir/ önleme kaygısıyla atılmış adımlar gibidir. Orta Doğu'da yer alan Osmanlı, batı yönelimli yöntemleri (askerlik, bilim, edebiyat, resim, müzik, mimari vs.) kullanarak İslam toplumunu ayakta tutmaya çalışırken Rusya tam tersine Avrupalı postuna bürünerek yıkmaya yok etmeye çalışmıştır. Yüzeysel yaklaştığımızda her ne kadar iki toplumun modernleşme süreçleri benzeşse de asıl amaçları yönünden bir farklılık mevcuttur. Osmanlı, batının iyi yönlerini alıp kötü yönlerini almayacağına dair seçici bir yaklaşımda bulunmuş fakat tebaasındaki/ sistemindeki/ geleneksel zihniyetindeki direnç yüzünden sadece şekilsel bazı özellikler elde edebilmiştir.¹⁵⁴⁰ [Islahat ve Tanzimat Fermanı gibi] Osmanlı'nın bu seçici/ selektif yaklaşımı *Namık Kemal*'den alıntılanan şu pasajda gayet net açıklanmaktadır:

"İktisâb-ı medeniyyete çalışan akvâm için tamamı tamamına Avrupa'yı taklit etmek neden lâzım gelsin? Birtakım hakayık-ı ilmiyye vardır ki dünyanın hiçbir tarafında değişmez. Temeddün için Çinliler'den sülûk kebabı almaya muhtaç olmadığımız gibi Avrupalılar'ın dansını, usûl-i münâkehâtını taklide de hiçbir surette mecbur değiliz."¹⁵⁴¹

Her ne kadar Namık Kemal batıdan asıl almamız gereken konusunda ilim/ bilgi vurgusu yapsa da sürecin nispeten başarısızlıkla sonuçlandığı gerçeği İmparatorluğun dağılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bünyeye yapılan batı terkipli aşı Rusya'ya fayda sağlarken Osmanlı'da pek tutmamıştır. En azından Rusya'nın hasta diye tabir ettiği devleti kurtarmaya yetmemiştir. Bu aşının tutmamasında Osmanlı'nın din/ medeniyet/ zihniyet

¹⁵³⁹ Onur Güneş Ayas, "Musiki İnkılabı ve Rus Modeli: Karşılaştırmalı Müzik Sosyolojisi Açısından Bir Tartışma", *Bilgi Dergisi*, S. 77, (Bahar 2016), s. 131.

¹⁵⁴⁰ Ülkü Ayşe Oğuzhan, "Türkiye'de Modernleşmenin Oluşumu ve Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Batılılaşma Olgusu: Kiralık konak, Sözde kızlar, Yaprak dökümü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 55, (2007/1), s. 111-144.

¹⁵⁴¹ M. Şükrü Hanoğlu ve İlhan Kutluer, "Batılılaşma- Felsefi Düşünce", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. V, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), s. 153.

gibi teamüllerinin de etkisi vardır. Osmanlı sömürgeci ya da kapitalist bir devlet olmadığı için batıcılık O'nu güçlendirmekten çok zayıflatmaya hizmet etmiştir. Batının iyi yönleri tam manasıyla transfer edilemediği gibi bazı kötü yönleri [yeni hastalıklar] de gelmiştir. Örneğin, batıdan 1789 Fransız İhtilali rüzgârıyla gelen milliyetçilik düşüncesi, monarşik/ çok dinli ve çok milletli yapıdaki Osmanlı idari sisteminde kırılmalara/ ayrışmalara/ çözümlenmelere yol açmıştır. Neticede hikâyenin sonunda aynı döngüden kurulan yeni devlet [Türkiye] bir öteki olarak konumladığı eski İmparatorluk geçmişini ve mirasını reddetmek zorunda kalmıştır. Bu durumun ortaya çıkmasındaki asıl neden batılı oryantalist klişedeki ileri-geri mevzusundan çok daha farklı olup bir milletin, medeniyetin dünyayı nasıl tasavvur ettiğiyle ilintilidir. Rusya ise batının biçimsel özelliklerinden çok daha fazlasını yani bilim ve tekniğini de transfer etmeyi başarmıştır. Batılı bilgiyi doğudaki iktidarını arttırmak [sömürgecilik faaliyetleri/ savaşlar] ve bunu meşrulaştırmak için [oryantalizm/ şarkiyatçılık/ vostokovedeniye] en az Avrupalılar kadar arsızca kullanan Rusya için kültür ve sanat hayatında da doğuya karşı hegemonik bir söylem gelişmiştir. Özellikle Akademik Rus Müziği'nde oryantalist eserler sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.¹⁵⁴²

Rus Müzik tarihi ve kültürünü uzun uzadıya anlatan eserler arasında; Yuriy Vsevolodoviç Keldiş'in *Muzikal'nyy Entsiklopedičeskiy Slovar'* (Müzik Ansiklopedisi Sözlüğü),¹⁵⁴³ ile O.V. Levaşeva, B.V. Dobrohotov, A.V. Lebedeva, A.V. Polehin, A. M. Sokolova, M. E. Tarakanov'un [Rusya Sanat Tarihi Enstitüsü komisyon yay.] *İstoriya Russkoy Muziki: v 10-ti t.* (Rus Müziği'nin Tarihi. 10 Cilt)'ine bakabiliriz.¹⁵⁴⁴ XIX. yüzyılda Rus Müziği'nde *Doğu*, *Orta Doğu* ve *Asya* temalı oryantalist çizgide eserler veren müzisyenler içinde; Mihail İvanoviç Glinka [Puşkin'in şiirde yaptığı Byronik romantist ve oryantalist anlayışı Glinka müziğe taşımıştır. Oryantalist Senkovski, Glinka'nın müzik anlayışını desteklemiştir.] *Ruslan ve Lyudmila*, *Fars Korosu*, *Taras Bulba* (Tamamlanmamıştır.), *Goethe'nin Trajedisi* ve *Gece Görünüşü*, Aleksandr Alyabiev *Ammalat Bey*, *Mürted* veya *Korint Kuşatması* (Osmanlıların Mora Seferi hakkındadır.), *Asya Şarkıları*, *Halife'nin Eğlenceleri ya da Bir Günlük Şakalar* (Padişahın saray hayatı alaya alınarak anlatılmaktadır.), *Kafkasya Tutsağı* (Puşkin'in aynı

¹⁵⁴² Galina Anatol'yevna Nekrasova, "Kontseptsiya oriyentalizma v oteçestvennom muzikoznanii XX veka (po materialam issledovaniy i publikatsiy)", *Nauçnyy vestnik Moskovskoy konservatorii* 4 (2012), s. 16-27.

¹⁵⁴³ Yuriy Vsevolodoviç Keldiş, *Muzikal'nyy Entsiklopedičeskiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1990, s. 5-672.

¹⁵⁴⁴ Yu. V. Keldiş, O.V. Levaşeva, B. V. Dobrohotov, A.V. Lebedeva, A.V. Polehin, T. N. Sokolova, M. P. Rahmanova, S. G. Zvereva, A. A. Baeva, A. M. Sokolova, M. E. Tarakanov (Komisyon), *İstoriya Russkoy Muziki: v 10-ti t.*, Tom 10A, Moskva: Muzika, 1983-1997, s.532.

adlı şiirinin melodram tarzı bir uyarlamasıdır.), Ferdinand Antonolini *Harun ve Antik Merakları, Sarı Karlo: Çölün Kasvetli Cadısı, Bağdat Halifesi veya Harun Reşid'in Gençlik Serüveni* (Abbasi Halifesi Harun Reşid'in hayatı ve halifeliği pek çok söylenti, hikâye ve masala konu olmuştur. Bu Bale de Antonolini, kendi hayalindeki/ Orta Doğu manzarası ve Harun Reşid figürünü yaratmıştır.), Anton Arenskiy [Ünlü Sergey Rahmaninov'un hocası olup Rus oryantalist Pavel Arenskiy'nin de babasıdır.] *Mısır Geceleri* (Goethe'nin Orta Doğu temalı *Kleopatra'nın Bir Gecesi* romanından uyarlamadır.), *Nal ve Damayanti: Mahabharata*, Mihail Shteinberg [Hem oryantalizm eğitimi almış hem de müzisyen ve bestekârdır.] *Çingenelerin Şarkı Söylediği Yer* (Hemen her toplumda ötekileştirilen bir öge olan Romanların kültürünü ve hayatını romantize etmiştir.), Fekla Bondarjevskaya *Bülbülün Şarkısı*, Pyotr İlyiç Çaykovskiy *Yevgeni Onegin, Zemfira Şarkısı, Bülbül, Ölü Bir Adamın Aşkı*, Mily Balakirev [Eserlerinde oryantal temayı en çok kullanan bestekârlardandır.] *İspanyol Marşı* Uvertürü, *Selim'in Şarkısı, Tamara, İslambey, Oryantal Fantezi, Gürcü Şarkısı, Çöl, Mısır'a Giriş, Yahudi Melodisi*, Erast Abaza *Sivastopol Zaferi*, Vasiliy Agapkin *Karadeniz Kıyısında, Moğol Halk Şarkıları, Çin Serenatı*, Kirill Dmitriyeviç Agrenev *Bir Türk'ün Şikâyetleri*, Adolf Adam *Korsan* (Said Paşa'nın haremi ile kölelerini anlatır.), Anatoli Aleksandrov *Hafız'ın Üç Şiiri*, Meşedi Cemil Amirov *Seyfûlmüluk*, İvan Armsheimer *Kazak Vedası*, Boris Vladimiroviç Asafiev *Bahçesaray Çeşmesi, Âşık Kerib, Kafkasya Tutsağı, Kur'an Taklidleri*, Nikolay Afanasyev *Taras Bulba, Ammalet-Bey*, Porfiry Bajenskiy *Paranya Sibiryaçka*, Yakov İsaakoviç Bogorad *Şamil'in Şarkısı*, Aleksandr Porfiryeviç Borodin *Orta Asya'da, Arap Melodileri*, Sergey Nikiforoviç Vasilenko *Güzel Yusuf, Türkmen Süiti*, Uzeyir Abdul-Hüseyn Oğlu Gadcibekov *Leyla ve Mecnun, Köroğlu, O olmasın bu olsun!*, Wilhelm Napolyonoviç Hartevelde [Gevşek Kumlar ve Kopmuş Kafalar Arasında: *Türkistan Seyehati Yazıları*, diye bir de kitabı vardır.] *Sibiryalı Mahkûmların, Serserilerin ve Yabancıların Şarkıları*, Reinhold Moritseviç Gliere *Şahsenem, Leyla ve Mecnun, Gülsarı, Mısır Geceleri, Taras Bulba, Fergana*, Mihail Fabianoviç Gnesin *Celaledin Rumi'nin Dizeleri, Yahudi Şarkıları, İbrahim'in Gençliği, Adige*, Eugene Ottovich Gunst *Gürcistan Tepelerinde*, Aleksandr Sergeyeviç Dargomijskiy *Tütün Valsi*, İvan Fedoroviç Dekker-Schenk *Hacı Murat*, Aleksandr İvanoviç Dubuc *Gül Romansı-Farsça Tercümeden*, Zharylgapberdy Zhumabayuly *Karagöz, Ardak*, Aleksandr Aleksandrov *İlyinskiy Çerkez İlahisi, İmanzhusip Kutpanuly Ovalı ile Dağlı*, Mihail Mihayloviç İppolitov-İvanov *Türk Marşı, Ermeni Rapsodisi, Mtsyri, Türk Parçaları, Türkmenistan Bozkırları'nda, Özbekistan'ın Müzikal Resmi, Japon Şiiri, Gürcistan'da Akşam, Volga ve*

Sibiryay, Kara Boğaz, Katerino Albertoviç Caves Kazak Şairi, Kafkas Tutsağı, Şeytan, Kerim Girey Vasiliy Pavloviç Kalafati Çingeneler, Vasiliy Sergeyeviç Kalinnikov Sedir ve Palmiye, Aleksandr Dmitriyeviç Kastalskiy Gürcistan'da, Vladimir Georgyeviç Kastrioto-Skanderbek Çerkes Şarkısı, Aleksandr Petroviç Koptyaev Oryantal Danslar, Nikolay Razumnikoviç Koçetov Doğu Eskizleri, Büyük orkestra için Arapça süit, Aleksandr Abramoviç Kerim Yahudi Eskizleri, Yahudi Kaprisi Kurmangazy Sagyrbayuly Alatau, Sarı-Arka, Caesar Antonoviç Cui Kafkas Tutsağı, Maks Avelieviç Kyuss Amur Dalgaları, Boris Lvoviç Levenzon Yahudi Resimleri, Yahudi Dansları, Filistin, Bağdat'ta Gece, Dmitry Timofeyeviç Lenskiy Binbir Gece, Arap Masalları, Grigoriy Andreyeviç Lişin Bahçesaray Çeşmesi, Nikolay Vitalieviç Lysenko Taras Bulba, Grigoriy Lvoviç Lubomirski Oryantal Dans, Anatoliy Konstantinoviç Lyadov Arabeskler, Saşa Makarov Kafkas Bir Âşık, Aleksandr İppolitoviç Mann Korsan, Nikolay Aleksandroviç Manykin-Nevstruev Asya Operası Librettosu, Stanislaw Moniuszko Kırım Soneleri, Nikita Semyonoviç Morozov Aleko, Modest Petroviç Mussorgski Kars'ın ele geçirilmesi, Kırım'ın güney kıyısında, Yahudi Şarkısı, Şamil'in Marşı, Nikolay Yakovleviç Mayaskovski Mısır Geceleri, Matvey İosifiç Nikolayevski Tatar Dansı, Saşa Oganezaşvili Ferhad ve Şirin, Çargâh, Rast, Hicaz, Vasiliy Alekseyeviç Paşkeviç Tunuslu Paşa, Sezar Pugni Firavun'un Kızı, Fedor Aleksandroviç Rahl Ruslan ve Lyudmila, Vladimir İvanoviç Rebikov Doğu'da, Nikolay Andreyeviç Rimski-Korsakov Şehrazat, Nikolay Andreyeviç Roslavets Özbekistan, İlya Aleksandroviç Sats Doğunun Tatlılıkları, Rusların Kabardeylerle Savaşı, Vladimir Alekseyeviç Senilov Mtsyri, İskitler, Pyotr Petroviç Sokalskiy Taras Bulba, Nikolay Feopemptoviç Solovyov Rusya ve Moğollar, Aleksandr Afanasyeviç Spendiar Kırım Eskizleri, Erivan Etütleri, Yahudi Temaları, Filistin Dahı, Oryantal Melodi, Oryantal Ninni, Haytarma (Kırım Tatar Dansı), Josef Starzer Muhteşem Türk, Beş Sultan, İgor Fedoroviç Stravinsky İbrahim ve İshak, Bülbül, Mezmurlar Senfonisi, Vyaçeslav İvanoviç Suk Ruslan ve Lyudmila, Sergey İvanoviç Taneyev Şamlı Jhon, Kazbek Manastırı, Yakov Mikheyeviç Taranenko Koçubey'in Düşüncesi, Nikolay Alekseyeviç Titov Morpheus'a (Puşkin'den), Dağ Zirveleri, Rudolf Tobias Şamlı Jhon, Yunus'un Mesajı, Sergey Lvoviç Tolstoy Hint Şarkıları ve Dansları, Boris Alexandrovich Fitingof-Schel Bahçesaray Çeşmesi, Gnat Martınoviç Hotkeviç Kefe'deki Köle Pazarı, Vladimir Georgiyeviç Erenberg Vampuka, Afrikalı Gelin, Julius Dmitriyeviç Engel Yahudi Halk Şarkıları, Anton Aleksandroviç Eichenwald Mergen, Pyotr Andreyeviç Şçurovski Hasan'ın Şarkısı, Viktor Antonoviç Chechott Bozkır, Adrian Grigoryeviç Şapoşnikov Zühre ve Tahir, Türkmen Rapsodisi,

Türkmen Marşı, Mahtumkulu Konçertosu, Elizaveta Sergeyevna Şaşına Mtsyri, Aleksandr Nikolayeviç Şefer Ruslan ve Lyudmila, Çingeneler, Nikolay İvanoviç Şişkin Çingene Hayatı, Friedrich Efimoviç Scholz Resmi Marş (Türkiye ile barış antlaşması imzalanması vesilesiyle), *Navarin Muharebesi, Lev Petroviç Steinberg Taras Bulba, Nikolay Nikolayeviç Çerepnin Mumya'nın Romanı, Japon Balığı, Anton Grigoryeviç Rubinstein Babil, Musa, Şeytan, Hacı-Abrek, Bozkır Çocukları, Keşmir Gelinlerinin Dansı, Paşa ve Almeya, Lezginka, Farsça Şarkılar, Aleksandr Borodin Prens İgor, Aleksander Konstantinoviç Glazunov Prens İgor, Sergey Vasilyeviç Rahmaninov* [Batı Avrupa ve Orta Doğu müziğini sentezlemiştir.] *Çingene, Aleko* vs. sayılabilir. Yapılmış olan yüzeysel taramaya göre, XIX. yüzyıl Rus müziğindeki oryantal temaların büyük ölçüde sırasıyla Kafkasya, Kırım ve Türkistan coğrafyasına odaklandığını görmekteyiz. [Konu ve imgelem oryantalist bir tortu oluşturacak şekilde sıklıkla/ defalarca aynı minvalde işlenmektedir.] Bu durumun özellikle Puşkin ve Lermontov'un eserlerindeki “doğu” motifinin müziğe aktarılmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bunun yanında Osmanlıyı ve Türkleri, Harem hayatını, *Binbir Gece Masalları* ile bazı Fars şiirlerini işleyen/ konu edinen sahne sanatları (Bale, Opera vs.) ve müzik parçalarıyla da karşılaşmaktayız. Edebiyattaki doğu algısında geçen motifleri Rus müzisyenler kullanmışlar ve tekrar tekrar aynı konuları zenginleştirerek ele almışlardır. Bu ise zamanla kendi oryantal klişelerinin [bakiyelerinin/ kalıplarının] oluşmasına yol açmıştır. Rus bestekârları için oryantal sadece bilinmeyen, antik ve harika/ fantastik bir yerle sınırlı olmayıp kendi kültür ve tarihlerinin de bir parçasıdır.¹⁵⁴⁵

Rus oryantalist temelli besteler yapan müzisyenler eserlerinde Türk, Arap ve Fars ritim, ezgi ve armonilerini sıklıkla kullanmışlardır. Rus müziğindeki çeşitliliğin artması Rus Ordusunun Asya ve yakın doğuya doğru yayılması ile de paralellik arz etmektedir. Rus mitolojisinin büyük mitoloğu Vladimir Stasov, Rus müziğindeki doğu unsurunu ilericilik denilen Avrupa geleneğine şüpheyle yaklaşma ve müziğe daha fazla ulusal karakter vermek için bir çaba gösterme olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁴⁶ Sanat müziğinde Rusya'nın doğu ve batı arasındaki konumu önemlidir. Büyük Petro döneminde Rusya modernleşme veya batılılaşmanın bir parçası olarak Avrupa'dan sanat müziğini ithal etmiştir. 1830'lara kadar, Rusya'daki sanat müziği, salt Avrupa merkezli bir formda

¹⁵⁴⁵ Osmanova Zulvira Muzinovna, “Fenomen oriyentalizma v Russkoy muzykal'noy kul'ture vtoroy poloviny XIX-naçala XX vv”, *Sovremennyye Nauchnyye Issledovaniya i Innovatsii*, No: 7, UDK. 78, (2016), s. 18-19.

¹⁵⁴⁶ Richard Taruskin, “Entoiling the Falconet: Russian Musical Orientalism in Context”, *Cambridge Opera Journal*, Vol. 4, No. 3 (Nov., 1992), s. 253.

oluşmuştur. [Petersburg'ta Alman, İtalyan, Fransız vb. bestekârlar çalışmaktaydı.] Sanat müziği ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısında; Rus Beşleri [Güçlü Küme]: M. A. Balakirev, A. P. Borodin, C. A. Cui, Modest Musorgski ve N. A. Rimski Korsakov ile Rus müziğindeki milliyetçi anlayışı temsil eden Mihail Glinka'dan sonra ulusal kimliğine kavuşmuştur. Rus düşünce tarihinde olduğu gibi müzik tarihinde de *Batılılar* ve *Milliyetçiler* (Slavofiller) arasında bir ikilik oluşmuştur. Saint Petersburg Konservatuarı'nın kurucusu Anton Rubinstein ve Çaykovski, milliyetçi Rus Beşlisi Okulu'nun aksine Batılılaştırıcı cephede yer almıştır. Rus Beşleri bestecileri tüm enerjilerini Rus ulusal müziğini oluşturmaya adanmışlardır. XX. yüzyılın başlarında Rus Bale'sinin kurucularından Sergey Diaghilev tarafından *Oryantal* ve *Barbar* temalı birçok eser Avrupa'ya götürülüp sahnelenmiş ve coşkuyla karşılanmıştır. Diaghilev, sergilediği oyunlarda batıcıların yapıtlarına çok fazla yer vermemiştir. Dolayısıyla müzikteki Rus milliyetçiliğinin tezahürü doğu temalı eserler vasıtasıyla ortaya çıkmıştır diyebiliriz.¹⁵⁴⁷ Rus müziğindeki Oryantalizm, David Schimmelpenninck van der Oye'nin ifadesiyle tam bir paradokstur. Rus müziğindeki Oryantalizm; ikiyüzlü Roma Tanrısı Janus gibi hem sağa hem sola bakmaktadır.¹⁵⁴⁸ Rusya'daki oryantalist yapılar, batı oryantalizminin kopyalanması üzerine ve çift ayna yansıma ilkesi üzerine inşa edilmiştir. Birbirine ters yönde bakan bu iki ayna arasında Rusya kendisini gizlemiştir. Bu durum varoluşsal anlamda epistemolojide nesnenin rolü ile öznenin rolü arasında bir denge kurmak olarak tanımlanabilir.¹⁵⁴⁹ Müziği icra eden el hem kompozisyonu oluşturmakta hem de bu oluşturulan kompozisyona konu olmaktadır. Rusya yarı batılı yarı doğulu bir toplumdur. [Rusya'nın devlet armasındaki çift başlı kartal dahi hem doğuya hem batıya bakmaktadır.] Rusya'nın müzikteki doğu köklerine dair son olarak milli enstrümanları *Balalayka*'dan da bahsedebiliriz. Balalayka, üç telli bir saz olup Orta Asya'daki [Türkistan] *Dombra*'dan esinlenerek yapılmıştır.¹⁵⁵⁰ A. N. Çudinov'un *Rus Dilindeki*

¹⁵⁴⁷ Norio Umetsu, (2013), "Oriental Elements in Russian Music and the Reception in Western Europe: Nationalism, Orientalism, and Russianness", https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/rp/publications/no13/13_2-2_Umetsu.pdf adresinden erişildi, s. 59. [Erişim tarihi: 15 Mart 2022].

¹⁵⁴⁸ David Schimmelpenninck van der Oye, (2000), "The Two-Faced Janus: Orientalism in Russian Music", https://www.academia.edu/28697651/The_Two_Faced_Janus_Orientalism_in_Russian_Music?auto=download adresinden erişildi, s. 2. [Erişim tarihi: 15 Mart 2022].

¹⁵⁴⁹ Madina Tlostanova, "The Janus-faced Empire Distorting Orientalist Discourses: Gender, Race and Religion in the Russian/ (post)Soviet Constructions of the Orient", *Worlds & Knowledges Otherwise*, Vol. 2, (Spring 2008), s. 1.

¹⁵⁵⁰ K. A. Vertkov, G. I. Blagodatov, E. Yazovitskaya, *Atlas Muzikal'nih Instrumentov Narodov SSSR*, Moskva: Muzgiz, 1964, s. 29.

Yabancı Sözcükler Sözlüğü'ne göre kelimenin kökeni Türkçe (Tatarca) olup “Bala” (çocuk, bebek) ifadesinden gelmektedir.¹⁵⁵¹

Kültürel “doğu” kavramı genel olarak kabul edilen coğrafi olanla (yakın, orta, uzak doğu) örtüşebilir, çakışmayabilir veya koşullu bir anlam kazanabilir. [Türkiye, İran, Endülüs, Arabistan, Mısır, kuzey Afrika, Kafkasya, Kırım, Türkistan, Sibirya, Çingene kültürü vs.] “doğu”nun farklı bakış açılarıyla -coğrafi, estetik, kültürel- sergilenmesi; “doğu”dan ziyade kültürel veya estetik bir unsur içermeyen “oryantalizm” terimine bir katkı sağlamıştır. Rus filozofların, sanatçıların, müzikologların eserlerinde “Rus doğusu” kavramına sıklıkla rastlanmaktadır. Rus doğusu temelde Kafkasya, Kırım ve Orta Asya [Türkistan/ Sibirya] olmak üzere üç parçadan oluşmaktadır. Ayrıca Ruslar kendilerini Doğu Roma’nın (İstanbul’un) doğal mirasçısı olan *Doğu Slavları* ya da *Doğu Hristiyanları* (Ortodoks) diye de tanımlamaktadırlar.¹⁵⁵² Bütün bunlar Rusya’nın doğu ile tarihi bağlarını ima etmektedir. Rus müziğindeki “doğu”yu tarihsel ve estetik yönden kurgulayan bestekârların iki farklı yönelimi olmuştur. Batıcılar kendi doğularına nesne olarak bakarken Milliyetçiler yarı özne olarak bakmışlardır. [Çünkü kendileri de doğuludur.] Bunun yanında Rusya doğusu dışındaki doğu ise (Osmanlı Türkleri, İran Farisileri ve Arapların kültürü) hep “öteki” olarak kalmıştır. Ayrıca İmparatorluk içindeki yerel halkların edebiyatta/ müzikte/ resimde tema ve motif olarak kullanılması bu halklara karşı Rusların yabancılaşmasını da bir miktar arttırmıştır. Edward Said’in yorumuyla *batı oryantalizmi* doğuyu vahşi, medeniyetsiz vb. olarak değerlendirerek damgalamıştır. Rus şarkiyatçıları ve sanatçıları genellikle batılı klişeleri yeniden üretmelerine rağmen Doğululara ve onların kültürüne müspet/ olumlu yaklaşmışlardı. Biraz önce değinilen çift aynalı yansıyan görüntü metaforuna dönersek; aynalardan birini kırmak Rus ulusal kimliğinin oluşumunu da inkâr etmek demektir.¹⁵⁵³ İşte bu yüzden Rusya’daki doğu vizyonu ve işleyişi oldukça kompleks ve belirsiz hatlara sahiptir.¹⁵⁵⁴

¹⁵⁵¹ A. N. Çudinov, *Slovar’ İnostrannih Sloz, Voşedşih v Sostav Russkogo Yazıka*, Sankt-Peterburg: İzd. Knigoprodavtsa V. I. Gubinskogo, 1894, s. 142.

¹⁵⁵² Dilbar Abdurahmanovna Rahimova, “Orientalizm v Muzike S. V. Rahmaninova”, *Rabota Vıpolnena na Kafedra Teoriy i İstoriy Muzıki*, St. Petersburg: Astrahanskaya Gosudarstvennaya Konservatoriya (Akademiya), 2011, s. 6-17.

¹⁵⁵³ “Ben” ve “Öteki” arasındaki sınırları belirginleştirmek yahut netleştirmek sadece bir tercih meselesidir. Resmi devlet armasındaki gibi iki dünyanın da tacına talip olan Rusya, yüzünü hangi yöne tam çevirse diğerine yabancıdır.

¹⁵⁵⁴ M. Murat Taşar, “Rusya’nın Yeni Jeopolitik Vizyonu: Alexander Geleviç Dugin’in Yeni Avrasyacılığı”, (2002), s. 3-4.

2.1.3. XIX. Yüzyıl Resim Sanatında Orta Doğu

Rus Resim Sanatı, XVII. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış ve ilk başlarda *ikonografi* [Godunov, Stroganov (minyatürçü), Simon Uşakov], *freskler* [Gury Nikitin, Sila Savin, Dmitriy Plehanov, Fyodor İgnatiev, Dmitriy Grigor'yev] ve *parsuna* [Çar ve devlet adamlarının erken dönem portreleri] tarzındaki çalışmalarda ortaya çıkmıştı. Bu dönem; dini resimler/ gravürler (Hz. İsa, Havariler, Kilise hiyerarşisi vb.) dışında Çarların, vekilharçların, prens ve prenseslerin çoğunlukla soyluların portrelerinden oluşan tasvirlerle karakterize edilebilir.¹⁵⁵⁵ Rus Resmi, gelişim çağında çoğunlukla geleneksel bir çizgidedir. Geleneksel minyatür üslubundaki bu resimler çoğunlukla Kilise süslemelerinde, el yazma İncillerde, vakanüvist metinlerinde kullanılmıştır.¹⁵⁵⁶

Orta Çağ boyunca karanlık bir dönem yaşayan Avrupa, İspanyolların Müslüman-Endülüs Medeniyeti'ni yağmalamaları sonucunda Arapça'dan Latince'ye tercümelerle Antik Yunan'ın felsefi ve bilimsel birikimine/ mirasına ulaşmıştı. [İbn-i Rüşt, İbn-i Sina, Birüni, Farabi, Kindî, Hârizmî, Cezerî, İbn-i Heysem, Câbir bin Hayyan, İbn-i Haldun vs.] Bu transfer/ aktarım XV-XVI. yüzyıllarda *Rönesans* ve *Reform* hareketlerini başlatmış; XVII ve XVIII. yüzyılda ise rasyonalite [akılcı] temelli Aydınlanma Çağı'na zemin hazırlamıştır. "Arap-İslam dünyası, geç antik dönem ile Avrupa yakın çağı arasındaki devirde, gelişime en müsait ve etkisi en güçlü kültür sahasıdır ve de eski dünya ile oluşmaya namzet Avrupa arasındaki yegâne gerçek bağıdır."¹⁵⁵⁷ Dönemin sonunda din ve tanrı (skolastisizm) yerine akılcılık ve bilim önem kazanmış kosmosun merkezine de insan (hümanizm/ sekülerizm) oturtulmuştur. Rönesans'ın yani yeni doğuşun gerçekleştiği en önemli alanlardan biri de Resim Sanatı olmuştur. [Leonardo da Vinci, Mikelanj, Rafael, Albrecht Dürer, François Clouet, Rembrandt, Velasquez vs.] Doğu'lu İmparatorluklar bu gelişmelerden kısmi de olsa etkilenmiştir. İslam'da insan tasviri yapmak pek hoş karşılanmasa da Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet Han, Venedikli Rönesans ressamı Gentile Bellini'ye portresini yaptırmıştır.¹⁵⁵⁸

Rus modernleşmesinin mimarı olan *Büyük Petro*, Avrupa'da Aydınlanma Çağı ile birlikte yaşanan gelişmelere toplumunun ve devletinin ayak uydurması için bir dizi bilimsel ve kültürel reforma girişmişti. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'da

¹⁵⁵⁵ Dmitry Vladimiroviç Sarabyanov, *İstoriya Russkogo i Sovetskogo İskusstva*, (Moskva: Vısşaya Shkola, 1979), s. 78-82.

¹⁵⁵⁶ Sarabyanov (1979), *age.*, s. 79.

¹⁵⁵⁷ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik Cilt: I*, çev. Abdurrahman Aliy ve Eckhard Neubauer, Ankara: (Türkiye Bilimler Akademisi, 2007), s. 15.

¹⁵⁵⁸ Louis Thuasne ve Ahmet Refik, *Fatih ve Bellini*, çev. Önder Kaya, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006), s. 14.

yapılan kültürel reformlar neticesinde ise seküler bir sanat anlayışı ortaya çıkmıştı. [Batılılaşma, Çariçe II. Katerina döneminde de artarak devam etmiştir.] Resim sanatı alanında Avrupa deneyiminin benimsenmesi birkaç yolla gerçekleşmişti; Avrupa'dan bitmiş sanat işleri satın alınmış, Rusya'da çalışmak ve öğrenciler yetiştirmek için batılı ustalar davet edilmiş ayrıca bir kısım talebe resim alanında yetiştirilmek üzere devlet bursuyla yurt dışına [İtalya, Fransa, İngiltere ve Hollanda] gönderilmişti. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak çiraklıktan ustalığa rüşünü ispat eden Rus ressamalar; barok, rokoko yahut klasizm stilinde eserler vermiştir. Bu yüzyılın Rusya'daki büyük resamları içinde; Louis Caravaque, Johann Gottfried Tannauer, Pyotr Grigoryeviç Çernişev, İvan Vişnyakov, İvan Nikitin [Rus Resmi'nin kurucusudur.] Aleksey Petroviç Antropov, Andrey Matveyev, İvan Argunov, Pietro Rotari, Georg Groth, Grigoriy Teplov, Mihail Şibanov, İvan Ermenev, Semyon Şchedrin, Fyodor Alekseyev, Fyodor Rokotov, Anton Losenko, Aleksey Belski, Dmitriy Levitskiy, Vladimir Borovikovski yer almaktadır.¹⁵⁵⁹ Çariçe Elizaveta I. Petrovna'nın devlet adamlarından "Bilimler Akademisi" üyesi İvan Şuvalov, 1757'de St. Petersburg'ta "İmperatorskaya Akademiya Hudojestv"yı (İmparatorluk Sanat Akademisi) kurmuştur.¹⁵⁶⁰ Bu devlet dairesi, Rusya'daki neredeyse tüm sanat sistemini denetlemiş ve sanat eğitimi organize ederek neoklasizmi teşvik etmiştir. Ayrıca Rusya resim sanatında Avrupai estetiği neredeyse harfi harfine ithal edip uygulamıştır.¹⁵⁶¹

XIX. yüzyılın başlarında Rus resim sanatında neoklasizm ve romantizm akımı ikinci yarısından 1917'ye kadar ise realizm (gerçekçilik) dışında sembolizm ile avangardizm (yenilikçi/ deneysel) etkili olmuştur.¹⁵⁶² Sovyet Dönemi'nde resim tamamen toplumcu ideolojik bir renge bürünmüş; Çarlık dönemi eserleri ve üslubu "burjuvazi sanatı" diye [yaftalanıp] kamusal alandan dışlanmıştır. Sovyet sanat tarihçileri bu dönemi "proletarskaya kultura" sözünden türetilen "proletkult" [Burjuva etkilerinden arındırılmış işçilerin sanatı] kelimesiyle tanımlamışlardır.¹⁵⁶³ George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*'ündeki¹⁵⁶⁴ gibi "Düşünce Polisi"nin yetkileriyle donatılmış "Narodniy Komissariat Prosveşçeniya" [İlk başkanı A. V. Lunaçarskiy'dir.] ya da

¹⁵⁵⁹ Mihail Allenov, *Russkoye İskusstvo XVIII Naçala XX Veka*, Moskva: Trilistnik, 2000, s. 41-62.

¹⁵⁶⁰ Sergey Konstantinoviç İsakov, *İmperatorskaya S. P. B. Akademiya Hudojestv: Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk*, St. Petersburg: Tovarişçestvo R. Golike i A. Vil'borg, 1914, s. 4.

¹⁵⁶¹ Vladimir Sergeyeviç Jidkov, *Kul'turnaya Politika Rossii*, Moskva: Akademiçeskiy Proyeht, 2001, s. 111.

¹⁵⁶² Dmitriy Vladimiroviç Sarab'yanov, *Russkaya Jivopis' XIX Veka Sredi Yevropeyskih Şkol*, Moskva: Sov. Hudojnik, 1980, s. 120.

¹⁵⁶³ Efim Naumoviç Gorodetskiy, *Velikaya Oktyabr'skaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsiya*, Moskva: Vses. Kn. Palata, 1961, s. 371.

¹⁵⁶⁴ George Orwell, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, çev. Celal Üster, İstanbul: Can Yayınları, 2019, s. 5.

kısaltmasıyla *Narkompros* diye bilinen *Halk Eğitim Komiserliği*; resim sanatını da Marksist ideoloji dışında nefes almayacak şekilde kısıtlamış yahut denetlemiştir.¹⁵⁶⁵ 1800-1917 arasında etkili olan resim sanat akımlarının hemen hepsinde ama az ama çok oryantalist [doğu, Asya ya da orta doğu] temalar ve imgeler görülmüştür. Yalnız bu etki romantik ressamlar da biraz daha fazladır.¹⁵⁶⁶

Rus akademik oryantalizmi, resim sanatındaki oryantalizmi; tarih, antropoloji, filoloji, etnoloji, antik çağ ya da mitoloji kadar önemli bir konu olarak görmüştür. Akademi kökenli sanatçılar, İngiliz Frederic Leighton, Thomas Seddon, David Roberts veya Fransız Jean-Leon Gerome, Jean Joseph Benjamin-Constant, Eugene Alexis Girardet vb. Avrupalı oryantalist ressamlardan etkilenmişlerdi.¹⁵⁶⁷ Gerçekten de Avrupa’da XIX. yüzyılın başlarında oldukça popüler hale gelen oryantalist resim, Rusya’nın emperyalist emelleri doğrultusunda hiç gecikmeden İmparatorluk Sanat Akademisi dışında birkaç büyük Rus sanat merkezinde ortaya çıkmıştı. Doğudan ilham alan birçok entelektüel sanatçının görsel ve politik olarak teşvik edildiğinden ötürü tematik olduğu kadar üslupsal bir analizi de gerekmektedir. Ayrıca *Rus oryantalizmi*’nin olağanüstü uzun ömrü onu; coğrafi, siyasi, konu, üslup, ideoloji, etnik ve ulusal aidiyetlerle sınırlandırılabilen çeşitli evrelerden geçmesini sağlamıştı. Rus akademik resim sanatçılarının birçoğunun mimari, el sanatları, edebiyat, müzik, tiyatro veya fotoğraf gibi sanat formlarına ilgisi vardı ve bu da onların doğu deneyimlerini çeşitlendirmiş/ etkilemişti. Rus oryantalist ressamlar; 1800-1920 arasında Osmanlı, Kafkasya, Türkistan, Kırım, İran, Ermenistan, Gürcistan, Sibiry, Hac ziyaretleri kapsamında orta doğu ve Hristiyanlar için kutsal mekânlar ile Arapları, Rusların doğudaki savaşlarını ve zaferlerini kendi bakış açılarıyla fotoğraflamış ya da resmetmişlerdir.¹⁵⁶⁸ Bu dönemden seçilen bazı Rus ressamların tasvirlerinde doğu imajının nasıl değiştiği/ şekillendiği görülebilir.

Bir dönem İstanbul’da da saray ressamı olarak çalışan [Sultan Abdülmecid’ten *Nişan-ı Âli*, Sultan Abdülaziz’den *Osmaniye Nişanı*, Sultan II. Abdulhamid’ten ise *Elmas*

¹⁵⁶⁵ Anatoliy Vasil’yeviç Lunaçarskiy, *Ob uçrejdennii Gosudarstvennoy komissii po prosveşçenyu*, Arhiv Dokumenta No:31, Moskva: Sovet Narodnıh Komissarov (SNK), 1917, s. 20.

¹⁵⁶⁶ Hsu-Ming Teo, “Orientalism: An Overview”, *Australian Humanities Review* 54 (2013), s. 1-20.

¹⁵⁶⁷ Inessa Kuteinikova, (2010), “Russia’s Artistic Orientalist History”, *The Best Russian English Art Magazine*, <https://www.tretyakovgallerymagazine.com/articles/4-2010-29/russia-artistic-orientalist-history> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 18 Mart 2022].

¹⁵⁶⁸ Patty Wageman and Inessa Kouteinikova, *Russia’s Unknown Orient: Orientalist Painting 1850-1920*, (Rotterdam: Nai Publishers, 2010), s. 3.

Madalya ve Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir.]¹⁵⁶⁹ ve genellikle deniz manzaraları ve savaş tasvirleriyle ünlü İvan Konstaninoviç Ayvazovskiy (1817-1900), Türkiye’de en çok bilinen oryantalist Rus ressamıdır. Eserlerinin büyük bir bölümü Kırım, Kafkasya ve Osmanlı bölgesine adanmıştır.¹⁵⁷⁰ Ayvazovskiy’nin Doğu ve Orta Doğu temalı en bilinen resimleri içinde; *Sivastopol Kuşatması*, *Gürzuf’ta Gece*, *İki Türk Gemisini Yendikten Sonra*, *Navarin Savaşı*, *Çeşme Savaşı*, *Bir Türk Gemisinin Patlayışı*, *Sinop Muharebesi*, *Sivastopol Yolunda Rus Filosu*, *Kırım’da Deniz Manzarası*, *Kırım, Türk Kadırgasının Rus Denizcilerce Ele Geçirilişi* ve *Kafkas Kadınların Kurtarılışı*, *Feth-i Bülend*, *Asar-ı Şevket*, *Türk Vapuru Mersin’in Ele Geçirilişi*, *Marmara Denizi’nde Trajedi*, *Sivastopol’un Ele Geçirilişi*’nde [Denizlerde teknik olarak üstünlük sağlayan Rusya karşısında kaybeden bir doğu (Osmanlı) imajı çizilmiştir.], *İstanbul, İstanbul Manzaraları*, *Kahire Hayatından Kareler* [Kahire Binbir Gece Masalları’ndaki şehirlere benzetilmiştir.], *Kahire’de Akşam*, *Giza’nın Büyük Piramidi*, *Haliç’te Alacakaranlık*, *Kostantinapolis ve Boğaz Manzarası*, *Konstantinopolis’e Bakış*, *Süveyş Kanalı*, *Suda Yürüyüş* [İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti’ne hediye edilmiştir.], *Boğaza Yakın Bir Kayanın Üzerindeki Kuleler*, *Konstantiniye Kumkapı’da Tekne Gezisi* [Teknede peçeli Osmanlı kadınları tasvir edilmiştir.], *Nuh’un Ağrı Dağı’ndan İnişi*, *Ağrı Dağı*, *Tiflis*, *Yalta*, *Haliç Körfezi*, *Haliç Manzarası*, *Haliç’te Gün Batımı*, *Ay Işığında Galata Kulesi*, *Ay Işığında İstanbul*, *Boğaz’da Mehtaplı Gece*, *Türk Kahvehanesi* [Doğu’luların tembelliğine ve tütün içiciliğine gönderme yapılmıştır.], *Türk Kadınlarıyla Kayıkta*, *Kız Kulesi*, *Doğu Kentinin Görünüşü*, *Denizden Trabzon*, *Trabzon*, *Dağıstan Gunip Aulu*, *Şirvanlar ile Müridlerin Çatışması*, *Trabzon’da Ermeni Katliamı* [Bu resimde Türklerin Ermenileri keserken denizin kan rengine büründüğünü iddia etmektedir.], *Sessiz Gece* [Yine aynı işgüzarlıkla Türklerin Ermenileri gece gemiden denize attığını iddia etmektedir.] (Bu iki resimde Rusya’nın Osmanlı’daki Ermeniler üzerinden yürüttüğü siyasetin propagandası yapılmaktadır.), *Denizden Kafkas Dağları*, *Eski Kırım’da Bir Çeşme*, *Gün Batımında Ortaköy*, *İstanbul’da Kayıklar*, *Nusretiye Camii*, *Küçüksu Kasrı*, *Şark Manzarası* vb. sayılabilir.¹⁵⁷¹ Romantik bir ressam olan Ayvazovskiy, eserlerinde realist unsurları da kullanmıştır. Ayvazovskiy’nin resimleri, XIX. yüzyılda Osmanlı

¹⁵⁶⁹ Fatma Ürekli, “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski’nin Bilinmeyenleri”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, (Temmuz 2019), s. 8-14.

¹⁵⁷⁰ Nikolay Stepanoviç Barsamov, *İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy; 1817-1900*, (Moskva: İskusstvo, 1962), s. 10-12.

¹⁵⁷¹ Art Poisk, (2020), “Ayvazovskiy, İvan Konstantinoviç; Biyografiya, 520 Kartin”, http://artpoisk.info/artist/ayvazovskiy_ivan_konstantinovich_1817/ adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 18 Mart 2022].

imparatorluk sarayında popülerdi.¹⁵⁷² [Net olmamakla birlikte günümüzde Türkiye’deki milli saraylar ve özel koleksiyonlarda 40 civarında eseri vardır.] Ressamın Osmanlı’daki İstanbul günlerini Pars Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye’de* kitabında kısaca anlatmıştır fakat oryantalist yönüne pek değinilmemiştir.¹⁵⁷³ Ayvazovskiy’nin çalışmaları derinden derine oryantalisttir; temaları ve motifleri bakımından Fransız, İngiliz ve diğer oryantalist sanatçılardan büyük ölçüde ayırt edilemez. Ayrıca orta doğu ile ilgili ele aldığı konular Rus akademik oryantalizmi ve devletin sömürgeci ideolojisi ile örtüşmekte, Puşkin’in edebi şarkiyatçılığının resim sanatına yansımaları olarak gözükmektedir. [Puşkin’in Kafkasya günlerini temsil eden sayısız tablosu da mevcuttur.] Post-kolonyal literatüre bakılırsa sadece Avrupalıların sömürge imparatorlukları olduğu düşünülebilir. Müslümanlar, Said’in analizindeki ebedi kurbanlardır. Ayvazovskiy’nin pek çok eseri Türklerin Ermenilere karşı işlediği suçlar ve Rusya’nın Osmanlı saldırılarına verdiği yanıtlarla ilgilidir, bu anlamda kendi içinde tutarlıdır. [Anti-emperyalisttir/ kurbanlar ise Hristiyanlardır.] Ne var ki buradaki sakatlık Osmanlı’yı emperyalist kabul ederken Rusların sömürgeci yönü görmezden gelinmektedir. Rusların Kırım’da ya da Kafkasya’da yaptığı katliamlara hiç değinilmemiştir. Resimlerde Osmanlı’nın duruşu barbarlık ve vahşice tasvir edilirken, Ruslar kurtarıcı Hz. İsa pozisyonundadır. Ayvazovskiy’nin bilinçli olarak görmezden geldiği şey; Ruslar tarafından kıyıma uğrayan Müslüman kurbanlardır. Ayrıca Ayvazovskiy’nin sürekli seri bir şekilde özellikle Osmanlı’nın stratejik limanlarını ve gemilerini resmetmesinin sadece deniz sevgisinden kaynaklandığını söylemek oldukça saf dillik olurdu. Ayvazovskiy, aynı türde stratejik bölgelere odaklanmış 6.000’den fazla “deniz” resmi yapmıştır. Bu resimlerin hem Rusya hem de Osmanlı kısımlarıyla ilgili en büyük müşterisi ise zamanın Rusya’daki İngiliz Büyükelçiliği’dir. İngiliz Büyükelçiliği, bu resimlere kalitelerine göre binlerce rublelik yıllarca toplu ödemeler yapmıştır. Minas Sarkisyan, *Büyük Bir Deniz Ressamı’nın Hayatı* kitabında belgelerle Ayvazovskiy’nin İngiliz casusu olduğunu öne/ ileri sürmektedir. Britanya İmparatorluğu ile Rusya arasındaki rekabeti simgeleyen “Büyük Oyun” zirvedeyken Britanya İmparatorluğu kendisine çalışan tüm Rus figürleri kelimenin tam anlamıyla altınla yıkamıştır.¹⁵⁷⁴ Böylece Fransızların Osmanlı topraklarında inşa ettiği *Süveyş Kanalı*’nın bir oldubittiyle İngilizlerce işgal edilmeden önceki ilk açılışına katılan Ayvazovskiy’nin neden orada bulunduğu da daha bir anlam kazanmış olmaktaydı.

¹⁵⁷² İnci Kuyulu Ersoy, “Kırım, Feodosiya (Kefe) Ayvazovsky Çeşmesi”, *Sanat Tarihi Dergisi*, Vol. XIV, No: 1, (April 2005), s. 193.

¹⁵⁷³ Pars Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye’de*, (İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1983), s. 5.

¹⁵⁷⁴ Minas Sarkisyan, *Jizn’ Velikogo Marinista*, Feodosiya-Moskva: İzd. Dom «Koktebel’», 2010, s. 19.

Ayvazovskiy, aslında İngiltere adına resim yapmamıştı: Fotoğraf çekmekteydi! Ressamın *Süveyş Kanalı* isimli tablosuna baktığımızda şarkı, zavallı bedevileri ve sonsuz Sahra'yı ardı sıra dizilmiş Avrupalı gemilerin fethettiğini görmekteyiz. Sabahın ilk ışıklarında Kanal'ı aydınlatan güneş ise artık batıdan yükselmektedir. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla [1869'da] Dünya'da artık Asya'nın düzenlemeleri zayıflamış yerine Avrupa'nın düzenlemeleri hissedilmeye başlanmıştır. Kanalin her iki yanına yığılmış beyaz kumlar ise doğu ile ilgili her şeyi istemsizce silmekte gibidir.¹⁵⁷⁵ Batı yazınında Süveyş Kanalı ile ilişkilendirilen değişik oryantalist metaforlar vardır. Velid El Khachab'a göre dışıl bir kanala siyasi olarak egemen olan eril bir sömürgecilik olgusu yaratılmıştır. Burada dışıl olarak görülen şarkın durumu Avrupa'dan daha aşağı kabul edilmektedir. [Hatırlayalım Amerika'daki kadın özgürlük heykeli aslında Süveyş Kanalı için tasarlanmıştır.] Kanal, bizatihi kendisi anıtsaldır. Afrika'yı Asya'dan Avrupa eliyle bir bıçakla keser gibi ayırmıştır. [Sınır çizmiştir.] Kanal, sömürgeciliğin Mısır üzerindeki kontrolünü de pekiştirmektedir. Kapitalist sistemde metaların küresel dolaşımını hızlandıran yeni bir deniz yolu açılmıştır. [Ticaretteki geleneksel İpek ve Kral Yolları ve şarkın hâkimiyeti bypass edilmiştir.] Aynı zamanda teknolojik modernitenin üstünlüğünü yahut Avrupa'nın doğuyu aydınlatmasının bir sembolü olarak tasavvur edilebilir ve böylece batının kültürel hegemonyasını da öne sürer.¹⁵⁷⁶ *Kur'an*, *Tevrat* ve *İncil*'de hep "Işık doğudan yükselir!" fakat Ayvazovskiy'nin söz konusu eserinde Güneş, batıdan yükselmektedir.

XIX. yüzyılda Orta Doğu ve oryantalist temalı Ressamlar içinde; Mitrofan Vasilyeviç Alehin *Bir Dağının Portresi*, İvan Fedoroviç Aleksandrovskiy *Gunib Yakınlarındaki Rus Kampı*, Isaak Lvoviç Asknaziy *Çölde Musa*, Polidor İvanoviç Babaev *Ahtı Kalesi Savunması* (Dağıstan'da Şeyh Şamil'e karşı), Leonid Demyanoviç Blinov *İstanbul, Sinop Savaşı, Navarin Savaşı*, İvan Semyonoviç Bogatirev *Naib Hamzat, Hacı Murat*, Aleksey Petroviç Bogolyubov *Sinop Savaşı, İki Türk Gemisiyle Merkür'ün Savaşı, Öğle Vakti Bakü'de Bir Sokak, Türk-Mısır Askeri Vapuru Pervaz-i Bahri, Türkiye-İstanbul'daki Cami*, Baykov Kardeşler (Pyotr ve Fyodor İlyiç) *Kars Kalesi, Kürekdere Muharebesi, Kars'ın Teslimi, Han Sahnesi*, Fedor Emelyanoviç Burov *Türk, Şamil'in Portresi*, Sergey İvanoviç Vasilkovskiy *Bozkırda Kazak*, Viktor Mihayloviç Vasnetsov *Uçan Halı*, Aleksandr Bogdanoviç Villevalde *Türk Karakolu'nun Ele*

¹⁵⁷⁵ Emily A. Haddad, "Digging to India: Modernity, imperialism, and the Suez Canal", *Victorian Studies*, Vol. 47, No. 3, (Spring 2005), s. 363.

¹⁵⁷⁶ Velid El Khachab, "Fictions of Suez: The canal, the capital, and colonial metaphors", *Sociétés & Représentations*, Vol. 48, Issue: 2, (2019), s. 111.

Geçirilişi, Sardar ve Ahal Teke Atı, Bogdan Pavloviç Villevalde Kırım Savaşı, Kafkasya'daki Mücadele, Başgedikler Savaşı, Kars Kuşatması, Gunib'de Şamil, Şamil'in Teslimi, İvan Alekseyeviç Vladimirov Türk Tabyası'nın Ele Geçirilmesi, Kafkasya Savaşı'nda Çadırlar, Adigelerle Savaş, Maksim Nikiforoviç Vorobyov İstanbul, Kudüs, Arap Şeyhiyle Ebu Goş'ta Akşam, Ölü Deniz, İzmir Manzarası, Yafa [Vorobyov, orta doğudaki yolculuğu esnasında gizlice kabataslak eskiz veya suluboya çalışmalarından oluşan birçok resim yapmıştır. Osmanlı Devleti özellikle Kudüs konusunda oldukça hassas davranmakta bölgeye giden yabancıları denetlemektedir.] *Mihail Vrubel İran Halısı Karşısında Bir Kız Portresi, Tamara ve Demon, İsmail Bey, Kleopatra, Doğu Masalı* [Kadınları haremde köle gibi kullanan şehvet düşkünü doğulu bir Sultan resmedilmiştir.], *Kahraman, Şeytan'ın Düşüşü, Eski Kıyafetli Bir Adamın Portresi* [Sembolist Vrubel özellikle Lermontov'un oryantizmini resme dönüştürmüştür.], *Grigoriy Grigor'yeviç Gagarin Oryantal Tipler, Ruslan ve Lyudmila, Karl Karloviç Gampeln Kalmık Prensları, Aleksandr Vasilyeviç Gine Türkistan'a Yolculuk: Resimler* [Rus oryantist P. İ. Paşino'nun kitabıdır.], *Fedor İvanoviç Gross Kırım İzlenimleri* (Albüm), *Pyotr Nikolayeviç Gruzinskiy Rus Birliklerinin Yaklaşmasıyla Köylerini Terkeden Dağlılar, İvan Georgiyeviç Gugunava Bozkırda Çumaklar* (çerçi), *Karl Bryullov Bahçesaray Çeşmesi, Zenci ve Çocukların Portresi, Bir Türk Kızı, Allah'ın İzniyle Giyilen Gömlek* [Noeklasist Bryullov, Zenci bir harem ağasının çıplak bir doğulu kadına gömlek giydirirken resmetmiştir.], *Emmanuel Aleksandroviç Dmitriev-Mamonov Şamil'in Portresi, Nikolay Dmitrieviç Dmitriev-Orenburgskiy Plevne Muhasarası, Osman Paşa'nın Ele Geçirilişi, Zıştovi Muharebesi, Andrey Petroviç Ekimov Türk Elbisesiyle Yaşlı Bir Kadın, Aleksandr İvanoviç Jijilenko Sahra'da Semum, Leonid Froloviç Zhodeiko İranlı Muhammed Ali Aga, Nikolay Aleksandroviç Sauerweid Kürekdere Muharebesi, Pyotr Zaharov-Çeçenets Bir Çerkez'in Portresi, Mihail Aleksandroviç Zichy Kafkasya Sakinleri, Taras Bulba, İran Şahı Nasıreddin, Başkurt Şahin Avcısı, Lermontov İçin İllüstrasyonlar, İvan Andreyeviç İvanov Kırım, Mihail Matveyeviç İvanov Rus Filosu İstanbul Boğazı'nda, Yakov Kapkov Altın Orda Hanı Canibek'in Karısı, Nikolay Nikolayeviç Karazin Taşkent'in Ele Geçirilmesi, Zerabulak Tepelerinde Savaş, Rus Birliklerinin Semerkand'a Girişi, Hıve Seferi, Türkistan Müfrezesinin Şeyh-arık'tan Geçışı, Mahram Savaşı, Gök-Tepe Saldırısı, İrmen Savaşı* [Karazin, Türkistan'ı yakıp yıkan Rus sömürge birliklerini büyük bir coşkuyla resmetmiştir.], *Aleksey Daniloviç Kivşenko Kazan'ın Ele Geçirilişi, Sibirya Seferi, Çeşme Savaşı, İmam Şamil'in Yakalanışı, Şıpka Geçidi Savunması, Wilhelm Karloviç*

Klemm *Bulgaristan, Türkiye, Suriye, Filistin ve Mısır Çizim Koleksiyonu* [Klemm, eskiz ve çizimleriyle orta doğu temalı çok önemli bir koleksiyon oluşturmuştur.], Pavel Osipoviç Kovalevskiy *Kars Yakınlarında Türklerin Peşindeki Kazaklar*, George Corradini *Şamil'in Naibi, Hacı Murat*, Nikolay Andreyeviç Koşelevev *Kudüs Görünümü*, Nikolay İvanoviç Krasovskiy *Tatarların Yerleşimi, Sinop'ta Deniz Savaşı*, Lev Feliksoviç Lagorio *Kafkas Dağları'nda, Batum, Kırım Manzarası, Kafkas Geçidi*, Gennady Aleksandroviç Ladijenskiy *Hacıbey*, Mihail Lermontov *Dağıstan Dağlarında Çatışma, Kafkasya'yı Anma, Saldırı: Kafkas Yaşamından Bir Sahne, Çerkes, Muravyov'un Portresi*, Aleksandr Dmitrieviç Litovçenko *Bir Kazak Portresi*, Victor Vikentyeviç Mazurovskiy *Nahçıvan Hanı*, Evgeniy Kirilloviç Makarov *Doğu ve Kutsal Topraklarda Yolculuk, Arap, Doğulu Kadın, Kahire Yerlisi, Dervişler, Müslüman ve Kipti*, Konstantin Egoroviç Makovskiy *Muhammed'in [Hz.] Halısı'nın Mekke'den Kahire'ye Taşınması, Şeytan ve Tamara, Türk Güzeli, Bulgarlara Mezalim* [Türk ve Zencilerin, Bulgar kadınları çı çıplak soyup öldürdüğü iğrenç bir sahne tasvir edilmiştir. Hâlbuki 1876 ayaklanmalarında tam tersine Bulgar çeteleri Türk kadın ve çocuklara zulüm etmiştir.], *Mısırlı Çocuklu Kadın, Türbanlı Bir Arap, Kahire'de Bir Kahvehane, Dervişler* [Makovskiy'nin doğuyu ötekileştiren resim dili Avrupalı oryantalist ressamlarla neredeyse aynıdır.], Nikolay Egoroviç Makovskiy *Kahire'de Sokak, Kahire, Kahire'deki Muizz ad-Din Abu'l-Harith Caddesi, Kahire'de Teras*, Genrih Matveyeviç Manizer *1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndan Bir Sahne, Gurko'nun Kazanlığa Girişi*, Jacques-Christophe Miville *Bahçesaray'daki Han Sarayı*, Mirza Kadım Erivani *Feth Ali Şah Portresi, Derviş, Molla, Dansöz, Hüseyin Kaçar Han, Rüstem-i Zâl, Oturan Kadın Portresi, Mah Talyat, Hüsrev-ü Şirin*, Vladimir İvanoviç Moşkov *Kont Paskeviç'in Tebriz'e Girişi*, Aleksandr Osipoviç Orlovskiy *Kazaklar, Çerkesler, Dağlılar, Kazaklar ve Kırgızlar Arasındaki Savaş, Dağlı Süvari, İki Asil Persli*, Vladimir I. Pogonkin *Esir Alınan Türk*, Vasiliy Dmitrieviç Polenov *1881-82 Konstantinopolis, Filistin, Suriye ve Mısır Eskizleri*, “*Thebes Sıradağları ve Nil*”, “*Nil'in ilk akanağı*”, “*Piramitlerin Uzağındaki Nil*, Arap, Andrey Andreyeviç Popov *Volga'da Kırgız*, Pyotr İvanoviç Razumihin *Davudov'un Yunanistan, İyon Adaları, Küçük Asya ve Türkiye'deki Seyahat Notları İçin Atlas*” [Türkiye ile ilgili birçok gravür ve çizim yapmıştır.], Andrey Nikolaeviç Rakoviç *Kazan'ın Görünüşü*, İlya Efimoviç Repin *Kazakların Türk Sultan'a Mektup Yazarken*, Aleksandr Antonoviç Rizzoni *Yahudi Kaçakçılar*, Vikentiy Osipoviç Roussen *Karagöz Camii, Küleç Mescidi*, Aleksey Kondratieviç Savrasov *Küçük Minare*, Gavriil Sergeyeviç Sergeyev *Osmanlı İmparatorluğu (Türkiye-Mısır) Suluboya*

Resimleri, Vasiliy Sergeyeviç Smirnov *Batu Han'ın Ordası*, Rufin Gavriloviç Sudkovskiy *Karadeniz'de Türk Savaş Gemisi Feth-i Bülend ile Vesta Vapurunun Savaşı*, Vasiliy İvanoviç Surikov *Sibirya'nın Ermak Timofeyeviç Tarafından Fethi*, Marcellus Gavriloviç Suhorovskiy *Haremdeki Esir*, Vasily Fedoroviç Timm *Cezayir'deki Arap Tuluatçı*, Çay Yapan Cezayirli, Arzuhalci, *Kaplumbağayı Takip Ederek Çocuğuna Yürüme Öğreten Cezayirli Kadın*, Evgeniy Aleksandroviç Tihmenev *Sibirya Kazaklarıyla Tanışma*, Kartalla Avlanan Avcı, Grigoriy İvanoviç Ugryumov *Kazan'ın Ele Geçirilişi*, Vasily Grigoryeviç Hudyakov *Doğu'da Hristiyanlara Zulüm*, Tutsak Kraliçe *Süyümbike Kazan'dan Ayrılıyor*, Grigoriy Grigoryeviç Çernetsov *Mısır ve Filistin Resimleri*, *Avrupa Türkiyesi Resimleri*, Nil Nehri, *Bahçesaray Sarayı'nda Puşkin*, Çernetsov *Kardeşler Filistin Albümü*, Samuil Petroviç Shiflyar *İzmail Kuşatması*, Vasiliy İvanoviç Şternberg *Ruslan ve Lyudmila*, Valeriy İvanoviç Jacobi *Hançerli Kız*, *Şark Güzeli*, *Tatar Kaftan Satıcısı*, *Türk Kadını*, *Cami Girişinde*, *Moro Portresi*, *Doğuya Özgü Peyzaj*, Pavel Varfolomeyeviç Kuznetsov *Bozkırda Serap*, *Asya Çarşısı*, *Özbek, Türkistan*, *Buhara*, *Doğu Motifi*, *Türkistan*, Aleksandr Vasilyeviç Kuprin *Bahçesaray*, *Bakü*, *Han Sarayı*, *Gürzuf*, *Eski Çeşme*, Pyotr Petroviç Konçalovskiy *Mtsiri*, *Kazbek*, Tadeusz Brodowski *Çerkesler*, *Türk Süvari*, Aleksandr Evgenyeviç Yakovlev *Afrika Çizimleri ve Resimleri*, *Orta Asya Resimleri*, Stanislav Hlebovskiy *İstanbul'da Cami Önünde Bir Müzisyen*, *Bayezid'in Timur Tarafından Yakalanışı*, *Türk Sultanları*, *Caminin İçi*, *Camideki Türk Kadınları*, *İstanbul'da Sokak*, *İstanbul'da Pazar*, *Harem*, *II. Mehmet'in İstanbul'a Gelişi*, *Şehir Kapılarında*, *Başıbozuk*, *Türk Nöbetçi*, *Zavallı İmam Şamil'in Portresi*, *Şamil'in Zavallı oğlu Gazi-Muhammed'in Portresi*, *Namaz Zamanı*, *Köle Pazarı*, *Boğaz Üzerinde Türk Kadınları*, *Arap Biniciler*, *Varna Savaşı*, Stepan Vladislavoviç Bakaloviç *Cezayir: Boğucu Gün*, *Khons İçin Dua*, *Giza*, *Sâmirîlerin İyiliği*, *Giza Piramitleri*, *Çeşme*, *Nil Üzerinden Görünüm*, *Tunus'ta Bir Evin Önünde*, *Kahire Yakınlarından Nil'in Görünümü*, *Nil'de Ticaret Gemileri*, *Rıhtım Kenarında Tekneler: Nil'de Manzara*, *Gize-Kahire*, *Halı Tüccarları*, *Su İçen Develer*, Aleksey Vladimiroviç İsupov *Uluğ Bey*, *Bir Çayevinde Özbekler*, *Eski Türkistan'da*, *Semer kand*, *Beşagaç: Pazar Sırası*, *Doğulu Müzisyen*, *Şark Kahvehanesi*, Leon Bure *Semer kand*, Christian Gottfried Heinrich Geisler *Kırım Tatarlarından İki Dağlı*, *Bahçesaray*, İvan Semyonoviç Kazakov *Taşkent Avlusu*, *Semer kand'ta Medrese*, *Şah-ı Zinda'nın Kubbeleri*, *Semer kand'ta Cadde*, Mihail Nikolayeviç Belyayevskiy *Fas'taki Yolcu Gemileri*, Vardges Akopoviç Surenyants *Gazneli Mahmud'a Şehname Şiirini Okuyan Firdevsi*, *Haremde*, Niko Pirosmeni *Bayramda*, Aleksandr Vasilyeviç Nikolayev *Takkeli Çocuk*,

Uygur Dansı, Hoca Nasreddin Çarşıda, Aleksandr Nikolayeviç Volkov Kervan, Çayhane, Özbek Şarkıcılar, Evgeny Evgenyeviç Lansere Hacı Murat Baloda, Leon Bakst Kleopatra, Semerkand Sultanı, Sultan, Şah, Dansöz, Şehrazat, Zenci, Şehriyar, George Aleef Ürdün ve Filistin Resimleri, Viktor Alekseyeviç Bobrov Doğulu, Ester, Aleksandr Yevgenyeviç Jacovleff Port Said, Palmiralı Şeyh, Afgan Şefinin Portresi, Afganlar, Türkmen, Develer, Vasiliy Kandinski Oriental, Konstantin Korovin Ruslan ve Lyudmila, Elena Nikandrovna Klokaçeva Semerkand Çarşısında, Semerkand'ın Çatılarında, Semerkand Sokağı, Tunus, Doğu Masalı, Mehmed Paşa, J. Pavlikevitç Boğaz Boyunca Yürüyüş, Sokak Satıcıları, Altın Boynuz, İstanbul Kahvehanesi, Galata Köprüsü Yakınında, Haliç'te Gün Batımı, II. Bayezid Camii Avlusundaki Figürler, Cami İçi, Pazar Sahnesi, Franz Alekseyeviç Roubaud Sivastopol Savunması, Kafkas Sahnesi, Çerkez Atlı, Pazarda Alışveriş, Kırgız Atlı, Nehir Yakınındaki Kazaklar, Aleksandr Rubtsov Mahbuba, Aliya, Sidi Bou Said, Tunuslu Arap Kız, Nejma es-Zahra Bahçesi, Tunus'un Sokakları, Andreas Leonhard Roller'in Ruslan ve Ludmila İçin Çernomor Bahçeleri'ni sayabiliriz.¹⁵⁷⁷ Rus İmparatorluk Sanat Akademisi, XIX. yüzyıl ressamaları arasında (932 sanatçı içinden) seçilen bu sanatçıların çoğu Akademi'nin imparatorluk ideolojisi (sömürgecilik) ve oryantalizm bağlamında eserler üretmişlerdir. Rus oryantalist resmi konu açısından edebi oryantalizmle büyük oranda örtüşmektedir. Ayrıca devasa bir oryantalizmi temsil eden resim yekûnu vardır. Oryantalist savaş tablolarının birçoğunda; Asya, doğu ve orta doğudaki şarklıların Ruslarca karada ve denizde ezildiği, yok edildiği, şehirlerin fethedildiği bir atmosferde resmedilmiştir. Rus resim sanatında doğu tam olarak *ben* ve *öteki* bakış açısıyla konumlanmıştır.¹⁵⁷⁸

Orta Doğu'lu yöneticiler harem hayatında kadınlara baskı kuran despotlar şeklinde tasvir edilmiştir. Avrupa'da yakın ve orta doğu ülkelerindeki yaşamın gerçekleri, Rönesans'tan bu yana birkaç yüzyıl boyunca çekici egzotik temalar olarak algılanmıştı. Bu algılayışın aynı şekilde Rus ressamlar tarafından da devam ettirildiğini söyleyebiliriz. XIX. yüzyıl Rus Resmindeki Romantik Oryantalizm, Rusların Kafkasya, Türkistan, Sibirya, Kırım, Osmanlı, Balkanlar, İran, Mısır, Suriye, Filistin, kuzey Afrika ve doğu Akdeniz ve diğer doğu bölgeleri halklarıyla temasları sonucunda oluşmuştu. Özellikle Kafkasya'nın, Türkistan'ın, Kırım'ın ve kısmen İran'ın fethi hem buralardaki

¹⁵⁷⁷ İmperatorskaya Akademiya Hudojestv, (2022) "Sostav İmperatorskaya Akademiya Khudozhestv", https://www.rah.ru/the_academy_today/the_members_of_the_academie/composition_of_the_imperial_academy_of_arts/ adresinden erişildi, s. 1-10. [Erişim tarihi: 25 Mart 2022].

¹⁵⁷⁸ David Wells, "This meager nature: Landscape and national identity in imperial Russia", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 48, No. 2 (Summer, 2004), pp. 327-329.

Müslümanlarla olan teması hem de sömürgeciliği arttırmıştır. Tıpkı edebiyat, sahne sanatları ve müzikte olduğu gibi resim sanatı da bu bölgelerdeki Rus işgalini meşrulaştıracak şekilde doğuluları ötekileştirerek diğer imparatorluk kurumlarına hizmet etmiştir. Görsel sanatlarda oryantalizm, tarihi olaylara, edebi olaylara, yakın ve orta doğu halklarının yaşamına ayrıca oryantal sanatın belirli üslup araçlarını kullanmaya yönelik bir çağrı ile ilişkilidir. Biraz önce değinilen Rus ressamlar, bu çağrıya uyarak; Osmanlıları, Türkleri, Arapları, Kafkasyalıları, Türkistanlıları ya da İranlıları Avrupalı üslubun aktarıldığı oryantal sahnelerde tasvir etmiştir. Rus sanatçılar için özellikle ilgi çekici olan konulara baktığımızda; hayali etnografinin erotikliğinin tezahürü için bir bahane haline gelen hamamlar, harem, dansözler yahut çıplak Şarklı kadın portrelerini görmekteyiz. Buna ek olarak; İslami mimari öğeleri (cami, mescit, tekke, han, saray, kervansaray, bedesten, köşkler, kahvehane vb.), bedeviler, göçebe/ şehirli Türkler, savaşçı dağlılar, yeniçeriler, çöl manzaraları, Arap ya da İranlı yerel kişiler, doğu halıları/ tüccarları, sokak satıcıları, kölelere antik Mısır motiflerine de sık sık rastlanmaktadır.¹⁵⁷⁹

Batıda aklın egemenliği hüküm sürerken doğuda irrasyonelizm ve barbarlığın egemen olduğuna inanılmaktaydı. Doğu ve batı arasındaki bu ötekileştirici ikilem ve tarihe batı üstünlüğü çerçevesinden bakan anlayış/ algı en ünlü Rus sömürge ve oryantalist ressamlarından biri olan *Vasili Vasilyeviç Vereşçagin*'in sanat poetikasının temelini oluşturmaktaydı. Vereşçagin (1842-1904), çoğunlukla Rus fetihlerini ve savaşlarını tasvir eden resimleriyle ünü kendi ülkesini aşmış Avrupa'da da tanınmış bir sanatçıydı.¹⁵⁸⁰ Hocası Fransız *Jean-Léon Gérôme* gibi çok yönlü bir sanatçı olan Vereşçagin'in ressamlığı dışında yazarlık ve askeri/ siyasi polemikçi kimliği de vardı. İmparatorluk Sanat Akademisi'ndeki meslektaşlarına meydan okuyan bir tarza sahip olması oldukça dikkat çekiciydi. Sanatçı çoğu zaman mükemmel bir gerçekçilikte halkı ve entelektüel çevreleri keskin, [bir tartışmaya kıskırtacak] muhteşem resimler çizirdi. Vereşçagin, Kırım, Kafkaslar, Balkanlar ve Türkistan'daki Rus dış politikasına karşı aşırı sivil öfkeyi dile getiren ve Rus İmparatorluğu'ndaki ahlaki ilkelerin rolü hakkında derin sorulara yol açan tablolar üretmekteydi. O zamanlar Rusya'daki şarkiyatçılar Rusya'yı Asya'da özel bir uygarlaştırma misyonunun taşıyıcısı olarak görmekteydiler. Seçkin bir oryantalist olan *Vasiliy Grigor'yev*; kendilerini doğudaki kaba insanların (orman

¹⁵⁷⁹ Louise Jacqueline Shalev, *Vasilii Vereshchagin (1842-1904): Orientalism and colonialism in the work of a 19th century Russian artist*. (San Jose State University, 1993), s. 9-17.

¹⁵⁸⁰ Aleksandr Mihayloviç Prohorova, "Vereşçagin, Vasiliy Vasil'yeviç", *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Tom-4, (Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1969), s. 531.

adamları/ dağlılar/ göçebeler vb.) doğanın yıkıcı etkilerinden, açlıktan, soğuktan ve hastalıktan korumaya yönelik hayatlarını düzene sokmak ve öğrenmeleri için seslendiklerine inanmaktaydı. “Uygarlaştırıcı yasaların faydalarını/ gücünü tanıtmak için bizler bu halkları din ve bilim yardımıyla aydınlatmaya çöllere çağırıyoruz”, demişti.¹⁵⁸¹ Vereşçagin’in tablolarındaki gerçeklik ise bu misyondan biraz farklıdır. Her ne kadar Şaklılar barbar bir şekilde tasvir edilse de bölgedeki Rus ordusunun/ sömürgeciliğinin yaptıkları da oldukça vahşi ve açık seçik gösterilmekteydi. Gerçekçi sahnelerinin bu doğası birçoğunun asla basılmamasına veya sergilenmemesine neden olmuştur. Rusların kan dökücü hallerinin alenen sergilenmesi ve teşhir edilmesi muhafazakâr Rus burjuvazisi ile şarkiyatçı akademik çevreleri oldukça rahatsız etmekteydi. Barbarlara medeniyet götürme [hümanizm-aydınlanma] arzusunda olan Rusların saha da tıpkı doğuluların yaptıklarıyla ilgili klişelerde olduğu gibi belgelenmesi gerekmemekteydi.¹⁵⁸² Türkistan Genel Valisi *Konstantin Petroviç von Kaufmann* ile yaptığı görev sırasında Vereşçagin, arkadaşlarından birine şunları söylemişti:

“Ben Doğuya hiçbir zaman tutkulu bir aşk hissetmedim, Tanrı korusun! Doğu’da okudum çünkü orada Batı’dan daha özgürdüm. Vasilevski Adası’nda ya da Paris’teki bir çatı katının mobilyalı odası yerine... Kırgız yurtlarını tercih ederim.”¹⁵⁸³

Vereşçagin’in oryantalist temadaki bazı tabloları içinde; *Kafkasya Serisi* [Kazbek Dağı, Dağıstanlı Lezgin Hacı Murtuz Ağa, Elbruz, Teğmen Hasan Bey, Rus subayın Kafkasyalılara hitabı, Lezginka, Barskaun Geçidi, Dağlarda], *Türkistan Serisi* [Savaşın Yüceltilmesi (Geçmiş, şimdiki ve gelecekteki tüm büyük fatihlere adanmış bu eser pramit şeklinde kuru kafataslarından oluşmuştur. Bu adayış Rus fetihlerini de yaftalamaktadır. Bazı oryantalistler bu tabloyu Emir Timur’la bazıları da batılı bir gezgini idam ettirip başını piramidin en üstüne koydurduğuna dair hikâyesi anlatılan *Kaşgarlı Veli Han Töre* ile ilişkilendirmiştir.), *Şir-Dor Medresesi*, *Kalmık İbadethanesi*, *Pazar Yolunda Tartışan Molla Kerim ve Molla Rahim*, *Timur Han’ın Kapısı* (Kapıda iki ürkütücü savaşçı beklemektedir.), *Ağır Yaralı*, *Bacının Portresi*, *Kırgız*, *Zafer*, Doğulular öldürdükleri batılıların başlarını kazıklara geçirmişler ve bir caminin/ medresenin önünde bunu

¹⁵⁸¹ Mark Bassin, *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), s. 54.

¹⁵⁸² Bassin (1990), *age.*, s. 54.

¹⁵⁸³ A. K. Lebedev, *Vasilii Vasil’yeviç Vereşçagin: Jizn’ i Tvorčestvo*, (Moskva: İskusstvo, 1972), s. 54.

kutlamaktadırlar.), Gözlem yapan Şaklı istihbaratçılar, Göçebe Kırgız, Kalmık Lama, Şahini olan zengin Kırgız avcı, Alatau yolunda göçebeler, Taşkent: Şenlik kıyafetleri içinde dervişler, Çöçek'teki tiyatro kalıntıları, Kervansaray avlusundaki deve, Akkent: Bir Çin tapınağı kalıntıları, Çöçek harabeleri, Özbek sofra takımı satıcıları, Temsili savaş kupaları (Türkistanlılar savaş kupası olarak yerde duran kaftaslarına bakmaktadırlar.), Semerkand'taki dilenciler, Dutarist, Emir Gür Mozelesi, Çöçek'teki bahçe kapısı, Hocakent Köyü yaşlısı, Hocakent Köyü'nde sokak, Özbek çocuğun portresi, Cami kapısında, Buhara askeri, Solon kabilesi çocukları, Kale duvarında, Sürpriz saldırı, Semerkand'ın ana caddesi, Çuy Nehri kıyısında yurtlar, Kış üniformalı Türkistan askeri, Hintli, Özbek kadın, Harem kapısındaki hadım, Semerkand, Taşkent yakınlarındaki misafirhane, Şah-ı Zinda Mozolesi, Çinli, Bir Çingene portresi, Afgan, Türkistan askeri ne zaman seferber olacak? Bir afyon dükkânında siyasetçiler (Türkistanlı yerel yöneticiler resmedilmiştir.), Sadaka isteyen dervişler korosu,], *Hindistan Serisi* [Hint fakiri, Agra yakınlarındaki Tac Mahal Mozolesi, batı Tibet yerlileri, Şah Cihan'ın taht odası, Şeyh Selim Çeşti'nin kabri, Bombaylı tüccar, Persi Zerdüşt rahip, Müslüman, Nepal: Dua davulu, İngilizler tarafından Hint isyanının Bastırılması (İngilizler ateşlenmekte olan topların önüne Hintlileri bağlamışlardır.), Himalayalar vb.], *Barbarlar Serisi* [Türkistan resimlerinin içinden seçilen bazı tablolardan oluşturulmuştur.], *Balkan Serisi*, [Şıpka yakınlarında Skobelev, Saldırıdan önce: Plevne yakınlarında, Saldırıdan sonra: Plevne yakınlarında, Kağnı içinde yaralılar, Alman casusu, Balkanlar'da nöbet, Başıbozuklar, Şıpka'da her şey sakın (Donmuş ve ipte asılmış bir asker çizilmiştir.), İnsan yiyen kaplan, Mağlup düşmüş askerler için tören: Ağıt (Bir Rus subayı ve Ortodoks rahip önlerindeki Rus ölü asker tarlasına bakıp dua etmektedir.), M. D. Skobelev'in Balkanlarda bir geçitten geçişi, Ruslarca alınan Türk Tabyası, Kazananlar (Türk askerlerince esir alınan bir Rus askeri ölü yığınları arasında tasvir edilmiştir. Türk askerleri etraf ölüden geçilmezken tabloda gülümsemektedirler. Güya askerler ölülerin eşyalarını aldıkları şeklinde gayri ahlaki bir durumda betimlenmiştir.), Şiko Şinova, Kar siperleri, Tuna Nehri üzerinde direk, Türk morgunda (Tuval, 1877-1878 Rus-Türk savaşı sırasında Plevne'deki Türk hastanesinin morgu tasvir edilmiştir. Ölülerle ölmekte olanların bir yerde yattığı tabloya başka bazı kaynaklarda *Sekiz Metrekarelik Ölüm* adı verilmiştir.), *Japon Serisi* [Japon rahip, Japon dilenci, Japon kadın, Nikko Tapınağı, Şinto tapınağı vb.], *1812 Fransa-Rusya Savaşları Serisi*, *Kuzey Rusya Serisi*, *Filistin Serisi* [İki Yahudi, Bir silah, Çingene Portresi, Kudüs'te kral mezarları, Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin bir parçası, Süleyman'ın Duvarı,] bunların dışında; Orenburg hapishanesinden Tatar, Kürk şapkalı

Kazak, Beyaz sarıklı adam, Yerel başlığıyla Kazak, Orta Asya'da bir şehrin caddesi, Afyon kullananlar, Başarısızlıktan sonra, Şanslılar, Kırgız'ın yurdu, Kırgız otlakları, Kırgızların göçü, Solon kadını, Bozkırda at üzerinde bir Kalmuk, Issık Gölü, Ala-Kul Gölü, Nehri geçen biniciler, Oryantal süs, Timur'un mezarı yakınındaki Cami, Köle çocukların satılışı, Cehenneme gidiş, Özbek şarkıcı, Özbek bulaşıkçı, Özbek Yüzbaşı, Semerkand zindanı, Hokand askeri, Hokand Han Sarayı'nın giriş kapısı, Keşmir'den Ladakh'a giden yoldaki buzul, Hint Motifi, Moti Mescidi (İnci Camii), Alaaddin Kapısı, Kutub Minar minaresi ve kapısı, Müslüman yetkili, Müslüman hizmetçi, Donmuş Türk askerlerinin cesetleri, Düşmüş asker, Savaş esirleri yolu (Plevne Yolu), Saldırı, Çinili soba, Kırım, Süveyş, Türkmen, Bir deve üzerinde Arap, Pazar, Cami kapısında uyuyanlar sayılabilir.¹⁵⁸⁴ Sanatçı General Kaufmann tarafından Türkistan'ın sömürgeleştirilmesini; *Kuşatma, Sürpriz Saldırı, Rus Müfrezesinin Savaşı, Şehri Basan Rus Birlikleri, Rus Birliklerinin Semerkand'a Girişi, Yenilgiden Sonra* gibi bir dizi seri tabloda yücelterek anlatmıştı.¹⁵⁸⁵

Vereşçagin tarafından doğulu değişik halkların, kadınların, küçük çocukların, kölelerin, esrarkeşlerin, matemden kararan yaşlı yüzlerin, savaşlarda ölen gençlerin fırçasıyla yakaladığı yüzleri sonsuza kadar aynı kalacaktır. Bu karakterleri ıstırap ve kederleriyle resmeden ressam sanki tasvir ettiği aleni canilikleri ve vahşetle yapılan hareketleri doğudaki ölümün sıradanlığıyla göstermekte gibidir. Vereşçagin'in kahramanlarının bakan gözleri tıpkı Yunan mitolojisindeki kör kâhin *Teiresias* gibi hepsinin önceden acı çektiğini anlatmaktadır. *Türkistan ve Barbarlar Serisi*'nde Sanatçı doğuyu adeta Şeytan'ın çorak bir ülkesiymişçesine şefkat ve merhametten yoksun olarak sunmuştur. Vereşçagin'in eserlerinde Orta Doğu; Türk, Arap, Farisi ve Yahudiler savaş tasvirleri, mimari ve doğa manzaraları, dini ve kültürel motifler eşliğinde ele alınmıştır. Orta Doğu'ya odaklanan imgelerde çoğunlukla Kudüs, Filistin yahut Hristiyanların Hac yolculuğu betimlenmiştir. Vereşçagin, Çarlık Rusya'sının emperyalist ve acımasız savaş aygıtına bir 'savaş muhabiri' olarak hizmet vermiştir. Tüm çelişkileriyle hayatın içine dalan bu ressam doğululara dair öyle eserler ortaya koymuştur ki bir kez bakmak bile rahatsızlık vericidir. Çünkü ele aldığı konularda insanın karanlık tarafının tezahürleri ortaya çıkmaktadır. Rus oryantalizminin (hem siyasette hem de sanatta) egzotik

¹⁵⁸⁴ Konstantin Koniçev, (2005), "Povest' o Vereşçagine", https://veresh-ru.translate.google.com/translate?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc&_x_tr_sch=http adresinden erişildi, s. 10-30. [Erişim tarihi: 28 Mart 2022].

¹⁵⁸⁵ Heather S Sonntag, *Tracing the Turkestan Series-Vasily Vereshchagin's representations of late-19th-century central Asia*, (Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 2003), s. 18.

romantizmden Rus emperyal görüşünün egemenliğine evrildiği bu resimler ile adeta belgelenmiştir.¹⁵⁸⁶

Said'in analizi bağlamında oryantalizmin temeli kültürel temsillerin nasıl ele alındığıdır. Vereşçagin, bu temsilleri Rus sömürgeciliğinin [İktidarın/ gücün Ruslarda olduğu hegemonik bir yapı] bir tezahürü olarak kurgulamıştır. Eserlerinde doğuluların *barbar* ya da *vahşi* gösterilmesi bilinçli ve kasıtlı bir tercihtir. Ruslarda da Türk, Arap, Farsî, İslam halklarına ve kültürlerine karşı ince ve kalıcı bir Avrupa-merkezci önyargının varlığının Rus oryantalizmindeki romantik bakışın giderek kaybolmasıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Genel olarak, Asya'nın ve özel olarak ise orta doğunun sahte romantikleştirilmiş imgelerinin uzun geleneğine ait temsil biçimlerini Rus resminde özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında görülmektedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında ise kültürel temsillerin daha ötekileştirici/ yabancılaştırıcı bir renge büründüğünü Vereşçagin örneğinden hareketle söylenebilir. Vereşçagin tarzı şarka ait kültürel temsiller [Stereotipler] Rus emperyal hırsları için örtük bir gerekçe olarak hizmet etmiştir. Vereşçagin'in doğu ile ilgili çalışmalarının analizinden çıkardığımız şey; O'nun tablolarının kültürel ayrımcılığın ve emperyalist tahakkümün pratik bir yansıması olduğudur. İcraatlarıyla Rus oryantalist ressam Vereşçagin de tıpkı hocası Jean-Léon Gérôme gibi "doğu" hakkında "doğululardan" daha fazla şey bildiğini iddia etmektedir. Kısaca Asya ve Orta Doğu'nun gerçekten ya da doğru şekilde temsilinin Gérôme-Vereşçagin'in imgelemindeki gibi olduğunu söylemek illaki zordur/ şüphelidir. Bu tablolarda gördüğümüz şey; doğunun insanların, nesnelerinin, kültür ve geleneklerinin çarpıtılmış/ sentetik görüntüsü yahut çoğunlukla doğru olmayan bir temsilidir. Bölümün başında değinilen Vereşçagin dışındaki diğer tüm Rus ressamlar da hatırı sayılır miktarda şarka dair kendilerinin ürettikleri bir temsil mirası bırakmıştır.¹⁵⁸⁷ Doğrusu Kafkasya, Kırım ve Türkistan'daki halkların bu mirası ne derece kabullendiği ise ayrı bir araştırma ve analiz konusudur.

2.1.4. XIX. Yüzyıl Mimarlık Sanatında Orta Doğu

Rus mimarisi; Bizans, Altın Orda ve eski Rus Knezlikleri'nin etkisindeki gelenekleri takip ederek nihayetinde kendine özgü *Russkiy stil*'ne (Rus tarzı) IX-XIX. yüzyıllar arasında kavuşmuştur.¹⁵⁸⁸ Cengiz Han'ın torunu Batu Han ile onun Tuvalı

¹⁵⁸⁶ Sonntag (2003), *age.*, s. 19.

¹⁵⁸⁷ Maria Taroutina, "Exotic Aesthetics: Representations of Blackness in Nineteenth-Century Russian Painting", *Slavic Review* 80/(2), (2021), s. 267-279.

¹⁵⁸⁸ V. A. Şkvarikova, *Russkaya Arhitektura*, Moskva: Gos. Arhitektur İzd-vo Akad. Arhitekturi SSSR, 1940, s. 7.

komutanı Subutay'ın Kiev Knezliğini düşürmesinden sonra Rus mimarlık tarihi Vladimir-Suzdal Knezliği, Novgorod ve Pskov Cumhuriyetleri, Moskova Knezliği, Rusya Çarlığı, Rus İmparatorluğu, Sovyetler Birliği ve modern Rusya Federasyonu şeklinde bir gelişim seyri izlemiştir.¹⁵⁸⁹ Rus mimarisinin en erken örnekleri Doğu Roma, Pagan ve komşu diğer halklarındaki benzer şekliyle özellikle ahşap işlemeciliğine dayanmaktaydı. [Ahşap kaleler (*Gord*), tahkim edilmiş kuleler, kütüklerden yurt tarzı evler sonraları ise ahşap/ taş karışık ve kubbeli kiliseler vb. İlk Rus kiliselerinde doğu Hristiyanlığının en görkemli yapısı olan İstanbul'daki *Ayasofya* örnek alınmaktaydı/ taklit edilmekteydi. Kiev'deki eski *Ayasofya Katedrali* bunun tipik bir örneği idi.]¹⁵⁹⁰

Knezliğin Moskova merkezli yeni döneminden itibaren Bizans İmparatorluğu ve İslam mimarisi, Rusya'nın mimari sanatını ve kültürünü derinden etkilemiştir.¹⁵⁹¹ Moskova Rus mimarisinin bir vitrini niteliğindeki *Aziz Vasil Katedrali*'nin (1555-61) "Lukoviçnaya glava" isimli soğan kubbeleri sanki orta doğu temalı *Binbir Gece Masalları*'nda anlatılan bir doğu hikâyesinden fırlamış gibidir. Katedral, Korkunç İvan'ın Türkistan'daki Müslüman Tatarları boyunduruğu altına alması ve Kazan ile Astrahan'ı ele geçirmesinden sonra inşa edilmiştir.¹⁵⁹² Rusya'daki eski birçok kilise ve katedralde kullanılan soğan kubbe bilindiği gibi şarka özgü olup Babür, Hint, İran, Türkistan ve Orta Doğu mimarilerinde de sıklıkla kullanılmaktadır. [Bu mimari örneğinin en görkemli anıtı ise Babür-Türk İmparatoru Şah Cihan'ın ölümsüz aşkı Mümtaz Mahal'in hatırasına binaen yaptırdığı "Tac Mahal"dir.] Uzaktan görüntüsüyle bir şenlik ateşi alevine benzeyen Aziz Vasil Katedrali, Moskova'daki tarihi meydana bin yıllık Bizans mimari geleneğinden ziyade doğuya özgü masallardaki Bağdat yahut Semerkand ve Buhara tarzı bir hava vermektedir. Modern bir hipoteze göre ise bu kilisenin Korkunç İvan'ın birliklerinin Kazan kuşatması esnasında top atışıyla tahrip edip yıktığı "Kul-Şerif Camii"nin yeniden yaratılmış hali olduğu ileri sürülmüştür.¹⁵⁹³

XVIII. yüzyılda tamamen bataklık bir arazinin I. Petro tarafından kurutularak St. Petersburg'un 1703'te kurulması faaliyetleriyle Rus mimarisi gelişiminde güçlü bir ivme

¹⁵⁸⁹ S. V. Bezsonov, *İstoriya Russkoy Arhitekturi*, Moskva: Gos. İzd-vo Lit. Po Str-vu i Arhitekture, 1951, s.15.

¹⁵⁹⁰ Christopher Wood, (2022), "Early Russian Architecture 989-1703" <https://www.asatours.com.au/wp-content/uploads/early-russian-architecture-989-1703.pdf?1559649080> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 29 Mart 2022].

¹⁵⁹¹ Arthur Voyce, "National Elements in Russian Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 16, No. 2, (May, 1957), s. 6.

¹⁵⁹² William Craft Brumfield, *Landmarks of Russian Architecture: A Photographic Survey*, (New Orleans: Psychology Press, 1997), s. 2.

¹⁵⁹³ Farid Abdulloviç Asadullin, *Moskva Musul'manskaya*, (Moskva: MPGU, 2004), s. 29.

kazanmıştır. Çarlık Rusya'nın Avrupa'ya açılan kapısı olması maksadıyla kurulan şehirde batılı tarz modern kurumsal ve kültürel binaların yapılabilmesi için dönemin popüler barok üslubunu iyi bilen Hollandalı, İtalyan, İsveçli-Alman usta mimarlar getirilmişti. St. Petersburg'u ilk ortaya çıkaran kurucu mimarlar arasında Jean-Baptiste Leblon, Domenico Trezzini, Andreas Schluter, J. M. Fontana, Nicolo Michetti ve G. Mattarnovi bulunmaktadır.¹⁵⁹⁴ St. Petersburg'un ihyasına kadar doğulu tarz saraylarda yaşayan Rus knezleri ve çarları bu Avrupalı yeni şehirle birlikte kendilerine modern kışlık ve yazlık saraylarla çok çeşitli kamusal binalar inşa ettirmeye başlamışlardır. [Rusya'nın İstanbul'u Dostoyevskivari beyaz geceleriyle ünlü St. Petersburg ise Ankara'sı Moskova'ydı.] Çar I. Petro ve Çariçe Elizaveta Petrovna sevdiği barok tarzının temsilcisi Rus mimarlar içinde; Mihail Grigoryeviç Zemtsov, İvan Fedoroviç Miçurin ile Dmitriy Vasilyeviç Uhtomskiy'yi zikredebiliriz.¹⁵⁹⁵ Mimarlık esasında bina ve farklı türdeki yapıları tasarlayıp kurabilmeyi öngören bir bilim ve sanattır.¹⁵⁹⁶ Her sanatta olduğu gibi mimarlıkta tarihi süreç içinde diğer popüler sanat akımları ile üsluplarından etkilenmiştir. 1760'lardan itibaren Rus mimarisinde yavaş yavaş Barok stilin yerini Klasik stil almıştır. İmparatorluk Sanat Akademisi'nde klasik biçimin en önemli temsilcileri içinde; İvan Yegoroviç Starov ve İtalyan asıllı Giacomo Quarenghi'yi gösterebiliriz.¹⁵⁹⁷ XIX. yüzyılın başlarında klasizm akımında meydana gelen bazı önemli değişiklikler neticesinde ise görkemli *imparatorluk tarzı* denen akım ortaya çıkmıştır. [Vasiliy İvanoviç Bazhenov, Matvey Fedoroviç Kazakov, Andrey Nikiforoviç Voronihin, Andreyan Dmitrieviç Zaharov, Osip İvanoviç Beauvais, Afanasiy Grigoryeviç Grigoryev, Fransız Jean-François Thomas de Thomon ile İtalyan asıllı Karl İvanoviç Rossi ve Domenico Gilardi en önemli temsilcileridir.]¹⁵⁹⁸

XIX. yüzyılın ortalarında ve XX. yüzyılın başlarında [1830-1890 arası] I. Petro öncesi doğulu kökene ait mimariye olan ilginin yeniden canlanmasıyla genellikle *Rus stili* adı altında birleştirilen yeni bir mimari stilin ortaya çıkmasına sebep oldu. *Rus stili* dediğimiz şey aslında Rus geleneksel yapıları ile Bizans mimarisinin mimari formlarının kısmen ödünç alınmasıydı.¹⁵⁹⁹ “Rus-Bizans tarzının” kurucusu XIX. yüzyılın ortalarında

¹⁵⁹⁴ Sivolap Tat'yana Yevgen'yevna, *İstoriya i Kul'tura Sankt-Peterburga*, (St. Petersburg: St. P. Gorod Muzei pod Otkritim Hebom, 2015), s. 29.

¹⁵⁹⁵ Yuriy Sergeyeviç Uşakov, Vladimir İvanoviç Pilyavskiy, Tat'yana Andreyevna Slavina ve Aleksey Alekseyeviç Tits, *İstoriya Russkoy Arhitekturi*, (Sankt-Peterburg: Stroyizdat, 1994), s. 296.

¹⁵⁹⁶ Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi, 1979), s. 359.

¹⁵⁹⁷ Uşakov, Pilyavskiy, Slavina ve Tits, (1994), *age.*, s. 336.

¹⁵⁹⁸ Uşakov, Pilyavskiy, Slavina ve Tits, (1994), *age.*, s. 328.

¹⁵⁹⁹ Uşakov, Pilyavskiy, Slavina ve Tits, (1994), *age.*, s. 423.

yoğun bir şekilde çalışan *Konstantin Andreeviç Ton* (1794-1881) olarak kabul edilir. K. A. Ton'un Moskova'daki *Kurtarıcı İsa Katedrali*, Petersburg'taki *Müjde Kilisesi*, Yelets'teki *Yükseliş Katedrali*, Yekateringof'taki *Kutsal Katerina Kilisesi* vb. ile yine Moskova'daki *Büyük Kremlin Sarayı* yoğun doğu esintileri ve etkilenimleri taşır.¹⁶⁰⁰ Kremlin Sarayı Kompleksi'ndeki kamu binalarında İtalyan mimarisinin etkisi varken dini yapılar ve surlarında Bizans tesiri vardır. Rus stilinde eserler veren diğer mimarlar arasında İvan Pavloviç Ropet [Abramtsevo Malikânesindeki Hamam, Krasnoselsky Tiyatrosu, Tokyo'daki Rus Büyükelçiliğinin taş binası vb.], Viktor Aleksandroviç Hartman'ı [Mamontov matbaası] Neorus Stili'nde ise Vladimir Pokrovskiy, Stepan Kriçinskiy, Andrey Aplaksin, Herman Grimm ile Aleksandr Lvoviç Lişnevskiy'yi örnek verebiliriz. XX. yüzyılın başlarında Rus stiline ek olarak Modern, Neoklasizm, Eklektizm [Farklı mimari sistemlerden alınan unsurların yeni mimari sistemde kullanılmasıdır.] ve Art Nouveau gibi akımlar ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰¹

Rus mimarisinin direkt Orta Doğu'dan etkilendiğini iddia edemeyiz fakat Rusların Tatar, Türk, Kafkas halklarla temasları arttıkça İslami estetik unsurların da dolaylı yoldan tıpkı soğan kubbelerin yaygınlaşmasında olduğu gibi transfer edildiğini söyleyebiliriz. Bizans müesseselerinin ve mimari öğeleri ile üslubunun bir miras olarak Osmanlı İmparatorluğu'na [III. Roma] geçmesi, çoğunluğu Müslüman olan imparatorluğun kamusal ve dini mimari yapılarını derinden etkilemiştir. [Mimar Sinan'ın yaptığı birçok eserde Şehzade Camisi, Sultan Ahmet Camii ve en muhteşem çalışması Selimiye Camii'nde Bizans etkileri rahatlıkla görülebilir. Yalnız Koca Sinan, doğu Roma'nın günümüze kadar gelen en muhteşem eseri kabul edilen Ayasofya'ya öykünmüş fakat onu kuru taklitten/ (mimesis) kaçınmıştır. Edirne'deki başyapıtı Selimiye Camii ile klasik Bizans sanatı ve mimarisini pek çok açıdan fazlasıyla aşmayı bilmiştir/ başarmıştır.] Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesir ettiği hakkındaki tezi ilk defa şarkiyatçı merhum Mehmed Fuad Köprülü öne sürmüştür.¹⁶⁰² Köprülü'nün tezi bir parça ters yüz edilip Rus İmparatorluğuna da uyarlanabilir. Bizans müesseselerinin tesiri Rus İmparatorluğuna; Rusların kökenlerini Doğu Roma'da görmeleri ve Hristiyanlığın doğu versiyonu olan Ortodoksluk şubesine mensup olmalarıyla geçmiştir. Osmanlı Roma mirasını fiili olarak Fatih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesiyle hak ederek

¹⁶⁰⁰ K. K. Arsenyeva, "Ton, Konstantin Andreyevič", Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona, Tom-XXXIIIa, St. Petersburg: İzdatel'skim Obşçestvom «F. A. Brokgauz- I. A. Yefron», 1901, s. 512-514.

¹⁶⁰¹ E. İ. Kiriçenko, *Russkaya Arhitektura 1830-1910 h Godov*, (Moskva: İskusstvo, 1978), s. 140.

¹⁶⁰² Mehmet Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, /İstanbul: Ötügen, 1986(, s. 16.

almıştır. Rus Çarları ve devleti ise bu göreceli mirası I. Petro'nun bu konuda oldukça cüretkâr ve talepkâr davranmasıyla biraz da zorlamayla elde etmiştir. Fatih Sultan Mehmed Han, resmi yazışmalarda Roma İmparatorluk unvanı olan *Kayser-i Rûm*'u (Sezar) ilk defa kullanan padişah'tır. Rus imparatorları ise Latince *caesar*'ın Rusçalaşmış hali olan Çar'ı kullanmışlardır. "Avrupa'da Rus çarlarının bu unvanını kalıcı olmak kaydıyla kabul etmek zorunda kalan son devlet 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması* neticesinde Osmanlı Devleti olmuştur."¹⁶⁰³ Osmanlı Devleti, uzun yıllar Rusların bu iddiasını tanımamış yahut yok hükmünde sayarak direnmiştir. Kendi devlet anlayışını ve kökenini bu kadar ısrarla doğu Roma'ya dayandıran bir Rus İmparatorluğu'nun her alanda olduğu gibi mimaride de Bizans'tan güçlü şekilde etkilenmiş olması son derece normaldir. Bizans tesiri/ mirası Osmanlıya gerçekten var olan bina, han, hamam, çeşme, dikilitaşlar, hipodrom, surlar, kuleler, tiyatrolar, kiliseler, kitaplar, anıtlar, yollar, kemerler, köprüler, kurumlar ya da halk (tebaa) yoluyla geçerken Rusya'ya tarihsel retorikten kaynaklanan bazı hayallerle geçmiştir. Osmanlının Roma mirası gerçek ve somut iken Rusya'nın varislik iddiası tamamen eğreti ve sunidir. Peki, Rusya bu durumda ne yapmıştır? İnandığı değerler doğrultusunda kendini adayarak tarihinin her aşamasında edebiyat, kültür, sanat, resim, müzik ve mimaride Romalılık tanımlamasını güçlendirecek yahut anacak eserler yapmıştır. Rusların Romalılık vasfı Avrupalıların [Devletlerin] hepsinin kökenini/ medeniyetini Antik Yunan'a indirgemesi kadar yapaydır. [Sonradan yaratılmıştır.] Antik Yunanlılarla günümüzdeki Yunanların dahi kültürel bağı oldukça az yahut hiç yoktur desek yeridir. Avrupa, Antik Yunan düşüncesini ve medeniyetini çok sonradan Müslümanlardan o da Arapça tercümelerle öğrenmiştir. Rus devlet sistematüğinde ve geleneğinde bu iddia o derece güçlüdür ki XIX. yüzyıldaki *Rus stili* dediğimiz formun adeta çekirdeğini oluşturur. Hayal de olsa bir bakarsınız meyvenin içindeki küçücük çekirdek gün gelir gövdesiyle, dalıyla, budağıyla ve yaprağıyla çok eskiden kurumuş bir ağacı tekrar oluşturur. Rus tahayyülünde Romalılık her daim vardır ve var olmayı şüphesiz sürdürecektir. Ruslar, I. Petro'dan beri hayali mirastan ziyade gerçek mirası arzulamaktadırlar. Bu mirası sahiden elde etmenin yolu ise tıpkı Fatih Sultan Mehmed Han'ın yaptığı gibi Roma'nın asıl başkenti olan İstanbul'u almaktan geçmektedir. Onun için her daim Rusların zihniyetinin tarihi arkeolojisini bilmek ve bu konuda dikkatli olmak, hala kadim şehir İstanbul'un sahibi olan Türkler için son derece önemlidir. Anadolu, Trakya, Kafkasya ve Balkanlar'da zayıfladığımız her dönemde

¹⁶⁰³ Işın Demirkent, (2002) "Kayser", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kayser> adresinden erişildi, s. 5. [Erişim tarihi: 30 Mart 2022].

Rusların İstanbul'a yöneldiklerini kendi tarihimizden görerek hatırlamakta/ hatırlatmakta fayda vardır. Rus mimarisinde ikinci bir İslam yahut doğu etkisi XVIII. ve XIX. yüzyıldaki yeni temaslar ve sömürgecilik faaliyetleri ile oluşmuştur. Kazan, Bahçesaray, Semerkand, Buhara, Türkistan (Yessi), Hîve, Hokand, Ufa gibi tarihi İslam şehirlerinin alınmasıyla buralardaki mimari anlayış ve estetik Rus mimarisine eklemlenmiştir, denilebilir. XIX. yüzyılda üretilen Rus binalarının birçoğunda batı ve doğu mimarisini taklitten ziyade bir sentez söz konusudur. Aslında *Rus Stili* dediğimiz şeyde tam olarak budur.¹⁶⁰⁴

Yüzyılın sonlarındaki Modern tarz ise yalnızca art nouveau veya batı iç mimarisinin kopyalarını değil aynı zamanda orta doğu unsurlarının kullanımını da teşvik etmiştir. Moskova Mimarlık Derneği'nin 1910-1911 Yıllığı'nda Leonid Vesnin, sivri bir Pers kemeri ve İslami dekoratif motifler de dâhil olmak üzere bu tür unsurların belirgin izlerini taşıyan bir evin krokisini yayınlamıştır. Bu proje inşa edilmeden kalmasına rağmen dönemin yaratılan birçok evinde serbest stil modern tasarımın başka bir çeşidini elde etmek için Akdeniz veya doğu geleneklerinden yararlanılmıştır. Benzer şekilde İlya Bondarenko, 1914'te Arhangelskoe yakınlarında P. A. Guskov için tasarladığı evde stilize Rus doğu motiflerini kullanılmıştır.¹⁶⁰⁵ Yine Natalievka'nın Kurtarıcı Kilisesi'nin doğu cephesi fazlasıyla herhangi bir Orta Doğu camii'nin egzotikliğini taşımaktadır.¹⁶⁰⁶ Bununla ilgili müstakil bir araştırmada daha yüzlerce örnek rahatlıkla çıkarılabilir.¹⁶⁰⁷ Modern Rus mimarisinin etkili araştırmacılarından William Craft Brumfield, *Modern Rus Mimarisinin Kökenleri*'nde orta doğudan esintiler taşıyan birçok binanın fotoğraf ve planlarıyla birlikte bu çözümlemeyi yapmıştır.¹⁶⁰⁸ Rus mimarisindeki doğu etkisi ve kökeni Rus mimarlık tarihi araştırmacılarının neredeyse ilgilerini hiç çekmemiştir dense yeridir. Rus Milli Kütüphanesi'nin katalogları tarandığında bu konuda ne yazık ki tek bir çalışmaya dahi rastlanmamaktadır. Yalnız Sibiry ve uzak doğu etkisine dair Nikolay Petroviç Kradin'in XVII. 'dan XX. Yüzyılın Başlarına Uzak Doğu'daki Rus Mimarisi'ni anabiliriz.¹⁶⁰⁹ Kradin, doğu Sibiry ve uzak doğudaki Rus şehirlerinin mimarisine ilişkin

¹⁶⁰⁴ William Craft Brumfield, *The Origins of Modernism in Russian Architecture*, (Berkeley: University of California Press, 1991), s. 42.

¹⁶⁰⁵ Brumfield (1991), *age.*, s. 93.

¹⁶⁰⁶ Brumfield (1991), *age.*, s. 108.

¹⁶⁰⁷ Unutmayalım ki bir toplumu değiştirmeye çalıştığımızda sizde onlardan etkilenirsiniz.

¹⁶⁰⁸ William Craft Brumfield, *The Origins of Modernism in Russian Architecture*. (Berkeley: University of California Press, 1991), s. 2-18.

¹⁶⁰⁹ N. P. Kradin, *Russkaya Arhitektura Dal'nego Vostoka XVII - Naçala XX v: Dis. v vide nauch. Dokl. Na soisk. Uçen. Step. d. arh.: Spets. 18.00.01 / Kradin Nikolay Petroviç; Khabar. Gos. Tehn. Un-t M-va obrazovaniya RF, Nauç.-issled. In-t teorii arhitekturi i gradostroitel'stva Ros. Akad. Arhitekturi i stroit. Nauk.* - M., 2003, s. 12.

kapsamlı incelemesinde buradaki Rus mimarisinde Çin, Mançurya, Sibirya Türklüğü [Yakut, Saha, Altay, Sabir, Çulım, Hakas, Tofalar, Buryat, Şor, Dolgan, vb.] Moğol vb. halkların yerel mimari özelliklerini taşıyan bir eklektizm görmüştür. Kradin'e göre Rusların uzak doğu [kuzey Türklüğü] kolonizasyonu; buralarda inşa ettikleri kaleler (garnizonlar, hapishaneler) ve misyonerlik faaliyetleri sonucunda oluşmuştur. [Şamanist yerel halk zorla vaftiz edilerek Ortodoks Hristiyan yapılmıştır.] Nihayetinde çoğunluğu Türk kökenli yerel halk burada yapılan faaliyetler sonucunda zorunlu olarak Ruslarla birlikte yaşamaya başlamıştır/ mecbur olmuştur. Kurulan yeni köy, kasaba ve şehirleri sömürgecilerle sömürülenler birlikte inşa etmişlerdir. Yerleşmenin işlevsel amacı olan sömürgecilik; konum, yerleşim yapısı, mimari, tarım, ekonomi, ticaret, büyüme beklentileri ve nüfus gibi faktörleri değiştirmiş buradaki şehirleşme anlayışının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. [Göçebelik ve bundan kaynaklanan kültür ve yaşam şekli giderek azalmaya başlamıştır. Bir manada kuzey Türklüğü talepleri olmamasına rağmen Rus eliyle cebren Batılılaştırılmıştır.] Ünlü Yönetmen Akira Kurosava, Japon-Sovyet ortak yapımı “Dersu Uzala” filminde tam olarak bu konuyu anlatmaktadır. Sibirya'yı XIX. yy.'ın sonunda haritalandırmaya çalışan bir Rus askeri topografya ekibi ile yerli göçebe Dersu Uzala'nın hikâyesi oldukça etkileyicidir.¹⁶¹⁰ Buradaki yerel halkın mimarisiyle Rus mimarisinin melez sentezinin ortaya çıkması, Transbaykal ve Amur bölgesinin (Dauria) gelişim sürecinin başlangıcı ile ilişkilidir.¹⁶¹¹ Muhtemelen Rus mimarisindeki eklektizm ya da sentezcilik benzer şekilde batı Türkistan, Kafkasya ya da Kırım'ın sömürgeleştirilme sürecinde de söz konusuydu.¹⁶¹²

XIX. yüzyıldaki *Orta Doğu* temasının Rus mimarisine yansımalarının daha netleştirilmesi için ele alınması gereken bir diğer konu da binaların iç mekân düzenlemeleridir. İrina Olegovna Andronova, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyıl Başları Rus İç Mekânlarında Doğu Teması* çalışmasında tam da bu olguya değinmiştir.¹⁶¹³ Rusya'nın XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın başlarında Orta Doğu, Çin ve Japonya'nın manevi kültürüyle daha yakın teması, kültürel fonunu önemli ölçüde zenginleştirmiştir. Şüphesiz bu zenginleşme ulusal mimari geleneğini de

¹⁶¹⁰ Vladimir Klavdieviç Arsen'yev, *Dersu Uzala: İz vospominaniy o puteşestvii po Ussuriyskomu Krayu v 1907 g.*, (Vladivostok: Svobodnaya Rossiya, 1923), s. 17.

¹⁶¹¹ Nikolay Petroviç Kradin, *Russkaya Arhitektura Dal'nego Vostoka XVII naçala XX vv.*, Moskva: Dissertatsiya doktora arhitekturi v forme nauç., 2003, s. 11-16.

¹⁶¹² Kradin (2003), *age.*, s. 17-21.

¹⁶¹³ İ. O. Andronova, *Vostochnaya tema v russkom inter'yere vtoroy poloviny XIX-naçala XX veka. Opit rekonstruktsii: avtoref. Dis. Na soisk. Uçen. Step. Kand. Iskusstvovedeniya: spetsial'nost' Izobr. i dekorativ.-prikladnoye iskusstvo i arhitektura/ Andronova İrina Olegovna ; [Gos. In-t iskusstvovedeniya M-va kul'turi RF]. - Moskva, 2008, s. 5-15.*

etkilemiştir. Tabi ki Rus mimarlar bu yeniliği ve egzotikliği kendi gelenekleriyle harmanlamış ve yorumlamışlardır. Sonuçta bazı sarayların iç mekânlarının düzenlenmesinde oryantal bir tat olarak Türkiye, Endülüs, Osmanlı, İran, Mısır, Türkistan, Çin, Hindistan ve Japonya gibi ülkelerin sanatları ile doğulu temalarından/ süslemelerinden yararlanmışlardır. “Türk”, “Arap”, “İran”, “Mağribi”, “Mısır”, “Hint”, “Sarasenik”, “Çin”, “Japon” tatlardaki iç mekânların üslup farklılıklarını Şark tipi düzenlenmiş saray odalarında net bir şekilde görülmektedir. Tarihteki hemen hemen her imparatorluk, imparatorluk olma iddiasını bu tarz doğunun otantikliğini/ kültürlerini bir müze gibi sergileyerek göstermiştir. Büyük Kremlin Sarayı, Grand Duke Alexei Alexandrovich Sarayı, Nicholas Sarayı, Vladimir Sarayı, Romanov İmparatorluk Evleri ve Sarayları (Yaklaşık 75 tanedir.), Kırım Sarayları (Yalta), Bahçesaray Han Sarayı, Yusupov Sarayları [Türk köşesi, Mağribi oturma odası vs.], başka soylulara ait ev, malikâne, yazlık, çiftlik vb. (Petersburg’ta 30, Moskova’da 6, Yekaterinburg’ta 2 civarındadır.) içinde “Türk”, “Arap”, “İran”, “Mağrip” tarzında müstakil döşenmiş odalar ya da süsleme detayları ile kullanımlık eşyaların (halı, kilim, vazo, çini, levha, nargile vb.) bulunması vakidir. Rus mimarlık okulunun ustaları bu saraylarda Doğu ile Batı’nın sentezinden müteşekkil olağanüstü odalar, köşeler, süslemeler ve detaylar yaratmıştır.¹⁶¹⁴ XIX. yüzyılın başında Rus oryantalizminin yaygın şekli olan Doğu Romantizmi saraylardaki bu detaylarla bürünerek bir nevi tarihselciliğe dönüşmüştür. Ünlü İngiliz şair ve kültür teorisyeni T. S. Eliot, “Gelenek ve Bireysel Yetenek” isimli makalesinde “Şimdinin geçmiş tarafından şekillendirildiği kadar geçmiş de şimdi tarafından dönüşüme uğrar” diyerek “eserin hoş giden bir arkeolojik rekonstrüksiyon olduğunu ima eder.”¹⁶¹⁵ Dolayısıyla belirli bir dönemdeki Şark izleniminin yeniden yaratılması ve somut mimari öğeye dönüşmesi kurgudur. Edward Said’in çözümlemesinde Doğu, batı tarafından tüm doğunun sınırlandığı bir sahnedir. Rus mimarlar da saraylarında kendi algılayışları ve alımlayışlarıyla yarattıkları doğuya özgü kültürel temsillerle bu dekora bir katkı yapmışlardır. Rus saraylarındaki doğu temalı dekorasyonunun tarihsel olarak yeniden inşa deneyiminin de dahi eser miktarda hegemonik bir söylem kurma çabası olan Oryantalizmin etkisinin bulunduğunu not edebiliriz. İşte o zaman İstanbul’un göbeğindeki altı Roma kabartma heykellerinden üstü Mısır hiyerogliflerinden oluşan

¹⁶¹⁴ İrina Olegovna Andronova, *Vostochnaya Tema v Russkom Inter'yere Vtoroy Poloviny XIX- Naçala XX Veka; Opit Rekonstruktsii*, Moskva: Vserossiyskiy muzey dekorativno-prikladnogo i narodnogo iskusstva, 2008, s. 560.

¹⁶¹⁵ Thomas Stearns Eliot, (2015), “Gelenek ve Bireysel Yetenek”, çev. Oğuz Tecimen, Oggito, <https://oggito.com/icerikler/gelenek-ve-bireysel-yetenek-ts-eliot/8560> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 1 Nisan 2022].

Dikilitaş daha iyi anlaşılabilir. Tarihteki birçok imparatorlukta doğunun zenginliklerini elde ettiğini gösterecek şekilde bir sergileyiş biçimi olmuştur.¹⁶¹⁶

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS ORYANTALİZMİNDE ORTA DOĞU İMAJI

3.1. Rus Oryantalizminin Bazı Yansımaları

Avrupalı aydınların yarattığı *oryantalizm* söylemi batının hegemonik gücünün doğu üzerinde yayılmasına oldukça önemli bir katkı sağlamıştı. 1978’de Said’in *Oryantalizm*’i yayınlaması ile birlikte batılı bilim ve batılı olmayan dünyanın doğası hakkındaki tartışma şartları sonsuza dek değişmişti. Gerçekten de “batı” ve “doğu” sözcükleri o andan itibaren geri dönülmez bir biçimde sorunsallaştırıldı. Said, bu sorunsalı; “şark”ın bir *öteki* olarak “garb” tarafından icad edildiğini ve aralarında hegemonik bir ilişkinin kavramsallaştığını söylemsel analizlere müracaat ederek açıklamaktaydı. Said’in son derece rahatsız edici olan bu çalışması batı Avrupa, Amerika ve Asya’daki birçok akademik disiplin üzerinde dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Ayrıca Said kitabının başında da belirttiği gibi oryantalizmi esas olarak bir İngiliz ve Fransız kültürel girişimi olarak anlamaktaydı. Said, Alman oryantalizmi ile yüzeysel Rus oryantalizmi ile ise neredeyse hiç ilgilenmemiştir.¹⁶¹⁷

Said’in Rusya’ya dair ilgisizliğinde Rusya’nın tam anlamıyla batılı olmayışından kaynaklanan birtakım sebepler de düşünülebilir. Fakat Rusya’nın doğulu köklerinin bulunması “doğu”ya dair hegemonik kısmen de olsa ötekileştirici nev-i şahsına münhasır bir oryantalist söylem geliştirmesine engel teşkil etmemiştir. Rus oryantalizminin farklı bir söylemsel analizi oluşturulurken klasik; akademik, diplomatik, misyoner ve askeri kurumlar dışında Said’in metodolojisiyle uyuyacak şekilde edebiyat, resim, müzik ile mimari vb. sanatlarındaki inikâsları/ yansısı da gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle

¹⁶¹⁶ Sedat Namdar, *İslam öncesi Dönemde Ortadoğu’da Eko-Politik Akıl*. Diss. Marmara Üniversitesi (Turkey), 2019, s. 9-10.

¹⁶¹⁷ Nicholas A. Germana, “Self-othering in German orientalism: The case of Friedrich Schlegel”, *The Comparatist* 34/1 (2010), s. 80-94.

Kafkasya, Kırım, İdil-Volga ve Türkistan sömürgeleştirilirken sömürge yöneticileri ile Rus oryantalist söylemini yaratan kişiler/ sanatçılar/ düşünürler vs. arasında net bir bağlantı olduğu görülmektedir.¹⁶¹⁸

Rus oryantalizminin çarlık emperyal fethini meşrulaştırmada oynadığı rolün öyle kolay inkâr edilemeyecek bir boyutta olduğu fark edilmektedir. Rusların kendi doğularını oluşturma/ öğrenme tecrübesi XIX. yüzyılda ki Orta Doğu'ya (Osmanlı, İran, kuzey Afrika) bakışlarını da etkilemiştir. Çarlık Rusya'sında iç kolonizasyona yönelik şarkiyatçı söylem çok daha belirginken komşu ülkelere (Osmanlı-İran [Orta Doğu]) ve dış kolonizasyona dair emperyal politikaları meşrulaştırmada kullanılan oryantalist söylemin olası rolü araştırmacıların öyle pek fazla dikkatini çekmemiştir. Rusya'nın XIX. yüzyılda Orta Doğu ile teması ve ilişkileri geliştikçe bu bölgeye dair kendi orijinal kültürel temsillerini de oluşturduğu pek ala söylenebilir.¹⁶¹⁹

Oryantalizm disiplinin tesirinin yalnızca kültür ve sanatla sınırlı olmadığı da belirtilmelidir. Söz konusu yüzyılda Rus oryantalizminin bazı sorunsalları ile söylem biçimi Orta Doğu (Arap, Farisi ve Türk) minvalinde farklı disiplin yahut konularda yer almıştır. XIX. yüzyıl Rusya'sında oryantalizm; pek çok disipline Asya, doğu, orta doğu toplumlarını araştırmak için analitik bir araç olarak benimsenmiştir. Bu yüzden oryantalizmin tezahürleri başta tarih olmak üzere antropoloji, felsefe, etnografya, arkeoloji, coğrafya ve haritacılık, teoloji, siyaset, gazetecilik vs. alanlarında da görülmüştür. Yine bu yüzyılda Rusya'daki bir yerli oryantalizm hareketi olarak niteleyebileceğimiz Cedidizm'i de burada hatırlatmakta fayda var. Rus oryantalistlerin Orta Doğu'ya bakışları bir parça İslam'a ve Hz. Muhammed'e bakışlarıyla da ilintilidir. Çalışmanın bu son kısmında oryantalizmin Rusya örneğindeki daha farklı yansımaları orta doğu ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışılacaktır. Rus şarkiyatçılığının yansımaları sadece edebiyat, müzik ve resimle sınırlı kalmamaktadır. Başka sahalardaki tezahürlerinin oluşması kaçınılmazdır.¹⁶²⁰

3.1.1. Rus Oryantalizminde Tarih Yazımı

Avrupalıların “batı insanı”nın üstünlüğü fikri felsefi paradigmalarından kaynaklanan birtakım sebeplerle onlar için oldukça doğal bir şekilde gelişti. Avrupa bu

¹⁶¹⁸ Ali Asker, “Azerbaycan'da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, *Yeni Türkiye* 75 (2015), s. 516-535.

¹⁶¹⁹ Yevgeniy Satanovskiy, *Rossiya i Blijniy Vostok*. Kotel s nepriyatnostyami. (Moskva: Litres, 2012), s. 5-10.

¹⁶²⁰ Batı Avrupa oryantalizminden etkilenen Rus oryantalizmi, kendini tanımlarken ihtiyaç duyduğu doğuyu “icat etmeyi” amaçlayan kalıpları çok değişik sahalarda da üretmiş ve kullanmıştır.

düşünceyi “doğu” ile olan ilişkilerinde de sürdürdü. Buna ek olarak XVIII-XX. yüzyıl arasında sömürgeciliğe eş güdüm gelişen akademik oryantalizm kolonyalist devlet yetkililerinin çıkarlarına hizmet edecek birçok farklı yaklaşıma yol açtı. Batının bu üstünlük söyleminin bilgiyle desteklenmesini sağlayan Oryantalizm ekolü Ruslara bu metodolojiyi öğreten Avrupalı şarkiyatçı üstatlar vasıtasıyla geçti. “Bugün kullanılan anlamda oryantalizm-şarkiyatçılık (doğubilimi) çalışmaları, başlangıçta doğu ve İslam dünyasını keşfetme amaçlı akademik bir disiplin olarak ortaya çıksa da zamanla bu araştırmaların objektiflikten uzaklaştığı ve kurgular üzerinden yürüdüğü görülmüştür.”¹⁶²¹ Ruslarda bu minvalde kendi hayali doğuları ile ötekileştirdikleri halkları tarih yazımlarında çoğu zaman aynı/ benzer yöntemlerle ele alarak incelemişlerdir.

Oryantalizmin imaginativ (tahayyülcü) versiyonu sadece dar bir oryantalist çevrede değil, doğu-batı ayrımını vurgulayan tarihçileri, sanatçıları, din adamlarını ve politikacıları da etkileyen özel bir düşünce biçiminin oluşumunda kendini sıklıkla göstermişti. Doğunun Rus tarihi ve kültüründeki rolü, Rusya’daki algılanış şekli ile önsezisi ve nesnesi, Rus-oryantalist söyleminin ayırt edici özellikleri dikkatli bir şekilde incelenmeyi fazlasıyla hak etmekteydi. Vladislav Sobolev, “İstoriografiya Rossiyskogo oriyentalizma: K voprosu o metodologii issledovaniya” [Rus oryantalizminin Tarih Yazımı: Araştırma Metodolojisi Sorunu Üzerine] isimli makalesinde; Rus oryantal tarih anlayışının gelişmesinde yabancı tarih anlayışlarının, Rus sömürgeciliği ve emperyalizmini çevreleyen tutkuları ile Rus imparatorluk milliyetçiliğine saldıran/ karşı çıkan tutkularca körüklendiği sonucuna varmayı mümkün görmüştür.¹⁶²² Yabancı araştırmacılar; Rus oryantalizminin batılı meslektaşlarıyla olan ilişkilerini vurgulayarak ya da tersine Rusya’yı kendi oryantalist söylemlerinde doğu kavramına dâhil ederek Rusya’yı tipik bir “Avrupalı” sömürgeci güç olarak tasvir etmeye çalıştıklarında, Rudyard Kipling’in *The Man Who Was* (Geçmişteki Adam) 1889 hikâyesindeki İngiltere için Hindistan ve Türkistan’da bir tehdit/ rekabet unsuruna dönüşen güçlü duyguyu hatırlatmaktaydı.¹⁶²³ N. Knight, V. Tolz ve D. Schimmelpenninck van der Oye gibi bazı araştırmacıların kısmen savunmaya çalıştığı tezlerindeki her ne kadar Rusya’nın Orta Asya, Kafkasya, Sibirya, Kırım, Volga, Urallar vb. yerleri sömürgeleştirirken Saidci

¹⁶²¹ Meryem Köse ve Meryem Küçük, “Oryantalizm ve Öteki Algısı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* (*The Journal of Social and Cultural Studies*), Cilt/Vol. I, Sayı/Issue: 1, (2015), s. 107.

¹⁶²² Vladislav Sobolev, “İstoriografiya rossiyskogo oriyentalizma: k voprosu o metodologii issledovaniya”, *Pax Islamica* 2 (11), (2000), s. 5-7.

¹⁶²³ Rudyard Kipling, *The Man Who Was*, (Published by The Happy Hour Library, 1920), s. 7.

anlamda kendilerini üstün gören/ ötekileştirici bir söylemi benimsemiş olsalar da Rusya'nın doğulu kökenlerinin bulunması nedeniyle batı şarkiyatçılığı ile Rus oryantalizminin metodolojik anlamda tam manasıyla örtüştüğünü iddia etmek biraz zorlama bir yorum olurdu.¹⁶²⁴

Rus oryantalist tarih yazını belli başlı figürler tarafından uzun yıllara yayılan disiplinli araştırmalar ve seyahatler neticesinde nümizmatik, arkeoloji, etnoloji, teoloji filoloji, antropoloji, topografya vb. disiplinlerce desteklenerek “Vostokovedeniye” [doğu bilimi] çerçevesi ve metodolojisi kapsamında oluşturulmuştur. Tematik açıdan ise Rus şarkiyatçıları İslam ve Müslümanlar -doğunun sosyal, kültürel, politik, felsefik, ekonomik, dini tarihi, antropolojik tarihi- doğunun filolojisi, Budizm, Türk halkları tarihi, İran ve Arap tarihi, Arabiyat ve Farsiyat, Zerdüştlük, Türkistan tarihi, Türkoloji, Afganistan tarihi, Kafkasya tarihi, Kafkasiyat, Kırım tarihi, Sibirya tarihi, Çin tarihi ve Sinaloji, Rus tarihi ve doğu kökenleri, maddi ve manevi tarih, doğu edebiyatları tarihi, uzak Asya ve yakın Asya tarihi, Afrika tarihi, Budizm, Hint tarihi ve Medeniyeti, tarım tarihi, Yahudiler ve Yahudilik, Hristiyanlık tarihi, Şamanizm, Mısır Medeniyeti, Osmanlı tarihi, Timur Dönemi, Altınorda tarihi, Selçuklu tarihi, Roma ve Yunan tarihi, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları, Endenozya ve Malezya tarihi, Moğol tarihi, Kore tarihi, Japon tarihi, orta doğu tarihi, Bizans tarihi, Suriye tarihi, Çin Türkistan'ı, Tibet, Ermeni ve Gürcü incelemeleri, Filistin, Hititliler, Hazarlar, Rus Step Halkları, İskitler, Buryatlar, Bulgarlar, Kırgız-Kazaklar, Uygurlar, Uray-Altay araştırmaları, Yakutlar, Türkmenler, Azeriler, Çeçenler, Tatarlar, eski doğu vs. gibi sayısız spesifik alanda kendi orijinal yazınlarını geliştirebilmişlerdir. XIX. yüzyılda oryantalist gelenekten gelen ve bu alanın öne çıkan simaları arasında; Kont Sergey Semyonoviç Uvarov (1786-1855) ile Hristian Daniloviç Fren (1782-1851) başta olmak üzere Baron Pavel Lvoviç Schilling (1786-1837), Nikita Yakovleviç Biçurin (1777-1853), Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek (1802-1870), Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy (1839-1888), Pyotr Kuzmiç Kozlov (1863-1935), Nikolay Fedoroviç Petrovskiy (1837-1908), Andrey Evgenieviç Snesev (1865-1937), Vasiliy Vasilyeviç Radlov (1837-1918), Dmitriy Aleksandroviç Klements (1848-1914), Viktor Romanoviç Rozen (1849-1908), Sergey Mihayloviç Şirokogorova (1887-1939), Vladimir Germanoviç Bogoraz (1865-1936), Vladimir İlyiç Yohelson (1855-1937), Grigoriy Efimoviç Grumm-Grjmailo (1860-1936), Osip Mihayloviç Kovalevskiy (1800-

¹⁶²⁴ Vladislav Sobolev, “İstoriografiya Rossiyskogo Oriyentalizma: K voprosu o metodologii issledovaniya”, *Pax İslamica*, Vol: 2, No: 11, (2013), s. 52.

1878), Vasiliy Pavloviç Vasilyev (1818-1900), Bruno Friedrichoviç Adler (1874-1942), Lev Yakovleviç Sternberg (1861-1927), Sergey Fedoroviç Oldenburg (1863-1934), Nikolay Yakovleviç Marr (1864-1934), Fedor İppolitoviç Şçerbatskiy (1866-1942), Vasiliy Vladimiroviç Barthold (1869-1930), İgnatiy Yulianoviç Kraçkovskiy (1883-1951), Karl Germanoviç Zaleman (1850-1916), Vasiliy Mihayloviç Alekseyev (1881-1951), Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy (1876-1956), İlya Nikolayeviç Berezin (1818-1896), Fyodor İvanoviç Erdman (1773-1863), İosif Fedoroviç Gottwald (1813-1897), İ. P. Voitsehovski (1793-1850), V. P. Vasilyev (1818-1900), İvan Nikolayeviç Holmogorov (1818-1891), Nikolay İlminskiy (1822-1891), Nikolay Fyodoroviç Katanov (1862-1922), Stepan Isaeviç Nazaryan (1812-1879), Pavel Yakovleviç Petrov (1814-1875), Anton Osipoviç Muhlinskiy (1808-1877), Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev (1816-1881), Valentin Alekseyeviç Jukovski (1858-1918), Yakov İvanoviç Schmidt (1779-1847), İvan Pavloviç Minayev (1840-1890) vs. özellikle anılabilir.¹⁶²⁵

I. Petro öncesi dönemde Rusya'nın genel tarihe aşinalığı çok dengesizdi. İlk dönem Rus Tarih yazını daha çok Ortodoks dini kurumları tarafından hazırlanan yıllık ve belgelerde genel Rus tarihi oldukça zayıf bir şekilde temsil edilmekteydi. Ayrıca bu dönemin edebi eserlerinin dini doğası gerçeklere karşı eleştirel bir tutum olasılığını dışlamaktaydı. Olaylar çoğu zaman Bizans tarihçiliği etkisinden kaynaklanan Ortodoks terminolojiye uygun şekilde anlatılmaktaydı. Bu durum Joseph von Hammer-Purgstall'ın Osmanlı tarihini *Geschichte des Osmanischen Dichtkunst*'taki tarih metodolojisine uygun olarak açıklamasına kadar öncesinde gelen tarihçilik anlayışına [vakanüvistlik] benzemekteydi.¹⁶²⁶ Rus toplumunun genel tarihle tanıştığı ilk kitaplar arasında; Eski Ahit ya da İncil tarihi, *Hronologiya Drevnih Tsarstv* [İng. The Chronology of Ancient Kingdoms/ Antik Krallıklar Kronolojisi], Bizans tarihi ile ilişkili Bizans yıllıkları ve kronolojilerini vs. gösterebiliriz.¹⁶²⁷ Bu kaynaklardaki apokrif hikâyelerle (kanonik metinlerdeki Hristiyanlık yahut din ile ilişkili olmayan metin ya da anlatılar) karıştırılan tarihsel gerçekler ilk vakanüvislerin zamanından itibaren dolaylı olarak ilgili literatüre de geçmişti. A. İ. Musin-Puşkin tarafından oldukça geç bir dönemde tesadüfen keşfedilen *Prens Igor Destanı* [Rusların Kumanlar ile mücadelesini anlatır.] (Slovo o polku Igoreve)

¹⁶²⁵ İrina F. Popova, *Rossiyskoye Vostokovedeniya v Litsah*, (St. Petersburg: İVRAN, 2020), s. 6-18.

¹⁶²⁶ Joseph von Hammer-Purgstall, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*, (Vienna, 1815), s. 1-8.

¹⁶²⁷ Sir Isaac Newton, *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended*, (London: J. Tonson, J. Osborn, & T. Longman, 1728), s. 1.

Hıristiyan ve Pagan unsurları birlikte taşımaktaydı.¹⁶²⁸ Prens İgor Destanı, Rus tarihine şiir-şarkı tadında lirik bir üslupla yönelen ilk eserlerden birisiydi. Rus tarihine dair VIII-IX. yüzyıl öncesinde neredeyse hiçbir şey yoktu desek yeridir. Bilinen en eski Rus hükümdarı olan *Prens Rurik*'in bile adına 1113'te Rusça derlenen ilk vakayiname olan Nestor Kroniği'nde (*Povest' Vremennih Let*) oldukça geç bir dönemde rastlanmaktaydı.¹⁶²⁹

Bizans tarihi Bizanslı tarihçiler dışında kimi zaman Bulgar veya Sırp tarihçiler tarafından da çeşitli derlemeler vasıtasıyla anlatılmaktaydı. Eski dönem Rus tarihçiliğinde Letopistler/ Chronicacılar/ Vakanüvisler oldukça önemli bir yere sahipti. Slav bir yazar tarafından derlenen ilk vakayinamelerden bir diğeri de Bulgar Konstantin Preslavski'nin Tarihi'dir.¹⁶³⁰ Orta Çağ dönemi bu tarz tarih yazımı ve kaynakları içinde *Laurentian Chronicle*,¹⁶³¹ *Manasseh Chronicle*'in Bulgarca çevirisi,¹⁶³² *İpatiev Letopis*,¹⁶³³ *Kievan Chronicle*,¹⁶³⁴ *Galiçya-Volhynian Chronicle*,¹⁶³⁵ Sofiyskim Vremennikom, John Malala, Georgi Sinkel ve Georgi Amartol'un tarihlerinin Bulgarca çevirileri, John Zonara, Simeon Metaphrastus veya Simeon Logothetes çevirileri, Herman Voyata'nın *Novgorod Vakayinamesi* vb. örnek gösterilebilir.¹⁶³⁶ [Osmanlı tarihçiliğinde bu yöntemin daha sonraki yıllarda çok daha başarılı kabul edilebilecek örnekleri olarak; *Naima Tarihi*,¹⁶³⁷ *Tarih-i Cevdet*,¹⁶³⁸ *Miratü'l Memalik*,¹⁶³⁹ Evliya Çelebi *Seyahatname*'si,¹⁶⁴⁰ *Keşfüz Zunun*¹⁶⁴¹ ile *Cihannümâ* misal verilebilir.¹⁶⁴²]

¹⁶²⁸ N. A. Meşçerskiy ve D. S. Lihaçev, *Slovo o Polku Igoreve*, (St. Petersburg: Sovetskiy Pisatel', 1985), s. 17.

¹⁶²⁹ Letopisets Nestor, Varvara Pavlovna ve Adrianova-Peretts, *Povest' Vremennih Let: Prilojeniya*, (Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1950), s. 477.

¹⁶³⁰ V. N. Zlatarski. "Naii-stariyat istoričeski trud v starobulgarskata knijnina", *Spisanie na BAN*, No: 27, (1923), s. 132.

¹⁶³¹ Vladimir-Suzdal, *Laurentian Codex or Laurentian Letopis (Russian: Lavrent'evskiy spisok, Lavrent'evskaya letopis')*, (St Petersburg: Count Musin-Pushkin, 1792).

¹⁶³² Manasseh, *Manasseh Chronicle*, Bulgaria History, Sofia: II MNH, 1969.

¹⁶³³ *Izbornyk, Ltopis' Po Ipat'yevskomu Spisku [The Chronicle according to the Hypatian Codex]*. Complete Collection of Russian Chronicles (PSRL). Volume 2. 3rd Edition. Col. 15. (Saint Petersburg: Typography of Edward Prats. 1908).

¹⁶³⁴ The Kievan Chronicle or *Kyivan Chronicle*[a] is a chronicle of Kievan Rus'. It was written around 1200 in Vydubychi Monastery as a continuation of the Primary Chronicle.

¹⁶³⁵ Adrian Jusupović, *The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus'*. (Leiden: Brill, 2022).

¹⁶³⁶ Herman Voyata, *The Novgorod First Chronicle or Novgorodskaia perviaia letopis*, 1841.

¹⁶³⁷ Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi 5. Cilt*, (İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969).

¹⁶³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet 12 Cilt*, (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974).

¹⁶³⁹ Ömer Tellioglu, *Mir'atü'l-Memalik Seydi Ali Reis'in Maceraları Basra-Hindistan-Türkistan-İran (1554-1557)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

¹⁶⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2023).

¹⁶⁴¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z- Zunün* (5 Cilt Takım), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017).

¹⁶⁴² Kâtip Çelebi, *Cihannüma* (2 Cilt), (İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2013).

Rus tarihçiliğinde XV. ve XVI. yüzyıldan itibaren vakayinameler sadece güncel olayların tarihçiye taraflı bir sunumuyla sınırlı kalmadı hatta geçmişteki olayları bile anlatırken taraflı yorumlar getirilmeye başlandı. Bu iş o düzeye vardı ki Moskova Knezliği'nin hükümdarının Kiev Knezliği ve Bizans İmparatorluk mirası üzerindeki hak iddiasının kanıtlanması için bir dizi resmi efsane geliştirildi. Moskova Knezliği'nin siyasi iddialarının geçerliliğini desteklemek maksadıyla güney Slavları da bir hayli gayret gösterdi. Bu popüler teori ilk kez 1869'da Vladimir İkonnikov'un doktora tezinde tarihi kaynaklara dayalı olarak etraflıca tartışılmıştır.¹⁶⁴³ İkonnikov'un bakış açısına göre "Moskova üçüncü Roma'dır" söylemi en eski açık biçimde 1523'ün sonu - 1524'ün başında Pskov Eleazarov Manastırı sorumlusu yaşlı Philotheus'un Moskova Büyük Dükü Vasily III. İvanoviç'e hitaben yazdığı iki mektupta ona atalarının Roma İmparator'u olduğunu vurgulamasıyla geçmekteydi.¹⁶⁴⁴ "Moskova üçüncü Roma'dır" teorisi eskatolojik beklentilerin sonucudur ve öncelikle siyasi değil, doğası gereği diniydi. Alman araştırmacı P. Nitzche'ye göre Philotheus'un "İki Roma düştü, üçüncüsü ayakta, dördüncüsü olmayacak" formülünde görüldüğü gibi dini yapı siyasi yapıyı da dizayn edebilmekteydi.¹⁶⁴⁵ Tarihçi Nikolay Ulyanov, Moskova'nın gerçekte üçüncü Roma olduğu siyasi fikrinin; II. Aleksandr'ın saltanatının sosyo-politik söylemine geri dönülmesi yani "Doğu sorunu" ve Rusların gelişimi ile bağlantılı olduğunu kaydetmiştir.¹⁶⁴⁶ Bazı Rus tarihçiler bu teoriyi desteklemek için *Pruslu Rurik*'in kökeni hakkında Romalı Sezar Augustus'un kardeşi olduğunu iddia etmişlerdir. Bir başka Rus din adamı Bizans imparatoru Konstantin IX. Monomah'ın akrabası olan Vladimir Monomah tarafından ise İstanbul'daki saraydan alınan bir kraliyet tacı ve bazı süslü omuz askıları Kiev'e getirilmiştir.¹⁶⁴⁷ [Bu tarz taşlar saray tarafından tekfurlara özellikle verilmekteydi. Tekvur'un orijinal söyleyişi olan takavor "taç taşıyan" anlamına gelmekteydi. Statüleri bir devlet hükümdarından çok eyalet valisiydi.] Rusya'nın Bizans İmparatorluğu ile politik ilişkiler kurma dışında gerçekte Roma ile uzaktan yakından ilgisi yoktu. [III. İvan'ın ikinci eş olarak Kostantin'in yeğeni Zoe Paleologina'yla evlenmesi de siyasiydi. Resmi bir unvanı olmamasına ve Roma'yı gerçekten almamasına

¹⁶⁴³ Vladimir Stepanoviç İkonnikov, *Opit İssledovaniya o Kul'turnom Znaçenii Vizantii v Russkoy İstorii*, (Kiev, 1869), s. 8.

¹⁶⁴⁴ Filofey Pskovskiy, "Poslaniye Misyuryu-Munekhinu i predisloviye" (I. Mektup), *Pravoslavnyy Sobesednik*, Kazan, May. 1861, s. 84., "Poslaniye knyazyu i predisloviye" (II. Mektup), *Pravoslavnyy Sobesednik*, Kazan, Mart. 1863, s. 337., [Sonradan yayımlanmıştır.]

¹⁶⁴⁵ P. Nitsche, "Moskva- tretiy Rim?", *Pamyati A. A. Zimina*, Sporniy voprosı oteç, İstorii XI-XVIII vekov, Tezisi dokladov i soobşçeniy Pervih çteniy, posv., (Moskva: 1990), s. 205.

¹⁶⁴⁶ İ. N. Ulyanov, "Kompleks Filofeya", *Voprosı İstorii*, No: 4, (1994), s. 152-162.

¹⁶⁴⁷ Larisa Petruşina, *Svyaşçenniy Grad Moskva*, Moskva: R. P. Ts., 2015, s. 82.

rağmen ilk kez kendine Çar unvanı vermişti. Bu iddia bölgesel genişleme siyasetinin bir yansımasıydı.] Rusların kullandıkları dilin bile ne İtalya'daki Batı Roma'nın ne de İstanbul'daki Doğu Roma'nın diliyle bir ilişkisi vardı.¹⁶⁴⁸

1432 yılında Filozof Konstantin tarafından Resava manastırında yazılan *Jitiye Despota Stefana Lazareviçca* [Despot Stefan Lazareviç'in Hayatı] Sırp, Bulgar, Rus, Macar ve Osmanlı ilişkilerine (Kosava Savaşı vb.) değinen önemli bir kaynaktır.¹⁶⁴⁹ Bu kitapla birlikte Slavyen dünya tarih anlayışında kronik şekilli sunum perspektifinin ve vakanüvist anlayışın yavaştan değişmeye başladığı görülmektedir.¹⁶⁵⁰ 1500'lü yıllarda yaşayan Rus komutan, politikacı, yazar ve ilk muhaliflerden Korkunç İvan'ın yakınındakilerden/ danışmanlarından biri olan Knez Andrey Mihayloviç Kurbskiy'in Çar ile yazışmaları XVI. yüzyıl Rus tarihi için eşsiz bir kaynaktır. Önceleri Kurbskiy, Kazan kuşatmasında en ön saflarda cesaretiyle ün kazanmışken ilerleyen yıllarda muhalefeti nedeniyle Sigismund II. August'un saflarına geçmiş ve Ruslar karşısında Polonya-Litvanya ordusunu yönetmiştir. [Bu durum şimdiki Rusya-Ukrayna savaşının geçmişteki hali gibidir ve Kurbsky kendisine merkezi üs olarak günümüzdeki Ukrayna topraklarını seçmiştir. Kurbsky-Korkunç İvan gerilimi Zelenski-Putin gerilimine benzemektedir.] İlk defa kendisinde kalan evrak-ı metrukesi ve yazılarıyla ile Çarlık devletini, rejimini eleştirmişti, hükümdarı patolojik olarak acımasız bir dizi suçtan sorumlu tutmuştu. Kurbsky, 1573'ye İvan'ın mutlakiyetçiliğe ve otokrasiye kaymasını onaylamadığını dile getiren siyasi bir broşür yazmıştı. *İstoriya o Velikom Knyaze Moskovskom* [Büyük Moskova Knezi Tarihi]¹⁶⁵¹ ilk defa Rus hükümdarlarını çoğunlukla bir aziz ilan eden yahut gösteren dini konseptli klasik tarih yazımından çıkmış ve Çar'ı adeta yaşam karşıtı olan bir barbar gibi göstermiştir. Fakat Çar'ı eleştirirken bunun altında yatan nedenin Hristiyanlıktan uzaklaşmak olduğunu da vurgulamıştır.¹⁶⁵² N. G. Ustryalova'nın 1868'de derlediği *Skazaniya Knyazy Kurbskogo*'da [Kinez Kurbskiy'nin Efsaneleri] Çar'ın eskiden nazik ve anlayışlı bir hükümdarken birden kana susamış bir tirana dönüşmesinin sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁶⁵³ Sorunlu devirlerdeki önemli olayların birikimini

¹⁶⁴⁸ Julduzxon Koxxorovna Gofurova, "Proishojdeniye russkogo yazıka: Russkiy yazık", *Science and Education* 1/5 (2020), s. 189-193.

¹⁶⁴⁹ Konstantin Filozof, *Jizn' Despota Stefana Lazareva*, Monastyre Resava, 1431, s. 1.

¹⁶⁵⁰ František Dvorník, *Slavyane v Yevropeyskoy İstorii i Tsivilizatsii*, (Moskva: Yazıkı Slavyanskoy Kul'turi, 2001), s. 220.

¹⁶⁵¹ A. M. Kurbskogo, *İstoriya o Velikom Knyaze Moskovskom: (izvleçeno iz "Soçineniy knyazy Kurbskogo")* / [soç.] Knyazy. – (S.-Peterburg: Tip. M. A. Aleksandrova, 1913), s. 7.

¹⁶⁵² A. O. Çubaryan, *Russika. İll. Entsikl. İstoriya Rossii. 9-17 vv.*, (Moskva: Olma Press, 2004), s. 270.

¹⁶⁵³ Nikolay Gerasimoviç Ustryalov, *Skazaniya Knyazy Kurbskogo*, St. Petersburg: Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1868, s. 7.

yansıtan bu tarz broşür yahut mektup, yazılar, efsaneleşmiş karakterlerin daha iyi anlaşılması için oldukça verimli malzemeler sağlamaktadır. Daha sonra XVII. yüzyılda Polonya tarihçiliğinin/ edebiyatının Rus tarihçiliği üzerine etkisi Ukrayna üzerinden Rusya'ya fazlasıyla girmiştir. Tarihte Ukrayna Bölgesi (Kiev), Rusya'da (Moskova) yaşanan her türlü gelişmeden fazlasıyla etkilenmektedir fakat yine aynı Ukrayna Rusyayı da aynı oranda bir değiştirebilme ve dönüştürebilme potansiyeline sahiptir. Birçok yönden iç içe geçmiş bu iki bölge arasındaki ilişkinin tarihsel bağlamını sosyolojik açıdan ancak ortak Rurik kökenlilik, Katoliklik-Ortodoksluk, Slavyen dil ve kültür birlikteliği, batılık-doğululuk vb. olguları üzerinden açıklanabilir. Avrupa Rusya'ya Katoliklik anlayışı üzerinden nüfuz ederken Rusya Ortodoksluk anlayışı üzerinden Avrupa'ya nüfuz etmektedir. Bu durumu dönemin tarih yazımı anlayışı üzerinden rahatlıkla görebiliriz. Eğer Rusya'nın durumu bu şekilde anlaşılırsa dönemin tarih ve din anlayışı bağlamı; sorunsalı, Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* tezindeki görüşlere benzer bir açıklamaya yaklaştırır.¹⁶⁵⁴ Rusya'nın yüzünü doğudan batıya çevirmesinde [modernleşme-gelenekçilik karşıtlığı] batı Hristiyanlığı anlayışının/ dinamiklerinin giderek Rusya doğusuna doğru genişlemesinin ve yayılmasının etkisi de vardır. Knez Kurbskiy'nin oğlu Dmitriy'nin çocukları ve nesli Jozef Wolff'un derlemiş olduğu Polonya arşiv kayıtlarına göre hızla Ortodoksluktan Katolikliğe geçmiş ve O'nun soyundan gelen nesiller Truva atı misali Belerus ile Ukrayna topraklarına yerleştirilmiştir.¹⁶⁵⁵ Bu bilgi Avrupa'nın Rusya'ya karşı batı Hristiyanlığı (Katoliklik) üzerinden nasıl inceden inceye nüfuz etmek istediğini ve rejimi kendi menfaatleri doğrultusunda dönüştürmeye çalıştığını açıkça göstermektedir. [Osmanlı tarihinde bu minvaldeki bir sorun, yine aynı Papalık stratejik aklının bir siyaseti olan Fatih Sultan Mehmet'in oğlu *Cem Sultan* vakasında yaşanmıştır. Ne yazık ki Cem Sultan'ın nesli içinde aynı makûs Hristiyanlaştırılma kaderi yaşanmıştır. Knez Kurbskiy ve Cem Sultan olayları Papa Katolikliği'nin kaba tabirle Rus Çarlığı'na ve Osmanlı İmparatorluğu'na bir el atma vakasıdır.] Sosyolojik ve tarihsel açıdan belki geçmişte yaşanmış olay ve olgular tek bir sebebe bağlanıp açıklanamaz ama Weber'in tespiti uyarınca dinden kaynaklanan anlayışla, birçok olayı neden-sonuç ilişkisi içerisinde analiz edildiğinde, toplumlar derinden ve güçlü bir şekilde etkilenmiş yahut yönlendirilmiştir, denilebilir.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵⁴ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Milay Köktürk, (İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2011), s. 8-9.

¹⁶⁵⁵ Jozef Wolff, "Kniazowie Litewsko-Ruscy", Warszawa, Cz. 1, (1895 r.), s. 194-197.

¹⁶⁵⁶ Cihad Özsöz, "Weber ve Ülgener'in din ve ekonomi ilişkisine dair temel yaklaşımları", *Journal of International Social Research* 10/51 (2017), s. 557-561.

Polonyalı tarihçi Marcin Bielski'nin 1551'de Lehçe yazmış olduğu üç ciltlik *Kronika Wszystkiego Swiata* ile *Kronika, Histoja Swiata*, (*The Chronicle of the World/ Dünya Tarihi Kroniği*) tüm doğu Slav tarihçiliğini önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁶⁵⁷ Matej Strykowski'nin 1570'teki 25 ciltlik *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i Wszystkiej Rusi* (Lehçe, Litvanyaca, Zhmud ve Tüm Rusya'nın Chronicle'ı) XVI. yüzyıl Polonya tarihçiliğinin bir anıtydı.¹⁶⁵⁸ XVII. yüzyılın ünlü Kievli kilise tarihçisi Theodosius Safonovich'in ana bilimsel çalışmalarında Rusya'nın başlangıcından bu yana tarihini Polonya Kronikleri üzerinden açıklamaya çalışmıştı. Safonovich'in kronikasında Rus topraklarının tam bir tarihçesini Knezleri de dikkate alarak yazmak istediği açıkça görülmektedir.¹⁶⁵⁹ Rus Çarlığı için ilk ciddi tarih yazım geleneği Rus devlet kâtibi Fedor Akimoviç Griboyedov tarafından Romanovlar'ın Rus tahtına yönelik haklarını doğrulayan *İstoriya o Tsaryah i Velikih Knyaz'yah Zemli Russkoy* (Rus Topraklarının Büyük Çarlarının ve Knezlerinin Tarihi) [1669] çalışmasıyla başlatılmıştır.¹⁶⁶⁰ Tarih metodolojisi yönünden zayıf olan bu çalışmadan ziyade [Çünkü tarih yazmaktan çok siyasi maksatla derlenmiştir.] Griboyedov'un meslektaşı ve çağdaşı Grigoriy Karpoviç Kotoşihin'in [Ortodoksluğu terk edip Protestanlığa geçmiş Johann Aleksandr Seletskiy adını almıştır.] İsviçrelilere Rusları tanıtmak için yazmış olduğu *Bazı Rus Törenleri Üzerine* ya da İsveççeden çeviri adıyla *Moskova Devleti'nin Tanımı ve İçinde Yaşayan Çeşitli İnsan Sınıflarının Hem Sevinç Zamanlarında Hem de Hüzün Zamanlarında Geleneklerinin Yanı Sıra Askeri İşlerinin, Gündelik Hayatlarının Bir Açıklaması* kitabını belirtmemiz daha yararlı olur.¹⁶⁶¹ [Sovyetler zamanı ilgili tarih literatüründe bu eser; *Aleksey Mihayloviç'in saltanatında Rusya Üzerine* diye kısaltılmış bir şekilde yer almıştır.] Petro öncesi Rusya'nın devlet ve sosyal yaşamını incelemek isteyen tarihçilere Seletskiy'nin eseri değerli veriler sağlamaktadır. Daha çok Avrupalı görüşleri benimseyen Seletskiy, Rus Çarlığı'nı modası geçmiş bir organizasyon olarak değerlendirmiş ve kendi devletine karşı olumsuz bir tutuma sahiptir.¹⁶⁶² Rusya'daki tarihçiliğe batı Avrupa kaynaklı bilgiler XVII. yüzyıl boyunca Polonya üzerinden girmeye devam etti. Buradaki

¹⁶⁵⁷ Howard Gaskill, *The Reception of Ossian in Europe*, (New York: Thoemmes Continuum, 2004), s. 243.

¹⁶⁵⁸ G. P. Paşkov ve V. A. Chamyarytsky, "Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i Wszystkiej Rusi", *Bielaruskaja Encyklopedyja*, Tom. 17, (Minsk: Belen, 2003), s. 63.

¹⁶⁵⁹ Pavel Milyukov, *Glavnye Teçeniya Russkoy İstoriçeskoj Mıslı*, (Moskva: Yurayt, 2018), s. 15.

¹⁶⁶⁰ Fedor Akimoviç Griboyedov, *İstoriya o Tsaryah i Velikih Knyaz'yah Zemli Russkoy*, 1669, *İstoriya o Tsaryah i Velikih Knyaz'yah Zemli Russkoy: Po spisku S.-Peterburgskoy Duhovnoy Akademii № 306 / [Soç.] Fedora Griboyedova; Soobşçeniye S.F. Platonova i V.V. Maykova*. - [Sankt-Peterburg]: O-[vo] l[yubiteley] d[rev]. p[pis'mennosti], 1896, s. 2-4.

¹⁶⁶¹ Johann Aleksandr Seletskiy, *O Rossii v Tsarstvovaniye Alekseya Mihayloviça. Sovremennoye soçineniye Grigoriya Ko[to]shikhina*. - SPb.: Tip. Eduarda Pratsa, 1840, s. 8.

¹⁶⁶² G. K. Kotoşihin, *Rossii v Tsarstvovaniye Alekseya Mihayloviça*, St. Petersburg: İzdaniye Arheografiçeskoy Komissii, 1884, s. 4-10.

ilk kaynaklar Martin Bielski ve Konrad Lykosten'in Latin-Polonya kronikleridir. Yetersiz kroniklerin verilerinin tamamlanması arzusuyla Ruslar bu Latince ve Lehçe kaynakları kullanarak misali *Povesti o Vzyatii Tsar'grada Turkami v 1453 Godu* (1453'te Konstantinopolis'in Türkler tarafından ele geçirilmesiyle ilgili hikâyeler)¹⁶⁶³ [Muhtemelen *Nestor İskender* tarafından yazılmıştır. Kitap, İstanbul'un düşüşü hakkında bir ağıt niteliğindedir. Esere ilave olarak Türk Padişahları'nın, Bizans'ın ve İstanbul'un kökeni hakkındaki bazı efsaneleri ve kehanetleri konu alan makaleler de eklenmiştir. Örneğin, Ayasofya Mabedinin yapılış efsanesi ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Bu kronik belirli bir ideolojik niyete tabi edebi bir eserdir. Şehrin savunucularının cesareti ve kahramanlığını yüceltilirken, Türkler tanrıtanımaz ve barbar olarak yerilmektedir. İstanbul'un kuruluşuyla ilgili yılan ve kartalın mücadelesini (İslam ve Hristiyanlık) konu alan bir hikâye anlatılmıştır. Aynı efsaneye atıfta bulunan Nestor, İstanbul'u Türklerin elinden Rus bir hanedanın gelip kurtaracağını da kendince efsaneleştirmektedir.] gibi eserler ortaya çıkarmışlardır.¹⁶⁶⁴

Oryantalist anlayış Rus tarih yazınına XVIII. yüzyıldan itibaren girmeye başlamıştır. Rusya'daki batılı tarih anlayışı özellikle Büyük Petro dönemi reformlarıyla ilişkili olarak bir popülerlik kazanmıştır. Montesquieu'nun Almanya'nın *Tacitus*'u olarak adlandırdığı tarihçi Samuel von Pufendorf'un Avrupa'nın uluslararası ilişkiler tarihine ilişkin yazdığı *De statu Imperii Germanici Liber unus*,¹⁶⁶⁵ *Po İstorii Vajneyşih Gosudarstv Yevropı* (Avrupa'nın en önemli devletlerinin tarihi üzerine),¹⁶⁶⁶ *O Doljnostyah Çeloveka İ Grajdanina* (İnsan ve vatandaşın görevleri hakkında)¹⁶⁶⁷ isimli eserleri Rusçaya tercüme edilerek birkaç kez yayımlandı. Ayrıca Pufendorf "kültür" terimini ilk tanımlayan kişilerden birisiydi.¹⁶⁶⁸ Pufendorf dışında Lüksemburglu bir tarihçi ve reformcu olan Johannes Sleidanus'tan yapılan tercümelerde tarih yazınındaki basılımları yeni bir düzeye taşımıştı. Bilimler Akademisi'ne Avrupa'dan davet edilen ilk akademisyenler arasında yer alan *Gottlieb-Siegfried Bayer*, Latince de olsa Rusya'da dünya tarihi üzerine bağımsız çalışmalar yapan ilk bilim insanıydı. Rus tarihçiliğinde

¹⁶⁶³ Nestora Iskandera, *Povest' o Vzyatii Tsar'grada Turkami v 1453 Godu*, Nestora Iskandera (predpolojitel'no). İzvestna v yedinstvennom Troitskom spiske XVI veka, 1453, s. 1-2.

¹⁶⁶⁴ N. A. Simimov, "İstoričeskoye značeniye russkoy 'Povesti' Nestora Iskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya v 1453 g.", *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom. 7 (32), Moskva, 1953, s. 55-56.

¹⁶⁶⁵ Samuel von Pufendorf, *De statu imperii germanici liber unus*, Jenova, (1667), s. 1.

¹⁶⁶⁶ Samuel von Pufendorf, «*Dissert. Academiae selectiores*» (1675), *izdannyye na nemetskom yazyke trudy o svetskoy vlasti pap* (Gamburg, 1679), po istorii «vajneyşih gosudarstv Yevropı» (4 izdaniya s 1682 po 1699 gg.), s. 1-2.

¹⁶⁶⁷ Samuel von Pufendorf, «*O doljnostyah čeloveka i grajdanina*» (SPb., 1724), s. 16.

¹⁶⁶⁸ K. K. Arsen'yeva, "Pufendorf, Samuel", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom XXVa, St. Petersburg: Tip. Brokgauza i Yefrona, 1889, s. 818-819.

oryantalist ekolü başlatan kişi Bayer'dir. Bayer, Akademi'nin tarih alanında doğu antik eserleri ve dillerini incelemek için bir kürsü almış; Çince, Moğolca, Kalmykça, Mançuca, Tangutça, Tibetçe çalışmış doğu, kuzey ülkeleri ve İskit tarihi ile eserlerini araştırmış Hint medeniyetine de vakıf bir âlimdi. Rus tarihçiliğinde Rusça bilmeyen Bayer, İskandinav ekolünün kurucusudur. Bayer'in *Historia Osrhoëna et Edessena nummis illustrata*,¹⁶⁶⁹ *Historia regni Graecorum Bactriani*,¹⁶⁷⁰ *De Origine et priscis sedibus Scytharum*,¹⁶⁷¹ *De Scythiae situ, qualis fuit sub aetate Herodoti*,¹⁶⁷² *De Cimmerus i De Varagis*,¹⁶⁷³ *De Russorum prima expeditione Constantinopolitana*,¹⁶⁷⁴ *De Venedis et Eridano fluvio*,¹⁶⁷⁵ *Origines Russicae*,¹⁶⁷⁶ *Geographia Russiae*,¹⁶⁷⁷ *De Hyperboreis*¹⁶⁷⁸ vs. eserleri Rusya'da bir bilim olarak tarihin gelişmesinin temellerini atmıştır.¹⁶⁷⁹ Akademinin kurucu başkanlığı görevine adaylığını koyan ilk Rus oryantalist Dmitriy Kantemir'n de doğu ve özellikle Osmanlı, Türk, Arap ve Fars tarihi hakkında özel bir uzmanlığı vardı.¹⁶⁸⁰

Bilimler Akademisi kurulduğu ilk yıllardan itibaren Rus tarihi hakkında temel kaynakları yayınlanmaya başlamıştır. Daha sonra Akademi'nin tarih ve coğrafya alanındaki ilgili üyeleri Rus İmparatorluğu'nda yaşayan çok sayıdaki milletle ilgili bilimsel keşif gezileri düzenleyerek kültürel nesneler [Eski para koleksiyonları vb.] toplamış yahut arkeolojik kazılar yapmıştı. Oryantalist çizgide şekillenen İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin en önemli üyelerinden birisi olan *Vasilii Nikitiç Tatişçev*, Rus tarihi üzerine ilk büyük çalışma olan *İstorii Rossiyskoy'u* (Rus Tarihi)¹⁶⁸¹ 1720'de orijinal el yazması olarak tamamlamış ve Büyük Petro'nun kişisel kütüphanesine teslim etmiştir. Bu kitap Rus tarihçiliğinde kaynak araştırmasına dayanan eleştirel tarihçiliği de başlatmıştır.¹⁶⁸² Akademinin azalarından olan M. V. Lomonosov, Gerhard Friedrich

¹⁶⁶⁹ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*Historia Osrhoëna et Edessena nummis illustrata*» (St.-Petersburg, 1873).

¹⁶⁷⁰ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*Historia regni Graecorum Bactriani*» (1738 r.).

¹⁶⁷¹ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*De origine et priscis sedibus Scytharum*» (ruskiy perevod v «*Zapiskakh Akademii*», t. 1, Petropoli: Typis Academiae, 1728).

¹⁶⁷² Gottlieb-Siegfried Bayer, «*De Scythiae situ, qualis fuit sub aetate Herodoti*», 1729.

¹⁶⁷³ Gottlieb-Siegfried Bayer, *De Cimmerus i De Varagis*, Königsberg: Bayer, 1728.

¹⁶⁷⁴ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*De Russorum prima expeditione Constantinopolitana*» (VI Tom); 1768.

¹⁶⁷⁵ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*De Venedis et Eridano fluvio*», 1768.

¹⁶⁷⁶ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*Origines russicae*» (VIII Tom), 1767.

¹⁶⁷⁷ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*Geographia Russiae... ex Constantino porpnyrogenneta*» (IX tom, ruskiy perevod 1767 g.).

¹⁶⁷⁸ Gottlieb-Siegfried Bayer, «*De Hyperboreis*» (Tom XI), 1767.

¹⁶⁷⁹ K. K. Arsen'yeva, «Bayyer (Gotlib Zigfrid)», *Entsiklopedicheskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom IIa, St. Petersburg: Tip. Brokgauza i Yefrona, 1891, s. 712-713.

¹⁶⁸⁰ P. V. Gusterin, *Perviy Rossiyskiy Vostokoved Dmitriy Kantemir*, Moskva: Vostochnaya Kniga, 2008, s. 28.

¹⁶⁸¹ Vasilii Nikitiç Tatişçev, *İstorii Rossiyskoy*, Moskva: Napech. pri Imp. Mosk. un-te, 1768, s. 24.

¹⁶⁸² M. B. Sverdlov, *Vasilii Nikitiç Tatişçev: Avtor i redaktor «İstorii Rossiyskoy» / Sankt-Peterburgskiy institut istorii RAN*, St. Petersburg: Yevropeyskiy Dom, 2009.

Miller [*Sammlung Russischer Geschichte*¹⁶⁸³ derlemesi ile *İstoriyu Rossiyskih İssledovaniy* (Rus araştırmaları tarihi)¹⁶⁸⁴ yabancılara Rus topraklarını ve tarihini ayrıntısıyla tanıtan ilk ciddi eserlerdendi. Miller'in *Rus Doğusu* hakkında tarih bağlamında pekçok makalesi ile *Sibirya Tarihi* gibi farklı eserleri de vardı.],¹⁶⁸⁵ Gottlieb Juncker, Georg Jacob Ker, Mihail Mihayloviç Şçerbatov (*Eski Çağlardan Günümüze Rusya Tarihi*,¹⁶⁸⁶ *Çarlık Kitabı*,¹⁶⁸⁷ *Büyük Petro'nun Günlüğü*¹⁶⁸⁸ vb.), İvan Nikitiç Boltin'in (Rus tarihi ile ilgili pek çok makalesi ve kitabı vardır.) çalışmaları Rus tarihçiliğinin oryantalist ve bilimsel sistematüğünü başlatmıştır. St. Petersburg'ta kök salan bu ekol sonraları başta Kazan olmak üzere Moskova gibi merkezlerde açılan doğu dilleri fakülteleri bünyesindeki farklı tarihlerle ilgili kürsülerde devam ettirilmiştir.

XIX. ve XX. yüzyılın ilk başları Rus tarihçiliğindeki G. Vyzinskiy, M. M. Stasyuleviç, V. I. Guerrier, V. G. Vasilevskiy, F. K. Brun, F. F. Sokolov, F. İ. Uspenskiy, İ. V. Luçitskiy, A. S. Traçevskiy, N. İ. Kareyev, V. V. Bauer, F. D. Belyayev, N. A. Skabadanoviç, F. G. Mişçenko, F. Ya. A. Osokin, P. G. Vinogradov, V. P. Buzeskul, N. M. Bubnov, V. İ. Ger'e, N. N. Lyuboviç, M. S. Korelin, R. Yu. Vipper, G. V. Forsten, S.F. Fortunatov, G. E. Afanasiyev, M. M. Kovalevskiy, N. M. Karamzin vd. sayesinde Rus oryantalizminin tarih bilmi kapsamındaki yazınsal omurgası oluşturuldu. Doğu tarihi alanında özellikle Baron R. V. Rozen, N. İ. Veselovskiy, A. M. Pozdneyev ile S. M. Georgiyevskiy'nin çalışmaları eşsiz ve çok değerlidir. Özet bir şekilde değerlendirilmeye çalışılan Rus oryantalizmi ve tarih yazını konusu aslında tek başına bir doktora çalışması düzeyinde araştırılması gereken bir uzunluğa sahiptir. Bu minvalde A. N. Saharov'un *Rusya Tarihçileri*,¹⁶⁸⁹ M. Yu. Laçayeva'nın *1917'ye Kadar Rusya Tarihindeki Tarihyazımı*,¹⁶⁹⁰ V. E. İlleritskiy ve İ. A. Kudryavtsev'in *SSCB Tarihinin Tarihyazımı*,¹⁶⁹¹ R. A. Kireyeva'nın *XIX. Yüzyılın Ortalarından Bu Yana Devrim Öncesi Rusya'daki Rus*

¹⁶⁸³ Gerhard Friedrich Müller, *Sammlung russischer Geschichte*, 9. Cilt, Kays. Akad. d. Wiss., 1762.

¹⁶⁸⁴ Gerhard Friedrich Müller, *İstoriyu Rossiyskih İssledovaniy*, Voyages et decouvertes faites par les Russes le long des cotes de la mer Glaciale & sur l'ocean oriental, Chez Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1766.

¹⁶⁸⁵ Gerard Fridrich Miller, [Gerhard Friedrich Müller]: *Opisanie Sibirskih Narodov*. [Beschreibung sibirischer Völker]. Hrsg. Von Aleksandr Christianovich Elert und Wieland Hintzsche. Pamjatniki Istoricheskoy Mysli, Moskau 2009.

¹⁶⁸⁶ Mihail Mihayloviç Şçerbatov, *İstoriya Rossiyskaya ot Drevneyşih Vremen*. T. 1-7. SPb., izd. kn. B. S. Şçerbatova, 1901-1904.

¹⁶⁸⁷ Mihail Mihayloviç Şçerbatov, *İstoriya Rossiyskaya ot Drevneyşih Vremen*. T. 1-7. SPb., İmp. Akademii nauk, 1770-1791.

¹⁶⁸⁸ Mihail Mihayloviç Şçerbatov, *Tagebuch Peters des Großen: vom Jahr 1698 bis zum Schlusse des Neustädter Friedens; aus dem Russ.* Originale übers. Berlin u. a. 1773.

¹⁶⁸⁹ Andrey Nikolayeviç Saharov, *İstoriiki Rossii: XVIII-naçalo XX veka*, 4 Tom, (Moskva: Skriptoriı, 1996).

¹⁶⁹⁰ M. Yu. Laçayeva, *İstoriografiya İstorii Rossii do 1917 Goda*. T. 1, 2. M., 2003, 2004.

¹⁶⁹¹ V. E. İlleritskiy ve İ. A. Kudryavtsev, *İstoriografiya SSSR*, İzdatel'stvo: M.: Vışşaya şkola, 1957.

Tarihçiliğinin İncelenmesi,¹⁶⁹² M. N. Tihomirov ile M. V. Neçkina'nın *SSCB'de Tarih Biliminin Tarihi Üzerine Denemeler*,¹⁶⁹³ N. L. Rubinshtein'in *Rus Tarihçiliği*,¹⁶⁹⁴ A. M. Saharov'un *SSCB Tarihinin Tarihçiliği: Sovyet Öncesi Dönem*,¹⁶⁹⁵ A. N. Tsamutali'nin *Emperyalizm Döneminde Rus Tarih Yazımındaki Eğilimlerin Mücadelesi*,¹⁶⁹⁶ L. V. Çerepnin'in *XIX. Yüzyıla Kadar Rus Tarihçiliği*,¹⁶⁹⁷ A. L. Şapiro'nun *Emperyalizm Döneminde Rus Tarihçiliği*¹⁶⁹⁸ ve *Eski Zamanlardan 1917'ye Kadar Rus Tarihçiliği*,¹⁶⁹⁹ V. V. Barthold'un *Rusya ve Avrupa'da Şarkiyatçılığın Tarihi*,¹⁷⁰⁰ V. S. İkonnikov'un iki ciltlik *Rus Tarihçiliği Deneyimi*^{1701/1702} dışında St. Petersburg, Kazan ve Moskova'daki eski tarih-şarkiyat dergileri külliyatlarına müracaat edilerek araştırılması gerekmektedir.¹⁷⁰³ Rus oryantalizminin *doğu* (yakın, orta ve uzak doğu) tahayyülü tezahürleri sadece edebiyat ve tarih bilimleriyle sınırlı kalmamıştır. Özellikle çalışmanın merkezi konusu olan Rus oryantalizmindeki *Orta Doğu* imgesi farklı disiplinler ile kültür ve düşünce hayatında da yer almıştır.¹⁷⁰⁴

3.1.2. Orta Doğu ve Gazetecilik

Özel bir sosyal faaliyet alanı olan *gazetecilik*, geleneksel toplumlardan çok modernleşme ve endüstrileşme tecrübesini yaşayan milletlerde görülmüştü. XVII. yüzyıldan itibaren kapitalist ilişkilerin büyümesiyle meta mübadelesi veya en azından kapitalist yapının unsurlarının feodalizm çerçevesinde gelişmesiyle birlikte haberlerin makine tabanlı [matbaa] kopyalanması neticesinde modern bilgi yayma yöntemlerinden birisi olan *gazetecilik*'te hızla yaygınlık kazanmaya başladı. Bu koşulların olgunlaşması farklı ülkelerde farklı zamanlara [XVI., XVII. ve XVIII. yüzyılların sonları] denk

¹⁶⁹² R. A. Kireyeva, *İzuçeniye Oteçestvennoy İstoriografii v Dorevolnytsionnoy Rossii S Seredinı XIX v. do 1917 g.*- M.: Nauka, 1983.

¹⁶⁹³ M. N. Tihomirov ile M. V. Neçkina, *İstoriografiya İstorii SSSR: sbornik statey / otv. Red. M. V. Neçkina; Akademiya Nauk SSSR., İnstitut İstorii, Moskva: Nauka, 1965.*

¹⁶⁹⁴ N. L. Rubinshteyn, *Russkaya İstoriografiya*, M.: Gospolitizdat, 1941.

¹⁶⁹⁵ A. M. Saharov, *İstoriografiya İstorii SSSR. Dosovetskiy period*. M., 1978.

¹⁶⁹⁶ A. N. Tsamutali, *Bor'ba Napravleniy v Russkoy İstoriografii v Period İmperializma: İstoriogr. Oçerki / Otv. Red. B. V. Anan'ic; AN SSSR, İn-t istorii SSSR, Leningr. Otd-niye. - L.: Nauka: Leningr. Otd-niye, 1986,*

¹⁶⁹⁷ L. V. Çrepnin, *Russkaya İstoriografiya do XIX v.* M., 1957.

¹⁶⁹⁸ A. L. Şapiro, *Russkaya İstoriografiya v Period İmperializma: Kurs lektsiy. - L.: İzd-vo LGU, 1962.*

¹⁶⁹⁹ A. L. Şapiro, *Russkaya İstoriografiya s Drevneyşih Vremyon do 1917 Goda: Uçebnoye posobiye. - İzd. 2-ye, ispr. i dop. - M.: Kul'tura, 1993.*

¹⁷⁰⁰ V. V. Barthold, *İstoriya isutscheniya Vostoka v Jewrope i Rossii (russisch İstoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii, wiss. Transliteration İstoriya izuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii)* Leningrad 1925.

¹⁷⁰¹ Saharov (1996), *age.*, s. 10-42.

¹⁷⁰² V. S. İkonnikov, *Opit Russkoy İstoriografii: V 2 t.*- Kiyev: Tip. İmperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 1891-1908, s. 10-14.

¹⁷⁰³ Tarih bilimi uzun hayat ise ne yazık ki kısadır...

¹⁷⁰⁴ Chebotareva E. Ju, "Intercultural adaptation to Russia of students from Asia, Africa, Latin America and the middle East", *Vestnik Rossiyskogo Universiteta Drujbi Narodov*, Seriya: Psikhologiya i pedagogika 3 (2011), s. 6-11.

düşmektedir. Rusya’da bir bilgi endüstrisi olarak gazetecilik XVIII. yüzyılın başında ortaya çıktı.¹⁷⁰⁵

Rus gazeteciliği, 1702 yılında ilk Rus matbu gazetesi olan *Vedomosti*’nin [Haberler] I. Petro’nun 16 Aralık 1702’deki kararnamesiyle kurulup 3 Ocak 1703’te ilk kez basılmasıyla varlığını ilan etmiştir. Bunun öncesinde *Vedomosti*’nin matbu olmayan ve el ilan şeklinde dağıtılan; *Kuranti* (Çanlar) veya *Vestoviye Pis’ma* (Haber Mektupları) vb. eski benzer örnekleri de olmuştu. Kilise Slavcası yerine Sivil Slavcayla basılan *Vedomosti* hem devletin hem de toprak sahipleri-soylular ve tüccarların yayın organı olmuştu. İlk Rus gazetesinin içeriği I. Petro’nun reformlarının geniş bir propagandasına indirgenmiş; ülkenin ekonomik potansiyelinin özelliklerine, askeri operasyonlarına genel bir bakış ile Rusya’nın diplomatik ilişkilerine çok/ sıklıkla yer verilmiştir. 1725’te Petro’nun ölümüyle koruyucusunu yitiren gazete o dönem serbest bir gazetecilik mümkün olmadığından, Rusya Bilimler Akademisi’ne verilip, ismi St. Petersburg *Vedomosti* olarak değiştirilmiştir. Akademi 1728’de ilk Rus dergisi olan *Primeçaniya*’yı (Notlar) çıkarmaya başlamıştır. Bilimler Akademisi’nin kurucularından olan *Mihail Lomonosov*, bu dergi ve gazetede 1741-1751 arasında bir yazar ve çevirmen olarak çalışmıştır. Lomonosov Akademi’nin o yıllarda çıkardığı bir başka bilimsel yayın olan *Kommentariy* (Yorum) dergisine de katkı sağlamıştır. Lomonosov’un girişimiyle 1755’te Moskova Üniversitesi’nin açılmasının ardından ikinci bir Rus gazetesi olan *Moskovskiye Vedomosti* (Moskova Haberleri) oluşturulmuştur. Akademi XVIII. yüzyıl boyunca bu dergi ve gazetelere tarih ve oryantalizm alanında sürekli destek olmuş, devletin sömürgeci politikalarının bilimsel zeminini hazırlamıştır. *Moskovskiye Vedomosti*’yi 1779-1790 yılları arasında ünlü Rus eğitimci N. İ. Novikov yönetmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarında Rus gazeteciliği yeni bir yayın türüyle tanıştı. Hükümet kurumlarından ve politikalarından resmen bağımsız yayımlanan ilk dergi A. P. Sumarokov’un 1759’da kurduğu *Trudolyubivaya Pçela* (Çalışkan Arı) dır. [Dergi asil bir izleyici kitlesine yönelikti, iktidardaki Çariçe Elizaveta ziyade pek yakında II. *Katerina* olacak Büyük Düşes Ekaterina Alekseyevna’ya sempati duymaktaydı.] XVIII. yüzyılın hiciv dergileri içinde N. İ. Novikov’un *Truten*’ (Açıkgöz), *Jivopisets* (Ressam), D. İ. Fonvizin’in *Drug Çestnih Lyudey* (Dürüst insanların arkadaşı), İ. A. Krılov’un *Zritel*’ (İzleyici) ile *Poçta Duhov*’nu (Ruhların postası) zikredebiliriz. Gazetecilikteki hiciv ve

¹⁷⁰⁵ Boris İvanoviç Esin, *İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1703-1917 v Kratkom İzloženii*, (Moskva: Flinta-Nauka, 2000), s. 103.

eleştiri akımı daha çok E. Puşkin'in önderliğindeki büyük köylü ayaklanmaları neticesinde ortaya çıkmıştı. Dönemin dergi ve gazetelerin eleştirel tutum takınmalarında 1789'daki Fransız İhtilali'nin tüm dünyaya yayılması ve imparatorluklara karşı bir başkaldırı başlamasının etkileri de vardır. Dönemin figürlerinden biri olan Aleksandr Nikolayeviç Radişev'in gazete ve dergilerde anonim olarak yayımladığı *St. Petersburg'dan Moskova'ya Yolculuk* (1790)¹⁷⁰⁶ [Otokrasinin devrilmesi maksadıyla yurttaşlık cesaretine vurgu yapar.] eseri tam da bu konuya dikkat çeker. Çarlık rejimi kendisi açısından bu yayınları oldukça tehlikeli bulmuş ve sıkı bir sansüre tabi tutmuştur. Yüzyılın sonunda N. M. Karamzin gazetecilikte önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Karamzin gazeteciliğinin esası okuyucunun aydınlatılması ve estetik beğenisinin geliştirilmesidir. Ancak Rus Çarlığı sadece marjinal fikirleri değil liberal düşünceleri de bastırmaya çalışmıştır. Çarlık sansürüne rağmen toplumsal hareketler ve değişik ideolojiler ile bağlantılı olan muhalif basın, kendisinden önce ortaya çıkan batı Avrupa gazeteciliği ile neredeyse aynı seviyededir.¹⁷⁰⁷ XVIII. yüzyıl Rusya'sında resmi basın daha çok doğu (Yakın, Orta ve Uzak şark) konusunda *Bilimler Akademisi* vasıtasıyla oryantalizme eklemlenirken, özel basın farklı milletlere dair Fransız İhtilali'nden kaynaklanan sebeplerle halkların bağımsızlığını savunabilmekteydi.¹⁷⁰⁸

Pavel Petroviç'in otokrat, despotik ve kasvetli rejimi ile dış politikadaki maceracı tutumu bazı soylularda bile hoşnutsuzluğa sebep olmuştu. 1801'de aristokratların düzenlemiş olduğu bir komplo sonucunda I. Pavel öldürülmüş ve yerine oğlu I. Aleksandr tahta geçmişti. I. Aleksandr döneminde ise basının ve edebiyatın konumu biraz serbestiyet kazanmıştı. Gazete, dergi ve almanakların sayısı giderek artmaktaydı. Küçük soylular ile kimi toprak zenginlerinden oluşan muhalif-liberal görüşlü aydınlar; *Özgürce Edebiyat, Bilim ve Sanat Sevenler Derneği* vb. oluşumlar altında örgütlenmeye başlamışlardı. Bununla birlikte tüm gazetecilik fiilen iki alana bölünmüştü: Bir kısım muhafazakâr-monarşik görüşleri savunurken diğer bir kısım liberal-aydınlanmacı ve demokratik düşünceleri savunmaktaydı. 1802'den itibaren Karamzin'in yeni dergisi *Vestnik Evropy* (Avrupa Bülteni) vardı. Yüzyılın başında Radişev'in hümanist ilkelerini tekrar canlandırmaya çalışan *Svitok Muz* (İlham Parşömeni), *Periodičeskoye İzdaniye* (Sürelî Yayın) ile *Jurnal Rossiyskoy Slovesnosti* (Rus Edebiyatı) dergisi çıkmıştı. 1812 Vatanseverlik Savaşı sonucunda yayın hayatına başlayan *Sin Oteçestva* (Vatan'ın Oğlu)

¹⁷⁰⁶ Aleksandr Nikolayeviç Radişev, *Puteşestviye iz Peterburga v Moskvu*, St. Petersburg, 1790, s. 1-2.

¹⁷⁰⁷ Esin (2000), *age.*, s. 10-19.

¹⁷⁰⁸ Esin (2000), *age.*, s. 18.

ile ortam biraz dengelenmiştir. XIX. yüzyıl boyunca tüm edebi ve sosyal faaliyetlerini Rusya'yı yenileme, monarşiyi sınırlama veya devirme görevine adanmış entelijansiya bu tutkularını ateşli bir şekilde *Sın Oteçestva* (Vatan'ın Oğlu), *Nevskiy Zritel'* (Neva seyircisi) ve *Sorevnovatel' Blagotvoreniya i Prosveşçeniya* (İyilik ve Aydınlanma Yarışı) isimli dergilerde ateşli bir şekilde savundular.¹⁷⁰⁹ [Bu durum Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet ve döneminde 1831'den itibaren çıkan Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahval (Şinasi ve Agâh Efendi), Tasvir-i Efkâr (Şinasi-Namık Kemal), Muhbir, Basiret, İbret, Hürriyet vb. örneklerine benzetilebilir. II. Abdülhamid dönemi aydınları çoğu zaman bu tarz gazeteler vasıtasıyla Rusya'dakine benzer şekilde "Liberté, égalité, fraternité: Özgürlük, eşitlik, kardeşlik" kelimelerine gönderme yapan düşünceleri dile getirmişlerdir. Söz konusu dönemde *orta doğu* toprakları üzerinde bir İmparatorluk olan Osmanlı'da Fransa'dan kaynaklanan milliyetçilik anlayışından Rusya'dakine benzer bir şekilde münevverler düzeyinde basın üzerinden fazlasıyla etkilenmiştir.]¹⁷¹⁰ Çar I. Nikolay döneminde K. F. Ryleev ve A. A. Bestujev-Marlinskiy tarafından isyancı Dekabristler'in bir yayın organı olarak 1823-1825 yılları arasında *Polyarnaya Zvezda* (Kutup Yıldızı) almanakları çıkarıldı. Ryleev bu almanaklar vasıtasıyla kendisini Rognade, İvan Susanin ve genç Aleksandr Puşkin gibi romantik şairlerin eğitimine adanmıştı. Bazı Dekabrist-gazeteciler ve Dekabrist-yazarlar; *Mnemozina*, *Russkaya Starina* (Eski Rus Çağı- V. K. Kuçelbeker) manifestoları ile *Russkaya Pravda* (Rus Gerçeği) tarzı sembolik anayasa taslakları dahi hazırlayıp yayınlamışlardı. 1824'teki Dekabrist ayaklanması başarısız oldu birçoğu ya sürgüne gönderildi ya da I. Nikolay tarafından asıldı. Ayaklanmanın ardından Rus Gazeteciliği tekrar sansür uygulamaları altında kendisine yeni mecralar bulmaya çalışmaktaydı. 1830'lu yıllarda muhafazakâr/sansürcü kanadı temsil eden F. V. Bulgarin, N. İ. Greçem ve O. İ. Senkovski *Severnaya Pçela* (Kuzey Arısı- Gazete), *Sın Oteçestva* (Vatan'ın Oğlu- Dergi-1825'ten sonra), *Biblioteka Dlya Çteniya* (Okuma Kitaplığı- Dergi- 1833'ten itibaren) yayınlarında A. Puşkin, N. Polevoy, N. Nadejdin ve V. Belinskiy ile rekabet halindeydi. Burada *Senkovski* resmi akademik oryantalizmin temsilcisiyken *Puşkin* sivil romantik oryantalizmin temsilcisiydi. Dolayısıyla bu iki yazarın dönemleri içindeki Orta Doğu'ya bakışları biraz farklıydı. Puşkin'in romantizmden beslenen oryantalizmi yeri geldiğinde İslam dini ve Müslümanları yüceltecek veyahut yermekten ziyade övmeyi salık veren bir renge bürünebilmekteydi. Döneminin en iyi orta doğu [Türk, Arap ve Fars] uzmanlarından olan

¹⁷⁰⁹ Esin (2000), *age.*, s. 20-21.

¹⁷¹⁰ Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 1994), s. 47.

Senkovski ise sivil anlayış karşısında resmi, sansürcü ve akademik şarkiyatçılığın bir tezahürü olan kanadı temsil etmekteydi. Starçevskiy'nin anılarına göre O, 1828'deki liberal düşünceye karşı hazırlanan "Sansür Tüzüğü"nin asıl yazarıydı.¹⁷¹¹ N. A. Polevogo, 1830'da *Moskovskiy Telegraf* (Moskova Telgrafı), N. İ. Nadejdin 1831'de *Teleskop*'u kurmuştur. 1830'ların gazeteciliğinde Puşkin aktif olarak yer almıştır. 1836'da Puşkin, *Sovremennik* (Çağdaş) adlı kendi dergisini yayımlamaya başlamıştır. N. V. Gogol dergiye ilk sayıdan itibaren kalemiyle destek olmuştur. Puşkin ünlü *Erzurum Yolculuğu* eserini parçalar halinde ilk bu dergide yayımlamıştır.¹⁷¹² Puşkin ve diğer yazarlar Kafkasya'nın Türkiye yerine Rusya'ya ilhak edilmesini sürekli takdir etmişlerdir. Doğuyu Osmanlı yerine Rusya'nın yönetmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁷¹³

1840'ların gazeteciliğinde üç eğilim vardı. "Resmi Halkçılar ya da Vatandaşçılar" (M. P. Pogodin, S. P. Shvyrev), "Slavofiller" (P. V. Kireyevskiy, A. S. Homyakov, K. S. Aksakov vd.), "batıcılar" (V. P. Botkin, T. N. Granovskiy) Rusya'da bir üç tarz-ı siyaset oluşturmuşlardı. Resmi vatandaşçılar, değişime kapalı Çarlık rejimini, otkrasiyi ve ortodoksluğu muhafazakâr biçimde savunanlardı. [Son dönem Osmanlıcılar'ın durumuna benzetilebilir.] Slavofiller, Rusya'nın özgünlüğünü savunarak idealize edilmiş bir biçimde sunulan uzak geçmişte bir sosyal düzen idealini aramaya çalıştılar. Batıcılar ise Avrupa modelini toplumsal gelişimde başat bir unsur olarak öne çıkardılar. Batıcıların çoğunluğu Rusya'nın Avrupalılaştırılmasını arzulayan devrimci demokratlardan oluşmaktaydı. [Bu üç görüştekilerde Doğu ve Orta Doğu'daki ülkeleri elde etmeyi arzulamaktaydılar.] 1818'den beri yayınlanan *Oteçestvennie Zapiski* (Yurtiçi Notları) 1838'de Andrey Aleksandroviç Krayevskiy'nin editörlüğünde yeni bir hayat buldu. Krayevskiy dergiyi tekrar dizayn ederken Senkovski'nin "Okuma Kütüphanesi" (Muhafazakârlar) çevresine muhalefet edecek biçimde şekillendirmişti. Giderek popülerleşen *Oteçestvennie Zapiski*'de [1846'da 4.000 aboneleri vardı.] Belinskiy, Nekrasov, A. İ. Herzen, İ. İ. Panayev, N. P. Ogarev, M. Yu. Lermontov [Puşkin'den sonra Orta Doğu ve İslam ile en çok ilgilenen şairdir.], İ. S. Turgenev, F. M. Dostoyevski gibi seçkin Rus yazar ve gazeteciler yazmaktaydı. Yavaş yavaş dergi; serfliğe, rutine, durgunluğa ve Asyatizme karşı mücadelenin sözcüsü haline gelmişti. Dergi birçok yazıda Lermontov, Puşkin, Gogol'un eserlerini analiz ederek Rus edebiyatında kendi değerler

¹⁷¹¹ Mikhail Lemke, *Oçerki po İstorii Russkoy Tsenzuri i Jurnalistiki XIX Stoletiya*, (Moskva: Yurayt, 2021), s. 38.

¹⁷¹² Esin (2000), *age.*, s. 22-26.

¹⁷¹³ Esin (2000), *age.*, s. 24.

sistemini kurmuştur, bu yönüyle ilerideki Rusların Kafkasya ve orta doğuya bakışlarını da şekillendirmiştir. Derginin editörü olan Krayevsky, Antoine Klot-Bey'in meşhur; *Eski ve Şimdiki Mısır'ın Durumu*'nu Fransızcadan tercüme etmiştir.¹⁷¹⁴ 1846'da Nekrasov ve Panaev, Puşkin'in kurduğu *Sovremennik*'i P. A. Pletneva'dan devralmıştır. Yeni kadro da yer alan batıcı V. G. Belinsky de liberal görüş çerçevesinde geleneksel otoriteye ve teokrasiye karşı eleştirel bir tutum takılmıştır. 1850'lerin Slavophile neşriyatı içinde özellikle *Moskova Gözlemcisi* (1840-Dergi), *Moskvityanin* (1840-Dergi), *Molva* (1857-Gazete) ile *Parus*'u (1859-Gazete) anabiliriz.¹⁷¹⁵

1860'ların reformist döneminde M. N. Katkov'un *Russky Vestnik*'i (Rus Bülteni ya da Rus Habercisi) demokratlara özellikle Herzen ve Chernyshevsky'ye karşı çıkmaktaydı. O yıllarda *Sovremennik*'te İ. A. Gonçarova ve Tolstoy da yazmaya başlamıştı. *Sovremennik*'i yayınlandığı tüm yıllar boyunca resmi sansür dikkatle izlemiştir. Derginin temel kalemleri içinde yer alan ve demokrasiyi savunan Nekrasov, Çernişevskiy ve Dobrolyubov çağdaşları üzerinde olağanüstü bir etkiye sahipti. Bu yazarlar Rusya ve Slav ülkelerinde yaşayan diğer halkların önde gelen isimleri tarafından da coşkuyla okunup takip edilmekteydi. Bu yazarların Rusya'nın kurtuluşuna dair fikirlerinin gelişim süreci Ukrayna, Trans Kafkasya, Volga bölgesi ve kısmen Orta Asya halklarının sivil faaliyetlerinin uyanması, ulusal ve sosyal bağımsızlık mücadelesi ile aynı zamana denk gelmiştir. Rejime karşı dile getirilen eleştiriler kısmen de olsa doğu halklarını da etkilemekteydi. Reformistler Rusya'nın feodalizm, baskı, sömürü, yabancıları köleleştirilmesiyle ilgili burjuva liberallerinin stratejilerine de karşı çıkmaktaydılar. 1860'da demokrasiyi savunan bir *Russkoye Slovo* isimli bir dergi daha çıktı. Yine aynı yıl Rus yazar F. M. Dostoyevski ve kardeşi Mikhail birlikte *Vremya* sonrasında 1863'te *Epoch* ile dönemin polemiklerine katıldılar. Yayıncı Vasily Kurochkin ve karikatürist Nikolai Stepanov *İskra* (Kıvılcım, 1859-1873) isimli haftalık mecmualarında hiciv türünde inceden inceye sistemi eleştirmeye çalışmışlardı.¹⁷¹⁶ Çernişevskiy, Dobrolyubov, Antonoviç, Pisarev, Dostoyevski ve Tolstoy romantik oryantalistlerden sonra realist bir çizgide doğu ve orta doğuya dair bir tavır yansıtmaktadırlar.¹⁷¹⁷

¹⁷¹⁴ A. Krayevskogo, *Aperçu général sur l'Égypte* (1840); v russkom perevode A. Krayevskogo «Yegipet v prezhnem i nyneshnem svoem sostoyanii» SPb.; 1843.

¹⁷¹⁵ Esin (2000), *age.*, s. 27-31.

¹⁷¹⁶ Esin (2000), *age.*, s. 32-37.

¹⁷¹⁷ Esin (2000), *age.*, s. 33.

Reformist sonrası dönemde 1865'te ilk basın yasası diye bilinen "Basınla İlgili Geçici Kurallar" kabul edilmiştir. Bu dönemde Rus basını yine *muhafazakâr-monarşik* (*Rus Bülteni, Moskovskie Vedomosti, Grajdanin, Vatandaş, Novoye Vremya* vb.), *liberal-burjuva* (*Avrupa Bülteni, Ses, Sankt-Peterburgskiye Vedomosti, Rus Vedomosti, Vestnik Evrope, Golos, St. Irkutsk, Russkaya Mysl, Russkoye Bogatstvo* vb.) ve *demokratik* (*İskra, Oteçestvennie Zapiski, Delo*) üçe bölünmüştür. Bu dönemin etkili gazetecileri içinde; Blagosvetlov, Nekrasov, Kraevskiy, Dostoevski, Solovyev, Rozanov, Katkov, Saltikov-Şchedrin, Mihailovskiy, Korolenko, Eliseyev, Pokrovskiy, Plehanov, Lavrov, Konradi, Herzen, Utin, Tkaçev, Morozov, Kravçinsky, Zhelyabov, Uspensky, Anuçin, Laroş, Gilyarovskiy vb. yer almıştır. Başlarda Moskova'daki haftalık mizah dergileri "Dragonfly" ve "Çalar Saat"te yazan hikâyeci Anton Çehov, 1880'den itibaren *Novoye Vremya* gazetesi ile *Russkaya Mysl*, ve *Jizn*'de de bir süre yazmıştır. Çehov bu dönemde yazdığı *Sibiryâ'dan* ve *Sahalin Adası* eserlerinde doğudaki yerel halkların sorunlarını dile getirmiştir.¹⁷¹⁸ Narodnikler ile Nihilist ve Anarşistlerin aykırı fikirleri yine bu dönemde Rus basınında görülmeye başlamıştır. Aslında sadece bu marjinal düşünürler değil tüm XIX. yüzyıl boyunca Rus imparatorluğu içinde yaşayan Müslüman halkların fikir neşriyatı da özellikle seçilen Oryantalist kökenli sansür komisyonu başkanlarınca takip edilmiş yahut birçok yayın yasaklanmıştır.¹⁷¹⁹

1890'lar Rusya'da endüstriyellemenin patlama zamanıdır. Bu dönemin dergileri nispeten Avrupai popüler kültürüyle de ilintilidir. Dönemin dergileri içinde *Tolstoy, Tanrı'nın Dünyası, Aile, Bilim ve Yaşam, Herkes İçin, Bilimsel Kritik, Eğitim, Sanat ve Resim, Sanat Dünyası*'nı anabiliriz. *Rossiya, Russkoe Slovo* ve *Kurier* ise önemli ulusal gazetelerdir. Toplumun kapitalizasyonu ve sanayileşmesiyle birlikte *Pozitivizm*, entelijansiyanın önemli bir bölümünü ele geçirmiştir. Yine Rusya'da yüzyılın sonuna doğru özellikle Marksizm'e ve tarihsel materyalizm fikirlerine olan ilginin oldukça arttığı görülmektedir. Dönemin ruhunu yansıtan *Legal Marksizm Hareketi* [S. N. Bulgakov, A. N. Berdyaev, P. B. Struve, M. I. Tugan-Baranovsky, Plehanov, Lenin, Zasuliç] özellikle *Yeni Söz, Başlangıç* ile *Yaşam* dergilerinde savunulmuştur. Rusya'daki en büyük ve en saygın dergilerden biri de *Russkoe Bogatstvo*'dur. 1892'den itibaren derginin yetkili editörleri olan S. N. Krivenko ve N. K. Mihaylovskiy Marksist minvalde bir dizi polemik başlatmışlardı. Yine dönemin önemli bir figürü olan M. Gorki, bir ara Samara'ya taşınmış

¹⁷¹⁸ Esin (2000), *age.*, s. 39-50.

¹⁷¹⁹ Esin (2000), *age.*, s. 40.

ve Samara Gazetesi'inde çalışmıştı.¹⁷²⁰ [Rus yazar Dostoyevski'nin; "hepimiz Gogol'un Palto'sundan çıktık" deyişi meşhurdur.] XIX. yüzyılın sonundaki Marksist ve Sosyalist menşeli aydınların çoğu Müslüman kökenli İmparatorluk milletleri için bir kurtuluş reçetesi olarak yerli-milli sosyalizm fikirlerini teşvik etmişlerdir. [Örneğin Ulusal kominizmin temsilcilerinden Tatar *Mirsaid Sultangaliyev*, Kazak *Turar Rıskulov* vb. Bolşevikler'e katılmıştır. Rusya'da ortaya çıkan *1917 Bolşevik Devrimi* çok sonraları Avrupalı devletlerce sömürülen bazı orta doğu ülkeleri içinde alternatif bir modele dönüşmüştür.] XX. yüzyılın başlarından itibaren Rus basını adım adım 1917'ye gelene dek salt ideolojik sosyalist kızıl rengine bürünmüştür. Sovyet Dönemi basınında ise entelektüel bir çeşitlilikten söz etmek neredeyse imkânsızdır. Bahsettiğimiz gazete ve dergilerde çoğu zaman Orta Doğu'ya (Türkiye, İran ve Arap Coğrafyası) yapılan seyahatlerle ilgili tanıtıcı şekilde pek çok yazı çıkmıştır.¹⁷²¹

Rus basın hayatında özellikle akademik şarkiyatçılık dergiciliği ve sömürge gazeteciliği "Orta Doğu" kültürü ve halklarını ele alan pek çok yazı neşretmiştir. XIX. yüzyıldaki bu tarz yayınlar arasında; *St. Petersburg Bülteni*, *Asya Müzik Bülteni*, *Kazan Habercisi*, *Sibirya Bülteni*, *Bilimler Akademisi: Bildiriler*, *Okuma Kitaplığı*, *Asya Bülteni*, *Tiflis Gazetesi* [Bir kısmı Farsça'dır.], *St. Petersburg'daki İmparatorluk Bilimler Akademisi Okumaları*, *İmparatorluk Moskova Üniversitesi'nin Bilimsel Notları*, *Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi*, *Kazan Üniversitesi Bilimsel Notları*, *Astrahan Guberniyası Gazetesi*, *Kafkasya Gazetesi*, *Kazan Guberniyası Gazetesi*, *Trans-Kafkasya Habercisi*, *Rus İmparatorluk Akademisi Bildirileri*, *Rus İmparatorluk Coğrafya Kurumunun Notları*, *St. Petersburg Arkeoloji Nümismatik Derneği'nin Notları*, *Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti Bülteni*, *Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin Kafkas Bölümü'nün Notları*, *Samara Vilayeti Gazetesi*, *Etnografik Koleksiyon*, *İmparatorluk Kazan Ekonomi Topluluğu'nun Notları*, *İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Şubesi Tutanakları*, *Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti Sibirya Bölümü'nün Notları*, *İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti Bildirileri*, *Kitap Bülteni*, *Filolojik Notlar*, *Arkeoloji Komisyonu'nun Çalışmalarının Kroniği*, *Kırsal Kalkınmanın Tarihi*, *İzvestia* ve *Kazan İmparatorluk Üniversitesi'nin Bilimsel Notları*, *Rus İmparatorluğu'nun İstatistiksel Göstergeleri*, *Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin Genel Coğrafya Departmanına İlişkin Notları*, *Etnografya Bölümü İçin Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin Notları*, *Rus*

¹⁷²⁰ Esin (2000), *age.*, s. 55-62.

¹⁷²¹ Esin (2000), *age.*, s. 50.

İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin İstatistik Departmanına İlişkin Notları, Moskova Arkeoloji Cemiyeti Toplantıları, Kafkas Bölgesinin Eğitim ve Yönetimine İlişkin Genelgeler, Kafkas Yankısı, Kafkas Dağları Hakkında Bilgiler, Astrahan İl İstatistik Komitesi Tutanakları, Türkistanskıe Vedomosti, Bakü Sayfası, Kafkas Antik Çağı, İmparatorluk Harkov Üniversitesi'nden Notlar, Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti Bildirileri, Tarihi Kütüphane, Kırım Yaprağı, Kafkasya Haberleri, Doğu, Arkeoloji ve Tarih Bülteni, Kazan Haberleri, Kuzey Kafkasya, Bozkır, Kafkasya İncelemeleri, Kırım, Rus İmparatorluğu İstatistikleri, Etnografya İncelemeleri, Trans-Kafkasya İncelemeleri, Misyoner Araştırmaları, Rus Türkistanı, Aşkabat, Yeni Semerkand, Rus Semerkandı, Türkistan, Türkistan Askeri Gazetesi, Bakü, Bilgi, Rus Asyası, Kazan-İşçi, Ufa İşçi, Aşkabat- Asker, Taşkent- Asker, Arabesk vb. gösterilebilir. St. Petersburg, Kazan ve Moskova Üniversiteleri'nin şarkiyat fakültelerindeki Türk, Arap ve Fars kültürü ile dilleri uzmanları gerek akademik dergilere gerekse bölgeyi sömürgeleştirme yönünde faaliyetlerde bulunan yerel gazetelere yazdıkları makaleler ile katkı sağlamışlardır. Bir örnek olması açısından dönemin çok iyi orta doğu ve İslam uzmanlarından biri olan Nikolay İlminskiy'nin [İstanbul, Kudüs, Şam ve Kahire gibi yerleri gezmiştir.] yerel halkı İslamiyet'ten uzaklaştırmak ve Ruslaştırmak için 160'tan fazla kitap ile Kazan'daki yerel basına pek çok makale yazması gösterilebilir.¹⁷²² Akademik oryantalist dergicilik bağlamında Orta Doğu hakları ve kültürüyle ilgili Fren, Mirza Kazem-Bek, Radlov, Barthold, Gordlevskiy, Krımskiy, Lazeryev, Berezin, Erdman, Gottwald, Jukov, Navrotskiy, Holmogorov, Sonin, İlminskiy, Katanov, Senkovski, Dorn, Muhlinskiy, Grigoryev, Tantavi, Patkanov, Marr, Smirnov, Boguslavskiy, Sablukov vb. yazdıkları makaleler ile alana katkı sağlamışlardır.¹⁷²³

3.1.3. Orta Doğu ve Rus Arkeolojisi

Arkeoloji geçmişte yaşamış insan medeniyetlerinin kültürel geçmişlerini, değişmelerini ve ilişkilerini incelemesiyle “tarihçiliğin” ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁷²⁴ Bilimsel bilginin gelişim süreci iki temel kavram temelinde analiz edilebilir: *Episteme* (yani belirli bir toplumun belirli bir gelişme çağındaki bilgisinin toplamı) ve *paradigma*'lara (yani normların, kuralların, yöntemlerin toplamından oluşan değerler dizisi/ düşünce kalıpları) dayalı olarak her toplum kendi “dünya resmi”ni oluştururlar.

¹⁷²² E. V. Lipakov ve M. H. Hasanov, “İlminskogo Alfavit”, *Tatarskaya Ansiklopedia*, Tom. II., (Kazan: Institut Tatarskaya Ansiklopedia AHRT, 2005), s. 558.

¹⁷²³ Lipakov ve Hasanov (2005), s. 559.

¹⁷²⁴ Bozkurt Güvenç, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000), s. 164.

Tarih biliminin bir parçası olarak arkeoloji; [“eski eserler bilimi”] epistemisini “maddi eski eserler” [“arkeolojik materyaller”, “eşyalar”, “eski yapılar”, “antikalar”, “buluntular” ve “kalıntılar”] hakkındaki bilgisel birikim temelinde oluşturur.¹⁷²⁵ Yok, olmuş (antik) toplumlar tarafından yaratılan insan kültürü bilimsel yöntemler kullanılarak ortaya çıkartılmaya çalışılır. Kesin olarak söylemek gerekirse arkeolojinin konusu eski insanların etkinliğinin tüm somutlaşmış izlerini içerir. Artık antik (işlevini kaybetmiş) toplumların bile çevre ve kültür üzerine gelecekte antropojenik bir etkisi vardır. Yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde elde edilen bilgiler tarih bilimine yardımcı olacak şekilde etnolojik, sosyo-yapısal, sosyo-ekolojik, evrimsel, teolojik, coğrafik, ekonomik ve sosyolojik açıdan yorumlanmaya çalışılır. Arkeolojinin en zengin ve mühim kaynakları bugün Orta Doğu dediğimiz bölgede bulunur.¹⁷²⁶ Neredeyse en eski diye bildiğimiz birçok medeniyet [Sümer, Mısır, Asur, Hitit, Roma, Pers, Yunan, Kartaca, Fenike, İskit vs.] tarih sahnesine ilk defa Orta Doğu’da çıkmıştır. Modern dönemde tarihsel kökeni olabildiğince eskiye götürmek isteyen tüm devletlerin alanla ilgili bilim adamları arkeoloji bilimiyle ilgilenmişlerdir.¹⁷²⁷

Her devlet gibi Ruslar’da kendi ve çevrelerindeki medeniyetlerin tarihini incelerken Arkeoloji bilminden faydalanmışlardır. Rus arkeolojisinin tarihi, I. Petro döneminde *Rusya Bilimler Akademisi*’nin ve *Kunstkamera*’nın kurulmasıyla başlamıştır. Daha sonraları Çariçe II. Katerina zamanında ise St. Petersburg *Ermitaj Müzesi* ile Moskova’daki *Tarih Müzesi* benzer faaliyetler yürütmüştür. 1722’de I. Petro “İran Seferi” esnasında Bolgar-Volga yakınlarındaki antik harabeleri ziyaret etmiş ve buradaki kalıntıları incelemiştir. Petro buradaki hasarlı anıt ve binaların onarımı için derhal yanındaki duvarcı ustalarını görevlendirmiştir. Ayrıca kalıntıların dikkatle korunması için görevliler tayin edip her yıl buraya incelemek üzere bilim adamlarının gönderilmesini emretmiştir. Önemli buluntuların ise St. Petersburg’taki müzeye yollanmasını istemiştir. Bu emirle Rusya tarihinde ilk kez arkeolojik sahanın restore edilip korunması için önlem alınmıştır. [Petro’nun emrinden sonra Hazar çevresindeki Türk, Kafkas, Arap ve İran kültürüne ait öğeler yollanan çoğu şarkiyat kökenli uzmanlarca incelenmiş ve tarihsel nitelikteki yayınlar yapılmıştır.] Rus birliklerinin Kafkasya’nın Hazar kıyısındaki kalelerin en büyüğü olan Derbent’e (Bâb el-Abvâb/ Dar Kapı) girmesinden sonra Petro

¹⁷²⁵ Hasan Tahsin Uçankuş, *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000), s. 856.

¹⁷²⁶ Emre Sarı, *Arkeoloji Bilimi*, (Antalya: Nokta Kitap, 2016), s. 48.

¹⁷²⁷ Ahmet Şimşek, “Geçmişin Nesnesini Arayan Bilim Arkeoloji: Türkiye’de Tarih Öğretimindeki Durumu”, *Electronic Turkish Studies* 6, (2), (2011), s. 914-934.

başka bir emir vererek şehrin eski surlarının ölçülmesini binalardaki yazıtların kopyalanmasını istemişti. [Bu yazıtların çoğu İslami dönemle ilişkili olup Arap harfleriyle yazılmıştı.] Petro'nun bu seferi kendisi için hem büyük bir savaş olup hem de bilimsel yolculuk mahiyetine sahipti. [Said, Avrupa şarkiyatçılığının tarihini Napolyon'un Mısır Seferiyle başlatmaktadır. Bu bakış açısıyla Rus şarkiyatçılığı da Petro'nun İran Seferiyle başlamıştır diyebiliriz.] Rusya bu seferle doğu ile olan tarihsel bağlarının önemini açıkça fark etmiş, kendisi için yeni olan doğu kültürlerinin anıtlarına dikkatle bakmıştı. I. Petro, söz konusu seferin epizodik doğası dışında müze ve restorasyon alanındaki örgütsel faaliyetleriyle Rusya'da antik eserlere karşı bilimsel bir tutumun temellerini atmıştır. Bu tutumda/ yaklaşımında Rus tarihinin ve yakın kültürlerinin ansiklopedik yaratıcısı XVIII. yüzyılın en önemli Rus tarihçisi sayılan Vasily Nikitiç Tatişçev'in katkıları büyüktür. Tatişçev tüm hayatı boyunca sahadan gelen bilgilerle ilgili olarak Feofan Prokopoviç, İ. İ. Nepliyuev, P. İ. Rıçkov dışında St. Petersburg tarihçi akademisyenlerinden G. Z. Bayer, İ. G. Gmelin ve G. F. Miller ile yazışmalar yapmıştır. 1748'de maddi eski eserler hakkındaki çalışmalarını ve bilgilerini kısa bir yazısında özetleyen Tatişçev, *Rus Arkeoloji Rehberi*'nin hazırlanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷²⁸

XVIII. yüzyılın sonlarında bilim, kültür ve felsefede zaferini kutlayan rasyonalizm paradigması hâkim bir anlayış olarak ansiklopedik bilgi talebinde bulunmaktaydı. Bu gereklilik, 1725'te kurulan Rusya Bilimler Akademisi'nin yapısı ve faaliyetlerinde tam olarak görülmektedir. XVIII. yüzyılın bilim adamlarının metodolojik yaklaşımlarından kaynaklanan ansiklopedik bilgi talebiyle devletin pratik ihtiyaçları çakışmaktaydı. Rus devletinin kendi doğal kaynaklarını keşfetmesi ve geliştirmesi, uygun ulaşım/ iletişim araçları sistemini oluşturması, nüfusun büyüklüğünü ve bileşimini belirlemesi, idari yapıyı iyileştirmesi son derece önemliydi. Bu koşullara en uygun bilimsel çalışma şekli ise "bilimsel seyahat"ler idi. Leibniz'in fikirlerinden yola çıkan *Bilimler Akademisi* ilk başlarda özellikle Sibiry, Türkistan, Kafkasya, İran, Mısır, Küçük Asya ve uzak Asya bölgelerine dair botanik, zooloji, mineraloji, coğrafya, etnografya, jeodezi, astronomi, arkeoloji vb. bilimleri minvalinde keşif programları hazırlamış ve yapılan bilimsel seyahatler sonucunda bu çalışmaları; özet açıklamalar, raporlar, referans kitapları, çeşitli atlaslar yayımlanmıştı. Akılcı ansiklopedizm doğal olarak XVIII. yüzyılın klasizmine de dönüşmüştü. Aydınlanma ve Klasizm anlayışı Rusya'daki bilimsel çevreleri antik arkeolojiye de yöneltmişti. [Mihail Vasilyeviç Lomonosov, V. K.

¹⁷²⁸ G. S. Lebedev, *İstoriya Oteçestvennoy Arheologii*, (SPb: Izd-vo SPbGU., 1992), s. 51-55.

Tredyakovski, P. A. Dubruks, İ. P. Blaramberg'in desteklediği veya yürüttüğü arkeolojik kazılar düşünülebilir.] 1789 Büyük Fransız Devrimi'nin sosyal bilimler alanındaki neticelerinden birisi olarak Slav-Rus arkeolojisine de yönelildi. Bu hareketin öncüleri içinde yazar, şair, yayıncı ve tarihçi Nikolay Mihayloviç Karamzin, 1804'te Moskova Üniversitesi'nde kurulan *Rus Tarihi ve Eski Eserler Derneği*, 1816'da St. Petersburg'da kurulan *Rus Bağımsız Rus Edebiyatını Sevenler Derneği*, P. İ. Köppen, P. Safarik, İ. Dombrovskiy, V. Ganka, F. Palatskiy, önde gelen Rus Slavistlerinden O. M. Bodyanskiy, V. İ. Grigoroviç, İ. İ. Sreznevski, Slav-Rus paleografisinin kurucularından Evfimiy Alekseyeviç Bolhovitinov, bilimsel Slav çalışmalarının kurucularından Adam Çarnotskiy [Zorian Dolenga-Hodakovskiy takma adıyla da bilinir. Arkeolojik alanlarda yürütülecek çalışmalar için Khodakovski sistemini hazırlamıştır.] sayılabilir. 1820'de Hodakovskiy, *Anavatanın Oğlu* dergisinde *Rusya'da Antik Slav Tarihini Açıklamak İçin Bilimsel Bir Yolculuk Projesi*'ni yayımlamıştır.¹⁷²⁹ Bu dönem içinde Bilimler Akademisi ve Ermitaj Müzesi; Antik Yunan ve Roma, Anadolu ve Mezapotanya, İran, Afganistan, Türkistan, Mısır medeniyeti ve Tarihi, Kafkasya, Kırım, Filistin, Afrika vb. Orta Doğu ile ilişkili bölgelerle de ilgilenmiştir. Yapılan bilimsel seyahatler ve satın alımlarla sanat tarihi, mimari, nümizmatik, epigrafi, filoloji ve edebiyat alanındaki koleksiyonlar zenginleştirilmiştir. Arkeolojiden elde edilen materyaller ve bilgi; etnografya, folklor, paleografi ve dilbilimi ile bağlantılı olarak tarih çalışmalarına muazzam bir katkı sağlamıştır. Rus Arkeolojisindeki 1700-1825 arasındaki döneme “Bilimsel yolculuklar ve öğrenme süreci” denilebilir. Bu dönemin fitilini ateşleyen ilk olay I. Petro'nun bir Orta Doğu ülkesi olan İran'a düzenlediği sefer olmuştur.¹⁷³⁰

Napolyon Orduları'nın tümüyle yenilgiye uğratılmasından sonra 1815 *Viyana Kongresi*'nde Avrupa hükümdarları [Birleşik Krallık, Avusturya, Prusya] Rus çarıyla birlikte, medeni dünyada “eski rejim”in dokunulmazlığını yeniden tesis etmiş görünmekteydiler. Osmanlı [orta doğu] hariç tüm Avrupa dengeleri Napolyon diskalifiye edilerek yeniden yapılandırılmıştı. Görünen o ki o yıllarda Çarlık Rusya'sı Napolyon Savaşları'ndaki etkisi ve gücüne binaen yeni düzenin en önemli figürü ve koruyucusu olacaktı. Çar I. Nikolay, “Vosstaniye Dekabristov” *Aralıkçılar İsyanı*'nı 1825'te bastırmıştı. Bu isyan Fransız Devrimi sonucunda oluşan yeni fikirlerin toplum içinde

¹⁷²⁹ A. A. Formozov, *Oçerki po İstorii Russkoy Arheologii*, (Moskva: İzd. Akid. Nauk SSSR., 1961), s. 41-57.

¹⁷³⁰ Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “18. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Siyaseti: I. Petro'nun İran Seferi”, *Vakanivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2.Spec. Issue (2017), s. 115-132.

karşılık bulması sonucu ortaya çıkmıştı. Çar bu krizi çözmeyi hem kendi ülkesindeki rejimin hem de Avrupa'daki imparatorluklar sisteminin korunup devam ettirilmesi için istemişti. Eski geçmişin idealleştirilmesinden ulusal geçmişin kavranmasına kadar değerler sisteminde yaşanan bu kriz tüm Avrupa ülkelerinde/ kültürlerinde benzer şekilde çözüldü. XIX. yüzyılın başında Rus kültürü; Karamzin'in *Rus Devleti Tarihi*'nde böyle bir dönüş için güçlü bir destek buldu.¹⁷³¹ Rusların Milli şairleri *Puşkin* bu kitap için; "Antik Rusya, Amerika'nın Kolomb tarafından bulunması gibi Karamzin tarafından bulunmuştur" demiştir.¹⁷³² Bu çalışmanın ortaya çıkmasıyla birlikte Rus tarih bilimi pan-Avrupa vatandaşlığı haklarını elde etmiştir. Uzun ve zengin bir geçmişe sahip güçlü bir devlet imajı; 1812 *Vatanseverlik Savaşı* [Osmanlı-Rusya Arasında] ile uyanan ulusal öz bilince de ilham vermişti. 1830'lara gelindiğinde klasik ideallerin yerini Rus idealleri almaya başlamış ve buna karşılık gelen ulusal-tarihsel içeriğin dönüşümünde özellikle mimaride Orta Çağ Rus ve Bizans eserlerine yönelilmesinde görülmüştür. Bir anlayış olarak "Doğu Roma" kültürü, sanatı ve arkeolojisi daha çok araştırılıp öğrenilmeye ve taklit edilmeye başlanmıştır. [Aslında Doğu Roma demek büyük ölçü de orta doğu kültürü ve sanatı da demektir.] Yeni yönelimin yaratıcılarından mimar Konstantin Andreyeviç Ton'un (1794-1881) Kurtarıcı İsa Katedrali, Moskova'daki Büyük Kremlin Sarayı ve Cephaneliği, Moskova ve St. Petersburg'daki Nikolaev tren istasyonları, St. Petersburg'daki Katerina Kilisesi ile Sanat Akademisi'ndeki ünlü iskele vb. eserlerinde Bizans ve orta doğu esintisi rahatlıkla görülebilir. Bu eserlerin bazı ayrıntıları Mısır Thebes'ten getirilen sfenkslerle süslenmiştir.¹⁷³³

1813'te Dışişleri Bakanı Kont N. P. Rumyantsev'in girişimiyle devletin yazılı bir kaynak tabanının geliştirilmesi için çoklu ciltler halinde *Devlet Mektupları ve Antlaşmalar Koleksiyonu*,¹⁷³⁴ *Rus Kronikleri Komple Koleksiyonu*¹⁷³⁵ yayımlanmaya başladı. Tarihsel belgelerin daha fazla toplanması ve sistemleştirilmesi için P. M. Stroev, 1823'te özel bir arkeolojik keşif gezisi düzenlenmesini önerdi. Bu çalışmaların daha derli toplu yapılabilmesi için bu yapı 1837'de P. A. Shirinsky-Shikhmatov "Arkeografik Komisyonları" adlı devlet kurumuna dönüştürülmüştür. [Kurum, Karadeniz civarı, Kiev,

¹⁷³¹ N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, (St. Petersburg, 1819).

¹⁷³² A. S. Puşkin, *Polnoye Sobraniye Soçineniy Puşkina (1937-1949)*, Tom IX, (Moskva: Puşkinskiy Dom, 1940), s. 57.

¹⁷³³ V. V. Stasov, *İzbranniye Soçineniya*, Tom II, (M. i L.: İskusstvo, 1937-1938), s. 190-191.

¹⁷³⁴ Nikolay Petroviç Rumyantsev, *V Sobrannoy N. P. Rumyantsevın Kollektii Soderjalos' boleye 28 tısayç Knig, Etnografiçeskiye, Arheologiçeskiye Materialı*, (St. Petersburg, 1800).

¹⁷³⁵ Nikolay Petroviç Rumyantsev, *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey. T. 44: Letopis' Avraamki*. (SPb.: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, 2018), s. 70.

Kırım, Vilna ve Kafkasya’da alt komisyonlar oluşturmuştur.] Zamanla kuruluş İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu’na dönüşmüş Rus Tarihi ile ilgili Orta Asya, Uzak Doğu ve Orta Doğu (Türk, Arap ve Fars) medeniyetlerini, eserlerini, yazıtlarını ve belgelerini de incelemiş, birçok bilimsel seyahatleri organize etmiştir.¹⁷³⁶ General K. F. Knoring, N. F. Rtişçev, A. P. Yermolov, İ. F. Paskeviç-Erivanskiy, E. A. Golovina, M. S. Vorontsov ve N. N. Muravyov komutası altında 1798-1856 arasında çalışan *Kafkasya Arkeoloji Komisyonu*, Gürcü, Ermeni, Arap, Fars ve Türk eserlerini incelemiş dolaylı yoldanda olsa orta doğu bölgesi hakkında birçok bilgiler elde etmiştir. Yine benzer çalışmalar çok kapsamlı bir şekilde Türkistan içinde yapılmıştır. Bu komisyonların İslam ve Müslümanların arkeolojisi, kültürü, sanatı vs. bağlamında Rus arşivlerinde bulunan binlerce dosya ve yüzlerce kitap vardır. Örneğin 1843’te General Neidhardt’ın başkanlığında kurulan Kafkas Arkeoloji Komisyonu’nun 1864 kayıtlarına göre arşivde bölgeyle ilgili 43.514 dosya ve 877 ciltli kitap mevcuttur. Arapça, Türkçe ve Farsça kaynaklar üzerine bölgede; P. D. Tsitsianov, Adolf Petroviç Berje, D. Z. Bekirzade, Nikolay Georgiyeviç Berzenov, Dmitriy Arkadyeviç Kobyakov, Baron G. V. Rozen çalışmıştır.¹⁷³⁷

I. Nikolay dönemi Eğitim Bakanı ve Bilimler Akademisi Başkanı S. S. Uvarov tarafından eğitim sistemi “mutlakiyet, ortodoksluk ve milliyetçilik (narodnost)” formülüyle özdeşleşmiş ve Tarih bilimi, bu formülün geçerliliğini kanıtlamak/doğruluğunu ileri sürmek için otokrasi tarafından seferber edilmişti. Nikolay dönemi Otokratik-serf sisteminin görkemli çöküş arifesinde Uvarov’un eğitim politikaları Rus soylu kültürünün son çiçeklenme zamanıydı. Dönemin ışıltılı simalarından biri olan Bilimler Akademisi üyesi ve Sanat Akademisi başkanı Aleksey Nikolayeviç Olenin (1764-1843), 1806’da arkeoloji alanındaki eseri *Aleksey İvanoviç Musin-Puşkin’in Tmutarakan Taşı Hakkında*¹⁷³⁸ XI. yüzyıl Rus yazılı anıtı kabul edilebilecek bir taş levhayı incelemişti. [Bu taş parçası Ruslar için adeta Orhun Yazıtları öneminde bir kaynaktır.] Bu taş üzerinden başlayan çalışmalar Rus epigrafisi ve paleografisinin başlangıcı olmuştur.¹⁷³⁹ Olenin, Ermitaj’a gelen özellikle İskit-Roma materyallerini

¹⁷³⁶ Lebedev (1992), *age.*, s. 68.

¹⁷³⁷ V. S. Braçev, *Peterburgskaya Arheografiçeskaya Komissiya (1834-1929)*, (St. Petersburg: Nestor Afina, 1997), s. 5-13.

¹⁷³⁸ Aleksey Nikolayeviç Olenin, *Pis'mo K Grafu Alekseyu İvanoviçu Musinu-Puşkinu o Kamne Tmutarakanskom, Naydenom na Ostrove Tamane, v 1792 Godu, s Opisanijem Kartın k Pis'mu Prilojennih.* – (SPb.: Meditsinskaya tipografiya, 1806).

¹⁷³⁹ V. A. Zaharov, *Zametki o Tmutarakanskom Kamne*, Tom IV, (Moskva: Sbornik Russkogo istoričeskogo obşçestva, 2002), s. 158.

incelemiş ve yayınlar yapmıştı. O'nun Rusoloji'ye yönelik çalışma tarzı klasik arkeolojideki Fransız oryantalist Jean-François Champollion'un Rosetta Taşı ile Mısır hiyrogliflerini okuyarak Mısıroloji'yi başlatmasına benzetilebilir. Rusya'nın Karadeniz ve güneyindeki klasik arkeolojik çalışmaları yapanlardan bir diğeri de İvan Alekseyeviç Stempkovskiy (1789-1832) idi. Odessa'da Stempkovskiy'nin girişimiyle 1825'te bir eski eserler müzesi kurulmuştu. İ. P. Blaramberg öncülüğünde bir grup arkeolog ve eski eser seveni Odessa Müzesi çatısı altında birleşip 1839'da *Odessa Tarihi ve Eski Eserler Derneği*'ni kurdular.¹⁷⁴⁰ Uvarov, 1817'de önde gelen bir oryantalist olarak tanınan H. D. Fren'i Kunstkamera'nın bir parçası olan *Asya Müzesi*'nin başına geçirdi. Asya Müzesi'nde doğu sikkeleri, Türkçe-Arapça ve Farsça elyazma eserleri, orta doğuya ait buluntu ve materyallerin toplanmasıyla burası Rusya'daki şarkiyatçılar için bir merkez haline geldi. Fren liderliğinde Oryantalizm, nümizmatik ve arkeolojiye ilgi duyan bilim adamları yetişti. Fren'in öğrencilerinden *Pavel Stepanoviç Savel'yev* (İslam nümizmatığı, Asurlular, orta ve batı asya tarihi kalıntıları) ile *Vladimir Gustavoviç Tizenhausen* (Doğu sikkeleri, Mısır-Slav ilişkileri, İran tarihi eserleri, Arapça yazıtlar, Müslüman arkeolojisi, İbn-i Fadlan Seyhatnamesi vs.) orta doğu arkeolojisi minvalinde çalışmalar yaptı. Müze'nin arkeoloji temelli ilk neşriyatlarından olan *Sibirya Bülteni*, 1825-1827 arasında Grigoriy Spasskiy tarafından *Asya Bülteni* dergisine dönüştürüldü; bu dergide doğu ülkelerinin bilim, sanat ve edebiyatı ile bu ülkelerdeki seyahatleri, çeşitli güncel bilgileri içeren seçilmiş eserleri, çevirileri ihtiva eden makaleler yayımlandı. Dergide 1830-1840'lar arasında M. A. Norov, M. A. Gamazov, A. N. Muravyov ve E. Kovalevskiy vb. Orta Doğu'ya [Türkiye, Mısır, Suriye, kuzey Afrika, Mezopotamya vs.] yaptıkları seyahatlerle ilgili raporlar, günlükler, notlar ve makaleler çıkmıştı.¹⁷⁴¹ Yine Uvarov'un girişimleriyle Asya Müzesi'ndeki nümizmatik araştırmalarını tamamlayacak bir oluşum şeklinde 1846'da Bernhard Koehne ve Jacob Reichel tarafından St. Petersburg'ta "Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti" kuruldu. Bu dernek tüzüğünde kendisine batı ve doğu ülkelerinin arkeolojisi ile nümizmatığının incelenmesini ana hedef olarak koymuştu. Derneğin ilk üyeleri arasında meşhur şarkiyatçı ve orta doğu dilleri uzmanı Azeri asıllı Mirza Cafer Topçubaşov da vardı. Cemiyetin sonraki yıllarda oluşturulan Doğu Şubesi özellikle yakın komşu olan Osmanlı ve İran hakkında çalışmalar yapmıştır.¹⁷⁴²

¹⁷⁴⁰ G. A. Dzis-Raiko, *150 let Odesskomu Arheologičeskomu Muzeyu*, (Odessa: MASP., 1976).

¹⁷⁴¹ İ. Yu. Kraçkovskiy, *Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki*, (Moskva: Nauk, 1950), s. 100-122.

¹⁷⁴² N. İ. Veselovskiy, *İstoriya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva za Pervoye Pyatidesyatiletie Yego Suşçestvovaniya (1846-1896)*, (Sankt-Peterburg: Tip. Glav. Upr. Udelov, 1900), s. 5-11.

I. Nikolay, Sivastopol'un 1855'te düşmesinden kısa bir süre önce öldü. Rusya'nın Osmanlı ve yanındaki Avrupa devletleri karşısında yenilmesinden sonra bilim-kültür hayatındaki "batılılar" ve "Slavofiller" arasındaki tartışmalar giderek büyüdü. XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarih ve arkeoloji alanında bu iki anlayışın temsilcileri niteliğinde Sergey Mihayloviç Solovyov (1820-1879), İvan Yegoroviç Zabelin (1820-1909), Karl Maksimoviç Baer (1792-1876), Mihail Petroviç Pogodin (1800-1875), Fedor İvanoviç Buslaev (1818-1897), İzmail İvanoviç Sreznevskiy (1812-1880), A. N. Afanasiyev (1826-1871), A. A. Kotlyarevskiy (1837-1881), D. İ. İlovaitskiy (1832-1920) vb. görmekteyiz. 17 Şubat 1864'te *Moskova Arkeoloji Derneği* (MAO) kuruldu. Bu dernek ilk faaliyet olarak batı ve doğu ülkelerinin arkeolojilerini açıklayan bir "Arkeoloji Sözlüğü" hazırlamaya başladı.¹⁷⁴³ 1855'te St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nin açılışıyla bağlantılı olarak P. S. Savel'yev, D. A. Hvolson, V. V. Grigoryev ve A. Ya. Garkavi gibi oryantalistlerin orta doğu bölgesiyle ilişkili bilimsel etkinliği gözle görülür derecede arttı. Bu şarkiyatçılar eski Rusya ve Arap nümizmatigi üzerine yapılan çalışmaları, Altın Orda-Hazarlar ve Türklerin tarihi hakkında yazılan doğu kaynaklarını tartıştılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus arkeolojisi; Slav-Rus, Klasik ve Doğu olmak üzere üç temel alanda uzmanlaşmıştı. Bu akademik kurum ve dernekler çok sayıda yabancı müsteşriklerin davet edildiği Sibiry, Kafkas, Orta Asya, Bizans, Fin-Ugorik, Mısır vb. konulu arkeolojik kongreler de düzenlemişti.¹⁷⁴⁴ St. Petersburg şarkiyat çalışmaları bağlamında Orta Doğu arkeolojisiyle en çok ilgilenenler içinde B. A. Dorn, Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev, [Arapça kaynaklar ve İslam nümizmatigini sistemleştirmişlerdir. Grigoryev'in "Göçebe ve Yerleşik Devletler Arasındaki İlişkiler Üzerine" makalesi oryantalizm alanında oldukça mühimdir.¹⁷⁴⁵], Abraham Yakovleviç Garkavi ["*Müslüman yazarların Slavlar ve Ruslar hakkındaki hikâyeleri*" çalışmasında Orta Doğu kaynaklarını kullanmıştır.],¹⁷⁴⁶ D. A. Hvolson ["*İbn-i Dast'ın Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Macarlar, Slavlar ve Ruslar Hakkındaki Görüşleri*" çalışması],¹⁷⁴⁷ N. İ. Veselovskiy, Viktor Romanoviç Rozen, N. Ya. Marr, S. F. Oldenburg, V. V. Barthold [İslam uzmanı] ile Adrian Viktoroviç Prahov'u [1880'de Mısırbilimsel

¹⁷⁴³ G. N. Matyuşin, *Arheologičeskiy Slovar'*. – (M.: Prosveşçeniye: AO "Učeb. Lit.", 1996), s. 10-18.

¹⁷⁴⁴ Lebedev (1992), *age.*, s. 142.

¹⁷⁴⁵ V. V. Grigor'yev, *Ob Otnoşeniyah Mejdu Koçevımı Narodami i Osedlmi Gosudarstvami*. – ZHMNP, № 3, 1875 g., s. 1-27.

¹⁷⁴⁶ Abraham Yakovleviç Garkavi, *Skazaniya Musul'manskikh Pisateley o Slavyanah i Russkih*, St. Petersburg, (1870), s. 1.

¹⁷⁴⁷ D. A. Hvolson, *İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Mad'yarah, Slavyanah i Russah- Abu-Ali-Ahmeda-Ben Omara-Ibn-Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, (Sankt-Peterburg, 1869), s. 8.

arkeolojinin sonuçlarını özetleyen Rusya'daki ilk çalışma olan *Eski Mısır Mimarisini*'ni yayımlamıştır.^{1748]} anabiliriz.¹⁷⁴⁹ 1893 yılında ise Danimarkalı filolog Vilhelm Thomsen ve Rus Türkolog Radlov birlikte çalışarak Türklerin “Orhun Yazıtları”nı çözümlemeyi başarmışlardır.¹⁷⁵⁰ 1877’de Kazan Üniversitesi; “Doğunun gelişimi ve Fin-Ugor arkeolojisinin ortaya çıkışı” isimli bir arkeoloji kongresi yapmıştır.¹⁷⁵¹ Rusların Orta Doğu arkeolojisi ile yakından ilgilendiklerini biraz önce değindiğimiz örnekler fazlasıyla göstermektedir ki bu misaller daha da arttırılabilir. Kamusal öz bilinçte arkeoloji, tarih biliminin yönlendirici işlevinin nesnelleştirilmesini sağlar. Bu nedenle “gelişmiş”, “modernleşmiş”, “Batılılaşmış” toplumlar tarihsel zamanın nesneleştirilmesi için arkeolojik verilere giderek daha fazla ihtiyaç duymaktaydılar. Bu tür bir nesneleştirmenin ilk benzersiz deneyimi zamanın yıkıcılığına en çok dayanan mimari yapılardan biri olan Mısır piramitleriydi. Son büyük Asur Kralı Asurbanipal, en güçlü zamanlarında Babil, Kilikya, Tyros, Suriye, Fenike, Elam, Mısır, Nimrud, Ninova vb. yerleri yönetmiş eski doğu medeniyetlerinin en büyük bibliyofiliydi. Orta Doğu’nun değişik bölgelerinden kimi savaşlarla kimi kazılarla elde edip getirttiği eserleri, yazıtları, kil tabletleri oluşturduğu kütüphanesinde toplamış ve onları tekrar yorumlayarak kendi gücünü ortaya koyacak şekilde tarihçilerine yazdırmıştı. Orta Çağ’ın dini bilinci Kutsal Kabir’in ve diğer Hristiyan antik eserlerinin kurtarılması için Avrupa’yı Müslümanlara karşı “Haçlı Savaşları” ile motive etmişti. Kökenlerini antik tarih ve antik kültürde keşfeden Rönesans ise günümüze dek uzanan arkeoloji biliminin temellerini atmıştır. Ruslar’da XVII. ve XVIII. yüzyılda Avrupalılardan öğrendikleri bilimsel metodolojiyle XIX. yüzyılda kendi tarihsel öz bilinçlerini oluştururken bunu daha çok nesnelleştirmede arkeolojiden faydalanmışlardır.¹⁷⁵²

3.1.4. Rus Siyaseti ve Orta Doğu

XIX. yüzyılda Rusya’nın Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu’ya doğru genişlemesi en büyük sömürgeci güç olan İngiltere’nin muhalefetiyle karşılaştı. Büyük Britanya, Rusya’nın bölgeyi sömürgeleştirmesini Hindistan’daki egemenliğine potansiyel bir tehdit olarak gördü. Rusya’nın bu yüzyıldaki orta doğu siyasetini iki olay üzerinden tanımlanabilir. “Büyük Oyun” ile “Doğu Sorunu” kavramlarından ilki Rusya’nın İran, Afganistan, Kafkasya, Türkistan siyasetini ikincisi ise Osmanlı dolaylı

¹⁷⁴⁸ Adrian Viktoroviç Prahov, *Arhitektura Drevnego Yegipta*, St. Petersburg, 1879, s. 4-6.

¹⁷⁴⁹ Lebedev (1992), *age.*, s. 86-101.

¹⁷⁵⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002), s. 15.

¹⁷⁵¹ Lebedev (1992), *age.*, s. 172.

¹⁷⁵² Lebedev (1992), *age.*, s. 450.

yoldansa Orta Doğu (Suriye, Mısır, Arabistan, kuzey Afrika, Anadolu vs.) siyasetini şekillendirmiştir.¹⁷⁵³

XIX. yüzyılın ilk yarısında II. Katerina'nın torunu I. Aleksandr, 1801'de bir saray darbesiyle iktidara gelen son imparator oldu.¹⁷⁵⁴ I. Aleksandr'ın saltanı sırasında Napolyon ile gerçekleşen 1812 *Vatanseverlik Savaşı*'nda Fransız Ordusu neredeyse tamamen imha edilmişti. Savaşın temel nedeni; Rusya İmparatorluğu'nun, Napolyon'un Büyük Britanya'ya karşı öngördüğü strateji olan kıta ablukasını aktif olarak desteklemeyi reddetmesi ve Napolyon'un çıkarlarını dikkate almadan yürütülen Avrupa devletlerine yönelik politikasıydı. Büyük Britanya, Fransa'nın Amerika, orta doğu ve Hindistan'daki kolonilerini ele geçirip bu bölgelerdeki ticarete müdahale etmek istemekteydi. Napolyon, İngiltere'nin bu manevra kabiliyetini kırmak için Rusya'yı Fransa ile birlikte hareket edecek itaatkâr bir devlete dönüştürmeyi düşünmekteydi. Rusya, savaştan galip çıktıktan sonra Avusturya ve Prusya ile birlikte 1815'te *Viyana Kongresi*'yle Hristiyan değerleri ve monarşiyi korumak için "Kutsal İttifak" adında bir yapı oluşturmuştu.¹⁷⁵⁵ Ayrıca Çar'ın İsveç (1808-1809), Türkiye (1806-1812) ve İran (1804-1813) ile yaptığı başarılı savaşlar sonucunda Rus imparatorunun gücü Finlandiya, Besarabya dışında Azerbaycan'a kadar uzandı. 1817'de Kafkas yaylalarında ise uzun süreli savaşlar başladı.¹⁷⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu III. Selim döneminde Mısır'ı işgal eden Fransızlar'a karşı İngilizler ve Ruslar'la ittifak yapmıştı. Ancak Rusya ile Eflak-Boğdan prensliği nedeniyle bir anlaşmazlık yaşanmış ve bu anlaşmazlık Napolyon Savaşları'nın arka planında devam etmişti. Rus İmparatorluğu ile İran'daki Kaçar Hanedanlığı arasındaki savaş 1813'teki *Gülüstan Antlaşması* [N. F. Rtişçev ve Abul-Hasan Han imzalamıştır.] ile bir süreliğine nihayete ermişti.¹⁷⁵⁷ I. Aleksandr'ın saltanatı içindeki önemli olayları arasında 1802'de ilk Bakanlıkların kurulması [Dışişleri, Finans ve Ticaret, Savunma Bakanlıkları Orta Doğu ile yakından ilgilenmişlerdir.] ile 1811'de ilk liselerden biri olan İmperial Tsarskoye Selo Lyceum'un açılması gösterilebilir. [Rus romantik oryantalistlerinden biri olan Puşkin de bu lisede eğitim görmüştür.]¹⁷⁵⁸ Kafkas Savaşları neticesinde XIX. yüzyılın başlarında Gürcü Kartli-Kakheti-İmereti Krallıkları ayrıca

¹⁷⁵³ Bu iki olguya değinmeden önce yüzyılın önemli siyasi tarihi olaylarına bakmakta fayda var.

¹⁷⁵⁴ A. N. Saharov, *Aleksandr I.*, (Moskva: Nauka, 1998), s. 287.

¹⁷⁵⁵ Roy Bridge, "Allied Diplomacy in Peacetime: The Failure of the Congress 'System', 1815-23" in ed. Alan Sked, *Europe's Balance of Power, 1815-1848*, (1979), s. 34-35.

¹⁷⁵⁶ A. N. Arhangel'skiy, *Aleksandr I.*, (Moskva: Molodaya Gvardiya, 2005), s. 12.

¹⁷⁵⁷ Trofim Pavloviç Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom Politicheskiye i Torgovyye*, St. Petersburg: Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka, 1869, s. 71.

¹⁷⁵⁸ Z. İ. Ravkin, *Pedagogika Tsarskosel'skogo Litseya Puşkinskoy Porı 1811-1817: İstoriko-pedagogičeskiy Oçerk*, Moskva: MPSI Flinta, 1999, s. 152.

başta Azerbaycan olmak üzere bazı Transkafkasya hanlıkları Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur.¹⁷⁵⁹

1825'te I. Aleksandr ölünce yerine I. Nikolay tahta çıktı. Soylular tahtın varisi olarak I. Nikolay'ın abisi olan Konstantin'i desteklemişlerdi fakat Konstantin bunu istemeyince saltanat O'na kalmıştı. Bu durumdan rahatsızlık duyan imparatorluk askerleri Rus Tarihi'nde *Dekabrist İsyanı* diye bilinen ayaklanmayı organize etmişlerdi. Bu olay Rus İmparatorluğu'nun başkenti St. Petersburg'da gerçekleşen ilk darbe girişimiydi. Ayaklanmayı şiddetle bastıran I. Nikolay, katılımcıları Yüksek Ceza Mahkemesi'ne sevk etmiş bunlardan 287'si suçlu bulunmuş ve beş kişinin idamına hüküm verilmiştir. [K. F. Ryleyev, P. İ. Pestel, P. G. Kahovskiy, M. P. Bestujev- Ryumin ve S. İ. Muravyov-Apostol] İdam edilenler dışındaki suçlular Sibirya'daki kamplara sürgün gönderilmişlerdir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Nikolay daha muhafazakâr/ katı ve kısıtlayıcı bir politikaya geçmiştir.¹⁷⁶⁰ Rusya ile İran arasında 1826-1828'de Transkafkasya ve Hazar Denizi'ndeki hâkimiyet için askeri bir çatışma/ savaş çıktı. Bunun sonucunda Rus ve Pers imparatorlukları arasında imzalanan Türkmançay Barış Antlaşması [Tebriz yakınlarında; İ. F. Paskeviç ve Abbas-Mirza Kaçar] ile Nahçıvan, Talış ve Revan Hanlığı Rusya'ya verilmiş, Aras nehri iki ülke arasında doğal sınır kabul edilmiş ve İran tazminat ödemeye mahkûm olmuştur.¹⁷⁶¹ 1828-1829 Türk-Rus Savaşı'nda da Rusya galip gelmiş iki taraf arasında 1829'da imzalanan *Edirne Antlaşması*'yla Osmanlılar Balkanlarda ve Kafkasya da birçok yeri Ruslara terk etmek zorunda kalmış ve Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır.¹⁷⁶² 1832'de Rusya'da ilk kez Rus İmparatorluğu'nun mevzuatını oluşturan "Svod' Zakonov" [Kanunlar Kanunu] hazırlanmış ve bu yasalar İmparatorluk kontrolündeki tüm halklar üzerinde uygulanmaya başlanmıştır.¹⁷⁶³ 1835'te I. Nikolay'ın yürürlüğe koyduğu *Universitetskiy Ustav* ile üniversitelerin özerkliği bir hayli kısıtlanmıştır.¹⁷⁶⁴ 1837-1841'de Rus İmparatorluğu devlet bakanlarından Pavel Dmitriyeviç Kiselev'in inisiyatifiyle gerçekleştirilen "Kırsal

¹⁷⁵⁹ Furkan Saraç, *İmereti Kralı II. Solomonun Rusyaya Karşı Mücadelesi ve Osmanlıya Sürgünü*, (MS thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s. 9-10.

¹⁷⁶⁰ Anatole G. Mazour, *The First Russian Revolution 1825 The Decembrist Movement*, (California: Stanford University Press, 1937), s. 15-30.

¹⁷⁶¹ R. Khanam, *Encyclopaedic Ethnography of Middle-East and Central Asia*, Vol. I, (New Delhi: Global Vision Publishing House, 2005), s. 53.

¹⁷⁶² Erdal Çetintaş, "Doğu Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteği; Kamuoyu Desteği, Diplomatik Destek, Silahlı Destek", *Ankara University review of Centre for Research Studies in Ottoman History*, Vol. 22, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2007), s. 83.

¹⁷⁶³ M. M. Speransky, *Svod' Zakonov*, St. Petersburg: Zakonodatel'stvo Rossiyskoy İmperii, 1832, s. 3.

¹⁷⁶⁴ Letopis' Moskovskogo Universiteta, (1835), "Universitetskiy Ustav", https://letopis-msu.ru.translate.google/documents/2123?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 23 Mayıs 2022].

Reform” neticesinde Rus köylüler yeni elde edilen Kırım, Kafkasya ve Türkistan’daki topraklara yerleştirilmiş, buralarda idari teşkilat kurulup vergilendirme ve tahsilat yapılmıştır.¹⁷⁶⁵ Yapılan bu reformlar özellikle Müslüman halklar üzerinde daha sonraları büyük huzursuzluklara neden olmuştur. 1851’de St. Petersburg ve Moskova arasındaki uzun demiryolu kurulmuş, bu hatların yeni topraklara ulaştırılması için projeler hazırlanarak Rus sömürgeciliği Orta Asya içleri ile orta doğu sınırlarına kadar genişlemeye başlamıştır.¹⁷⁶⁶ 1853-1856 *Kırım Savaşı* [Fr. Doğu Savaşı] ve 1854-1855 Rusların *Sivastopol Savunması*’nda İngiltere ve Fransa’nın desteğini alan Osmanlı Devleti Rusya’yı yenmesine rağmen yaşadığı iktisadi darboğaz nedeniyle beklentilerini pek elde edememiştir.¹⁷⁶⁷ I. Nikolay döneminde Osmanlı ve İran toprakları üzerinde emelleri bulunan Rusya çoğunlukla bu iki ülkede Ortodoks azınlığın haklarını savunma bahanesiyle saldırgan bir politika izlemiştir.¹⁷⁶⁸

1855-1881 arasında Rusya’yı iyi bir reformcu olarak bilinen II. Aleksandr yönetmişti. Çar II. Aleksandr; 1861’de Rusya’daki serfliği kaldırmış, yargı, sansür, eğitim, mali ve askerlik hizmetlerinde köklü değişimler yapmış bir liderdi. O’nun döneminde [1865 -1873] Hîve Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Buhara Hanlığı Türk devletleri Rusya topraklarına katılmıştı. Özellikle Balkanlarda Slav kökenli halkların savunuculuğunu üstlenen Rusya, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’ndan [93 Harbi] sonra toplanan Berlin Kongresi’nde Balkanlarda Bulgaristan ile birlikte yeni devletler ve özerk yapılar [Romanya, Sırbistan ve Karadağ] kurulmuştur. Osmanlı’ya Balkanlardan, Kırım’dan ve Kafkasya’dan Rusların zulmünden kaçan birçok Müslüman sığınmıştır. Kafkas Kartalı İmam Şamil’in yenilgisinden sonra Çeçenya ve Dağıstan (1859) ile Çerkesya (1864) Rusya’nın bir parçası olmuştur. Çar döneminde Alaska’yı Amerikalılara para karşılığında satmıştır. O’nun döneminde sömürgeciliğin yayılmasının bir işareti olan demiryolları Avrupa’dan Asya’nın en ücra köşelerine kadar uzanmıştır. II. Aleksandr “Narodnaya Volya” örgütü tarafından öldürülmüştür.¹⁷⁶⁹ O’nun dönemindeki Rusya’nın orta doğu siyaseti Rus sömürgeciliğinin bir tezahüründen ibarettir. XIX. yüzyılın sonlarında Rusya’yı Çar III. Aleksandr (1881-1894) [Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırmayı

¹⁷⁶⁵ Yanni Kotsonis, *States of obligation: Taxes and citizenship in the Russian Empire and early Soviet Republic*, (Toronto: University of Toronto Press, 2014), s. 483.

¹⁷⁶⁶ Waldemar Pfaff, *Sistematicheskiy Katalog Knig na Russkom Yazıki Imperatorskoy Publiçnoy Biblioteki*, (St. Petersburg: Yusupov, 1863), s. 149.

¹⁷⁶⁷ Kezban Acar, “Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”, *Bilgi*, S. 88, (2019), s. 113-136.

¹⁷⁶⁸ Acar (2019), agm., s. 113.

¹⁷⁶⁹ Yu. S. Osipov, “Aleksander II”, *Bol’shaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, Tom. I, Moskva: BRE, 2005, s. 435.

destekleyerek Ortodoks olmayan tebaaya baskı uygulamıştır.]¹⁷⁷⁰ ile Çar II. Nikolay (1894-1917) yönetmiştir.¹⁷⁷¹ Bu son iki Çar dönemlerinde Rusya sömürgelerden elde ettiği zenginlik ve kaynakları kullanarak sanayi devrimini gerçekleştirmiş bunun sonucunda ise işçi sınıfında (proletarya) önemli bir artış olmuştur.¹⁷⁷²

Büyük Oyun, [İng. The Great Game/ Ru. Voyna Teney (Gölge Savaşı)] XIX. ve XX. yüzyılın başlarında güney (Kafkasya-İran-Afganistan) ve Orta Asya'da İngiliz ve Rus imparatorlukları arasında hâkimiyet için jeopolitik bir rekabettir.¹⁷⁷³ Büyük Oyun ifadesi ilk olarak Doğu Hindistan Şirketi'nin hizmetinde bir subay olan Arthur Conolly tarafından Kabil'deki İngiliz siyasi temsilciliğinden 1840'ta Bombay valisine gönderilen bir mektupta geçmiştir. Terim, Rudyard Kipling tarafından yazılan *Kim* (1901) adlı romanla daha da popüler hale gelmiştir.¹⁷⁷⁴ Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya topraklarında yayılması hakkında Rus Genelkurmay'ı Asya kısmı başkanı ve önde gelen askeri bir oryantalist olan Genelkurmay Başkanı L. F. Kostenko: "Rusya'yı Orta Asya'ya doğru ilerleyişe yönlendiren hırslı planlar veya başka hiçbir bencil hesap değildir. Sadece o bölgeyi sakinleştirme [Daha güvenli hale getirmek.], üretime ivme kazandırma ve Rus Türkistan'ının ürünlerinin Rusya'nın Avrupa kısmına satışı için en kısa yolları açma arzusudur" demiştir.¹⁷⁷⁵ Rusya özellikle dokuma sanayii için gerekli olan pamuğa erişim maksadıyla Türkistan ve güneye doğru genişleme konusunda motive olmuştur. Hazar Denizi kıyılarında ise giderek önem kazanmaya başlayan bolca petrol vardır. Rusya, her ne kadar denizlerde askeri ve ticari yönden Büyük Britanya ile rekabet edemese de karada son derece güçlü bir devlet idi. Büyük Oyun'un orta doğu minvalinde [Türkistan'ı katmazsak] iki ülke arasında özellikle İran ve Afganistan bölgelerinde güç mücadelesine dönüştüğü söylenebilir. Büyük Oyun ilk başlarda bir metafor olsa da bölgenin siyasi tarihi düşünüldüğünde tarihsel bir gerçeğe karşılık geldiği ifade edilebilir. [Çünkü konu hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin idari, siyasi ve tarihi arşiv belgelerine yansımıştır.]

XIX. yüzyılda Rusya dâhil Avrupa güçleri doğu halkları üzerinde teknolojik, ekonomik ve bilimsel anlamda üstündüler. Avrupalılar, doğuda var olan kamu ve devlet

¹⁷⁷⁰ I. Ye. Andreyevskogo, "Aleksandr III", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom: I, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, 1890, s. 411-413.

¹⁷⁷¹ Sergey Sergeyevič Oldenburg, *Tsarstvovaniye Imperatora Nikolaya II*, Tom. I, Belgrad: O-vo Rasprostraneniya Rus. Nats. i Patriot Lit., 1939, s. 7.

¹⁷⁷² XIX. yüzyıl Rus dış siyasetini tek bir kelime ile tanımlayacak olursak bu sözcük şüphesiz "sömürgecilik" olurdu.

¹⁷⁷³ Narendra Singh Sarila, *The Shadow of the Great Game: The Untold Story of India's Partition*, (New York: Carrol-Graf Publishers, 2006), s. 18.

¹⁷⁷⁴ Kipling (1901), *age.*, s. 10.

¹⁷⁷⁵ Andrey Anatolyevič Kazantsev, "Bol'shaya İgra v Tsentral'noy Azii: Vçera, Segodnya, Zavtra", *Perspektivi*, No: 4, Vol. 66, (2009), s. 4-17.

yapılarını kolayca göz ardı ederek kendi yapılarını onlara dayatabilirlerdi. Bu dönemde “Gunboat diplomacy” (Savaş gemisi diplomasisi) kavramının ortaya çıkması boşuna değildir. Batılı devletler birkaç savaş gemisi yardımıyla Hindistan, Çin vb. büyük ülkeleri kendilerine boyun eğdirebilmişlerdi, onlar için asıl tehlike yerel halklardan çok Avrupalı rakipleri idi.¹⁷⁷⁶ [Farklı bir örnek olarak İngilizlerin Çanakkale Savaşı’na girmesi ya da Ruslar’ın birçok kez savaş gemileriyle İstanbul’a yönelmeleri gösterilebilir.] Bu açıdan bakıldığında; Türkistan, Afganistan, İran’ın Rusya ve İngiltere’nin doğu mülkleri arasındaki tampon konumu ‘Büyük Oyun’a yol açmıştır. Kafkasya, Türkistan, İran, Afganistan ve kuzey Hindistan (Pakistan) M. S. VII. yüzyıldan itibaren Arap ve Türk fetihleri neticesinde Müslüman olmuştur.¹⁷⁷⁷ Bölge din faktörü nedeniyle kültürel, politik ve ekonomik açıdan Orta Doğu havzası ile son derece yakından ilişkilidir. Orta Doğu ve Orta Asya arasındaki entegrasyon büyük ipek yolu üzerindeki ticari ve ekonomik bağlar, İslami eğitim sisteminin özellikleri, dini bir vazife olan Mekke ve Medine’ye yapılan Hac ibadeti ile giderek artmış/ kolaylaşmıştır.¹⁷⁷⁸ Rusya ve İngiltere arasındaki mücadeleye sahne olan bu bölge günümüzde dahi İslami kimliğin baskınlığı ile karakterizedir. Dini açıdan İslam dünyasının dört devleti İran, Afganistan, Pakistan ve Türkiye ile Orta Asya ülkeleri aslında ortak bir tarihe sahiptir. Dolayısıyla Halford Mackinder zamanından beri Orta Asya mücadelesi bir bütün olarak dünya hâkimiyeti mücadelesi ile ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁷⁹ [İran ve Afganistan konusunda İngiliz ve Rus mücadelesi tezin ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı için burada değinilmeyecektir.] Rusya Kafkasya ve Türkistan’da bir iç kolonileştirme siyaseti yürütürken İran ve Afganistan’da dış kolonileştirme stratejisi izlemiştir. Buralardaki zenginlikleri kurduğu askeri garnizonlar, demir yolları ve ticari şirketler vasıtasıyla Avrupa Rusya’sındaki Moskova ve St. Petersburg gibi merkezlere aktarmıştır.¹⁷⁸⁰

Rusya’nın XIX. yüzyıldaki orta doğu siyasetini belirleyen bir diğer faktörde “Doğu Sorunu” (*Vostochny Vopros*)’dur. Osmanlı İmparatorluğu bu yüzyılda batılı devletler karşısında gerek iç gerekse dış sebepler neticesinde iyice zayıflamıştır. Rus kamuoyu tarafından “Hasta Adam” ilan edilen Osmanlı’nın toprakları ve kaynakları

¹⁷⁷⁶ James Cable, “Gunboat Diplomacy: Political Applications of Limited Naval Force”, *Chatto and Windus for the Institute for Strategic Studies*, West. City: Praeger Publishers (1971), s. 10.

¹⁷⁷⁷ V. V. Barthold, “Mesto prikaspiskikh oblastey v istorii Musul’manskogo mira”, *Soçineniya Tom. IX*, (Moskva: Nauka, 1963-1977), s. 649-772.

¹⁷⁷⁸ İ. Yu. Kraçkovskiy, “Arabskaya Geografiçeskaya Literatura”, *İzbrannyye Soçineniya, Tom IV*, (Leningrad: İzdatel’sstvo Akademii Nauk SSSR, 1955-1960), s. 21.

¹⁷⁷⁹ Halford D. Mackinder, “Geografiçeskaya os’ İstorii”, *Polis*, No: 4, (1995), s. 162-169.

¹⁷⁸⁰ Aleksandr Etkind, Dirk Uffel’mann, and İl’ya Kukulin, “Vnutrennyaya kolonizatsiya Rossii: mejdu praktikoy i voobrajeniyem”, *Tam, vnutri. Praktiki vnutrenney kolonizatsii v kul’turnoy istorii Rossii* (2012), s. 6-53.

[Balkanlar, Anadolu, Kuzey Afrika, Arabistan, Körfez Bölgesi, Mısır, Suriye, Filistin vs] dönemin güçlü Büyük Britanya, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya ile Avusturya gibi güçlü devletlerince paylaşılmak istenmektedir.¹⁷⁸¹ Hele yüzyılın sonunda sanayi için önemli bir kaynak olan petrolün özellikle Osmanlı'nın Orta Doğu bölgesinde yoğunlaştığının anlaşılması bu taksimattaki rekabeti daha da arttırmıştır. Ayrıca Rusya'nın geleneksel politikası olan sıcak denizlere inme arzusunun önündeki en büyük engel yine Osmanlı idi. XIX. yüzyılın sonunda Rus askeri-politik yönetimi Rus birliklerinin Türk Boğazlarına inmesi için aktif olarak planlar geliştirmişti. Osmanlı'yı daha da güçsüz hale getirmek için Sırp, Yunan-Rum, Bulgar, Ermeni vb. Ortodoks tebaanın koruyuculuğuna soyunup bunları Müslüman-Türk ahaliye karşı isyana teşvik etmişlerdi.¹⁷⁸² İngilizler ise benzer kışkırtma-fitne siyasetini Müslüman Araplar üzerinden yürütmüşlerdi. Ruslar bu siyasetlerini tam bir yüzyıl boyunca ara ara yaptıkları savaşlarla da desteklemişlerdi. Bir örnek olması açısından 93 Harbi neticesinde Kırım [Tatar Türkleri], Kafkasya [Abaza, Çerkez, Karaçay, Dağıstanlı vb.], Balkanlar'daki [Türkler] Müslüman millet büyük kıyımlar yaşamış mülteci durumuna düşüp Anadolu'ya sığınmışlardı. Rusya, XIX. yüzyılda Türkleri Avrupa'dan tamamen kovup İstanbul'u; Anadolu ve Akdeniz havzasındaki toprakları ele geçirip kendisini varisi olarak gördüğü Roma İmparatorluğunu yeniden kurmak istemekteydi. [Sadece II. Mahmut döneminde Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı sırasında Fransa ve İngiltere bölgede daha fazla söz sahibi olmasını istemediği için *Hünkâr İskelesi Antlaşması*'yla Osmanlı'yı desteklemiştir.] Rusya'nın hasta adamı defnetmek konusunda bu ülkeler arasında en cüretkârı olduğunun belirtilmesi gerekir. Rus oryantalist P. A. Çihaçev'e göre I. Dünya Savaşı'nın çıkma sebeplerinden biri de Osmanlı'nın petrol kaynakları üzerindeki konumudur.¹⁷⁸³ Rusya Türk Boğazları ve Kafkasya üzerinde hâkimiyet sağladığında hem Arap Körfezi bölgesinde hem de İran petrollerinde söz sahibi olabilecekti. Orta Doğu petrollerinin tamamını olmasa bile İran petrolünü elde etmeyi aklına koymuştu. Orta Doğu'da artan Rus tehdidi bahanesiyle 1878'de İngiltere Osmanlı ile gizli bir anlaşma yapıp stratejik önemdeki Kıbrıs Adası'nı fiilen işgal etmişti.¹⁷⁸⁴ Çihaçev, XIX. yüzyılda İstanbul Rus Konsolosluğu'nda çalışırken Cezayir, Tunus, Fas, Mısır ve Libya gibi yerleri gezmiş orta doğudaki Osmanlı, İngiliz ve Fransız faaliyetlerine yönelik ayrıntılı

¹⁷⁸¹ S. A. Jigarev, *Russkaya politika v vostočnom voprose (Yeyo istoriya v XVI-XIX vekah, kritičeskaya otsenka i buduščıye zadaçi)*, Moskva: Univ. Tip., 1896, s. 1-4.

¹⁷⁸² V. A. Ulyanitskiy, *Dardanelli, Bosfor i Černoye More v XVIII Veke*, Moskva: A. Gattsuli, 1883, s. 399.

¹⁷⁸³ Petr Aleksandroviç Çihaçev, *Velikiye Derjavi i Vostočny Vopros*, (Moskva: Nauka, 1970), s. 5.

¹⁷⁸⁴ Çihaçev (1970), *age.*, s. 9.

mektuplar ve raporlar yazmıştır. Dönemin Rus Devlet yetkilileri; “*Doğu Sorunu*”nu “yüzyıllardır Padişah baskısı ve boyunduruğunda yaşayan çeşitli Müslüman ve Hristiyan halkların ulusal kurtuluş hareketiyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Bu sorun Rumların, Ermenilerin, Sırların, Bulgarların, Rumenlerin, Arnavutların, Boğdanların, Arapların, Kürtlerin ve diğer halkların kaderini doğrudan ilgilendiriyor” diyerek tanımlamaktadır.¹⁷⁸⁵ Rusya’nın XIX. yüzyıl Orta Doğu siyasetini bu anlayıştan hareketle klasik emperyalizmin tezahürü olan “böl, parçala ve yönet” doktrini olduğunu rahatlıkla söylenebilir. Rusların bu halklara vadettikleri özgürlük ele geçirilen toprakların hiçbirisinde fiilen olmamış tam aksine halklar sömürülmüş ya da 93 Harbi’ndeki Müslümanlar örneğinde olduğu gibi anavatanları terk ettirilerek, sürülmüşlerdir. Aslında XIX. yüzyıldaki muasır-sömürgeci devletlerin hepsi orta doğudaki halkların özgürlüklerini bölgedeki hâkim unsur Osmanlı’nın otoritesini ortadan kaldırmak/ zayıflatmak ve rahatça bu milletler üzerinde tahakküm kurabilmek için istemekteydiler. I. Dünya Savaşı sonrasında orta doğunun büyük bölümünün batı müstemlekelerine dönüşmüş olması Rusya’nın İran ve Azerbaycan petrollerinden pay alması oyunun büyüklüğünü fazlasıyla kanıtlamaktadır. Rusya XIX. yüzyılda Hz. İsa’nın kabrinin ve bazı Hristiyanlığa ait arkeolojik kalıntılar ile mekânların orta doğuda bulunması hasebiyle Kudüs ve Filistin bölgesiyle ayrıca özel olarak ilgilenmiştir. [Ruslar Hac ibadeti için gitmekteydiler.] 1882’de kurulan *İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti*, Rusya’nın Orta Doğu’daki dini, bilimsel, kültürel, siyasi, eğitimsel, oryantalist vb. faaliyetlerin çizgisini belirleyen ana unsurlardan birisi olmuştur.¹⁷⁸⁶ XIX. yüzyıldaki Rusya’nın Orta Doğu (Osmanlı ve İran) politikası batı Avrupa devletlerini [İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya] her zaman rahatsız etmiştir. Bu devletler çoğu zaman bölgeye güçlü bir Rusya’nın yerleşmesi yerine zayıf bir Osmanlı’nın burada durmasını tercih etmişlerdir. Ne zaman ki hassas bir dengeyle bu emperyalist ülkelerin ortasında duran Osmanlı dış ve iç siyasetinin dinamikleri [II. Abdülhamid politikaları] tamamen yitirilmiş [İttihat ve Terakki Cemiyeti/ Fırkasındaki Talat, Cemal ve Enver Paşaların Almanya’ya yaslanmalarıdır.] işte o zaman Rusya, İngiltere ve Fransa, orta doğu topraklarında altı yüz küsur yıldır ayakta duran bu eski devleti tasviye edip buradaki halkları müstemlekeye dönüştürmeye karar vermişlerdir. Bir önceki yüzyılda çoğunlukla “*yakın doğu*” [“Bereketli Hilal/ Levant/ el-Maşrık”] diye bilinen bölge XX. yüzyılda yapılan siyasi

¹⁷⁸⁵ Çihaçev (1970), *age.*, s. 3.

¹⁷⁸⁶ Pınar Üre, “İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye’de Rus Şarkiyatçılar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No: 30, (Bahar 2019), s. 79.

paylaşımlar ve masa başında kurulan hayali devletler neticesinde Modern Orta Doğu'ya dönüşmüştür. Ruslar bu stratejinin bir benzerini kendi hâkimiyet sahaları olan Balkanlar, Kafkasya ve Türkistan'da kurdukları yeni devletçiklerle gerçekleştirmişlerdir. [Nasıl İngiliz ve Fransızlar *el-Maşrık*'ı Orta Doğu'ya dönüştürdüyse, Ruslarda *Türkistan*'ı adım adım modern Orta Asya'ya dönüştürmüşlerdir.] Rus, İngiliz ve Fransız oyunları ile kırk yerinden parçalanmış bir aynaya dönen bu bölgeler modern dönemde eski güzel günlerden kalan pek az bir resim göstereceklerdir. I. Dünya Savaşı'ı ve sonrasında Rusların, İngilizlerin ve Fransızların Rum, Ermeni, Arap, Sırp, Bulgar, İbrani, Kürt, Arnavut vb. unsurları kışkırtarak oynadığı tiyatrolar neticesinde Balkanlar ve Orta Doğu bugün dahi devam eden kanlı ve çatışmalı bir sürece girmiştir.¹⁷⁸⁷ Orta Doğu ve Balkanlar'da her daim çatışmaların sürmesi geçmişte nasıl batılı devletlerin ve Rusya'nın işine yaramaktaysa bugün de yine aynı şekilde devam etmektedir.¹⁷⁸⁸

3.1.5. Orta Doğu ve Rus Coğrafyacılığı

“Moskova, Petrov ve Konstantin şehri
Bunlar Rus Çarlığı'nın değerli başkentleri...
Peki, bunun sınırları nereden nereye?
Kuzeye, doğuya, güneye ve gün batımına.
Önümüzdeki vakitlerde kaderleri çıkacak ortaya...

Yedi iç deniz ve yedi büyük nehir...
Nil'den Neva'ya, Elbe'den Çin'e,
Volga'dan Fırat'a, Ganj'dan Tuna'ya...
İşte Rus Çarlığı! Ve sonsuza dek yok olmayacak,
Ruh'un önceden gördüğü, Danyal'in bildirdiği gibi.”¹⁷⁸⁹

XIX. yüzyılın önemli Rus diplomat şairlerinden Tyutçev'den alıntılıdığımız 1848 tarihli “*Rus Coğrafyası*” isimli şiir dönemin devlet adamlarının Orta Doğu'ya bakışlarına dair birtakım ipuçları vermektedir. Tyutçev, Moskova ve St. Petersburg gibi Rus şehirleri

¹⁷⁸⁷ Satranç tahtasında her ne kadar bazen oyuncular değişse de Orta Doğu ve Orta Asyada hep kaybeden Müslümanlar olmaktadır. Burada satranç tahtasındaki nesneler [taşlar] İslam ülkeleriye, özneler [oyuncular/ oyun kurucular] Rusya, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci devletlerdir. Kendi açınızdan birleşik bir Türk devleti kurulmadıkça geçmişte yaşadığınız sancıkların aynısının/ benzerinin gelecekte de yaşamanız muhtemeldir.

¹⁷⁸⁸ Ahmet Öztürk, “Rusya-Gürcistan krizi: yerel bir çatışma, küresel yansımalar”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları* 07 (2009), s. 1-27.

¹⁷⁸⁹ Fyodor İvanoviç Tyutçev, *Polnoye Sobraniye Soçineniy i Pisem v Şesti Tomah, Tom I*, Stihotvoreniya 1813-1849, Moskva: İzdatel'skiy Tsentr «Klassika», 2002, s. 200.

dışında İstanbul'u da Rus Çarlığı'nın bir başkenti olarak kabul etmektedir. Şiirin orjinalinde geçen "Grad Petrov" ile "Konstantinov Grad" ifadeleri St. Petersburg ve İstanbul'un eski adlarıdır. Rus Çarlığı, kendisini Roma'nın devamı olarak görmekte güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar bütün yeryüzündeki toprakları talep etmektedir. Eski dönemde bazı Pers coğrafyacıları dünyayı yedi iklime ayırmışlardı. [Hindistan, Arabistan, İran, Çin, Afrika, Rum ve Türk (Bizans, Anadolu)] Tyutçev şiirinde Nil ve Fırat'ı belirtmesiyle antik dünya hâkimiyeti mitini vurgulayan Bereketli Hilal'i de Rus coğrafyası sınırları içine almıştı. Bu şiirde; Tarihçi Osman Turan'ın dile getirdiği "Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi" kavramına benzer bir Rus dünya ve zihniyet algısını görmekteyiz. Tyutçev, Rusların bu konudaki inançlarını kuvvetlendirmek için İncil'deki "Kutsal Ruh" ile Danyal Peygamberin kehanetlerine de göndermede bulunmuştur. Danyal Peygamber İncil'deki kehanetinde; "bu krallar döneminde Göklerin Tanrısı hiç yıkılmayacak, başka halkın eline geçmeyecek bir krallık kuracak. Bu krallık önceki krallıkları ezip yok edecek, kendisiyse sonsuza dek sürecek" demektedir.¹⁷⁹⁰ İncil'deki pasajın devamında bu Krallığın eski Babil topraklarında [bugünkü orta doğu] kurulacağına dair ifadeler vardır. Tyutçev, *İncil*'e referans vermesiyle zamanında kurulan Kutsal Roma İmparatorluğu'nun son kez Rus Çarlığı tarafından kurulduğu algısını da oluşturmaktadır.¹⁷⁹¹

Antik Dünya'dan günümüze kadar yer alan hemen her medeniyet (Mısır, Yunan, Roma, Çin, Hint, İslam devletleri, Orta Asya Türk devletleri vb.) yaşadıkları yerler ile komşu ve uzak toprakları/ kültürleri araştırmışlar; haritalar, çizimler, notlar, hesaplamalar ekleyerek bu bilgileri pratik kullanıma yönelik yazılı hale getirmişlerdir. Tarih ile ayrılmaz bir bütün olarak anılan bilimlerden biri olan coğrafya özellikle; Batlamyus, Hekataios, Eratosthenes, Strabon, Aristo, Tales, Heredot, Hipparkos, İbn Battuta, Biruni, İbn Havkal, Macellan, İbni Haldun, Kristof Kolomb, Amerigo Vespucci, Vasco da Gama, Kâtip Çelebi, Piri Reis, Evliya Çelebi, Bartolomeu Dias, Carl Ritter, Alexander von Humboldt, Abraham Ortelius, Marco Polo vb. filozof, kâşif, tarihçi, bilim adamı ve gezginler sayesinde bağımsız bir disiplin karakteri kazanmıştı.¹⁷⁹² Rus Coğrafya Tarihi uzmanlarından Nikolay Nikolayeviç Baranskiy'in *Yerli Fiziki Coğrafyacılar ve Gezginler* eserine göre ilk Rus coğrafyacısı Ortodoks din adamı ve XI. yüzyıl vakanüvisti

¹⁷⁹⁰ TruthBeTold Ministry, *Türkçe İngilizce İncil No:4 1878 ile Geneva Türkçe Tercümesi 1560*, Daniel 2: 44, (Norveç: TruthBeTold Ministry, 2016), s. 274.

¹⁷⁹¹ TruthBeTold Ministry, (2016), *age.*, s. 274.

¹⁷⁹² Nurettin Özgen, "Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Pradigmaları", *Ege Coğrafya Dergisi*, 19/2(2010), s. 9-13.

Kievli Nestor'dur. Nestor, slav atalarının tarihini ve bir zamanlar yaşadıkları yerleri araştırmış; doğu Avrupa, kuzey Karadeniz, Kafkasya, Hazar Bölgesi ve Bizans toprakları hakkında önemli birtakım bilgiler vermiştir.¹⁷⁹³ Venedikli Tüccar Marco Polo, Avrupalılar için doğu Asya'yı keşfetmiştir, benzer bir rotayı takip eden Rus Kâşif *Afanasiy Nikitin* ise Hazar, Karadeniz ve Arap denizlerini dolaşarak Hindistan'a ulaşmış bu güzergâhtaki ülkelerin doğasını ve yaşamını anlatmıştır. Afanasiy Nikitin'in bu seyahatin notlarından oluşan *Üç Denizin Ötesine Yolculuk* kitabı, XV. yüzyıldaki Orta Doğu bölgesini de konu edinen ilk Rusça eserlerden biriydi. Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Hindistan Delhi Sultanlığını kapsayan seyahat klasik Rus gezi yazını türündeki bir hac yolculuğu değildi. Dönemin Orta Doğu ülkelerinin siyasi yapısı, ekonomisi, coğrafyası ve kültürü hakkında gözlemlerle dolu ticari bir gezinin ilk örneklerindendi. Nikitin; Osmanlı, İran ve Kafkasya'daki Müslümanlar hakkında bilgiler vermişti. İslamiyet'i açıklarken *Kur'an*'dan ayetler, sıklıkla Türkçe, Arapça ve Farsça ibareler kullanmıştı. Bu yaklaşımından ötürü dönemin Ortodoks din adamları tarafından gezgin müslüman olmakla yahut "mürted" olmakla itham edilmiştir.¹⁷⁹⁴

XVI- XVII. yüzyıllarda IV. İvan'ın (Korkunç) bir kararnamesiyle oluşturulan, büyük ölçekteki Rus devletinin ilk genel haritası 1627'de tamamlanmıştı. Bu çalışmaya son şeklini Devlet Kâtibi D. M. Başmakov 1668'de vermiş ve harita kitapçığı/ envanteri "*Bol'soy Çertoj*" (Büyük Çizim) adını almıştır. Yapılan bu çalışma Rusya ve komşu devletleri (Osmanlı-İran vs.) hakkında bilinen ilk eksiksiz coğrafi, topografik ve etnografik bilgi setidir.¹⁷⁹⁵ 1739'da M. V. Lomonosov, *Bilimler Akdemisi* bünyesinde ilk defa *Coğrafya Departmanı*'nı kurmuş ve bu kurum II. Katerina adına ilk kez arazi kullanım durumunu gösteren kadastroyu da hazırlamıştı. Yine bu kurum ilerleyen yıllarda düzenlediği akademik seferler neticesinde Kafkasya, Türkistan ve Sibirya bölgelerini ayrıntılı haritalandırma çalışmaları yapmış, komşu ülkeleri Osmanlı-İran vb.'de gösteren 300 civarında harita yayımlamıştır.¹⁷⁹⁶ 1845'te Rus oryantalizminin önemli bir kurumu olan *İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti* Çar I. Nikolay, Grandük Konstantin Nikolayeviç ve Fyodor Petroviç Litka'nın gayretleriyle kurulmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin bilimsel keşifleri; Rusya'nın Avrupa kısmının, Uralların, Sibirya'nın, Uzak

¹⁷⁹³ N. N. Baranskiy ve N. B. Dik, *Oteçestvenniye Fiziko-geografi i Puteşestvenniki*, (Moskva: Uçpedgiz, 1959), s. 9-13.

¹⁷⁹⁴ Ya. S. Lurie ve L. S. Semenova, *Hronologiya Puteşestviya Afanasiya Nikitina/ Hojdeniye Za Tri Morya Afanasiya Nikitina*, (Leningrad: Nauka, 1986), s. 88-107.

¹⁷⁹⁵ Ksenia Nikolayevna Serbina, *Kniga Bol'somu Çerteju*, (Moskva: İzdatel'stvo AN SSSR, 1950), s. 7-11.

¹⁷⁹⁶ L. A. Gol'denberg, *Geografičeskiy Departament Akademii Nauk i Sozdaniye Novogo Akademičeskogo Atlasa (1739-1799 gg.)*, (Moskva: Oçerki istorii geografičeskoy nauki v SSSR., 1976), s. 55-56.

Doğu'nun, Orta Doğu ve Orta Asya'nın, Kafkasya'nın, İran'ın, Hindistan'ın, Yeni Gine'nin, kutup topraklarının keşfedilmesinde ve geliştirilmesinde büyük rol oynamıştır. XIX. yüzyılda kurum bünyesinde Fyodor Petroviç Litke, İ. F. Kruzenshtern, F. P. Wrangel, P. İ. Rikord, K. M. Baer, V. Ya. Struve, G. P. Gelmersen, P. İ. Köppen, F. F. Berg, M. P. Vronçenko, M. N. Muravyov-Vilenskiy, K. İ. Arsenyev, A. İ. Levşin, P. A. Çihaçev, V. İ. Dal, V. A. Perovski, V. F. Odoyevski, Pyotr Petroviç Semyonov-Tyan-Şanskiy, Yu. M. Şokalskiy çalışmıştır.¹⁷⁹⁷ Yine kurum bünyesinde doğu halklarının sömürgeleştirilmesi yönündeki faaliyetlere N. A. Severtsov, İ. V. Muşketov, P. A. Kropotkin, İ. D. Çerskiy, N. M. Prjevalski, G. N. Potanin, M. V. Pevtsov, G. E. ve M. E. Grumm-Grjimaýlo kardeşler, P. P. Semyonov- Tyan-Şanskiy, V. A. Obruçev, P. K. Kozlov, Nicholas Miklouho-Maclay, F. F. Berg, Ç. Valihanov gibi ünlü gezginler destek vermişti.¹⁷⁹⁸ Cemiyet, Rus İmparatorluk Ordusu Genelkurmay Başkanlığı *Askeri Topoğrafya Dairesi* ve *Askeri Topograflar Birliği*'nin askeri ve sivil yetkilileriyle yakın iş birliği yapmıştır. İmparatorluk Deniz Kuvvetleri'nden bu Cemiyet ile birlikte çalışan bahriyeli ya da amiraller içinde P. F. Anzhu, V. S. Zavoyko, L. A. Zagoskin, P. Yu. Lisianskiy, F. F. Matyuşkin, G. İ. Nevelskoy, K. N. Posyet, E. V. Putyatın'ı sayabiliriz. Orta Asya ve Orta Doğu konusundaki önemli Rus oryantalist ressamardan İ. K. Ayvazovski ve V. V. Vereşçagin bu cemiyetin üyeleri arasında idi.¹⁷⁹⁹ Cemiyetin kapsamını oluşturan bu tarz üyeleri sadece Rusya toprakları içinde değil, aynı zamanda yakın komşu olan Osmanlı ve İran'ın da (Orta Doğu) fiziki coğrafyasını, konum ve sayısal/ topolojik bilgilerini, istatistiklerini, etnografyasını, siyasi ve ekonomik yapısını, hidrografyasını, ulaşım yollarını, ticari hayatını, maden ve petrol gibi enerji kaynaklarını, tarımsal hayatını, bitki ve hayvan çeşitliliğini, nüfusunu, jeolojik yapısını, iklimini, limanlarını araştırıp bölgeyle ilgili savaşlarda kullanılmak üzere stratejik raporlar/ haritalar hazırlanmaktaydı. Cemiyetin üyelerinden özellikle Pyotr Petroviç Semenov-Tyan-Şanskiy [Türkistan, Hazar, Türkler konusunda iyi bir uzmandı.], Pyotr Ivanoviç Rikord [Türk Boğazları], Fedor Fedoroviç von Berg [İstanbul Rus Büyükelçiliği'nde Osmanlı coğrafyasına dair topografik haritalar ve istatistikler hazırlamıştır.], Mihail Pavloviç Vronçenko [Osmanlı ve Orta Doğu coğrafyasında istihbarat faaliyetleri yürütmüş, Osmanlı Bâb-ı Âli'sine ait mülklere askeri-coğrafi keşif seferleri

¹⁷⁹⁷ A. V. Grigoryev ve K. İ. Grigoryeva, *Spiski Çlenov-Uçrediteley, Poçetnih Çlenov i Doljnostnih Lits Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, so Vremeni Yego Osnovaniya, 6 Avgusta 1845 Goda Po 1910 God*, (St. Petersburg: RGO, 1911), s. 1-9.

¹⁷⁹⁸ Grigoryev ve Grigoryeva, (1911), *age.*, s. 10-17.

¹⁷⁹⁹ Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, (2013), "İstoriya", <https://www.rgo.ru/ru> adresinden erişildi, s. 1-8. [Erişim tarihi: 27 Mayıs 2022].

gerçekleştirmiş ve *Küçük Asya'nın Bugünkü Haliyle İncelenmesi* diye bir de kitap yazmıştır.¹⁸⁰⁰ M. P. Vronçenko iyi düzeyde Osmanlı Türkçesi de bilmekteydi.], Pyotr Aleksandroviç Çihaçev [1863'ten 1864'e kadar Osmanlı'daki Ermeni ve Kürt nüfusun yoğun olduğu yerler ile Doğu Trakya ve Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerini sekiz kez gezmişti. Sonradan yaptığı Orta Doğu yolculuğunu ise 1880'de *İspanya, Cezayir ve Tunus* başlığıyla Fransızca olarak yayımlamıştı.],¹⁸⁰¹ Vasiliy Alekseyeviç Perovski [Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları ile ilişkili askeri-coğrafi çalışmalar yaptırmıştır.] Nikolay Alekseyeviç Sevtsov [Hazar, Türkistan, İran, Sibirya, Pamir'e dair zoolojik, coğrafik ve jeolojik keşif gezileri yapmış büyük koleksiyonlar toplamıştır.], Nikolay Nikolayeviç Mikluho-Maclay [Kahire, Cidde, Süveyş Kanalı, Kızıldeniz vb. yerleri Arap kıyafetleriyle Arap kılığında dolaşmıştır.], Aleksandr İvanoviç Voeikov [1856-1858'da batı Avrupa ve Asya Türkiye'sini (Suriye ve Filistin) gezmiştir. İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin *Notları*'nda bu konuda pekçok makale yazmıştır.], Çokan Çingisoviç Velihanov ya da Mukhammed-Khanafiya [Kazak asıllı bir askeri oryantalist olan Velihanov; Türkçe, Moğolca, Arapça ve Farsça dillerini çok iyi bilmekteydi. Eserleri ile makalelerinde Orta Asya, Çin, Hindistan, Afganistan ve İran meselelerine değinmiş ayrıca Coğrafya Cemiyeti'yle birlikte çalışmıştır.], Vasiliy Stepanoviç Zavoiko [Navarin Savaşı'na da katılan Zavoiko, Türk-Mısır deniz filosunun üstleri ile Osmanlı'nın Ege ve Akdeniz'deki kıyı şeritlerinin haritaları hakkında çalışmıştır.], Platon Yuryeviç Lisyanskiy [1870-1872'de Odessa, İstanbul ve Türk İmparatorluğu'nun diğer limanlarında [Mısır] Rus denizcilik ve ticaret toplumunun işleri için Coğrafya Cemiyeti'nin de faaliyetlerini kapsayacak şekilde bir görev üstlenmiştir.], Egor Petroviç Kovalevski [1847'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın davetiyle Mısır ve kuzey Afrika'da altın/ değerli madenler aramış, Nil deltası, Süveyş Kanalı, Habeşistan bölgelerini araştırmıştı. Mısır-Habeşistan merkezli mal (tahıl-pamuk) ve köle ticaretini Rus menfaatleri doğrultusunda incelemişti. G. P. Gelmersen (Jeolojik haritacı, Maden Mühendisleri Birliği Başkanı), A. Ya. Kupfer (Minarolog), Rusya'nın Kahire Konsolosu A. M. Fok, İstanbul Konsolosu V. P. Titov ile H. D. Fren'den yapacağı araştırmalar, çizim ve hazırlayacağı haritalar için ayrıntılı talimatlar almıştı. Daha sonraları bu seyahate dair B. A. Valskaya "E. P. Kovalevski'nin Mısır, doğu Sudan ve batı Etiyopya'ya yolculuğu

¹⁸⁰⁰ Mihail Pavloviç Vronçenko, *Espagne, Algérie et Tunisie, 1880, «Obozreniye Maloy Azii v nneşnem yeyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.[ihailom] V. [ronçenko]»*- Sankt-Peterburg: Tipografiya K. Krayya, 1839-1840, s. 1-9.

¹⁸⁰¹ Pyotr Aleksandroviç Çihaçev, *Asie Mineure: Description physique, statistique et archéologique de cette contrée*, 8 vol. 1852-1868,

hakkında yeni materyaller” diye bir inceleme yayımlamıştır.],¹⁸⁰² Julius Andreyeviç von Gagemeister [Trans-Kafkasya ve İran konusunda bilgi toplamış ve yayınlar yapmıştır.] Jerome İvanoviç Stebnitskiy [Kafkasya, İran, Türkiye ve Trans-Hazar bölgesine yaptığı geziler neticesinde yine kapsamlı topografik haritalar hazırlamıştır.], A. V. Grigor’yev [Orta ve doğu Asyanın tarihsel, coğrafi, arkeolojik, dilsel ve etnografik açıdan incelenmesi için çalışmalar yürütmüştür.] Orta Doğu ve civarı hakkındaki coğrafya çalışmalarına katılmıştır. Cemiyetin 1850’de Tiflis’te kurulan Kafkas Departmanı ile 1897’de açılan Taşkent Şubesi özellikle Orta Doğu coğrafyası konusunda birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Tiflis ve Kazan şehirlerinde İslam Dünyası ve Müslümanların coğrafyasına yönelik kongreler yapılmıştır. 1865’ten beri yayımlanan *İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva* dergisinde doğu ülkelerinin coğrafyalarına dair birçok makale neşredilmiştir.¹⁸⁰³ Şarkiyatçı Barthold, Rusların XIX. yüzyılda Orta Doğu bölgesine yaptığı bu tarz coğrafyacılık/ haritacılık yönü olan seferleri içinde A. N. Mouravyov’un 1840’taki Tahran, İsfahan ve Hemedan gezisini, Tçirikov’un 1849-1852 Türkiye-İran sınırı gezisini, N. V. Hanıkov’un İran’ın kuzey batısı ve Azerbaycan gezisini, M. L. Tomara’nın 1893-94 İran gezisini, Kaptan Tumanskiy’nin 1894’teki Hazar Denizi ve Hürmüz Boğazı’na yolculuğunu, Zarudniy’in 1898-1901’deki doğu İran gezisini, Kaptan Vrontçenko’nun 1830’lardaki Anadolu kıyıları boyunca yaptığı yolculuğu, A. N. Mouravyov ve Norov’un 1835’teki Filistin seyahatlerini, Basiliy’nin 1842’deki Suriye-Filistin yolculuğunu, Norov’un 1834-35’teki Mısır ve Nübye gezisini saymaktadır.¹⁸⁰⁴ Moskova Üniversitesi’ndeki ilk coğrafya bölümünü 1884’te D. N. Anuçin kurmuştur.¹⁸⁰⁵

XIX. yüzyılda Orta Doğu coğrafyasını kontrol eden iki temel aktör olan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid ile İran Şahı Nâsirüddin Şah Kaçar’da İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti’nin birer fahri üyesiydiler.¹⁸⁰⁶ Cemiyetin arşiv ve kütüphane kayıtları incelediğinde “doğu” (Osmanlı ve İran Coğrafyası) konusunda 1800-1899 arasında 8193 tane değişik türde materyalin (kitap, makale, yazı, rapor, mektup vs.) oluşturulduğu görülmüştür. Bu yekünün 93 Harbi’nden (1877-1878) sonra normal on yıllık periyodundaki artışın tam 3 katına çıktığı tespit edilmiştir. 1877’den 1899’a kadar geçen

¹⁸⁰² B. A. Valskaya, *Noviye Materialı o Puteşestvii Ye. P. Kovalevskogo. v Yegipet, Vostoçnyı Sudan i Zapadnuyu Efiopiyu*, (Moskva, 1959), s. 8.

¹⁸⁰³ S. V. Kalesnik, *Geografiçeskoye Obşçestvo za 125 Let*, (Leningrad: Nauka, 1970), s. 14-52.

¹⁸⁰⁴ Barthold (2000), *age.*, s. 440-447.

¹⁸⁰⁵ Dmitriy Nikolayeviç Anuçin, *Geografiçeskiye Raboti*, (Moskva: Gos. İzd-vo Geogr. Lit-rı, 1954), s. 19.

¹⁸⁰⁶ Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, (2013), “O Nas”, <https://www.rgo.ru/ru/obshchestvo> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 27 Mayıs 2022].

22 yılda 5009 tane farklı materyal üretilmiştir. [Başlangıçtan 80 yıllık dönemde ise sadece 3184 adet] Rusya ve Osmanlı arasındaki savaş ve rekabet kızıştıkça Rusya'nın bölgeyle ilgili coğrafi/ topografik ve stratejik bilgi ihtiyacı da artmıştır. Bu bilgi ihtiyacını karşılamak için topluluğa sadece coğrafya uzmanları değil Rus oryantalistler de (Akademik, Askeri ve Misyoner) katkı sağlamıştır.¹⁸⁰⁷ XIX. yüzyıl sömürgeci güçleri arasında yer alan Ruslar, *Hasta Adam* diye nitelendirdikleri Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye edip, Akdeniz'e inebilecekleri yegâne deniz yolu olan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ele geçirip zengin orta doğu kaynakları ve uzak Asya'ya geçiş güzergâhı olan Mısır ile Süveyş Kanalı üzerinde söz sahibi olmak istemekteydiler. Ayrıcı dini sebeplerden dolayı Kudüs ve Filistin Bölgesini son derece hassas bir şekilde önemsemişlerdi. Bu politikalarını uygulayabilmeleri için sahanın ve kartografyanın çok iyi bilinmesi gerekmektedir.¹⁸⁰⁸ Rusya ve İngiltere'nin arasında olan "Büyük Oyun"da Ruslar Türkistan ile uzak Asya'daki [Hindistan, Çin, vs.] İngiliz ve Fransız ikmalini/ ticaretini Akdeniz Havzası'nda söz sahibi olduklarında tehlikeye uğratacaklarını çok iyi bilmekteydiler.¹⁸⁰⁹

3.1.6. Orta Doğu'ya Dair Rus Antropoloji Geleneği

Günümüz ve geçmişte yaşamış insanların kökenini, davranışlarını, biyolojisini, kültürlerini, toplumlarını ve dillerini inceleyen bir bilim olan *Antropoloji*; kuruluş olarak sömürgecilik faaliyetlerinde batı insanının üstünlüğünü merkeze alan bir düşünce çerçevesinde ["Bilimsel Irkçılık"] gelişmiştir denilebilir.¹⁸¹⁰ Edward Said'in ifadesiyle, oryantalizm sömürgeciliğin nasıl bir keşif koluysa Antropoloji de batının evrimci tarih kurgusunda [Charles Darwin'in: *Türlerin Kökeni*] sömürgeciliği meşru gösteren bir anlayışın tecellisiydi.¹⁸¹¹ Kurumsal olarak Antropoloji; Avrupalıların kolonizasyon çağında, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bu konuda bilimsel toplulukların oluşturulmasıyla ortaya çıkmıştır. 1855'te Paris'teki Musée d'Histoire Naturelle'de ilk antropoloji bölümü açılmıştır. Fransa'daki ilk Antropoloji Derneği, 1859'da *Paul Broca* tarafından önceden var olan Etnoloji Derneği temelinde oluşturulmuştur. Aynı tür toplumlar diğer ülkelerde de ortaya çıkmıştır: 1863'te Büyük Britanya'da (1871'de daha

¹⁸⁰⁷ Russkogo Geografičeskogo Obščestva, (2013), "Ves Arxiv Elektronnix Resurcov", <https://elib.rgo.ru> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 27 Mayıs 2022].

¹⁸⁰⁸ İşte bu yüzden Doğu Akdeniz geçmişte olduğu gibi bugün de hala aynı önemini korumaktadır.

¹⁸⁰⁹ Hüseyin Şeyhanlıoğlu, "18. yüzyıldan günümüze kadar Afganistan'ın jeostratejik önemi", *Avrasya Etüdleri* 34/(2), (2008), s. 22-43.

¹⁸¹⁰ Paul A. Erickson ve Liam Donat Murphy, *A History of Anthropological Theory*, (Toronto: University of Toronto Press, 2008), s. 152.

¹⁸¹¹ Edward Said, *Oryantalizm- Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, çev. Nezh Uzel, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1982), s. 9.

önceden var olan Etnoloji Derneği ile Kraliyet Antropoloji Enstitüsü birleştirilmiştir.) ve aynı yıl Rusya’da (*Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Sevenleri Derneği*), 1869’da Almanya’da (Antropoloji, Etnoloji ve Tarih Öncesi Derneği), 1868’de ise İtalya Floransa’da (Antropoloji ve Etnoloji Derneği) açılmıştır.¹⁸¹² Bu dernekler yaptıkları çalışmalarda çoğu zaman Doğu insanını (Orta doğu vs.); ilkel, barbar, yerli, zenci, vahşi, dinsiz, az gelişmiş, kadın düşmanı vb. ötekileştirici ifadelerle tanımlamışlardır. Antropoloji her ne kadar geç bir dönemde gelişen bir bilim olsa da Antik Yunan ve İslam’ın bilim-medeniyetçe parlak olduğu dönemlerde bu minvalde bazı ender çalışmalar yapılmıştı. Müslüman Âlim *Ebu Reyhan el-Birûnî*’nin *Kitâb ’üt-Tahkîk Mâ li’l-Hind*’i ilk antropolojik sayılabilecek eserlerden biriydi.¹⁸¹³

Modern antropolojinin kurucusu Paul Broca, Evrim Teorisi’ni şiar edinmiş ve *Paris Antropoloji Enstitüsü*’nde insan kafatasları ile kemiklerini incelemek için çok zaman harcamış bu çalışmalardan elde edilen ölçümleri ve sonuçları, ırk gruplarını üstünlük sırasına göre sıralamak için ana kriter olarak kullanmaya başlamıştır. Bu anlamda Broca, bir kısım bilim tarihçisine “bilimsel ırkçılık” olarak adlandırılan fiziksel antropolojinin de öncüsüydü. Birçok yeni ölçüm aleti (kraniyometre) ve sayısal indeks geliştirerek antropometri bilimini de ilerletmiştir.¹⁸¹⁴ Broca’nın çoğu “yüksek” ve “düşük” ırklar arasındaki morfolojik ve zihinsel farklılıkları açıklamaya adanmış “Antropoloji” [Öğrencisi Paul Topinard derlemiştir.] adlı klasik monografisi Fransızca’da yayımlanmasından hemen birkaç yıl sonra St. Petersburg Üniversitesi’nin Nobel ödüllü fizyologlarından olan İlya İlyiç Meçnikov tarafından Rusça’ya tercüme edilerek 1879’da basılmıştır.¹⁸¹⁵ Bu derleme ile artık Avrupa’da yerleşik olan Antropolojik araştırma yöntemleri (Ölçmeye-tasnife dayalı ırkların/ milliyetlerin dış ve iç özelliklerine göre uygulanan) Rus Antropolojisi’ne de geçmiştir. Kültürel gelişimin evrim teorisini ortaya atanlardan Britanyalı Antropolog Edward Burnett Tylor’ın 1881’deki *Antropoloji: İnsan ve Medeniyet Çalışmalarına Giriş* isimli eseri yayımlandıktan bir yıl sonra Rusça’ya *Antropologiya: Vvedeniye k İzuçeniyu Çeloveka i*

¹⁸¹² I. Ye. Andreyevskogo, “Antropologia”, *Entsiklopedičeskiy Slovar’ Brokgauza i Yefrona*, Tom: Ia, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, 1890, s. 867-871.

¹⁸¹³ Günay Tümer, “Beyrunî’nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları”, *Beyrunî’ye Armağan*, (Ankara 1974), s. 210.

¹⁸¹⁴ Paul Broca, “Mémorial of Paul Broca”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 10, (1881), s. 242-245.

¹⁸¹⁵ Paul Broca ve Paul Topinard, *Antropologia*, ter. İlya İlyiç Meçnikov, (St. Petersburg: İzdanie L. F. Pantel’yeva, 1879), s. 5.

Tsivilizatsii diye tercüme edilerek basılmıştır.¹⁸¹⁶ İnsan türleri, kültürleri ve dinleriyle ilgili bu kitap Rusçadaki tarihsel antropolojiye yönelik ilk eserlerden birisidir. Tylor, *Primitive Culture* (1871) isimli eserinde Avrupalı tarz bir gelişimi bulunmayan birçok topluluğu ilkel ve vahşi olarak yaftalamıştır.¹⁸¹⁷ Bu algılayış şekli de Tylor'un *İlkel Kültür* [Pervobitnaya Kul'tura (Monografiya)] eserinin Rusça ilk baskısının 1872'de yayımlanmasıyla Rus Antropoloji yazınına geçmiştir. Yalnız Çarlık sansürü Rus Ortodoks dini öğretilerine aykırı bulunan her cümleyi itinayla kitaptan çıkartmıştır.¹⁸¹⁸ Broca ve Tylor'un eserlerinin neredeyse yayımlanır yayımlanmaz Rusça'ya tercüme edilmesi; bu tarz bir yaklaşımın/ metodolojinin [Antropolojik bilginin oluşturulması ve geliştirilmesinde] Rusya'da benimsenme aşamasında batı Avrupa'nın gerisinde kalmadığını göstermektedir.¹⁸¹⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Rusya'daki Antropoloji literatürü, Avrupa'daki bilimsel Antropoloji dergilerindeki birçok makalenin Rusça'ya tercüme edilerek Bilimler Akademisi ve üniversite dergilerinde yayımlanmasıyla giderek zenginleşmiştir. Böylece Rus oryantalizmi kendi doğu üzerindeki sömürge faaliyetlerinde bu bilimin sağladığı bilgi olanaklarından da yararlanmaya başlamıştır. Bilimler Akademisi'nin seçkin üyelerinden biri olan Alman asıllı *Karl Maksimoviç Baer*, 1851'de Volga ve Hazar Denizi kıyılarına bilimsel seferler düzenlemiş, elde ettiği antropolojik araştırma sonuçlarını ise *Naturalist Dergisi*'nde 1863'te yayımlanmıştır. K. M. Baer, Akademi'nin anatomi müzesindeki insan kafatasları koleksiyonunu düzene sokup zenginleştirmiştir. Bu koleksiyon İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen yeni materyaller ile yavaş yavaş antropolojik bir müzeye dönüşmüştür. Baer ayrıca antropolojik araştırmaları ve seyahatleri akademik takvime ekleyerek bu tip çalışmaların Rusya'daki en büyük şarkiyat kurumlarında bir rutin haline gelmesini sağlayan geleneği de başlatmıştır.¹⁸²⁰ Rus antropolojisinin kurucularından olup bu disiplinin Rusya'da kurumsallaşmasını sağlayanlardan biri de Anatoliy Petroviç Bogdanov'dur. A. P. Bogdanov, G. E. Şçurovskiy ve A. Yu. Davidov ile birlikte Rus İmparatorluk *Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografiya Sevenleri Derneği*'ni kuranlar arasındadır. Bu bilim adamı özellikle

¹⁸¹⁶ Edward Burnett Tylor, *Antropologiya: Vvedeniye k İzuçeniyu Çeloveka i Tsivilizatsii*, St. Petersburg: İzdatniye İ. İ. Bilibina i Ko.78, 1882, s. 7.

¹⁸¹⁷ Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture*, (Cambridge University Press, 2012), s. 7.

¹⁸¹⁸ Edward Burnett Tylor, *Pervobitnaya Kul'tura (Monografiya)*, ter. Dmitriy Koropçevski, (Moskva: İzdatel'stvo Politicheskoy Literaturi, 1989), s. 6.

¹⁸¹⁹ Tylor (1989), *age.*, s. 7.

¹⁸²⁰ İ. V. Hartanoviç ve M. V. Hartanoviç, "Karl Ernst fon Ber; Arhitektor kraniologicheskogo sobraniya Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (K istorii formirovaniya Rossiyskikh antropologicheskikh kolleksiy)", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Seriya: XXIII, Antropologiya No: 1/2016, s. 116-122.

Rusya'nın eski halklarının kranyolojisi ile ilgilenmiş, İskit-Sarmatya dönemi kurganların/höyüklerin kazı çalışmalarını yürütmüş, Meryanları antropolojik açıdan açıklamıştır.¹⁸²¹

Rusya'da oryantalist eğitiminin organizatörlerinden biri olarak tanınan Bilimler Akademisi üyesi Vsevolod Fedoroviç Miller, [Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'ne başkanlık ettiği dönemde "Doğu tarihi" dersleri de vermiştir.] 1897'den itibaren Moskova Arkeoloji Derneği'nin Doğu Komisyonu başkanıydı. V. F. Miller, Kafkasya'daki yerleşim birimlerinin ve kabilelerin tanımlanması için materyaller toplamıştır. Osetler, İranlılar, Kırımlılar, Kazanlılar, eski Orta Doğu halklarından olan İbraniler, Asurlular ve Babillilerin antropojileri, kültürleri, dinleri ve defin törenleri hakkında iki yüz civarında makale yazmıştır.¹⁸²² Moskova Üniversitesi'nde Antropoloji Kürsüsü'nün kurucusu olan Dmitriy Nikolayeviç Anuçin (1843-1923) ise "*Antroposfer*" terimini icat etmiş ve etnik antropoloji ile antropojenez üzerine eserler yazmıştır. Moskova Üniversitesi'ndeyken D. N. Anuçin, 10.000 ciltlik bir kütüphaneye sahip Rusya'daki antropoloji ve etnoloji üzerine en büyük müze olan *Antropoloji Müzesi*'ni kurmuştur. Bu müzede Arap, İran ve Türk gibi Orta Doğu halklarıyla ilgili antropolojik kaynaklar ve materyaller de mevcuttur. Anuçin'in *Son Araştırmalara Göre Mısır'ın Tarih Öncesi-Taş Devri Nüfusu*,¹⁸²³ *Doğuluların Arkeolojisine İlişkin Malzemeler*¹⁸²⁴ isimli çalışmalarında Orta Doğu antropolojisine dair bilgiler yer almaktadır. Anuçin, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya üzerine kapsamlı antropolojik incelemeler yapmış ve bunları yayınlamıştır. Yetiştirdiği öğrenciler Sovyet Antropoloji geleneğini kurmuşlardır.¹⁸²⁵ *Rus Antropoloji Dergisi*, 1900'den 1930'a kadar Rus İmparatorluğu ve SSCB'de yayımlanan süreli bir yayındır.¹⁸²⁶ Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Sevenleri Derneği'nin yayını olan bu dergide Kırım, Kafkasya, Türkistan, Sibirya antropolojisi dışında komşu ülkelerin (Osmanlı ve İran) bölgesinde yaşamış antik toplulukların antropolojisi hakkında da makaleler çıkmıştır. Örneğin, bu derginin üçüncü sayısında Irak'ın Ninova bölgesinde

¹⁸²¹ V. Kornievskiy, "Professor A. P. Bogdanov, Predsedatel' Moskovskogo Antropologičeskogo Obşçestva", *Vsemirnaya İllustratsiya Jurnal*, Tom: 22, No: 559, 1879, s. 238-239.

¹⁸²² V. A. Volkov, M. V. Kulikova ve V. S. Loginov, *Moskovskiye Professora XVIII naçala XX vekov Gumanitarniye i obşçestvenniye nauki*, Moskva: Yanus-K, Moskovskiye ucebniiki i kartolitografiya, 2006, s. 163-164.

¹⁸²³ Dmitriy Nikolayeviç Anuçin, *Kamenniy Vek i Doistoričeskoye Naseleniye Yegipta, po Noveyşim İssledovaniyam* / D. N. Anuçin. -Moskva: t-vo tip. A. İ. Mamontova, 1898, s. 43.

¹⁸²⁴ Dmitry Nikolayevich Anuçin, *K İstorii İskusstva i Verovaniy u Priural'skoy Çudi v Kn: «Materialı po Arheologii Vostoçnih Guberniy»*. - M., 1899, s. 2.

¹⁸²⁵ S. G. Efimova, "D. N. Anuçin: Sobiratel' Russkoy Nauki", *Antropologia*, Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriya: XXIII, No: 1, 2009, s. 5-16.

¹⁸²⁶ Haruzina Vera Nikolayevna, *Proşloye-Vospominaniya Detskih i Otroçeskih Let*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 1999, s. 524.

yaşayan ve Orta Doğulu bir halk olan “Yezidiler” A. A. İvanovskiy tarafından ele alınmıştır.¹⁸²⁷

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Sami kökenli Orta Doğu halklarını tanımlamak için Avrupalı bazı Antropologlar “doğu ırkı” [Alm. *Orientalische Rasse*/ İng. Oriental race ya da *Arabid race*] terimini önermişlerdir.¹⁸²⁸ Görünüşe göre, “oryantal ırk” terimi ilk kez Fransız bilim adamı Jean-Baptiste Bory de Saint-Vincent tarafından kullanılmıştır. Bory de Saint-Vincent, ırklarla ilgili yazdığı 1827 tarihli bir makalesinde insanları 15 farklı alt kategoriye ayırmıştır.¹⁸²⁹ O’nun sınıflandırmasına göre *Homo Arabicus*: Atlantikli yahut batılı ile doğulu yahut Ademik olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bory de Saint-Vincent, Kitâb-ı Mukaddes’te bahsi geçen *Aden Bahçesi*’nin [Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın yaşadığı yer.] Mezopotamya civarındaki Abyssinia (Habeşistan) olduğuna ve Arapların buradan ortaya çıktığına inanmaktaydı.¹⁸³⁰ Fransız oryantalist ve antropolog Joseph Deniker (1852-1918), “oryantal ırk” terimini orijinal anlamında kuzey Afrika ve orta doğu nüfusuna bir atıfta bulunmak için kullanmıştır. [C grubu (dalgalı, koyu siyah saç ve koyu renk gözler): Hint-Afgan, Arap veya Sami, Berberi, güney Avrupa, İber-Ada] Alman antropolog Eugen Fischer, Türkmenleri ve Azerileri de doğu ırkına dâhil etmiştir.¹⁸³¹ XIX. yüzyıldaki çoğu Avrupalı antropolojik tasnifte “Oryantal Irk”; büyük Kafkas ailesinin parçası olan bir alt ırk olarak nitelendirilmiştir. Doğu ırkıyla; Hazar Denizi ve Trans-Kafkasya’nın doğusu ile güneyinde yaşayan: nispeten koyu tenli, çoğunluk siyah saçlı ve kahverengi gözlü; [Araplar/ İranlılar/ Kürtler/ Hint-Afgan vb. halkların popülasyonları] insanlar kastedilmiştir.¹⁸³² Rus Antropoloji ekolünün ilk derleme eserlerinden biri olan Aleksey Leontieviç Lovetskiy, 1838 tarihli *Kratkoye Rukovodstvo k Poznaniyu Plemen Çeloveçeskogo Roda, s Prisovokupleniyem Glavnyh Priznakov, Otliçayuşçih Yego ot Drugih Jivotnyh* (İnsan Irkı Kabilelerini Diğer Hayvanlardan Ayırt Eden Temel Özelliklerin Ele Alındığı Kısa Bilgiler Rehberi)’de bütün bu tanımlamaları aynı şekilde Rusça’ya aktarmıştır. Kitapta; Hintliler ve Araplar, Kafkas kavimleri başlığının en

¹⁸²⁷ A. A. İvanovskiy, “Yezidi”, *Russkiy Antropologičeskiy Jurnal*, God: I, Kn. No: III, Mart 1900, s. 100.

¹⁸²⁸ Ignacio Arenillas ve Jose Antonio Arz, “Biological Anthropology”, *21st Century Anthropology: A Reference Handbook*, ed. Harry James Birx, Vol: I, (California: SAGE Publications, 2010), s. 14.

¹⁸²⁹ Aleksey Leontieviç Lovetskiy, “Kratkoye rukovodstvo k poznaniyu plemen çeloveçeskogo roda, Russkaya rasovaya teoriya do 1917 goda”, *Vipusk*, № 2, Moskva: FERI-V, 2004, s. 70-71.

¹⁸³⁰ W. H. Wayne, “Remarks on M. le Clonel Bory de St-Vincent’s proposed species of the Genus Homo”, *The Edinburgh journal of science*, Vol: V, Edinburg-London: Jhon Stark, 1826, s. 39.

¹⁸³¹ V. P. Alekseyev, *İzbrannoye v V Tom, Tom-V, Proishojdeniye Narodov Kavkaza*, Moskva: «Nauka», 2009, s. 158.

¹⁸³² V. P. Alekseyev, “Geografiya Çeloveçeskih Ras”, *İzbrannoye v V Tom, Tom-II., Antropogeografiya*, Moskva: «Nauka», 2007, s. 187-88.

altındaki iki grup olarak yer almıştır. Arap kavimleri için ayrı bir başlık açılarak; birinci grupta: Endülüs, Arabistan, Sina Yarımadası, Suriye Arapları; ikinci grupta Nil Deltası ve Mısır Arapları; üçüncü grupta: Filistin Arapları ve İbraniler dil, din, ırk, fiziksel özellikleri tarif edilip anlatılmıştır. Arapların fiziksel özellikleriyle ilgili bazı ölçüm bilgileri/ sayılar verilmiştir.¹⁸³³ Kitabın sonlarında yer alan “*Doğulu Irklar*” kısmında bu kavimlerden Arap, Türk, Farisi, Habeşistanlı, Mısırlı, İbrani, Rum, Berberi (Fas ve kuzey Afrikalı), İbrani halkların bazı kültürel ve sosyal hayatlarından bahsedilmiştir. Örneğin, Müslüman topluluklarda kızların 9-12 yaşlarında evlendirildikleri, erkeklerin ise çoğunlukla savaşçı bir tabiata sahip olduklarına değinilmiştir.¹⁸³⁴

Rusya’daki 1850’li yıllardan itibaren ortaya çıkan Antropolojik bilgi ve toplumları ırksal-kültürel-tarihsel tiplere göre tasnif eden, çoğunlukla bu ayırtırmayı Avrupai bir üstünlük algılayışına dönüştüren düşünce dönemin bazı eserlerine çok iyi yansımıştır. Panslavizm’in önde gelen tarihsel ideologlarından Nikolay Yakovleviç Danilevskiy (1822-85), 1869’da yayımladığı *Rossiya i Yevropa* (Rusya ve Avrupa) eserinde temel uygarlıkları; Mısır, Çin, Asur-Babil ve Fenike (Keldani ve Eski Samiler), Hind, İran, Yunan, Roma, Arap (Yeni Samiler), İbrani, Avrupa ve Romantik Alman diye on gruba ayırmıştır. Ruslar Avrupa’dan ayrı olması gereken yeni bir kültürel-tarihsel tip oluşturmuşlardır. Avrupa’nın çıkarları yerine kendi çıkarlarını düşünmelidirler. “İnsanlığın menfaati” dünyadaki bir insan için çoğu kez anlamsızken “Avrupa menfaati” bir Fransız, İngiliz ya da Alman için son derece anlamlı olup boş bir sözcük değildir. Aynı şekilde, bir Rus ve diğer tüm Slavlar için “Slavizm” [milliyetçilik] düşüncesi de bilim ile aydınlanmanın üzerinde en önemli değer olmalıdır. Danilevskiy’e göre, Ruslar yabancılara karşı tüm insani duygularından vazgeçerek başkenti İstanbul olan bir Slav federasyonunu (*Büyük Slav Birliği*) kurmalıdır.¹⁸³⁵ Osmanlı’yı bölmeyi ve burada yaşayan Müslüman şarklı halkları ortadan kaldırmayı öngören bu plan neredeyse hiç duraksamadan bir yüzyıl boyunca uygulamaya konulmuştur. Irkların bir merdivindeki basamaklar misali antropolojik sınıflandırılması dolaylı yoldan da olsa Rus

¹⁸³³ Aleksey Leontieviç Lovetskiy, *Kratkoye Rukovodstvo k Poznaniyu Plemen Çeloveçeskogo Roda, S Prisovokupleniyem Glavnih Priznakov, Otliçayuşçih Yego ot Drugih Jivotnih*, Moskva: V Universitetskoy Tip., 1838, s. 3-4.

¹⁸³⁴ Lovetskiy (1838), *age.*, s. 20-21.

¹⁸³⁵ Nikolay Yakovleviç Danilevskiy, *Rossiya i Yevropa*, (St. Petersburg: İzd. St. Petersburg Universiteta), s. 3-432.

İmparatorluğu'nun devlet aygıtının ve entelijansiyesinin Osmanlı politikasına sirayet etmiştir.¹⁸³⁶

3.1.7. Orta Doğu ve Rus Etnografyası

Etnografyanın ana konusu dünya halklarının maddi-manevi kültürlerinin ve tarihsel gelişimlerinin incelenmesidir. Antropoloji ile yakın ilişkili olan bu bilim; etnik/ budun/ kavim/ ulus/ kabile/ aşiret/ halk/ millet/ ırk/ cins vs. oluşumları ile toplulukların kökenlerini (etnogenezi) ortaya çıkarmak için kültürel fenomenleri sistematik olarak çalışır.¹⁸³⁷ Bu bilim dalının temelini oluşturan farklı-öteki toplumların incelenmesi olgusu aslında batı Avrupa merkezli seyahat yazınları ile kolonyalizm dönemi ve sonrası resmi anlatılarına [Notlar, raporlar, resim ve fotoğraflar, istatistik cetvelleri, monografiler, yıllıklar, bildiriler, sosyal-ticari ve askeri kayıtlar, harita ve atlaslar, sözlükler vb.] kadar uzanmaktadır. Sömürge tecrübesi arttıkça oluşan yazılı hafıza, batı toplumlarına belirli bir topluluğun karakterini değerlendirmek için yerleşik çerçeveler sağlamıştır.¹⁸³⁸ Etnografya bağımsız bilim olarak Alman aydınlanması neticesinde Alman şarkiyatçılığının bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Alman asıllı Rus tarihçi ve coğrafyacısı Gerhard Friedrich Müller, *Rus Bilimler Akademisi* adına katıldığı *İkinci Kamçatka Seferi*'nde [Büyük Kuzey Seferi (1733-43) diye de bilinir.] münferit bir disiplin olarak "Völker-Beschreibung" [Halk Açıklaması] kavramını ve metodolojisini geliştirdi. Bu kavrama daha sonraları Johann Friedrich Schöpperlin tarafından Yunanca bir karşılık olan "ethnographia" (1767) sözcüğü önerildi, Schlözer [Göttingen] yine Almanca olan "Völkerkunde"yi 1771'de bilimsel literatüre kazandırmıştır. 1781-83 arasında bu terimlere yakın bir sözcük olan "ethnologia"yı (*Etnoloji*) Viyanalı Adam Franz Kollár, kullanmıştır.¹⁸³⁹ Bu bilim dalı Çar I. Petro, Çariçeler Anna İvanovna ile Elizabeth Petrovna dönemi tasarlanan ve organize edilen Sibiry, kuzey kutbu, Alaska, Kamçatka, Kuril Adaları'nın sömürgeleştirilme çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Etnografya'nın babası olan Müller, yanına aldığı birçok şarkiyatçı bilim adamı ile birlikte insanları ve kültürleri incelemek, bölgesel haritaların oluşturulması için veri toplamak maksadıyla Sibiry'yı dolaşmıştı. Sibiry etnik gruplarının kıyafetlerini, dinlerini ve

¹⁸³⁶ Sergey Gennadievich Boçarov, "Balaklava: vvedeniye v istoričeskuyu topografiyu Osmanskogo goroda 1475-1774 godov na Krimskom poluostrove", *Stratum plus. Arheologiya i kul'turnaya antropologiya* 6 (2019), s. 321-328.

¹⁸³⁷ Julian M. Murchison, *Ethnography Essentials: Designing, Conducting, and Presenting Your Research*, (San Francisco: John Wiley & Sons, 2010), s. 4.

¹⁸³⁸ Guido van Meersbergen, *Ethnography and Encounter: The Dutch and English in Seventeenth-Century South Asia*, (Leiden: Brill, 2021), s. 93.

¹⁸³⁹ Han F. Vermeulen, *Early History of Ethnograph and Ethnolog in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710-1808*, (Leiden: Privately published, 2008), s. 199.

ritüellerini tanımlayıp kategorize eden Müller, başta Rus oryantalist literatürü olmak üzere Avrupa oryantalist yazınına da etnografyayı dâhil etmişti.¹⁸⁴⁰ Aslında batı yazınındaki etnografya geleneği tarihin babası olarak kabul edilen İyonyalı (Bodrum) Herodot'un *Helenler* dışındaki İskit, Pers, Mısır, Asur, Babil gibi orta doğu menşeli kavimleri anlatmasıyla başlamıştır.¹⁸⁴¹ Herodot'un tarihindeki Şarklılara ilişkin görüşleri aradan iki bin küsur yıl geçtikten sonra Aydınlanma Çağı'nda Müller gibi Alman-Rus tarihçilerin gayretleriyle "Etnografya" bilimine dönüşmüştür. Bir zamanlar doğudan yükselen ışık bu dönemde batıdan yükselmeye başlamıştır. Herodot doğululara dair oldukça tarafsızken, Aydınlanma düşünürleri batılıların üstünlüğü söylemini benimsemişlerdir. Göttingen Üniversitesi'nden August Ludwig von Schlözer ve Christoph Wilhelm Jacob Gatterer, dönemin güncel dünya tarihi anlayışını batı merkezli şekilde reforme etmek amacıyla "etnografya" terimini akademik söyleme sokmuşlardır.¹⁸⁴²

Rus etnografyası, tarihi süreç içerisinde bir dizi kurumsal yapı ile bazı gezginlerin ve akademisyenlerin gayretleriyle oluşmuştur. Etnograf Aleksandr Nikolayeviç Pîpin ile Sergey Aleksandroviç Tokarev, ikisi de aynı başlığı taşıyan *İstoriya Russkoy Etnografii* eserlerinde Rus etnografya tarihini en eski devrinden günümüze değin anlatmışlardır. A. N. Pîpin'in 1890-1892 tarihlerinde tamamladığı dört ciltlik eseri daha çok Rus halkına dair yapılan çalışmalara odaklanmış bir eserdir.¹⁸⁴³ S. A. Tokarev'in Sovyet döneminde nihayete erdirdiği ve 1966'da yayımladığı *Rus Etnografya Tarihçesi*¹⁸⁴⁴ ise daha derli toplu olup Rusların Orta Doğu halklarına dair yaptıkları bazı çalışmaları araştırma açısından müracaat edilecek bir diğer eser olmuştur. Tokarev, Rus etnografyasını kronolojik bir bağlamda açıklamıştır. Tokarev'in kitabında bu seyir 1917'ye kadar: Başlangıç devri [Vakanüvistler, Prens İgor Destanı, Kazan tarihi, Başrahip Daniel'in Yolculuğu (Kudüs, Celile, Ürdün, Efes ile Filistin'i gezmiştir.), Afanasy Nikitin ve *Üç Denizin Ötesine Yolculuk*]¹⁸⁴⁵ XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyıldaki etnografik materyaller [Sibirya'da Rus nüfuzu, Askeri etnografik raporlar, Resimler ve yasak kitaplar, Sibirya halkları hakkındaki bilgi birikimi-notları, mahkeme kayıtlarındaki

¹⁸⁴⁰ Aleksandr İgnat'yeviç Andreyev, "Trudi G. F. Millera o vtoroy Kamçatskoy ekspeditsii", *İzvestiya Vsesoyuznogo Geografičeskogo Obşçestvo*, Vol: 91, No: 1, (1959), s. 3-16.

¹⁸⁴¹ Herodotus, *Tarih*, trc. Müntekim Ökmen, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006), s. 7.

¹⁸⁴² Vermeulen (2008), *age.*, s. 200.

¹⁸⁴³ Aleksandr Nikolayeviç Pîpin, *İstoriya Russkoy Etnografii*, Ton I-IV, (St. Petersburg: Tip. M. M. Stasyuleviç, 1890), s. 10-12.

¹⁸⁴⁴ Sergey Aleksandroviç Tokarev, *İstoriya Russkoy Etnografii*, (M.: Nauka, 1966), s. 2-16.

¹⁸⁴⁵ Afanasy Nikitin, *Hojdeniye za Tri Morya Afanasiya Nikitina*, Otvettstvennyy redaktor V. P. Adrianova-Peretts. - Izd. 2-ye, dop. i pererab, (M.-L.: İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1958), s. 5-6.

etnografik bilgiler, kroniklerdeki etnografik hikâyeler, Semyon Ulyanoviç Remezov'un çalışmaları, Çin'e dair etnografik bilgiler, *Büyük Çizim Kitabı*'ndaki¹⁸⁴⁶ etnografya, Kozmografi ve yabancı memleketler hakkındaki bilgiler], XVIII. yüzyıl Rus etnografik materyalleri ve araştırmaları [Dönemin genel özellikleri, Grigoriy Novitskiy ve ilk etnografik monografi, Daniel Gottlieb Messerschmidt'in Sibirya seyahatleri, Tatişçev'in etnografyanın gelişimindeki rolü, Gmelin Müller'in 1733-1743 seferi, Yakova Lindenau'nun etnografik araştırmaları, Krasheninnikov ve Steller, P. Riçkov'un Orenburg seferi, Peter Pallas'ın 1768-1774 keşif gezileri, Zuev ve Lepehin, Amerika'ya yönelik deniz seferleri, Rus Devleti'nde yaşayan halkların açıklaması], 1770-1800 Etnografik bilginin gelişimi [Lomonosov'un Rus milleti ile ilgili çalışmalardaki rolü, Rus folkloru üzerine ilk yayınlar, Ukrayna'daki Rus halk müziği çalışmaları, Nikolay Yakovleviç Ozeretskovskiy'nin gezileri, Mihail İvanoviç Antonovskiy'nin Johann Georgi'den *Rus Devletinin Tüm Halklarının Tanımı, Yaşam Tarzları, Dinleri, Gelenekleri, Meskenleri, Kıyafetleri ve Diğer Farklılıkları* (II. Baskı)¹⁸⁴⁷ (Antonovskiy, Almanca'dan *Başrahip Binos'un İtalya Üzerinden Mısır'a, Lübnan Dağı'na, Vaat Edilmiş Topraklara ve Kudüs'e Yolculuğu*'nu da çevirmiştir.),¹⁸⁴⁸ Amerika'ya yönelik keşifler, komşu Asya ülkeleriyle tanışma (Osmanlı, Kafkasya ve İran'a yönelik askeri seferler için yapılan faaliyetler), etnografik bilginin popülerleştirilmesi (Aylık kitapçıklar, sözlükler, dergiler vb.), Doğu halklarıyla ilgili zengin etnografik materyaller bulunduran Kunstkamera bu dönemde kurulmuştur.], XIX. yüzyıl Rus etnografyası (1800-1917) [Yüzyılın başında dünya çapındaki geziler, Rus Amerikası'nı keşfetmek, Brezilya'ya Langsdorf seferi, İakinf Bichurin'in Çin ve Hindistan halklarını incelemesi, Avrupa seyahatleri buranın halklarıyla ilgili malumatlar, Yabancıların Slav incelemeleri, Sibirya'daki etnografik materyaller, Orta Asya (Türkistan) seyahatleri, Kafkas halkları hakkında bilgi, Rus ve Ukrayna halklarının incelenmesi, dergilerdeki etnografik malzemeler, Dekabristlerin etnografinin gelişimindeki rolü ve Puşkin (Bu Şair Türk, Arap ve Fars halklarının özelliklerini, edebiyatını, dilini ve İslam dinini tanıtan yazılar kaleme almıştır. *Erzurum Yolculuğu* meşhurdur.¹⁸⁴⁹), etnografyadaki muhafazakâr yön, İvan Mihayloviç Snegirev, İvan Petroviç Saharov (*Rus Halkının Yabancı Ülkelere*

¹⁸⁴⁶ Kniga Bol'somu çerteju / Pod red. K. N. Serbinoy, (M.: İzdatel'stvo AN SSSR, 1950), s. 18.

¹⁸⁴⁷ Mihail İvanoviç Antonovskiy & Johann Georgy, «Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten» («Opisaniye vseh narodov Rossiyskogo gosudarstva, ih bita, veroispovedaniya, obıçayev, jilişç, odejdi i ostal'nih otliçiy»), 1799, s. 1-2.

¹⁸⁴⁸ Mihail İvanoviç Antonovskiy, *Puteşestviye igumna Binosa, çerez İtaliyu vo Yegipet, na goru Livanskuyu, v obetovannuyu zemlyu i Iyerusalim* / Perevod s nemetskago [M. İ. Antonovskogo]. - Sankt-Peterburg: Tip. B. L. Geka, 1793.

¹⁸⁴⁹ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Puteşestviye v Arzrum*, St. Petersburg: «Sovremennika» za 1836, s. 1-18.

Seyahatleri çalışmasında Orta Doğu milletlerini de anlatmıştır.)¹⁸⁵⁰, Vadim Vasilyeviç Passek (Rusların çeşitli ülkeler ve insanlarıyla ilişkilerine dair denemeler yazmıştır.), Aleksandr Vlaseviç Tereşçenko (*Rusya'da Dış İşlerini Yöneten Devlet Adamlarının Yaşamını Gözden Geçirme Deneyimi*'nde¹⁸⁵¹ Osmanlı ve İran'da çalışmış diplomatlara değinmiştir. *Rus Halkının Hayatı*¹⁸⁵² kitabında ise Rusya Müslümanları hakkında etnografik bilgiler mevcuttur.), 1830'larda Malorossiya etnografyası (*Malorossiya* kelimesi Küçük Rusya anlamına gelmekte olup Ukrayna için aşağılayıcı bir tasvirdir. Rus etnografların bırakın Orta Doğu halklarını aynı soydan gelen ırkdaşları için bile böyle bir tanımlama yapmaları son derece düşündürücüdür.), Vissarion Grigoryeviç Belinskiy ve Aleksandr İvanoviç Herzen'in Avrupa yaşam tarzı ve Rus doğu kimliği üzerine görüşleri, 1845'te Rus Coğrafya Cemiyeti'nin kuruluşu ve yürüttüğü etnografya çalışmaları (Bu kurum Osmanlı ve İran'a dair haritalar yaptırmış, buralardaki yaşam hakkında raporlar hazırlatmış, keşif gezileri organize etmiştir. *Rus Coğrafya Cemiyeti*, etnografya bilgisini imparatorluğun sömürgeleştirme faaliyetlerinde kullanılmak üzere üreten ilk kurumlardan biridir.), kuzey Sibiry seferleri, Bilimler Akademisi'nin keşif gezileri (Kurumun çıkarmış olduğu akademik dergilerde Orta Doğu coğrafyasında yaşayan halklara dair etnografik makaleler de yayımlanmıştır.), Vladimir İvanoviç Dal (Rus halkının etnografisini incelemiş, güncel büyük bir Rusça sözlük hazırlamıştır.), Aleksandr Nikolayeviç Afanasyev (İlk Rus oryantalist Dimitriy Kantemir hakkında bazı yazıları vardır.), Pyotr Vasilyeviç Kireyevskiy ve Pavel İvanoviç Yakuşkin (Rus folklorunu ve halk şarkılarını araştırmışlardır.), Pavel Nikolayeviç Rıbnikov (Milli destanları araştırmıştır.), Aleksandr Fedoroviç Gilferding (*Bosna-Hersek ve Eski Sırbistan'a Bir Gezi*'de¹⁸⁵³ Osmanlı Balkanları'nın etnografisine dair bilgiler vardır.), Pyotr Savviç Efimenko (Rusya'daki gelenek ve inançları çalışmıştır.), İvan Gavriloviç Pryzhov, İvan Aleksandroviç Hudyakov, Pavel İvanoviç Melnikov- Peçerskiy, Belarus etnografyası, 1860'lardaki yabancı ülkelere yapılan seyahatler, Karl Maksimoviç Baer (Doğa-insan ilişkilerini Darwin'den önce embriyolojik düzeyden başlayarak ele almış, medeniyetlerin değişimini incelemiştir. Rusya'nın ilkel antik eserleri; kafatası, iskelet, tarih öncesi aletler, kurgan vs. koleksiyonları üzerine araştırmaların başlatıcısı olan Baer, antropoloji

¹⁸⁵⁰ İvan Petroviç Saharov, *Puteşestviya Russkih Lyudey v Çujiye Zemli* / [publ. i predisl. İ. P. Saharova]. - Sanktpeterburg: izdaniye Nikolaya Vlasova: v Guttenbergovoy tipografii, 1837, s.3-4.

¹⁸⁵¹ Aleksander Vlaseviç Tereşçenko, *Opit Obozreniya Jizni Sanovnikov, Upravlyavşih İnostrannimi Delami v Rossii* (SPb., 1837), *Bit Russkogo Naroda* (1848), *Oçerki Novorossiyskogo Kraya* (SPb., 1854), s. 2-8.

¹⁸⁵² Tereşçenko (1848), *age.*, s. 10.

¹⁸⁵³ Alexander Fedorovich Gilferding, «Poyezdka po Gertsogovine, Bosnii i Staroy Serbii» (SPb., 1859), s. 74.

ve etnografya'nın biyoloji temelli ilk teorisyenlerinden birisidir. Geçmişte yaşamış kavimleri ilkel diye tanımlaması *Türlerin Kökeni*¹⁸⁵⁴ daha yayımlanmadan evrimci bir bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir.), Nikolai İvanoviç Nadejdin (1848'de Rus Coğrafya Cemiyeti'nin etnografya bölüm başkanı olmuştur. Editörlüğünü üstlendiği *Geografiçeskih İzvestiy* ve *Etnografiçeskogo Sbornika* dergilerinde Orta Doğu milletleri de dâhil birçok halkla ilgili bilimsel makaleler çıkmıştır.), Konstantin Dmitrieviç Kavelin [Kavelin'in özellikle etnografya ve Rus hukuku kapsamında oldukça ilginç düşünceleri vardır. Sömürgeleştirilen halklara ve Ruslara nasıl bir hukuk uygulanması gerektiği konusu yeni bir mevzuatı doğurmuştur. *Naşi İnorodtsı i İnovertsı*,¹⁸⁵⁵ Yabancılarımız ve Kâfirlerimiz diye Türkçe'ye çevirebileceğiniz bir makalesinde Yahudilere, ortodoksluk dışındaki Hristiyan mezheplerine, diğer dinlere; İslamiyet, Budizm, Şamanizm bağlamında değinmiştir. Metinde "İslamiyet" ifadesi yoktur yalnız *İnov'rtsı*'dan kasdedilen Rus Hristiyanlığı dışındaki dinlerdir. Ayrıca Rusların kendi içlerindeki tüm olası doğu, batı, kuzey ve güney halklarını anlamaya çabalamaları gerektiğini söylemiştir.), Mitolojik okul, Nikolay Gavriloviç Çernişevskiy ve *Sovremennik*'teki etnografya yazıları, Nikolay Aleksandroviç Dobrolyubov, Bilimsel toplulukların 1867'deki etnografya sergisi, Halk şiirleri-inançları ve sanatları incelemeleri, yerel ve sözlü tarih derlemeleri, etnograf siyasi sürgünler, 1870-90 Hindistan, Afrika ve Amerika'ya yönelik keşifler, Nikolay Nikolayeviç Mikluho-Maclay (1869) Kızıldeniz seferinde Arapları incelemiştir. Müslümanların kutsal şehri Mekke'ye giderken başını traş edip sarık takmış yerel Arap kıyafetleri giymiş ve Hacca katılmıştır. Tumarkin'e göre, Hacdaki Müslüman vecibeleri ve ibadetlerini makul düzeyde taklit edemediği için buradakileri pek kandıramamıştır. Maclay, 1882'de de bu tür faaliyetler için Mısır'ın liman kenti İskenderiye'de bulunmuştur. Osmanlı-İngiltere arasında cereyan eden olaylar ve Şehrin karışmasıyla birlikte bir Rus Savaş gemisine binip kaçmıştır.), Aleksandr Vasilyeviç Elisyev (1881-1882) de Anadolu, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Sahra, Filistin ve Suriye'yi ziyaret etmiş Filistin Rus Ortodoks Cemiyeti adına buralarda keşifler yapmıştır. 1894'de Habeşistan'ı dolaşmış ve incelemelerde bulunmuştur. 1901-4'te yayımlanan kitabına koyduğu başlık; *Beyaz Dünya Adına Eski Dünya'nın Üç Bölgesindeki Seyahatlerden Yazılar ve Resimler* oldukça ironiktir.¹⁸⁵⁶ Elisyev gibi Rus

¹⁸⁵⁴ Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017), s. 8-14.

¹⁸⁵⁵ Konstantin Dmitrieviç Kavelin, *Naşi İnorodtsı i İnovertsı* / Prof. K. D. Kavelin. - [Sankt-Peterburg]: Pravda, 1907, s. 1-14.

¹⁸⁵⁶ Aleksandr Vasilyeviç Elisyev, *Po Belu Svetu. Oçerki i Kartini iz Puteşestviy po Trom Častyam Starogo Sveta*. - 2-ye izd. - T. 1-4. SPb., 1901-1904, s. 3.

gezinlerin XIX. yüzyılda Orta Doğu'ya bakışlarının Edward Said'in çokça eleştirmiş olduğu şarkiyatçı ve ötekileştirici anlayışın güzel bir örneğidir.), Mihail İvanoviç Venyukov (1874'de Osmanlı'ya gelmiş ve burada Rus Genelkurmayı adına bazı çalışmalar yapan bir etnografıdır.), Aleksandr İvanoviç Voeikov (İklimin halkların ve nüfus dağılımının üzerindeki etkileri hakkında çalışmaları vardır.), XIX. yüzyılın sonundaki Marksist ve evrimci yönelimler, Dmitriy Nikolayeviç Anuçin, 1890-1917 arasında Rus devleti içindeki halklara ve komşu ülkelere yönelik etnografik araştırmalar daha da çeşitlenip artmıştır,] şeklinde açıklanmıştır.¹⁸⁵⁷

Önde gelen Rus etnograflarından Nikolay Nikolayeviç Haruzin, 1901'de etnografyayı: “insanlığın gelişiminin daha *düşük* kültür seviyelerindeki kavimleri ve halkları inceleyen” bu disiplini onların nasıl ilerlediklerine dair yasaları bulmaya çalışan bir bilim olarak tanımlamaktadır.¹⁸⁵⁸ Etnografya'nın doğası gereği; evrimci, tahayyülcü, tasarımcı-tasvir edici, sınırlayıcı ve yeniden tanımlayıcı bir yönü vardır. Bunu yapabilmek ise kendine has bir uzmanlık gerektirmektedir. Ayrıca batı etnografik yazını kendinden aşağı gördüğü tüm toplulukları araştırırken bir üstünlük söylemini benimsemiştir. Bu söylemi; fiziki, biyolojik, sosyal, iktisadi, dini, kültürel, filolojik, arkeolojik, folklorik vb. verilerle [Nitel ve nicel araştırmalarla] kanıtlamaya yönelik bir çabaya girişmişlerdir. Bakış açısı yönünden insan topluluklarının çalışılmasıyla böcek popülasyonlarının araştırılması arasında metodolojik açıdan pek bir fark yoktur. Kendisinden farklı insanlara dair bu söylemin benimsenmesinin sömürgeleştirme faaliyetlerinde psikolojik bir meşrulaştırıcı fonksiyonu da vardır. Bu mantıkta düşük seviyedeki kültürlerin yerli halklarını daha iyi bildiği iddiasında olan İngiliz, Fransız ya da Ruslarca hegemonik şekilde sömürülerek yönetilmesinde hiçbir sakınca bulunmamaktadır. Francine Hirsch'in tesbitince XIX. yüzyıl Rus etnografya bilimi/ birikimi ülkenin dünyanın en büyük topraklarına sahip olan devasa “uluslar imparatorluğu”na dönüşme sürecini hızlandırmıştır. “Kafkasya petroleri” ve “Türkistan pamuğu”na duyulan ihtiyaç Sovyetler döneminde de devam etmiştir. Çarlık döneminde “kolonici-iktisadi ve etnografik tanımlamalar üzerinden şekillenen” bu yapı bir miras olarak kızıl oryantalistlere ve bürokratlara da geçmiştir.¹⁸⁵⁹

¹⁸⁵⁷ Sergey Aleksandroviç Tokarev, *İstoriya Russkoy Etnografii*, red. O. A. Platonov, (Moskva: Institut Russkoy Tsivilizatsii, 2015), s. 642-647.

¹⁸⁵⁸ Mihail Vasil'yeviç Kriukov, *Etnografiya i Smejnyye Distsiplini, Etnografiçeskiye Subdistsiplini, Şkolı i Napravleniya Metodi*, (Moskva: Nauka, 1988), s. 69.

¹⁸⁵⁹ Francine Hirsch, *Ulusların İmparatorluğu, Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, çev. Aybars Arda Kılıçer, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2022), s. 4-6.

Rus etnografya müzelerinin Orta Doğu halklarına ilişkin koleksiyonları ve çalışmaları da oldukça zengindir. XIX. yüzyılın 30'larında *Kunstkamera* [İlk Rus müzesidir.] koleksiyonlarına dayanarak yedi bağımsız akademik müze oluşturuldu: Etnografya, Asya, Mısır, Anatomik, Zoolojik, Botanik, Mineraloji ve I. Petro Kabinesi. Etnografya ve Anatomik Müzeler *Kunstkamera* binasında yer almaya devam etti. 5 Aralık 1878'de Etnografya Müzesi müdürünün önerisi üzerine Akademisyen A. A. Şifner ve Anatomik Müze Müdürü Akademisyen K. M. Baer, Bilimler Akademisi Fizik ve Matematik Bölümü'nün talebiyle 10 Kasım 1879'da Danıştay kararıyla onaylanarak Antropoloji ve Etnografya Müzesi'nin kurulmasına karar verildi. Böylece, St. Petersburg'daki *Antropoloji ve Etnografya Müzesi* (MAE), çoğu 1870-1910'da oluşturulan koleksiyonlarıyla dünyanın en eski etnografya müzelerinden biri haline geldi. Aynı zamanda 1903'te St. Petersburg'un 200. yıldönümü kutlamaları sırasında Müze, *Kunstkamera*'nın kurucusu- Büyük Petro'nun adını aldı. Müze'nin yedi alt biriminde ve özellikle Asya Müzesi kısmında Türk, Arap ve Fars halklarına ait sayısı yüzbinleri bulan materyaller mevcuttu. Müze'de Orta Doğu halkları konusunda Barthold, Fren, Dorn, Radlov, Struve, Şifner, Rozen, Zaleman, Oldenburg gibi kaliteli oryantalistler çalışmıştı. Asya Müzesi, sonraki yıllarda Doğu El Yazmaları Enstitüsü RAS'a (IVR RAS) dönüşmüş ve bünyesinde yakın ve orta doğu bölümü de açılmıştır.¹⁸⁶⁰ Müslüman halkların etnografyası konusunda Ermitaj Müzesi, Coğrafya Kurumu Etnografya Müzesi, Moskova Arkeoloji Derneği Müzesi, Tiflis'teki Kafkas Askeri Tarih Müzesi, Rus Etnografya Müzesi, Antropoloji Müzesi, A. S. Puşkin Güzel Sanatlar Müzesi, Kazan Müzesi, Göçebe Kültürü Müzesi, Şark Müzesi vb. kurumlarda da eserler mevcuttur.¹⁸⁶¹

Rusya'da Orta Doğu ülkeleri tarihi ve etnografyasının araştırılması uzun bir geleneğe sahiptir. 1819'dan beri bu bölgenin ülkelerinin tarihi ve etnografyası St. Petersburg'ta; O. İ. Senkovski, P. S. Savel'yev, A. K. Tantawi, A. K. Kazem-Bek, M. D. Topçubaşov, V. V. Grigor'yev, N. İ. Veselovskiy, V. V. Barthold, B. A. Turayev [II. ciltlik *Eski Doğu Tarihi*'ni yazmıştır. V. S. Golenişçev ile birlikte Rusya'da Mısıroloji'yi kurmuştur.], N. D. Flittner [Mezopotamya sanatları uzmanı olup Mısır, Suriye, Hitit, Fırat ve Dicle arasındaki uygarlıkları çalışmıştır.], M. E. Mathieu [Eski Mısır insanlarını ve sanatını çalışmıştır.], Yu. Ya. Perepelkin [En önemli Mısırbilimcidir.], İ. S. Katsnelson,

¹⁸⁶⁰ Kunstkamera, (2021), "İstoriya Kunstkamery", https://www.kunstkamera.ru/exposition/kunst_hist adresinden erişildi, s. 2-3. [Erişim tarihi: 8 Haziran 2022].

¹⁸⁶¹ A. B. Bulgakov, "Ermitaj: Transformatsiya interesa k musul'manskoy kul'ture v period globalizatsii", *Raznoobrazie i identichnost': gumanistiçeskiye osnovaniya vseirnogo naslediya i mul'tikul'turnogo razvitiy*, (Moskva, 2010), s. 5.

İ. M. Dyakonov [Asurolog], N. A. Meşçerskiy [Doğu Hristiyanlığı], D. A. Oldergogge [Afrika uzmanıdır.], B. B. Piotrovskiy [Orta Doğu arkeolojisi ve Urarturaloji], P. K. Kokovtsov [Sami halkları ve dilleri], V. K. Şileiko [Sümer ve Hitit halkları], A. P. Riftin, V. V. Struve [Mısırbilimci ve Sümerolog] *Kazan*'da; H. D. Fren, İ. N. Berezin, F. İ. Erdman, A. K. Kazem-Bek, A. Mir-Mominov, İ. Jukov, M. G. Mahmudov, İ. İvanov, M. Navrotskiy, N. Sonin, İ. Holmogorov, P. Ya. Petrov, V. P. Vasilyev, N. İ. İlminsky, I. A. Baudouin de Courtenay, V. V. Radlov, M. P. Veske, N. F. Katanov; *Moskova*'da A. V. Boldirev, V. A. Gordlevskiy, A. E. Kırımskiy, L. E. Lazarev, V. F. Miller, N. N. Haruzin [Etnograf], İ. N. Holmogorov tarafından araştırılmış ve bu konuda yayınlar yapılmıştır.¹⁸⁶²

Rus ve Avrasya tarihi uzmanlarından Scott Bailey; *Orta Asya'nın Vahşi Ülkelerinde: İmparatorluk Rusyası'nda Etnografya, Bilim ve Sömürgecilik*¹⁸⁶³ çalışmasında özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a büyük araştırma seferleri gerçekleştiren *Rus Coğrafya Cemiyeti*'nin tarihini anlatmıştır. Bailey'e göre bu keşiflerin asıl amacı, bölgenin çoğunluğunu oluşturan Müslüman-Türk halkları hakkında etnografik, coğrafi ve doğal-bilimsel bilgiler toplamaktır. Seyahatlerin daha genel maksadı ise Rusya'nın Orta Avrasya'daki emperyal kontrolünü kurmak ve genişletmektir. Bu keşifler, Rus İmparatorluğu'nun sömürgeleştirme çabalarına fayda sağlamak için sosyal ve bilimsel bilgilerin edinilmesine hizmet etmiştir.¹⁸⁶⁴ Benzer içerikli seferler zamanla Kırım, Osmanlı, Kafkasya ve İran için de düzenlenmiştir. Bu seferlerin liderleri genellikle etnografya, coğrafya ve doğa bilimleri konularında eğitilmiş seçkinlerdi. Yüzyılın sonuna doğru araştırma misyonları daha açık bir şekilde "emperyal" hale geldi ve Rusya'nın orta Avrasya/ doğu üzerindeki hegemonyasının pekiştirilmesine hizmet etti. Rus periferisi edinilen bilgi arttıkça Türkistan steplerinden Osmanlı ve İran içlerine kadar yayılıp genişlemeye başladı. Nihayetinde Kafkasya ve Türkistan'da kazandıkları tecrübeyi Osmanlı ve İran üzerinde de uygulamaya girişen Ruslar karşılığında onlar kadar muktedir İngiliz ve Fransızların çıkmasıyla yavaşlayabilmişlerdi. Roland Cvetkovski ve Alexis Hofmeister; *Başkalarının İmparatorluğu*¹⁸⁶⁵ kitabında etnografların Rusya'nın kültürel çeşitliliğinin yanı sıra emperyalizmin algılanmasına, anlaşılmasına ve şekillendirilmesine

¹⁸⁶² St. Petersburgsky G. U. Vostochniy Fakul'tet, (2017), "İstoriya Drevnego Vostoka (Mesopotamiya i Vostochnoye Sredizemnomor'ye)", <https://orient.spbu.ru/> adresinden erişildi, s. 4-5. [Erişim tarihi: 9 Haziran 2022].

¹⁸⁶³ Scott Bailey, *In the 'wild Countries' of Central Asia: Ethnography, Science, and Empire in Imperial Russia*, (London: Academica Press, 2019), s. 280.

¹⁸⁶⁴ Bailey (2019), *age.*, s. 1-12.

¹⁸⁶⁵ Roland Cvetkovski ve Alexis Hofmeister, *An Empire of Others: Creating Ethnographic Knowledge in Imperial Russia and the USSR*, (New York: Central European University Press, 2014), s. 23.

yardımcı olduklarını söylemiştir. Rus etnografik bilgisinin yaratıldığı bağlama odaklandığımızda; genellikle etnografik bulguların yerini emperyal söylemin aldığını görmekteyiz. Rus etnograflar hem Orta Asya hem de Orta Doğu'daki bölgeleri tanımlamış, tanımlanan bölgeleri etnik kökenlerle ilişkilendirmiş, buradaki halklara ulusal kimlikler ve tarihler tasarlamış [Lazarev Enstitüsü'nün Kürtler, Rumlar, Farisiler yahut Ermenilerle ilgili çalışmalarını örnek gösterebiliriz.] zorunlu olarak da siyasi ve tarihsel hiyerarşilerin haritasını çıkarmışlardır.¹⁸⁶⁶ İngilizler ise belki orta doğu coğrafyasında Ruslardan kat be kat daha fazla benzer işi aynı mantıkla yapmışlardır. Rus ve İngiliz etnografyası Şarklı halklara dair önce bazı gerçeklerin iddiasında bulunmuş sonra bu iddiaları kanıtlamak maksadıyla sahaya inmiştir. Rus Etnografya Müzesi'ndeki düzenlemelere baktığımızda ulusları öğrendiklerini ve kendi tahayyüllerindeki temsillere dönüştürdüklerini çok rahat görmekteyiz. [Örneğin, İnguş yahut Çeçenler birçok farklı özellikleri bulunmasına rağmen savaşçı ve kan dökücü şekilde tasvir edilmiştir. Araplar ise Binbir gece masallarındaki gibidir.] Rus ve İngiliz etnografyası, Şarklı halkların resmini karmaşılaştırma ve bilgi üretiminin sömürgeci karakterini fazlasıyla yansıtmaktadır. Tarihsel tikelci yaklaşımın tersine Rus ve İngiliz antropolojisi ile etnografyasında genellemeci ve keyfi bir tutum söz konusudur. Yalnız burada Rus etnografların başka milletlere yaklaşımında “ötekileştirme” konusunda İngilizler kadar baskın bir tutum içerisinde bulunmadığı da belirtilmelidir. Tarih gibi etnografya da hayali ulusların oluşturulmasında sömürgeciliğe hizmet eden temel bir bilimdir. XIX. yüzyılın emperyal ortamında çeşitliliği arttırmaya ve düşman halklar yaratmaya yönelik gösterilen tutum dikkate şayandır. Böyle bir ortamda İngilizler ile Rusların orta doğu halklarını niçin bu kadar dikkatli ve özenli bir şekilde çalıştıkları daha anlamlı hale gelmektedir.¹⁸⁶⁷

3.1.8. Yerli Oryantalistler ve Ceditizm

Batı yazınındaki Oryantalizm girişimi, 1978'de Edward Said'in *Şarkiyatçılık*'nın yayımlanmasından bu yana büyük bir eleştirel ilgi gördü.¹⁸⁶⁸ Batılı akademisyenler, İslamiyet konusundaki çalışmalarına daha fazla nesnellik ve empati kurmayı öğrendikçe, giderek artan sayıda Müslüman akademisyen, romancı ve gazeteci; kendi ülkelerinde ve diasporalarında kendilerine batılı güçlerin çıkarlarına hizmet eden yeni oryantalist yapılar üzerinden bakmaya başladılar. Kendi halklarına ve kültürlerine oryantalist klişelerle

¹⁸⁶⁶ Cvetkovski and Hofmeister, (2014), s. 8-15.

¹⁸⁶⁷ Lora Gerd, “Russian Policy in the Orthodox East”, *Russian Policy in the Orthodox East*. De Gruyter Open Poland, 2015, s. 8.

¹⁸⁶⁸ Said (1978), *age.*, s.1-14.

bakmaya başlayan müstemlekelerdeki bağımsızlığını kaybetmiş yarı aydınlar *yerli oryantalizm* (Native Orientalism) diye tanımlayabileceğimiz bir çizgi oluşturmışlardı.¹⁸⁶⁹ Aslında bu olgu tanımlanmadan çok daha önceleri bile yeni bir şey değildi. İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'daki oryantalizm kurumları XVIII. ve XIX. yüzyılda sadece kendi başat ulusundan değil sömürülen yerli halklardan da talebeler alıp yabancılaşma sürecine tabi tutup [Bir nevi devşirme sistemidir.] İmparatorluğun çıkarlarına hizmet eden bazı ehil oryantalistler yetiştirmişti. Bunun yanında dominant şekilde batı kültürünü gönüllü olarak benimseyip bazen farkında olarak bazen de farkında olmayarak evrimci, aydınlanmacı yahut romantik şekilde içinden çıktıkları milleti şarklılaştırma/ oryantal olarak/ geri-azgelişmiş görme eğiliminde olanlar vardı. [Osmanlı asla bir müstemleke olmamasına rağmen Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin bazı muntasıf münevverleri de kendi toplumlarına aynı şekilde batılı değer-yargılarıyla, gözleriyle bakmaktaydılar.] İslam ve Orta Doğu [Şark] hakkında yerli muhbirlerle duyulan açlık/ ihtiyaç Hamid Dabaşı'nın deyişiyle yeni bir komprador/ aracı entelektüel nesle ya da özgün bilgiler sunan yerli oryantalistlerin işe alınmasına yol açmıştır.¹⁸⁷⁰ Said'ten daha erken bir tarihte yazan Frantz Fanon da *Yeryüzünün Lanetlileri*'nde sömürülen halkların yerli zenginleri ile aydınlarının durumuna şöyle dikkat çekmiştir:

“Azgelişmiş ülkelerde ulusal bilincin klasik, neredeyse salgın zaafı yalnızca sömürge rejiminin sömürge insanını sakatlaması sonucu değildir. Aynı zamanda ulusal burjuvazinin tembelliğine, eksikliğine ve zihniyetinin son derece kozmopolit olmasına da bağlanabilir. Azgelişmiş bir ülkede, özgün bir ulusal burjuvazinin zorunlu görevi kaderinin ona yüklediği işe ihanet etmek, sömürge üniversitelerinde elde ettiği entelektüel ve teknik sermayeyi halkın hizmetine sunmaktır. Ama ne yazık ki ulusal burjuvazinin hem verimli hem de adil olan bu kahramanca ve olumlu yolu genellikle izlemediğini ve geleneksel bir burjuvazinin, yani sönük, budalaca ve içten pazarlıklı bir şekilde burjuvazi olan bir burjuva burjuvazinin ulus-karşıtı, dolayısıyla nefret uyandıran yolunu hiç utanmadan seçtiğini göreceğiz...”¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁹ M. Shahid Alam, (2012) “Native Orientalists in Pakistan”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2050547 adresinden erişildi, s. 17. [Erişim tarihi: 10 Haziran 2022].

¹⁸⁷⁰ Sunaina Marr Maira, *Missing: Youth, Citizenship, and Empire after 9/11*, (Duke: Duke University Press, 2009), s. 200.

¹⁸⁷¹ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer, (İstanbul: Versus Kitap, 1994), s. 150-151.

Aslında Fanon'un tespitinden anladığımız kadarıyla işgalci ülkelerin eğitiminden geçip batılı bakış açısını benimseyen yerli burjuvazi ile bunların teşvik edip beslediği entelektüellerin gizli ya da dolaylı yoldan bir ihanet içinde olma fonksiyonunu üzerlerine yapışmış bir kader şeklinde benimsedikleri görülmektedir. Çoğunlukla çağdaş ya da ilerici gibi düşünce ve kimliklerle ortaya çıkan bu kişilerin görevlerinin milletlerini dönüştürmekle hiçbir ilgisi yoktur. Bir şekilde batılılarca ya da Ruslarca fethedilen sonrasında yeniden şekillendirilen ülkeleri ile onlar arasında iletim hattı olmaktan ibarettir. Bazen bu durum efendilerine bilgi iletimini geçip kendi insanlarına oldukça yabancılaşma ile dahi sonuçlanabilmekteydi. Örneğin, Tatar burjuvazisinin en önemli tüccar ailelerinden birisi olan *Yusupovlar*, Ortodoks Hristiyanlığa geçmiş ve neredeyse tamamen Ruslaşmışlardır.¹⁸⁷²

XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi içinde yerli oryantalistler arasında özellikle A. K. Kazem-Bek [Azeri], Muhammed Ayyad Tantawi [Mısırlı], Mirza Cafer Topçubaşov [Azeri], Said, İshak ve İbrahim Halfin'ler [Tatar], A. Mir-Mominov [Tatar], M. G. Mahmud [Tatar], I. Abdekarimov [Tatar], N. F. Katanov [Hakas], A. E. Krımskiy [Kırım Tatarı], L. E. Lazarev [Ermeni], Çokan Velihanov [Kazak] vb. sayılabilir. Bir örnek olması açısından *Çokan Velihanov*'un tüm hayatı Rusya tarafından düzenlenen sömürgeci coğrafi ve askeri seferlere katılmakla geçmiştir. Rus sömürgeleştirici kurumlarından biri olan Coğrafya Cemiyeti'nin *Araştırma Notları*'nda Kazak ve Kırgız kültürü ve yaşayışına dair bir Rus oryantalistin bakış açısından farksız sayısız yayın yapmıştı.¹⁸⁷³ Kazan oryantalist okulunun en önemli kurucularından biri olan Azerbaycan asıllı *Mirza Kazem-Bek*, Rus askeri oryantal çalışmaları geliştirmesiyle tanınmıştır. Rusya'da yüksek askeri eğitimi klasik doğu çalışmalarıyla birleştirmeye çalışan ilk kişiydi. Kişisel girişimiyle, *Rus Harp Okulu*'nda doğu dilleri kursları düzenlemiştir. 1853-54'te bu kurslarda bizzat kendisi dersler vererek imparatorluğun askeri başkenti olan St. Petersburg'da askeri oryantalizmin temelini atmıştır.¹⁸⁷⁴ Bu kurslarda yerel dilleri öğrenen askerler Kafkasya ve Türkistan'daki sömürge faaliyetlerinde aktif bir şekilde çalışmışlardır. Kazem-Bek, 1868'de St. Petersburg Üniversitesi'ne o yıllarda Rusya'nın stratejik çıkarları doğrultusunda Türkistan'ın incelenmesi için ayrıntılı bir plan önermişti. [Bu planı

¹⁸⁷² Theodore Levin, The reterritorialization of culture in the new Central Asian states: a report from Uzbekistan" *Yearbook for Traditional Music* 25 (1993), s. 51-59.

¹⁸⁷³ K. E. McKenzie, "Chokan Valikhanov: Kazakh Princeling and Scholar", *CAS*, VIII/3, 1989, s. 2-3.

¹⁸⁷⁴ M. K. Bashanov, *İstoriya İzuçeniya Vostoçnih Yazıkov v Russkoy İmperatorskoy Armii*, St. Petersburg: Nestor-İstoriya, 2018, s. 31-32.

önermesinden Türkistan'ın Ruslarca sömürülmesini meşru gördüğü anlaşılmaktadır.] Barthold, Arap coğrafyacıların Türkistan ile ilgili tercümelerini de kapsayan bu projeyi bugün için bile pek gerçekçi bulmamıştır.¹⁸⁷⁵ Nitekim Kazem-Bek'in birkaç yıl sonra ölmesi bu sömürgeci oryantalist faaliyeti başlamadan bitirmiştir.

Yerli oryantalizm ve “Usûl-i cedîd” konusunu Adeeb Khalid; *Culture and Power in Colonial Turkestan*,¹⁸⁷⁶ *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*,¹⁸⁷⁷ Michael Kemper *Russian Orientalism*,¹⁸⁷⁸ M. Mobin Shorish *Back to Jadidism: The Future of Education In Central Asia*,¹⁸⁷⁹ Ingeborg Baldauf *Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World*¹⁸⁸⁰ isimli çalışmalarında sıklıkla tartışmıştır.¹⁸⁸¹ Yerli oryantalizm deyince bir önceki paragrafta değindiğimiz isimleri anmak daha doğru bir yaklaşım olurdu. *Cedidizm Hareketi* tıpkı Rus oryantalizmi gibi aydınlanmacı bir yönü olsa da daha çok Pan-Türkist, birleştirici, kültürel ve siyasi bir hareket olup Rusların asli “uygarlaştırma misyonu” içinde tam olarak yer almaz.¹⁸⁸² Bu durumu daha iyi anlayabilmek için Rusların bir koloni olarak gördükleri Türkistan'a dair nasıl bir yaklaşımları bulunduğu bakılabilir. XIX. yüzyılın ortalarındaki en etkili ve saygın Rus diplomatlarından biri olan Prens Aleksandr Mihayloviç Gorçakov'un 1864'te Avrupa'daki Rus misyonlarına verdiği ünlü muhtırası bu bağlamda son derece çarpıcı ve ilginçtir:

“Rusya'nın Orta Asya'daki konumu, sabit bir toplumsal örgütlenmeye sahip olmayan yarı vahşi, göçebe halklarla temasa geçen tüm uygar Devletlerin durumudur. [...] Böyle durumlarda her zaman daha medeni Devlet [...] çalkantılı ve istikrarsız karakterlerinin en istenmeyen komşular yaptığı kişiler/ insanlar üzerinde belirli bir üstünlük kurmaya zorlanır. [...] Görünür ve elle tutulur bir güçten başka hiçbir şeye saygı

¹⁸⁷⁵ N. Akramov, *Vydayuşçiyssya Russkiy Vostokoved V. V. Barthold: Naučno-biografiçeskiy Oçerk*, Duşanbe: Tip. izd-va AN Tadzhijskoy SSR, 1963, s. 56.

¹⁸⁷⁶ Adeeb Khalid, “Culture and Power in Colonial Turkestan”, *Cahiers d'Asie central*. 2009. No 17–18. p. 403–436.

¹⁸⁷⁷ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1999, s. 1-10.

¹⁸⁷⁸ Michael Kemper, (2018, September 26). *Russian Orientalism*. Oxford Research Encyclopedia of Asian History. Retrieved 6 Jul. 2023, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.297>

¹⁸⁷⁹ M. Mobin Shorish, “Back To Jadidism: The Future Of Education In Central Asia”. *Islamic Studies*, Vol. 33, No. 2/3, Special Issue on Central Asia (Summer-Autumn 1994), pp. 161-182.

¹⁸⁸⁰ Ingeborg Baldauf, “Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 41, Issue 1 (Mar., 2001), pp. 72-88.

¹⁸⁸¹ Öner Buçukcu, “Milliyetçilik Çağında Türk Kimliği Cedidizm Örneği”, *Akademik Hassasiyetler*, C. 7, S. 14, (2020), s. 490-91.

¹⁸⁸² Adeeb Khalid, *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, (Oxford: Princeton University Press, 2021), s. 97.

duymamak Asyalıların bir özelliğidir; aklın ahlaki gücü ve uygarlığın çıkarları henüz onları etkilemedi.”¹⁸⁸³

Gorçakov’un “Asyalılar” ile çizdiği keskin karşıtlık Ceditçiler açısından aynı durumu ifade etmemektedir. Yönetenler ile yönetilenlerin “doğu”ya bakışlarının aynı oryantalist çizgide bulunduğunu söylemek fazla iddialı bir tespit olurdu. Bu farkı Ceditçilerin ilk ve en önemli yayın organı olan Gaspıralı İsmail Bey’in *Tercüman* gazetesi ile Türkistan’daki Rus yayılcılığının en önemli neşriyatı olan *Türkistanskiye Vedomosti* gazetesi arasındaki anlayış farkında da görebiliriz. İsmail Gaspıralı, gazetesinde “Dilde, Fikirde, İşte Birlik!”i [Türkçülük] savunurken Türkistanskiye Vedomosti, Ruslaştırmayı ve asimilasyonu ilke edinmiştir.¹⁸⁸⁴ *İslam Ansiklopedisi*’nde ceditçilik:

“Batı’daki aydınlanma felsefesinin İslâm dünyasına yansması ve ‘usûl-i cedîd’ adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında ilköğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle yürütülerek sadece okuma yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, ayrıca *Kur’an*’dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle yetiniliyordu. ‘Usûl-i kadîm’ denilen bu yöneme karşı çıkarak yerine usûl-i cedîd adıyla Batı’daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere Cedîdçiler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Cedîdçilik (Djadidisme) denilmiştir”¹⁸⁸⁵

şeklinde açıklanmıştır. Ceditçiler; Türkistan’daki Rus sömürge yönetiminin yarattığı sosyal ve politik ortamda yeni bir nesil olarak ortaya çıkmıştır. Onlar “Rus sömürge politikası”nın ürünü değillerdi; daha ziyade Rus yönetimi ve onun kasıtlı veya kasıtsız sonuçları tarafından derinden şekillendirilmiş bir bağlamda ortaya çıkmışlardı. Türkistan üzerindeki güçlü Rus egemenliği; Ceditçilerin faaliyet gösterdiği kısıtlamaları ve olasılıkları da tanımlamıştır. Amaçları ve stratejileri içinde yaşadıkları sömürge

¹⁸⁸³ Khalid (2021), *age.*, s. 97.

¹⁸⁸⁴ Mirzahan Egamberdiyev, *Türkistanskiye Vedomosti Gazetesine Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, 2002), s. 24.

¹⁸⁸⁵ Taha Akyol, “Ceditçilik”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cedidcilik> adresinden erişildi, s. 1. [Erişim tarihi: 13 Haziran 2022].

bağlamının açık işaretlerini taşımaktaydı. Dolayısıyla Cedid programında; kültürel meselelerin siyasi meselelerden bir önceliği vardı. Olayı siyasi öncelikle ele alsaydılar [Bağımsızlık vs.] muhtemelen bu hareket bağlamındaki yeni mekteplerin açılmasına veya gazetelerin yayımlanmasına İmparatorluk rejimi ve sansür mekanizması asla izin vermezdi. İmparatorluk devletinin Rusya karşısında siyasi saydığı konularda hiçbir müdahaleye tahammülü yoktu. Ancak kültürel ve sosyal hayatın büyük bir bölümünü kendi haline bırakmıştı. [Rus sömürge karşıtlığı bulunmadığı sürece] “*Mektep*” çoğu Müslüman çocuğun yerel olarak değer verilen temel kültürel bilgileri [İslamiyet bilgisi] ilk edindiği yer olup devlet müdahalesinin ötesinde kalmıştı. [Üstelik ‘usûl-i cedid’ uygulayan okullarda temel İslami bilimler yanında; matematik, tarih ve fen bilimleri ile hayat bilgisi vb. de öğretilmekteydi. Buralarda yetişen çocuklar Rusça’da öğrenmekteydiler.] Gaspıralı’nın dünyadaki tüm Türkleri eğitmek ve birlik duygusunu aşılama maksadıyla çıkardığı *Tercüman* gazetesi ise yarı Türkçe yarı Rusça çıkmaktaydı. İmparatorluk devleti medrese ve vakıf mülklerini düzenlemeye çalışırken çabaları çok başarılı veya müdahaleci değildi. [Biraz da İmparatorluk yaşam sisteminden (çok kültürlülük ve çok milletlilik) kaynaklanan bir durumdu.] Bu nedenle *Po-Musul’anski* [“Müslüman”] olarak sınıflandırılan yerel basın devlet sansürünün ciddi kontrolünün bir parça ötesinde kaldı. Özel hayatın rengi herhangi bir devlet düzenlemesinin ötesinde gelişti.¹⁸⁸⁶ [Bu renge en ufak bir Rusya karşıtlığı ve keskin reform isteği bulunmadığı sürece müsamaha gösterilmekteydi.] Adeeb Halid, Cedidçileri Rus İmparatorluğu’na özgü bir dizi kısıtlama ve olasılık içinde faaliyet gösterdikleri için tipik bir sömürgeci ya da sömürgecilik karşıtı hareketle eşleştirilmesinden itinayla kaçınmaktaydı. Cedidçiler, sömürge imparatorluklarının kendi topraklarında inşa ettiği ve “yerlileri” dışlamaya çalıştıkları modern dünyaya/ görünümüne dâhil olmak için çabalamışlardı. Ancak universal iddiaları, imparatorluğun sürdürmeye çalıştığı sömürgeci farklılıkla karşı karşıya kaldı. Diğer tüm sömürge aydınları gibi Cedidçiler de emperyal otoriteler ile kendi toplumları arasında tehlikeli bir durum içinde faaliyet göstermekteydiler. Özellikle ulusal kimlikleri [Pan-Türkist/ Turancı eğilimleri] Rus sömürgecilik ideolojisi ile çelişmekteydi. Cedidçiler; Rusların “ilerleme” (terakki), “medeniyet” ve hatta “fanatizm” hakkındaki varsayımlarının çoğunu kendi toplumlarıyla paylaşmışlardır.¹⁸⁸⁷ Bu yönleriyle farkında olmadan Rus oryantalizminin klişelerini de

¹⁸⁸⁶ Adeeb Halid, “Culture and Power in Colonial Turkestan”, *Cahiers d’Asie centrale*, 17/18, (Mai 2010), s. 413-447.

¹⁸⁸⁷ Halid (2010), agm., s. 441-42.

almışlardı. Kendi toplumlarında onların İslamiyet'e karşı seküler tavrı; “*Ceditçi-Kadimci* veya *terakkiperver-muhafazakâr* çatışmasının” gerilimini doğurmuştur.¹⁸⁸⁸ *İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddesinde Ceditçi Hareket içinde yer alan aydınlar arasında Gaspıralı İsmâil Bey dışında “Abdünnasır Kursavi, Şehâbeddîn-i Mercânî, Rızâeddin Fahreddinoğlu, Hüseyin Feyizhan, Abdülkayyûm Nasîrî, Mûsâ Cârullah Bigi, Âlimcan Barudî, Abdürreşid İbrahim, Hâdî Atlasî, Fâtih Kerîmî, Abdullah Tukay, Fâtih Emirhan, Kerim Tinşur, Hâdî Maksudi, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Sultan Galiev, Abbaskulu Ağa Han Bâkîhanlı, Hasanbey Melikzâde Zerdâbî, Kârî Abdürreşid, Ahmed Dâniş, Hoca Mahmud Behbudi, İşan Hoca Hanî, Ekmel İkrâm, Münevver Kârî, Abdülhamid Çolpan, Abdürraûf Fıtrat, Bekir Çobanzade, Hüseyinzade Ali”nin isimleri zikredilmiştir.¹⁸⁸⁹ Bu hareket sonraki yıllarda özellikle Kırım, Kafkasya, Osmanlı, Azerbaycan, Türkistan bölgelerinde Türkçülük akımının gelişip büyümesinde etkili olmuştur.¹⁸⁹⁰

XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Kadimliğe karşı kurulan *Ceditizm* bazı araştırmacılarca Rus İslâmı'ndaki muhafazakâr bir eğilim gibi algılanmış hatta İslami modernizmin Rusya'daki eşanlamlısı şeklinde anlaşılmış, sonraları ise Cemaleddin el-Afgani gibi kişilere atıfta bulunulmuştur.¹⁸⁹¹ Bu durum Ceditizmi temsil eden kimlikler içinde Gaspıralı gibi Türkçüler yanında İslami düşünce çerçevesinde eski-yeni tartışmasını başlatan Abdünnasır Kursavî tarzı kişilerin olmasıyla da ilintilidir. [Bu ikiliği Türk Düşünce hayatındaki Ziya Gökalp'in Türkçülük bağlamındaki reformist talepleri ile Mehmet Akif Ersoy'ın İslami modernist talepleri arasındaki ayrıma benzetebiliriz.] Rusya'daki Ceditçiler içinde Pan-Türkizm'den beslenenler yanında Pan-İslamizm'den feyz alanlar da mevcuttu. [Yusuf Akçura, Türkçülüğün manifestosu niteliğindeki “Üç Tarz-ı Siyaset” makalesinde Osmanlı'daki benzer ahvale değinmiştir.]¹⁸⁹² Ceditçiler, Avrupa siyasi düşüncesinden [Özellikle anayasa fikrinden] ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk/ Genç Türk hareketinden büyük ölçüde etkilendiler. Temsili güç ilkesinin *Kur'an*'da Şura (konsey) [Şurayı Ümmet] adı altında yer aldığına inanarak parlamentarizmi (anayasal monarşi/ meşrutiyet) savundular. Kadınlara oy hakkı

¹⁸⁸⁸ Ahmet Kanlıdere, “The Trends of Thought Among the Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism (1883-1910)”, *OAKA*, C. 5, S. 9, (2010), s. 48.

¹⁸⁸⁹ Akyol (2022), agm., s. 2-5.

¹⁸⁹⁰ Akyol (2022), agm., s. 6.

¹⁸⁹¹ Rafiq Aliyev ve Halil Bal, *Islamic civilisation in Caucasia*, (İstanbul: IRCICA, 2000), s. 125.

¹⁸⁹² Akçura (2018), age., s. 1-10.

verilmesini istediler.¹⁸⁹³ [Osmanlı'daki Jön Türkler Ceditçileri etkilediği gibi bir süre sonra Ceditçiler'de Jön Türkler arasında çağdaşlık, Türkçülük, Türk-İslam Birliği, ıslahatçılık, iktisadi kalkınma gibi düşüncelerin kök salıp gelişmesine öncülük ettiler. (Akçura'nın “*Meşveret*” ve “*Şurayı Ümmet*”te yazmasını örnek gösterebiliriz.)) Klasik Ceditçiler kültürel-bölgesel özerkliği (muhtariyet) savundular. Ceditçiler içindeki Türkçü kanat I. Dünya Savaşı sırasında Rusya yerine Türkiye yanlısı bir politikayı benimsemişlerdi. Enver Paşa, bu yanlılıktan güç alarak Türkistan'ın kurtuluş mücadelesini başlatmış ve bölgede Ulu Turani bir ihtilal yapmak istemiştir. Enver Paşa, Türkistan'ın bağımsızlığı için şehit olmuştur.¹⁸⁹⁴

Ceditçiler İslam'ı, yerli burjuvazinin taleplerine uyarlamışlardır. Geleneksel İslami eğitim yerine Avrupalı modern bir eğitimi benimsemişler, çıkardıkları gazeteler ile de Müslümanlar arasındaki entelektüel düzeyi arttırmayı amaçlamışlardır. Tıpkı Ruslar gibi geleneksel ulemayı “gerici” olarak görüp ağır şekilde eleştirmişlerdir. Otantik İslam yerine gelişmeye ve ilerlemeye açık modern bir İslam anlayışını savunmuşlardır. Orta Asya'daki medrese kültüründen gelen mollaları tasviye etmek ve kendi eğitim kurumlarını kökleştirmek/ yaygınlaştırmak için kimi zaman Rus elitlerle de iş birliği yapmışlardır.¹⁸⁹⁵ [Eğitim müfredatlarında Türkçe-Arapça ve Farsça (Osmanlıca) dışında Rusçanın bulunması bunun en iyi göstergesidir.] “Usûl-i cedîd” (yeni yöntem/ sistem) ifadesinin bir parçası olan “cedid” kelimesi Tatar medreselerindeki müfredatın yenilenmesiyle ilgili olarak 1898'de ortaya çıkmıştır. Yeni yöntemin tanıtımı genç öğretmenlerin (“muallimler”) inisiyatifiyle kendiliğinden gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Orenburg yönetimindeki Müslüman din adamlarının muhafazakâr çevreleri bunu otoritelerinin bir kaybı olarak gördüler. Yeniciler de kendilerini eskinin karşıtı olarak konumlandırmışlardı. Gelenekselciler, okullardaki *Kur'an* dili olan Arapça ağırlıklı eğitimin yerine Tatarca ve Rusça'ya odaklanarak verilen yeni metodolojiyi çıkaranları Avrupalılaştırmanın [Gâvurlaşma] yanı sıra potansiyel sekülerleşmeyle suçladılar.¹⁸⁹⁶ XIX. yüzyılda Rusya'nın genel modernleşmesi (sanayileşme ve aydınlanmanın yayılması) Rus Müslümanlarına iki seçenek sundu; ya tüm ülke ile modernleşeceklerdi ya da izolasyon/ tecrit yaşayacaklardı. Buna göre tercihler açısından Ceditçiler ve Kadimistler olarak

¹⁸⁹³ S. Agzamhodjayev, “Politizatsiya djadidskogo dvijeniya i vırabotka im programmih proyektov buduşçego ustroystva Turkestana: 1905-1917 gg.”, *İslam v Sovremennom Mire*, №2 (2005), s. 26.

¹⁸⁹⁴ Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), s. 7.

¹⁸⁹⁵ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, (Berkeley: University of California Press, 1998), s. 148.

¹⁸⁹⁶ Rüstem Muhametşin ve Damir İshakov, “İdeologiceskiye raznoglasiya mejdu predstavityami Kadimizma i Djadidizma”, *Gasırlar Avazı- Exo Vekov*, No. 2, (2007), s. 4-5.

örtük bir bölünme oldu. Rus Müslümanlar için kaçınılmaz bir örnek olarak, Rusların Ceditçiliğe bakışlarında Pan-Türki bir önyargıya yol açan Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Jön Türkler vardı.¹⁸⁹⁷ Ceditçiler dinin rolünü küçümsemeden; bilim (*ilim*) ve aydınlanma olmadan düşünölemeyecek maarif yoluyla “*ic̣tihad*” [yorum/ zihinsel çaba] kapılarını açmakta ısrar etmişlerdir.¹⁸⁹⁸ İslam’ın Avrupa kıyafetlerini ve kadınlar için eşit hakları yasaklamadığına inanmaktaydılar. Ceditçilerin temel felsefesi; eğitim vasıtasıyla ülkenin (*Vatan*) ve halkın (*Millet*) çıkarları doğrultusunda yürütölen pozitivist ilerlemeydi.¹⁸⁹⁹ [Terakki’nin bu kadar vurgulanması arka planda Sosyal Darwinist bir zihin arketipine de işaret etmektedir.]

“Rus Müslümanlığı, Rus anavatanı çıkarlarının farkında değil onları hissetmiyor; [Rusya’nın] acı ve sevinçlerinden neredeyse habersiz, Rus Devleti’nin genel çabalarını ve fikirlerini anlamıyor. Rusça bilmediği için Rus düşünce ve edebiyatından soyutlanıyor, evrensel kültürle ilgili tam izolasyondan bahsetmiyorum bile. Rus Müslümanlığı; eski kavramlarının, önyargılarının dar ve boğucu atmosferinde insanlığın geri kalanından kopmuş gibi bitkisel bir hayatı yaşıyor, günlük ekmeğinin peşinden koşmaktan başka kaygısı yok. Karnının söylediğinden başka bir ideali de yoktur...”¹⁹⁰⁰

Michael Kemper, “Russian Orientalism”¹⁹⁰¹ başlıklı yazısında yukarıdaki pasajı alıntılararak; “Müslümanlar ve İslam kültürü üzerine bu yıkıcı sözler bir Rus sömürge yöneticisinin ya da oryantalistin kaleminden çıkmıyor, bu satırlar ziyadesiyle Kırım Tatarı ve Müslüman entelektöel İsmail Gasprinskiy tarafından yayınlanan 1881 tarihli Rusça bir makalede geçiyor. Müslüman bir entelektöelin bu makalesi açıkça Rus siyasi seçkinlerine yönelik bir ‘hibe önerisi’ idi. Rus Devleti, Kırım Müslümanlarına yönelik hiçbir okul programını finanse etmezken, Gaspıralı 1884’te memleketi Bahçesaray’da yenilenmiş bir mektep kurmayı başarmıştı. Çok kısa bir süre zarfında O’nun modeli Kazan’dan Taşkent’e kadar diğer Müslüman öğretmenler/ muallimler tarafından

¹⁸⁹⁷ S. N. Brejneva, “Peredovaya kul’tura djadidov v Sredney Azii”, *Vestnik Orenburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No: 10, (2008), s. 50-51.

¹⁸⁹⁸ Rafail Sibgatoviç Hakimov, *Djadidizm (Reformirovanniy İslam)*, Kazan: Institut İstorii AN RT, 2010, s. 182.

¹⁸⁹⁹ Beytullah Kaya ve Shavkat Kushmuratov, “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi’nin Rolü”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 8, S. 16, (2020), s. 19.

¹⁹⁰⁰ İsmail Gasprinskiy, *Russkoye Musul’manstvo*, Oxford: Obşçestvo İssledovaniy Sredney Azii, 1985, s. 29.

¹⁹⁰¹ Kemper (2018), agm., s. 1-5.

kopyalandı. Gaspıralı, modern ders kitaplarının yazılıp yayımlanmasına da öncülük etti...” diyerek değerlendirmiştir.¹⁹⁰² Kemper, bu bakış şekliyle Rus Müslümanlığı neticesinde ortaya çıkan Cedidçiliği yerli bir oryantalizm şekli olarak tanımlamıştır.

Gaspıralı söz konusu makaleyi Rusya’daki Türk-Müslüman topluluğu geri kalmışlıktan kurtarma olanağı sağlayacak [terakki] eğitim kurumlarının açılabilmesi adına [Ruslara karşı çatışmacı bir dil benimseseydi bunu asla yapamazdı.] Rus halkının kaderiyle dayanışma hissini çağrıştıracak şekilde bilinçli bir tercih yaparak yazmıştı. Çatışan siyasi bir dil yerine kültürel faaliyetleri ön planda tutmuştu. Gaspıralı’nın bu makale dizisi Hz. Muhammed’ten aktarılan bir Hadis-i Şerif’le bitmektedir. “Âlimlerin mürekkebi şehitlerin kanından üstün gelir.”¹⁹⁰³ Bu Hadis-i Şerif’i alıntılamanın Gaspıralı, İslamiyetteki siyasi ve askeri mücadeleyi gerektiren “Cihad”ın; dinin ilk emri olan “Oku!” sözündeki eğitim-öğretimle ilişkili kültürel boyutuna dikkat çekmiştir. Toplumun âlimlerin mürekkebiyle cehaletten kurtulmasının daha öncelikli bir iş olduğuna dikkat kesilmiştir. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu, çalışmalarında öncelikle toplumdaki gücün dinamikleriyle özellikle de gücün aktarıldığı ve toplumsal düzenin nesiller içinde sürdürüldüğü çeşitli ve incelikli yollarla ilgilenmiştir. Bourdieu, bir toplumdaki sınıfsal ayrımı ve habitusu “sermaye teorisi” ile açıklamaya çalışmıştır. Bir toplumun üretkenliğini ve gücünü temsil eden üç tür sermaye vardır: Ekonomik, kültürel ve sosyal. Dördüncü bir tür olan sembolik sermaye ise (Örneğin prestij, onur, itibar vs.) ilk üç türün etkilerini belirtir. Sembolik sermayenin sahibi olan egemen güç kendi altında gördüğü topluluklara, hâkim estetik beğenisine dayalı sosyal tabakalaşmayı dayatır. Mükemmel sayılan ekonomik, kültürel ve sosyal nitelikler egemen sınıfın çıkarları tarafından şekillendirilir. Bourdieu ayrıca kültürel sermayedeki farklılıkların sınıflar arasındaki farklılıkları belirlediğinin de altını çizer.¹⁹⁰⁴ Bourdieu’nun düşüncelerinden hareketle Gaspıralı İsmail Bey’in Rus sömürgesine dönüşen Müslüman-Türk toplumunun eğitim yoluyla kültürel sermayesini/ var oluşunu arttırıp en az Ruslar kadar yeni ortamda söz sahibi olmalarını istediğini düşünebiliriz. Rusları toplumsal hiyerarşide üst seviyeye taşıyan Avrupalı sistemin kapsamı dışında kaldıklarını fark eden Gaspıralı, bu açığı kapamak için “Usûl-i cedîd” mekteplerini açmıştır. Çünkü eğitim seviyesindeki kalitenin

¹⁹⁰² Michael Kemper, (2018) “Russian Orientalism”, Department of European Studies, University of Amsterdam, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.297> adresinden erişildi, s. 9-10. [Erişim tarihi: 14 Haziran 2022].

¹⁹⁰³ İsmail Bey Gasprinskiy, *Rossiya i Vostok: Russkoye Musul'manstvo*, (Kazan: Fond Zhiyen, 1993), s. 58.

¹⁹⁰⁴ Pierre Bourdieu, *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, trc. Richard Nice, (Cambridge: Harvard University Press, 1984), s. 66-69.

artışı “kültürel sermaye”ye direkt etki eden bir faktördür. Başarılı bir eğitim süreci ise sosyal ve ekonomik koşulları da etkiler. Tatar çocuklarının Rus eğitim sistemi içinde başarılı olmalarını sağlayan yeni bir metod benimsenmesi sonraki yıllarda onların ve kurdukları ailelerin sosyal sistemdeki sınıf konumunu yeniden üretebilirdi. Gaspıralı, Ruslarla kendi toplumu arasındaki eşitsizliğin eğitim yoluyla giderilebileceğini var saymaktadır.¹⁹⁰⁵

Gaspıralı, Ruslarla-Müslümanlar arasındaki ilişkilerde çatışmadan ziyade uzlaşmadan yanadır. [Fakat Rusların Müslümanlar üzerine sömürgeci bir ilişki kurmasını da kabul etmez.] Bunun yanında sömürgecilik karşıtı söylem de Cedit hareketinin önemli bir yönünü oluşturur. Gaspıralı ile birlikte birçok Ceditçi lider bazen Rus karşıtı aktivizmi de desteklemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu’nun I. Dünya Savaşı’nda yenilmesinin ardından Ceditçiler, İngilizler ve diğer batı Avrupa ülkeleri gibi müttefiklere karşı sömürgecilik karşıtı eleştirilerini daha da genişletmişlerdir.¹⁹⁰⁶ Daha sonraları Ceditçilerin bir kısmı milliyetçi perspektiflerinden dolayı Alman siyasetine yakinken kimileri de 1917 Bolşevik İhtilali’nin rüzgârıyla milliyetçi sosyalizm düşüncelerini benimsemişlerdir.¹⁹⁰⁷ [Mirsaid Sultangaliyev, Turar Rıskulov vb.]

Gaspıralı, *Russko-Vostoçnoe Soglaşenie* [Rusya- Doğu Anlaşması] (1896) kitabında sömürgeci batı Avrupa’ya karşı Ruslar ile Türk Müslümanların anlaşıp birlikte mücadele etmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁹⁰⁸ [Bir nevi Avrasyacılık] Gaspıralı, Ruslar ile Müslümanların çatışmasının ve savaşmasının Avrupa’nın işine geldiğini ve bu yolda iki toplum arasına nifak tohumlarının bilinçli olarak atıldığını söylemiştir. Avrupalılar, Müslümanlar ile Rusları savaştırdıklarında her iki toplumu da zayıflatmaktadırlar. Batılı Devletler Müslümanlar ve Ruslar arasındaki ilişkilerdeki yanlış anlamaları ustaca ve sistematik bir şekilde kullanmaktadırlar. “...Batı’da eğitim gören veya oraya davet edilip onların derslerini ve hocalarını dinleyen ya da aynı batıdan kitaplar ve gazeteler çevirerek ilimleri okuyan/ öğrenen Müslümanlar elbette Rusya ve Rus halkı hakkında son derece muğlak ve yanlış bazı fikirlere sahiptirler... Ne yazık ki Rusya’da da doğu ile çalışma ve tanışma gerektiği gibi gelişmemiştir... Rusların ve Müslümanların önyargısız ya da örf ve

¹⁹⁰⁵ Mehmet Soyuçuk, “Usûl-i Cedit’te okuma yazma öğretimi”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), s. 15-22.

¹⁹⁰⁶ Eren Tasar, *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia*, (New York: Oxford University Press, 2017), s. 42.

¹⁹⁰⁷ Hüseyin Bilgiç, *Pantürkizm: Tarih-Coğrafya Merkezinde Türk-Rus Münasebetleri ile Stratejik Faktör*, (Konya: LiteraTürk Yayınları, 2022), s. 281.

¹⁹⁰⁸ İsmail Bey Gasprinskiy, *Russko- Vostoçnoe Soglaşenie*, Bahçesaray: Tipo-lit. Gaz. “Perevodçik”, 1896, s. 5. [Soglaşenie sözcüğünden hareketle başlık Rusya- Doğu İlişkileri ya da Rusya- Doğu Birlikteliği şeklinde de tercüme edilebilir.]

adetlere bağlı kalmadan birbirlerini daha iyi ve doğrudan incelemeleri gerekir. O zaman görecektir ki bir Müslüman ve bir Rus hala birlikte veya yan yana çiftçilik yapabilir, buğday ekebilir, sığır yetiştirebilir, ticaret yapabilir. Becerileri çok farklı değildir. Ancak Avrupalı açısından yanındaki bir Müslüman fakirleşmeli yahut en fazla bir çiftlik işçisi olmalıdır.”¹⁹⁰⁹ Geleneksel İslam’ın bakış açısına göre fıkhi bir kaide olarak; Müslüman olmayan bir hükümdarın [Gayrimüslim] altında/ egemenliğinde yaşanan ülke eğer aralarında bir sulh yapılmamışsa “Dârü’l-harb” sayılır.¹⁹¹⁰ Rusların ve Müslümanların makul çerçevelerde anlaşmaları burada yaşayan Müslümanlar için “Dârüs-sulh” ortamı sağlayacaktır. Gaspıralı, Ruslar ve Müslümanlar arasında bir sömürge ilişkisinden çok karşılıklı menfaatleri güden ortak bir yaşam alanı [habitus] oluşturmak istemekteydi. Gaspıralı’nın 1901’de yazdığı “Mebadi-yi Temeddün-i İslamiyan-i Rus” [*Rus Müslümanlarını Medenileştirmeye Yönelik Başlangıçlar*] çalışmasına seçtiği başlığın ne yazık ki bir Rus oryantalistin dahi dillendirmekten imtina edeceği düzeyde tipik Avrupalı oryantalist bakış açısını yansıttığını da nesnellik adına söylenilmelidir.¹⁹¹¹

Sadık Usta, *Türk Ütopyaları* incelemesinde Gaspıralı’nın *Darürrahat Müslümanları* (1906) eserini de zikretmiştir.¹⁹¹² Nazmi Eroğlu’na göre ise yazar eserinde; “Türk-İslâm medeniyetinin kültürel kodlarıyla tasarlanmış” yeni “alternatif bir İslâm toplumu” önermiştir.¹⁹¹³ Darürrahat [Rahatyeri], İslam aydınlanmasının zirvesi olan Endülüs’ün devamı niteliğindeki hayali bir şehir devletidir. Gırnata, İspanyollarca düşürüldükten sonra buradan kaçan Arap halkı dağlara sığınmış ve yeni bir medeniyet meydana getirmişlerdir.¹⁹¹⁴ [“Ergenekon Destanı” misali] Gaspıralı, Osmanlı Devleti’nin geri kalmışlığını tenkit ederken onun karşısına alternatif bir örnek teşkil edecek şekilde kendi düşülkesini çıkartır. Aslında Gaspıralı’nın sıklıkla eleştirdiği Osmanlı, bir ütopyanın gerçeğe dönüşmüş halidir. [İstanbul’a “Dersaadet” denmesi işte bu yüzdendir.]¹⁹¹⁵ Bunun yanında Gaspıralı, Tercüman’ın içeriğini Osmanlı Türkleri’nin sorunlarını ele alacak şekilde güncellemiştir. Osmanlı coğrafyasının bir sömürgeye dönüşmemesi için bir çözüm önerisi olarak “dilde, fikirde ve işte birliği” ve Pan-Türkizmi

¹⁹⁰⁹ Gasprinskiy (1993), *age.*, s. 63-64.

¹⁹¹⁰ Oliver Leaman, *İslam Felsefesi: Giriş*, (Ankara: Hece Yayınları, 2014), s. 185.

¹⁹¹¹ İsmail Bey Gaspıralı, *Mebadi-yi Temeddün-i İslamiyan-i Rus*, (Bahçeşarar: Tercüman, 1901), s. 1.

¹⁹¹² Sadık Usta, *Türk Ütopyaları: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ütopya ve Devrim*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), s. 211.

¹⁹¹³ Nazmi Eroğlu, *Ütopyalar Işığında Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), s. 8.

¹⁹¹⁴ Necla Dağ, *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Ütopya*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, 2017), s. 71.

¹⁹¹⁵ Nizamettin Parlak, “İsmail Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, (2015), s. 143.

sunmuştur. O, Rus İmparatorluğu'nda Türk ve Müslüman toplulukların eğitim, kültürel reform ve modernleşme ihtiyacını fark eden ilk Müslüman aydınlardan biriydi. Aynı ihtiyaca binaen yürüttüğü stratejisini *Tercüman* vasıtasıyla Osmanlı münevverlerine de duyurmuştur. *Tercüman*, bu yönüyle sadece Rusya Müslümanlarının değil bütün Türklerin tercümanıdır. Gaspıralı hem batı medeniyetinin hem de Rusya'nın sömürgeciliğini ve kimi yönlerini ret etmiştir. Eserlerinden alıntılarladığımız aşağıdaki sözleri son derece ilginç tespitler içermektedir:

“İlk bakışta Avrupa maişeti ve medeniyeti; çok süslü, ziynetli, güzel bir kadına benziyor lakin biraz dikkat edildiğinde görünür ki bu kadının dişleri uydurma, saçları takma o dolu dolu göğsü kabarmış pamuktandır. Bu libas çıkartılırsa tüm yaraları ve hastalıkları görünür, yüz çevirmekten başka çare kalmaz. [*Avrupa Medeniyeti*] Avrupa bir ihtiyardır, tecrübesi çoktur. İhtiyarlığına hürmet edelim. Hatalarını tekrar etmeden, tecrübesinden yararlanalım. [*Avrupa Medeniyeti*] Rus Hükümeti bir defa olsun Avrupa'nın açlarından olan İslam toplumunu müdafaa etmemiştir. Kadim Rumeli Hristiyanlarını müdafaa etmiş lakin yanıp kavrulan Türk Milleti için bir söz dememiştir. [*Rusya'nın İslam Siyaseti*], Müslümanlar öz vatanlarında aciz kalmışlar. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağrib ve Hind'in ticareti hep ecnebilerin elindedir. [*Müslüman Kongresi*], İngilizler; Hindistan'da polis, jandarma, hafiye, üniformalı memurlar, askerler, süngüler ve toplar ile ahalinin kalbine korku salmış, gözlerindeki ışığı söndürmüş, fikrini durdurmuştur... [*Hindistan Seyahati*]¹⁹¹⁶

Gaspıralı'nın eserlerini incelediğimizde yerli bir oryantalistten çok milletin sorunlarına *idealist*, *ideolog* ve *islahatçı* bir kimlikle yazdığı yazılarla çare arayan bir entellektüelin serancamını görmekteyiz. O'nun başlatmış olduğu *Ceditçilik Hareketi* bütün dünya Türklüğü'nün kendine gelmesinde etkili olmuştur. Gaspıralı'nın milletimizde uyandırmış olduğu Türklük bilinci sonraki kuşaklarda hem Rusya'daki Türklerin hem de Anadolu'daki Türklerin bağımsız devletler kurmalarını sağlayan bir sürecin kapılarını aralamıştır. Sosyolojik anlamda bir milleti yoktan devlet yapan; milli mensubiyet şuuru [İbn Haldûn'un “*Asabiyet*” diye tanımlamaktadır.] her şeyden

¹⁹¹⁶ Abid Həmid oğlu Tahirli, *Bütün Türklərin Tərcümanı (Təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr)*, (Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 2012), s. 175-223.

mukaddestir. Gaspıralı sırf bu yıllarca unutulmuş olan hasleti hatırlattığı için bile hürmete layıktır. Sovyetler Birliği döneminde bu yönü nedeniyle büyük bir tehlike olarak görülmüş ve düşünceleri uzun süre kaderine terk edilmiştir. Birlik dağılıp yeni Türk Cumhuriyetleri ortaya çıkınca O'nun mirası tekrar hatırlanmıştır.¹⁹¹⁷

3.1.9. Rus Oryantalistlerin İslam'a Bakışları

Ruslar kısmen bir doğu toplumu olduğu için tarih sahnesine çıktıkları en erken dönemden itibaren İslamiyet ile tanışmışlardır. İbn-i Fadlan'ın Seyahatnamesi X. yüzyılda Ruslarla Müslüman *İdil-Volga Bulgarları*'nın ticari ve diplomatik ilişkiler kurduğuna işaret etmektedir. Tecrübeli oryantalist Fren, Ruslarla Müslümanların ilişkisini delillendiren nitelikte "İbn-Foszman's und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit" [1823]¹⁹¹⁸ ile "Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren, aus İbn-Foszman's Reiseberichten" [1832]¹⁹¹⁹ başlıklı ayrıntılı tercüme ve açıklamalar içeren iki uzun makale yazmıştır.¹⁹²⁰ Ruslar Volga Bulgarları dışında Maverâünnehir, Harezm ve Derbent bölgeleriyle geliştirdikleri ilişkiler neticesinde İslam ve Müslümanların kültürünü tanıma fırsatı bulmuşlardır. Günümüz Rusya'sında *Kur'an* ve İslam araştırmalarının Rusya'daki tarihi seyri konusunda en iyi oryantalistlerden birisi olan Efim Anatolyeviç Rezvan, *Qur'ân and its World*¹⁹²¹ isimli çalışmada "Korkunç İvan (1530-1584), Büyük Petro (1672-1725) ve II. Katerina (1729-1796)"nın kişisel kütüphanelerinde eski el yazma *Kur'an-ı Kerim*'ler ile bunların tercümelerinin bulunduğunu göstermiştir. Rus Devleti'ni devlet yapan bu idareciler *Kur'an* ve İslamiyet ile yakından ilgilenmişlerdir. Altın Orda Hanlığı döneminde [XIII. yüzyıl] Rus Ortodokslar ve bölgenin Türk kökenli Müslümanları birlikte bir yaşayış tecrübesi geçirmişlerdir. Emir Timur Han bu devleti yıkınca Ruslar "*Moskova Knezliği*" adı altında bağımsızlık kazanmışlardır. Altın Orda tecrübesi neticesinde sert İslami bozkır devlet geleneği Ruslara geçmiştir.¹⁹²² "[Altın] Orda'dan, geniş topraklar ve önemli derecede bir devlet düzeni miras alan Rusya, 1453'te Bizans İmparatorluğu'nun düşmesinden sonra kendisini Müslüman devletlerle yarı-çevrilmiş durumda buldu. Rusya çift-başlı kartala ek

¹⁹¹⁷ Hakan Güler, "Türk Dünyası'nda Ortak Yazı Dili ve Alfabe Meselesi", *Türk Ekini* 2/14, (2019), s. 14.

¹⁹¹⁸ Christian Martin Fraehn, "İbn-Foszman's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit. Frähn, Christian Martin"- *Frankfurt am Main: Inst. For the History of Arab.-Islamic Science*, 1994, Reprint of the ed. St. Petersburg 1823.

¹⁹¹⁹ Christian Martin Fraehn, "Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren, aus İbn-Foszman's Reiseberichten", *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg*, 6e série, I [1832].

¹⁹²⁰ Saleh Muhammedoğlu Aliiev, "İbn Fadlan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-fadlan> adresinden erişildi, s. 3. [Erişim tarihi: 21 Haziran 2022].

¹⁹²¹ Efim Anatolyeviç Rezvan, *The Qur'ân and its World*, St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2001, s. 30.

¹⁹²² Rezvan (2001), *age.*, s.32.

olarak, XIX. yüzyıl ortalarına kadar doğu devletleriyle ilişkilerinde *bi-inayati Rabbi'l alamin* cümlesini içeren bir tuğrayı devlet sembolü olarak kullanmıştır. Rus tuğrası, Osmanlı tuğraları, daha doğrusu Kırımlı Tatar hükümdarların tuğraları örnek alınarak biçimlendirilmiştir. XVI. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa'da birçok kişinin, Rus Devleti'nin İslamlaşmış Tatar seçkinlerinin elinde olduğu inancında ısrar etmeleri şaşırtıcı değildir.¹⁹²³ I. Petro'dan itibaren ilerleyen yıllarda Rusya'nın Kafkasya, Kırım ve Türkistan bölgelerinde toprakları genişledikçe ülkenin içinde bulunan Müslüman sayısı da artmıştır. Bu süreç özellikle İslamiyetin sembol şehirlerinden Kazan'ın Korkunç İvan tarafından 1552'de ele geçirilmesi, I. Petro'nun Azak Kalesi'ni alması ve İran Seferi, Çariçe II. Katerina'nın Kırım'ı alması, XIX. yüzyılda Türkistan'ın tamamen ilhak edilmesiyle hızlanmıştır.¹⁹²⁴ 1897'deki Rus İmparatorluğu'nun ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre ülkedeki Ortodoks Hristiyanların toplam sayısı 87.123.604 iken, Müslüman tebaanın mevcudu 13.906.972'dir.¹⁹²⁵ Bu durumda Rus İmparatorluğu nüfustaki inanç dağılımına göre en büyük ikinci din İslam'dır. Barthold'a göre, 1917'ye kadar Rus İmparatorluğunda [Hîve Hanlığı ve Buhara Emirliği dâhil] yaklaşık 20 milyon Müslüman yaşamaktaydı.¹⁹²⁶ Rusya'nın İslam'a ve Müslümanlara bakışında dönem dönem farklılıklar olmuştur. Devletin resmi ideolojisindeki algı Rus oryantalistlerin çalışma anlayışları ve yorumlarını da etkilemiştir. Kaldı ki askeri, akademik ve misyoner oryantalistlerin İslam'a bakışları dahi birçok yönden değişmektedir. İmparatorluğun devlet olarak İslam'a ve Müslümanlara dair yürüttüğü siyaseti analiz edilebilirse, Rus oryantalistlerin konuya nasıl baktıklarına dair yaklaşımları daha belirgin hale getirebilir.¹⁹²⁷

Rusların Altın Orda bakiyesi toprakları istila etmesi büyük ve güçlü bir uygarlığın küçük ve güçsüz bir uygarlığı fethetmesi gibi değildir. O dönemde bu bölgede yaşayan Tatar, Kıpçak, Kazak ve Nogay boyları ticarete mahir olup medeniyet seviyesi olarak Ruslardan fersah fersah üstün idiler. [Rusların yapmış olduğu istila hareketi günümüzde İrağın Amerika'yı boyunduruk altına almasına benzetilebilir.] Ruslar nispeten güçsüz

¹⁹²³ Efim Anatolyevich Rezvan, "Rusya'da Kur'an'ın Tarihi: Ruslar, Osmanlılar ve Tatarlar Arasındaki İlişkiler", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, C. 18, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 435-436.

¹⁹²⁴ V. A. Volkov ve R. M. Vvedenskiy, "Russko-Kazanskaya Voyna 1547-1552 godov.", *Osada i vzyatiye Kazani, Prepodavatel' XXI vek.*, № 2, Ç:2, Moskva: İzd-vo MPGU, 2015, s. 261.

¹⁹²⁵ Nikolay Aleksandroviç Troynitskiy, *Obşçiy Svod po İmperii Rezul'tatov Razrabotki Dannih Pervoy Vseobşçey Perepisi Naseleniya, Proizvedennoy 28 Yanvary 1897 Goda I*, St. Petersburg: Parovaya tipo-litografiya N. L. Nyrkina, 1905, s. 15.

¹⁹²⁶ Dmitriy Yuryevich Arapov, "Zapiska Vostochnogo otdela OGPU «O merah bor'by s musduhovenstvom» (1926 g.)", *Vostok, Afro-Aziatskiye obşçestva: İstoriya i sovremennost'*, № 5, 2008, s. 111.

¹⁹²⁷ Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1980, s. 1.

oldukları ve tarih sahnesine çıktıkları dönemde çevrelerindeki Kırım, Kafkasya, Başkurt, Hazar ve Kazak Hanlıkları ile bölgede tutunabilmek için iyi ilişkiler geliştirmeye çabalamışlardı. [Hazarların Gök Tanrı inancına sahip hükümdarı Bulan Kağan rivayete göre aklındaki dini soruları gidermek için huzurunda entelektüel bir münazara düzenlemiş ve Bizans'tan Hristiyan, İslam Halifeliğinden Müslüman ayrıca kendi bölgesinde yaşayan İbranilerden Musevi din adamlarını bu toplantıya davet etmiştir. Toplantı sonunda Musevilerin açıklamalarını daha inandırıcı bularak bu dini seçmiş ve *Sabriel* adını almıştır. Han'ın neslinden gelen bazı prensler buradaki Yahudilerle evlilik yapmış ve soy olarak da akrabalık kurmuştur. İbn-i Fadlan'ın Seyahatnamesi'nde anlatılan XIII. kabile bu Han'ın soyudur. Hazarların hükümdar ailesi Museviyken tebaasının çoğu İslam inancı üzeredir. Üç tek Tanrılı dinin mensupları bu Türk ülkesinde gayet özgür ve rahat bir şekilde yaşamışlardır.]¹⁹²⁸ Çoğunluğu Türk kökenli bu kavimlerin devlet yapısı ve kültürel hayatında İslam dininin başat bir etkisi vardı. Bölgede yaşayan Ruslar dâhil Türk kökenli halkların hangi koşullarla şekillenip yoğrulduğunu Tatar tarihçi Lev Nikolayeviç Gumilyov *Etnogenez i Biosfera Zemli* [Dünya'nın Biosferi ve Etnogenez] çalışmasında açıklamıştır.¹⁹²⁹ [Gumilyov, hayatı boyunca özgür bozkır halkı olan Türkler'in Ruslar ve Çinliler tarafından bir köle gibi görülmesini içine sindirememiş ve Türklerin antik dönemlerden itibaren nasıl muhteşem bir tarihi ve uygarlığı olduğunu göstermek için mücadele vermişti.] Rusya'nın İslam'a bakışı I. Petro'nun reformları ve doğuya yönelik harekâtları neticesinde değişmiştir. Osmanlı'nın İslam Halifeliğinin yeni merkezi olması, İstanbul'un alınışı ve uzun yıllara yayılan iki ülke arasındaki savaş hali gibi durumlar Rusya Müslümanları için birçok sıkıntılar doğurmuştur. XVIII. yüzyılda Ruslar Müslümanlar üzerindeki denetimini aktif olarak arttırmış ve genişletmiştir. Türkistan-Kafkasya ile Kırım'daki ayaklanmalar acımasız ve kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bir sonraki yüzyılda bu bölgelerde İlimskiy'nin misyoner oryantalist siyaseti boyunca zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çalışmaları yapılmıştır. [Yerli halkın her türlü faaliyetinde karşısına aşıl原因ayan bir duvar gibi içinde kayboluşa terk edileceği büyük labirent Rus bürokratik aygıtı çıkmıştır. Halka hayatta kalabilmek için yegâne iki yol sunulmuştur. Ya uyum gösterip her şeyi kabullenmek ve şeklen olmasa bile kültürel olarak Rus'a dönüşmek ya da Rus sömürge askeri oluşumlarının modern gücü altında yok olmaktır. Rus Devleti'nin iradesi altında yaşayan Müslümanların ticari, askeri, siyasi

¹⁹²⁸ Mihail İllarionoviç Artamonov, *İstoriya Hazar*, St. Petersburg: İzd-vo Gos. Ermitaja, 1962, s. 262-283.

¹⁹²⁹ Lev Nikolayeviç Gumilyov, *Etnogenez i Biosfera Zemli*, red. V. S. Zhekulina, (St. Petersburg: İzd-vo LGU, 1989), s. 7.

yahut bir başka şekilde bir konuma gelmeleri ya da yükselmeleri için muhakkak otoriteye tabi olmaları gerekmektedir. Bunu yapmayanlar kırsal alanlarda çiftçilik, hayvancılık gibi fazla teknik beceri gerektirmeyen bir hayata mahkûm edilmişlerdi. Kafka'nın *Şato* diye bir romanı vardır.¹⁹³⁰ *Şato*'da karanlık ve gerçeküstü bir zamanda Avrupa'daki bir Orta Çağ derebeylik tarzı bir yerleşim yeri atmosferi tasvir edilmiştir. *Şato*'nun içindekiler üst sınıfları temsil ederken *Şato*'yu besleyip doyuran yoksul halk alt sınıftır. [Bu örneği konumuza uyarlarsak Ruslar “*Şato*”nun ve yakın kırsal kasabadaki büyük bürokratik oluşumun efendileridirler.] *Şato*'daki tüm insanlar genellikle bir yabancılaşma olgusu taşıyıp hiyerarşik bürokrasi karşısında tepkisizdirler. Herkes şeffaf olmayan, görünüşte keyfi kontrol sistemleriyle iş yapmaya çalışır. İnsanların hayatları bu korkunç bürokratik çark içinde yok olmuştur. Yaptıkları hemen her türdeki bir iş yahut çaba hayal kırıklığı, ulaşılamaz bir hedefin beyhude arayışı ile neticelenir. Rusların kendi egemenliği altında yaşayan Müslümanları kontrol etmede, Türklük şuurlarını kaybettirmede ve şekillendirme de Kafkavari bir imparatorluk kurdukları yadsınmamalıdır.¹⁹³¹ Emperyal Rusya'nın idari aygıtının temel özelliği Max Weber'in anladığı anlamda “homojen, verimli ve güçlü bir bürokrasinin eksikliği”dir. M. Raev, XIX. yüzyılda Rus İmparatorluğu'nda üç yönetim düzeyi tanımlamış ve özellikleri şöyledir: Alt düzeyde küçük tiranlık, yolsuzluk ve keyfilik; Orta düzeyde ülkenin ihtiyaçlarına ve sorunlarına cevap vermeye çalışan idarecilerin yetkinliği; En üst düzeyde ise Otokratik mutlakiyetçiliğin keyfiliği ve kişisel zaafların egemenliği. Raev'e göre bu yapıda en üstte bulunan otokratlar hem siyasi gidişatı belirlemede hem de kilit pozisyonlara atamalarda belirleyici bir role sahipti.¹⁹³² Bürokrasi, Rusya içindeki tüm doğu halklarına yönelik egemenlik kurmada belki de en önemli araç olmuştur. Rus bürokrasisini kuran adam olarak bilinen Kont Mihail Mihayloviç Speranskiy, otokrasiyi ve İmparatorluğu içinde yaşayan halkların üzerindeki kontrolü arttırmak için 15 ciltten oluşan yeni bir *Rus İmparatorluğu'nun Mevcut Yasaları* düzenlemesini yayımlamıştır.¹⁹³³ Sömürge toplumlarının idaresi için hukuki merciler kurmuş ve ceza kanunlarıyla ilgili düzenlemeler yapmıştır. Bir ara şarktaki ilk sömürgecilik faaliyetlerini başlatan Napolyon

¹⁹³⁰ Franz Kafka, *Şato*, çev. Regaip Minareci, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), s. 360.

¹⁹³¹ Franz Kafka, *Şato*, çev. Şükrü Çorlu, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2007), s. 11-329.

¹⁹³² O. V. Bolşak'ova, *Rossiyskaya İmperiya: Sistema Upravleniya*, red. V. M. Shevirin, (Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Nauçnoy İnformatsii po Obşçestvennim Naukam, 2003), s. 9.

¹⁹³³ Kont Mihail Mihayloviç Speranskiy, 19 yanvarya 1833 goda na spetsial'nom zasedanii Gosudarstvennogo soвета Speranskiy predstavlyayet imperatoru 45 tomov «*Polnogo sobraniya zakonov Rossiyskoy imperii*» i 15 tomov «*Svoda zakonov Rossiyskoy imperii*», sostavlennih pod yego rukovodstvom, 1833, s. 1-5.

ile de görüşen Speranskiy, O'nun "Rusya'daki tek parlak kafa" iltifatına mazhar olmuştur.¹⁹³⁴

Ruslar, XIX. yüzyılda Kırım, Kafkasya ve Türkistan'daki [Buhara, Hive ve Hokand Hanlığı, Kazak-Kırgız Bozkırları vs.] Müslümanlardan sadık bir tebaa oluşturmaya çalışmışlardır. Bu yüzyılda Rus makamları Müslümanların hayatına aktif olarak müdahale etmekte ve onu düzenlemeye çalışmaktadır. Müslümanların arasına daha çok Rus köylülerin yerleştirilmesiyle demografik yapı değiştirilmiş ve Ruslaştırma artmıştır.¹⁹³⁵ İmparatorluk vaktinde Rusya'nın Müslüman tebaası sadıklaştıkça kendi ibadethaneleri olan camilerin yapılmasına izin verilmiştir. XIX. yüzyılın sonunda Rusya'dan yapılan hac; Orta Asya ve Kafkasya'da demiryolu ağının oluşturulmasıyla ilişkili olarak yaygınlaşmıştır. 1900'lerin başından itibaren yılda yaklaşık 300.000 hacı Hacca gitmiştir.¹⁹³⁶ 1891-1914 yıllarında Rus hacıları korumak için Cidde'de bir Rus İmparatorluğu konsolosluğu da faaliyet göstermiştir.¹⁹³⁷ Kafkasya'daki Müslümanlara, Kazan Tatarları ve Başkurlara kimi vakit Osmanlı'nın siyasi tesiri düşünülerek Hacca izin verilmediği de olmuştur. Rusya, ülkesindeki Müslümanlara yönelik Osmanlı kaynaklı özellikle panislamist ve panturanist siyasetten rahatsızlık duymuştur. Yine bu yüzyılda Rus Devleti, Osmanlı dini tesirini kırmak için kendi Şeyhülislamlık makamını oluşturmuş ve yerel düzeyde müftüler atamıştır. Aynı yüzyılda Müslümanların kendi okullarını açmalarına [Cedid mektepleri] ve gazete-dergi-kitap [*Tercüman*, *Şark-ı Rus* vb.] gibi neşriyatlarını çıkarmalarına izin vermiştir. XIX- XX. yüzyılın başlarında Rus yetkililer ve bilim adamları, Müslümanları Türk ve İslam'ın manevi etkisinden uzaklaştırarak Ruslaştırmayı denemiş ve kısmen bunu uygulamışlardır. Müslüman bölgelerindeki resmi devlet dairesi işleri Rusça yürütüldüğü için Türkçe'den uzaklaşıp Rus diline geçiş hızlanmış, Müslümanlar daha çok Rus mekteplerine gitmeye başlamıştır. Ruslaştırma seviyesi de bölgeden bölgeye değişmektedir. XIX. yüzyılda, *Kazan İlahiyat Akademisi*'nin Müslüman karşıtı bölümü, 1920'ler ve 1930'larda Rusya'nın Müslüman halklarının Arap harfli yazılarını Kiril alfabesine çevirmek için bir dizi proje geliştirmiştir.¹⁹³⁸ Oryantalist Nikolay Petroviç Ostroumov, Türkistan Müslümanlarını

¹⁹³⁴ Andrey Nikolayeviç Saharov, *İstoriya Rossii s Naçala XVIII do Kontsa XIX veka*, Moskva: Institut Rossiyskoy istorii RAN, 2001, s. 305.

¹⁹³⁵ L. Yu. Nikolayeva, "Russkiye v Vostochnoy Buhare", *Vostochniy Arhiv*, No: 17, (2008), s. 34.

¹⁹³⁶ A. Keyn, *Rossiyskiy Hadj*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2021, s. 219.

¹⁹³⁷ V. P. Litvinov, "Rossiyskaya diplomatiya na Vostoke i yeyo rol' v obespečenii nujd palomnikov-musul'man (Vtoraya polovina XIX- naçalo XX vv.)", *Prostranstvo i Vremya*, № 1-2 (19-20), 2015, s. 399.

¹⁹³⁸ İ. Alekseyev, "K probleme kul'turnogo dialoga: islam i kazanskoye missionerskoye islamovedeniye, İslam v sovetском i postsovetском prostranstve: İstoriya i metodologičeskiye aspekti issledovaniya", *Materiali*

Rusya'ya entegre etmek ve İslam'la etkili mücadele etmek için onların sadece Rusça öğrenmelerini değil aynı zamanda İslami kültürle bağ oluşturan Arap alfabesinden Kiril'e geçilmesini de önermişti.¹⁹³⁹ [Alfabe değişimiyle gelenek ile olan ilişki kesilip Müslümanların Batılılaştırılması hedeflenmiştir.]

Rusya İmparatorluğu'nda İslam araştırmaları tarihi ilk Büyük Petro döneminde başlamış sonrasında ise misyonerlik çalışmaları ile bağlantılı olarak gelişmiştir, diyebiliriz. Rusya'da İslam araştırmaları geleneğini başlatan ilk Rus oryantalist Dimitriy Kantemir'dir. Kantemir, Çar'a İslam, [Hz.] Muhammed Peygamber ve Osmanlı hakkında bilgiler veren çeşitli eserler yazmıştır. Rusya'daki ilk *Kur'an* tercümesi Fransızcadan [André Du Ryers'ten] Kantemir veya Petr Posnikov tarafından yapılmıştır. Kantemir'in Latince tercümesi 1722'de *Sistem Kitabı ya da* [Hz.] Muhammed Dini'nin Durumu adıyla St. Petersburg'ta basılmıştır.¹⁹⁴⁰ "1782'de bir Rus kalesi olan Ufa'da bir Müftülük açıldı. Altı yıl geçmeden Orenburg'ta [Hz.] Muhammedçi Dinî Konseyi kuruldu ve Müslüman din adamları ilk kez resmî bir dinî sınıf (Ortodoks kilisesine benzeyen) konumuna getirilmiştir."¹⁹⁴¹ Çariçe II. Katerina döneminde 1787'de *Kur'an*'ın tam bir Arapça nüshası basılmış ve Rus Müslümanları arasında ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Büyük Petro döneminden 1860'ların başına kadar *Kur'an*'ın tüm tercümeleri Avrupa dillerinden yapılmıştır. Fransızca nüshaya dayalı ilk Rusça tercümeyi Mihail Verevkin [1790] yapmıştı. Şair Aleksey Kolmakov'un 1792 tercümesi ise George Sale'nin İngilizce versiyonuna dayanmaktaydı.¹⁹⁴² Bu tercüme serisinin sonuncusu ünlü Fransız oryantalist ve diplomat Albin de Biberstein Kazimirski'nin Fransızca çevirisiyle çalışan K. Nikolayev'e aittir.¹⁹⁴³ Rus Arabistlerden Piotr Giazneviç ve Vladimir Beliaev'e göre bu çeviriler Rusya'da *Kur'an*'ın tanınmasında ve İslam hakkında olumlu düşüncelerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁹⁴⁴

Mihail Verevkin'in eski kilise Slavcası üslubuyla yaptığı tercümedeki belagat büyük Rus şairi *Aleksandr Puşkin*'in gerçek bir başyapıtı olan *Kur'an Taklitleri*'nin

Vserossiyskoy konferentsii «İslam v sovetskom i postsovetskom prostranstve: Formı vijivaniya i bitovaniya», Kazan, may 2003 g., red. R. M. Muhametşin, (Kazan: Institut istorii Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2004), s. 36.

¹⁹³⁹ Alekseyev (2004), agm., s. 49.

¹⁹⁴⁰ Kantemir (1722), age., s. 2-8.

¹⁹⁴¹ Rezvan (2002), agm., s. 437.

¹⁹⁴² P. A. Giaznevich, *The Qur'an in Russia (Studies, Translations and Publications)*, Moskva: Islam; Religion, Society and State, 1984, s. 76-77.

¹⁹⁴³ Albert de Biberstein-Kazimirski, *Le Koran: Traduction nouvelle faite sur le text Arabe*, Paris, 1840, s. 5.

¹⁹⁴⁴ P. A. Giaznevich ve B. A. Beliaev, "Introduction", *The Qur'an*, trc. I. Y. Krachkovskii, Moscow, 1963, s. 4.

[1824] ortaya çıkmasına vesile olmuştur.¹⁹⁴⁵ Puşkin'in şiirsel dehası ve üslubunun Rusya'ya *Kur'an*'ın özünü tanıttak şekilde kendini göstermesi; ondan sonra gelen şair ve yazarların İslam ve öğretilerinden yararlanmalarına ilham vermiştir. Bu bağlamda *Fyodor Dostoyevski* 1880'de yaptığı bir konuşmada *Kur'an* Taklitleri'nden bahsederek duygusal ve retorik bir soru sormuştur: "Burada bir Müslüman yok mu? Bu *Kur'an*'ın ruhu değil mi?"¹⁹⁴⁶ *Kur'an* çevirileri ile Puşkin'in *Kur'an*'a yönelmesinin Rus entelijansiyası üzerinde müspet bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum ise Rus kültürü ile İslam kültürü arasındaki etkileşimi arttırmıştır. [Lev N. Tolstoy vb.] Puşkin'in *Kur'an*'a olumlu yaklaşımı Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bir çatışma durumu olan *Kafkasya Savaşı*'na da farklı bakmasına neden olmuştur. [Yine benzer bir imgelemi Mihail Yuryeviç Lermontov'da da görmekteyiz.] Bu iki yazar Kafkasya'da yaşayan Müslümanları direkt kötülemek yerine romantize ederek anlatmayı tercih etmişlerdir.¹⁹⁴⁷

Rusya'daki İslam'a bakışı etkileyen diğer bir varyant da Kazan merkezli yapılan oryantal çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. [Kazan Üniversitesi, Kazan İlahiyat Akademisi, Kazan Gimnazyumu ile Tatar Öğretmen Okulu] 1854'te yapılan yeni bir düzenlemeyle *Kazan İlahiyat Akademisi*'ne Şizmatik [Dinden sapmış ve ayrılmış], Budizm ve İslamiyet karşıtı bölümler oluşturuldu. İslam karşıtı bölüm; Tatar dili ve etnografyası, Arap dili ve tarihi, [Haşa!] Muhammediliğin (Hz.) kınanması şeklinde üç alt birime ayrılmıştı.¹⁹⁴⁸ Kazem-Bek, geleneksel İslami öğrenim bilgisi [Medrese] ile Avrupalı oryantalist metodolojiyi birleştirerek yirmi beş yıllık bir çalışma sonucunda *Polny Konkordans Korana*¹⁹⁴⁹ [Tam Fihristli *Kur'an*] (1859) eserini meydana getirmiştir.¹⁹⁵⁰ [O'nun *İstoriya İslama*,¹⁹⁵¹ *Muridizm i Şamil*,¹⁹⁵² *Şerâyi 'u'l-İslâm*¹⁹⁵³ isimli eserleri Rusya'da İslam'ın anlaşılmasındaki ilk ciddi atılımlardan biriydi. Kazem-Bek, Rusça Hristiyan dini literatürün Tatarca'ya çevrilmesinin de öncülüğünü yapmıştır.] XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortodoks Hristiyan misyonerlik hareketinin ideolojisinin formüle

¹⁹⁴⁵ Aleksandr Puşkin, *Podrajaniya Koranu* («Klyanus' chetoy i nechetoy...») / Pushkin A.S. Sobraniye sochineniy v 10 tomakh. M.: GIKHL, Tom 2, 1959-1962.

¹⁹⁴⁶ Svetlana Alekseyevna Kirillina ve Mihail Serafimoviç Meyer, "Qur'anic studies in Russia: Traditions and accomplishments", *Vestn. Mosk. Un-ta. Ser. 13. Vostokovedeniye*, № 4, 2013, s. 5.

¹⁹⁴⁷ Tamilla Aliyeva, "Rus edebiyatında Kafkas esiri konusunun tarihsel tipolojisi üzerine", *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 29, (2022), s. 987-1003.

¹⁹⁴⁸ Alekseyev (2004), agm., s. 35.

¹⁹⁴⁹ Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *Polny konkordans Korana, ili klyuç ko vsem slovam i virajeniyam yego tekstov, dlya rukovodstva k issledovaniyu religioznh, yuridiçeskih, istoriçeskih i literaturnih naçal sey knigi*. SPb., 1859, s. 1-9.

¹⁹⁵⁰ Konstantin Petroviç Matveyev, *İstoriya İslama*, Moskva: ACT/ Vostok- Zapad, 2005, s. 125.

¹⁹⁵¹ Kazem-Bek (1860), age., s. 4-7.

¹⁹⁵² Kazem-Bek (1859), age., s. 12.

¹⁹⁵³ Kazem-Bek (1862-1867), age., s. 4-8.

edildiği ve uygulandığı resmi bir imparatorluk merkezi olan Kazan'da İslam'la daha iyi mücadele edebilmek, Türkistan'daki halkların din değiştirmelerini sağlamak için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Bu yüzden *Kur'an*'ın doğrudan Arapça'dan Rusça'ya ilk tercümesinin Kazan İslami Araştırmalar ekolünün seçkin bir temsilcisi olan *Gordiy Semenoviç Sablukov* tarafından yapılmış olması tesadüfi değildir. [Bu çeviri için Sablukov tam 40 yıl çalışmıştır. Tercümesi 1877'de Kazan'da yayımlanmıştır. Ayrıca *Hadis Bilimi* ile yakından ilgilenmiştir. İslamiyet ve Hristiyanlığı mukayese ederek Müslümanların nasıl dinlerini değiştireceğine dair makaleler ve raporlar kaleme almıştır.] 1870'lerde Sablukov ile hemen hemen aynı dönemde Arapça'dan Rusça'ya yapılan bir başka tercüme daha vardır. İstanbul'daki Rus büyükelçiliğinin tercümanı General Dmitriy Boguslavskiy, kendi *Kur'an* tercümesinin önsözünde: “Çeviriyi yayınlamak niyetinde değildim. Doğuda yaşarken boş zamanımı İslami edebiyat okuyarak geçirdim ve çevirinin büyük ölçüde yapıldığını bile fark etmemiş gibiyim...” diye bir notla belirtmiştir. Boguslavskiy'nin şahsi arşivinde bulunan bu materyaller dönemin ünlü Arabistlerinden İgnatiy Kraçkovskiy ve Viktor Rozen tarafından müspet ve takdire şayan olarak karşılanmıştır.¹⁹⁵⁴ Rusya'da yeni bir Arapça araştırmaları ekolünü başlatanlardan birisi de filoloji uzmanı Vladimir Fedoroviç Girgas'tır. V. F. Girgas, Rusya'da İslamın daha güzel ve net anlaşılması için *Arabsko-Russkiy Slovar' k Koranu i Hadisam*'ı [Kuran ve Hadis için Arapça-Rusça Sözlük] (1881) hazırlayıp yayımlamıştır.¹⁹⁵⁵ XX. yüzyılın başlarında Rusya Müslümanları arasındaki yenilikçiler [Cedidçiler] *Kur'an*'ın Rusça dışında Tatarca'ya da çevrilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Seçkin bir Tatar münevveri olan *Musa Carullah Bigiev*; Arap edebiyatı ve Müslüman bilimi, *Kur'an* ve kutsal yazıların tarihi, İslam'ın temel prensipleri, İnanç esasları, Peygamberimizin hayatı [Siyer], İslam'da Anayasa, İslam'da büyüme ve bankacılık, İslami bilimler için üniversite programı, *Kur'an*'ın morfolojisi, dini ve sosyal sorunlar, İslamın kadına yaklaşımı vb. pek çok konuda çalışmış 1911'de ise *Kur'an*'ın ilk Tatarca tercümesini [Meal] yayımlamıştır.¹⁹⁵⁶ St. Petersburg Üniversitesi, Asya Müzesi, Moskova Üniversitesi ile daha başka Rus kütüphanelerinde biriken eski *Kur'an* ve İslami eserlerin el yazma koleksiyonları Kazem-Bek, Rozen, Barthold, Kraçkovskiy, Şebunin, Schmidt, Krımskiy gibi Rus oryantalizminin zirve isimlerince incelenmiş ve bu sahada eşsiz çalışmalar ortaya konmuştur. [Krımskiy'nin “*İstoriya Musulmanstva*” (İslâm Tarihi),¹⁹⁵⁷

¹⁹⁵⁴ Kirillina ve Meyer (2013), agm., s. 6.

¹⁹⁵⁵ Vladimir Fedoroviç Girgas, *Arabsko-Russkiy Slovar' k Koranu i khadisam*, Moskva: Dilya, 2006, s. 17.

¹⁹⁵⁶ Aidar Yuzeev, *Filosofskaya Misl' Tatarskogo Naroda*, Kazan: Tatarskoye Kniznoye İzd-vo, 2007, s. 123.

¹⁹⁵⁷ Krımskiy (1904-1912), age., s. 20.

Barthold'un *Kultura Musulmanstva*¹⁹⁵⁸ (Fuad Köprülü'nün tercüme ettiği şekliyle *İslâm Medeniyeti Tarihi*'dir.) Rusya'daki İslami araştırmaların *Kur'an* ve Hadis temaları dışında artık farklı cephelere de yöneldiğini göstermektedir.] 1912'den itibaren Kazan İlahiyat Akademisi (Barthold'un editörlüğünde) konusunda uzmanlaşmış ilk Rus İslam dergisi olan *İslam Dünyası*'nı [Mir İslama] yayımlamaya başlamıştır.¹⁹⁵⁹ Bu dergi Tatarlar ve Rusların kaynaşmasını sağlamak, Müslümanları Rus Hristiyan kültürüne yaklaştırmak, İslamın Rus Müslümanlar üzerindeki etkisini bilimsel yönden zayıflatmak maksadıyla çıkarılmıştır. Akademiye derginin çıkarılma teklifini sunan M. A. Maşanov, dergiyi yerli toplum içindeki İslamın konumunu ve saygınlığını sarsma düşüncesi ve motivasyonu ile hazırladıklarını söylemiştir.¹⁹⁶⁰ Rusya'daki Kazan merkezli misyoner oryantalist oluşum ilk başlardan itibaren uzun yıllar İslam ile şiddetli polemiklere girmiş ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmiştir. Onlara göre, Hz. Muhammed'e vahiy gelmesi diye bir durum söz konusu olmayıp "kâhinlik, hatiplik, şairlik" ya da modern anlamda sinirsel bir hastalıkla ilişkili bir durumdur. [Küstahça bir deyiş!]¹⁹⁶¹ Rus oryantalizminde İslam'a ideolojik, misyoner ve bilimsel şeklinde üç tür yaklaşım mevcuttur.¹⁹⁶² Bu üç tipte yazdıkları eserlerde genellikle Hz. Muhammed'i peygamberden ziyade Arap kabilelerini birleştirmeyi başaran siyasi bir lider olarak görme eğilimindedir. [Sovyet Dönemi'ndeki oryantalistler bu kimliğe Marksist jargona binaen "devrimci" sıfatını da eklemişlerdir.]¹⁹⁶³ Rus İmparatorluğu döneminde İslama en nesnel yaklaştırmaya çalışanlar Akademik kökenli daha ciddi şarkiyatçılar olmuştur. Kazan Üniversitesi'ndeki bu kilit isimler Kazem-Bek, Rozen, Barthold, A. Schmidt ve Kraçkovskiy idi. Avrupa oryantalist literatüründen pek bağımsız düşünemeyeceğimiz çalışmalarının çoğu başka yerlerde olduğu gibi Hristiyanlığın İslamiyet'e üstünlüğünü varsaymasına rağmen İslam ve Müslümanların incelenmesi konusunda bilimsel objektifliği sonuna kadar savunmuşlardır. Kazan misyoner ekolünü temsil eden Sablukov, İlminskiy, Maşanov, N. Ostroumov ve P. K. Zhuze vb. isimler ise İslam ile mücadele eden cephede yer almış fakat *Panteleimon Krestoviç Zhuze* örneğinde olduğu

¹⁹⁵⁸ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmed Fuad Köprülü, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2004).

¹⁹⁵⁹ V. L. Danilov, "İz istorii izdaniya i rasprostraneniya musul'manskoy knigi v Rossii", *Vestnik Omskogo Universiteta*, No: 3, (2008), s. 135.

¹⁹⁶⁰ Danilov (2008), agm., s. 135.

¹⁹⁶¹ Alau Adilbayev, *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2002), s. 198.

¹⁹⁶² Adilbayev (2002), age., s. 81.

¹⁹⁶³ Kudrat Artıkbaev, *Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2010), s. 177.

gibi kullandıkları polemikçi dili yavaş yavaş terk etmişlerdir.¹⁹⁶⁴ Rus akademik oryantalistler İslam'ı incelediklerinde dünya görüşleriyle uyuşmayan ve çelişkili durumlar gördüğünde kendi düşüncelerini empoze etmeye çalışmazken, din merkezli Ortodoks oryantalistler bunun tam tersine teolojik dogmalarını karşı tarafa dayatmışlardır.¹⁹⁶⁵

Rusya'da doğuya ve özellikle İslam'a olan büyük ilgi; bir Avrasya devleti olarak jeopolitik konumundan kaynaklanmaktaydı. Devlet ile İslam arasındaki ilişki bu nedenle büyük ölçüde pragmatik bir nitelik taşımaktaydı. Müslüman toprakları fethedildikten sonra Müslüman toplulukları radikal bir değişime zorlamak için devletin elinde sınırlı bazı araçlar vardı. Modernleşme büyük ölçüde içeriden geldi; bu noktada İslam âlimleri ve Müslüman entelektüeller ana itici güç oldular ayrıca tüccar ve imalatçılardan oluşan yerli burjuvazi tarafından da desteklendiler. [Modernleşme konusunda yenilikçi Müslüman aydınlar, Rus şarkiyatçı bilgisi ve oryantalistlerle de yakın iş birliği yaptılar. Geleneksel İslam yerine dönemin ruhuna uygun Modernist İslam'ı benimsediler. XIX. yüzyılda St. Petersburg, Moskova, Kazan veya başka yerlerdeki oryantalistler Rusya'daki İslami neşriyat konusunda sansürcülük görevi yahut Müslümanların eğitimiyle ilgili hazırlanan ders kitaplarına bir danışmanlık rolü üstlenmişlerdir.] Bazı iniş çıkışlara rağmen Rus sömürgeciliği Müslümanların entegrasyonunu hedeflemekteydi, ancak direnişle karşılaştığında acımasız güç kullanmaktan da çekinmemekteydi. [İmam Şeyh Şamil'i hatırlayalım.] Müslümanlara dini/ sosyal/ ekonomik/ kültürel/ eğitim sahasında görece bir özgürlük tanıyan Rusya, iş geleneksel İslam, siyasi bağımsızlık yahut Osmanlı'ya yakınlaşma gibi bir durum söz konusu olduğunda hemen bir başka yüzünü göstermekteydi. Merkezi anlamda İslam da tıpkı Hristiyanlık gibi Rusya'nın bir iç diniydi. 1917'ye kadar Rusya'da yaşayan “yerlileri” Ortodoksluğa dönüştürme düşüncesi/ ideası hiçbir zaman gündemden düşmemiştir. İmparatorluk Rusya'sının oryantalist bir projesi olan Müslümanları “Ortodoksluğa dönüştürme” ideolojisi; yeni dönemde Marksist/ Sosyalist/ Komünist “Sovyet insanına dönüştürme” [*“Homo Sovieticus”*] diye devletin ajandasında sadece isim değiştirerek yerini almıştır. Rus oryantalizmi, kendi içindeki Müslüman Türkleri elindeki bilgi gücünü kullanarak şekillendirmiş ve “*hayali uluslar*” [Kavram Benedict Anderson'a aittir.] yaratmıştır. Bu

¹⁹⁶⁴ Anna Matoçkina ve Mihail Stetskeviç, “Stanovleniye Rossiyskogo İslamovedeniya: Mejdu konfessionalizmom i nauçnoy ob'yektivnost'yu (Vtoraya polovina XIX- načalo xx V.)”, *Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubežom*, No: 1, 2018, s. 82-83.

¹⁹⁶⁵ Vesile Şemşek, “Rusya'da Doğu Biliminin Tarihi Gelişim Sürecine Dair İncelemeler”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/(1), (2022), s. 433-447.

parçalanış olgusu büyük Türkistan'ın günümüzdeki yapısını da etkilemiştir. Türkistan'da yaşayan Müslüman Türkler asli kimliklerini unutmuşlar, Çarlık Rusyası'nın ya da Sovyetler Birliği'nin verdiği yeni kimlikleri benimsemişlerdir. İşte bu yüzden günümüzde Türkistan'da yaşayan bir Türk kendisine “*Türk*” demez olmuştur. Avrupalı şarkiyatçıların defalarca belirttiği gibi “*Türk*” demek “*Müslüman*” demektir. Anadolu Türklüğü; Fransız ve İngiliz oryantalist sistematiği içinde İslam'dan uzaklaştırılıp modernleştirilirken, Türkistan Türklüğü; Rus oryantalist sistematiği çerçevesinde bu unutuşu/ deneyimi yaşamıştır. O'nun için Türklerin, İslam'ı ve Türklüğü oryantalist yazın yerine orijinal kaynağından kendi milli yorumlarıyla öğrenmeleri elzemdir.¹⁹⁶⁶

3.1.10. XIX. Yüzyıl Rus Felsefesi ve Düşünce Hayatında Orta Doğu Meselesi

Victoria döneminin Britanyalı ünlü siyasetçilerinden Benjamin Disraeli, 1826'da yazmış olduğu *Vivian Gray* isimli ilk romanında; “Experience is the child of Thought, and Thought is the child of Action” [*Deneyim düşüncenin, düşünce ise eylemin çocuğudur*] demiştir.¹⁹⁶⁷ Hemen hemen aynı dönemin büyük Rus romancılarından Lev Nikolayeviç Tolstoy ise *Anna Karenina*'da “*haklı bir düşüncenin meyve vermemesi mümkün değildir*” satırlarını kaleme almıştır.¹⁹⁶⁸ İngilizler açısından eyleme geçmenin düşünceden evvel bir önceliği vardır. Tolstoy'un irdelemiş olduğu haklılık-haksızlık mefhumu şarka özgü olup Avrupalıları pek de ilgilendirmez. Ayrıca Latince'de “*Primum vivere, deinde philosophari*”¹⁹⁶⁹ [*Önce yaşa, sonra felsefe hakkında konuş!*] diye bir özdeyiş vardır. Bu deyişi “Önce karnını doyur, sonra felsefe yap...” şeklinde de tercüme edebiliriz. Bu ifade muhtemelen batı medeniyetinin esasını teşkil eden sütunlardan biri olan Aristoteles'e atfedilen iyi bilinen bir aforizmadan esinlenmiştir.¹⁹⁷⁰ Aforizma'da saklı olan anlayış sonraları Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer, Soren Kierkegaard, Gottfried Leibniz, René Descartes, Baruch Spinoza vb. filozoflarla da ilişkilendirilmiştir. Descartes'in meşhur “*Cogito ergo sum*” [*Düşünüyorum o halde varım!*] ilkesinde bile Aristo mantığındaki yaşamla düşünceyi/ varlığı ilişkilendirme maksadı haizdir.¹⁹⁷¹ Hiç şüphesiz Rus felsefesi ve düşünce hayatı, batı membaından beslenmiştir [özellikle I.

¹⁹⁶⁶ Yusuf Kabakcı, “Oryantalistlere Cevaben Yazılan İlk Kapsamlı İngilizce Siyer: The Spirit Of Islam”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/(2), (Aralık 2016), s. 315-339.

¹⁹⁶⁷ Benjamin Disraeli, *Vivian Grey*, (London: Longmans-Green and Co., 1878), s. 165.

¹⁹⁶⁸ Lev Nikolayeviç Tolstoy, *Anna Karenina Cilt: I*, çev. Hasan Ali Ediz, (İstanbul: Yordam Kitap, 2019), s. 474.

¹⁹⁶⁹ Louis Büchner, *Aus Natur und Wissenschaft: Studien Kritiken und Abhandlungen*, (Leipzig: Berlag von Theodor Thomas, 1862), s. 109.

¹⁹⁷⁰ Giovanna Parmigiani, *Feminism, Violence, and Representation in Modern Italy*, (Indiana: Indiana University Press, 2019), s. 74.

¹⁹⁷¹ Aristotle, *Nicomachean Ethics*, trans. W. D. Ross, (Ontario: Batoche Books, 1999), s. 159.

Petro'dan itibaren] fakat kozmizm, sofiooloji, metafizik, teoloji, sezgicilik, pozitivizm, gerçekçilik, ontolojizm vb. konularında doğulu köklerinden dolayı eser miktarda şarkın “irfan” ve “hikmet” anlayışını da taşımaktadır. Rus filozof Nikolay Berdyaev, Rus düşüncesinin karakteristiğini; “kendisi için hakikati [gerçeği] gerçek adalet ile birleştirileceği totaliter, bütünsel bir dünya görüşü geliştirme” arzusuna dikkat çekerek açıklamıştır.¹⁹⁷² Rus düşüncesinde XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında özellikle; aydınlanmacılık ve karşıtları, batıcılık ve liberalizm, romantizm, Slavofilizm ve poşvenizm, popülizm, anarşizm, kozmizm, Tolstoyizm, pozitivizm, sofyoloji, limitizm, metafizikçiler, Rus sosyalizmi, Avrasyacılık, Marksizm vb. eğilimler etkili olmuştur. Tüm bu düşünce akımlarının içinde yer alan Rus filozofları temelde doğu-batı ikilemini yahut sorunsalını yaşamışlardır. Bu durum onların şarka [orta doğu] bakışlarını da etkilemiştir. Orta doğuya “Doğu sorunu” yahut “Osmanlı-Türk-İslam düşmanlığı” penceresinden bakanlar olduğu gibi konuya sömürgecilik karşıtlığı üzerinden yaklaşan namuslu aydınlar da olmuştur.¹⁹⁷³

Rus felsefesi ve düşünce tarihi hakkında, V. Vançugov'un *Rus Felsefesinin İlk Tarihçisi: Archimandrite Gabriel ve Zamani*,¹⁹⁷⁴ V. Zenkovskiy'nin *Rus Felsefe Tarihi*,¹⁹⁷⁵ A. Galaktionov ile Nikandrov'un *Rus Felsefesi Tarihi*,¹⁹⁷⁶ N. Lossky'nin *Rus Felsefe Tarihi*,¹⁹⁷⁷ V. S. Stopin'in *Yeni Felsefe Ansiklopedisi*,¹⁹⁷⁸ M. Soboleva'nın *Russische Philosophie im Kontexte der Interkulturalitaet*,¹⁹⁷⁹ A. Suhov'un *Rus Felsefesi*,¹⁹⁸⁰ M. Levin'in *Rus Sosyal Düşünce Tarihi Üzerine Denemeler*,¹⁹⁸¹ D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy'nin *Rus Entelijansiyası'nın Tarihi*,¹⁹⁸² V. İ. Razumnik'in *Rus*

¹⁹⁷² Jan Krasicki, “Bor'ba za pravdu (Berdyaev, Kant i drugiye)”, Solov'yovskiy *İssledovaniya*, Vıpusk: 2 (42), 2014, s. 108-109.

¹⁹⁷³ Şayan Uluhan, “Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/18 (2009), s. 229-256.

¹⁹⁷⁴ V. V. Vançugov, *Perviy İstoriy Russkoy Filosofii: Arhimandrit Gavriil i Yego Vremya*. - M.: Mir filosofii. 2015, s. 2-4.

¹⁹⁷⁵ V. V. Zenkovskiy, *İstoriya Russkoy Filosofii / Vstup. St., podgot. i primeç. V. V. Serbinenko*. - M., 2001, s. 12-23.

¹⁹⁷⁶ A. A. Galaktionov, P. F. Nikandrov, *İstoriya Russkoy Filosofii*. - M.: ISEL, 1961, s. 1-8.

¹⁹⁷⁷ N. O. Losskiy, *İstoriya Russkoy Filosofii / Per. s angl.* - M.: Akademiçeskiy proyekt, 2007, s. 550.

¹⁹⁷⁸ V. F. Pustarnakov, A. G. Myslivçenko, V. A. Lektorskiy, Ogurtsov A. P. *Filosofiya v SSSR i postsovetsoy Rossii // Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / pred. Nauç.-red. Soveta V. S. Stopin*. 2-ye izd., ispr. i dop. - M.: Mysl', 2010, s. 14-28.

¹⁹⁷⁹ M. E. Soboleva, *Russische Philosophie im Kontexte der Interkulturalitaet*. Traugott Bautz Verlag, 2007, s. 7-9.

¹⁹⁸⁰ A. D. E. Suhov, *Russkaya Filosofiya: Osobennosti, Traditsii, İstoriçeskiye Sud'bi*. - M.: IF RAN, 1995, s. 2-8.

¹⁹⁸¹ Ş. M. Levin, *Oçerki po İstorii Russkoy Obşçestvennoy Mıslı*, Leningrad, 1974, s. 440.

¹⁹⁸² Dmitriy Nikolayeviç Ovsyaniko-Kulikovskiy, (1853-1920), *İstoriya Russkoy İntelligentsii: Itogi rus. Hudojestv. Lit. XIX v. Ç. 1- / D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy*. - Moskva: V. M. Sablin, 1908, s. 5.

Sosyal Düşünce Tarihi,¹⁹⁸³ G. Gukovskiy'nin *Rus Edebiyatı ve Düşünce Tarihi Üzerine Denemeler* isimli eserler vardır.¹⁹⁸⁴ Önemli Rus ve İngiliz kökenli fikir tarihçilerinden Isaiah Berlin, otuz yıllık bir dönemde oluşturduğu denemeler ile XIX. yüzyıl Rusya'sında aydınlanma anlayışı ve tarihsel bağlamda gelişen düşünce ve felsefik yapıyı gayet ironik bir şekilde [*Tolstoy fitratı gereği bir tilkiydi ama O bir kirpi olduğuna inanıyordu!* (İlh. Tolstoy bu minvalde bazı çocuk masalları da yazmıştı.)] "*Russian Thinkers*" [Rus Düşünürler] çalışmasında değerlendirmiştir.¹⁹⁸⁵ Bu konuda yapılmış en iyi/ nitelikli çalışma; Polonyalı tarihçi sosyolog Andrzej Walicki'nin *A History of Russian Thought From The Enlightenment to Marxism* ["Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanmadan Marksizme: 1760-1900"] (1979) isimli kitabıdır.¹⁹⁸⁶ Walicki'nin yirmi yıllık bir çalışmasının ürünü olan eserinde, Rusya'daki kurgusal felsefik çalışmaların ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleştiğini söylemiştir. Bu durumun sebeplerini ise "Felsefe'nin özerk bir bilgi dalı (disiplin) olarak doğuşunu geciktiren bir başka etmen, XIX. yüzyıl Rusya'sı intelegentsiyasının (aydınlarının) içinde bulundukları özel durumdu. Siyasal baskının, geri kalmışlığın ve hemen, ivedi çözüm bekleyen toplumsal sorunların acısını yüreklerinde duyan aydınlar, hemen toplumsal sonuçlar doğurmayacak konularla ilgilenmediler. Dolayısıyla felsefi düşünüş, (*felsefi refleksiyon*) felsefenin ontoloji ve epistemoloji gibi geleneksel sorunlarının bir dereceye dek savsaklanması pahasına, etik (ahlak felsefesi) sorunlarıyla, tarihsel- felsefi sorunlarla, siyasal ve çoğu zaman dinsel sorunlarla sınırlı kaldı..." diyerek açıklamıştır.¹⁹⁸⁷ İşte bu yüzden salt felsefik uğraşı tecrübesi Rusya'da gecikmiştir.

¹⁹⁸³ Razumnik İvanov- Razumnik Vasil'yevič, *İstoriya Russkoy Obşçestvennoy Mıslı*. V 1-3 h tomah. M.: Respublika; TERRA, 1997, s. 1-17.

¹⁹⁸⁴ Grigoriy Aleksandroviç Gukovskiy, *Oçerki po İstorii Russkoy Literaturı i Obşçestvennoy Mıslı XVIII Veka*, Leningrad: Hudojestvennaya literatura, 1938, s. 6-20.

¹⁹⁸⁵ Isaiah Berlin, *Russian Thinkers*, (New York: Viking Press, 1978), s. 24.

¹⁹⁸⁶ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanmadan Marksizme: 1760-1900*, trc. Alaeddin Şenel, (Ankara: V Yayınları, 1987), s. 17.

¹⁹⁸⁷ Walicki (1987), *age.*, s. 13

SONUÇ

XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısı çok yönlü olup bunun farklı fraksiyonlarını döngüsel bir tarih anlayışı çerçevesinde; bilgi/ iktidar ilişkisi ve sosyolojik yorumlayıcı bir yaklaşımla ele aldığımızda Rus oryantalizminin de benzer muadilleri gibi aynı kaynaklardan beslendiğini ve kimi noktalardan ilgili batı literatüründen net olarak ayrıştığını söyleyebiliriz. Doğulu, batılı hatta kuzeyli ve güneyli özelliklere sahip olan Ruslar, dünyanın tarihsel gidişat seyrine uyarak kimi vakit Batı'nın Orta Doğu'ya yaklaşımına benzer bir tutum sergilemiş olsalar da daha itidalli davranmışlar, doğulu köklerini/ benliklerini/ kimliklerini asla unutmamışlardır. Rus oryantalizmi de tıpkı batı oryantalizmi gibi ilerlemeci bir anlayış çerçevesinde ilk başlarda ham taklitçilik bakış açısıyla kurumsallaşmıştır. Bu kurumsallaşma [Misyoner, Askeri, Akademik] yaşanırken de zamanla nev-i şahsına münhasır bir kimlik kazanmışlardır. Bir kesit olarak incelediğimiz dönemde Rus oryantalizmi Orta Doğu ve İslam ülkelerine, çoğunluğu batı oryantal yazınına hizmet eden bir söylem benimsemiş olsa da kendisi de farklı bir açıdan İslami özellikleri bünyesinde barındırdığı için orijinal bir yaklaşım/ görüş/ ifade tarzı sergilediği anlar da olmuştur. Bu anların ve kırılmaların yahut eklemlemelerin Rus entelijansiyesinde entelektüel düzeyde sıklıkla tartışmalara neden olduğu söylenebilir. Geçmişte ve günümüzde Rusya'nın kendisi için hem İslam hem de Müslüman ülkeler son derece önemli olup muhtemelen gelecekte de bir o kadar önemli olacaktır. Batı medeniyeti ile geliştirdiği ilişkiler ile doğu medeniyeti ile geliştirdiği ilişkileri mukayese ettiğimiz zaman doğu ile sulh içinde bir yaşam döngüsü/ habitat kurmasının her zaman faydasına olacağı da kaçınılmaz bir gerçektir.

Genellikle oryantalizm minvalindeki konular oryantalist söylemlerin dışına taşılmadığı zaman ilgili bilim adamlarından onay almakta ve bu doğrultuda belirli bir iltifata mazhar olmaktadır. Bu noktada Rusların XIX. yüzyılda Orta Doğu'ya bakışlarının milli bir perspektiften değerlendirilmesi son derece önemliydi. Rus oryantalizmi neredeyse oryantalist disiplinin tüm dallarıyla birlikte özellikle Orta Doğu alanında kendisine oldukça sağlam ve bilimsel bir gelenek oluşturmuş, XX. yüzyılda bu sahadaki çalışmalarını daha da derinleştirmeye gayret etmiştir. Günümüz Rusya'sı hala Orta Doğu siyasetini belirleyip şekillendirirken bu tecrübeden sıklıkla faydalanmaktadır. Rusların kendi devletleri faydalarına elde ettiği bu bilgiyi orijinal-ilk elden kaynaklarımızı

kullanarak tetkik etmemiz yahut tüm Doğu milletlerinin de öz bakış açılarıyla yorumlaması gerekmektedir.

Çalışmamızdan çıkan sonuç; XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısının Avrupa/ batı oryantalizmi ile mukayese edildiğinde bir iç kolonizasyon sürecinin yerlileştirme neticesinde oluştuğudur. Ruslar batıdan öğrendikleri oryantalist yöntemleri hem içlerindeki hem de dışlarındaki doğu toplumlarına uygulamışlardır. Belirli bir Rus oryantalizmi ruhu ve şekli vardır. Bu araştırma XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi ve Orta Doğu konusunun sosyolojik yönden temel motivasyonlarını ve Rus bakış açısının altında yatan temel nedenleri ortaya çıkarmıştır. Rus oryantalist söylemin çözülmesinin, bilgi/ iktidar ilişkisinin anlaşılması açısından önem taşıdığı anlaşılmıştır. Araştırma sorumuz açısından sonuç, XIX. yüzyıl Rus oryantalizminin Orta Doğu'ya bakış açısının bazen klasik oryantalist kalıplara yönelse de batı merkezcilikten farklı ve daha az zararlı yönde olduğudur. Rus oryantalizmi sonradan gelişmiş olmasına rağmen Batılı muadillerinden geri kalmayacak bir seviyede kendi bilgi-iktidar yapısını kurmayı da başarmıştır.

“Rus Oryantalizmi” terimi, Rusya’da doğu kültürleri ve toplumlarına dair bilgi üretme ve anlama pratiğini ifade eder. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Rus entelektüelleri ve sanatçıları, Orta Doğu, Asya ve diğer Doğu bölgelerine büyük bir ilgi gösterdi. Bu dönemde, Ruslar, kendi kültürleri ve kimlikleri üzerinde etkisi olan bu doğu kültürlerini inceleme ve anlama çabasına giriştiler. Rus oryantalizminin temelinde, Batı’nın oryantalizmi gibi, genellikle Doğu kültürlerini bir tür “öteki” olarak ele alma eğilimi bulunmaktadır. Bu çalışmalar, Doğu toplumlarını, geleneklerini ve yaşam tarzlarını Batı standartlarına göre değerlendirmeyi içerebilir. Ancak, Rus oryantalizmi, kendi bağlamında özgün özelliklere sahiptir ve Rus kültürüne özgü tarihi, sosyal ve siyasi faktörlere dayanır. Orta Doğu ise genellikle Asya ve Afrika’nın kesişim noktasında bulunan bir bölgedir. Bu bölge, zengin tarihi, kültürel çeşitliliği ve stratejik önemi ile bilinir. Orta Doğu’nun coğrafi sınırları net bir şekilde belirlenmemiş olsa da genellikle Arap Yarımadası, Levant, Mezopotamya, İran ve Türkiye gibi bölgeleri içerir. Rus oryantalizmi ile Orta Doğu’nun ilişkisi, Rus entelektüellerinin Orta Doğu kültürleri ve toplumlarına duydukları ilgiyle alakalıdır. Bu ilgi, edebiyat, sanat, tarih ve siyaset gibi çeşitli alanlarda kendini gösterebilir. Ancak, bu konudaki çalışmaların çeşitli ve geniş bir perspektife sahip olduğunu unutmamak önemlidir.

Rusya’da Doğu Bilimi, Doğu kültürleri, dilleri, tarihleri ve toplumlarıyla ilgilenen bir akademik alanı ifade eder. Bu alan, özellikle Orta Doğu, Asya ve diğer Doğu bölgeleriyle ilgili araştırmaları içerir. Rus Doğu Bilimi, genellikle Dilbilim, Tarih, Antropoloji, Sanat tarihi, Siyaset bilimi, İktisat ve diğer disiplinlerdeki uzmanlar tarafından oluşturulan çok çeşitli çalışmalardan oluşur. Rus Doğu Bilimi’nin tarihi, Rus İmparatorluğu dönemine kadar uzanabilir, ancak özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, bu alandaki ilgi ve araştırmalar artmıştır. Rus entelektüelleri, o dönemdeki politik, kültürel ve ticari etkileşimlerin bir sonucu olarak, Doğu kültürleri ve toplumlarına büyük bir ilgi gösterdi. Bu ilgi, Edebiyat, Sanat, Tarih, Dilbilim ve diğer disiplinlerde yapılan araştırmaları içeriyordu. Özellikle, Rus Doğu Bilimi, Orta Asya, Orta Doğu, Çin, Japonya ve diğer Doğu bölgelerine dair derinlemesine analizler yaparak bu kültürleri daha iyi anlamayı amaçlıyordu. Modern Rusya’da da Doğu Bilimi alanındaki çalışmalar devam etmektedir. Üniversitelerde, araştırma enstitülerinde ve diğer akademik kurumlarda Doğu Bilimi bölümleri veya kürsüleri bulunmaktadır. Bu alan hem tarihî hem de güncel konuları kapsayan geniş bir perspektife sahiptir ve Rus bilim insanları, Doğu kültürleriyle ilgili çeşitli konularda önemli katkılarda bulunmaktadır.

Rus oryantalizmi, Rus sanat ve kültüründe Doğu’ya (özellikle Orta Doğu, Asya ve Uzak Doğu’ya) duyulan ilgiyi ve etkileşimi anlatır. Bu tarz, XIX. yüzyılın ortalarında Rus İmparatorluğu’nda özellikle sanat, edebiyat ve müzik alanlarında etkili olmuştur. Rus oryantalizmi, Doğu kültürleri ve manzaralarına duyulan hayranlıkla birlikte romantizmin etkisi altında gelişmiştir. Batı ve Orta Asya’nın egzotik öğeleri, Rus sanatçıları ve yazarlarını etkilemiştir. Rus ressamları, Doğu’nun egzotik manzaralarını ve yaşam tarzını resmetmeye başladı. Doğu motifleri, resimlerde sıkça kullanılan renkli giysiler, tapınaklar, çarşılar ve diğer karakteristik unsurlar aracılığıyla ifade edildi. Rus yazarlar ve şairler, Doğu kültürlerini konu alan eserler üretti. Doğu masalları, efsaneleri ve hikâyeleri, Rus edebiyatında önemli bir yer edindi. Özellikle, Doğu’nun mistik ve gizemli öğeleri edebiyat eserlerine yansıtıldı. Rus oryantalizmi, sadece estetik bir tercih değil, aynı zamanda politik ve toplumsal bir bağlamda da ele alındı. Rus İmparatorluğu’nun geniş coğrafyasında etnik çeşitliliği anlamak ve yönetmek amacıyla Doğu halklarına olan ilgi, politik kararlar üzerinde de etkili olmuştur. Rus besteciler, Doğu temalarını içeren operalar ve müzikal eserler besteledi. Bu eserlerde Doğu’nun müzikal öğeleri ve melodik unsurları sıkça kullanıldı. Rus oryantalizmi, sanat ve kültürde Doğu’ya olan bu ilginin bir

ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu yaklaşım, zaman içinde farklı yorumlara ve ilerlemelere de tabi olmuştur.

Rus akademik oryantalizmi, Rus bilim insanlarının ve entelektüellerinin Doğu kültürleri, dilleri, tarihleri ve toplumları üzerine yaptığı akademik çalışmaları ifade eder. Bu alan, genellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, Orta Asya, Çin, Hindistan gibi Doğu'nun çeşitli bölgelerine odaklanmıştır. Rus akademik oryantalizmi hem Batılı hem de yerel kaynakları kullanarak derinlemesine araştırmalar yaparak Doğu kültürlerini anlamaya yönelmiştir. Rus oryantalistler, Doğu dillerini inceleyerek dilbilim çalışmalarında bulundular. Özellikle Osmanlı Türkçesi, Farsça, Arapça ve Çince gibi Doğu dilleri üzerine yapılan dilbilim araştırmaları önemlidir. Rus oryantalistler, Doğu'nun tarihini ve arkeolojisini araştırdılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine, Orta Asya'nın tarihine ve diğer Doğu bölgelerine dair detaylı çalışmalar gerçekleştirdiler. Rus bilim insanları, Doğu edebiyatlarına olan ilgilerini kullanarak edebiyat incelemeleri yaptılar. Özellikle klasik Arap, Fars ve Türk edebiyatları üzerine yapılan analizler önemlidir. Doğu toplumları ve kültürleri üzerine sosyolojik ve antropolojik çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar, Doğu'nun geleneksel yapıları, sosyal düzeni ve kültürel özellikleri hakkında bilgi sağlamayı amaçladı. Rus oryantalistler, sadece kültürel ve akademik açıdan değil, aynı zamanda politik ve stratejik açıdan da Doğu'ya yönelik çalışmalarda bulundular. Bu, Rus İmparatorluğu'nun Doğu ile olan ilişkilerini anlamak ve etkilemek amacını taşıyordu. Rus akademik oryantalizmi, zamanla gelişen ve evrilen bir alan olmuş, farklı dönemlerde farklı yöntemler ve odaklar benimsemiştir. Ancak genel olarak, bu alandaki çalışmalar Rus bilim dünyasında Doğu kültürlerine olan ilgiyi yansıtan önemli bir bölüm olmuştur.

Rus askeri oryantalizmi, Rus İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında ve sınırlarında bulunan farklı etnik gruplar ve kültürlerle ilgili askeri stratejileri, politikaları ve araştırmaları içerir. Bu kapsamda, Rus İmparatorluğu'nun doğu sınırlarındaki topluluklar, özellikle Orta Asya, Kafkasya ve Uzak Doğu'daki etnik gruplarla ilgili askeri açıdan stratejik düşünce ve analizler yapılmaktaydı. Rus askeri oryantalistler, coğrafi olarak geniş bir alana yayılmış olan etnik grupların coğrafi özelliklerini, yerleşim düzenlerini ve stratejik önemlerini inceledi. Bu, askeri planlamada ve stratejik düşünceye etki etti. Farklı etnik grupların kültürel dinamikleri, gelenekleri ve toplumsal yapıları üzerine yapılan araştırmalar, Rus askeri oryantalizminin bir parçasıydı. Bu bilgiler, askeri liderlerin etnik gruplarla ilişkilerini ve bu gruplar arasındaki potansiyel çatışmaları

anlamalarına yardımcı oldu. Etnik gruplar arasında dil ve iletişim stratejileri üzerine yapılan çalışmalar, askeri liderlere etnik gruplarla daha etkili bir şekilde iletişim kurma ve iş birliği yapma yeteneği kazandırdı. Rus askeri oryantalistler, bölgedeki etnik grupların tarihini ve toplumsal analizlerini gerçekleştirerek, gelecekteki olası askeri senaryoları tahmin etmeye çalıştılar. Rus İmparatorluğu, sınırlarında bulunan etnik grupların askeri güç ve potansiyelini değerlendirmek amacıyla stratejik planlamalar yaptı. Bu, sınırların savunulması ve iç güvenliğin sağlanması için önemliydi. Rus askeri oryantalizmi hem askeri strateji hem de etnik gruplarla ilişkilerin yönetimi açısından önemli bir rol oynadı. Ancak bu alandaki çalışmalar, döneme ve bölgeye bağlı olarak değişiklik göstermiş ve gelişim geçirmiştir.

Rus misyonerlik oryantalizmi, Rus misyonerlerin Doğu'daki farklı kültürleri, dinleri ve toplulukları anlamaya yönelik yürüttükleri çalışmaları ifade eder. Bu, genellikle Rus İmparatorluğu'nun sınırlarındaki etnik ve dini çeşitliliği anlamak ve bu bölgelerde Hristiyanlığı yaymak amacını taşıyan bir çaba olarak öne çıkar. Rus misyonerler, Doğu'daki farklı dinleri (İslam, Budizm, Hinduizm, vb.) inceleyerek, bu dinlerin temel inançları, ritüelleri ve uygulamaları üzerine çalışmalar yaptılar. Bu, diğer dinlere duyulan anlayışı artırmayı ve Hristiyan misyonerlik faaliyetlerini yönlendirmeyi amaçladı. Misyonerler, hedef bölgelerdeki dil ve kültürleri öğrenmeye çalışarak, yerel halklarla daha iyi iletişim kurabilmeyi ve Hristiyanlığı yerel bağlamda anlatabilmeyi hedeflediler. Rus misyonerler, sadece dini faaliyetlerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda eğitim ve sağlık hizmetleri sunarak yerel topluluklara yardım etmeye çalıştılar. Bu, misyonerlik faaliyetlerinin toplumsal etkilerini genişletmeyi amaçladı. Misyonerler, görev yaptıkları bölgelerdeki toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını analiz ederek, bu bilgileri hem kendi çalışmalarında hem de Rus hükümetine raporlar halinde sunarak etkileşimde bulundular. Rus misyonerlik oryantalizmi, sadece Hristiyanlığı yayma amacı taşı mıyordu, aynı zamanda diğer dinlerle diyalog kurma ve anlayışı artırma çabalarına da odaklandı. Bu, farklı dinlere mensup insanlar arasında barışçıl ilişkilerin teşvik edilmesine yönelik bir çabaydı. Rus misyonerlik oryantalizmi hem dini hem de kültürel etkileşimlerin bir sonucu olarak, Rus İmparatorluğu'nun sınırlarındaki çok kültürlü ve çok dilli toplulukları anlamak için önemli bir araç haline gelmiştir.

Rus Doğu bilimi tarihi oldukça zengin bir geçmişe sahiptir ve çeşitli dönemlerde farklı alanlarda önemli gelişmelere tanık olmuştur. Rusya'nın batıda ve doğuda genişlemesiyle birlikte, Doğu'ya olan ilgi arttı. Çar I. Petro ve Çariçe II. Katerina

döneminde, Rus aydınları ve entelektüelleri Doğu kültürlerine, dillerine ve tarihlerine ilgi göstermeye başladılar. Bu dönemde, Rus aydınları Doğu dillerini öğrenmeye ve Doğu kültürleri üzerine yazılar yazmaya başladılar. Bu dönem, Rus doğu biliminin altın çağı olarak kabul edilir. Rus İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında, Orta Asya, Kafkasya ve Uzak Doğu gibi bölgelerde etkili olan Rus doğu bilimcileri, Dilbilim, Tarih, Arkeoloji, Antropoloji ve Coğrafya gibi alanlarda çalışmalar yaptılar. Bu dönemde, özellikle Orta Asya'daki Türk dilleri, Moğolca, Arapça ve Farsça gibi Doğu dillerine dair önemli çalışmalar yapıldı. 1917'deki Ekim Devrimi ve ardından Sovyetler Birliği'nin kurulması, Rus doğu bilimini etkiledi. Sovyet döneminde, ideolojik etkenler ve siyasi baskılar nedeniyle bazı alanlarda kısıtlamalar yaşandı. Ancak, Doğu ülkeleri ile olan ilişkilerin devam etmesi ve Sovyet Doğu Bilimleri Enstitüsü gibi kurumların kurulmasıyla birlikte, bu dönemde de doğu bilimi çalışmaları devam etti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Rus doğu bilimi alanında uluslararası iş birliği ve bağımsız araştırmalar daha da arttı. Rus bilim insanları, özellikle Orta Asya, Kafkasya ve Orta Doğu gibi bölgelerdeki siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri genişçe incelediler. Rus doğu bilimi tarihi, coğrafi genişlik, kültürel çeşitlilik ve farklı dönemlerdeki siyasi değişimler nedeniyle oldukça çeşitli ve zengin bir konuya sahiptir. Bu tarih hem akademik araştırmalar hem de pratik politika oluşturma açısından önemli bir rol oynamıştır.

Rusya'nın Orta Doğu imajı, tarihsel, siyasi, ekonomik ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle şekillenmiştir. Bu imaj zaman içinde değişebilir ve farklı perspektiflere sahip olabilir. Rusya ile Orta Doğu arasındaki tarihsel bağlar, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkiler, Rus İmparatorluğu dönemindeki etkileşimler ve Sovyetler Birliği'nin dönemindeki politikalar, bu imajın oluşumunda etkili olmuştur. Rusya, Orta Doğu'daki birçok ülke ile stratejik siyasi ilişkilere sahiptir. Suriye, İran ve Mısır gibi ülkelerle olan yakın ilişkiler, Rusya'nın Orta Doğu'daki etkisini artırmış ve bu ülkelerdeki imajını güçlendirmiştir. Rusya'nın Suriye'deki askeri müdahalesi, bölgede etkili bir aktör olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu askeri varlık, Rusya'nın Orta Doğu'daki imajını şekillendiren önemli bir faktördür. Rusya, Orta Doğu'da diplomatik roller üstlenerek bölgesel konularda etkili olmuştur. Rus medyasının Orta Doğu'da nasıl temsil edildiği, kültürel etkileşimler ve halk diplomasisi gibi faktörler de Rusya'nın bölgedeki imajını etkiler. Bu, halklar arasındaki anlayış ve etkileşimi şekillendirebilir. Rusya'nın Orta Doğu imajı, karmaşık bir konsepttir ve birden çok faktör tarafından

etkilenebilir. Bu imaj, zaman içinde değişebilir ve farklı ülkeler veya toplumlar arasında farklı algılamalara neden olabilir.

Rusya’da İslam ülkeleri ile ilgili incelemeler, tarih boyunca çeşitli dönemlerde farklı odak noktalarıyla gerçekleşmiştir. Bu incelemeler, genellikle diplomatik, stratejik, kültürel ve akademik alanlarda gerçekleşmiştir. Rusya’nın ilk dönemlerinde, Orta Asya ve Kafkasya’daki Müslüman toplumlarla temaslar, ticaret, siyasi ilişkiler ve kültürel alışverişler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Altın Orda İmparatorluğu’nun yıkılması ve Rusya’nın genişlemesi ile birlikte, Ruslar ve Müslüman toplumlar arasındaki ilişkiler karmaşıklık kazanmıştır. Rus İmparatorluğu, tarih boyunca çeşitli etnik ve dini gruplara ev sahipliği yapmış geniş bir imparatorluktur. İslam, Rus İmparatorluğu’nun tarihinde önemli bir rol oynamış ve farklı dönemlerde farklı etkileşimlere sahne olmuştur. Rus İmparatorluğu, Orta Çağ’dan itibaren genişlemiş ve çeşitli toplumları bünyesinde barındırmıştır. İslam, özellikle Kafkasya, Orta Asya ve Volga bölgesinde yaşayan Müslüman toplumlar aracılığıyla bu imparatorluğun bir parçası olmuştur. Kafkasya bölgesi, Rus İmparatorluğu ile çeşitli savaşlar yaşamıştır. Bu çatışmalar sırasında İslam, direniş hareketlerinin bir parçası olmuştur. Dağıstan gibi bölgelerde yaşayan Müslüman toplumlar, Rus yönetimine karşı çeşitli direnişlerde bulunmuştur. Volga bölgesinde yaşayan Tatarlar, Rus İmparatorluğu içinde önemli bir Müslüman topluluğu oluşturmuştur. Bu bölgedeki Müslümanlar, kendi kültürlerini ve dinlerini koruma çabalarında bulunmuşlardır. Rus İmparatorluğu’nun doğu kısımları, Orta Asya ve Sibirya gibi geniş bölgeleri kapsamaktadır. Bu bölgelerdeki Müslüman toplumlar, Rus İmparatorluğu’nun etkisi altında kalmış ve zamanla entegre olmuşlardır. Rus İmparatorluğu, farklı dini gruplara geniş ölçüde serbestlik tanımıştır. Bu, Müslüman toplumların kendi dini pratiklerini sürdürmelerine olanak tanımıştır. Ancak, zamanla bazı dönemlerde bu serbestlik dalgalanmıştır. Rus İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu ile sık sık karşı karşıya gelmesi, İslam’ın bu çatışmalarda etkili bir unsur olmasına neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman toplumlarla birlikte iş birliği yapmış ve Rus İmparatorluğu’na karşı destek sağlamıştır. Bu konular, Rus İmparatorluğu’nda İslam’ın genel bir incelemesine odaklanan başlangıç noktalarıdır. Ancak, bu büyük ve karmaşık tarih boyunca pek çok alt konu ve detay bulunmaktadır. Bu nedenle, daha derinlemesine bir inceleme yapmak için belirli bir döneme veya bölgeye odaklanmak önemlidir. 1917’deki Ekim Devrimi’nin ardından Sovyetler Birliği’nin kurulmasıyla İslam dünyasıyla ilişkileri önemli ölçüde etkilemiştir. Sovyetler Birliği

döneminde, Müslüman bölgelerdeki dini ve kültürel unsurlarla mücadele edildi. Aynı zamanda Sovyet dış politikası, Müslüman ülkelerle stratejik ilişkiler kurma amacını taşımaktaydı. Soğuk Savaş döneminde, Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki rekabet, Orta Doğu ve diğer İslam ülkelerinde de hissedildi. Sovyetler, özellikle Arap sosyalist hareketleriyle yakın ilişkiler kurdu. Sovyet askeri müdahaleleri, örneğin Afganistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Afganistan-Sovyet Savaşı, Orta Asya ve İslam dünyası ile ilişkilerde önemli bir dönemeçtir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Rusya Federasyonu'nun bağımsızlığını kazanan Orta Asya ülkeleri ve Kafkasya'daki Müslüman çoğunluklu ülkelerle yeni bir dönem başladı. Bu dönemde, Rusya, bölgedeki enerji kaynaklarına, güvenliğe ve siyasi istikrara yönelik çıkarlarını koruma amacıyla ilişkilerini sürdürdü. Çağdaş dönemde, Rusya'nın Orta Doğu ve diğer İslam ülkeleriyle ilişkileri, enerji iş birliği, askeri ve diplomatik temaslar, kültürel etkileşimler ve dini konulardaki diyaloglar üzerinden şekillenmektedir. Suriye'deki iç savaş ve diğer bölgesel krizler de Rusya'nın bölgesel rolünü ve İslam ülkeleri ile ilişkilerini etkilemiştir. Rusya'nın İslam dünyasıyla ilişkileri, tarih boyunca çeşitli evrelerden geçmiş ve bölgedeki politik, kültürel ve ekonomik dinamiklere bağlı olarak değişmiştir.

XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi, Rus İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında ve sınırlarında bulunan farklı kültürlerle olan etkileşimi içeriyordu. Bu dönemde, Rus oryantalistlerinin Orta Doğu'ya (özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve çevresine) duydukları ilgi, sanat, edebiyat, dilbilim ve politika alanlarında ortaya çıkan bir dizi etkinlikle kendini göstermiştir. Rus ressamları, Orta Doğu'nun egzotik manzaralarını resmetmeye başladılar. Özellikle Kafkasya, Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Asya bölgelerinden ilham alarak eserler üretildi. Orta Doğu'nun tarihi ve kültürel öğeleri resimlerde sıkça yer buldu. Rus yazarlar ve şairler, Orta Doğu kültürlerini konu alan eserler ürettiler. Doğu masalları, efsaneleri ve hikayeleri, Rus edebiyatında önemli bir yer edindi. Aynı zamanda, Doğu'nun mistik ve gizemli atmosferi edebiyat eserlerine yansıtıldı. Rus dilbilimcileri, Orta Doğu dillerini inceleyerek, özellikle Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça üzerinde çalışmalar yaptılar. Bu dilbilim çalışmaları, dilin yanı sıra kültürel bağlamı da anlamaya yönelikti. Orta Doğu'nun zengin tarihi ve arkeolojik mirası, Rus arkeologların ve tarihçilerin ilgisini çekti. Bu dönemde Orta Doğu'daki antik kalıntılar ve tarihi bölgeler üzerine yapılan araştırmalar önem kazandı. Rus İmparatorluğu'nun sınırları içinde ve çevresindeki Orta Doğu ülkeleriyle olan siyasi ve diplomatik ilişkiler, oryantalizmi etkileyen önemli faktörlerden biriydi. Diplomatik

temsilcilikler ve görevlendirmeler, kültürel ve bilimsel etkileşimleri de beraberinde getirdi. XIX. yüzyılın ortalarında, Orta Doğu'nun stratejik önemi ve enerji kaynaklarına olan ilgi arttı. Bu, Rus İmparatorluğu'nun Orta Doğu'daki etkisini güçlendirmeye yönelik çabaları tetikledi. XIX. yüzyıl Rus oryantalizmi, geniş bir coğrafyada farklı kültürlerle temas halinde olan bir devletin, sanatçıların, yazarların ve bilim insanlarının Orta Doğu'ya yönelik ilgisini yansıtan çok yönlü bir dönemi temsil etmektedir. Bu alandaki çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu, İran, Orta Asya ve diğer İslam medeniyetlerini anlamaya yöneliktir. Rus oryantalizmi, geniş bir coğrafyadaki farklı kültürleri ve dilleri kapsayan multidisipliner bir alanı temsil eder. Bu çalışmalar hem akademik bilgi üretimi hem de Rus dış politikasının Orta Doğu ve İslam dünyası ile olan ilişkilerine yönelik stratejik değeri açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullayev, M. A. *İz İstorii Filosofskoy i Obşçestvenno-Politiçeskoy Mıslı Narodov Dagestana v XIX v.*, Moskva: Nauka, 1868.

Abdullayev, Magomed Abdullayeviç. *Kazem-Bek: Uçeniy i Mıslitel'*, Mahaçkala: Dagestanskoye Knijnoye İzd-vo, 1963.

Acar, Kezban. "Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi". *Bilig*, Sayı 88, (s.113-136) Yıl 2019.

Acar, Kezban. *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2004.

Adamec, Ludwig W. *Afghanistan's Foreign Affairs to the Mid-twentieth Century: Relations with the USSR, Germany and Britain*. Arizona: University of Arizona Press, 1974.

Adamec, Ludwig W. *Historical Dictionary of Afghanistan*. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2011.

Adamov, A. A. *Irak Arabskiy: Bassor. Vilayet v Yego Proşlom i Nastoyaşçem / Aleksandr Adamov*. - Sankt-Peterburg: Tip. Gl. Upr. Udelov, 1912.

Adamova, Adel' Tigranovna. *Persia: Thirty Centuries of Art & Culture*. Amsterdam: Waanders Publishers, 2007.

Ad-Durgeli, Nazir. *Uslada Umov v Biografiyah Dagestanskih Uçenih*. Moskva: İzdatel'skiy Dom Mardjani, 2012.

Adıvar, Abdülhak Adnan. "Mukaddime". *İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lûgati*, Cilt: I, İstanbul: Maarif Matbaası, (s. 1-5), 1940.

Adilbayev, Alau. *Rus Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi SBE, 2002.

Adrian, Jusupović. *The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus'*. Leiden: Brill, 2022.

Agzamhodjayev, S. "Politizatsiya djadidskogo dvijeniya i vyrabotka im programmnh proyektov buduşęego ustroystva Turkestana: 1905-1917 gg.". *İslam v Sovremennom Mire*, №2, (s. 1-12) 2005.

Ahmatova, Anna. «*Poema bez geroya*»- proizvedeniye Annı Ahmatovoy, nad sozdaniyem kotoroy poetessa trudilas' boleye dvadtsati let, Moskva: Rausen Bros, 1940-1962.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet 12 Cilt*, İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974.

Ahmetbeyoğlu, Ali. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Akımsar, Besim. *Namık Kemal: Hayatı, Kişiliği, Mücadelesi, Eserleri*, İzmir: Kovan Kitabevi, 1961.

Akramov, N. *Vıdayuşęiysya Russkiy Vostokoved V. V. Barthold: Nauçno-biografiçeskiy Oçerk*, Duşanbe: Tip. izd-va AN Tadjikskoy SSR, 1963.

Alagöz, Çağrı. *Nikolay İlminskiy'den Rusya Federasyonu'na Kalan Kurumsal Bir Miras: Ruslaştırma Politikaları Ve Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2014.

Alber, Jan. *The Specific Orientalism of Lord Byron's Poetry, Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik*, Vol. 38, No.2, (s. 107-127), 2013.

Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek, *As-Sab' us-Seyyar, ili Sem' planet: İstoriya krımskih hanov, soçinennaya na turetskom yazıke Seyid Rizoyu, s vvedeniyem na russkom yazıke*. Kazan: İzdatel'stvo İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta, 1832.

Aleksey, Nikolayeviç Olenin, *Pis'mo k Grafu Alekseyu İvanoviçu Musinu-Puşkinu o Kamne Tmutarakanskom, Naydennom na Ostrove Tamane, v 1792 Godu, s Opisaniyem Kartın k Pis'mu Prilojennih*. SPb.: Meditsinskaya tipografiya, 1806.

Alekseyev, İ. “K probleme kul’turnogo dialoga: islam i kazanskoye missionerskoye islamovedeniye, İslam v sovetskom i postsovetskom prostranstve: İstoriya i metodologičeskiye aspekti issledovaniya”, *Materialı Vserossiyskoy konferentsii «İslam v sovetskom i postsovetskom prostranstve: Formı vijivaniya i bitovaniya»*, Kazan, may 2003 g., (s. 35-50) red. R. M. Muhametşin, Kazan: Institut istorii Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2004.

Alekseyev, Mihail Nikolayeviç. *Voyennaya Razvedka Rossii ot Ryurika do Nikolaya II, Tom.2*, Moskva: Russkaya Razvedka, 1998.

Alekseyev, P. V. “Geografiya Çeloveçeskih Ras”, *İzbrannoye v V Tom, Tom-II., Antropogeografiya*, M. Mysl’ 1974, Moskva: «Nauka», 2007.

Alekseyev, P. V. “Orientalizatsiya Prostranstva v «Puteşestvii v Arzrum» A. S. Pushkina”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No:382, (s. 5-12). 2014.

Alekseyev, P. V. *İzbrannoye v V Tom, Tom-V., Proishojdeniye Narodov Kavkaza*, Moskva: «Nauka», 2009.

Alekseyev, P. V. *Kontseptosfera Oriyental’nogo Diskursa v Russkoy Literature Pervoy Polovini XIX v.: Ot A.S. Puşkina k F. M. Dostoyevskomu*, Tomsk: İzd-vo Tom. Un-ta, 2015.

Alexandre, Dumas. *Puteşestviye Aleksandra Dyuma i Kompanii v Tunis, Marokko i Aljir*, Moskva, 1852-1858.

Al-Halabi, Abdullah Kelzi. *Russko-Arabskie Obşçestvenniye Razgovori/ S Priloženiem Opita Perevoda Basen’ I. A. Krilova na Arabskiy Yazık*, St. Petersburg: Tip. Akad. Nauk, 1863.

Aliev, Sultanbeg. *Rus Oryantalistlerin İslamî İlimlerle İlgili Çalışmaları ve Hadîs/ Sünnet’e Yaklaşımları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2016.

Alioğlu, Bahadır. *Rus Oryantalist Agafangel Efimoviç Krımskiy’nin Hayatı ve İslam Tarihi Üzerine Çalışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013.

Aliyev, Rafiq. ve Bal, Halil. *Islamic Civilisation in Caucasia*, İstanbul: IRCICA, 2000.

Aliyeva, Gülnare Fahrettin Kızı. “Rus Şairlerin Şiirlerinde İstanbul”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 28, (s. 7-13) Mayıs 2009.

Aliyeva, Tamilla. “Rus edebiyatında Kafkas esiri konusunun tarihsel tipolojisi üzerine”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 29, (s. 987-1003), 2022.

Allenov, Mihail. *Russkoye İskusstvo XVIII Naçala XX Veka*, Moskva: Trilistnik, 2000.

Allworth, Edward. *Rossiya: Proriv na Vostok. Politiçeskiye İnteresı v Sredney Azii*, Moskva: Litres, 2017.

Alpatov, Vladimir. *Yazıkovedı, Vostokovedı, İstoriki*, Moskva: Yazıkı slavyanskikh kul'tur, 2012.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1993.

Andreas, Friedrich Carl. *Die babi's in Persien*, Leipzig: Published by Verlag der Akademischen Buchhandlung (W. Faber), 1896.

Andreevskago, I. E. “Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç”, *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom I. A (2), S.-Peterburg: Semenovskaya Tipo-Litografia (I. A. Yefrona), (s. 773), 1905.

Andreyev, Aleksandr İgnat'yeviç. “Trudı G. F. Millera o vtoroy Kamçatskoy ekspeditsii”, *İzvestiya Vsesoyuznogo Geografiçeskogo Obşçestvo*, Vol: 91, No:1, (s. 3-16), 1959.

Andreyeva, Elena. *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*, London: Routledge, 2007.

Andreyevskiy, V. M. *Yegipet. Aleksandriya. Kair, Yego Okrestnosti, Sakkara i Berega Nila do Pervih Porogov: Opisanıye Puteşestviya v 1880-81 g.* / V. Andreyevskiy. - Sankt-Peterburg: tip. M. M. Stasuleviça, 1884.

Andreyevskogo, I. Ye. “Aleksandr III”, *Entsiklopedicheskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom: I, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, (s. 411-413), 1890.

Andreyevskogo, I. Ye. “Antropologia”, *Entsiklopedicheskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom: Ia, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, (s. 867-871), 1890.

Andronova, İ. O. *Vostochnaya tema v russkom inter'yere vtoroy polovini XIX-naçala XX veka. Opit rekonstruktsii: avtoref. dis. na soisk. uçen. Step. kand. Iskusstvovedeniya: spetsial'nost' İzobr. i dekorativ.-prikladnoye iskusstvo i arhitektura/ Andronova İrina Olegovna ; [Gos. in-t iskusstvoznaniya M-va kul'tury RF].* – Moskva: Kandidat İskusstvovedeniya, 2008.

Andronova, İrina Olegovna. *Vostochnaya Tema v Russkom Inter'yere Vtoroy Polovini XIX - Naçala XX Veka; Opit Rekonstruktsii*, Moskva: Vserossiyskiy muzey dekorativno-prikladnogo i narodnogo iskusstva, 2008.

Andryeyevskago, İ. E. “Dorn, Boris Andreyeviç”, *Entsiklopedicheskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, Istochnik: t. XI, (s. 49-50), 1893.

Anisimov, Kirill Vladislavoviç. “V razorvannoy kubitke, posredi kur i dobrykh bashkirtsev L.N. Tolstoy invertiruyet yevropeyskiy oriyentalizm (tvorçestvo i jiznetvorçestvo v başkirkoy stepi): Nauçnoye izdaniye”, *Jurnal Imagologiya i Komparativistika*, Vipusk No.7, (s. 142-165), 2017.

Annenkova, Pavla Vasilyeviça. *Jizn' i Trudi Puškina, Luçşaya Biografiya Poeta*, Moskva: Strelbitskiy Multimedia Publishing, 2018.

Antonovskiy, Mihail İvanoviç and Georgi, Johann Gottlieb. «*Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten*» («Opisaniye vseh narodov Rossiyskogo gosudarstva, ih bita, veroispovedaniya, obıçayev, jilişç, odejdi i ostal'nih otliçiy»), St. Persburg: İmperatorskiy Akademicheskiy Nauk, 1799.

Antonovskiy, Mihail İvanoviç. *Puteşestviye İğumna Binosa, Çerez İtaliyu vo Yegipet, na Goru Livanskuyu, v Obetovannuyu Zemlyu i İyerusalim / Perevod s nemetskago [M. İ. Antonovskogo].* - Sankt-Peterburg: Tip. B. L. Geka, 1793.

Anuçin, Dmitriy Nikolayeviç. *Geografiçeskiye Raboti*, Moskva: Gos. İzd-vo Geogr. Lit-ri, 1954.

Anuçin, Dmitriy Nikolayeviç. *K İstorii İskusstva i Verovaniy U Priural'skoy Çudi v Kn: «Materialı po Arheologii Vostoçnih Guberniy»*, Moskva: Tipografiya M. G. Volchaninova, 1899.

Anuçin, Dmitriy Nikolayeviç. *Kamenniy Vek i Doistoriçeskoye Naseleniye Yegipta, po Noveyşim İssledovaniyam / D. N. Anuçin.* -Moskva: t-vo tip. A. İ. Mamontova, 1898.

Arandarenko, G. A. “Buhara i Afganistan v naçale 80-h godov XIX veka” (*Jurnali Komandirovok G. A. Arandarenko*), Moskva: Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı izdatel'stva «Nauka», (s. 1-143), 1974.

Arandarenko, G. A. “Buharskiye voyska v 1880 g.”, *Voyenniy Sbornik*. № 10. (s. 127-153), 1881.

Arandarenko, G. A. *Buharskoye Hanstvo i Afganskiy Turkestan. Vtoraya Anglo-Afganskaya Voyna*, Moskva: Lenand, 2019.

Arandarenko, G. A. *Dosugi v Turkestane: 1874-1889 gg*, St. Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1889.

Arapov, Dmitriy Yuryeviç. “Zapiska Vostoçnogo otdela OGPU «O merah bor'by s musduhovenstvom» (1926 g.)”, *Vostok, Afro-Aziatskiye obşçestva: İstoriya i Sovremennost'*, Moskva: Publ., Vstup. Stat'ya k Kommentariy, № 5, (s. 118-119), 2008.

Arapova, Dmitriya. “Jelatel'no, Çtobi Oznaçmeleniye s Musul'manstvom Velos' bez Kraynostey, Boleye Spokoyno i Raznostoronno (General Abd-al-Aziz Davletşin i Yego Trudi po Musul'manskomu Voprosu)”, *Jurnala İstoçnik*, No:3, (s. 1-4), 2003.

Arenillas, Ignacio. ve Arz, Jose Antonio. “*Biological Anthropology*”, 21st Century Anthropology: A Reference Handbook, Harry James Bix (Ed.), Vol: I, California: SAGE Publications, 2010.

Arıkan, Zeki. “Guillaume Postel ve “De la Republique des Turcs”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi, C. 2, Sayı Nu.1, (s. 68-82), 1984.

Aristotle. *Nicomachean Ethics*, W. D. Ross, (Trns.), Ontario: Batoche Books, 1999.

Aristov, Nikolay Aleksandroviç. *Anglo-İndiyskiy «Kavkaz»: Stolknoveniya Anglii s Afg. Pogran Plemenami*, St. Petersburg: V. Ts. Meşçerskogo, 1900.

Arkhangel'skiy, A. N. *Aleksandr I.*, Moskva: Molodaya Gvardiya, 2005.

Arsen'yev, Vladimir Klavdieviç. *Dersu Uzala: İz Vospominaniy o Puteşestvii po Ussuriyskomu Krayu v 1907 g.*, Vladivostok: Svobodnaya Rossiya, 1923.

Arsen'yeva, K. K. "Bayyer (Gotlib Zigfrid)", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom IIa, St. Petersburg: Tip. Brokgauza i Yefrona, (s. 712-713), 1891.

Arsen'yeva, K. K. "Gottwald, İosif Fedoroviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. IX (1893): Sem' Ozer-Simfoniya, (s. 427) 1893.

Arsen'yeva, K. K. "Pufendorf, Samuel", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom XXVa, St. Petersburg: Tip. Brokgauza i Yefrona, (s. 818-819), 1889.

Arsen'yeva, K. K. "Ton, Konstantin Andreyeviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom XXXIIIa, St. Petersburg: İzdatel'skim Obşçestvom «F. A. Brokgauz - I. A. Yefron», (s. 512-514), 1901.

Arsen'yeva, K. K. "Şarmua, François Bernard", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XXXIX: Sem' Ozer-Simfoniya, (s. 182), 1903.

Arsen'yeva, K. K. "Holmogorov, İvan Nikolayeviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XXXVIIa, Sem' Ozer-Simfoniya, (s. 519), 1903.

Arsen'yeva, K. K. "Bolotov, Vasily Vasilyeviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. I, Sem' Ozer-Simfoniya, (s. 294-295), 1905.

Arsen'yeva, K. K. "Krimskiy, Agafangel Efimoviç", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. II, Sem' Ozer-Simfoniya, (s. 25-26), 1906.

Arslan, İhsan. “Vahiy Bağlamında Râhip Bahîra Olayının Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 8, (s. 313-341), 2018.

Arslan, M. Lütfü. *Marifet Meclisleri*, İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2020.

Artamonov, Mihail İllarionoviç. *İstoriya Hazar*, St. Petersburg: İzd-vo Gos. Ermitaja, 1962.

Artıkbaev, Jambıl Omaroviç. *İstoriçeskoye Naslediye Maşhur Jusup Kopeyeva*, Pavlodar: PGU İm. S. Toraygyrova, 2004.

Artıkbaev, Kudrat. “Rus Oryantalistlerin Hadis ve Siyer Çalışmaları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2010.

Arunova, Mananna Rubenovna. *Firmans by Nadir Shah Afshar 1736-1747 as a Source for Historic Studies*, Moskva: R.S.F.S.R., 1960.

Asadullin, Farid Abdulloviç. *Moskva Musul'manskaya*, Moskva: MPGU, 2004.

Asker, Ali. “Azerbaycan’da Milli Kimlik İnşasında Sosyo-Ekonomik Etkenler ve Millet Olgusunun Fikri Temelleri”, *Yeni Türkiye* 53, (s. 1069-1088), 2015.

Aslanov, M. G. “Zaimstvovaniya iz Tyurkskih Yazıkov v Puştu”, *Trudı Moyek*, Sb. № 4, Moskva: İn-ta Vostokovedeniya, (s. 56-66), 1947.

Atroschenko, Olga Bulatov, Vladimir ve Kouteinikova, Inessa. *Russia’s Unknown Orient: Orientalist Painting 1850-1920*, Nai publishers, 2011.

Atroshchenko, Ol’ga. Bagdamian, Irina. Bulatov, V. È. Schimmelpenninck van der Oye, David. Solov’eva, Karina. *Russia’s Unknown Orient: Orientalist Paintings 1850-1920*, Rotterdam: Nai Publishers, 2010.

Attar, Feridüddin. *Pendname*, çev. Cemal Aydın, İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2019.

Attaya, Mihail Osipoviç. *Slovar’ Arabsko-Russkiy*, M., Steklogr. in-ta Vostokoved, 1913.

Attaya, Mihail Osipoviç. *Rukovodstvo Arabskogo Yazıka (narodno-razgovornogo)*. - M., İzd. İnst. Vostokoved, 1923.

Attaya, Mihail Osipoviç. *Rukovodstvo dlya İzuçeniya Razgovornogo Arabskogo Yazıka* (Siriyskoye nareçiyе). - M., Steklogr. In-ta Vostokoved, 1923; 1928.

Augustus Gregory Peter Louis de Bode, Clément. *Travels in Luristan and Arabistan*, London: Maden and Company, 1845.

Avcı, Mesut. “Babür Şah ve Kâbil”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8.(2), (s. 605-631), 2021.

Ayas, Onur Güneş. “Musiki İnkılabı ve Rus Modeli: Karşılaştırmalı Müzik Sosyolojisi Açısından Bir Tartışma”, *Bilig Dergisi*, Sayı:77, (s. 131-155), Bahar 2016.

Baak, Joost van. *The House in Russian Literature*, Amsterdam: Rodopi, 2009.

Bailey, Scott. *In the ‘wild Countries’ of Central Asia: Ethnography, Science, and Empire in Imperial Russia*, London: Academica Press, 2019.

Balakirev, Miliï Alekseevich and Evgeniï Fedorovich Svetlanov. “Overture on three Russian themes; Tamara: symphonic poem; Symphony no. 2 in D minor”, (*No Title*), 1992.

Baldauf, Ingeborg. “Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 41, Issue 1, (s. 72-88), Mar., 2001.

Balta, Samet. “İran’da Haberleşme: Kaçarlar Devrine Ait Bir Menzil Defteri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, No.5, (s. 1-35), 2018.

Baranskiy, N. N. ve Dik, N. B. *Oteçestvenniye Fiziko-geografi i Puteşestvenniki*, Moskva: Uchpedgiz, 1959.

Baron Brambeusa, *Moriyer D. Mirza Khadzhi Baba Isfagani v Londone*: [V 4 ch.] / Vol'nyy per. T. 1. - Sankt-Peterburg: A. Smirdin, 1830.

Barsamov, Nikolay Stepanoviç. *İvan Konstantinoviç Ayvazovski; 1817-1900*, Moskva: İskusstvo, 1962.

Barsukov, M. N. *Mavritaniya: Roman* / Mihail Barsukov. - M./ L. Krug, 1926.

Barthold, V. V. Bartol'd V. "K İstorii Arabskih Zavoyevaniy v Sredney Azii", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*. Tom semnadtsatiy. 1906. SPb.: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, (s. 140-147), 1907.

Barthold, V. V. *Turkestan v Epohu Mongol'skogo Naşestviya, T. II*, St. Petersburg: Tip. İmp. Akad. Nauk, 1898-1900.

Barthold, V. V. "Erdman, Fedor İvanoviç", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik: t. XLI, (s. 3) 1904.

Barthold, V. V. "O nekotoryh vostoçnih rukopisyah v bibliotekah Konstantinopolya i Kaira", *Zapiski Vostochnogo Otdela*, t. XVIII, (s. 115-154), 1908.

Barthold, V. V. *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii*: Leksii. Çit. v İmp. S.-Peterb. Un-te. - Sankt-Peterburg: tip. M. M. Stasyuleviça, - XIV, 282 s.- (İzdaniya Fakul'teta vostoçnih yazıkov İmperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta; № 38), 1911.

Barthold, V. V. *Istoriya isutscheniya Wostoka w Jewrope i Rossii* (russisch Istoriya izucheniya Vostoka v Yevrope i Rossii, wiss. Transliteration Istoriya izučenija Vostoka v Evrope i Rossii) Leningrad, 1925.

Barthold, V. V. *Mussulman Culture (англ.) / Hasan Shaheed Suhrawardy*. - Kolkata: University of Calcutta, - XXVIII. 1934.

Barthold, V. V. *Mesto Prikaspiyskih Oblastey v İstorii Musul'manskogo Mira*, Soçineniya Tom. IX, Moskva: Nauka, 1963-1977.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara: TTK Yayınları, 1990.

Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ, İstanbul: Divan Kitap, 2000.

Barthold, V. V. *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Mehmed Fuad Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Barthold, V. V. *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Kaya Bayraktar ve Ayşe Meral (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2004.

Barthold, V. V. “V. R. Rozen ve Rus Şarkiyatçılığı” çev. Cengiz Buyar, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol.6, (s. 11-15), 2004.

Barthold, V. V. *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, trc. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Barthold, V. V. *Müslüman Kültürü*, çev. M. Fatih Karakaya, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Barthold, V. V. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.

Barthold, V. V. *Halife ve Sultan; İslamda İktidarın Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.

Bashanov, M. K. “Arendarenko Georgiy Alekseyeviç”, *Russkiye Voyenkiye Vostokovedı do 1917 Goda: Biobibliografiçeskiy Slovar’*, Moskva: «Vostochnaya Literatura», 2005.

Bashanov, M. K. *İstoriya İzuçeniya Vostočnih Yazıkov v Russkoy İmperatorskoy Armii*, St. Petersburg: Nestor-İstoriya, 2018.

Bashanov, M. K. *Russkiye Voyenkiye Vostokovedı: Biobibliografiçeskiy Spravoçnik*, Moskva: «Vostochnaya Literatura», 2005.

Bashanov, Mihail Kazbekoviç and İlyas Kemaloğlu. *Türkiye’de Ermeni Meselesi: Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Bashanov, Mihail Kazbekoviç. “Tumanskiy, Aleksandr Grigor’yeviç”, *Russkiye Voyenkiye Vostokovedı do 1917 Goda: Biobibliografiçeskiy Slovar’*, Moskva: İzdatel’skaya Firma “Vostochnaya Literatura” RAN, (s. 242-243), 2005.

Basinskiy, P. V. *Lev Tolstoy: Begstvo iz Raya, Ye. Şubina (Gl. Red.)*, Moskva: İzdatel’stvo AST, 2018.

Baskakov, Nikolay Aleksandroviç. *Vvedenie v İzuçenie Tyurkskih Yazıkov*, Moskva: İzdatel’stvo ‘Vıssşaya Şkola’, 1969.

Bassin, Mark. *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Batuk, Cengiz. “Kıyameti Beklerken: Hıristiyanlık’ta Kıyamet Beklentileri ve Rus Ortodoks Kilisesindeki Yansımaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7.14, (s. 5-36), 2008.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. «*De origine et priscis sedibus Scytharum*» (Russkiy perevod v «Zapiskakh Akademii», T. 1, Petropoli: Typis Academiae, 1728.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. *De Cimmerus i De Varagis*, Königsberg: Bayer 1728.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. «*De Scythiae situ, qualis fuit sub aetate Herodoti*», Ibid. P. 378–400; Idem. *De Cimmerus*/ Bayer 1729.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. «*De Hyperboreis*» (Tom XI), St. Petersburg: l'Académie des Sciences de Saint-Pétersbourg, 1767.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. «*Geographia Russiae... ex Constantino porpnyrogenneta*» Ibid. 1737. T. IX. P. 367–424, IX tom, russkiy perevod, St. Petersburg: l'Académie des Sciences de Saint-Pétersbourg, 1767 g.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. *Origines russicae* (VIII Tom), Commentationes Academiae Scient. Petropolitanae, 1767.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. *De Russorum prima expeditione Constantinopolitana* (VI Tom); Comment. Academ. Petropol. 1768.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. *De Venedis et Eridano fluvio*, Comment. Academ. Petropol. 1768.

Bayer, Gottlieb-Siegfried. *Historia Osrhoëna et Edessena nummis illustrata*, St.-Petersburg, Ex Typographia Academiae, 1873.

Bayer, Gottlieb Siegfried. *Historia Regni Graecorum Bactriani*, London: Nabu Press, 2011.

Bayram, Mürsel. “Oryantalizm-Türkçülük ilişkisi ve Üç Tarz-ı Türkiyat”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı, IV. Cilt., (s. 625-634), 2017.

Bazilenko, İ. V. D'yakov, N. N. Jukov, K. A. *Rossiya i Musul'manskiy Blijniy Vostok*, S.-Peterb. gos. un-t. - Sankt-Peterburg: Prezidentskaya Biblioteka, 2015.

Bazilenko, İ. V. *Kratkiy Oçerk İstorii i İdeologii Bahaizma (XIX-XX vv.)*, SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1998.

Bazili, K. M. *Siriya i Palestina pod Turetskim Pravitel'stvom v İstoriçeskom i Politiçeskom Otnoşeniyah* / Soç. K. Bazili. Ç. 1-2.- Odessa: Tip. L. Nitche, 1861-1862.

Baziyants, A. P. ve Kaşaf, S. R. “175 let İnstitutu Vostokovedenia (1818-1993), Patgatovka k peçati primeçaniya SR Kaşafa, *Orientalistika*, 1 (2), (s. 305-350), 2018.

Bekkin, Renat İrikoviç. *Kafedra İslamovedeniya Petrogradskogo Universiteta (O Maloizvestnoy Stranitse iz Biografii A. E. Shmidta)*, *Ars Islamica: v Çest' Stanislava Mikhayloviça Prozorova*, Moskva: Vostoçnaya Literatura, 2016.

Bekkin, Renat. *Aleksandr Shmidt ve Rinat Shigabdinov, A. E. Shmidt; Biografiya, Nauçnaya Perepiska, İzbranniye Trudy, Bibliografiya*, Moskva: Sadra, 2018.

Beliy, Andrey. *Arabeski*, Moskva: Musaget, 1911.

Beliy, Andrey. *Puteviye Zametki: V 2 Tom.-T.1: Sitsiliya i Tunis*, M. Berlin: Gelikon, Tip. E. Heckendorff, 1922.

Beliy, Andrey. *Moskva pod Udarom*, Moskva: Krug, 1926.

Beliy, Andrey. *Serebryany Golub'*, Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1989.

Beliy, Andrey. *Petersburg*, Dnipro: Hudojestvennoye Oformleniye, 1990.

Beliy, Andrey. *Simfoniya*, Leningrad: «Hudojestvennaya literatura» Leningradskoye Otdeleniye, 1991.

Beliy, Andrey. *Sobraniye Soçineniy: Stihotvoreniya i Poemi*, Moskva: Respublika, 1994.

Beliy, Andrey. *Afrikanskiy Dnevnik*, Moskva: Litres, 2017.

- Beliy, Andrey. *Gümüş Güvercin*, Kayhan Yükseler (çev.), İstanbul: YKY, 2019.
- Belinskiy, V. G. *Polnoye Sobraniye Soçineniy Ukazateli*, Moskva: İzd. Akd. Nauk SSSR, 1959.
- Beliy, Andrey. (Bugaev B. N.), *Afrikanskiy Dnevnik Tom. II*, Petersburg: RGALI F. 53, Op. 1, Ed. Xp.15, 1911-1919.
- Belkin, N. M. *Yyemen: Kratkiy Ekon. Oçerk* / N. M. Belkin, Moskva: B. İ., 1930.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Çto Sposobstvuyet Razvitiyu Prosveçeniya i Ostanavlivayet Hod Yego v Derjavah Magometanskih*, Kazan: Kazanskiy Universitet, 1841.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Dopolneniya k Grammatike Turetskogo Yazıka*, Kazan: Kazgy 1845.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçihsy v Peterburgskih Bibliotekah*, Kazan: Kazgy, 1846-1849.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Grammatika*, Kazan: Kazgy, 1847.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Kurdskiye i Arabskiye Razboyniki*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1847.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *İssledovaniye Musul'manskih Dialektov*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1848.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Obzor trekhletnego puteshestviya na Vostok*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1847.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Oçerki Vostoka*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1848.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Système des Dialectes Turcs*, Kazan: Kazgy, 1849.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviya po Vostoku*, II Cilt, Kazan: Kazgy, 1849-1852.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Biblioteka Vostoçnih Turkov*, Kazan: Kazgy, 1849-1854.
- Berezin, İlya Nikolayeviç. *Biblioteka Vostoçnih İstorikov*, II Cilt, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1850-1851.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Hanskiye Yarluki*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1850-1852.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Obzor Knig i Jurnal'nih Statey o Kazani*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1851.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviye po Severnoy Persii*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1852.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Bolgarı na Volge*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1852.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Grammatika Persidskogo Yazıka*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1853.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Catalogue des mémoires et des médailles du cabinet numismatique de l'université de Casan*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1855.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Narodniye Poslovitsı Turetskogo Plemeni*, St. Petersburg, 1856.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Beyram*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1856.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Guide du voyageur en Orient; Dialogues arabes d'après trois principaux dialectes: de Mésopotamie, de Syrie et d'Egypte*, St. Petersburg, 1857.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Drugoy Mir*, Kazan: Kazgy 1857.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Blajenstvo Musul'manina*, Kazan: Kazgy, 1867.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek*, St. Petersburg: Protokolı Zasedaniy Peterburgskogo Universiteta, 1872.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Hrestomatiya*, III Cilt, St. Petersburg: St. P.U. 1857-1878.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Oçerk Vnutrennego Ustroystvo Ulusa Djuçiyeva*, Kazan: Kazgy, 1864.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Otçeti o yego Zanyatiyah na Vostoke za Eto Vremya bili Napeçatani v «Uçonih Zapiskah»*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1845-1846.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviya po Vostoku*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 2 toma, 1849-1852.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviye po Dagestanu i Zakavkaz'yu*, Kazan: Kazgy 1850.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Puteşestviye po Severnoy Persii*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1852.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Ramazan v Stambule*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1856.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Recherches sur les dialectes persans*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1853.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Sbornik Vostočnih Letopisey*, St. Petersburg, 6 tomov, 1858-1869.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Stseni v pustine*, Kazan: Kazgy, 1856, 1858, 1860.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Tatarskiy Pisatel' Boris Godunov*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1851.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Grammatika*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1847.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Turetskaya Hrestomatiya*, St. Petersburg, 3 toma, 1857-1878.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Ul. Opisaniye Turetsko-Tatarskih Rukopisey, Hranyaşçıhsya v Bibliotekah Sankt-Peterburga*, Kazan: Kazanskogo Universiteta za 1850.

Berezin, İlya Nikolayeviç. *Vnutrennyeye Ustroystvo Ulusa Djuçieva po Hanskim Yarlıkam*, doktorskaya dissertatsiya, St. Petersburg, 1865.

Berezin, Jeliias-Nikolajevic. *Recherches Sur Les Dialectes Persans*, Casan: Imprimerie de L'universite, 1853.

Berje, A. P. *Akti, Sobranniye Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiyey; Tom VI. Chast' Pervaya*, Tiflis: Tip. Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, 1874.

Berlin, Isaiah. *Russian Thinkers*, New York: Viking Press, 1978.

Bernov, M. A. *İspaniya, Aljir i Sahara: Puteviye Oçerki: S portr., biogr. Avt. i 52 il / M. A. Bernov.* - Sankt-Peterburg: parovaya skoropeçatnya P.O. Yablonskogo, 1899.

Beyatlı, Yahya Kemal. *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.

Bezsonov, S. V. *İstoriya Russkoy Arhitekturi*, Moskva: Gos. İzd-vo Lit. po Str-vu i Arhitekture, 1951.

Biberstein-Kazimirski, Albert de. *Le Koran: Traduction nouvelle faite sur le text Arabe*, Paris: Charpentier, 1840.

Biçurin, Nikita Yakovleviç. *İstoriçeskoye Obozreniye Oyratov ili Kalmukov s XV Stoletiya do Nastoyaşçego Vremeni. Soçineno Monahom İakinfom.* - SPb., Tip. Carla Kraya, 1834.

Bilgiç, Hüseyin. *Pantürkizm: Tarih-Coğrafya Merkezinde Türk-Rus Münasebetleri ile Stratejik Faktör*, Konya: LiteraTürk Yayınları, 2022.

Binyon, Timothy John. *Pushkin: A Biography*, London: HarperCollins, 2002.

Birman, D. A. ve Kotovski, Grigoriy Grigor'yeviç. *Bibliografiya İndii*, Moskva: İzd-vo "Nauka", Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, 1976.

Blake, Warren E. "Joseph Justus Scaliger", *The Classical Journal*. The Classical Association of the Middle West and South. 36 (2), (s. 83-91), 1940.

Blaramberg, İvan Fyodoroviç. *Vzglyad na Sovremenniy Sobitiya v Afganistane*, St. Petersburg: 1840.

Blaramberg, İvan Fyodoroviç. *Osada Goroda Gerata, Predprinyataya Persidskoy Armiyey pod Predvoditel'stvom Magomed-şaha v 1837 i 1838 Godah, Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, Vıp. XVI, St. Petersburg: Voennaya Tipografia, 1885.

Blaramberg, İvan Fyodoroviç. *Svedeniya ob Horasane, Çetyroh Oymakah, Gezare, Uzbekah, Seistane, Beludjistane i Afganistane*, St. Petersburg, 1840.

Blaramberg, Lieutenant-colonel. *Statističeskoye Obozreniye Persii, Sostavlennoye Podpolkovnikom Í. F. Blarambergom v 1841 godu*, Sankt-Peterburg: Tip. Ímp. Akad. Nauk, 1853.

Blaramberg, Lieutenant-colonel. *Predprinyataya Persidskoy Armiiyey Pod Predvoditel'stvom Magomed-şaha v 1837 i 1838 Godah*, St. Petersburg: Tip. Ímp. Akad. Nauk, 1895.

Blok, Aleksandr. *Ramzes. Stseni iz Jizni Drevnego Yegipta*. Moskva: Oblojka, 1921.

Blom, Alderik. "Rasmus Rask in St. Petersburg 1818-1819: Russian-Scandinavian Scholarly Networks and the Old Norse Sources of Medieval Russia", *Romantik: Journal for the Study of Romanticisms*, 6(1), (s. 15-31), 2018.

Bobrinskiy, Aleksey Alekseyevich. *Ísmailitskaya Sekta na Granitse Rossii i Afganistana*, Gortsı verhov'yev Pyandja. Vakhantsy i ishkaimitsey. M., 1908. Bobrinskiy A. A. *Sekta ismail'ya v russkikh i bukharskikh predelakh Sredney Azii*. Geograficheskoye rasprostraneniye i organizatsiya // *Etnograficheskoye obozreniye*. 1902. № 2. (s.1-20), Bobrinskiy A. A. *Gortsy verkhov'yev Pyandzha (vakhantsy i ishkashimtsy)*. Ocherki byta po putevym zametkam grafa A. Bobrinskogo. M., 1908.

Bobrovnikov, Vladimir Olegovich. "Russkiy Kavkaz i Frantsiya Alzhir: Sluchaynoye skhodstvo ili bmen opytom ko-lonial'nogo stroitel'stva?" *Imperium sredi ravnykh. Rol' transferov i istorii Rossiyskoy imperii (1700-1917)*/ Pod red. M. Austa, R. Vul'pius, A. Milera. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye, Moskva: NLO, (s. 182-209), 2010.

Bobrovnikov, Vladimir Olegovich. *Oryantalizm & Oryantalistika*, Moskva: «Sadra», 2016.

Bochmann, Klaus ve Dumbrava, Vâsile. *Dimitrie Cantemir, 3. cilt/Veröffentlichungen des Moldova-Instituts Leipzig, Moldova-Institut, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag*, 2008.

Boçarov, Sergey Gennadievich. "Balaklava: vvedeniye v istoričeskuyu topografiyu Osmanskogo goroda 1475-1774 godov na Krımskom poluostrove", *Stratum plus. Arheologiya i kul'turnaya antropologiya* 6, (s. 321-328), 2019.

Bogolepov, M. A. *Musul'manskiye Strani: İslam, Araviya i Turtsiya: Dlya samoobrazovaniya/* M.A. Bogolepov, prep. Mosk. 7 gimnazii, d. çl. İmp. o-va lyub[iteley] yestestvoznaniya, antr[opologii] i etnogr[afii]. - Moskva: Tipo-lit. t-va I.N. Kushnerev i K, 1917.

Bogolyubov, Nikolay Nikolayevič. Mihaylov, Gleb Konstantinoviç ve Yuşkeviç, Adol'f Pavloviç. *Razvitiye İdey Leonarda Eylera i Sovremennaya Nauka: Sbornik Statey*, Moskva: Nauka, 1988.

Bokiyev, Olubolu Bokiyeviç. *Osveşçeniye İstorii Tadjikov i Tadjikistana v Trudah Russkih Dorevolyutsionnih İssledovateley*, Duşanbe: Donish, 1991.

Boldırev, Aleksey Vasil'yevič. *Kratkaya Arabskaya Grammatika* (M., 1-ye izd., 1827; 2-ye izd.), 1836.

Bolşak'ova, O. V. *Rossiyskaya İmperiya: Sistema Upravleniya, V. M. Şevirin (Red.)*, Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk Institut Nauçnoy Informatsii po Obşçestvennim Naukam, 2003.

Borozdna, Vasiliy Petroviç. *Kratkoye Opisaniye Puteşestviya Rossiysko-İmperatorskago Posol'stva v Persiyu v 1817 Godu*, St. Petersburg: Pri İmperatorskoy Akademii Nauk, 1821.

Bosworth, C. E. *New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.

Botley, Paul. "Three very different translators: Joseph Scaliger, Isaac Casaubon and Richard Thomson", *Canadian Review of Comparative Literature/ Revue Canadienne de Littérature Comparée*, Vol. 41, No.4, (s. 477-491), December 2014.

Bourdieu, Pierre. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*, Richard Nice (trc.), Cambridge: Harvard University Press, 1984.

Bournoutian, George A. "The Population of Persian Armenia Prior To and Immediately Following Its Annexation to the Russian Empire: 1826-1832", *Conference on Nationalism And Social Change In Transcaucasian, Number 91, Co-sponsored by Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies*, April 24-25, (s. 1-18), 1980.

Boyarkina, N. V. "L. N. Tolstoy i Krımskaya (Vostochnaya) voyna", *Kul'tura Narodov Priçernomor'ya*, Moskva: Nauka, (s. 1-3), 2001.

Bölükbaşı, Rıza Tefik. *Mufasssal Kamus-ı Felsefe. Cilt 1-2* [Takım], İstanbul: Matbaa-i Amire, 1916.

Braçev, V. S. *Peterburgskaya Arheografiçeskaya Komissiya (1834-1929)*, St. Petersburg: Nestor Afina, 1997.

Brechna, Habibo. *Die Geschichte Afghanistans: Historische Ereignisse, Erzählungen und Erinnerungen*, Zürich: Vdf Hochschulverlag AG, 2011.

Breyfogle, Nicholas & Schrader, Abby. *Willard Sunderland, Peopling the Russian Periphery Borderland Colonization in Eurasian History*, London: Routledge, 2019.

Brejneva, S. N. "Peredovaya kul'tura dıadidov v Sredney Azii", *Vestnik Orenburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, No: 10, (s. 50-55), 2008.

Bridge, Roy. "Allied Diplomacy in Peacetime: The Failure of the Congress 'System', 1815-23" in Alan Sked (Ed.), *Europe's Balance of Power, 1815-1848/ 1979*.

Broca, Paul. "Memoir of Paul Broca", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 10, (s. 242-261), 1881.

Broca, Paul. ve Topinard, Paul. *Antropologia*, İlya İlyiç Meçnikov (Terc.), St. Petersburg: İzдание L. F. Pantel'yeva, 1879.

Brokgauz, F. A. ve Efron', İ. A. "Berezin (İlya Nikolayeviç)", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, C. IIIa, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik, (s. 511-512), 1891.

Brokgauz, F. A. ve Efron', İ. A. "Muhlinsky (Anton Osipoviç)", *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, C. XX, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik, (s. 248), 1892.

Brokgauz, F. A. ve Efron', İ. A. "Vronçenko (Mihail Pavloviç)", *Entsiklopedičeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, C. VII, St. Petersburg: ESBE, İstoçnik, (s. 376), 1892.

Brosset, Marie-Félicité. *Christian-Martin Frähn*, Paris: Extr. De: J. As. II/594-597, 1851.

Brower Daniel R. & Lazzerin, Edward J. *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917*, Bloomington: Indiana University Press, 1997.

Brown, James DJ. "A stereotype, wrapped in a Cliché, inside a caricature: Russian foreign policy and orientalism", *Politics* 30.3, (s. 149-159), 2010.

Brumfield, William Craft. *Landmarks of Russian Architecture: A Photographic Survey*, New Orleans: Psychology Press, 1997.

Brumfield, William Craft. *The Origins of Modernism in Russian Architecture*. Berkeley: University of California Press, 1991.

Bryançaninov, N. V. *Skitaniya: (Nubiya- Sudan- Palestina- Livan) / Nikolay Bryançaninov*. - Moskva: Peç. A. Snegirevoy, 1908.

Buçukcu, Öner. "Milliyetçilik Çağında Türk Kimliği Ceditizm Örneği", *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 7, Sayı: 14, (s. 465-491), 2020.

Buharkin, P. Ye. *Tri Veka Sankt-Peterburga*, St. Petersburg: Filologičeskiy Fakul'tet Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2001.

Bulgakov, A. B. "Ermitaj: transformatsiya interesa k musul'manskoy kul'ture v period globalizatsii", *Raznoobraziye i identičnost': gumanističeskiye osnovaniya vseirnogo naslediya i mul'tikul'turnogo razvitiy*, (pp. 476-482), Moskva, 2010.

Bulut, Yücel. *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 7. Basım, İstanbul: Küre Yayınları, 2017.

Bunin, İ. A. & Bunina, V. N. *Vesnoy 1907 g. İvan Bunin i yego jena Vera Muromtseva-Bunina otpravilis' v puteşestviye v Turtsiyu, Gretsuyu, Yegipet, Siriyu, Palestinu, gde pobivali v Yaffo, İyerusalime, Hevrone, na Tiveriadskom ozere (Kinerete), Vifleyeme i v Khayfe*, Moskva: Imperatorskoye Pravoslavnoye Palestinskoye Obshchestvo, 1907.

Bunin, İ. A. *Osvobojdeniye Tolstogo, Sobr. Soç. v VI T.*, Moskva: Hud. Lit., 1988.

Buşev, P. P. *K Voprosu o Pervoy Poyezdke V. A. Jukovskogo v İran (1883-1886 gg.)*, Moskva: İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı, 1960.

Butler, William Elliott. *Russia and the International Legal System*, London: St. Petersburg: Wildy, Simmonds & Hill Pub., 2006.

Büchner, Louis. *Aus Natur und Wissenschaft: Studien Kritiken und Abhandlungen*, Leipzig: Berlag von Theodor Thomas, 1862.

Byron, Lord. *Childe Harold's Pilgrimage*, 1. Basım, London: Printed for Jhon Murray (özel baskı), 1812.

Byron, Lord. *The Giaour*, London: John Murray and T. Davison, 1813.

Cable, James. “*Gunboat Diplomacy: Political Applications of Limited Naval Force*”, Chatto and Windus for the Institute for Strategic Studies, West. City: Praeger Publishers, 1971.

Caferoğlu, Ahmet. “Büyük Azeri Âlimi Mirza Kazım Bey”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: I, Sayı:2, (s. 62-68), Şubat 1932.

Canan Olpak Koç, “Orta Asya Miti, Oryantalizm ve Cengiz Aytmatov”, *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2. Special Issue 24, (s. 96-103), 2022.

Cardini, Franco. *Yevropa i İslam: İstoriya Neponimaniya*, trc. Evgeniya Smagina, Anna Karlova, A. Mitrofanova, Moskva: İzdatel'stvo Aleksandriya, 2007.

Cemile, Meryem. *İslam ve Oryantalizm*, Faruk Yılmaz ve Ahmet Deniz (çev.), 1. Basım, İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 1979.

Chamberlin, William Henry. “Turgenev: The Eternal Romantic”, *The Russian Review*, Wiley, Vol:5, No:2, (s. 10-23), Spring 1946.

Charmoy, François Bernard. *Relation de Masoudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens slaves*; St. Petersburg, Academic İmp. Des. Sciences, 1833.

Chemerzin, A. *Turtsiya; Yeye Moguşçestvo i Raspadeniye*, St. Petersburg: Tip. R. Golika, 1878.

Cherepnin, L. V. *Russkaya İstoriografiya do XIX v.* Moskva: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1957.

Chernorutskaia, Liubov' Ivanovna. *300 Years of Oriental Studies in Russia: Imperial, Soviet and Post-Soviet Periods*, St. Petersburg: Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences, 1997.

Chhabra, G. S. *Advanced Study in the History of Modern India: Volume 2, 1803-1920*, New Delhi: Lotus Press, 2005.

Christian Martin Fraehn, "Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgaren, aus İbn-Foszman's Reiseberichten", *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg*, 6e série, I, (s. 527-577), 1832.

Chrysanthus, Novopatrassk Metropoliti. «Kabule, vladenii afganskogo gosudarya», o «Koyestane» (Kokhistane) - gornoy oblasti, nahodyaščeysya mejdu Geratom i Kabulom, o «Buharin» (v tom çisle o Balkhe v Yujnom Turkestane) i t. d. Svedeniya eti soderyatsya v «Zapiske», podannoy mitropolitom Hrisanfom knyazyu Zubovu v 1795 g. «Zapiska» opublikovana V. V. Grigor'yevım, sostavivšim primeçaniya i napisavšim vvedeniye k izdaniyu etogo pamyatnika (Khrisanfa mitropolita Novopatrasskogo o stranah Sredney Azii, poseščennıh im v 1790 godah. İzdal s vvedeniyem i primeçaniyami V. V. Grigor'yev. M., 1861 (iz «Çteniy Obščestva istorii i drevnostey Rossiyskih pri Moskovskom universitete», 1861 g.

Churchill, Rogers Platt. *The Anglo-Russian Convention of 1907*, New York: Books for Libraries Press, 1972.

Claude, Pierre Victoire Boiste. *Dictionnaire universel de la langue françoise, avec le latin, et Manuel d'orthographe et de néologie: extrait comparitif des dictionnaires publiés jusqu'a ce jour, contenant*, 2. Baskı, Paris: Chez Desray (özel baskı), 1803.

Cronin, Stephanie. "Introduction: Edward Said, Russian Orientalism and Soviet Iranology", *Iranian Studies*, Vol:48, No:5, (s. 647-662), 2015.

Cvetkovski, Roland ve Hofmeister, Alexis. *An Empire of Others: Creating Ethnographic Knowledge in Imperial Russia and the USSR*, New York: Central European University Press, 2014.

- Çaç, Elana. “Andrey Bely v Afrike”, *Jurnalny Mir*, Skladçina №1, (s. 174-240), 2019.
- Çaç, Elena Andreyevna. *Orientalizm: Serebryanogo Veka: Faktı i Nablyudeniya*, Moskva: Svoe izdatel'stvo, 2017.
- Çakırtaş, Önder. “Said’in şarkiyatçılık’ı ışığında bir okuma: Arminius Vambéry’nin travels in central asia eseri ve politik teatrallik”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 21, (s. 386-396), Aralık 2015.
- Çantay, Hasan Basri. *Tefsirli Kur'an Meali*, M. Ali Yekta Saraç (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, Bakara: 115. Ayet, 2018.
- Çayıroğlu, Serdar Oğuzhan. “Kafkasya Araştırmalarına Dair Bir Kaynak: Tiflislikiye Vedomosti Gazetesi (1828-1832) /A Source for Caucasian Studies: Tiflislikiye Vedomosti Newspaper (1828-1832).” *Kafkasya Çalışmaları* 5.9 (s. 53-68), 2019.
- Çehov, Anton. «Step'. Istoriya odnooy poyezdki»- povest' Antona Pavloviça Çekhova, napisannaya v 1888 godu po vpeçatleniyam avtora ot poyezdki po Priazov'yu vesnoy 1887 goda; brat pisatelya Aleksandr nazyval etu vešč' avtobiografiçeskoy. Povest' bila v perviye opublikovana v jurnale «Severnıy vestnik», 1888, № 3 (razreşena tsenzuroy 25 fevralya), (s. 75-167), 1888.
- Çehov, Anton. *Ostrov Sahalin: (iz putevıh zapisok)* / A.P. Çehov; [predisl., komment.: M.S. Vysokov] Agentstvo po kul'ture Sahalin. Obl., Sahalin. Gos. Un-t.- Vladivostok; Yujno-Sahalinsk: Rubej, 2010.
- Çelikkilek, Abdul Metin. *Afganistan'da Modernleşme Çabaları (1834-1919)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Çetinkaya, Bayram Ali. “Batı’daki ‘Sürgün’Doğulu/ Yabancı Edward Said’in Gözüyle Oryantalizm: Öteki’nin Tanımlanması”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 9.1, (s. 3-23), 2009.

Çetintaş, Erdal. “Doğu Akdeniz Politikaları Çerçevesinde Avrupalı Devletlerin Yunan İsyanına Desteği; Kamuoyu Desteği, Diplomatik Destek, Silahlı Destek”, *Ankara University review of Centre for Research Studies in Ottoman History*, Vol.22, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, (s. 83-108), 2007.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Lettres sur la Turquie*, Paris, 1850.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Asie Mineure: Description physique, statistique et archéologique de cette contrée*, 8 vol. Paris, 1852-1868.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Espagne, Algérie et Tunisie, 1880, Asie Mineure: Description physique, statistique et archéologique de cette contrée*, 8 vol. Madrid:1852-1868.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Le Bosphore et Constantinople*, St. Petersburg, 1864.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Espagne, Algérie et Tunisie*, Paris, 1880.

Çihaçev, Pyotr Aleksandroviç. *Velikiye Derjavı i Vostochnıy Vopros*, Moskva: Nauka, 1970.

Çolak, Mustafa. *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya - Politikası, 1914-1918*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.

Çoruh, Şinasi. *Emir Sultan*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1972.

Çubaryan, A. O. *Russika. İll. Entsikl. İstoriya Rossii. 9-17 vv.*, Moskva: Olma Press, 2004.

Çudinov, A. N. *Slovar' İnostrannıh Slo, Voşedşih v Sostav Russkogo Yazıka*, Sankt-Peterburg: İzd. Knigoprodavtsa V. İ. Gubinskogo, 1894.

Çulkova, N. M. “Gamazov, Matvey Aveleviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, C. IV, Moskva: Tip. G. Lissner ve D. Sovko, (s. 494), 1914.

D'yakov, N. N. *Marokko: İstoriya, Kul'tura, Religiya*, SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1993.

D'yakov, N. N. *Musul'manskiy Magrib; Şerifi, Tarikatı, Marabutı v İstorii Severnoy Afriki, Sredniye Veka, Novoye Vremya, Monografiya*, SPb.: İzd. SPbGU, 2008.

D'yakov, N. N. "(VF SPbGU) Şeyh Muhammad 'Ayyad at-Tantavi (1810-1861): professor Vostochnogo fakul'teta SanktPeterburgskogo Universiteta", Rossiya i Arabskiy mir: k 200-letiyu professora Sankt Peterburgskogo universiteta Şeyha at-Tantavi (1810-1861), 2-3 noyabrya 2010 g.: Materialı konferentsii / Otv.red. N. N. D'yakov, A. S. Matveyev. - SPb., (s. 12-22), 2010.

D'yakov, N. N. ve Matveyev, A. S. *Rossiya i Arabskiy Mir: Sv. K 200-Letiyu Professora Peterburgskogo Universiteta Şeyha At-Tantavi (1810-1861)*, SPb.: Izd. SPbGU, 2010.

D'yakov N. N. ve Samoilov, N. A. "*Rossiya i strani Magriba: istoriko-kul'turniye kontaktı v Novoye vremya*", *Rossiya i Vostok, Fenomenologiya vzaimodeystviya i identifikatsii v novoye vremya, Kollektivnaya monografiya*, SPb.: İzd. SPbGU, 2011.

D'yakov, N. N. *Magrib-Maşrik-Rossiya, Materialı po İstoriografii i İstorii Arabskogo Mira*, SPb.: Izd. SPbGU, 2014.

Dağ, Necla. "Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Ütopya", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi SBE, 2017.

Danilevskiy, Nikolay Yakovleviç. *Rossiya i Yevropa*, St. Petersburg: İzd. St. Petersburg Universiteta, 1895.

Danilov, V. L. "İz istorii izdaniya i rasprostraneniya musul'manskoy knigi v Rossii", *Vestnik Omskogo Universiteta*, No: 3, (s. 127-146), 2008.

Danzig, Boris Moiseyeviç. *Russkiye Puteşestvenniki na Blijnem Vostoke*, Moskva: Mısl', 1965.

Danzig, Boris Moiseyeviç. *İzuçeniye Blijnego Vostoka v Rossii*, Moskva: İzd-vo "Nauka" Glav. Red. Vostochnoy Lit-rı, 1968.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*, çev. Bahar Kılıç, İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2017.

Davletşin, Abdulaziz Abdulloviç. *Otçet o komandirovke komandira Davletşina v Hidjaz*, St. Petersburg, 1899.

De Ligt, L. "D. 47, 22, 1, Pr.-1 and the Formation of Semi-Public Collegia." *Latomus*, vol. 60, no. 2, (s. 345-358.), 2001.

Dement'yev, İ. A. *Yegipet. [Sudan. Efiopiya. Eritreya]. [Somali]*. - Moskva: Geografiz, 1955.

Demin, Aleksandr İvanoviç. *Sovremennaya İranskaya Derevnnya*, Moskva: İzd-vo Nauka, 1977.

Demir, Yaşar. "XIX. Asır Türk-Fransız İlişkilerinde Dönüm Noktası: Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve Sonrası Oluşan Diplomatik Durum", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2.5, (s. 130-146), 2013.

Denet, A. "Avganistan". *Afganistan: Voyenno-Strategičeskiy i İstoričeskiy Oçerk*, SPb., (s. 41-43), 1879.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2014.

Disraeli, Benjamin. *Vivian Grey*, London: Longmans-Green and Co., 1878.

Dittel, William Frantsoviç. *Obozreniye Nareçiy Persidskih*, St. Petersburg, 1847.

Dittel, William Frantsoviç. *Perevod s Frantsuzskogo "Sostoyaniye literaturı v Turtsii s naçala KHİV v."*, *Jurnal ministerstva narodnogo prosveşçeniya*, St. Petersburg: Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, (s.190-210), 1837.

Dittel, William Frantsoviç. "Oçerk Puteşestviya", Moskva: *Biblioteke dlya Çteniya*. T. 95, (s. 1-56), 1849.

Dittel, William Frantsoviç. "Konspekt Otçeta po Puteşestviyu". *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, 1847, oktyabr'; St. Petersburg: Akt. Sankt-Peterburgskogo Universiteta za (s. 25-31), 1846-1847 gg.

Dittel, William Frantsoviç. *O Vliyanii Sosednih Narodov na Obrazovaniye Arabov vo Vremya Halifata*, Kazan: Kazgy 1838.

Dmitriyevskiy, A. A. *Yepiskop Porfiri (Uspenskiy) Kak İnitsiator i Organizator Pervoy Duhovnoy Missii v İyerusalime*, SPb.: İzd-vo Olega Abyshko, 2009.

Dolgoplov, L. K. *Andrey Bely i Yego Roman «Peterburg»*, Leningrad: Sovetskiy Pisatel', 1988.

Donzel, E. J. Van. Schmidt, Andrea B. ve Ott, Claudia. *Gog and Magog in early Syriac and Islamic sources: Sallam's quest for Alexander's Wall, (Doğrusu: Seddi Zulkarney)* Leiden: Brill Academic Publishers, 2010.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Über die Verwandtschaft des Persischen, Germanischen und Griechisch-Lateinischen Sprachstammes*, Hamburg: Gedruckt und Verlegt J. A. Meissner, 1827.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Grammatische Bemerkungen ueber das Puschtu, oder die Sprache der Afghanen: (lu le 6 Septembre 1839)*, Saint-Pétersbourg: Impr. De l'Académie Impériale des Sciences, 1840.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen*, St. Petersburg, 1840-48.

Dorn, Boris Andreyeviç. "Ueber eine neue Bereicherung des Asiatischen Museums (lu le 16aout 1844)", Dorn B. *Das Asiatische Museum*, Pril No: 148, (s. 60-78), 1844.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus Morgenländischen Quellen*, St. Petersburg: St. Petersburger Akademie, Bd. 5-7, 1845-48.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1846.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Chrestomathy of the Pushtū or Afghan Language*, St. Petersburg: Printed for the Imperial Academy of Sciences, 1847.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Catalogue des manuscrits et xylo-graphes orientaux de la Bibliothèque Impériale publique de St. Pétersbourg*, St. Petersburg: Rost, Reinhold, 1852.

Dorn, Boris Andreyeviç. *Akademik Fren i Yego Uçenaya Deyatel'nost'*, Uçeniye Zapiski Akademii Nauk, T. III, Vip. 3. St. Petersburg, 1855.

Dorn, Boris Andreyeviç. [Hz.] *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1858.

Dorn, Boris Andreyevich. *Novaya Kolleksiya Rukopisey v Imp. Publ. Biblioteke*, «Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya». Kn. 12, 1859.

Dorn, Boris Andreyevich. “Kaukasus und den südlichen Küstenländern des Kaspischen Meeres”, *Bulletiņ*4, (s. 429-500), 1862.

Dorn, Boris Andreyevich. “Otčet ob Učenom Putešestvii po Kavkazu i Yujnomu Beregu Kaspiyskogo Morya”, *Trudi Vostočnogo Otdeleniya Imperatorskogo Arheologičeskogo Obščestva Jurnal*, T. VIII, SPb.: V Tip. Imp. Akademii Nauk, (s. 245-317), 1864.

Dorn, Boris Andreyevich. *Aziatskiy Muzei Imperatorskoy Akademii Nauk*, «Učeniye Zapiski Akademii Nauk», T. V, Vyp. 2. 1864.

Dorn, Boris Andreyevich. *Grundriss der iranischen Philologie* (Grundriss I/2, pp. 344-80; *Aziatskiy Muzei*, pp. 306-07. Materialı k poznaniyu iranskih narečiy. St. Petersburg, 1866.

Dorn, Boris Andreyevich. *Materialı k Poznaniyu Iranskih Narečiy*, SPb., 1866.

Dorn, Boris Andreyevich. *Catalogue des ouvrages arabes, persanes et turcs, publiés à Constantinople, en Égypte et en Perse, qui se trouvent au Musée Asiatique de l'Académie*, St. Petersburg, (s. 465-528), 1866.

Dorn, Boris Andreyevich. *Chronologisches Verzeichniss der seit dem Jahre 1801 bis 1866 in Kazan gedruckten arabischen, türkischen, tatarischen und persischen Werke*, St. Petersburg, (s. 533-649), 1867.

Dorn, Boris Andreyevich. “Auszüge aus zwei morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Länder”, *Bulletiņ*16, (s. 344-381) 1871.

Dorn, Boris Andreyevich. *Kaspiy. O Pohodah Drevnih Russkih v Tabaristan*, *Zapiski Akademii Nauk*. -T. XXVI.- Kn. 1 (i otd. İzdaniye). 1875.

Dorn, Boris Andreyevich. *Sistemat: Ukazatel' k İzdaniyam Imp. Akad. Nauk*, St. Petersburg, 1875.

Doroševič, Vlas. *Vostok i Voyna*, Moskva: Tovariščestvo I. D. Sytina, 1905.

Doroševič, Vlas. *Vostočnyye Skazki*, Berlin: Knigoizdatel'stvo «Literatura», 1921.

Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Dnevnik Pisatelya: 1880 i 1881 Goda*, Moskva: Direkt-Media, 2015.

Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Bir Yazarın Günlüğü*, I- II Cilt, çev. Kayhan Yükseler, İstanbul, YKY, 2017.

Dostoyevski, Fyodor Mihayloviç. *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları*, çev. Ergin Altay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Dranitsın, D. A. *Poyezdka v Aljir: Otçet Dokuçayev. Poçvi. Kom. po Komandirovke v Sev. Afriku v 1913 g / Dm. Dranitsın. - Petrograd: tip. AO tipogr. Dela*, 1915.

Drieu, Cloe. "Lorraine de Meaux, La Russie et la tentation de l'Orient/ David Schimmelpenninck van der Oye, Russian Orientalism", *Cahiers du Monde Russe*, Vol:51, No:4, (s. 789-793), 2010.

Drouville, Gaspard. *Puteşestviye v Persiyu v 1812 i 1813 Godah*, Moskva: V Tip. Avg. Semena, 1826.

Drucker, Peter. "Byron and Ottoman love: Orientalism, Europeanization and same sex sexualities in the early nineteenth-century Levant", *Journal of European Studies*, Vol:42, No:2, (s. 140-157), June 2012.

Duchesne, Eugene. *Michel Iouriévitch Lermontov: Sa vie et ses œuvres*, Paris: Plon-Nourrit, 1910.

Dugat, Gustave. *Histoire Des Orientalistes De L'europe Du Xiie Au Xixe Siècle: Belin. Bérésine*, Paris: Saraswati Press, 2012.

Dupree, Louis. *Afghanistan; Big Gamble*, Kabul: Shah Book Company, 2003.

Duran, Mehmet Önder. "A. E. Shmidt - Biografiya, Nauchnaya Perepiska, İzbranniye Trudy, Bibliografiya; Tanıtım Yazısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: (34), (s.371-376), Bahar 2021.

Durmaz, Ferhat. "93 Harbi'nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5.2 (93), (s. 103-122), 2015.

Dvornik, František. *Slavyane v Yevropeyskoy İstorii i Tsivilizatsii*, Moskva: Yazıki Slavyanskoy Kul'tyri, 2001.

Dzis-Raiko, G. A. *150 Let Odesskomu Arkheologičeskomu Muzeyu*, Odessa: MASP., 1976.

Efimov, Aleksey Vladimiroviç. *Novaya İstoriya*, Moskva: Gosudarstvennoye Uçebno-Pedagogičeskoye İzdatel'stvo Narkomprosa RSFSR, 1945.

Efimova, S. G. "D. N. Anuçin: Sobiratel' Russkoy Nauki", *Antropologia, Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Seriya: XXIII, No:1, (s. 5-16), 2009.

Efimovna, Rezvan Maryam. *Russkiy Orientalizm (Nauka, İskusstvo, Kollektzii)*, St. Petersburg: MAE RAS, 2019.

Ekici, İlhan. "Doğu ile Batı Arasında Bir Aydın: Muhammed Alexander Russel Webb Efendi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı No: 17, (s. 1-37), 2005.

Eliseyev, Aleksandr Vasilyeviç. *Po Belu Svetu. Oçerki i Kartini İz Puteşestviy po Tryom Çastyam Starogo Sveta*, 2-ye izd. - T. 1-4. SPb., 1901-1904.

Emine Yiğit Aras, "Ortadoğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5.(1), (s. 337-347), 2021.

Enegolm, Yegor İlyiç. *İranskaya İstoriya*, St. Petersburg, 1817.

English Larousse. "Orient" , Paris: Larousse, 1968. Hiran Abtahi, Gideon Boas, Richard May, *The Dynamics of International Criminal Justice*, Nijhoff Publishers, (s. 36), 2006.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Eine aus dem Arabischen ins Lateinische übersetzte Broschüre über Münzen von Schediasma und Buidarum*, St. Petersburg, 1816.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Curarum exegetico-criticarum in Jeremiae threnos specimen* Rostok, 1818.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Historia «Al-mulüc ua'i-chulafâ ua walatu Mekkatîs's-surofâ» in compendium redactam auctore Takkieddino Muhammede filio Muhammedis f. Alii*, Kazan, 1822.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *De Manuscripto Persico Iskenderi Menesii, Eruditis Huc Usque Incognito*, Kazan, 1822.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *De raanuscripto persico Iskenderi Menesii, eruditis huc usque incognito*, Kazan, 1822.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Arabsiaden ex noto ignoto Ibn Schonah supplevit et emendavit* Kazan, 1823.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Prodromus ad novam Lexici Wilmetiani editionem adornandam*, 1821. Erdman, Fyodor İvanoviç. *De expeditione russorum Berdaam versus, auctore imprimis Nisamio*, Kazan, 1826.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Numophylacium universitatis Caesareae litterarum Casanensis orientale*, Kazan, 1826.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *İz 'yasneniye Nekotorih Slov, Proisşedşih ot Vostoçnih Yazikov v Rossiyskom*, «Kazanskiy Vestnik», (s. 1-44) 1828.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Die Schöne vom Schlosse Muhammed Nisameddin dem Gendscher*. (Nach Nezāmi) Kazan, 1832.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *O Slove Grivna*, 1832.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *O Vostoçnih Zerkalah*, 1832.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *İstoriçeskoye İssledovaniye Gunnov Abdala*, 1832.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Obzor Vostokovedeniya v Kazanskom Universitete v Posledneye Desyatiletie*, Kazan, 1832.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Nauçnaya Jizn' v Kazani s Naçala 1831 po 1832 god 1833*.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Muzey Aziatskih Deneg Kazanskogo Universiteta*, 1834.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Publiçniye i Çastniye Biblioteki v Kazani*, 1834.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Zamuçanya, Puteşestviye po Beregam Kamı i v Orenburgskoye Gosudarstvo*, Kazan, 1834.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Ob'yasneniye Nekotorih Glav v İstorii Plemeni Buveyh, Napisannoye Mirşavendom*, Kazan, 1836.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *O Nekotorih Monetah u Tamerlana*, 1837.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *İrodot Zaimstvoval Svoye Povestvovaniye o Drevney Persidskoy İstorii iz Persidskih İstoçnikov*, Kazan, 1840.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Drevneyşkiye Tyurkskiye, Tatarskiye i Mongol'skiye Plemena Soglasno Povestvovaniyu Reşiduddina*, 1841.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Kritika Opublikovannoy Raboti KH. Katremera*, 1841.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Der Veitstanz-keine Krankheit*, 1842.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Sledı Aziatçını v «Poeme o Polku İgoreve»*, 1842.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Behrâm-ı Gûr*, 1843.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *İstoriçeskoye Znaçeniye Goroda Derpta*, 1849.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Pis'mo P. fon Savelyu ob İslamskih Monetah*, 1856.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Dopolneniye k Bol'somu Russkomu Slovaryu*, İzdannomu İmperatorskoy Akademiyey Nauk, 1857.

Erdman, Fyodor İvanoviç. *Rojdeniye Muhammeda*, Kazan, 1852.

Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2002.

Erickson, Paul A. ve Murphy, Liam Donat. *A History of Anthropological Theory*, Toronto: University of Toronto Press, 2008.

Eroğlu, Nazmi. *Ütopyalar Işığında Gaspıralı'nın Dariürrahat Müslümanları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

Ersoy, İnci Kuyulu. "Kırım, Feodosiya (Kefe) Ayvazovsky Çeşmesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, Vol. XIV, No:1, (s. 5-17), April 2005.

Esin, Boris İvanoviç. *İstoriya Russkoy Jurnalistiki 1703-1917 v Kratkom İzlojenii*, Moskva: Flinta-Nauka, 2000.

Etkind, Aleksandr. Uffel'mann, Dirk and Kukulin, Il'ya. "Vnutrennyaya kolonizatsiya Rossii: mejdu praktikoy i voobrazheniyem". *Tam, vnutri. Praktiki vnutrenney kolonizatsii v kul'turnoy istorii Rossii*. (s. 31-56), 2012.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2023.

Evren, Süreyya. *Hepimiz Gogol'un Palto'sundan Çıktık*, İstanbul: Okuyanüs Yayınevi, 2001.

Evtuhov, Catherine and Stites, Richard. *1800'den İtibaren Rusya Tarihi Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, çev. Ahmet Cevdet Aşkın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.

Eyde, I. *Afganistan*. -L., 1928.

Fanon, Frantz. *Yeryüzünün Lanetlileri*, Şen Süer (çev.), İstanbul: Versus Kitap, 1994.

Fedoroviç, Kim Georgiy & Mihayloviç, Şastitko. *Petr İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX Veka*, Moskva: Vostochnaya Literatura, Nauka, 1990.

Figes, Orlando. *Nataşa'nın Dansı: Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.

Firdevsi. *Şahname*, II Cilt, çev. Necati Lugal, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2021.

Formozov, A. A. *Oçerki po İstorii Russkoy Arheologii*, Moskva: İzd. Akid. Nauk SSSR., 1961.

Frähn, Christian-Martin. *Nonnulla de origine 'vocabuli rossici den'gi*. Kazan. 1815.

Frähn, Christian-Martin. *Du caractere d'écriture arabe nommée carmatique*. (Journ. Asiat., t. I), St. P. 1828.

François, Georgeon. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1980.

Franz Kafka, *Şato*, çev. Regaip Minareci, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Fren, Hristian Daniloviç. *Aegyptus, auctore Ibn-el-Vardy. Ex apographo Escurialensi una cum lectionibus variis e codice Dresdensi primus edidit, vertit notulisque illustravit.* Galle. 1804.

Fren, Hristian Daniloviç. *Curarum exegetico-criticarum in Nahumum prophetam specimen.* Rostok, 1806.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die Abendstunden des einsamen Fremdlings.* (Aubonne, Jul. 1805). (Ruthenia, oder dritter Jahrgang der St. Petersburgischen Monatsschrift. Herausgegeben von F. E. Schroder und F. B. Albkr. Dritter Band. St. Petersb. U. Mitau. 1807.

Fren, Hristian Daniloviç. *Dirgemov", bitih" Samanidami i Buveygidami-Deylemitami, i bivşih" bol'şeyu çastno neizvestnımı uçenım"* do sego dnya). Kazan. 1808.

Fren, Hristian Daniloviç. *Numophylacium orientale Pototianum*, Leviter adumbravit. Kazan, 1813.

Fren, Hristian Daniloviç. *Carmina arabica duo quae Lamica dicuntur*, alterum Schanfarii, alterum Tograi. Kazan. 1814.

Fren, Hristian Daniloviç. *Nonnulla de titulorum et cognominum honorificorum*, quibus Chani Hordse Ангере uti sunt, origine, natura atque usu. Kazan. 1814.

Fren, Hristian Daniloviç. *Rede bei Gelegenheit der Feier der Einnahme von Paris*, gehalten den zehnten März a. St., in der Kirche der deutschen Gemeinde zu Kasan. Von einem Mitgliede derselben. Kazan, 1814.

Fren, Hristian Daniloviç. *Onyx cuficus Sorano-Neapolitanus.* Kazan, 1816.

Fren, Hristian Daniloviç. *De auctorum etiam arabicorum libris vulgatis crisi poscentibus emaculari, deque critica conjecturali, probans dicta exemplo historiae Saracenicae Elmacini.* Kazan, 1815.

Fren, Hristian Daniloviç. *Epitaphium cuficum Melitense*, anni p. Ch. N. MCLXXIV. 1815. (Kazan, Mem., 1818, t. VII).

Fren, Hristian Daniloviç. *Biilariae urbis origo atque fata, tatarice et latine*. (Fundgruben des Orients. Wien, 1816.

Fren, Hristian Daniloviç. *De numorum Bulgharicorum forte antiquissimo libri duo*. Accedit hujus aliorumque aliquot musei Fuchsiani qui date occasione illustrantur numorum tabula aenea. Казань. СІОІССССХVІ. 4. (Pervaya kniga perepeçatana iz Paneg. Memor. Annivers. Inaugur. Univ. Litt. Casan., 1816; Vtoraya kniga iz Ind. Prcel. In Univ. Litt. Ctesar. Casan., na 1817.

Fren, Hristian Daniloviç. *De Academise Imperialis scientiarum Petropolitanae museo numario muslemico prolusio prior, qua dum confiat accurata descriptio ejus copia et praestantia obiter contuenda proponitur. Particula prima*. Spb. 1818.

Fren, Hristian Daniloviç. *Beitrage zur muhammedanischen Miinzkunde aus St. Petersburg, oder Auswahl seltener und merkwuirdiger, bis dahin unbekannter muhammedanisclier Miinzen aus dem Kabinet des kaiserl. Russ. Colleg. Assess. Hrn. G. Pflug. Mit einer litograph. Tafel*. Berlin. 1818.

Fren, Hristian Daniloviç. *Vorlaufiger Bericht iiber eine bedeutende Bereicherung an arabischen, persischen und tiirkischen Handschriften, die das Asiatische Museum der Kais. Akad. Der Wissensch. in diesem Jahre erhalten hat, nebst einigen Andeutungen von der Einrichtung und den sonstigen Schatzen desselben*. (St. Pet. Zeit., Beilage zu № 91). 1819.

Fren, Hristian Daniloviç. *Ueber die ilussen und Chasaren. Ein Bruchstiick aus einem unedirten und bis dahin unbenutzten arabischen Manuscripte des Asiat Museums der Kais. Acad, der Wissensch., S. Exc. Dem Herrn. Prasidenten S. v. Ouwaroff als Probe der arabischen Schrift der akademischen Buchdruckerei vorgelegt*. Kazan, 1819.

Fren, Hristian Daniloviç. *Schems-eddin Abu-Abdullah Muhammed el-Dimeschky's kosinographisches Werk: Nochbet ud-dehri*. StP. 1820.

Fren, Hristian Daniloviç. *Uras-Muhammedis, Chani Kasimowiensis, quae in Academiae Imp. Scient. Museo Asiatico asservatur theca coranica, interpretatione iUusrata*. St. Petersburg (Mem., t. VIII). 1820.

Fren, Hristian Daniloviç. *Veteres memoriae Chasarorum ex Ibn-Foszlano, IbnHaukale et Schems-Eddino Damasceno, arabice et latine*. (Mem., t. VIII). St. Petersburg, 1821.

Fren, Hristian Daniloviç. *Das muhammedanische Munzkabinet des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg*. Vorlaufiger Bericht. Spb. 1821.

Fren, Hristian Daniloviç. *De Baschkiris, quae memoriae prodita sunt ab IbnFoszlano et Jacuto*. (Mem., t. VIH). St. P. 1821.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die Chosroen-Münzen der friiheren arabischen ChaUfen*. (Jahresverhandlungen der kurland. Gesellsch. Fur Liter, u. Kunst. Mitau, H-r Bd.), St. P. 1822.

Fren, Hristian Daniloviç. "Ibn-Foszlân's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit" Frähn, Christian Martin. - *Frankfurt am Main: Inst. For the History of Arab.-Islamic Science*, 1994, Reprint of the ed. St. Petersburg 1823.

Fren, Hristian Daniloviç. *Numi kufici, qui in Imperatoris Aug. Museo solitario Petropoli servantur*. (Mem., t. IX). St. P. 1823.

Fren, Hristian Daniloviç. *De musei Sprewitziani numis kuficis antehac ineditis, qui Chersonesi humo eruti esse dicuntur, commentatio prior, numos Chalifarum complectens*. St.P. 1824.

Fren, Hristian Daniloviç. *Supplement au Memoire sur les monnaies arabes des Khosroes*. (Ibid., t. IV). St. P. 1824.

Fren, Hristian Daniloviç. *Abulghasi Bahadur Chani historia Mongolorum et Tatarorum, nunc primum tatarice edita, auctoritate et munificentia i Uustrissimi comitis Nicolai de Romanzoff, Imperii Rossici CanceUarii supremi*. Kazan. 1825.

Fren, Hristian Daniloviç. *Examen critique d'une monnaie d'Abdul- Melik et de Heddjadj qui a ete publiee par O. G. Tyhsen*. (Ibid., t. VI), Kazan, 1825.

Fren, Hristian Daniloviç. *Vorläufiger Bericht iiber eine neue bedeutende Bereicherung der orientalischen Manuscripten-Apparate der Kais. Acad, der Wissensch. St. Pet. Zeit., 1826.*

Fren, Hristian Daniloviç. *Fur die Herausgabe der Annalen des Tabery aus dem berliner Codex.* (St. Pet. Zeit., Beilage № 5), 1827.

Fren, Hristian Daniloviç. *Sur les origines russes. Extraits des manuscrits orientaux, adresses a Mgr. le Comte N. de Romanzoff, chancelier de l'Empire de Russie, dans une suite de lettres depuis Tan 1816 jusqu'a l'an 1825, par M. J. De Hammer.* Spb. 1827.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die Inschriften mon Derbend.* (St. Pit. Zeit., № 20- 2 3; As. Mus.,). St. P. 1828.

Fren, Hristian Daniloviç. *Ueber das orientalische Miinzkabinet der Kaiserlichen Universitat Charkow.* (Hid., № 43), St. P. 1829.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die aus der Achmed-Moscliee zu Achalzich fiir Russland gewonnene orientalische Manuscripten-Sammlung.* (St. Pet. Zeit., NN» 138-140; As. Mus., p. 352). 1829.

Fren, Hristian Daniloviç. *Ueber die mon Persien an Russland in Gemeissheit des Friedens-Tractates von Turkmantschai gezahlten Entschadigungsgelder.* (St. Petersb. Zeit., № 56; As. Mus.,). 1829.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die Bibliothek aus der Scheich-Sefy-Moschee zu Ardebil.* (St. Pet. Zeit., No: 44; As. Mus.,). St. P. 1829.

Fren, Hristian Daniloviç. *Die Seiner Kaiserlichen Majestat von dem regierenden Schach verehrten persischen Prachtwerke.* (St. Pet. Zeii. y No 16), 1830.

Fren, Hristian Daniloviç. *Ueber die im Jahre 1829 aus Bajesid und Erserum fur Russland gewonnenen arabischen, persischen und tiirkischen Manuscripte.* (Si. Pet. Zeit., № 47-48; As. Mus.,). 1830.

Fren, Hristian Daniloviç. *Allgemeiner Ueberblick der in den neueren Zeiten nach St. Petersburg gekommenen orientalischen HandschriftenSammlungen.* (St. Pel. Zeit., № 15, As. Mus.,), St. P. 1830.

Fren, Hristian Danilovič. *Antiquitatis muhammedanse monumenta varia*, explicuit C. M. FP. AEHN. Particula I. Petropoli. St. P. MDCCCXX.

Fren, Hristian Danilovič. Anzeige einer von der Regierung neu-erworbenen Saipmlung orientalischer Werke. (St. Pet. Zeit., № 88; As. Mus.), St. P. 1830.

Fren, Hristian Danilovič. *Drei Miinzen der Wolga-Bulgharen aus dem X Jahrhundert n. Ch.* (Mem. VI ser., t. I.), St. P. 1830.

Fren, Hristian Danilovič. *Die altesten arabischen Nachrichten iiber die WolgaBulgharen, aus Ibn-Foszlan's Reiseberichte. Der Text kritisch berichtet, mit treuer Uebersetzung begleitet und den nothigen Erlauterungen versehen.* (Mem. VI ser., t. I), St. P. 1832.

Fren, Hristian Danilovič. *Die chinesische Sammlung des Obristen Ladyshensky.* (St. Pet. Zeit., № 148; As. Mus.), St. P. 1833.

Fren, Hristian Danilovič. *Notice chronologique d'une centaine d'ouvrages pour la plupart historiques et geographiques, tant arabes que persans et turcs, qui manquent en grande partie aux diffirentes bibliotheques de l'Europe et dont il serait a propos que les personnes qui sejournt dans le Levant cherchassent dans l'interet des sciences a se procurer les originaux ou des copies fideles.* St. P. 1833.

Fren, Hristian Danilovič. *Volipebnyya chary u Magometan.* (Spb. Vt'd., № 214; As. Mus.), 1833.

Fren, Hristian Danilovič. *Paralipomena numorum in tab. delineatorum, seu variarum dynastiarum muhammedanorum, maxime gentis Seldshukidicae, numi anecdoti.* (s' 2 Tab.). (Me'm. VI ser., t. H), St. P. 1834.

Fren, Hristian Danilovič. *Erklärung der arabischen Inschrift des eisernen Thorfliigels zu Gelathi in Imereth.* (Mem. VI ser., t. HI). St. P. 1835.

Fren, Hristian Danilovič. *Ibn-Abi-Jakub el Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen im X Jahrhunderte n. Ch., kritisch beleuchtet.* St. P. 1835.

Fren, Hristian Danilovič. *Miscellen aus dem Gebiete der Orientalischen Litteratur,* St. Petersburg: 1840.

Fren, Hristian Daniloviç. *Indications bibliographiques relatives pour la plupart a la litte'rature historico-geographique des Arabes, des Persans et des Turcs, specialement destinees a nos employes et voyageurs en Asie*. St. P. 1845.

Fren, Hristian Daniloviç. *Kritičeskiy Slovar' Arabskogo Yazıka*, St. Petersburg, 1855-1877.

Frunze, M. V. *Yevropeyskiye Tsivilizatorı i Marokko* / M. Mirskiy. - M.: Voen. Vestn., 1925.

Frolova, O. A., Kholodnova, Ye. V., & Kanber, A. V. (2021). Analız sovremennykh zhenskikh modeley odezhdy v turetskom stile. in fundamental and applied approaches to solving scientific problems (pp. 127-131).

Fukuyama, Francis. *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Zülfü Dicleli (çev.), İstanbul: Profil Kitap, 2016.

Gaciyeva, Dilyara Zülfigar Gızı. *L. N. Tolstoy i Vostok*, Bakû: Mutarjim, 2010.

Gadenko, A. P. *Afrika: Aljir. Timgad. El'kantara. Sahara. Oazısı. Konstantin. Tunis: Puteviye vpeçatleniya* / A. Gadenko. - Moskva: t-vo skoropeç. A.A. Levenson, 1915.

Galaktionov, A. A. Nikandrov, P. F. *İstoriya Russkoy Filosofii*, M.: ISEL, 1961.

Gamazov, Matvey Avelevich. "E. İ. Çirikova, Russkogo Komssara-Posrednika po Turetsko-Persidskomu Razgraniçeniyu 1849-1852", *Putevoy Jurnal*, St. Petersburg: O. I. Bakst, (s. 661-798), 1875.

Gamazov, Matvey Aveleviç. *Dragoman (İz Zapisok Starogo Diplomata)*, («Russkiy arhiv», tom III), St. Petersburg, 1886 god.

Gamazov, Matvey Aveleviç. *Opisaniye Puteşestviya po Turetsko-Persidskoy Granitse Hurtid-Effendi i Turetskiy Dokument iz Epohi Greçeskogo Vosstaniya*, («Russkiy Arhiv», t. II), St. Petersburg, 1886.

Gamazov, Matvey Aveleviç. *Voyenno-Tehniçeskiy Russko-Frantsuzsko-Persidsko-Turetskiy Slovar'*. Kavkasya, 1872.

Gamba, Jean Francois. *Voyage Dans la Russie Meridionale*, Paris: Trouve, 1826.

Gamzabekova, Saida Gamzabek Kızı. “Vydayuşçıysya Vostokoved, İstorik i Lingvist V. F. Minorskiy”, İstoriya Vostokovedeniya: Traditsii i Sovremennost’: (Materialı II Vserossiyskoy Shkoly-Konferentsii) içinde, Otv. Red. I. KH. Minyajetdinov; M.A. Pahomova, Otdel Aspiranturı IV RAN, Moskva: İn-t Vostokovedeniya RAN, 2015.

Garipov, Talmas Magsumoviç. *Başkirkoye İmennoye Slovoobrazovaniye*, Ufa: İn-t İstorii Yazıka i Literaturı, 1959.

Garkavi, Abraham Yakovleviç, *Skazaniya Musul'manskih Pisateley o Slavyanah i Russkih*, St. Petersburg, (1870).

Gaskill, Howard. *The Reception of Ossian in Europe*, New York: Thoemmes Continuum, 2004.

Gaspiralı, İsmail Bey. *Mebadi-yi Temeddiin-i Islamiyan-i Rus*, Bahçesaray: Tercüman, 1901.

Gaspiralı, İsmail Bey. *Rossiya i Vostok: Russkoye Musul'manstvo*, Kazan: Fond Zhiyen, 1993.

Gaspiralı, İsmail Bey. *Russko-Vostochnoe Soglaşenie*, Bahçesaray: Tipo-lit. Gaz. “Perevodçik”, 1896.

Gaspiralı, İsmail Bey. *Russkoye Musul'manstvo*, Oxford: Obshchestvo İssledovaniy Sredney Azii, 1985.

Gaynutdinova, Alina. “Siyasi Tarih Bağlamında Rus Oryantalizminde Osmanlı Algısı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2018.

Gel'man, H. V. *Otçet po Poyezdke İnjenera Putey Soobşçeniya H. V. Gel'mana v 1891-92 g. g: Yegipet, Tunis, Aljir, İtaliya i Frantsiya*. - Sankt-Peterburg: izd. Zapisok İmp. Rus. Tehn. o-va, 1893.

Genin, İ. A. *Afganistan; İran. Oman. Pakistan. Turtsiya*. - Moskva: Geografiz, 1955.

Geraci, Robert. *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, London: Cornell University Press, 2001.

Gerasimov, Igor'. *Vyaçeslavoviç İstoriya i Kul'tura Sudana*, SPb.: İzd.-vo SpbGU, 2013.

Gerd, Lora. "Russian Policy in the Orthodox East", *Russian Policy in the Orthodox East*. De Gruyter Open Poland, (s. 5-20), 2015.

Gerih, P. K. *Afganistan i Yego Politicheskoye Znacheniye*: (Soobšč. s pl.)/ Sost. P. fon-Gerih; Pod red. V. Parutskogo. - Sankt-Peterburg: Nev. Kn. Mag., 1902.

Gettse, V. F., Kareyev B. P. ve Mstislavsky, S. D. *Sbornik Sredne-Aziatskogo Otdela. Vip. 2. Bibliografiya Afganistana*, St. Petersburg, 1908.

Gilferding, Aleksandr Fedoroviç. *Poyezdka po Gertsogovine, Bosnii i Staroy Serbii*. (SPb., 1859).

Girgas, Vladimir Fedoroviç. *Arabsko-Russkiy Slovar' k Koranu i Hadisam*, Moskva: Dilya, 2006.

Goethe J. W. von *West-östlicher Divan: In zwölf Büchern*. - Berlin: G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung (E. Müller), 1819.

Goethe J. W. Von, *Faust*, çev. İclal Cankorel, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2011.

Goethe, Johann W. Von. *Batı-Doğu Divanı*, çev. Gürsel Aytaç, Ankara: Hece Yayınları, 2021.

Gofurova, Juldujon Kohhorovna. *Proishojdeniye Russkogo Yazıka: Russkiy Yazık*, Science and Education 1.5, 2020.

Gogol', N. V. *Taras Bul'ba* / İzd. Podgot. Ye. İ. Prohorov, N. L. Stepanov; Akad. Nauk SSSR. - Moskva: İzd-vo Akad. Nauk SSSR, 1963.

Gokov, Oleg Aleksandroviç. *Russkaya Voyennaya Razvedka v Persii v 1879-1905 gg.: Rol' Persidskoy Kazaç'yey Brigadı*, Vostok, Afro-Aziatskiye Obşçestva: İstoriya i Sovremennost', No.4 Moskva: Uçrediteli: İnstitut vostokovedeniya RAN, İnstitut Afriki RAN, Rossiyskaya Akademiya Nauk, 2020.

Gol'denberg, L. A. *Geografiçeskiy Departament Akademii Nauk i Sozdaniye Novogo Akademiçeskogo Atlasa (1739-1799 Gg.)*, Moskva: Oçerki İstorii Geografiçeskoy Nauki v SSSR., 1976.

Golden, Peter B. *Central Asia in World History*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

Goodman, Dena. ve Norberg, Kahryn. *Furnishing The Eighteenth Century: What furniture can tell us about the European and American past*, London: Taylor & Francis, 2007.

Gordeeva, Irina. “Tolstoyism in the Late-Socialist Cultural Underground: Soviet Youth in Search of Religion, Individual Autonomy and Nonviolence in the 1970s-1980s”, *Open Theology* 3.1, (s. 494-515), 2017.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İz İstorii Osmanskoy Poslovitsı i Pogovorki*, Moskva, 1909.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İz Nablyudeniy Nad Turetskoy Pesn'yu*, Moskva, 1909.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Materialı Dlya Narodnogo Siriyskogo Kalendarya*, Moskva, 1909.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Pesni Krimskih Turok*, Moskva, 1910.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Tolstoy v Turtsii*, Moskva, 1911.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Trudi po Vostokovedeniyu, İzdavayemiye Lazarevskim Institutom Vostochnih Yazikov*, Moskva, 1912.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Zametka o 'Turetskom sobranii' v Konstantinopole*, Moskva, 1912.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Osmanskiye Skazaniya i Legendı*, Moskva, 1912.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *K Liçnoy Onomastike u Osmantsev*, Moskva, 1913.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Ugolok Rossii v Turtsii: Staroobryadah; Derevnya pod Ak-şehirom*, Moskva, 1913.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Bit Osmantsa v Suyeveriyah, Primetah i Obryadah: Materialı*, Moskva, 1915.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Obraztsı Osmanskogo Narodnogo Tvorçestva*, Trudi po vostoکوvedeniyu, izdavayemye Lazarevskim institutom vostočnih yazıkov. M.: Tip. «Krestnogo kalendarya», - Ç. 1. Teksti, T. XXXIV, Vıp. IV. 1916.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Rukovodstvo Dlya İzuçeniya Osmanskogo Yazıka*, Moskva, 1916.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Tam, Gde v Starinu Jili Armyane*, Moskva, 1917.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *U Sipandagskih Kurđov*, Moskva, 1917.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Zamečaniya na 'Poslovitsı Krımskih Tatar' izdannyye P. A. Falevim*, Moskva, 1921.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İz Religioznoy Jizni Kızılbaşey Maloy Azii*, Moskva, 1922.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Gadaniya Tatarok o Jenihe: İz Etnogr. Materialov, sobr. v Ufe*, Moskva, 1925.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Turetskiye Razgovori*, Moskva, 1925.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Perehodnaya Pora Osmanskoy Literaturı: Po povodu kn. Kepryulyu-zade M. Fuada*, Moskva, 1926.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Pamyat' ob Aşik-paşe v Kırşehir*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Dervişi Ahi Evrana i Tsehi v Turtsii*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Djardjary v Konii*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Elementı Kul'turı u Kasimovskih Tatar*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İğrı Anatoliyskih Turok*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İz Jizni Tsehov v Turtsii: K İstorii 'Ahi'*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Kyul'han-Bey v Konstantinopole i Ih Argo*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Stroy Bedestana v Konstantinopole*, Moskva, 1927.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Grammatika Turetskogo Yazıka*, Moskva, 1928.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Dni Moharrema v Konstantinopole*, Moskva, 1928.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Organizatsiya Tsehov u Krymskih Tatar*, Moskva, 1928.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Dagestanlı Seyid Ahmed*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Jitiye Sadr-ed-dina Kunevi*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Kladbişçe Zeyniler v Bruse*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Rukopis Anekdotov Lamii*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Tarikat Mısri Niyazi*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Natsional'naya Biblioteka v Stambule, Osnovannaya Ali Emiri*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Rukopisniye Biblioteki Goroda Brusı*, Moskva, 1929.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Proishojdeniye Osmanskogo Slova Uzan*, Moskva, 1930.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Turetsko-russkogo Slovary*, Moskva, 1931.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Turetskaya Hhrestomatiya*, Moskva, 1931.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Baha-ud-din Nakşbend Buharskiy*, Moskva, 1934.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Anekdoti o Hodje Nasr-yed-dine*, Moskva, 1936.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Vnutrenneye Sostoyaniye Turtsii vo Vtoroy Polovine XVI veka*, Moskva, 1940.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Instruktsiya po Transkribovaniyu Geografičeskikh Naimenovaniy Turtsii*, Moskva, 1940.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Gosudarstvo Sel'djukidov Maloy Azii*, Moskva: L. İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941.

Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *İz Osmanskoy Demonologii*, Moskva, 2014.

Gorodetskii, Efim Naumoviç. *Velikaya Oktyabr'skaya Sotsialističeskaya Revolyutsiya*, Moskva: Vses. Kn. Palata, 1961.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Hamzae Ispahanensis anno libri Capital IV*, (Bratislava, 1836).

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Hamzae Ispahanensis libri X, Liysi*, (1844-48); Notice d'un manuscrit arabe (Paris, 1846).

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Uvedomleniye o Rukopisi Kak Prodoljeniye İstorii Al'-Kamilya Ebul-Fidy*, Kazan, 1847.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Arabskiy Hülaletü'l Haliset Ali bin Mahmuda bin Muhammeda Er Raida Bedehşani*, Kazan, 1851.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *N. Tarnau; Ob'yasneniye Primerov iz İstočnikov Musul'manskogo Prava*, Kazan, 1851.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Opisaniye Arabskih Rukopisey, Prinadlejavşih Biblioteke Kazanskogo Universiteta*, Kazan: Univ. Tip., 1855.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Opyt Arabsko-Russkogo Slovary na Koran, Sem'Moallakat i Stihotvoreniya İmrul'keysa*, Kazan: Univ. Tip., 1863.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Analiz Proizvedeniy D. A. Hvol'sona: İzvestiya o Hazarah, Burtah, Bolgarah, Vengrah, Slavyanah i Russkih ot Arabskogo Pisatelya Abu-Ali Ahmada Ben Omara İbn-Dasta*, Kazan, 1870.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Analiz Proizvedeniy A. Ya. Garkavi: Rasskazı Pisateley-Musul'man o Slavyanah i Russkih*, Kazan, 1872.

Gottwald, İosif Fedoroviç. *Mudrost' Hodji Ahmeda Yesevi na Çagatayskom Yazıke*, Kazan, 1878.

Gök, Cemil. *Kırk Asırlık Türk Yurdu Hatay: Tarihî Gelişimi Millî Mücadelesi*, Ankara: Ulus Basımevi, 2005.

Green, Nile. *The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca*, California: Univ. of California Press, 2019.

Gregorian, Vartan. *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Modernization, 1880-1930*, California: Department of History, Stanford University, 1964.

Griazneviç, P. A. *The Qur'an in Russia (Studies, Translations and Publications)*, Moskva: Islam; Religion, Society and State, 1984.

Griazneviç, P. A. ve Beliaev, B. A. "Introduction", *The Qur'an*, İ. Y. Kraçkovskiy (trc.), Moscow, 1963.

Griboedov, Fedor Akimoviç. *İstoriya o tsaryah i velikih knyaz'yah zemli Russkoy, 1669, İstoriya o tsaryah i velikih knyaz'yah Zemli Russkoy: Po spisku S.-Peterburgskoy duhovnoy akademii № 306 / [Soç.] Fedora Griboyedova; Soobşçeniye S. F. Platonova i V.V. Maykova. - [Sankt-Peterburg]: O-[vo] l[yubiteley] d[rev]. p[pis'mennosti], SPb.: Sinodal'naya Tipografiya, 1896.*

Griboyedov, A. S. *Puteviye Zametki i Ppis'ma, The travel notes and letters / A. S. Griboyedov; v perevode Meri Khobson. - Moskva: Russkaya shkola, 2017.*

Griboyedov, A. S. *O Kavkaze i Persii. Putevyye zametki, pis'ma / A. S. Griboyedov. - Moskva: İzdatel'stvo Yurayt, 2023.*

Grigoryev, A. V. ve Grigoryeva, K. İ. *Spiski Çlenov-Uçrediteley, Poçetnih Çlenov i Doljnostnih Lits İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, so Vremeni Yego Osnovaniya, 6 avgusta 1845 goda po 1910 god*, St. Petersburg: RGO, 1911.

Grigoryev, Vasiliy Vasilyeviç. *Hrisanfa Mitropolita Novopatrasskogo o Stranah Sredney Azii, Poseşçennih im v 1790 Godah*, Moskva: İz Çteniy Obşçestva İstorii i Drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom Universitete, 1861.

Grigoryev, Vasiliy Vasilyeviç ve Ritter, Karl. *Kâbulistan i Kâfiristan*, St. Petersburg: Imp. Rus. Geogr. O-vo, 1867.

Grigoryev, Vasiliy Vasilyeviç. *Ob Otnoşeniyah Mejdu Koşevimi Narodami i Osedlimi Gosudarstvami*. ZHMNP, № 3, (s. 1-31), 1875.

Grodekov, Nikolay İvanoviç. *Çerez Afganistan*, St. Petersburg, 1880.

Grodekov, Nikolay İvanoviç. *Çerez Afganistan, Poyezdka Polkovnika Matveyeva po Buharskim i Afganskim Vladeniyam. «Sbornik Materialov po Azii», Vyi. V.*, St. Petersburg: Rus. Arm., 1880.

Grodekov, Nikolay İvanoviç. *Poyezdka Gen. Şt. Polkovnika Grodekova iz Samarkanda Çerez Gerat v Afganistan (v 1878 godu) / Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii. Vip. V.*, St. Petersburg: Rus. Arm. 1883.

Grossman, Leonid Petroviç. *Lermontov i Kul'turı Vostoka, M. Yu. Lermontov/ AN SSSR. In-t Rus. Lit. (Puşkin. Dom) Kn. I*, Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1941.

Groys, Boris. "Russia and the West: The quest for Russian national identity", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 43, No. 3 (s. 185-198), 1992.

Gudziy, N. K. *Lev Tolstoy: Kritiko-Biografiçeskiy Oçerk*, Moskva: Hudoj Lit., 1960.

Gukovskiy, Grigoriy Aleksandroviç. *Oçerki po İstorii Russkoiy Literaturı i Obşçestvennoiy Mıslı XVIII Veka*, Leningrad: Hudojestvennaya Literatura, 1938.

Gul'yanov, İvan Aleksandroviç. *Th. Ausonioli (Goulianoff). «Analyse de l'inscription hiéroglyphique du monument de Rosette»* (Drezden, 2-ye izdaniye vışlo vo Florentsii), Moldovya: 1804.

Gumilov, N. S. *Ten' ot pal'mi. Rasskazi.* - Petrograd: Mısl', 1922.

Gumilyov, Lev Nikolayeviç. *Etnogenez i Biosfera Zemli, V. S. Zhekulina (Red.)*, St. Petersburg: İzd-vo LGU, 1989.

Gumilyov, Nikolay. *Afrikanskiy Dnevnik*, Moskva, 1917.

Gumilyov, Nikolay. *Ditya Allaha*, Moskva, 1918.

Gumilyov, Nikolay. *Vverh po Nilu 1917, Afrikanskaya Poema*, St. Petersburg, 1918.

Gurnitskiy, K. İ. *Agafangel Yefimoviç Krımskiy*, Otv. Red. İ. M. Smilyanskaya; Hudoj. A. G. Kobrin, Moskva: Nauka (GRVL), 1980.

Gusterin, Pavel Vyaçeslavoviç. *Sovetskaya Razvedka na Blijnem i Srednem Vostoke v 1920-30-h Godah*, Saarbryukken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014.

Gülensoy, Tuncer. “Puşkin’in Erzurum Yolculuğu ve Bilmediğimiz Gerçekler”, *Kültür Evreni*, Yıl:1, Sayı:5, (s. 13-20), Kış 2010.

Güler, Hakan. “Türk Dünyası’nda Ortak Yazı Dili ve Alfabe Meselesi”, *Türk Ekini* 2, (s. 14-20), 2019.

Güngör, T. Ö. “Daniel Defoe’nun Robinson Crusoe Adlı Eserinde Irk ve Irkçılık”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, (16), (s. 3-18), Sonbahar 2015.

Güvenç, Bozkurt. *Sosyal ve Kültürel Değişme*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.

Güzel, Hasan Celâl. *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

Habibullin, M. Z. and Sahavova, L. M. “Ostroumov Nikolay Petroviç: Vklad v izuçeniye narodov srednego povolj’ya v kazanskiy period deyatel’nosti uçenogo”, *İstoriya Rossii i Tatarstana: İtogi i Perspektivi Entsiklopedičeskih İssledovaniy*, Kazan: Stat’ya v sbornike trudov konferentsii, (s. 253-259), 2015.

Habibullin, M. Z. ve Kostryukov, M. A. *Kazanskoye Vostokovedeniye XIX- Pervoy Polovini XX vv, P. K. Zhuze, Monografiya*, Kazan: İzdatel’sstvo «YAZ», 2012.

Haddad, Emily A. “Digging to India: Modernity, imperialism, and the Suez Canal”, *Victorian Studies*, Vol.47, No:3, (s. 363-396), Spring 2005.

Hâfız-ı Şîrâzî’, Hafız *Divanı*, çev. Mehmet Kanar, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.

Hakimov, Rafail Sibgatoviç. *Djadidizm (Reformirovanny İslam)*, Kazan: Institut İstorii AN RT, 2010.

Hakimov, S. H. “Vo Glave Aziatskoy Çasti Glavnogo Ştaba Voyennogo Ministerstva Rossiyskoy İmperii (Ştrihi k Portretu General-Mayora A. A. Davletşina)”, *Vestnik Ufimskogo Yuridiçeskogo İnstituta MVD Rossii*, No:4, (s. 12-16), 2015.

Hakkı, Erzurumlu İbrahim. *Marifetname*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2003.

Halid, Adeeb. “Culture and Power in Colonial Turkestan”, *Cahiers d’Asie centrale*, 17/18, (s. 413-447), Mai 2010.

Hammer Joseph von. *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, dargestellt aus den Quellen seiner Grundgesetze*, Vienna, 1815.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. “O Pamyatnikah Starini Gerata sm. Pis’mo N. V. Hanikova k Frantsuzskomu Oriyentalistu Reyno, Opublikovannoye v”, *Journal Asiatique*, T. XV, (s. 1-68), 1860.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. *Mémoire sur la partie méridionale de l’Asie centrale*, St. Petersburg, 1861.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. *Étude sur l’instruction publique en Russie*, St. Petersburg, 1865.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. *Mémoires sur l’ethnographie de la Perse*, St. Petersburg, 1866.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. Sovet İmperatorskogo sankt-peterburgskogo universiteta vozvol Hanikova v stepen' doktora istorii Vostoka honoris causa. V 1874 godu poyavilsya yego kapital'nyy trud «Iran» («Zemlevedeniye Azii», K. Rittera), ispolnenniy po poruçeniyu İmperatorskogo russkogo geograficheskogo obşçestva, St. Petersburg, 1874.

Hanioğlu, M. Şükrü ve Kutluer, İlhan. “Batılılaşma - Felsefî Düşünce”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: V, İstanbul: TDV Yayınları, (s. 154-156), 1992.

Hapsirokov, Hizir Hadjibekiroviç. *Jizn' i Literatura: Sbornik Statey*, Moskva: Olma Press, 2002.

Haratişvili, G. S. *Afganistan, Angliya i Rossiya v Kontse XIX veka*, SPb.: İzd. SPbGU, 2016.

Harrison, Lonny. "Reviewed Work: Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration by David Schimmelpenninck van der Oye", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 55, No. 3, (s. 494-496), Fall 2011.

Hartanoviç, İ. V. ve Hartanoviç, M. V. "Karl Ernst fon Ber; Arhitektor kraniologičeskogo sobraniya Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (K istorii formirovaniya Rossiyskih antropologičeskikh kolleksiy)", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Seriya: XXIII, Moskva: Antropologiya No:1, (s. 116-122), 2016.

Hasol, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi, 1979.

Hassan, Ümit. *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti, 1600-1908*, İzmir: Cem Yayınevi, 1988.

Hauner, Milan. *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*, Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.

Hazanov, Anatoliy Mihayloviç. *Sredizemnomor'ye Glazami Vostokoveda*, Moskva: İn-t vostokovedeniya RAN, 1995.

Herodotus. *Tarih*, Müntekim Ökmen (trc.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Hirsch, Francine. *Ulusların İmparatorluğu, Etnografya Bilimi ve Sovyetler Birliği'nin Ortaya Çıkışı*, Aybars Arda Kılıçer (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.

Hitzel, Frederic. *Enfants de Langue et Drogmans- Dil Oğlanları ve Tercümanlar*, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Hodaseviç, Vladislav. *Yevreyskaya Antologiya*. Sbornik molodoy yevreyskoy poezii. Pod redaktsiyey V. F. Hodaseviç i L. B. Yaffe. M., 1918.

Hodzko, Aleksandr. *Popular Poetry of Persia*, London: Kessinger Publishing, 1842.

Hodzko, Aleksandr. *Specimen of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Karroglu the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people, inhabiting the shores of the Caspian sea*. London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, and sold by W.H. Allen, 1842.

Hodzko, Aleksandr. *Le Gilan ou le marais Caspien*, Paris, 1851.

Hodzko, Aleksandr. *Grammaire persane, ou principes de l'iranien moderne, accompagnés de fac-simile pour servir de modèles d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière*. -Paris, 1852.

Hodzko, Aleksandr. *Théâtre persan, choix des teazies, ou drames traduits pour la première fois du persan*, Paris, 1878.

Hokanson, Katya Elizabeth. *Empire of the imagination: Orientalism and the construction of Russian national identity in Pushkin, Marlinskii, Lermontov and Tolstoi*, USA: Stanford University, 1994.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *Ob Osnovnih Postanovleniyah İslama*, Kazan, 1848.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *İstoriya Serbedarov, iz V toma İstorii Mirhonda*, Kazan, 1860.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *Oçerki Arabskoy Reçi i Arabskoy Pis'mennosti*, Kazan, 1862.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *İstoriya Vostoçnogo Halifata al-Fakhri*, Kazan, 1863.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *Şeyh Muslihudzin Sazadi Şirazskiy i Yego Znaçeniye v İstorii Persidskoy Literaturı*, Kazan: V universitetskoy tip., 1865 (obl. 1867).

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *Gramoti Nadir-Şaha Svoyemu Sınu Radze-Kuli-Mirze, Kasayuşçiyesya İndiyskih Pohodov Nadira*, Kazan: Uçeniye Zapiski Kazanskogo Universiteta, 1870.

Holmogorov, İvan Nikolayeviç. *Tsvetnik Roz: Tvoreniye Şeyha Moslihuddina Saadi Şirazskogo*, Moskva: İzdaniye K. Soldatenkova, Tipografiya Martynova, 1882.

Hrenov, Nikolay. "Russkaya kul'tura na perekrestke Zapada i Vostoka, Rossiya kak podsoznaniye Zapada, Vostok kak podsoznaniye Rossii", *Jurnala «İskusstvoznaniye»*, No:3-4, (s. 110-148), 2013.

Hrisat, Abdulhafeth. "The Image of the Oriental Muslim in Lord Byron's The Giaour (1813)", *English Language and Literature Studies*, Vol:8, No:3, (s. 59-70), August 2018.

Hugo, V. *Les orientales; Les feuilles d'automne, Les chants du crépuscule* / Victor Hugo, Paris: Hachette et c-ie, 1875.

Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 2011.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *O Vliyanii Geografiçeskogo Polojeniya Palestini na Sud'bu Drevnego Yevreyskogo Naroda*. («Hristianskoye Chteniye», 1875 i «Sbornik Budushchnosti» 1901).

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *Predvaritel'niye Zametki o Naydannih v Semireçenskoy Oblasti Siriyskih Nadgrobnih Nadpisyah*, «Zapadno-Vostoçnoye Otdeleniye İmperatorskogo Russkogo Arhivnogo Obşçestva», St. Petersburg, 1886.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *Ueber die Ueberreste der altbabylonischen Literatur in arabischen Uebersetzungen* (v «Memoires des savants etrangers» İmperatorskoy Akademii Nauk, 1858; na russkom yazıke napeçatana v «Russkom Vestnike», 1859.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *Statistika Vostoçnogo Fakul'teta Peterburgskogo Universiteta*, 1861.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Mad'yarah, Slavyanah i Russah - Abu-Ali-Ahmeda-Ben Omara-Ibn-Dasta, Neizvestnogo Dosele Arabskogo Pisatelya Naçala X Veka Po Rukopisi Britanskogo Muzeya*, Sankt-Peterburg, 1869.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. *O Turetskoy Reforme*, St. Petersburg, 1877.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. «Harakteristika semitiçeskih narodov», *Russkiy Vestnik*, 1872, to je po-nemetski «Die Semit. Volker», B., 1872.

Hvolson, Daniil Avraamoviç. ve Hvostov, Mihail Mihayloviç. *Problemy İstorii Vneşney Politiki Rossii i Mejdunarodnih Otnoşeniy v Kontse XIX - Naçale XX v: İzbranniye Trudi*, Moskva: Nauka, 1977.

IDC Publishers. *Russian Intelligence Files on Asia. RIA-8, Persia (Iran)*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2005.

International Diabetes Center. *Russian Military Intelligence on Afghanistan*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006.

International Diabetes Center. *Russian Military Intelligence on Asia Archive Series, 1651-1917*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006.

International Diabetes Center. *Russian Military Intelligence on Arabia and Syria, 1651-1915, Fond: 444, Opis:1, Delo:1-65*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006.

International Diabetes Center. *Russian Military Intelligence on Palestine, 1701-1913*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006.

International Diabetes Center. *Russian Military Intelligence on Palestine, 1701-1913, Fond: 449, Opis:1, Delo:1-38*, Leiden: The Netherlands IDC Publishers, 2006.

Irwin, Robert. *Oryantalistler ve Düşmanları*, 1. Baskı, İstanbul: YKY, 2008.

Isby, David. *Afghanistan: Graveyard of Empires: A New History of the Borderlands*, New York: Pegasus Books, 2011.

Ishiyama, John T. ve Breuning, Marijke. *21st Century Political Science*, New Delhi: Sage, 2011.

Iskandera, Nestora. «*Povest' o Vzyatii Tsar'grada turkami v 1453 godu*» Nestora Iskandera (predpolojitel'no). İzvestna v yedinstvennom Troitskom spiske XVI veka, 1453.

Ivanov, Vladimir Alekseyeviç. *Fifty Years in the East: The Memoirs of Wladimir Ivanow* / edited and compilation by Farhad Daftary. - L.: I. B. Tauris, 2015.

İbn-i Haldun, *Mukaddime*, II Cilt, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

İgnat'yev, V. İ. *Kratkiy Oçerk Plemen, Naselyayuşçih Afganistan*, Aşkhabad, 1895.

İkonnikov, Vladimir Stepanoviç. *Opıt İssledovaniya o Kul'turnom Znaçenii Vizantii v Russkoy istorii*, Kiev, 1869.

İkonnikov, Vladimir Stepanoviç. *Opıt Russkoy İstoriografii: V 2 t.-* Kiyev: Tip. İmperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 1891-1908.

İlleritskiy, V. E. ve Kudryavtsev, İ. A. *İstoriografiya SSSR*, İzdatel'stvo: M.: Vıssşaya Şkola, 1957.

İlminskiy, Nikolay İvanoviç. *Baber-nama seu Notae Sultani Baber* / Ed. In textu Originali A N. İ. [İlminskiy]. Kazan, 1857.

İlminskiy, Nikolay İvanoviç. *Kysas al-enbiya*, Kazan, 1859.

İmperatorskaya Akademiya Nauk i Hudojestv (Russia). *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, Vol.1, St. Petersburg: Petropoli, (s. 1-556), 1729.

İodka, Olga Vladimirovna. *Akademik B. A. Dorn v Peterburge, Nemtsi v Sankt-Peterburge (XVIII-XX vv.)*, St. Petersburg: Biagrofiçeskiy Aspyekt Vip. 6, 2011.

İsakov, Sergey Konstantinoviç. *İmperatorskaya S. P. B. Akademiya Hudojestv: Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk*, St. Petersburg: Tovarişçestvo R. Golike i A. Vil'borg, 1914.

İsayev, G. G. *Kod İslamskoy Kul'turı v Tvorçestve Russkih Pisateley*, Astrahan: İzdatel'skiy dom "Astrahanskiy Universitet", 2009.

İshakoğlu, Ömer. *Modern Suriye Edebiyatı*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2021.

İşşçenko, V. B. ve Razumnıy, V. V. "İstoriya Povsednevnosti Kadjarskogo İrana v XIX Veke: Organizatsiya Vnutrennego Bitovogo Prostranstva", *Elektronniy Nauçniy Jurnal «Arkfont»*, Vıpusk № 2 (11), (s. 82-89), 2019.

İvanov, Razumnik. Vasil'yeviç, Razumnik. *İstoriya Russkoy Obşçestvennoy Mıslı*. V 1-3 h tomah. M.: Respublika; TERRA, 1997.

İvanov, Sergey Mihayloviç. *Rossiya i Vostok*, St. Petersburg: İzd-vo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2000.

İvanovsky, A. A. “Yezidi”, *Russkiy Antropologicheskiy Jurnal*, God: I, Kn. No: III, (s. 100-104), Mart 1900.

İvnev, Rurik. *Moya strana. Tb.: Zarya Vostoka, 1943, İzbranniye Stihotvoreniya. Tb.: Zarya Vostoka, 1945, Stihi. Tb.: Zarya Vostoka, 1948.*

İzbornik, *Letopis' Po Ipat'yevskomu Spisku [The Chronicle according to the Hypatian Codex]*. Complete Collection of Russian Chronicles (PSRL). Volume 2. 3rd Edition. Col. 15. Saint Petersburg: Typography of Edward Prats. (1908).

Jeltyakov, A. D. *Tyrkologicheskiy Sbornik 1970*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka, 1970.

Jidkov, Vladimir Sergeyevich. *Kul'turnaya Politika Rossii*, Moskva: Akademiçeskiy Proyekt, 2001.

Jigalinoy, O. İ. Shmidta, E. F. ve Halfina, N. A. *İ. F. Blaramberg Vospominaniya*, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatel'stva “Nauka”, 1978.

Jigarev, S. A. *Russkaya Politika v Vostoçnom Voprose (Yeyo İstoriya V XVI-XIX Vekah, Kritiçeskaya Otsenka İ Buduščıye Zadaçi)*, Moskva: Univ. Tip., 1896.

Johnson, Samuel. *The Prince of Abissinia: A Tale*, London: R. and J. Dodsley, W. Johnston, 1759.

Ju, Chebotareva E. “Intercultural adaptation to Russia of students from Asia, Africa, Latin America and the middle East”, *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov*, Seriya: Psikhologiya i pedagogika 3, (s. 6-11), 2011.

Jukov, Konstantin Aleksandroviç. *Vostoçnyy Vopros v İstoriosofskoy Kontseptsii K. N. Leont'yeva*, St. Petersburg: İzdatel'stvo Aleteyya, 2006.

Jukov, Konstantin Aleksandroviç. *Vostoçnyy Vopros*, SPb.: Izd. SPbGU, 2006.

Jukovskiy Valentin Alekseyevich & Carl Salemann, *Persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie Glossar*, Berlin: B. Westermann, 1889.

Jukovskiy, Valentin Alekseyevich. *K İstorii Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo*, Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akad. Nauk, 1901.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Ali-Aukhadeddin Enveri. Materialı dlya yego biografii i harakteristiki*, SPb, 1883.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskih Nareçiy, Çast' Pervaya; Dialektı Polosı Goroda Kaşana, Vonişun, Kohrud, Kaşe, Zefre*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1888.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Abdalakha Ansari: Pesni Heratskogo Startsa*, St. Petersburg, 1895.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Materialı Dlya İzuçeniya Persidskih Nareçiy*, SPb., Eggers i Komp. 1888-1922 g.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Kratkaya grammatika novopersidskogo yazıka*. SPb., 1890.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Çelovek i Poznaniye Persidskih Mistikov*. SPb., 1895.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Jizn' i Reç' Startsa Abu-Saida Meyheneynskogo*, St. Petersburg: Tipo-lit. I. Boraganskogo i K., 1899.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Taynı Yedineniya s Bogom v Podvigah Startsa Abu-Sa'ida; Tolkovaniye na Çetverostişıya Abu-Sa'ida: Persidskiye Teksti*, St. Petersburg, 1899.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. "Koye-çto o Baba-Tahire Golışe", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*. T. XIII. (s. 104-108), 1901.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. *Obraztsı Persidskogo Narodnogo Tvorçestva*. SPb., 1902.

Jukovskiy, Valentin Alekseyeviç. "Drevnosti Zakaspiyskogo Kraya. Razvaliny starogo Merva" / *Materialı po arheologii Rossii, izdannıye İmperatorskoy arheologičeskoy komissiyey*. № 16. SPb., 1894. *Entsiklopedičeskıy slovar' Brokgauza i Yefrona*, Cilt: IA, (s. 757), 1905.

Juravskiy, Aleksandr Vladimiroviç. *Vo İmya Pravdy i Dostoinstva Tserkvi*, Moskva: İzd. Sretenskogo Monastyrya, 2004.

Kabakcı, Yusuf. “Oryantalistlere Cevaben Yazılan İlk Kapsamlı İngilizce Siyer: The Spirit Of Islam”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2.2, (s. 315-339) Aralık 2016.

Kafka, Franz. *Şato*, Şükrü Çorlu (çev.), İstanbul: İthaki Yayınları, 2007.

Kalesnik, S. V. *Geografiçeskoye Obşçestvo za 125 Let*, Leningrad: Nauka, 1970.

Kamalov, Anas Yusefoviç. “Obitel’ Mayhaneyskogo Startsa: Nekotoriye Nablyudeniya Nad Sotsial’nımi Aspektami Propovedi Şeyha Abu Saida ibn Abi-l-Hayra”, *Vostokovedeniye*, Vestn. Mosk. Un-ta. Ser. 13, № 3, (s. 1-18), 2011.

Kamalov, İlyas. *Tolstoy’un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Allahverdi, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2009.

Kamalov, İlyas. *Altın Orda ve Rusya; Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.

Kanlıdere, Ahmet. “The Trends of Thought Among the Tatars and Bashkirs: Religious Reformism and Secular Jadidism vs. Qadimism (1883-1910)”, *OAKA*, Cilt:5, Sayı: 9, (s. 48-62), 2010.

Kantemir, Dmitriy. «*Istoriya obrazovaniya i padeniya Ottomanskoy imperii*» (lat. Anatactiones incrementa et decrementa Aulae Othomanicae). Rukopis’ na latinskom yazyke khranitsya v Institute vostokovedeniya RAN. Sektor vostochnykh rukopisey, fond 25, delo 5/1084; 6/1085.

Kantemir, Dimitriy. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* (3 Cilt, Takım), Özdemir Çobanoğlu (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.

Kantemir, Dimitriy. *Kitab-ı ilmi’l musiki ala vechi’l hurufat* (Tıpkı-basım Transkripsiyon Tercüme)- Cilt: 1 Fasikül: 3 ve 4 & (Nota’ların Tıpkı-basımı- Peşrev’ler), İstanbul: Tura Yayınları, 2001.

Kaplan, Vera. *Historians and Historical Societies in the Public Life of Imperial Russia*, Indiana: Indiana University Press, 2017.

Karaca, Serdar. “Puşkin’in Erzurum Yolculuğu ve Doğu Bilimci Barthold’un İtirazları”, *Türk Dili*, Yıl:70, Sayı:829, (s. 78-80), Ocak 2021.

Karakaş, Ali. [M. Hamdi Zakzuk’tan alıntılan] “Bir Hadis Oksidentalisti Olarak Fuat Sezgin ve Hadis Kitabetine Dair İddiaları”, Zeki Taştan (Ed.), *Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin Bilim Tarihi Sempozyumu*: Sempozyum Kitabı içinde, İstanbul: Hiperlink Eğit. İlet. Yay. San. Tic. ve Ltd. Şti. (M. Hamdi Zakzuk, Oryantalizm ve Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı, Abdülaziz Hatip (trc.), İzmir: Işık Yayınları, 1993. Ali Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.

Karakulak, Mesut. “Türkistan’da Diplomasi’nin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, *History Studies* 11.5, (s. 1607-1626), 2019.

Karamzin, N. M. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, St. Petersburg, 1819.

Kaseviç, Vadim ve Zelenev, Yevgeniy. *Vvedeniye v Vostokovedeniye*, St. Petersburg: Karo, 2017.

Kasintsa, Edvarda. *Putevoditel’ po Nauçnim Obşçestvam Rossii, İ. İ. Komarova (Der.)*, New York: Norman Ross Publishing Inc., 2000.

Kassis, V. B. *Bahreyn*. Moskva: Mısl’, 1974.

Katanov, N. F. *İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta Poçetnıy Çlen, Professor i Bibliotekar’ İosif Fedoroviç Gotval’d*, Kazan, Tipo-lit. İmp. Un-ta, 1900.

Kâtip Çelebi, *Cihannüma* (2 Cilt), İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2013.

Kâtip Çelebi. *Keşfu’z- Zuniin*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

Kavelin, Konstantin Dmitriyeviç. *Naşi İnorodtsı i İnovertsı* / Prof. K. D. Kavelin. - [Sankt-Peterburg]: Pravda, 1907.

Kaya, Beytullah ve Kuşmuratov, Şavkat. “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan’da Yayılmasında Mahmut Hoca Bebudi’nin Rolü”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 8: Sayı: 16, (s. 16-27), 2020.

Kayaoğlu, İ. “İslam medeniyetinin batıya etkileri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29(1-4), (s. 215-221), 1987.

Kazantsev, Andrey Anatolyeviç. “Bol’shaya İgra v Tsentral’noy Azii: Vçera, Segodnya, Zavtra”, *Perspektivi*, No:4, Vol.66, (s. 125-135), 2009.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Risale i Drugiye, İssledovaniye İstini Hristianskoy Religii*, Kazan, 1822.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Tufe, Persidskiy Oçerk Arabskoy Literaturı*, Kazan, 1831.

Kazem-bek, Aleksandr Kasimoviç. *Russkiy Perevod Turetskogo Mukadime Sayida Muhammada Rezi*, Kazan, 1832.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *İstoriya Arabskoy Literaturı*, Kazan, 1833.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Kritičeskaya Zametka Hammera ob Odnom Otrivke iz İstorii Osmanskoy İmperii*, Kazan, 1835.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *O Vzyatii Astrahani Krimskimi Tatarami*, Kazan, 1835.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Sravnitel’niye Tsitaty Raznih Avtorov po İstorii Semi Planet*, Kazan, 1835.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *O Poyavlenii i Uspehe Vostočnoy Literaturı v Yevrope*, Kazan, 1836.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Raspredeleniye Prepodavaniya Arabskogo, Persidskogo i Turetsko-Tatarskogo Yazıkov v Pervoy Kazanskoy Gimnazii, Sostavlennoye Ad’yunkt-Professorom, Mirzoyu Aleksandrom Kazem-Bekom*, Kazan’: Univ. Tip., 1836.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Ustav Mestnoy Politsii: Tatarskiy Perevod*, Kazan, 1841.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Plan Nauçnogo Puteşestviya Na Vostok Molodih Vostokovedov, Uçivşihsy U Berezina i Dittelya V Kazanskoy Universitete*, Kazan, 1841.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. "Observations sur un chapitre inconnu du Coran publie par M. Garcin du Tassy". *Journal Asiatique*, (s. 373-430), December, 1843.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Gts. Vzglyad na Usloviya, Sposobstvovavşie Uspehu Muhammeda v Politicheskikh i Moral'nykh Otnoşeniyah*, Kazan, 1844.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Muhammediya; Yazihizade Muhammed Çelebi, Tyurok*, Kazan 1845.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Myuhteserul-vigkayet, ili Sokraşçonny Vigkayet. Kurs musul'manskogo zakonovedeniya*. Kazan', 1845.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *V Aravii sv. o Nekotorih Politicheskikh Vosstaniyah, Podgotovlennih dlya Muhammeda*, Kazan, 1845.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Sebâtü'l-âcizîn, Poema na Cogatskom Nareçii*, Kazan, 1847.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Otsenka Persidskoy Mifologii o Firdousi*, Kazan, 1848.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Tatarskiy Perevod Obryada Yannisa Hrizostomosa [Zlatousta Ioanna]* 1850.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Derbendnamêh, or the History of Derbend*, St. Petersburg, 1851.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Uçebniye Posobiya Dlya Vremennogo Kursa Turetskogo Yazıka*, Kazan, 1854.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *İstoriya islama. Obozreniye Vostoka v Politicheskoy Otnoşenii Pered Poyavleniyem Muhammada*, Russkoye Slovo. № 2, (s. 119-152), 1860.

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Şerâyi 'u'l-İslâm* (Rusça, I-II, St. Petersburg 1862-1867).

Kazem-Bek, Aleksandr Kasimoviç. *Bab i Babidl. Religiozno-Politiçeskiye Smutı v Persii*. SPb., 1865.

Keklik, Nihat. *Muhyiddîn İbn'ül-Arabî: Hayâtı ve Çevresi*, İstanbul: Büyük Matbaa, 1966.

Keldiş, Yu. V. Levaşeva, O. V. Dobrohotov, B. V. Lebedeva, A.V. Polehin, A.V. Sol, T. N. Rahmanova, M. P. Zvereva, S. G. Baeva, A. A. Sokolova, A. M. Tarakanov, M. E. (Komisyon), *İstoriya Russkoy Muziki: v 10-ti t., Tom 10A*, Moskva: Muzika, 1983-1997.

Keldiş, Yuri Vsevolodoviç. “Russkaya Muzıka”, *Muzıkal'naya Entsiklopediya*, Tom. 4, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, (s. 1-974), 1978.

Keldiş, Yuri Vsevolodoviç. *Muzıkal'ny Entsiklopediçeskiy Slovar'*, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, (s. 1-662), 1990.

Kelzi, Fedor İlyiç. *Russko-arabskiye obşçestvennyye razgovori, sostavlenkiye v pol'zu studentov Vostoçnogo fakul'teta pri Sanktpeterburgskom universitete. I prisposoblenniy k razgovorno-arabskomu nareçiyu, upotrebyayemomu v Sirii i v provintsiyah Turetskih i Persidskih F. Kel'zi (iz Alepo), prepodavatelem arabskogo yazıka pri tom je universitete, s prilojeniyem opıta perevoda basen I. A. Krılova na arabskiy yazık. - SPb. - Tip. Akad. Nauk. – 1863.*

Kemper, Michael. (2018, September 26). “Russian Orientalism”. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. Retrieved 6 Jul. (s. 1-27)
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.297>, 2023.

Kemper, Michael. “Red Orientalism: Mikhail Pavlovich and Marxist Oriental Studies in Early Soviet Russia”, *Die Welt des Islams*, Vol. 50, Issue 3/4, A Muslim Interwar Soviet Union, (s. 435-476) 2010.

Kemper, Michael. ve Conermann, Stephan. *The Heritage of Soviet Oriental Studies*, London: Routledge, 2011.

Keyman, Fuat. Mutman, Mahmut. & Yeğenoğlu, Meyda. *Giriş: Dünya Nasıl 'Dünya' Oldu?*, Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark, Fuat Keyman, Mahmut Mutman ve Meyda Yeğenoğlu (Drl.), 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

- Keyn, A. *Rossiyskiy Hadj*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2021.
- Khachab, Velid El. "Fictions of Suez: The canal, the capital, and colonial metaphors", *Sociétés & Représentations*, Vol.48, Issue:2, (s. 111-126), 2019.
- Khalid, Adeeb. "Culture and Power in Colonial Turkestan", *Cahiers d'Asie central*. No: 17-18. (s. 413-447), 2009.
- Khalid, Adeeb. "Russian History and the Debate over Orientalism", *Explorations in Russian and Eurasian History Slavica Publishers*, Vol.1, No.4, (s. 691-699), Fall 2000.
- Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1998.
- Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1999.
- Khalid, Maryam. "Gender, orientalism and representations of the 'Other' in the War on Terror", *Global Change, Peace & Security*, Vol.23, No.1, (s. 15-29), February 2011.
- Khalid, Adeeb. *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*, Oxford: Princeton University Press, 2021.
- Khanam, R. *Encyclopaedic Ethnography of Middle-East and Central Asia, Vol. I*, New Delhi: Global Vision Publishing House, 2005.
- Khashchab, A. F. №37: *Grammatika Arabskogo Yazıka*. Ç.1 / A.F. Khashchab. - 1910.
- Kırımer, Cafer Seydahmed. *Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1997.
- Kısakürek, Necip Fâzıl. *Tarihimizde Moskof*, İstanbul: Toker Matbaası, 1973.
- Kim G. F. ve Şastitko, P. M. *İstoriya. Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı XIX veka*, Moskova: Nauka, 1990.
- King, Charles. *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

King, Richard. *Orientalism and Religion: Postcolonial theory, India and 'the mystic East'*, 1. Baskı, New York: Routledge, 1999.

Kinyapina, Nina Stepanovna. *Kavkaz i Srednyaya Aziya vo Vneşney Politike Rossii: Vtoraya Polovina XVIII-80-ye gody XIX v.*, Moskva: İzd-vo Moskovskogo Universiteta, 1984.

Kipling, Rudyard. *The Man Who Was*, New York: Published by The Happy Hour Library, 1920.

Kirakosyan, Jon. *Mladoturki Pered Sudom İstorii*, Yerevan: Ayastan, 1989.

Kireyeva, R. A. *İzuçeniye Oteçestvennoy İstoriografii v Dorevolyutsionnoy Rossii s Seredinı XIX v. do 1917 g.* M.: Nauka, 1983.

Kiriçenko, E. İ. *Russkaya Arhitektura 1830-1910 h Godov*, Moskva: İskusstvo, 1978.

Kirill Nikolayeviç Gavrilin, “Teosofiya i soobşçestva russkih hudojnikov epohi simvolizma”, *Aktual'nyye problemy iskusstvoznaniya* (Dizayn, dekorativno-prikladnoye, monumental'no-dekorativnoye i izobrazitel'noye iskusstvo, arhitektura), Moskva: Ş. Volokolamskoye, (s. 93-100), 2013.

Kirillina, Svetlana Alekseyevna ve Meyer, Mihail Serafimoviç. “Qur'anic studies in Russia: Traditions and accomplishments”, *Vestn. Mosk. Un-ta. Ser. 13. Vostokovedeniye*, № 4, (s. 3-22), 2013.

Kitaygorodskiy, P. V. Puretskiy, B. D. *Aljir, Tunis, Marokko v Bor'be za Nezavisimost' / P. Kitaygorodskiy, B. Puretskiy.* - M.: Nauç. Assots. Vostokovedeniya pri TSIK SSSR, 1925.

Kitaygorodskiy, P. V. *Siriya v Ogne Vosstaniy.* P. Kitaygorodskiy. - M.; L.: Mosk. Raboçiy, 1925.

Kleyman, Galina Aleksandrovna. “XVIII. yüzyıl sonu- XIX. yüzyılın başları Osmanlı-Rus ilişkileri araştırmalarında bir kaynak olarak Rus arşiv materyalleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. XXXI, No:1, (s. 331-338), 2016.

Klot-Bey, A. B. *Yegipet v Prejnym i Ninesnem Svoym Sostoyanii: Per. s fr. Ç. 1-2 / Per. s fr. Andrey Aleksandroviça Krayevskogo. Ç. 1-2.*- Sankt-Peterburg: [tip. Ştaba Otd. Korpusa vnutrenney straji], 1843 obl. 1845.

Kniga Bol'somu Çerteju, Pod red. K. N. Serbinoy. - M.: İzdatel'stvo AN SSSR, 1950.

Knight, Nathaniel. "Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?", *Slavic Review*, Vol. 59, No.1, (s. 74-100), Spring 2000.

Knight, Nathaniel. "On Russian Orientalism: A Response to Adeeb Halid", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Slavica Publishers, Volume 1, Number 4, (s. 701-715), Fall 2000.

Kojevnikov, Aleksandr Yur'yevič. *Krīlatiye Frazı i Aforizmi Oteçestvennogo Kino*, Moskva: Olma Media Grupp, 2007.

Kolçerin, A. Hristianizatsiya. *Narodov Povolj'ya, N. İ. İl'minskiy i Pravoslavnnaya Missiya*, Moskva: Risi, 2014.

Kolesnikov, A. S. *İstoriya Filosofskoy Mysli Stran Vostoka: Uçeb. Posobiye Dlya Akademiçeskogo Bakalavriata*, pod red. A. S. Kolesnikova, Moskva: İzdate'stvo Yurayt, 2019.

Komisyon. *Iran: İstoriya Vzaimootnoşeniy i Evolyutsii Religioznih İdey; Konets 16-Naçalo 20 Veka*, SPb.: İzd.-vo SpbGU, 1998.

Kononenko, Yevgeniy İvanoviç. "Osmanskiy arhitekturniy istorizm i poiski natsional'nogo stilya", *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta*, İskusstvovedeniye 1, (s. 92-103), 2016.

Kononov, Andrey Nikolayevič. *İstoriya İzuçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rossii*, Leningrad: Nauka, Leningr. Otd-nie, 1972.

Kononov, Andrey Nikolayevič. *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Konstantin Filozof, *Jizn' Despota Stefana Lazareva*, Monastyre Resava, 1431.

Korbut, Mikhail Ksaver'yeviç. *Kazanskiy Gosudarstvenniy Universitet İmeni V. I. Ul'yanova-Lenina za 125 Let, 1804/05-1929/30*, Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1930.

Korfa, Feodora. *Vospominaniya o Persii 1834-1835*, Sankt-Peterburg: Gутtenbergova Tip., 1838.

Kornievskiy, V. "Professor A. P. Bogdanov, Predsedatel' Moskovskogo Antropologičeskogo Obşçestva", *Vsemirnaya İllyustratsiya Jurnal*, Tom: 22, No:559, (s. 238-239), 1879.

Koşelev, V. ve Novikov, A. *Senkovskiy O. Soçineniya Barona Brambeusa*, Moskva: Sov. Rossiya, 1989.

Kotlyarevskiy, Nestor A. *Mihail Yur'yeviç Lermontov*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasyuleviça, 1909.

Kotoşihin, G. K. *Rossii v Tsarstvovaniye Alekseye Mihayloviça*, St. Petersburg: İzdaniye Arheografiçeskoy Komissii, 1884.

Kotovskiy, G. G. *İvan Pavloviç Minayev: Sbornik Statey*, Moskva: Nauka, 1967.

Kotsonis, Yanni. *States of Obligation: Taxes and Citizenship in The Russian Empire and Early Soviet Republic*, Toronto: University of Toronto Press, 2014.

Kovaleva, Galina Petrovna. *Rus Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Mominov, Konya: Çizgi Yayınevi, 2014.

Köprülü, Mehmet Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken, 1986.

Köprülü, Mehmed Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Köse, Meryem. ve Küçük, Meryem. "Oryantalizm ve Öteki Algısı", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* (The Journal of Social and Cultural Studies), Cilt/ Volume: I, Sayı/ Issue: 1, Yıl/ (s. 107-127) Year: 2015.

Kösoğlu, Nevzat. *Şehit Enver Paşa*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. "Spisok Trudov Barona V. R. Rozena", *IIAN. Seriya VI.*, № 2, (s. 173-180), 1908.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Osnovopolagayuşçiye Soçineniya Kraçkovskogo po Novoarabskoy Literature i İstorii Arabskoy Kul'turı Kontsa XIX-Naçala XX Veka Polojili Naçalo İssledovaniyam v Dannoy Oblasti Kak v SSSR, Tak i v Yevropeyskih i Arabskih Stranah*, 1945.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki*, Moskva: Nauk, 1950.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Çernışevskiy i Oriyentalist G. S. Sablukov, V Kng.: Akademik İ. Yu. Kraçkovskiy, İzbrannıye Soçineniya*, T. I, Moskva: L., 1955.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Vvedeniye v Efiopskuyu Filologiyu*, Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1955.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *İstoriya Arabskoy Geografıçeskoy Literaturı*, Moscou et Léningrad, 1957.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *İzbrannıye Soçineniya: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva: İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1957.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Oçerki po İstorii Russkoy Arabistiki, Kraçkovskiy İ. Yu. İzbrannıye Soçineniya*, T. V. Moskva: L.: İzdatel'stvo AN SSSR, 1958.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Kniga Tısyacı i Odnoy Noçi: v 8 t. / per. s arab. M. A. Sal'ye; predisl. M. Gor'kogo; pod red. Akad. İ. Yu. Kraçkovskogo; oforml. L. P. Zusmana. - 2-ye. - M.: GIKHL, - T. 4. 1959.*

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, İzbrannıye Soçineniya, Tom IV, Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1955-1960.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*. Moskva, 2004.

Kraçkovskiy, İgnatiy Yulianoviç. *Nad Arabskimi Rukopisyami: Listki Vospominaniy o Knigah i Lyudyah*. VII Tom, M., 1945-2015.

Kraçkovskiy, İgnatıy Yulianoviç. *Perevol na russkiy yazık Koran*. (Pervoye izdaniye: Koran. Perevod i kommentarii İ. Yu. Kraçkovskogo. Redaktor V. I. Belyayev. Predisloviye V. I. Belyayeva i P. A. Gryazneviça. M.), (sm. Perevodi Korana na russkiy yazık), 1963.

Kradin, Nikolay Petroviç. *Russkaya arhitektura Dal'nego Vostoka XVII - načala XX v: Dis. v vide nauç. dokl. na soisk. učen. Step. d. arh. : Spets. 18.00.01 / Kradin Nikolay Petroviç; Khabar. gos. tehn. un-t M-va obrazovaniya RF, Nauç.-issled. in-t teorii arhitekturi i gradostroitel'stva Ros. akad. arhitekturi i stroit. nauk*. Moskva, 2003.

Kralyuk, Petr. "Agatangel Krımskiy Kak İssledovatel' İslama", *Gazeta Den'*, №6, 18 Yanvary, (s. 1-4), 2021.

Krasicki, Jan. "Bor'ba za pravdu (Berdyayev, Kant i drugiye)", *Solov'yovskkiye İssledovaniya*, Vıpusk: 2 (42), (s. 108-110), 2014.

Krayevskogo, A. *Aperçu général sur l'Égypte* (1840); v russkom perevode A. Krayevskogo «Yegipet v prejnem i nınešnjem svoem sostoyanii» SPb.; 1843.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *Oçerk Razvitiya Sufizma do Kontsa III v. Hidjri*, Moskva: Tr. Vostoçnoy Komissii İmp. Moskovskogo Arheologičeskogo Obşçestva, 1895.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *Şagname, Abo İranska Kniga Tsariv*, L'vov, 1896.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *İslam i Yego Buduşçeye*, (1899 g.).

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *Arşakidi, Sasanidi i Zavoevanie İrana Arabami*, Moskva, 1900-1905.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoçniki Dlya İstorii [Hz.] Mohammeda i Literatura o Nem*, Moskva: Trudi po Vostokovedeniyu, İzdavayemiye Lazarevskim İnitutom Vostoçnih Yazıkov, 1902.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *Leksii po Koranu*. Moskva: 1902.

Krımskiy, Agafangel Efimoviç. *Osnovniye İstoçniki po İstorii Muhammeda i Svyazannoy s Nim Literaturı*, (1902 g.).

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Persii, Yeye Literaturı i Dervişeskoy Teosofii*, İzd., pererab. Sovmestno s N. Freytagom. Moskva: 1909-1917.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Perevod iz «Siyyeri» Ibn Khishama s Arabskim Tekstom* (1910 g.).

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Arabov i Arabskoy Literaturı, Svetskoy i Duhovnoy*, Moskva: Lazarevskiy Institut Vostoçnih Yazıkov, 1911-13.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Turtsii i Yeyo Literaturı: V 2 t.*- Moskva: 1910-1916.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Persii ta Yiyi Pismenstva*, Moskva, 1923.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Yazık i Literatura Tyurkov*, Moskva, 1924.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Vvedeniye v İstoriyu Turtsii*, Moskva, 1926.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Krimovedeniye*, Moskva, 1930.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Novoy Arabskoy Literaturı (XIX - Naçalo XX Veka)*, Moskva: Gl. Red. Vost. Lit., 1971.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Livanskiye Pis'ma*, Moskva, 1975.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Nizami i Yego Sovremenniki*, Moskva, 1975.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Musul'manstva: V 3 ç.*- Moskva: 1903-1904. Pereizdaniye, M.: 2003.

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *Literatura Krıms'kih tatar / Resp. Krıms 'kotatars'ka biblioteka im. I. Hasprıns'koho; uporyad., avtor vstupn. Statti, perekladach z ukrayinskoyi movy na rosiys'ku O. I. Hubar; avtor prymitok I. A. Kerimov; perekladach na kryms'kotatars'ku movu N. S. Seytyah'yayev. - Simferopol': Dolya, (s. 1-200), 2003.*

Krimskiy, Agafangel Efimoviç. *İstoriya Musul'manstva, Perv. V. İ. Kamenskii*, Mekke: İzd. V. Sekaçev, 2021.

Kriukov, Mihail Vasil'yeviç. *Etnografiya i smeyniye distsiplini, etnografiçeskiye subdistsiplini, şkolı i napravleniya metodi*, Moskva: Nauka, 1988.

Kruçenih, A.Ye. *Arabeski iz Gogolya* / Aleksey Kruçenih; [Predisl.: Sergey Sitov] Otd. Jivopisi i Grafiki Yeys. Ist.-krayeved. Muzeya. - Yeysk: B. i., 1992.

Kryukov, Fedor. *Za Karsom*, 1915; *V Azerbaydjane*, 1915.

Kuchelbecke, Wilhelm Karlovich von. *İzbrannıye Proizvedeniya*: V 2 t.- M.; L., 1967.

Kukhtina, Tat'yana Ivanovna, *Bibliografiya Afganistana*, Moskva: Nauka, 1965.

Kul, Ömer. "Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2009.

Kulikova, A. M. "Perviy Russkiy Arabist v Sankt-Peterburge M. G. Volkov (1800-1846)", *Rossiyskoye Vostokovedeniye XIX Veka v Litsah*, St. Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye, 2001.

Kulikova, A. M. *Stanovleniye Universitetskogo Vostokovedeniya v Peterburge*, Moskva: İzd-vo Nauka, Glav. Red. Vostochnoy Lit-rı, 1982.

Kurbskago, A. M. *İstoriya o Velikom Knyaze Moskovskom: (İzvlęçeno iz "Soçineniy knyazya Kurbskago")* / [soç.] Knyazya. - S.-Peterburg: Tip. M. A. Aleksandrova, 1913.

Kurdakul, Necdet. *Osmanlı İmparatorluğundan Orta Doğu'ya: Belgelerle Şark Meselesi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1976.

Kurubaş, Erol. "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde yeni uluslaşma süreçleri üzerine bir değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika* 05, (s. 112-133), 2006.

Kutay, Üstün and Karakurt, Metehan. "İlminskiyy'nin eğitim sistemi üzerinden Rus milliyetçiliğinin kısa bir okuması", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 42, (s. 192-202) 2019.

Kuteinikova, Inessa. "Russia's Artistic Orientalist History", *International Panorama*, No:4, (s. 29), 2010.

Kutluoğlu, Muhammed H. *The Egyptian Question, 1831-1841: The Expansionist Policy of Mehmed Ali Paşa in Syria and Asia Minor and the Reaction of the Sublime Porte*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998.

Kuzmin, Mihail. «*Aleksandriyskiye Pesni*», tsikl stihotvoreniy Mihaila Kuzmina, stilizovannih pod aleksandriyskuyu poeziyu epohi ellinizma. Polnost'yu opublikovan v sostave yego pervoy knigi stihov «Seti» (1908) [1]. Podborka ot del'nyh stihotvoreniy uvidela svet v jurnale «Ves» Libra (s. 1-7) (№ 7 za 1906 god).

Kuzmin, Mihail. *Nejny İosif*, Pervaya kniga rasskazov. M.: Skorpion, 1910.

Kuznetsova, N. A. Kulagina, L. M. *İz istorii Sovetskogo Vostokovedeniya. 1917-1967 gg.*, Moskva: GRVL., 1970.

Laçayeva, M. Yu. *İstoriografiya İstorii Rossii do 1917 goda*. T. 1, 2. M., 2003-2004.

Landa, Robert G. *Sredizemnomor'ye Glazami Vostokoveda*, Moskva: Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury, 1979.

Lawrenson, Sonja. "Frances Sheridan's 'The History of Nourjahad' and the Sultan of Smock-Alley", *Eighteenth-Century Ireland/ Iris an dá chultúr*, Vol. 26, (s. 24-50), 2011.

Layton, Susan. *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Layton, Susan. *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Lazarev, Mihail Semenoviç. *Kurdskiy i Kurds kaya Problema (90-ye god y XIX veka - 1917 g.)*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka, 1964.

Lazarev, Mihail Semenoviç. *Emperializm i Kurdskiy Vopros (1917-1923)*, Moskva: «Nauka», 1989.

Lazarev, Mihail Semenoviç. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Ankara: Özge Yayınları, 1993.

Lazarev, Mihail Semenoviç. *Kürdistan Tarihi*, E. İ. Vasilyeva (trc.), İstanbul: Avesta Yayınları, 2001.

Leaman, Oliver. *İslam Felsefesi: Giriş*, Ankara: Hece Yayınları, 2014.

Lebedev, A. K. *Vasil'y Vasil'yevich Vereşçagin: Jizn' i Tvorçestvo*, Moskva: İskusstvo, 1972.

Lebedev, G. S. *İstoriya Oteçestvennoy Arheologii*, SPb: İzd-vo SPbGU., 1992.

Lebedev-Polyanskiy, P. İ. Nusinov, İ. M. ve Lunaçarskiy, A. V. "Russkaya Literatura", *Literaturnaya Entsiklopediya*, Tom: 11, Moskva: İzd-vo Kom. Akad, (s. 190-290), 1939.

Lemke, Mihail. *Oçerki po İstorii Russkoy Tsenzuri i Jurnalistiki XIX Stoletiya*, Moskva: Yurayt, 2021.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. "İz Goethe", *Oteçestvenniye Zapiski*, Tom XI, № 7, Otd. III, (s. 1), 1840.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Stihotvoreniya M. Lermontova*, St. Petersburg: Tipografiya Il'i Glazunova i Komp., 1840.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. "Beduin", *Biblioteka Dlya Çteniya, Tom. XLVI, Otx. I*, St. Petersburg: V Tipografia Eduarda Pratsa, 1841. 291-294.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *İllyustrirovannoye Polnoye Sobraniye Soçineniy M. Yu. Lermontova T. III*, V. V. Kallaşa (Redaktsiya), Moskva: Peçatnik, 1914.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. "M. Yu. Lermontov", *Literaturnoye Nasledstvo*, Tom: 43-44, Moskva: İzd-vo Akademiya Nauk SSSR, 1941. 45-46.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. "Valerik", *Polnoye sobraniye sochineniy v 4 tomakh. Tom 01. Stikhotvoreniya. Sbornik. Avtor: Mikhail Yur'yevich Lermontov. Pod obshchey redaktsiyey I. L. Andronikova, D. D. Blagogo, Yu. G. Oksmana. Podgotovka teksta i primechaniya E. E. Naydicha. Pereplet khudozhnika I. Zhikhareva.* 1957. 54-60.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Tri Pal'mı (Vostoçnoye Skazaniye)*, Moskva: Detgiz, 1964.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Poema M. Yu. Lermontova "Demon"*, Yelena Vasil'yevna Loginovskaya (Red.), Moskva: Hudoj. Lit-ra, 1977.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. "Skazki Dlya Detey", *Lermontov M. Yu. Polnoye Sobraniye Stikhotvoreniy v 2 Tomah*, Leningrad: Sovetskiy Pisatel' Leningradskoye Otdeleniye, 1989. 71.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Lermontov M. Yu. Polnoye Sobraniye Stihotvoreniy, Tom: I-II*, Leningrad: Sovetskiy Pisatel' Leningradskoye Otdeleniye, 1989.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Geroy Naşego Vremeni*, Moskva: Olma Media Grup, 2007.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *A Hero of Our Time*, Nicholas Pasternak Slater (Trns.), Oxford: Oxford University Press, 2013.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Çağımızın Kahramanı*, çev. Alhan Altan Araslı, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Zamanımızın Bir Kahramanı*, çev. Ülkü Tamer, İstanbul: Can Yayınları, 2017.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Saşka*, Moskva: Litres, 2017.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *İblis: Lermontov'un İblis Şiirinin Romanı*, çev. Semih Doğan İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

Lermontov, Mihail Yuryeviç. *Zamanımızın Kahramanı*, çev. Nuri Yıldırım, İstanbul: Yordam Kitap, 2019.

Levaşov, Pavel Artem'yeviç. *Esir Bir Rus Diplomatın Gözünden İstanbul Pavel Artemyeviç Levaşov'un Hatıraları (1763-1771)*, çev. İlyas Kamalov ve Mustafa Karagüllüoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

Levi, Scott C. *The Rise and Fall of Khoqand, 1709-1876: Central Asia in the Global Age*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2017.

Levin, Ş. M. *Oçerki po İstorii Russkoy Obşçestvennoy Mıslı*, Leningrad, 1974.

Levin, Theodore. "The reterritorialization of culture in the new Central Asian states: a report from Uzbekistan" *Yearbook for Traditional Music* 25, (s. 51-59), 1993.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kırıatlı (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Lewis, Martin W. ve Wigen, Kären E. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, London: University of California Press, 1997.

Lifšitsa, Aleksandra. “Tunisskoy Paşa: Mihaila Matinskogo publikatsiya, vstupitel’naya stat’ya i primeçaniya”, *Literatura*, Vol.56/57, No:2, (s. 115-158), 2015.

Lipakov, E. V. ve Hasanov, M. Kh. “İlminskogo Alfavit”, *Tatarskaya Ansiklopedia*, Tom.II., Kazan: İnstitut Tatarskaya Ansiklopedia AHRT, (s. 558), 2005.

Lipakov, E. V. *Arhipasturi Kazanskiye; 1555-2007*, Kazan’: Tsentr İnnovatsionnih Tehnologiy, 2007.

Litvinov, V. P. “Rossiyskaya diplomatiya na Vostoke i yeyo rol’ v obespeçenii nujd palomnikov-musul’man (Vtoraya polovina XIX - naçalo XX vv.)”, *Prostranstvo i Vremya*, № 1-2, (s. 398-402), 2015.

Lohvitskaya, Mirra. *Na Puti k Vostoku*. Dramatiçeskaya poema, Moskva, (1897).

Lohvitskaya, Mirra. *Skazka o Printse İzmaile, Tsarevne Svetlane i Djemali Prekrasnoy*. Moskva, 1902.

Losskiy, N. O. *İstoriya Russkoy Filosofii*, Per. s angl. M.: Akademiçeskiy proyekt, 2007.

Lovetskiy, Aleksey Leontyeviç. *Kratkoye Rukovodstvo k Poznaniyu Plemen Çeloveçeskogo Roda, s Prisovokupleniyem Glavnih Priznakov, Otliçayuşçih Yego ot Drugih Jivotnyh*, Moskva: V Universitetskoy Tip., 1838.

Lovetskiy, Aleksey Leontyeviç. “Kratkoye rukovodstvo k poznaniyu plemen çeloveçeskogo roda, Russkaya rasovaya teoriya do 1917 goda”, *Vıpusk*, № 2, Moskva: FERI-V, (s. 70-71), 2004.

Lozinskiy, Mihail. *Firdousi: «Şahname» (fragmentı)*, Moskva, 1934.

Lugunova, Olga. “A. E. Krymsky as ethnographer of Lebanon/ A.Ye. Krimskiy kak etnograf Livana”, *Etnografiçeskoye Obozreniye*, № 2, (s. 82-90), 2014.

Lunaçarskiy, Anatoliy Vasil’yeviç. *Ob Uçrejdении Gosudarstvennoy Komissii po Prosvesşçeniyu, Arhiv Dokumenta No:31*, Moskva: Sovet Narodnih Komissarov (SNK), (Belge: b/a (87215), 1917.

Lunin, Boris Vladimiroviç. *Vasili Viladimiroviç Barthold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. Cengiz Buyar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Lunin, Boris Vladimiroviç. *Îz Îstorii Russkogo Vostokovedeniya i Arheologii v Turkestane: Turkestanskiy Krujok Lyubiteley Arheologii 1895-1917 gg.*, Taşkent: İzd-vo Akademia Nauk Uzbekskoy SSR, 1958.

Lurie, Ya. S. ve Semenova, L. S. *Hronologiya Puteşestviya Afanasiya Nikitina/ Hojdeniye za Tri Morya Afanasiya Nikitina*, Leningrad: Nauka, 1986.

Lutskiy, Borisoviç. *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla*, İstanbul: Yordam Kitap, 2016.

Lutskiy, V. B. *Siriya i Livan: Stenogramma Publ. Lektsii Kand. Ist. Nauk V.B. Lutskogo, proçit. 18-go iyunya 1945 g. v Lekts. Zale v Moskve / Vsesoyuz. Lekts. Byuro pri Kom. po delam vıssh. Şkoly pri SNK SSSR. - Moskva: [Pravda], 1945.*

Macfie, Lyon Alexander. *Orientalism*, 1. Basım, New York: Routledge, 2014.

MacGregor, Charles Metcalfe. *Horossan: Puteşestviye po sev.-vost. Provintsiyam Persii I-II*, çev. M. Yanzhula, SPb.: Tip. Br. Panteleyevykh, 1882-1886.

MacKenzie, John ve MacDonald MacKenzie John. *Orientalism: History, Theory and the Arts*, Manchester: Manchester University Press, 1995.

Mackinder, Halford D. "Geografiçeskaya ob Îstorii", *Polis*, No:4, (s. 352), 1995.

Mahmudova, Gatibe. "Ünlü Rus Şairi Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in Şiirlerindeki İstanbul", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 28, (s. 59-67), Mayıs 2009.

Maira, Sunaina Marr. *Missing: Youth, Citizenship, and Empire after 9/ 11*, Duke: Duke University Press, 2009.

Majumdar, Ramesh Chandra. *Ancient India*, Delhi: Motilal Banarsidass Publ., 1977.

Malkoç, Tülün. "Rus Beşleri'nin Oryantalizme Etkisi ve M. Balakirev'in 'Selimin Şarkısı'nın İncelenmesi", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt:14, Sayı:33, (s. 333-347), 2021.

Mamdani, Mahmood. *Good Muslim, Bad Muslim: America, the Cold War, and the Roots of Terrorism*, New York: Pantheon, 2004.

Mamedov, Ramin. “*Mirza Kazem-Bek: Kazanskiy Period Nauçnoy i Prepodavatel'skoy Deyatel'nosti*”, R. M. Valeyev (Ed.), Naslediye Mirzı Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost': Dokladi i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (g. Kazan', 20-21 Noyabrya 2013 g.), Kazan: Foliant, (s. 108-114), 2015.

Manasseh. *Manasseh Chronicle*, Bulgaria History, Sofia: II MNH, 1969.

Mandelstam, Osip. *Yegipetskaya Marka*, Moskva, 1928.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Nadejdi*, Moskva, 1824.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Straşnoye gadaniye*, Moskva, 1831.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Tatenant Telazaür*, Moskva, 1831.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Ammalat-bek*, Moskva, 1831.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Mulla-Nur*, Moskva, 1835-1836.

Marlinskiy, Aleksandr Bestujev. *Fregat «Nadejda»*, Moskva: Strelbitskiy Multimedia Publishing, 2011.

Martens, F. F. *Rossiya i Angliya v Sredney Azii* / [Soç.] F. F. Martensa, prof. Imp. S.-Peterb. Un-ta i çl. In-ta mejdunar. Prava; S izm. i dop. Avt. Per. [s angl. i predisl.] baron K.F. Taube. - Sankt-Peterburg: E. Gart'ye p/f Kn. Skl. “Ros. Bibliografa”, (s. 2-102), 1880.

Masalskiy, Nikolay Fedoroviç. *Pis'ma Russkogo iz Persii*, Sankt-Peterburg: Tip. Ştaba Otdel'nogo Korpusa Vnutrenney Straji, 1844.

Matoçkina, Anna. ve Stetskeviç, Mihail. “Stanovleniye Rossiyskogo İslamovedeniya: Mejdu konfessionalizmom i nauçnoy ob'yektivnost'yu (Vtoraya polovina XIX - naçalo xx V.)”, *Gosudarstvo, religiya, tserkov' v Rossii i za rubejom*, No: 1, (s. 82-106), 2018.

Matveyev, Konstantin Petroviç. *İstoriya İslama*, Moskva: ACT/ Vostok - Zapad, 2005.

Matyuşin, G. N. *Arheologičeskiy Slovar'*, M.: Prosveşçeniye: AO “Uçeb. Lit.”, 1996.

Mazh, A. E. *Zapadnyy Sudan: Puteşestviye Kapitana Mazha*. - Sankt-Peterburg: Tip. t-va “Obşçestvennaya pol'za”, 1872.

Mazour, Anatole G. *The First Russian Revolution 1825 The Decembrist Movement*, Clifornia: Stanford University Press, 1937.

McKenzie, K. E. *Çokan Valihanov: Kazah Princeling and Scholar*, CAS, VIII/3, 1989.

McLean, Hugh. "The Development of Modern Russian Literature", *Slavic Review*, Cambridge University Press, Vol: 21, No:3, (s. 389-410), September 1962.

Mead, Margaret. Rickman, John. & Gorer, Geoffrey. *Russian Culture*, New York: Berghahn Books, 2001.

Meaux, Lorraine de. *La Russie et la tentation de l'Orient*, Paris: Fayard, 2010.

Mech, S. P. *Palestina i Araviya: Publ. Lektsii, çit. Avt. Dlya uçaşçihsy v auditorii İst. Muzeya v Moskve / Sergey Mech. - 2-ye izd. - Moskva: tipo-lit. t-va I. N. Kuşnerev i K, 1895.*

Mecida ed Deyravi, Nazima ve Yakuboviç, Lukyan. "*İran*", *Koran i Prorok [Hz.] Muhammed v Russkoy Klassiçeskoj Poezii*, St. Petersburg: Fond İssledovaniy İslamskoy Kul'turi, 2011.

Mednikov, Nikolay Aleksandroviç. «O gramotah Omara I Hristianam İyerusalima» *Soobşçeniya Pravoslavnogo Palestinskogo obşçestva*, t. XII, № 6. (s. 731-738), 1901.

Mednikov, Nikolay Aleksandroviç. "Palestina ot zavoyevaniya yeyo arabami do krestovih pohodov po arabskim istoçnikam" v 4-h tomah, Opublikovana v *Pravoslavnom Palestinskom sbornike*, (s. 1-728), T. 17, vyp. 2. SPb., 1897.

Mednikov, Nikolay Aleksandroviç. *Perevod İstorii Halifa al'-Mahdiya, iz Bol'soy Letopisi Tabari*, St. Petersburg, 1887.

Medzibrodzsky, Alexandra. "Disenchanted Wanderer: The Apocalyptic Vision of Konstantin Leontiev by Glenn Cronin", *Ab Imperio* 2, (s. 303-307), 2022.

Meersbergen, Guido van. *Ethnography and Encounter: The Dutch and English in Seventeenth-Century South Asia*, Leiden: Brill, 2021.

Melgunov, Grigory Valerianoviç. *1837'de Ordubat Dezda'sında Müslümanların Ayaklanması Üzerine Bir İnceleme*, Kavkaz Gazetesi, (s. 1-12), 1864.

Melgunov, Grigory Valerianoviç. *Çeleken Adası ve Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısında Dolaşan Türkmenler Üzerine Notlar* / [G. Melgunov] Tiflis: [sn], (Kafkasya Valiliği Ana Müdürlüğü Matbaası), 1862.

Melgunov, Grigory Valerianoviç. *Hazar Denizi'nin Güney Kıyısında: Bir Yol Haritası İle: İmparatorluk Bilimler Akademisi Notları'nın III. cildinin eki. No. 5 / Rusya İmparatorluk Coğrafya Derneği'nin ortak üyesi Bay Melgunov'un yorumları. (s. 374), 1863.*

Melgunov, Grigory Valerianoviç. “İssledovaniye o Smutah Musul'man v Ordubatskom Dezde v 1837 Godu”, *Gazeta Kavkaz*, (s. 2-6), 1864.

Melgunov, Grigory Valerianoviç. *Measiri-Sultaniy'nin (Gazete Kavkaz 1864 No. 17) bileşiminde yer alan Farsça haberlere göre 1803, 1804 ve 1808'de Rusların Perslerle savaşı hakkında. 1864.*

Melgunov, Grigory Valerianoviç. *Pohod Petra Velikogo v Persiyu* (Russkiy Vestnik), T. 110, (s. 1-60), 1874.

Melnikov, P. I. *Tayniye Sekti/ Sobr. Soç. Tom VIII*, Moskva: 1976.

Meriç, Cemil. *Kırkambar- I. Cilt*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980.

Meriç, Cemil. *Işık Doğudan Gelir*, 1. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.

Mert, Muhit. “Azeri Kökenli Şarkiyatçı Türk Bilim Adamı; Aleksandr Mirza Kâzım Bey (1802-1870)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, (s. 405-410), 2004.

Mert, Muhit. “Rusya’da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Âlimi: Mirza Kâzım-Bey”, *Türk Yurdu*, C. XIX, Sayı: 145, (s. 26-34), Eylül 1999.

Meşçerskiy, N. A. ve Lihaçev, D. S. *Slovo o Polku İgnoreve*, St. Petersburg: Sovetskiy Pisatel', 1985.

Metropolitan Museum of Art. “*Turquerie*”, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, (Ed. Anne Poulet) Vol.26, No:5, Jan., (s. 225-239), 1968.

Mevlâna Celaleddin-i Rumi, *Mesnevi*, VI Cilt, çev. Adnan Karaismailoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.

Mihailova, Saveya Muhametdinovna. *Formirovaniye i Razvitiye Prosветitel'stva Sredi Tatar Povolj'ya: (1800-1861)*, Kazan: İzd. Kazanskogo Universiteta, 1972.

Mihaylovskiy, V. M. *Drevneyşkiye Tsentri Prosveşçeniya: Yegipet i Haldeya*. - Moskva: Univ. Tip., 1891.

Mikhail Pavlovich Alekseyev. *Russko-angliyskiye Literaturnyye Svyazi: XVIII Vek-Pervaya Polovina XIX Veka*. Moskva: İzd-vo Nauka, (s. 870), 1982.

Miller, Gerard Fridrich. [Gerhard Friedrich Müller]: *Opisanie Sibirskih Narodov*. [Beschreibung sibirischer Völker]. Hrsg. von Aleksandr Christianovich Elert und Wieland Hintzsche. Pamjatniki Istoricheskoy Mysli, Moskau, 2009.

Milton, John. *Kayıp Cennet*, çev. İrem Nur Polat, İstanbul: Gece Kitaplığı, 2019.

Milyukov, Pavel. *Glavniye Teçeniya Russkoy İstoriçeskoy Mıslı*, Moskva: Yurayt, 2018.

Minayev, İvan Pavloviç. *Oçerki Tseylona i Indii*. Sankt-Peterburg: İzdaniye L. F. Panteleyeva, 1878.

Minayev, İvan Pavloviç. *Svedeniya o Stranah po Verhov'yam Amu-dar'ı* (po 1878 god) Minayev İ. P., St. Petersburg: Tip. V. S. Balaşeva i K. 1879.

Minayev, İvan Pavloviç. *Rodovoy Bit v Sovremennoy İndı, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya. Çast' ccxxvi: publitsistika*, Minayev İ. P., Tip. V.S. Balaşeva i K, 1883.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. "U Russkikh Poddannıh Sultana", *Etnografiçeskoye Obozrenie İzdanie Etnografiçeskago Otdela* içinde, V. Ö. Millera (Red.), God 14'i, Kng. 53, No.2, Moskva: T-vo Skoropech. A. A. Levenson, (s. 31-86), 1902.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Kazvin-Xamadan Doroga*, St. Petersburg, 1908.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Kurdı: Zametki i Vpeçatleniya*, Petrograd: Tip. V. F. Kirşbauma, 1915.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Turetsko-Persidskoye Razgraniçeniye*, İzvestiya IRGO. -T. LII, vıp. V.- Petrograd, 1916.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “Stela u Kelyaşına, Topuzava i drevneyşıye pamyatniki v rayone ozera Urmiya”, *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Russkago Arheologičeskogo Obşçestva*, Petrograd: XXIV, (p.145-193), 1917.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Les tsiganes luli et les lurs persans*. - Paris, 1931.

Minorskiy, V. ve Barthold, V. V. *Hudud al’Alam “The Regions Of The World” A Persian Geography*, London: Published By Messrs. Lu Zac & Co, 1937.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/ 1498)”, *BSOS*, IX/4, (pp. 927-960), 1938.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “Civil And Military review in Fars in 881/ 1474”, *BSOS*, X/1, (pp.141-178), 1938.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “The Middle East in Western Politics in the 13th, 14th and 16th centuries”, *JRCAS*, XXVII, October, (pp. 427-461), 1940.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uyhgurs”, *BSOAS*, XII/2, (pp. 275-305), 1948.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “On some of Biruni’s Informants”, in *Al-Biruni Commemoration*, Calcutta, (pp. 233-236), 1951.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. “Studies in Caucasian History”, Londra, *In the Oriental series of the University of Cambridge*, Vol. 6. (s. 170 -189), 1953.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Bali-Efendi on the Safavids*, Franz Babinger; Publisher, University Press, 1957.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Calligraphers and Painters: A treatise by Qadi Ahmad, son of Mir-Munshi*, B. N. Zakhoder, London: Freer Gallery of Art, 1959.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Medieval Iran and its neighbours*, London: Variorum Reprints, 1982.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *History of Sharvan and Darband in the 10th -11th century*, Cambridge: U. P., 1958.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Hudud al-Alam*, London, 1970.

Minorskiy, Vladimir Fedoroviç. *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, İstanbul: Kitabevi, 2018.

Mirsky, Prince D. S. *A History of Russian Literature from Its Beginnings to 1900*, Illinois: Northwestern University Press, 1999.

Mnuhina, L. Avril, M. ve Losskoy, V. “Miller Aleksandr Yakovleviç”, Rossiyskoye Zarubej’ye vo Frantsii, 1919-2000: *Biogr. Slov.*, T. 2: L-R, Moskva: Nauka, Dom-Muzey Mariny Tsvetayevoy, (s. 186-684), 2010.

Mordovtsev, D. L. *Poyezdka k Piramidam* / [Soç.] D.L. Mordovtseva. - Sankt-Peterburg: Tip. (b.) A. M. Kotomina, 1881.

Morozova, M. N. ve Stepanova, E. A. *Fiziçeskaya Geografiya: Annot. Pereçen' Oteçestv. Bibliografii*, izd. V. 1810-1966 gg, Moskva: Kniga, 1968.

Morrison, Alexander. “Applied Orientalism” in British India and Tsarist Turkestan, *Comparative Studies in Society and History*, Volume 51, Issue 3, (s. 619-647), July 2009.

Motadel, David. *Islam and Nazi Germany's War*, London: Harvard University Press, 2014.

Muhamedjanov, Abdullahad Rahimdjanoviç. *İstoriya Oroşeniya Buharskogo Oazisa*, Taşkent: Fan, 1978.

Muhametşin, Rüstem ve İskhakov, Damir. “İdeologičeskiye raznoglasiya mejdu predstavitelyami Kadimizma i Dzhadidizma”, *Gasırlar Avazı - Exo Vekov*, No:2, (s. 168-170), 2007.

Muhammed b. Ali el-Arabî, Muhyiddin. *El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma 'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye* (nşr. Osman Yahyâ - İbrâhim Medkûr), II. Cilt, Kahire: 1392-1413/ 1972-92.

Muhlinskiy, Anton Osipoviç. *İssledovaniye o Proishojdenii i Sostoyanii Litovskih Tatar*, SPb., 1857.

Muhlin'skiy, Anton Osipoviç. *Osmanskaya Hrestomatiya Dlya Universitetskogo prepodavaniya*, SPb. 1858-1859.

Muhlin'skiy, Anton Osipoviç. *Vibor Turetskih Statey Dlya Naçal'nogo Perevoda S Grammatičeskim Razborom*, SPb., 1858.

Mujtaba, Bahaudin ve Jawad, Sayed Tayeb. *Afghanistan: Realities of War and Rebuilding*, Kentucky: ILEAD Academy, 2006.

Munn, Mark H. *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia*, London: University of California Press, 2006.

Murav'yev, N. *Pis'ma Russkogo iz Persii*, St. Petersburg: İzdatel'stvo Tipografiya Ştaba Otdel'nogo Korpusa Vnutrenney Strazhi, 1844.

Murchison, Julian M. *Ethnography Essentials: Designing, Conducting, and Presenting Your Research*, San Francisco: John Wiley & Sons, 2010.

Muzinovna, Osmanova Zulvira. "Fenomen oriyentalizma v Russkoy muzıkal'noy kul'ture vtoroy poloviny XIX-naçala XX vv", *Sovremennyye Nauçniye İssledovaniya i İnnovatsii*, No:7, UDK.78, (s. 1-9), 2016.

Müller, Elvira. *Tamara: Balakirev, Lermontov und der russische Orientalismus*, Riga: VDM Verlag Dr. Müller, 2011.

Müller, Gerhard Friedrich. *İstoriyu Rossiyskih İssledovaniy, Voyages et decouvertes faites par les Russes le long des cotes de la mer Glaciale & sur l'ocean oriental*, Chez Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1766.

Müller, Gerhard Friedrich. *Sammlung russischer Geschichte*, 9. Cilt, St. Petersburg: Kays. Akad. d. Wiss., 1762.

Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi* 5. Cilt, İstanbul, Zuhuri Danışman Yayınevi, 1969.

Namdar, Sedat. *İslam öncesi Dönemde Ortadoğu'da Eko-Politik Akıl*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE (Turkey), 2019.

Navrotskiy, Mihail Timofeyeviç. *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*, Moskva: LKI; İzdaniye, 2007.

Navrotskiy, Mihail Timofeyeviç. *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka, İspravlyayuşçego Doljnost' Prof. S.-Peterb. Un-ta Mihaila Navrotskogo*, Sankt-Peterburg: Tip. İmp. Akad. Nauk, 1867.

Navrotsky, Mikhail Timofeyeviç. *Opit Grammatiki Arabskogo Yazıka*, Moskva: İzdanie 2-e LKİ, 2007.

Nazevari, Emir. i Dorn, Boris Andreyeviç. *Materialı k Poznaniyu İranskih Nareçiy I-III, (Beiträge zur Kenntnis der İranischen Sprachen; Masenderanisch'in I ve II. Kısımlarını Dorn yazmıştır.)*, St. Petersburg: Muhammed'a Şafı, 1860-66.

Nebolsin, Pavel İvanoviç. *Oçerki Torgovli Rossii s Stranami Sredney Azii, Hivoy, Buharoy i Kokanom: So Storoni Orenburgskoy Linii*, Sanktpeterburg: İ. Gonçarov, 1856.

Necef, Ekber N. *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.

Neçkina, Militsa Vasil'yevna. *Griboyedov i Dekabristi*, Moskva: Hudoj. Lit., 1977.

Nedzvetskiy, V. K. *U Kolibeli Religii İ Tsivilizatsii: Puteşestviye na Vostok: Konstantinopol', Afon, Palestina, Yegipet, Afını*. Moskva: Tipografiya Lissnera, 1901.

Nekrasova, Galina Anatol'yevna. "Kontseptsiya oriyentalizma v oteçestvennom muzıkoznanii XX veka (po materialam issledovaniy i publikatsiy)", *Nauçniy Vestnik Moskovskoy Konservatorii* 4, (s. 16-27), 2012.

Nestor, Letopisets. *Varvara Pavlovna ve Adrianova-Peretts, Povest' Vremennih Let: Prilojeniya*, Moskva: İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1950.

Netton, Ian Richard. *Clifford Edmund Bosworth ve Carole Hillenbrand, Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Volume I, Hunter of the East: Arabic and Semitic Studies*, Leiden: Brill, 2000.

Nevruz, Yılmaz. "İmam Şamil'in Naibi Hunzakhlı Hacı Murat", *Vakanuvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:2, (s 343-378), November 2017.

Newton, Sir Isaac, *The Chronology of Ancient Kingdoms Amended*, London: J. Tonson, J. Osborn, & T. Longman, 1728.

Neymann K. F. *Afganistan i Angliçane v 1841 i 1842 Godah*, Soç. Karla Fridrikha Neymana; Per. po poruç. P.V. Golubkova, Rus. geogr. o-va d. çl. - Moskva: tip. V. Got'ye, 1848.

Nikitin, Afanasiy. *Hojdeniye za Tri Morya Afanasiya Nikitina*, Otvetstvennyy redaktor V. P. Adrianova-Peretts. - İzd. 2-ye, dop. i pererab. - M.-L.: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1958.

Nikol'skiy, V. P. *Sarıkamış Harekâtı: 12-24 Aralık 1914*, Anakara: Genelkurmay Basım Evi, 1990.

Nikolayev, N. *Marokko. Aljir. Tunis. [Liviya]*. - Moskva: Geografiz, 1955.

Nikolayeva, L. Yu. "Russkiye v Vostochnoy Buhare", *Vostochny Arhiv*, No:17, (s. 33-35), 2008.

Nikolayevna, Haruzina Vera. *Proşloye-Vospominaniya Detskih i Otroçeskih Let*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 1999.

Nimat Allah, Haravi. Dorn, Bernhard. *History of the Afghans: Translated from the Persian of Neamet Ullah*, England: Cambridge University Press, 2013.

Ning, Wang. "Orientalism versus Occidentalism?", *New Literary History*, Vol.28, No.1, (s. 57-67), Winter 1997.

Nitche, L. *Yegipet Voobşçe i Suetskiy Pereşeyek: İstoriya, Pamyatniki, Kanalı: (Ot 3700 pred R. Khr. Do 1870 g. po R. Khr.)*. Odessa: Tip. L. Nitche, 1869.

Nitsche, P. "Moskva - Tretiy Rim?", Pamyati A. A. Zimina, Spornıye voprosı oteç, İstorii XI-XVIII vekov, Tezısı dokladov i soobşçeniy Pervıh çteniy, posv., Moskva: 1990.

Norik, Boris Vyaçeslavoviç. *Vospominaniya o Vostoke: 1918-1968*, St. Petersburg: Kontrast, 2015.

Norris, John A. *The First Afghan War 1838-1842*, Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

Nujin, Mihail Tihonoviç. *Kazanskiy Universitet, 1804-1979: Oçerki İstorii*, Kazan: İzdo-vo Kazanskogo Universiteta, 1979.

Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya (Sb. 1-6), Otv. Red. V. İ. Avdiyev, N. P. Şastina, Acad. I.Yu. Kraçkovski, (Moskva: İzd-vo Vost. Literaturı), 1953-1963.

Ogarev, N. P. *Storona Moya Rodimaya*: [Stihi: Dlya ml. Şk. Vozrasta] / N. P. Ogarev; Hudoj. A. N. Azemşa. - M.: Sov. Rossiya, 1982.

Ogorodnikov, Pavel İvanoviç. *İz Yugo-Vostoçnogo Poberej'ya Kaspiyskogo Morya*, St. Petersburg: İzvestiya İmp. Russk. Geografiç. Vremya, 1874.

Ogorodnikov, Pavel İvanoviç. *Po Persii, puteviye nablyudeniya i zametki*, St. Petersburg: «Vestnik Yevropy», 1876, kn. 11-12, 1876.

Ogorodnikov, Pavel İvanoviç. *Na Puti v Persiyu i Prikaspiyskiye Provintsii*, St. Petersburg: Bibliotechnyy Fond, 1878.

Ogorodnikov, Pavel İvanoviç. *S Russkim Karavanom v Syabzavare*, St. Petersburg: Istoricheskaya Biblioteka, Kn. 6-7, 1879.

Ogorodnikov, Pavel İvanoviç. *Strana Solntsa*, St. Petersburg: Tipografiya V. Demakova, 1881.

Oğuzhan, Ülkü Ayşe. “Türkiye’de Modernleşmenin Oluşumu ve Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Batılılaşma Olgusu: Kiralık konak, Sözde kızlar, Yaprak dökümü”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 55. (1), (s. 111-144), 2007.

Okumuş, Münevver Yağmur Erdem. “XIX. yüzyıl Oryantalizmi ve Panislamizm”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2015.

Oldenburg, Sergey Sergeyeviç. *Tsarstvovaniye İmperatora Nikolaya II, Tom. I*, Belgrad: O-vo Rasprostraneniya Rus. Nats. i Patriot Lit., 1939.

Onaran, Âlim Şerif. *Binbir Gece Masalları*. İstanbul: YKY, 2004.

Oranovskiy, V. *Avganistan*, Aşkhabad: Tipografiya Shtaba Zakaspiyskoy Oblasti, 1895.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim: Makaleler*, İstanbul: Turhan Kitabevi, 2000.

Orwell, George. *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört*, çev. Celal Üster, İstanbul: Can Yayınları, 2019.

Osipov, Yu. S. “Aleksandr II”, *Bol’shaya Rossiyskaya Entsiklopediya*, Tom. I, Moskva: BRE, (s. 435), 2005.

Ostroumov, N. P. *Araviya i Koran: (Proishojdeniye i Harakter İslama): Opıt ist. İssled / N.P. Ostroumov. - Kazan: tipo-lit. İmp. Un-ta, 1899.*

Oueijan, Naji B. *A Compendium of Eastern Elements in Byron’s Oriental Tales*, New York: Peter Lang Publishing, 1999.

Ovsyaniko-Kulikovskiy, Dmitriy Nikolayeviç (1853-1920), *İstoriya Russkoy İntelligentsii: İtogi rus. Hudojestv. Lit. XIX v. CH. 1- / D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy. Moskva: V. M. Sablin, 1908.*

Oxford Dictionary of English. “Orient” ve “Orientalism”, Angus Stevenson (Ed.), Oxford: Oxford University Press, 2010.

Oznobişin, Dmitriy Petroviç. *Stihotvoreniya*, Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1992.

Özbaş, Mustafa. “Rusya’da Akademik Oryantalizmin Tarihsel Kökenleri”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi SBE, 2006.

Özcan, Azmi. *Panislamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, 3. Baskı, Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Özgen, Nurettin. “Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Pradigmaları”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 19/2, (s. 1-25), 2010.

Özsöz, Cihad. “Weber ve Ülgener’in din ve ekonomi ilişkisine dair temel yaklaşımları”, *Journal of International Social Research* 10.51, (s. 557-561), 2017.

Öztekin, Nezahat. “Fazlî’nin Gül ü Bülbül’ü Üzerine Bir İnceleme”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Vol.4, İstanbul, (s. 119-134), 1988.

Öztürk, Ahmet. “Rusya-Gürcistan Krizi: Yerel Bir Çatışma, Küresel Yansımalar”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları* 07, (s. 1-27), 2009.

Paksoy, Hasan Bülent. *Türk Tarihi Toplumların Mayası ve Uygarlık*, İzmir: Mazhar Zorlu Holding, Kültür Sanat Yayını, 1997.

Pan, T. “Arkhimandrit Ilarion (Lezhayskiy) i Pervaya Pekinskaya Dukhovnaya Missiya (1717-1729)”, *Pervonaçal’nyy Variant Stat’i na Russkom Yazıke bıl Opublikovan v İstoriçeskom Vestnike*, № 2 (6), (s. 103-108), 2000.

Panova, Lada Gennad’evna. *Russkiy Yegipet: Aleksandriyskaya Poetika Mikhaila Kuzmina*, Moskva: Vodoley, 2006.

Parla, Jale. *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Parlak, Nizamettin. “İsmail Gaspıralı’nın Darürrahat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, (s. 141-160), 2015.

Parmigiani, Giovanna. *Feminism, Violence, and Representation in Modern Italy*, Indiana: Indiana University Press, 2019.

Paşkoy, G. P. ve Çamyaritskiy, V. A. “Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i Wszystkiej Rusi”, *Bielaruskaja Encyklapiedyja*, Tom.17, Minsk: Belen, 2003. Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Maciejá Strykowskiego*, Nakład Gustawa Leona Glücksberga, (s. 1-273), 1846.

Petkoviç, K. D. *Livan i livantsı: Oçerki nıneş. Sostoyaniya avtonom. Livan. General-gubernatorstva v geogr., etnogr., ekon., polit. i relig. Otnoşeniyah: Zapıska gen. Konsula v Beyrute K. Petkoviça*, Sankt-Peterburg: Voen. Tip., 1885.

Petrov, Mihail Platonovi. *Bibliografiya po Geografii İrana: Ukazatel’ Literaturı na Russkom Yazıke, 1720-1954*, Aşkebad: İzd-vo Akademii Nauk Turkmenkoy SSR, 1955.

Petrov, Pavel Yakovleviç. “O Vajneyşih Alfavitah Vostoçnih Yazıkov, ih İzobretenii i Glavneyşih ih Vdoizmeneniyah”, *V izdanii: «Materialı Dlya İstorii Pis’men Vostoçnih, Greçeskih, Rimskih i Slavyanskih; İzgotovlenı k Stoletnemu Yubileyu İmp. Moskovskogo Universiteta»*, Moskva: İzd. İ.M.U., (s. 1-24), 1855.

Petrov, Pavel Yakovleviç. “Obozreniye Arabskih, Persidskih i Turetskih Rukopisey, Nahodyaşıhsya v Biblioteke Moskovskogo Universiteta”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, № 3, (s. 549-555), 1837.

Petruşina, Larisa. *Svyaşçenniy Grad Moskva*, Moskva: R. P. Ts., 2015.

Pevtsov, V. G. *Yegipet i Sinay: Çteniye dlya Naroda: [Proiznes. v auditorii Solyanogo gorodka] / [Soç.] Svyaşç. V. Pevtsova.* - Sankt-Peterburg: N. Fenu i K, 1880.

Pfaff, Waldemar. *Sistematicheskiy Katalog Knig na Russkom Yazıki İmperatorskoy Publiçnoy Biblioteki*, St. Petersburg: Yusupov, 1863.

Pilev, A. İ. & Mirgasimoviç, Valeev Ramil. “Novatorskiy Vklad Mirzı Aleksandra Kazem-Beka v Sravnitel’noye İzuçeniye Tyurkskih Yazıkov”, R. M. Valeyev (Ed.), *Naslediye Mirzy Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost’: Dokladi i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (g. Kazan, 20-21 noyabrya 2013 g.)*, Kazan: Foliant, (s. 36-44), 2015.

Podolinskiy, A. *Povesti i Melkiye Stihotvoreniya, Tom. II*, St. Petersburg: V tip. A. Smirdina, 1837.

Polejayeve, Aleksandr. *Erpeli i Chir-Yurt. Dve Poemi*. Moskva: Tip. Lazarevıh İnituta Vostoçnih Yazıkov, 1832.

Polejayeve, Aleksandr. *Kal’yan*. M., 1833. 2-ye izd.; M., 1836. 3-ye izd. M., 1838.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Toplam 133 Cilt. 1649-1913.

Polosina, A. N. “Lev Tolstoy o Voyne”, *Prosvetitel’ i Romantik. Pamyati Professora Moskovskogo Universiteta A. A. Smirnova (1941-2014)*, Sbornik Statey, Moskva: Nestor-İstoriya, (s. 298-306), 2019.

Polovtsov, A. A. “Kavos Katerino Al’bertoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar’*, Tom.8, Moskva: İRİO, (s. 374-376), 1897.

Polovtsov, A. A. “Hodzko-Boreyko, Aleksandr Leonardoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar’*, C. XXI, St. Petersburg: Typ. V. Bezobrazova ve K, (s. 384-385), 1901.

Polovtsov, A. A. “Sablukov, Gordy Semenoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, Sankt-Peterburg: Tip. Tovarişçestva Obşçestvennaya Pol'za: t. XVIII, (s. 11-13), 1904.

Polovtsov, A. A. “Dittel, William Franzoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar'*, Tom VI, S.-Peterburg: İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva, (s. 413-414), 1905.

Popov, Andrey Vasil'yeviç. *Lermontov na Kavkaze*, St. Petersburg: Stavropol'skoye Knijnoye İzd-vo, 1954.

Popova, İrina F. *Rossiyskoye Vostokovedenia v Litsah*, St. Petersburg: İVRAN, 2020.

Porfiriy (Uspenskiy, Konstantin Aleksandroviç yepiskop Çigirinskiy). *Siriya. Antiohiyskiye patriarhi v arabskom spiske snyaşçennika Ioanna ZHèmi. 1756 g / [soç.] preosvyaşç. Porfiriya, yep. Çigirinskogo. - Kiyev: tipografiya S.T. Yeremeyeva, 1875.*

Postel, Guillaume. *Alcorani seu legis Mahometi et Evangelistarum concordiae liber, in quode de calamitatibus orbi Christiano imminentibus tractatur. Additus est libellus de universalis conversionis judiciive tempore*, Petrus Gromorsus, 1543.

Postel, Guillaume. *Des Histoires Orientales et Principalement des Turkes ou Turchikes et Schitiques ou Tartaresques et aultres qui en sont descendues, oeuvre pour la tierce fois augmenté*, 1. Baskı, Paris: de Marnet et Cauellat, 1575.

Potocki, Kont Jan. *Voyage en Turquie et en Egypte (1788; Polish translation by Julian Ursyn Niemcewicz, Podróż do Turek i Egiptu, 1789)*. s. 2. *Voyage dans l'Empire de Maroc (1792) Voyages en Turquie et en Egypte, en Hollande, au Maroc (Paris: Fayard, 1980; new edition, Éditions Phébus,) 1991*, s. 3. *Voyage au Caucase et en Chine Paris: Fayard, 1980*, s. 4. *Voyage dans les steppes d'Astrakhan et du Caucase*, Paris, 1829.

Powelstock, David. *Becoming Mikhail Lermontov: The Ironies of Romantic Individualism in Nicholas I's Russia*, Illinois: Northwestern University Press, 2005.

Praet, Stijn. Kerchy, Anna ve Leeuwen, Richard Van. *The Fairy-Tale Vanguard*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2019.

Prahov, Adrian Viktoroviç. *Arhitektura Drevnego Yegipta*, St. Petersburg, 1879.

Prohorov, Aleksandr Mihayloviç. “Vereşçagin, Vasiliy Vasil’yeviç”, *Bol’shaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Tom-4, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, (s. 531-532), 1969.

Prutkov, Kozma. *Oprometçiviy Turka, ili: Priyatno li bit’ vnukom?*, Moskva, 1863.

Pskovskiy, Filofey. “Poslaniye Misyuryu-Munekhinu i predisloviye” (I. Mektup), *Pravoslavniy Sobesednik*, Kazan, May. 1861, (s. 84-96), “Poslaniye knyazyu i predisloviye” (II. Mektup), *Pravoslavniy Sobesednik*, Kazan, Mart. (s. 337-348), 1863.

Pufendorf, Samuel von. *O Doljnostyah Çeloveka i Grajdanina*, SPb., 1724.

Pufendorf, Samuel von. «Dissert. Academiae selectiores» (1675), İzdannyye na nemetskom yazyke trudy o svetskoy vlasti pap (Gamburg, 1679), po istorii «Vazhneyshikh gosudarstv Yevropy» 4 izdaniya s 1682 po 1699.

Pufendorf, Samuel von. *De statu imperii germanici liber unus*, Jenova, 1667.

Rossii: Sbornik Arhivnih Dokumentov, Turkmançayskiy Mirniy Dogovor Zaverşil Russko-İranskuyu Voynu 1826-1828 gg. Vyvereno po İzdaniyu, Pod Styagom Rossii: Sbornik Arhivnih Dokumentov, (Moskva: Russkaya Kniga, 1992), s. 314-321. <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/turkman.htm> adresinden 29.11.2023 tarihinde erişildi.

Pustarnakov, V. F. Myslivçenko, A. G. Lektorskiy, V. A. Ogurtsov A. P. *Filosofiya v SSSR i postsovetskoy Rossii / Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. / pred. Nauç.-red. Soveta V. S. Stopin. 2-ye izd., ispr. i dop. - M.: Mysl’, 2010.*

P Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Puteşestviye v Arzrum*, St. Petersburg: «Sovremennika» za 1836.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Polnoye Sobraniye Soçineniy Puşkina (1937-1949)*, Tom IX, Moskva: Puşkinskiy Dom, 1940.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-I)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel’sтво Hudojestvennoy Literaturı, 1959.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-II)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Hudojestvennoy Literaturı, 1959.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-III)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Hudojestvennoy Literaturı, 1960.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *A. S. Puşkin Sobraniye Soçineniy v Desyati Tomah (Tom-V)*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Hudojestvennoy Literaturı, 1960.

Puşkin, Aleksandr. *Podrajaniya Koranu («Klyanus' çetoy i neçetoy...»)* / Puşkin A. S. Sobraniye soçineniy v 10 tomah. M.: GIKHL, Tom 2, 1959-1962.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Yevgeni Onegin*, çev. Azer Yaran, İstanbul: YKY, 2017.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Erzurum Yolculuğu*, Helin Yıldız (çev.), İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021.

Pypin, Aleksandr Nikolayeviç. *İstoriya Russkoy Etnografii*, Tom I-IV, St. Petersburg: Tip. M. M. Stasyuleviç, 1890.

Quinn, Riley. *Edward Said's Orientalism*, 1. Basım, London: CRC Press, 2017.

Radişçev, Aleksandr Nikolayeviç. *Puteşestviye iz Peterburga v Moskvu*, St. Petersburg, 1790.

Rahimova, Dilbar Abdurahmanovna. “*Oriyentalizm v Muzıke S. V. Rahmaninova*”, Rabota Vipolnena na Kafedra Teoriy i İstoriy Muziki, St. Petersburg: Astrahanskaya Gosudarstvennaya Konservatoriya (Akademiya), (s. 209-215), 2011.

Rashid, Abdur. *From Makkah to Nuclear Pakistan*, Lahore: Ferozsons, 2001.

Rashidov, Şaraf Raşidoviç. *Materialı Pervoy Vsesoyuznoy Nauçnoy Konferentsii Vostokovedov v g. Taşkente: 4-11 iyunya 1957 g*, Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1958.

Rasskazov, Sergey Valer'yeviç. “*Russkiy Oriyentalizm (Razmışleniya o knige: Etkind A. Vnutrennyaya kolonizatsiya: İmperskiy opıt Rossii/ avtoriz. per. s angl. V. Makarova.*” Moskva: *Novoye Literaturnoye Obozreniye*, 2013. 448 s.: il.), *Yevropa* 13, (s. 185-190), 2014.

Rastorgueva, Vera Sergeyevna. “İranistika”, *Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar’*, Gl. Red. V. N. Yartseva, Tom. I., Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, (s. 688), 1990.

Rat’kov, N. A. *Pis’ma s Eskadry Sredizemnogo Morya* / [N.R.]. - [Sankt-Peterburg]: Tip. Mor. M-va, 1857.

Ravkin, Z. İ. *Pedagogika Tsarskosel’skogo Litseya Puşkinskoy Porı 1811-1817: İstoriko-pedagogiçeskiy Oçerk*, Moskva: MPSI Flinta, 1999.

Remizov, Aleksey Mihayloviç ve Gryakalova, Nataliya Yur’yevna. *Pavlin’im Perom*, St. Petersburg: Logos, 1994.

Reyhel’t, N. N. *Yegipet i Palestina: Oçerki i Kartinki: S kart. Sredizemnogo Morya*, Sankt-Peterburg: tip. A. S. Suvorina, 1893.

Reysner İgor’ Mihayloviç ve Rubtsov, B. K. *Novaya İstoriya Stran Zarubejnogo Vostoka, Tom II*, Moskva: İzd-vo Moskovskogo Universiteta, 1952.

Rezvan, Efim Anatolyeviç. *The Qur’ân and its World*, St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedeniye, 2001.

Rıgıderakhshan, Hülya Özkan. “ABD’nin Afganistan’dan Çekilme Sürecinin Yazılı Medyada Sunumu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42, (s. 152-172), 2022.

Riasanovsky, Nicholas V. & Steinberg, Mark D. *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*, çev. Figen Dereli, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.

Ricaud, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Hâlihazırının Tarihi (XVII. Yüzyıl)*, Nihan Özyıldırım, Prof. Dr. Halil İnalçık (çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.

Ritter, Karl. *İran: Çast’ pervaya*, St. Petersburg, Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1874.

Rittich, Aleksandr Fedoroviç. *Politiko-statistiçeskiy Oçerk Persii*, St. Petersburg: Tip. N. Findeisen, 1896.

Rittich, Aleksandr Fedoroviç. *Otçet o Poyezdke v Persiyu*, St. Petersburg: Voennaya Tipografia, 1901.

Ritzarev, Marina. *Eighteenth-century Russian music*. London: Ashgate Publishing, Ltd., 2006.

Rodinson, Maxime. *Batıyı Büyüleyen İslam*, Cemil Meriç (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1983.

Rodionov, M. A. *Etnografiya Zapadnogo Hadramauta, Obşçeye i Osobennoye v Etničeskoy Kul'ture*. Moskva: Vost. Lit-ra, 1994.

Rodionov, M. A. *Etnokonfessional'naya Situatsiya v Arabskom Mire: İstoki i Perspektivi, Uçebnoye Posobiye*, SPb.: Prezidentskaya Biblioteka. 2016.

Rodionov, M. A. *Kul'tura i Etnografiya Blijnego Vostoka: Arabı i İslam, Uçebnoye posobiye*, SPb.: Prezidentskaya Biblioteka. 2015.

Rodionov, M. A. *Maronity: Traditsii, İstoriya, Politika*, Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN, 2013.

Romanov, Boris Nikolayeviç. *Aleksey Stepanoviç Homyakov*, Moskva: Russkiy Mir, 2007.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. "Persidskiye narodniye çetverostişıya. I" // *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*. Tom dvadtsat' tretiy. 1915. Pg.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, 1916. (s. 313-347).

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Persidskaya Rukopis', Postupivşaya v Aziatskiy Muzey RAN s Kavkazskogo Fronta*, 1918.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. "Opis' nefol'klornıh i dialektologičeskıh materialov, sobrannıhh v İrane", *Aziatskiy sbornik*. Iz Izvestiy Rossiyskoy Akademii Nauk. Novaya seriya. Mélanges asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie. Nouvelle Série. Petrograd, (s. 451-452), 1919.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. «V. A. Jukovskiy i persidskaya narodnaya poeziya», 1921. Romaskevich A. A.- V. A. Zhukovskiy i persidskaya narodnaya poeziya; Spisok trudov V. A. Zhukovskogo/ Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva. Tom dvadtsat' pyatyy. 1917-1920. Peterburg: Gosudarstvennoye izdatel'stvo, (s. 415-419; 420-422), 1921.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Literaturniye Teçeniya V Sovremennom Írane*, 1923.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *K Dialektologii Persii*, Moskva, 1924.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Pesni Kaşkaytsev*, Moskva, 1924.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Noviy Çagataysko-Persidskiy Slovar'*, 1928.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Sovremennaya Persidskaya Pressa v Obraztsah. Persidsko-russkiy Slovar'*, 1931.

Romaskeviç, Aleksandr Aleksandroviç. *Persidskiye Narodniye Skazki*, 1934.

Romaskeviç A. A. "Literaturnoye dvizheniye v sovremennoy Persii", *Vostok. Jurnal Literaturi, Nauki i Ískusstva*. Kniga vtoraya. M.; Pb.: Vsemirnaya literatura, (s. 92-100), 1923.

Romodín, V. A. "Íz Ístorii Ízuçeniya Afgantsev i Afganistana v Rossii", *Oçerki po Ístorii Russkogo Vostokovedeniya*, Moskva: Nauk, (s. 148-184) 1953.

Roslavskiy-Petrovskiy, A. P. *Rukovodstvo k Ístorii Glavniñ Narodov Drevnego Vostoka i ikh tsivilizatsiy*: Iz spets. Kursa, chit. v Khar'kov. Un-te v 1864/5 akad. g. A. Roslavskim-Petrovskim. Vyp. 1-. - Khar'kov: Univ. tip., 1865.

Rossii, Sbornik Arhivniñ Dokumentov. *Turkmanayskiy Mirnyy Dogovor Zaverşil Russko-Íranskuyu Voynu 1826-1828 gg. Vyvereno po Ízdaniyu, Pod Styagom Rossii: Sbornik Arhivniñ Dokumentov*, Moskva: Russkaya Kniga, 1992.

Rossiyskaya Akademiya Nauk. *Rossiya i Arabskiy Mir: Sbornik Statey, Tom V, Biblioteka, League of Arab States, Missiya v Rossii, Nezavisimiy Russko-Arabskiy Kul'turniy Tsentr* Sankt-Peterburga: Noax Izd-vo, 1999.

Rostovskiy, S. N. Reysner, İ. M. Kara-Murza, G. S. ve Rubtsov, B. K. *Novaya İstoriya Kolonial'nih i Zavisimyyih Stran, Tom I*, Moskva: Gosudarstvennoye Sotsial'no-Ekonomiçeskoye İzdatel'stvo, 1940.

Rozen, Viktor Romanoviç. *Les Manuscrits Arabes de L'Institut des Langues Orientales*, Saint-Petersbourg: Imprimerie de l'Académie Iprériale des Sciences, 1877.

Rozen, Viktor Romanoviç. *İmperator Vasiliy Bolgaroboytsa*, St. Petersburg: Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk, 1878.

Rozen, Viktor Romanoviç. *İzvestiya Al-Bekri i Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah*, St. Petersburg: Zapiski İmperatorskoy Akademii Nauk, 1878.

Rozen, Viktor Romanoviç. "Notiz über eine merkwürdige arab. Handschrift", *Bulletin de l'Ac. Imp. des Sc.*, XXVI, (s. 691-702), 1879.

Rozen, Viktor Romanoviç. "Zur arab. Literaturgeschichte der älteren Zeit. Ibn-Quteiba", ib., XXVII, 1880. Zur arabischen Literaturgeschichte der älteren Zeit. Von Baron Victor Rosen // *Mélanges asiatiques*. Tome VIII. Livraisons 5 et 6. St.-Pétersbourg: de l'Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, (p. 745-779), 1881.

Rozen, Viktor Romanoviç. *Notices Sommaires des Manuscrits Arabes du Musée Asiatique*, St.P., Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences, 1881.

Rozen, Viktor Romanoviç. "Zametki o Letopisi Agapiya Manbidjskogo", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, No.1, (ç. 231. s. 47-75), 1884.

Rozen, Viktor Romanoviç. *Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsigli à Bologne, suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*, (Rim, «Atti della R. Accademia dei Lincei», vol. XII), Roma: Vi Salviucci 1885.

Rozen, Viktor Romanoviç. *Collections Scientifiques de l'Institut des Langues Orientales Etc.* St. Petersburg, 1891.

Rozen, Viktor Romanoviç. *Les Manuscrits Persans de l'Institut des Langues Orientales*, Paris, 1896.

Rudnev, Ya. I. *Siriya, Palestina i Mesopotamiya: (Oçerki Stran i Narodov)* / YA. Rudnev. - Sankt-Peterburg: Sinodal'naya tip., 1903.

Rumyantsev, Nikolay Petroviç. *V Sobrannoy N. P. Rumyantsevym Kolleksi Soderjalos' Boleye 28 Tısyacı Knig, Etnografiçeskiye, Arheologiçeskiye Materialı*, St. Petersburg, 1800.

Rumyantsev, Nikolay Petroviç. *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey. T. 44: Letopis' Avraamki*. SPb.: İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo Universiteta, 2018.

Russiya Ministerstvo Narodnago Prosveşçeniya. *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya Tom. 116*, Sankt Petersburg: V Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1862.

Russkaya Duhovnaya Missiya v Jyerusalime. *Palomniçestvo vo Svyatuyu Zemlyu, 150 Let Russkoy Duhovnoy Missii v Jyerusalime*, Jerusalem: RDMvJ, 1997.

Rustamzode, G. L. "Filosofiya Vostoka v Tvorçestve L'va Tolstogo", *Mir Sovremennoy Nauki*, № 4, (s. 84-90), 2012.

Rzayev, Agababa Kasum Oglı. *Mirza Kazem-Bek*, Bakü: Azərneşr, 1965.

Rzayev, Agababa Kasum Oglı. *Oçerki ob Uçenih i Mislitelyah Azerbayjhan XIX veka*, Baky: Maarif, 1969.

Sabaneyev, Ye. A. *Oçerki İstorii İzyaşçmih İskusstv: Yegipet: Lektsii Akad. Ye. A. Sabaneyeva*. Sankt-Peterburg: Tipo-lit. Br. Panteleyevih, 1883.

Sabirov, A. A. *Bibliografiya Afganistana*, Kazan: Kazanskiy (Privoljskiy) Federal'nyy Universitet Institut İstorii Kafedra Zarubejnogo Regionovedeniya, 2012.

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *O Magometanskom Penii pri Bogoslujenii*, Saratovskiye Gubernskiye Vedomosti. 1845.

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. "Oçerk Vnutrennego Sostoyaniya Kıpçakskogo Tsarstva", *Saratovskiye Gubernskiye Vedomosti*. № 26–36; 2-ye izd. (ispr. i dop.). – Kazan, 1895. Otzyv o 1-m izd. sm. v stat'ye V.V. Grigor'yeva «O mestopolojenii stolitsı Zolotoy Ordı – Saraya» (SPb., s. 40, 86, 87), 1845.

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *İssledovaniye o meste Saraya - stolitsı Kıpçakskoy Ordı / Uç. Zap. Kaz. Un-ta. 1842, II, (s. 55–75); perepeçatano v «Saratovskih gubernskih vedomostyah» (№ 48-49), 1843.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. “Moneti Zolotoy Ordı”, *Saratovskiy Gubernskiy Vedomosti. № 2-4. (s. 30-32), 1844.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. “Çerti iz jizni russkih tatar”, *Saratovskiy Gubernskiy Vedomosti. № 25. (s. 27-29), 1846.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Koran, zakonodatel'naya kniga mohammedanskogo verouçeniya. Perevod s arabskogo. Kazan, (S parallel'nım arabskim tekstom. V posledstvii neodnokratno pereizdan). 1877.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Oçerk genealogii, geografii i obraza jizni polovetskogo naroda, Saratovskiy Gubernskiy Vedomosti. № 12. (s. 26-29), 1848.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Rodoslovnaya Tyurkskogo Plemeni. Perevod soçineniya Abu-l'-Gazi s djagatayskogo nareçiya. İzdano İ.N. Berezinım v serii «Biblioteka vostochnih istorikov» (T. III. Kazan, 1854).*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Puteviye zapiski dvuh Hodjiyev (1751 i 1783 gg.). Kazan, 1862.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Prilojeniya k perevodu Korana. Kazan, 1879; 1898.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Rasskazı Muhammedan o Kible. Kazan, 1889.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Sliçeniye Mohammedanskogo Uçeniya ob İmenah Bojiih S Hristianskim o Nih Uçeniyem. Kazan, 1873. Sm. Retsenziyu Ye. A. Malova v «Pravoslavnom sobesednike» (yanvar'). 1874.*

Sablukov, Gordiy Semyonoviç. *Svedeniya o Korane, Zakonodatel'noy Knige Mohammedanskogo Verouçeniya. Kazan, 1884.*

Sadikhov, Murtuz. *Russkiye Pisateli ob Azerbaydjane, Baky: Ganjlik, 1970.*

Sahadeo, Jeff. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865-1923, Indiana: Indiana University Press, 2007.*

Sahanskiy, Valerian Alekseyevich. *Poyasnitel'naya Zapiska k Proyektu Jeleznodorojnoy Linii Astara-Resht-Kazvin-Tegeran*, Petrograd: Tip. A. Lavrov i K., 1915.

Saharov, Andrey Nikolayevich. *İstoriki Rossii: XVIII-naçalo XX veka, 4 Tom*, Moskva: Skriptorii, 1996.

Saharov, Andrey Nikolayevich. *Aleksandr I.*, Moskva: Nauka, 1998.

Saharov, Andrey Nikolayevich. *İstoriya Rossii s Naçala XVIII do Kontsa XIX Veka*, Moskva: Institut Rossiyskoy İstorii RAN, 2001.

Saharov, İvan Petroviç. *Puteşestviya Russkih Lyudey v Çujiye Zemli* / [publ. i predisl. İ. P. Saharova]. Sanktpeterburg: izdaniye Nikolaya Vlasova: v Guttenbergovoy tipografii, 1837.

Sahni, Kalpana. *Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia*, Bangkok and Oslo: White Orchid Press, 1997.

Said, Edward W. *Orientalism*. United States: Pantheon Books. 1978.

Said, Edward W. *Oryantalizm - Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Nezih Uzel (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1982.

Said, Edward W. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, Berna Ülner (çev.), 3. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 2006.

Said, Edward W. *Kültür ve Emperyalizm*; çev. Necmiye Alpay; İstanbul: Hil Yayınları, 2013.

Said, Edward W. *Kültür ve Emperyalizm*, İstanbul: Metis Yayınları, 2022.

Saint-Martin, V. *De O Znaçenii Poslednih Sobitii v Afganistane dlya Razvitiya Geografiçeskih Svedeniy*, Moskva: İzdatel'stvo v gubernskoy tipografii, 1854.

Sakharov, A. M. *İstoriografiya İstorii SSSR. Dosovetskiy period*. M., 1978.

Saltikov, Aleksey Dmitriyevich. *Puteşestviye v Persiyu*, Moskva: Univ. Tip., 1849.

Samsonova, A. A. *Sistema Obrazovaniya v Ob'yedinennih Arabskikh Emiratah*, [Podgot. A.A. Samsonovoy]; Nauç.-issled. In-t problem vıssh. Şkoli. Moskva: NIIVSH, 1976.

Sanghvi, Ramesh. *The Shah of Iran*, New York: Stein and Day, 1969.

Sapojnikov, Sergey Alekseyeviç. *Şevçenko, Blarambergi i Mavromihali*, Moskva - Orenburg: ITS Vityaz'-Press, 1999.

Sarab'yanov, Dmitriy Vladimiroviç. *İstoriya Russkogo i Sovetskogo İskusstva*, Moskva: Vıssaya Şkola, 1979.

Sarab'yanov, Dmitriy Vladimiroviç. *Russkaya Jivopis' XIX Veka Sredi Yevropeyskikh Şkol*, Moskva: Sov. Hudojnik, 1980.

Saraç, Furkan. "İmereti Kralı II. Solomonun Rusyaya Karşı Mücadelesi Ve Osmanlıya Sürgünü", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Sargsyan, Minas. *Jizn' Velikogo Marinista*, Feodosiya-Moskva: İzd. Dom «Koktebel'», 2010.

Sarı, Emre. *Arkeoloji Bilimi*, Antalya: Nokta Kitap, 2016.

Sarıtaş, İbrahim. "Alman İmparatorluğu'nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı", *Bilig* 91, (s. 113 - 135), 2019.

Sarila, Narendra Singh. *The Shadow of the Great Game: The Untold Story of India's Partition*, New York: Carrol-Graf Publishers, 2006.

Satanovskiy, Yevgeniy. *Rossiya i Blijniy Vostok. Kotel s nepriyatnostyami*. Moskva: Litres, 2012.

Schimmelpenninck van der Oye, David. *Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to the Emigration*, New Haven: Yale University Press, 2010.

Schimmelpennink van der Oye, David. *Russkiy Oriyentalizm: Aziya v Rossiyskom Soznanii ot Epokhi Petra Velikogo do Beloy Emigratsii*, Moskova: ROSSPEN, 2019.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. *Primeneniye Sistemi Fikha V Arabskoy Grammatike*, Muzaffariya: Sb. st. Uçenikov prof. V. R. Rozena. SPb., 1897.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. *Arabskaya Grammatika: Zapis' lektsiy* SPb., Nauk, 1911.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "Oçerki istorii islama kak religii", *Mir İslama*. SPb., T. 1. № 1. (s. 32-55), 1912.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. *Abd-al'-Vakhkhab-ash-Sharaniy i Yego «Kniga Rassıpannih JemçujŞmidtin»* SPb., 1914.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "Noviye dannıye po voprosu o mnimom upominanii imeni Muhammada v Pyatinijii Moiseya", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva*. T. 24. (s. 1-28), 1917.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "Svod postanovleniy musul'manskogo prava (shariata) o vodopol'zovanii i zemlepol'zovanii", *Vestnik İrrigatsii* (Taşkent). № 9. (s. 60-84), 1924.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "İdeal musul'manskogo pravatelya-namestnika IX v. (III v. Hidjrı): Poslaniye Takhir ibn al-Huseyna k synu svojemu Abdallah ibn Tahir'u", *Byulleten' SAGU*. Taşkent, Vip. 8. (s. 127-138), 1925.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. *Şariat i Pravo Vodopol'zovaniya V Sredney Azii*. Taşkent, 1926.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "İz istorii sunnitsko-şiiitskih otnoşeniy", *Sb. v çest' V. V. Bartol'da*. Taşkent, (s. 69-107), 1927.

Schmidt, Aleksandr Eduardoviç. "Materialı po istorii Sredney Azii i İrana", *Uçeniye Zapiski İn-Ta Vostokovedeniya AN SSSR*. T. 16. M., (s. 441-513), 1958.

Segalin, G. V. *Evropatologiya Liçnosti i Tvorchestva L. Tolstogo*, Evropatologii, Vipusk: 3-4, Tom:5, 1930.

Seletskiy, Johann Aleksandr. *O Rossii v tsarstvovaniye Alekseye Mihayloviça. Sovremennoye soçineniye Grigoriya Ko[to]şikhina*. - SPb.: Tip. Eduarda Pratsa, 1840.

Senkovski, Osip İvanoviç. *Basni Lukmana* (s Arabskogo), 1819.

Senkovski, Osip İvanoviç. *Otrivki iz Puteşestviya po Yegiptu, Nubii i Verhney Efiopii*, St. Petersburg, 1821.

Senkovski, Osip İvanoviç. *Karmannaya Kniga Dlya Russkih Voinov v Turetskih Pohodah; Turetskiye Razgovori, Slovar', Grammatika*, St. Petersburg, 1828.

Senkovski, Osip İvanoviç. *Pohojdeniya Hadji-Babı v Londone*, 1831.

Senkovski, Osip İvanoviç. *Soçineniya Barona Brambeusa*, Moskva: Sov. Rossiya, 1989.

Serbina, Ksenia Nikolaevna. *Kniga Bol'somu Çerteju*, Moskva: İzdatel'stvo AN SSSR, 1950.

Serçevskiy, Evgraf Nikolayeviç. *Obozreniye Ottomanskoy İmperii, Moldavii, Valahii i Serbii*, St. Petersburg: Tipografiya Ştaba Otdel'n. Korpusa vnutren. Strazhi, 1854.

Səttarov, Samir. “Adam Mitskeviç və Onun Azərbaycanlı dostu Mirzə Cəfər Topçubaşov”, *Ədəbiyyat Qəzeti*, (s. 28), 14 Oktyabr 2017.

Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik Cilt: I*, Abdurrahman Aliy ve Eckhard Neubauer (çev.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2007.

Simirnov, N. A. “İstoriçeskoye znaçeniye russkoy ‘Povesti’ Nestora Iskandera o Vzyatii Turkami Konstantinopolya v 1453 g.”, *Vizantiyskiy Vremennik*, Tom.7 (32), Moskva, (s. 50-71), 1953.

Simoniç, İvan Osipoviç. *Vospominaniya Polnomoçnogo Ministra: 1832-1838*, Moskva: Nauka, 1967.

Sinha, Mukesh Kumar. *The Persian World: Understanding People, Polity, and Life in Iran, Afghanistan, and Tajikistan*, Delhi: Hope India, 2005.

Skal'kovskiy, K. A. *Noviye Puteviye Vpeçatleniya / K. Skal'kovskiy*. - Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina, 1889.

Smirnov, Nikolay Aleksandroviç. *Oçerki İstorii İzuçeniya İslama v SSSR*, Moskva: Nauk, 1954.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyeviç. *Kuçibey Gomyurdjinskiy i Drugiye Osmanskiye Pisateli XVII v. o Priçinah Upadka Turtsii*, 3 Marta 1873 udostoyen stepeni magistra turetsko-tatarskoy slovesnosti i v tom je mesyatse utverjden v doljnosti dotsenta po kafedre turetsko-tatarskoy slovesnosti. St. Petertsburg: Tip. V. Demakova, 1873.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. "Epizod iz Vostochnoy Politiki Prussii", *Rus. Vestn.*, Tom. 160, (s. 5-56), İyul'1882.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. "Turetskaya Tsivilizatsiya", *Vestnik Yevropy*, St. Petersburg, T. IV, (s. 527-528), 1876.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *Ofitsial'naya Turtsiya v Litsah*, St. Petersburg: Knizhnoye İzdaniye, 1878.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. "Po voprosu o škol'nom obrazovanii inorodtsevmusul'man", *Jurn. Min. Nar. Prosv.*, ç. CCXXII, otd. 3. (s. 1-50), 1882.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. "Zanimayas' v 1886 v Simferopol'skom arhive, on obnarujil «v polnom smisle slova sokrovišč»" *Kazyaskerskiye knigi (reyestry yuridičeskih i administrativnih del vremeni krimskih hanov) i prosil direktora vozbudit' hodataystvo o peredače ih v biblioteku*. St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk 1886.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. "Arheologičeskaya ekskursiya v Krim letom 1886 g.", *Zap. Vost. Otd. İmp. Rus. Arheol. Obšč.*, Novaya seriya, T. I, St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, (s. 273-302), 1886.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *Krimskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı do Naçala XVIII Veka*, SPb.: Knizhnoye İzdaniye, 1887.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *Krimskoye Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Portı v XVIII Stoletii*, Odessa: Knizhnoye İzdaniye, 1889.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *Musul'manskiye Peçatniye İzdaniya v Rossii*, St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, s. (97-114; 395-398), 1889.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *O Vliyanii Tatarskogo İga na Rossiyu, Naskol'ko Ono Otrazilos' na Russkom Yazıke i Yego Drevnih Pis'mennih Pamyatnikah*, St. Petersburg: SPGU, 1869.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyevich. *Obraztsoviye Proizvedeniya Osmanskoy Literaturı*, SPb., Knizhnoye İzdaniye, 1891.

Smirnov, Vasiliy Dmitriyeviç. “Oçerk İstorii Osmanskoy Literaturı” (SPb., 1892; v *Vseobşçey İstorii Literaturı*, sostavl. Pod red. B. F. Korşa i A. İ. Kirpiçnikova, T. IV), 1892. 1-129.

Snesarev, A. Ye. *Afganistan*. M.: «Russkaya panorama», 2002.

Sobolev L. N., Grodekov N. İ. *Strategičeskiy Obzor Hivinskogo Hanstva: İzd. Na Pravah Rukopisi*. - Taşkent: tip. Arenduyemaya F. V. Bazilevskim, (s. 2-82), (Mater. Dlya opisaniya Hivinskogo pohoda 1873 goda, sost. Pod red. Gen. ştaba general-leytenanta V. N. Trotskogo), 1882.

Sobolev, V. G. “İstoriografiya rossiyskogo oriyentalizma: K voprosu o metodologii issledovaniya”, *Pax Islamica*, № 2, (s. 39-59), 2013.

Sobolev, Leonid Nikolayeviç. *Anglo-Afganskaya Rasprya: (Oçerk voynı 1879-1880 gg.): [Stranitsa iz istorii vostoçnogo voprosa]* : Vıp. 1-8.- SPb.: Tip. D-ra M. A. Hana, - 6 t., 1880-1885.

Soboleva, M. E. *Russische Philosophie im Kontexte der Interkulturalitaet*. Traugott Bautz Verlag, 2007.

Sollogub, V. A. *Noviy Yegipet: (Publ. Otçet i puteviye vpeçatleniya)* / Soç. gr. V. A. Solloguba. - Sankt-Peterburg: tip. Skaryatina, 1871.

Solov'yev, V. D. *Russkie Hudojniki XVIII-XX Vekov: Spravoçnik*, Length: Porogi, 1994.

Solovyev, Vladimir Mihayloviç. *Dve İmperii: Rossiya ot Naçala XIX veka do Noveyşego Vremeni*, Moskva: Berlin, 2017.

Sonntag, Heather S. *Tracing the Turkestan Series - Vasily Vereshchagin's representations of late-19th-century central Asia*, Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 2003.

Sorokin, Yuriy Alekseyeviç. *Aktual'niye Problemy Oteçestvennoy İstorii XVIII-XX vv, III. Tom*, Omsk: Omskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2006.

Sosnina, O. A. ve Valkoviç, A. M. *Oriyentalizm: Turetskiy Stil' v Rossii, 1760-1840'ye*, Moskva: Kuçkovo Pole, 2017.

Soyuçok, Mehmet. "Usûl-i Cedit'te okuma yazma öğretimi", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi* 3.1, (s. 15-22), 2019.

Spengler, Oswald. *Batının Çöküşü*, Giovanni Scognamillo ve Nuray Şengilli (Haz.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.

Speranskiy, Kont Mihail Mihayloviç. 19 yanvarya 1833 goda na spetsial'nom zasedanii Gosudarstvennogo soveta Speranskiy predstavlyayet imperatoru 45 tomov «*Polnogo sobraniya zakonov Rossiyskoy imperii*» i 15 tomov «*Svoda zakonov Rossiyskoy imperii*», sostavlennih pod yego rukovodstvom, 1833.

Speranskiy, M. M. *Svod' Zakonov*, St. Petersburg: Zakonodatel'stvo Rossiyskoy İmperii, 1832.

Spring, D. W. "The Trans-Persian Railway Project and Anglo-Russian Relations, 1909-14", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 54, No.1, (s. 60-82), Jan., 1976.

Stasov, V. V. *İzbranniye Soçineniya, Tom II*, Moskva i L.: İskusstvo, 1937-1938.

Stebnitskiy, Jeronim İvanoviç. *Poyasnitel'naya Zapiska k Karte Persii*, Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasyuleviça, 1879.

Strahovskiy, Leonid I. "The Historianism of Gogol", *The American Slavic and East European Review (Slavic Review)*, Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, Vol: 12, No:3, (s. 360-370), October 1953.

Suhov, A. D. E. *Russkaya Filosofiya: Osobennosti, Traditsii, İstoriçeskiye Sud'bi*. M.: İF RAN, 1995.

Sumarokov, A. *Musul'manskiy Mir: Ot Marokko do Kul'dji i Naşı Otnoşeniya k Kitaytsam* / [Soç.] A. Sumarokova. - Sankt-Peterburg: tip. İ. P. Voşçinskogo, 1883,

Suvorovoy, N. G. *Aziatskaya Rossiya: Lyudi i Strukturi İmperii*, Omsk: Poligrafiçeskiy Tsentr KAN, 2016.

Suzdal, Vladimir. *Laurentian Codex or Laurentian Letopis (Russian: Lavrent'yevskiy spisok, Lavrent'yevskaya letopis')*, St Petersburg: Count Musin-Puşkin, 1792.

Süngü, Ünal A. "İbn Haldun'a göre akıl ve bilginin oluşumu", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 3(2), (s. 259-272), 2018.

Süphandağı, İsmail. *Batı ve İslam Arasında Oryantalizm*, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.

Sverdlov, M. B. *Vasiliy Nikitiç Tatişçev: Avtor i Redaktor «İstorii Rossiyskoy»* / Sankt-Peterburgskiy institut istorii RAN, St. Petersburg: Yevropeyskiy Dom, 2009.

Svyatopolk-Mirskiy, D. P. *İstoriya Russkoy Literaturı s Drevneyşih Vremen do 1925 Goda*, R. Zernovoy (Per. s Angl.), London: Overseas Publications Interchange Ltd., 1992.

Şadskaya, M. V. "Lev Nikolayeviç mnogo rasskazıval o voyne", *Voyenno-İstoriçeskiy Jurnal*, No:6, (s. 1-8), 2015.

Şahrani, M. Nazif. *Modern Afghanistan: The Impact of 40 Years of War*, Indiana: Indiana University Press, 2018.

Şalev, Louise Jacqueline. "Vasilii Vereshchagin (1842-1904): Orientalism and colonialism in the work of a 19th century Russian artist", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, San Jose State University, 1993.

Şapiro, A. L. *Russkaya İstoriografiya s Drevneyşih Vremen do 1917 Goda: Uçebnoye posobiye*. - İzd. 2-ye, ispr. i dop. - M.: Kul'tura, 1993.

Şapiro, A. L. *Russkaya İstoriografiya v Period İmperializma: Kurs lektsiy*. L.: İzd-vo LGU, 1962.

Şarmua, François Bernard. «*Pohod Timurlenga, ili Tamerlana, protiv Tohtamışa, Hana Ulusa Djuci, v 798 godu Hidjri*» (fr. Expédition de Timour-i-Lenk ou Tamerlan contre Toqtamiche khân de l'oûloûs de Djoutchy en 798 de l'Hégire), 1835.

Şarmua, François Bernard. «*Şeref-name*»; pervıy tom etogo truda vışel v 1868 godu v Sankt-Peterburge: A zaverşeno izdaniye bılo uje posle smerti Şarmua, v 1876.

Şarpant'ye, S. F. *Nişçiy u Poroga Yevropı: Polit. i Geogr. Oçerk Marokko: İz Liçn. Vpeçatleniy*, S. Sharpant'ye, Sankt-Peterburg: Slovo i jizn', 1906.

Şastitko, P. M. *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredini XIX Veka* / [P. M. Şastitko, A. A. Vigasin, A. M. Kulikova i dr.; Redkol.: A. P. Baziyants i dr.] AN SSSR. İn-t vostokovedeniya. - M.: Nauka, 1990.

Şavrov, N. *Russkaya Kolonizatsiya na Kavkaze*, St. Petersburg: Voprosy Kolonizatsii, T. VIII., 1911.

Şçegolev, Pavel Yeliseyeviç. *Lermontov: Vospominaniya, Pis'ma, Dnevniki*, Moskva: Direkt Media, 2016.

Şçerbaçev Yu. N. *Poyezdka v Yegipet. İz Konstantinopolya v Kair. Po Nilu i na Suetskom kanale: V pril.: 1. Primeçaniya k Poyezdke v Yegipet. 2. V russkom dome za granitsej* / [Soç.] Yu. N. Şçerbaçeva, Moskva: Univ. Tip. (M. Katkov), 1883.

Şçerbatov, Mihail Mihayloviç. *İstoriya Rossiyskaya ot Drevneyşih Vremen*. T. 1-7. SPb., izd. Kn. B. S. Shcherbatova, 1901-1904.

Şçerbatov, Mihail Mihayloviç. *Tagebuch Peters des Großen: vom Jahr 1698 bis zum Schlusse des Neustädter Friedens; aus dem Russ. Originale übers.* Berlin u. a. 1773.

Şçukin, Ye. A. *Siriya. Livan* / [L. Sprygina i I. Tişin]. *Iordaniya Izrail'* / [I. Genin]. - Moskva: Geografiz, 1956.

Şeyh Sadi Şirazi, *Bostan ve Gülistan*, İstanbul, Beyan Yayınları, çev. Osman Koca, 2020.

Şeyhanlıoğlu, Hüseyin. "18. yüzyıldan günümüze kadar Afganistan'ın jeostratejik önemi", *Avrasya Etüdleri* 34.2, (s. 61-82), 2008.

Şifman, Aleksandr İosifoviç. *Tolstoy i Vastok*, Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literaturı, 1960.

Şimşek, Ahmet. "Geçmişin nesnesini arayan bilim arkeoloji: Türkiye'de tarih öğretimindeki durumu", *Electronic Turkish Studies* 6. (2), (s. 919-934), 2011.

Şkvarikova, V. A. *Russkaya Arhitektura*, Moskva: Gos. Arhitektur İzd-vo Akad. Arhitekturi SSSR, 1940.

Şoriş, M. Mobin “Back To Jadıdism: The Future Of Education In Central Asia”. *Islamic Studies*, Vol. 33, No. 2/3, Special Issue on Central Asia, (s. 161-182), Summer-Autumn 1994.

Şukovski, Valentin. ve Salemann, Carl. *Persische Grammatik mit Literatur, Chrestomathie und Glossar*, Berlin: H. Reuther, 1889.

Şvakov. A. V. *İstoriya, ekonomika i politika stran Araviyskogo poluostrova: (Bahreyn, YAR, Katar, Kuveyt, NDRY, OAE, Oman, Saud. Araviya), 1946-1980: Annot. Ukaz. Obşç. Rabot* / [Sost. A. Şvakov; Vstup. St. L.N. Kotlova]. - M.: VGBIL, 1983.

Tageyev, B. L. *Pamirskiye Pohodi 1892-1895 gg. Desyatiletie prisoyedineniya Pamira k Rossii*, Varşava, 1902.

Tahirli, Abid Həmid Oğlu. *Bütün Türklərin Tərcümanı (Təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr)*, Bakı: «Ozan» Nəşriyyatı, 2012.

Tanpınar, Ahmet Hamdi ve Emil, Birol. *Yaşadığım Gibi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.

Tanrıverdi, Mustafa. “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başları)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2.Spec. Issue, (s. 538-557), 2017.

Tantavi, Muhammed Ayyad. *Podarok Smışlenim s Soobşçeniyami pro Stranu Rossiyu, «Tukhfat al-azkiya bi-akhbar bilad Rusiya»*, 1850.

Tantavi, Muhammed Ayyad. *Traité de la Langue Arabe Vulgaire*. Leipzig: imp. de Guillaume Vogel, 1848.

Tarasov, Boris Nikolayeviç. *Paskal’*, Moskva: Molodaya Gvardiya, 2006.

Taroutina, Maria. “Exotic Aesthetics: Representations of Blackness in Nineteenth-Century Russian Painting”, *Slavic Review* 80.2, (s. 267-279), 2021.

Taruskin, Richard. “Entoiling the Falconet: Russian Musical Orientalism in Context”, *Cambridge Opera Journal*, Vol. 4, No.3, Nov., (s. 253-280), 1992.

Tasar, Eren. *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam in Central Asia*, New York: Oxford University Press, 2017.

Taşar, M. Murat. “Rusya’nın Yeni Jeopolitik Vizyonu: Alexander Geleviç Dugin’in Yeni Avrasyacılığı”, Kendisi Pdf olarak yayımlamıştır. (s. 1-27) 2002.

Taşcıoğlu, Belcim. “İsrail (1948-1967) ve Türkiye’de (1923-1946) Ulus ve Devlet İnşası: Karşılaştırmalı bir Değerlendirme”, *İsrailiyat* 2, (s. 33-59), 2018.

Tatişçev, Vasiliy Nikitiç. *İstorii Rossiyskoy*, Moskva: Napech. Pri Imp. Mosk. Un-te, 1768.

Teo, Hsu-Ming. “Orientalism: An Overview”, *Australian Humanities Review* 54, (s. 1-20), 2013.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Adrianopol’ v 1874 g.* (İz vospominaniy puteşestvennika) / V. Teplov. - Sankt-Peterburg: tip. i hromolit. A. Transhelya, 1877.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Marokko [i Aljezirasskaya konferentsiya]* / V. Teplov. - Sankt-Peterburg: tipo-lit. t-va “Svet”, 1907.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Materialı dlya Statistiki Bolgarii, Frakii i Makedonii: s Prilojeniyem Kartı Raspredeleniya Narodonaseleniya po Veroispovedaniyam*, Tipografija i chromolitografija A. Tranşelja, 1877.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Predstaviteli Yevropeyskih Derjav v Prejnem Konstantinopole*. İst. Oçerk V. Teplova. - Sankt-Peterburg: tip. t-va “Obşçestv. Pol’za”, 1890.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Smutnoye Vremya i Dvortsovyı Perevorot v Konstantinopole*. (Zapiski oçevidtsa) / V. Teplov. - Sankt-Peterburg: K. Geruts, 1897.

Teplov, Vladimir Aleksandroviç. *Turetskiye Reformı v Svyazi s Voprosom o Makedonii i Staroy Serbii* / Vl. Al. Teplov. - Sankt-Peterburg: tipo-lit. V. V. Komarova, 1903.

Tereşçenko, Aleksandr Vlaseviç. *Opıt Obozreniya Jizni Sanovnikov, Upravlyavşik İnostrannimi Delami v Rossii* (SPb., 1837), *Bit Russkogo Naroda* (1848), *Oçerki Novorossiyskogo Kraya*, SPb., Tip. Imperatorskoy akademii nauk, 1854.

The Kievan Chronicle or *Kyivan Chronicle*[a] is a chronicle of Kievan Rus'. It was written around 1200 in Vydubychi Monastery as a continuation of the Primary Chronicle. 1200.

Thuasne, Louis ve Refik, Ahmet. *Fatih ve Bellini*, Önder Kaya (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.

Tigranov, L. F. *Îz obşçestvenno-ekonomičeskih otnoşeniy v Persii: Svodka putevîh materialov i nablyudeniy o zemlevladdenii, podatnoy (maliat) i administrativnoy sistemah: Dopolnitel'naya zapiska o Gakimiyate Ardabil'*, Tiflis: Tip. Ştaba Kavkazskogo voyennogo okruga, 1905.

Tihomirov M. N., Alpatov. M. A. *Oçerki İstorii İstoričeskoj Nauki V SSSR. T. 1-5*, Moskva: AN SSSR/Nauka, 1955-1985.

Tihomirov M. N., M. V. Neçkina. *İstoriografiya istorii SSSR: sbornik statey, otv. Red. M. V. Neçkina*; Akademiya Nauk SSSR., Institut İstorii, Moskva: Nauka, 1965.

Tinyanov, Yuri. “Erzurum Yolculuğu Üzerine” içinde A. S. Puşkin, Erzurum Yolculuğu, Eyüp Karakuş (çev.), İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2021. 7-27.

Todorova, Maria. “Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid”, *Slavica Publishers*, Volume 1, Number 4, Fall New Series, (s. 717-727) 2000.

Togan, A. Zeki Velidi. *Tarihte Usul*, 2. Basım, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

Tokarev, Sergey Aleksandroviç. *İstoriya Russkoy Etnografii*. M.: Nauka, 1966.

Tokarev, Sergey Aleksandroviç. *İstoriya Russkoy Etnografii*, O. A. Platonov (Red.), Moskva: Institut Russkoy Tsivilizatsii, 2015.

Tokgöz, Oya. *Temel Gazetecilik*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1994.

Tol'ts, Vera. *Sobstvenniy Vostok Rossii*, Moskva: Novoye Literaturnoye Obozreniye, 2013.

Toll, Christopher. "The Purpose of Contemporary Islamic Studies", Klaus Ferdinand ve Mehdi Mozaffari (Ed.) *Islam: State And Society* içinde (s. 13-20), London: Routledge, 2013.

Tolstoy, L. N. *İstoriya Moyego Detstva*, Sovremennik, Tom XXX5, No:9, St. Petersburg: V Tipografia Eduarda Pratsa, 1852.

Tolstoy, L. N. *Plodi prosveşçeniya*, Komediya v četıryoh deystviyah, napisannaya L'vom Tolstim v 1890 godu dlya domaşnego spektaklya. Vpervıye opublikovana v 1891 godu v knige Pamyat' S. A. Yur'yeva, 1891.

Tolstoy, L. N. *Mnogo Li Çeloveku Zemli Nujno?*, Moskva: Tip. İ. D. Sitina, 1914.

Tolstoy, L. N. *Kavkazskiy Plennik: Çelyad'ly* / L. N. Tolstoy; per. G. Fedorova. - Syktyvkar: Komi kn. Izd-vo, 1953.

Tolstoy, L. N. *Pisma 1904-1905*, Polnoye Sobraniye Soçineniy, Tom 75, Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo hudojestvennoy literaturı, 1956.

Tolstoy, L. N. *Rubka Lesa*, Moskva: Rasskaz yunkera, 1978.

Tolstoy, L. N. "Utro Pomeşçika", Jurnalı «Oteçestvenniye Zapiski», No:12, (s. 1-54), 1856, Tolstoy L. N. Sobraniye Soçineniy v 22-T. II Moskva: Hudojestvennaya Literatura, 1979.

Tolstoy, L. N. *Hadji-Murat: Povesti: [Dlya detey]* / L.N. Tolstoy ; [Il. A. Lyaşenko]. - M.: Sov. Rossiya, 1988.

Tolstoy, L. N. *İtiraf larım*, Orhan Yetkin (çev.), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.

Tolstoy, L. N. *Hacı Murat*, Ayşe Yılmaz (çev.), İstanbul: Karizma Yayınları, 2005.

Tolstoy, L. N. *Hız Muhammed*, Arif Arslan (çev.), İstanbul: Karakutu Yayınları, 2005.

Tolstoy, L. N. *Anna Karenina* - Hasan Ali Yücel Klasikleri, çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, , İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

Tolstoy, L. N. *Savaş ve Barış - 2 Kitap*, çev. Tansu Akgün, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

- Tolstoy, L. N. *Anna Karenina Cilt: I*, çev. Hasan Ali Ediz, İstanbul: Yordam Kitap, 2019.
- Tolstoy, L. N. *Kazaklar*, çev. Mazlum Beyhan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Tolstoy, L. N. *Sivastopol Öyküleri*, çev. Ergin Altay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Tolstoy, L. N. *Hız. Muhammed Tolstoy'un İslam Peygamberi İle İlgili Kayıp Risalesi*, İstanbul: Çalığıuşu Kitap, 2022.
- Tolz, Vera. *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*, London: Oxford University Press, 2011.
- Tomara, Mihail Lvoviç. *Ekonomiçeskoye Polojenije Persii*, Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma, 1895.
- Tomsen, Peter. *The Wars of Afghanistan: Messianic Terrorism, Tribal Conflicts, and the Failures of Great Powers*, New York: PublicAffairs, 2011.
- Tonga, Necati. "Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Divan Şiiri Tartışmaları ve Gelenekten Faydalanma", *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol.2, Nu.4, (s. 771-782) 2007.
- Topçu, Murat. "19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2016.
- Topçubaşov, Mirza Cafer. *Persidskaya Hrestomatiya*, Tiflis, 1834.
- Topsakal, İlyas. *İdil Bulgarları ve İslamiyet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Tromans, Nicholas. *The Lure of the East, British Orientalist Painting*, New Haven: Yale University Press, 2008.
- Troynitskiy, Nikolay Aleksandroviç. *Obşçiy Svod po İmperii Rezul'tatov Razrabotki Dannih Pervoy Vseobşçey Perepisi Naseleniya, Proizvedennoy 28 Yanvary 1897 Goda I*, St. Petersburg: Parovaya tipo-litografiya N. L. Nırkina, 1905.
- Truth Be Told Ministry. *Türkçe İngilizce İncil No:4 1878 ile Geneva Türkçe Tercümesi 1560*, Daniel 2: 44, Norveç: Truth Be Told Ministry, 2016.

Tsamutali, A. N. *Bor'ba Napravleniy v Russkoy İstoriografii v Period İmperializma: İstoriogr. Oçerki* / Otv. Red. B. V. Anan'ich; AN SSSR, İn-t istorii SSSR, Leningr. Otd-niye. - L.: Nauka: Leningr. Otd-niye, 1986.

Tsenkovskiy, L. S. *Otçet o Puteşestvii v Severovostoçniy Sudan* / [Tsenkovskiy], Sankt-Peterburg, 1850.

Tsvetkov, Pyotr Pavloviç. *Russko-Turetskiy Slovar'*. - SPb., 1902.

Tsvetkov, Pyotr Pavloviç. *Şariat i Sud.* - Perevod s tureckogo qzjka. - V 3-x tt., Tashkent, 1911.

Tsvetkov, Pyotr Pavloviç. *İslamizm.* - V 4-h tt. - Aşhabad, 1912-1913.

Tugay, Esad Fuad. *Rusya Tarihi I-Giriş*, İstanbul: Yeni Fazilet Matbaası, 1948.

Tuğlacı, Pars. *Ayvazovski Türkiye'de*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1983.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. "K voprosu ob avtorah istorii Babidov, izvestnoy pod imenem 'Tarih-i-Manukçi ili Tarih-i-Djadid'", *ZVOIRAO* N8, (s. 33-45), 1893.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. "Svedeniya Arabskiy Pisateley ob Osade Konstantinopolya Skifami, Arabami i Persami", *İzvestia Kavkazskogo*, 1913. Arabskiy yazık i kavkazovedeniye: Publ. Lektsiya na Tiflis. Vıssh. Kursah po kavkazovedeniyu, çit. 6 noyab. 1910 g. / A. G. Tumanskiy. - Tiflis: Tip. A. I. Petrova, 1911. 1-41

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. "Dva poslednih Babidskih otkroveniya (Laukh)", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva* (ZVOIRAO) N6, (s. 314-321), 1891.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. "Posledneye slovo Bahaully- kniga zaveta 'Kitab-i-Ahd'", *ZVOIRAO* N7, (s. 193-203), 1892.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. *Abu 'l'-khazi Bakhador Khan, Rodoslovnaya Turkmen* (Genealogičeskoye drevo turkmenskogo naroda), perevod A. G. Tumanskogo, Aşkabad, 1897.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. *Hudud al'-alam*, rukopisi Tumanskogo, vvedeniye i soderjaniye V. V. Bartol'da, Leningrad, 1930 (faksimile. İzdaniye). Hudūd al-‘Ālam: ‘The Regions of the World,’ A Persian Geography 372 A. H.-982 A. D., ed. and Tr. V. Minorskiy, London, 1937.

Tumanskiy, Aleksandr Grigor'yeviç. *On Naşel i Perevel na Russkiy Yazık «Kitab-i-Agdas» Bahaully*, St. Petersburg, 1899.

Tumaşeva, Diliara Garifovna. *Dialektı Sibirskih Tatar: Opiť Sravnitel'nogo İssledovaniya*, Kazan: İzd-vo Kazanskogo Universiteta, 1977.

Tunkina, İrina Vladimirovna. *Russkaya Nauka o Klassičeskih Drevnostyah Yuga Rossii (XVIII-Seredina XIX v.)*, St. Petersburg: Nauka, 2002.

Turan, Resul. “Sultan’ın Topraklarında Çarın Adamları: Rus İstihbarat Faaliyetleri Çerçevesinde Rize Rus Viskonsolosluğu (1879-1914)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 31, (s. 225 -257), 2019.

Turayev B. A., *Noveyşıye Uspehi i Sovremennoye Sostoyaniye Yegiptologii* / [Soç.] B. A. Turayeva, 1897.

Turayev, B. A. *İstoriya drevnego Vostoka*: Lektsii, çit. v 1896 g. B. A. Turayevım, Sankt-Peterburg: P. Şpakovski, 1897.

Turayev, B. A. *Bog Tot: Opiť İssled. v Oblasti İstorii Drev.-Yegipet. Kul'turı* / B. Turayev. - Leyptsig: tip. F. A. Brokgauza, 1898.

Turayev, B. A. “Yegiptologiya na XI mejdunarodnom kongresse oriyentalistov v Parije”, SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk, (s. 115-164), 1898.

Turganyev, İvan Sergeyeviç. *Zapiski Ohotnika; Rudin*, Leningrad: Lenizdat, 1979.

Turganyev, İvan Sergeyeviç. *Nakanune*, Kaunas: Shvieses, 1981.

Turner, Bryan S. *Oryantalizm, Kapitalizm ve İslam*, Ahmet Demirhan (çev.), 2. Basım, İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.

Tümer, Günay. *Beyrunî'nin Karşılaştırmalı Dinler Tarihi Çalışmaları*, Beyrunî'ye Armağan, Ankara: BA., 1974.

Türker, Mubhat. *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.

Türkmen, Fikret. “Doğulu Konuların Rus Edebiyatında İşlenmesi Meselesi”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/ 2, (s. 680-689) Spring 2007.

Türkmen, Sabri. “Oryantalizmin doğu algısı”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9.2, (s. 151-170), 2018.

Tütüncü, Süleyman. “Binbir Gece Masalları Üzerine (Seçilmiş Bir Bibliyografya İle)”, *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 22, (s. 1-53), 2004.

Tveritinovaya, Anna Stepanovna. *Osmanskiy Mir i Osmanistika: Sbornik statey k stoletiyu so dnya rojdeniya A. S. Tveritinovoy (1910-1973)*, Moskva: IV RAN, 2010.

Tylor, Edward Burnett. *Antropologiya: Vvedeniye k İzuçeniyu Çeloveka i Tsivilizatsii*, St. Petersburg: İzdaniye İ. İ. Bilibina i Ko.78, 1882.

Tylor, Edward Burnett. *Pervobitnaya Kul'tura (Monografiya)*, Dmitriy Koropçevskiy, Moskva: İzdatel'stvo Politicheskoy Literaturi, 1989.

Tylor, Edward Burnett. *Primitive Culture*, Cambridge University Press, 2012.

Tynyanov, N. Yu. *O Puteşestvii v Arzrum» / Puşkin: Vremennik Puşkinskoy Komissii*, Vip.2, Moskva: İzd-vo AN SSSR, 1936.

Tynyanov, Yuriy. *İstoriya Literaturi, Poetika, İzbranniye Trudi*, Moskva: Yurayt, 2016.

Tyutçev, Fyodor İvanoviç. *Rossiya i Zapad, zadumannogo im pod vpeçatleniyem revolyutsionnih sobitii 1848-1849 gg. Pozdneye, uje v Rossii napisal stat'yu «O tsenzure v Rossii»*, 1857. Tyutçev, Fyodor İvanoviç. *Rossiya i Zapad*, Moskva: Institut Russkoy Tsivilizatsi, 2011.

Tyutçev, Fyodor İvanoviç. *Polnoye Sobraniye Soçineniy i Pisem v Şesti Tomah, Tom I, Stihotvoreniya 1813-1849*, Moskva: İzdatel'skiy Tsentr «Klassika», 2002.

Uçankuş, Hasan Tahsin. *Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi Arkeoloji: Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2000.

- Uluerler, Sıtkı. “Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur’un Yeri (1849-1852)”, *Turkish Studies*, Volume 10/5, (s. 329 -356), Spring 2015.
- Uluslan, Şayan. “Şark Meselesi’nden Sevr’e Türkiye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8.18, (s. 229-256), 2009.
- Ulyanitsky, V. A. *Dardanelly, Bosfor i Çernoye More v XVIII Veke*, Moskva: A. Gattsuli, 1883.
- Ulyanov, İ. N. “Kompleks Filofeya”, *Voprosı İstorii*, No: 4, (s. 150-152), 1994.
- Uspenskiy, Konstantin Aleksandroviç. *Porfiry. Yegipet i Sinay: Vidi, Oçerki, Planı i Nadpisi K Puteşestviyam Arhimandrita Porfiriya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Morskogo kadetskogo korpusa, 1857.
- Uspenskiy, Konstantin Aleksandroviç. *Vostok Hristianskiy: Yegipet i Sinay*. SPb, 1857.
- Usta, Sadık. *Türk Ütopyaları: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ütopya ve Devrim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.
- Ustryalov, Nikolay Gerasimoviç. *Skazaniya Knyazy Kurbskogo*, St. Petersburg: Tip. İmperatorskoy Akademii Nauk, 1868.
- Uşakov, Yuriy Sergeyeviç. *Vladimir İvanoviç Pilyavskiy, Tat’ yana Andreyevna Slavina ve Aleksey Alekseyeviç Tits, İstoriya Russkoy Arhitekturi*, Sankt-Peterburg: Stroyizdat, 1994.
- Uvarov, S. S. *Ob Elevsinskih tainstvah- Essay on the Eleusinian Mysteries* (1817), O greçeskoy antologii, Moskva, 1820.
- Uyanık, Ercan and Çam, İrfan Davut. “Arap elifbası’ndan Latin alfabesine geçiş sürecinde Garpçı söylemler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 14.29, (s. 189-221), 2014.
- Ülman, A. Halûk. *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1972.
- Üre, Pınar. “İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti ve 1882-1914 Yıllarında Filistin ve Suriye’de Rus Şarkiyatçılar”, *Hacettepe University Journal of Turkish Studies/ HÜTAD Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Arastirmalari Dergisi* 30, (s. 79-98), 2019.

Ürekli, Fatma. “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski’nin Bilinmeyenleri”, *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi*, (s. 7-31), Temmuz 2019.

V oktyabre. (St.) 1878 g. II. P. Minayev proçel na zasedanii Otdeleniya Etnografii Russkogo geografičeskogo obščestva doklad o snoşeniyah Rossii s Afganistanom v XVII v. Sm. *Soobşçeniye ob etom doklade v gaz. «Novosti»*, ot 16 Oktyabrya 1878.

Valeyev, Ramil Mirgasimoviç. *Oçerki İstorii Kazanskogo Universitetskogo Vostokovedeniya (1769-1920 gg.)*, Kazan: Alma Lit, 2003.

Valeyev, R. M. D’yakov, N. N. ve Zakiev, M. Z. *Naslediye Mirzı Kazem-Beka: İstoriya i Sovremennost’: Doklady i Soobşçeniya Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii (g. Kazan, 20-21 noyabrya 2013 g.)*, Gl. Red. R. M. Valeyev, Kazan: Foliant, 2015.

Valeyev, Ramil Mirgasimoviç, Valeeva, Roza Zakariyevna. “Perepiska A. Ye. Krımskogo i P.K. Kokovtsova v istorii oteçestvennoy semitologii (1901-1932 gg.)”, *Gasırlar Avazı-Eho Vekov*, Vol: 3, (s. 63-77), 2019.

Valskaya, B. A. *Noviye Materialı o Puteşestvii Ye. P. Kovalevskogo. V Yegipet, Vostoçnyı Sudan i Zapadnuyu Efiopıyu*, Moskva, 1959.

Vançugov, V. V. *Perviy İstoriy Russkoy Filosofii: Arhimandrit Gavriil i Yego Vremya*. M.: Mir Filosofii. 2015.

Vasil’yev, Aleksandr Aleksandroviç. “Vizantiysko-arabskiye otnoşeniya v tsarstvovaniye imperatora Mihaila III, (842-867)”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, T. CCCXXIV, (s. 1-55), 1899.

Vasil’yev, Aleksandr Aleksandroviç. *Vizantiya i Arabı. [T. 1:] Politıçeskiye Otnoşeniya Vizantii i Arabov za Vremya Amoriyskoy Dinastii*, SPb., 1900.

Vasil’yev, Aleksandr Aleksandroviç. *Vizantiya i araby. [T. 2:] Politıçeskiye Otnoşeniya Vizantii i Arabov za Vremya Makedonskoy Dinastii. (867-959 g.)*, SPb., 1902.

Vasil’yev, Aleksandr Aleksandroviç. *Poyezdka na Sinay v 1902 Godu*. SPb., 1904.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. *Histoire universelle d'Agapius, évêque de Menbidj*, «Patrologie orientale», II., 1910-1912.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. “Karl Velikiy i Harun-ar-Raşid”, *Vizantiyskiy Vremennik*, T. XX, 1, (s. 63-116), 1913.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. “Mavsoley kak odno iz çudes mira u Agapiya Manbidjskogo”, *Hrist. Vostok*. T. II. (s. 152-154), 1913.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. “The Struggle [of Byzantium] with the Saracens (867-1057)”, *The Cambridge Medieval History*, - Vol. IV. (s. 138-150), 1923.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. *Yah'ya b. Kitabyu Tseyli't-tarih Saida Antaki*, 1932 g.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. “Der Nersessian S. Alexander Alexandrovich Vasiliev”, (1867-1953), *DOP*. - Vol. 9/10. (s. 1-21), 1956.

Vasil'yev, Aleksandr Aleksandroviç. “The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II”, *A. D. 721 / Dumbarton Oaks Papers*. - Vol. 9/10. (s. 23-47), 1956.

Vasilkov, Yaroslav V., Sorokina, Marina Yu. *Lyudi i Sud'by; Biobibliografiçeskiy Slovar' Vostokovedov-Jertv Politiçeskogo Terrora v Sovetskiy Period (1917-1991)*, Sankt Petersburg: Petersburgskoe Vostokovedenie, 2003.

Veltman, Aleksandr Fomiç. *Beglets. Povest' v Stihah*. 1-ye izd. M.: N. Glazunov, 1831. - VIII, 65 s. 2-ye izd.: *Beglets. Povest' v stihah*. M.: V tip. A. Semon, 1836.

Veltman, Aleksandr Fomiç. *Strannik: V 3 çastyah*. M.: Tip. S. Selivanovskogo, 1831-1832.

Vengerov, S. “İstoriya Russkoy Literaturi”, I. Ye. Andreyevskogo (Ed.), *Entsiklopediçeskiy Slovar' Brokgauza i Yefrona*, Tom: XXVII, St. Petersburg: F. A. Brokgauz-I. A. Yefron, (s. 125-126), 1899.

Vengerov, S. A. “Arandarenko, Georgiy Alekseyeviç”, *Kritiko-Biografiçeskiy Slovar' Russkih Pisateley i Uçenih' (İstoriko-Literaturniy Sbornik')*, Tom VI, St. Petersburg: Tipografia M. M. Stasyuleviça, (s. 347-348), 1897-1904.

Verboven, Koenraad. "Introduction: Professional Collegia: Guilds or Social Clubs?". *Ancient Society*. 41, (s. 187-195), 2011.

Vermeulen, Han F. *Early History of Ethnograph and Ethnolog in the German Enlightenment: Anthropological Discourse in Europe and Asia, 1710-1808*, Leiden: Privately Published, 2008.

Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Doğukan Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Vertkov, K. A. Blagodatov, G. İ. Yazovitskaya, E. *Atlas Muzıkal'nih Instrumentov Narodov SSSR*, Moskva: Muzgiz, 1964.

Veselovskiy, Nikolay İvanoviç. *İstoriya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva za Pervoye Pyatidesyatiletie Yego Suşçestvovaniya (1846-1896)*, Sankt-Peterburg: Tip. Glav. Upr. Udelov, 1900.

Vigasin, A. A. Hokhlov, A. N. ve Şastitko, P. M. (Ed.), *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya s Seredini XIX veka do 1917 goda*, Moskva: İzdatel'skaya Firma «Vostočnaya Literatura» RAN, 1997.

Vigasin, Aleksey Alekseyeviç. *Russko-İndiyskiye Otnoşeniya v XIX v; Sbornik Arhivnih Dokumentov i Materialov*, Moskva: İzdatel'skaia Firma "Vostočnaya Lit-ra" RAN, 1997.

Viktorovna, Smirnova Ekaterina. "Nauçno-Prosvetitel'skiye Svyazi Rossii s Arabskim Vostokom v XIX- Naçale XX veka: İstoriya İzuçeniya Voprosa", *İstoričeskiye Nauki i Arheologiya*, № 7 (168), Uçeniye Zapiski Petrozavodskogo Gosudarstvennogo Universiteta, (S. 36-41), 2017.

Viskovatova, P. A. *Soçineniya M. Yu. Lermontova; v Şesti Tomah, T.V*, Moskva: Academia, 1891.

Vohidov, Ş. H. and Ansori, M. K. "Nikolay Vladimiroviç Hanıkov-oriyentalist i pisatel' po etnografii (s prilojeniyem glavı iz «opısıniye buharskogo hanstva, 1843»)", *V56 vklad Rossiyskoy Nauki v İzuçeniye Unikal'nogo İstoriko-Kul'turnogo i Prirodnogo Bogatstva Tadjikistana*, Sbornik (S. 63-76), 2019.

Vol'fa, B. M. "Melgunov, Grigory Valerianoviç", *Biografiçeskiy Slovar' Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo S.-Peterburgskogo Universiteta za İstekşuyu Tret'yu Çetvert' Veka Yego Suşestvovaniya*. 1869-1894, Tom 2 (M-Ya), SPb: Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, (s. 15-16), 1896.

Volinskiy, Akim Lvoviç. *Russkiye Kritiki: Literaturniye Oçerki*, St. Petersburg: Tip. M. Merkuşeva, 1896.

Volkov, Denis V. "Nicolas de Khanikoff", *Encyclopaedia Iranica*, C. XVI/4, New York: Koninklijke Brill NV, (s. 419-424), 2018.

Volkov, Mihail Gavriloviç. *Svedeniya o Rukopisyah, Neizvestnih Uçonomu Miru*, 1840.

Volkov, Mihail Gavriloviç. *Vostoçniye İstoçniki po İstorii Samarkanda i Buharı s Drevnosti do Novogo Vremeni*, St. Petersburg, 1828.

Volkov, Solomon. *Büyülü Koro; Lev Tolstoy'dan Aleksandr Soljenitsin'e XX. Yüzyıl Rus Kültür Tarihi*, çev. Sabri Gürses, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Volkov, V. A. Kulikova, M. V. Loginov, V. S. *Moskovskiye Professora XVIII- Naçala XX Vekov, Gumanitarneye i Obşçestvenniye Nauki*, Moskva: Yanus-K; Moskovskiye Uçebniki i Kartolitografiya, 2006.

Volkov, V. A., Vvedenskiy, R. M. "Russko-Kazanskaya Voyna 1547-1552 godov", *Osada i Vzyatiye Kazani, Prepodavatel' XXI vek.*, № 2, Ç: 2, Moskva: İzd-vo MPGU, (s. 261-270), 2015.

Volkova, Ye. F. *Araviya i Magomet: Uçeniye Magometa i Rasprostraneniye İslama: İst. oçerk Ye. Volkovoy*. - Moskva: tip. t-va I. D. Sytina, tsenz. 1900.

Voloşin, Maksimilian. *Kul'tura, İskusstvo, Pamyatniki Krıma*. Krym. Putevoditel'. Pod obşçey redaktsiyey I. M. Sarkizova-Serazini. M.-L. ZIF, 1925.

Voyata, Herman. *The Novgorod First Chronicle or Novgorodskaya Pervaya Letopis*, 1841.

Voyce, Arthur. "National Elements in Russian Architecture", *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 16, No. 2, (s. 6-16), May 1957.

Vronçenko, Mihail Pavloviç. *Obozreniye Maloy Azii v Ninesnem Yeyo Sostoyanii, Sostavlennoye Russkim Puteşestvennikom Mihail Vronçenko*, Sankt-Peterburg: Tipografiya K. Krayya, 1839-1840.

Wageman, Patty and Kouteinikova, Inessa. *Russia's Unknown Orient: Orientalist Painting 1850-1920*, Rotterdam: Nai Publishers, 2010.

Walicki, Andrzej. *Rus Düşünce Tarihi: Aydınlanmadan Marksizme: 1760-1900*, Alaeddin Şenel (trc.), Ankara: V Yayınları, 1987.

Walker, Gwen. "Andrei Bely's Armchair Journey through the Legendary Land of 'Ophir': Russia, Africa, and the Dream of Distance", *The Slavic and East European Journal*, Spring, 2002, Vol. 46, No.1, (s. 47-74), Spring 2002.

Wayne, W. H. "Remarks on M. le Clonel Bory de St-Vincent's proposed species of the Genus Homo", *The Edinburgh Journal of Science*, Vol: V, Edinburg-London: Jhon Stark, (s. 33-43) 1826.

Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Milay Köktürk, İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 2011.

Wells, David. "This meager nature: Landscape and national identity in imperial Russia", *The Slavic and East European Journal*, Vol. 48, No. 2, (s. 327-329), Summer 2004.

Weststeijn, Arthur. "Republican empire: colonialism, commerce and corruption in the Dutch Golden Age", *Renaissance Studies*, Vol.26, No.4, (s. 491-509), September 2012.

Wolff, Jozef. "Kniazowie Litewsko-Ruscy", Warszawa, Cz. 1, 1895.

Wyatt, Christopher. "Afghanistan in the Great War", *Asian Affairs*, V.46 Issue (3), (s. 387-410), 2 September 2015.

Y.B.D., *Marokko i Aljir s 1830 po 1840 g* / [Per. L. T-v]. - [Sankt-Peterburg, 1844].

Yavorskiy, İvan Lavroviç. (1853). *Puteşestviye Russkogo Posol'stva po Avganistanu i Buharskomu Hanstvu v 1878-1879 gg.*: İz dnevnikov çl. Posol'stva d-ra I.L. Yavorskogo, d. çl. Rus. geogr. o-va : V 2 t. : S pril.: portr. Emira Avganskogo Shir-Ali Khana i emira Buharskogo Seid-Mozafar-yed-Din-Khana, izobrajeniya bam'yan. Kamen. İstukanov, kartı verhov'yev Amu-Dar'i i marşruta posol'stva, sost. Topografom posol'stva N.A. Benderskim. T. 1-2.- Sankt-Peterburg: tip. d-ra M.A. Khana, 1882-1883. -2 t.; 22.-. I. Benderskiy, N. II. Shir-Ali Khan (afgan. Emir). III. Seid-Mozafar-yed-Din-Khan (bukhar. Emir). IV. Ali Khan. T. 2.- 1883. -VIII, 387 s., 1 l. front. (Portr.), St. Petersburg: Tip. d-ra M. a. Khana, 1883.

Yavorskiy, İvan Lavroviç. *Puteşestviye Russkogo Posol'stva po Afganistanu i Buharskomu Hanstvu v 1878-1879 gg.*, İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva: V 2-h t.-St. Petersburg: Tip. Dr. M. A. Hana, 1882-1883.

Yavuz, Hilmi. "Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi", *Marifet Dini Araştırmalar Dergisi*, 2.3, (s. 53-63), 2002.

Yavuz, Nuri. "Şark Meselesi Açısından Ortadoğu Gelişmeleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 22.3, (s. 89-98), 2002.

Yazıkov, D. D. *Materialı Dlya "Obzora Jizni i Soçineniy Russkih Pisateley i Pisatel'nits"*, *Vypusk 16 (A-I)*, (*Russkiye Pisateli i Pisatel'nitsı, Umerşıye v 1896 godu*), *Rossiyskiy Arhiv: İstoriya Oteçestva v Svidetel'stvah i Dokumentah XVIII-XX vv.: Al'manah*, Moskva: Studiya Trite, Ros. Arhiv, 2003.

Yeliseyev, A. V. *Antropologiçeskaya Ekskursiya v Sakharu çerez Tripoli, Tunis i Aljir:* (Soobşç., sdel. v obşç. Sobr. I.R. geogr. o-va 1 maya 1885 g.) / [Soç.] A. Yeliseyeva. - [Sankt-Peterburg]: Tip. A. S. Suvorina, 1885.

Yeliseyev, A.V. *Poyezdka v Yegipet, Kamenistuyu Araviyu i Palestinu:* (Referat çl.-sotr. İ.R. geogr. Obşç. A.V. Yeliseyeva). - [Sankt-Peterburg]: Tip. V. Bezobrazova i K, [1885].

Yevgen'yevna, Sivolap Tat'yana. *İstoriya i Kul'tura Sankt-Peterburga*, St. Petersburg: St. P. Gorod Muzey pod Otkritim Hebom, 2015.

Yıldız, Fatih. "Geçmişten Günümüze Oryantalizme Sosyolojik Bir Bakış", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırıkkale Üniversitesi SBE, 2004.

Yiğit, Zehra. "Hollywood Sineması'nın Yeni Oryantalist Söylemi ve 300 Spartalı." *Selçuk İletişim*, 5.3, (s. 236 – 249), 2008.

Yuferov, S. V. *Po Beregam Sredizemnogo Morya: Puteviye Vpeçatleniya / [Soç.] Sergeya Yugorskogo [psevd.]*. - Sankt-Peterburg: tip. Ye. Yevdokimova, 1898.

Yujakov, S. M. *Abdurrahman Han Afganskiy*, SPB, 1881.

Yujakov, Sergey Nikolayeviç. (1849-1910). *Afganistan i Sopredel'niye Strani: Polit.-ist. Oçerk / S. N. Yujakov*. - Sankt-Peterburg: Tip. t-va "Obşçestv. Pol'za", -[2], IV, II. 1885.

Yuzefoviç, Trofim Pavloviç. *Dogovori Rossii s Vostokom Politiçeskiye i Torgoviye*, St. Petersburg: Rossiyskaya Gosudarstvennaya Biblioteka, 1869.

Yuzeyev, Aidar. *Filosofskaya Misl' Tatarskogo Naroda*, Kazan: Tatarskoye Knijnoye İzd-vo, 2007.

Zagoskin, N. P. *Biografiçeskiy Slovar' Professorov i Prepodavateley İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta: Za Sto let (1804-1904): V 2 ç.*, Kazan: İKU., 1904.

Zaharov, V. A. *Zametki o Tmutarakanskoy Kamne, Tom IV*, Moskva: Sbornik Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva, 2002.

Zaim, Sebahattin. *İslam Ekonomisinin Temelleri*, İstanbul: Sebahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2013.

Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç *Ptitsy Vostoçnoy Persii*, 1903.

Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç. *Tret'ya Ekskursiya po Vostoçnoy Persii (Horasan, Seistan i Persidskiy Beludjistan): 1900-1901 gg.*, St. Petersburg: Zapiski İmp. Rus. Geogr. O-va po Obşç Geogr.; T. I, 1916.

Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç. *Oiseaux de la Contrée Trans-Caspienne* (ib., 1885).

Zarudniy, Nikolay Alekseyeviç. *Recherches zoologiques dans la Contrée Trans-Caspienne*, 1890.

Zarudny, Nikolai Alekseevich. *Materialy dlya ornitologicheskoy fauny Severnoy Persii* (ih., 1891).

Zarudniy, Nikolay Alekseyevich. *O Nahojdenii Melivora Indica v Zakaspiyskoy Oblasti* (vmeste s Bihnerom, ib., 1892).

Zarudniy, Nikolay Alekseyevich. *Ekskursiya po Severo-Vostochnoy Persii i ptitsi etoy strani* (ib., 1900).

Zarudniy, Nikolay Alekseyevich. *O Gadah i Ribah Vostochnoy Persii* (ib., 1904).

Zarudniy, Nikolay Alekseyevich. *Puteşestviye po Zapadnoy Persii v 1903-1904.*

Zaytsev, Varfolomey Aleksandroviç. *İzbranniye Soçineniya v Dvuh Tomah; Tom. I*, Moskva: İzd-vo Vses. Ob-va Politkatorzhan i Ssyl'no-Poselentsev, 1934.

Zelenev E. İ., Kaseviç, V. B. *Kontseptsii Sovremennogo Vostokovedeniya*, SPb.: Karo, 2013.

Zen'kovskiy, V. V. *İstoriya Russkoy Filosofii*, Vstup. St., podgot. i primeç. V. V. Serbinenko, M., 2001.

Zinovyev, İvan Alekseyevich. *Epiçeskiye Skazaniya İrana*, St. Petersburg, 1855.

Zlatarskiy. V. N. "Naii-stariyat istoriçeski trud v starobulgarskata knijnina", Spisanie na BAN, No: 27, (s. 279-292) 1923.

Znamenskiy, P. *İstoriya Kazanskoy Duhovnoy Akademii za Perviy (Doreformenniy) Period Yeyo Suşçestvovaniya*, Vıp. 2, Kazan: Tip. Imp. Un-ta, 1892.

Zolotarev, Akim Mihayloviç. *Voyenno-statistiçeskiy Oçerk Persii*, St. Petersburg, 1888.

Zubov, Vasiliy Pavloviç. *İstoriografiya Yestestvennih Nauk v Rossii: (XVIII v.-Pervaya Polovina XIX v.)*, Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1956.

Zvereva, L. S. *Kuveyt*. - Moskva: Misl', 1964.

Zyapparov, Timur İl'dusoviç. "Formirovaniye Rossiyskoy Universitetskoy Arabistiki v XIX v.". *Yayımlanmamış Doktora Tezi* (Na primere Kazanskogo Universiteta), Kazan: KUN, 2017.

İnternet ve Rusya Devlet Arşiv Kaynakları

Akdeniz, Oya. 2021, “Wilhelm Radloff”, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi İnternet Sitesi, <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/akdeniz.pdf> adresinden erişildi. (16 Nisan 2021).

Akimuşkin, O. F. “Vladimir Alekseyeviç İvanov”, 2002, Sankt-Peterburgskogo Filiala İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=22 adresinden erişildi. (9 Haziran 2021).

Alam, M. Shahid. (2012) “Native Orientalists in Pakistan”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2050547 adresinden erişildi. (10 Haziran 2022).

Arends, Alfred Karloviç. “Aleksandr Aleksandroviç Romaskeviç”, 2021, http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=747 adresinden erişildi. (9 Haziran 2021).

Arhiv İnfö. 2020, “Aleksandr Kasımoviç Kazem-Bek”, <https://arhivinfo.ru/1-9140.html> adresinden erişildi. (29 Eylül 2021).

Arıkan, Zeki. “Postel, Guillaume (Wilhelm)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/postel-guillaume-wilhelm> adresinden erişildi. (07 Şubat 2020).

Art Poisk. (2020), “Ayvazovskiy, İvan Konstantinoviç; Biyografiya, 520 Kartın”, http://artpoisk.info/artist/ayvazovskiy_ivan_konstantinovich_1817/ adresinden erişildi. (18 Mart 2022).

Asatiani, Salome. (1 Aralık 2011), “Edebiyat ve İmparatorluk: Rusya’nın Edebi Kafkasya’sı”, Cavit Yılmaz (çev.), *Ajans Kafkasya*, <https://ajanskafkas.com/roportaj/edebiyat-ve-imparatorluk-rusyanin-edebi-kafkasyasi/> adresinden erişildi. (31 Ocak 2022).

Biografika SPbGU. 2012, “Şmidt, Aleksandr Eduardoviç”, *Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyy Universitet*, <https://bioslovhist.spbu.ru/person/596-shmidt-aleksandr-eduardovich.html> adresinden erişildi. (19 Ekim 2021).

CNN (Cable News Network). “Afghan rail plan among proposals for donors”, January 21, 2002, <https://edition.cnn.com/2002/WORLD/asiapcf/east/01/21/afghan.rail/index.html> adresinden erişildi. (23 Haziran 2021).

Curtis, Glenn E. 1998, “Russia- Literature”, *Washington DC: Federal Research Division of the Library of Congress*, <https://countrystudies-us.translate.goog/russia> adresinden erişildi. (20 Ocak 2021).

Demerdash, Nancy. 2022, “Orientalism”, *Khan Academy*, <https://www.khanacademy.org/humanities/becoming-modern/introduction-becoming-modern/issues-in-19thcenturyart/a/orientalism#:~:text=Orientalism%20constructs%20cultural%2C%20spatial%2C%20and,the%20process%20of%20knowledge%20production> adresinden erişildi. (21 Ocak 2022).

Demirkent, Işın. (2002) “Kayser”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kayser> adresinden erişildi. (30 Mart 2022).

Dorri, Jahangir. “Tumanskiy, Aleksandr Grigor’evich”, *The Encyclopædia Iranica*, 2009, <https://iranicaonline.org/articles/tumanski-aleksandr-grigorevich> adresinden erişildi. (1 Haziran 2021).

Eliot, Thomas Stearns. (2015), “Gelenek ve Bireysel Yetenek”, Oğuz Tecimen (çev.), *Oggito*, <https://oggito.com/icerikler/gelenek-ve-bireysel-yetenek-ts-eliot/8560> adresinden erişildi. (1 Nisan 2022).

Encyclopaedia Britannica. 2021, “Slavophile”, Russian history, <https://www.britannica.com.translate.goog/topic/Slavophile> adresinden erişildi. (21 Ocak 2022).

Entsiklopediya Vsemirnaya İstoriya. “Dorn, Boris Andreyeviç”, (2005), https://w.histrf.ru/articles/article/show/dorn_boris_andrieievich adresinden erişildi. (23 Eylül 2021).

Erofeyev, Valeriy. (2012), “Zavoljskaya Jizn’ L’va Tolstogo”, <http://gubernya63.ru/Lichnost-v-istorii/famous/zavolzhskaia-zhizn-lva-tolstogo.html?template=95> adresinden erişildi. (24 Şubat 2022).

Ferecov, Savalan. (2017), “Şerqşinas, Tercümeçi, Poliqlot Mirza Cafer Topçubaşov”, Medeniyyet Nazirliyyinin Neşri, <http://www.medeniyyet.az/page/news/37165/.html> adresinden erişildi. (24 Mayıs 2021).

Google Scholar. 2022, “Ориентализм Эдварда Саид” araması <https://scholar.google.com/scholar/> adresinden erişildi. (28 Ocak 2022).

Gusterin, Pavel Vyaçeslavoviç (2013), “Gordiy Semenoviç Sablukov Kak Vostokoved”, *Educational Orthodox Society* «Russia in colors» in Jerusalem, http://ricolor.org/history/eng/vs/18_03_2013/ adresinden erişildi. (03 Ekim 2021).

Gusterin, Pavel Vyaçeslavoviç. “O Podgotovke Arabistov i İslamovedov v Rossiyskih Gosudarstvennih Vuzah”, 2014, *TsentrAziya*, <https://centrasia.org/newsA.php?st=1412343060> adresinden erişildi. (14 Eylül 2021).

Gusterin, Pavel Vyaçeslavoviç. 2013, “N. A. Mednikov i Yego Rol’ v İstorii Arabistiki”, *Educational Orthodox Society* «Russia in colors» in Jerusalem, <http://ricolor.org/history/eng/vs/mednikov/> adresinden erişildi. (12 Ekim 2021).

IDC Publishers. (2006), “Russian Military Intelligence on Persia/ Iran”, <http://idc.nl/ead/494h.xml> adresinden erişildi. (3 Haziran 2021).

İmperatorskaya Akademiya Hudozhestv. (2022) “Sostav İmperatorskaya Akademiya Hudojestv”, https://www.rah.ru/the_academy_today/the_members_of_the_academie/composition_of_the_imperial_academy_of_arts/ adresinden erişildi. (25 Mart 2022).

İskender, Kemal. (Mayıs 2019), “Oryantalizm ve Harem”, *YKY Sanat Tarihi Konuşmaları*, <https://kitap.ykykultur.com.tr/etkinlikler/oryantalizm-ve-harem?date=6.5.2019> adresinden erişildi. (21 Şubat 2022).

İvanov, İgor. 2014, “Russko-Amerikanskiy Vizantolog A. A. Vasil’yev”, *Sankt-Peterburgskaya Duhovnaya Akademiya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi*, <https://spbda.ru/publications/russko-amerikanskiy-vizantolog-a-a-vasilev> adresinden erişildi. (13 Ekim 2021).

Kanlıdere, Ahmet. 2018, “Mirza Kazım Bey”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirza-kazim-bey> adresinden erişildi. (30 Eylül 2021).

Karaçam, Ferman. “Berezin, Ilya-Nikolayeviç” Maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/berezin-ilya-nikolayevic> adresinden erişildi. (12 Nisan 2021).

Kaspiyskiy Vestnik. “V İrane Opublikovani Pis'ma Rossiyskogo Vostokoveda na Persidskom Yazıke”, 24 İyunya 2020, Nauka i Kul'tura, <http://casp-geo.ru/v-irane-opublikovany-pisma-rossijskogo-vostokoveda-na-persidskom-yazyke/> adresinden erişildi. (9 Haziran 2021).

Kazanskiy Federal'nyy Universitet. (2021), “İstoriya, Vostokovedeniye, Oriyentalistika, XIX vek, Vostochniy Razryad”, <https://kpfu.ru/imoiv/struktura/otdeleniya/vishaia-shkola-mejdunarodnih-otnoshenii-i/kafedra-vostokovedenia-i/istoriya-kafedry/istoriya-kafedry-322280.html> adresinden erişildi. (27 Nisan 2021).

Kemper, Michael. (2018) “Russian Orientalism”, *Department of European Studies*, University of Amsterdam, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.297> adresinden erişildi. (14 Haziran 2022).

Kondrat'yev, Vlad. (2021) “İranskaya Provintsiya Gilyan Glazami Voyennogo Entsiklopedista Naçala XX Veka”, <http://casp-geo.ru/8888-2/> adresinden erişildi. (17 Mayıs 2021).

Koniçev, Konstantin. (2005), “Povest' o Vereşçagine”, https://veresh-ru.translate.google.com/translate/konichev.php?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc&_x_tr_sch=http adresinden erişildi. (28 Mart 2022).

Konukçu, Enver. “Halaç”, 1997, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halac> adresinden erişildi. (16 Ağustos 2021).

Kratkaya Bibliografiya, “Teplov, Vladimir Aleksandroviç”, (2021), http://az.lib.ru/t/teplow_w_a/text_2012_bibliografia.shtml adresinden erişildi. (13 Nisan 2021).

Kulakov, V. O. Spisok Poslov SSSR i Rossii v Irane, troodov 2010/ *Astrahan' v persidskoy politike Rossii v pervoy polovine XVIII v.* <http://www.aspu.ru/images/File/Izdatelstvo/sbornik> adresinden erişildi. (20 Nisan 2021).

Kuteinikova, Inessa. (2010), “Russia’s Artistic Orientalist History”, *The Best Russian English Art Magazine*, <https://www.tretyakovgallerymagazine.com/articles/4-2010-29/russia-artistic-orientalist-history> adresinden erişildi. (18 Mart 2022).

La Langue Française. “*Orientaliste*”, <https://www.lalanguefrancaise.com/dictionnaire/definition-orientalister/> adresinden erişildi. (09 Şubat 2020).

Larin, Andrey Borisoviç. (2013), “Uçastiye Rossii v Modernizatsionnoy Programme Irana v Kontse 30-kh – 40-ye gg. XIX v”, <https://cyberleninka.ru/article/n/uchastie-rossii-v-modernizatsionnoy-programme-irana-v-kontse-30-h-40-e-gg-xix-v> adresinden erişildi. (28 Nisan 2021).

Lazarevskiy İnstitut Vostoçnih Yazıkov, (2015), “İstoriya”, <https://mgimo.ru/about/news/main/lazarevykh-institut-vostochnykh-yazykov/> adresinden erişildi. (27 Nisan 2021).

Letopis’ Moskovskogo Universiteta. (1835), “Universitetskiy Ustav”, https://letopis-msu.ru.translate.google.com/documents/2123?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=op,sc adresinden erişildi. (23 Mayıs 2022).

Lewis, Bernard. “The Question of Orientalism”, *The New York Review of Books*, 24 Haziran 1982, Makaleye: <https://www.amherst.edu/media/view/307584/original/The+Question+of+Orientalism+by+Bernard+Lewis+%7C+The+New+York+Review+of+Books.pdf> adresinden erişildi. (07 Şubat 2020).

Lipovetskiy, Aleksey. 2009, “Materialı k Biografii Gordiya Semenoviça Sablukova (1803-1880)”, Russkiye Pisateli- Publitsistı, İstoriki i Arheologi Yest’ li Rodstvo Mejdu G. S. Sablukovim i N. V. Grishayevoy Arhivniye Dokumentı iz Fondov NART Peredaça “*Moya rodoslovnaya*” ot 21.11.2009, http://prompter.narod.ru/sablukov/materiali_k_biografii_Gordija_Sablukova.htm adresinden erişildi. (08 Ekim 2021).

Parry, Graham. “Wood, Anthony [Anthony à Wood]”, 2008, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford Ulusal Biyografi Sözlüğü (İnternet Ed.), <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-29864> adresinden erişildi. (06 Şubat 2020).

Prose, Francine ve Moser, Benjamin. 25 November 2014, “What Makes the Russian Literature of the 19th Century So Distinctive?”, *The New York Times*, <https://www.nytimes.com/2014/11/30/books/review/what-makes-the-russian-literature-of-the-19th-century-so-distinctive.html> adresinden erişildi. (20 Ocak 2021).

Reitblat, A. I. “Orientalizm i Russkiy Orientalizm”, *Jurnal’ny Klub Intelros NLO*, Vol.161, No.1 (2020), <http://www.intelros.ru/readroom/nlo/161-2020/41385-orientalizm-i-russkiy-orientalizm.html> adresinden erişildi. (19 Ağustos 2020).

Rosenthal, Herman ve Broyde, Isaac. “Chwolson, Daniel Abramovich”, *Jewish Encyclopedia*, 2002, <https://www.jewishencyclopedia-com.translate.google/articles/4383-chwolson-daniel-abramovich> adresinden erişildi. (11 Ekim 2021).

Rossiya İslamskiy Mir. “Alkoran ili Zakon [Hz.] Magometanskiy”, *İstoriya Perevodov Korana na Russkiy Yazık*, 2019, <https://russia-islworld.ru/kultura//perevody-korana-na-russkij-azyk/> adresinden erişildi (18 Nisan 2020).

Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka. 2021, “Aljir”, *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka. 2021, “Araviya”, *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka. 2021, “İrak”, “Mesopotaniya” i “Siriya”, *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka. 2021, "Liviya", "Livan", "Mavritaniya", "Oman", "Ob'yedinennyye Arabskiye Emiraty", "Kuveyt", "Katar" i "Bakhreyn", *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (23 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka. 2021, "Marokko", *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka. 2021, "Sudan", *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka. 2021, "Yegipta", *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (22 Ekim 2021).

Rossiyskaya Natsional'naya Biblioteka. 2021, "Yemen", "Tunis", "Somali" i "İordaniya", *RNB*, <http://nlr.ru/> adresinden erişildi. (23 Ekim 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drevnih Aktov (RGADA). 2019, "Opisi i Ukazateli", F. 1385 Op. 1 D. 4 ve F. 192 Op. 1-6, <http://rgada.info/> adresinden erişildi. (28 Haziran 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Literaturı i İskusstva. (RGALI), 2019, "Spisok Fondov", F. 191 Op. 2 Yed. Khr. 212, F. 306 Op. 1 Yed. Khr. 189 ve F. 485 Op. 1 Yed. Khr. 1203, <https://rgali.ru/> adresinden erişildi. (28 Haziran 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA). 1799-1915, "Egipet", <https://rgia.ru/search/egipet/dela> adresinden erişildi. (20 Eylül 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA). 1805, "Afganistan", F. 853 Op. 1 D. 285, <https://rgia.ru/object/1108563> adresinden erişildi. (25 Haziran 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA). 1825-1911, "Aravii", <https://rgia.ru/search/aravii/dela> adresinden erişildi. (17 Eylül 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA). 1854-1915, "Palestina", <https://rgia.ru/search/palestina/dela> adresinden erişildi. (16 Eylül 2021).

Rossiyskiy Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv (RGIA). 1854-1919, "Siriya", <https://rgia.ru/search/siriya/dela> adresinden erişildi. (17 Eylül 2021).

- Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva. (2013), “O Nas”,
<https://www.rgo.ru/ru/obshchestvo> adresinden erişildi. (27 Mayıs 2022).
- Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva. (2013), “Ves Arxiv Elektronnix Resurcov”,
<https://elib.rgo.ru> adresinden erişildi. (27 Mayıs 2022).
- Saint Petersburg State University. 2020, “Kafedra Arabskoy Filologiy”, SPGU,
<https://www.orient.spbu.ru/index.php/ru/o-fakultete/kafedry/item/70-kafedra-arabskoj-filologii> adresinden erişildi. (27 Eylül 2021).
- Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet. “İzuçeniye Religii v Rossii v XVIII-Pervoy Polovine XX v.”, 2021, <https://relstud-hist.spbu.ru/en/articles/tomara-mihail-lvovic> adresinden erişildi. (1 Haziran 2021).
- Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Vostoçniy Fakul’tet. (2001), “O Kafedre Otdeleniye İstorii İrana i Afganistana”,
<https://orient.spbu.ru/index.php/en/about-faas/departments/item/74-department-of-history-of-the-middle-east-countries> adresinden erişildi. (02 Temmuz 2021).
- Schimmelpenninck van der Oye, David. (2000), “The Two-Faced Janus: Orientalism in Russian Music”,
https://www.academia.edu/28697651/The_Two_Faced_Janus_Orientalism_in_Russian_Music?auto=download adresinden erişildi. (15 Mart 2022).
- Serikov, N. I. 2001, “Rosen Victor Romanoviç”, *İnstitut Vostoçnih Rukopisey Rossiyskoy Akademii Nauk* (İVRRAN),
http://www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=com_personalities&Itemid=74&person=725 adresinden erişildi. (24 Eylül 2021).
- Shilov, L. A. 2020, “Gotval’d İosif Fedoroviç”, Rossiyskaya Natsional’naya Biblioteka (İstorii Biblioteçnogo Dela), http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=65 adresinden erişildi. (05 Ekim 2021).
- Şilov, L. A. “Smirnov Vasiliy Dmitrieviç”, *Biografiçeskiy Slovar’*, t. 1-4 (Elektronnaya Versiya), 2021, http://nlr.ru/nlr_history/persons/info.php?id=167 adresinden erişildi. (14 Nisan 2021).

Şükürov, Qıyas. “Krimskiy, Agafangel Efimoviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/krimskiy-agafangel-efimovic> adresinden erişildi. (27 Nisan 2021).

Şükürov, Qıyas. 2018, “Krimskiy, Agafangel Efimoviç”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/krimskiy-agafangel-efimovic> adresinden erişildi. (11 Ekim 2021).

The Editors of Encyclopaedia Britannica. “Joseph Justus Scaliger”, *Encyclopædia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Joseph-Justus-Scaliger> adresinden erişildi. (09 Şubat 2020).

The National Library of Russia. (2021), “Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy”, <http://nlr.ru/eng> adresinden erişildi. (15 Nisan 2021).

Tol'ts, Vera ve Kobrin, Kirill. 2011, “O Sobstvennyy Vostok Rossii” (Otçet), <https://www.svoboda.org/a/24343615.html> adresinden erişildi. (24 Eylül 2021).

Ukazı Nikolaya I, 1854 gg. 1854, “O Prekraşçenii prepodavaniya vostoçnih yazıkov v Kazanskom İmperatorskom Universitete’ (Oktyabr’, 1854 goda)”, İnstitut Vostokovedeniya KGU İmeni V. I. Ul’yanova-Lenina, İstoriya Kazanskogo Vostokovedeniya, <http://ivkgu.narod.ru/history.html> adresinden erişildi. (01 Ekim 2021).

Umetsu, Norio. (2013), “Oriental Elements in Russian Music and the Reception in Western Europe: Nationalism, Orientalism, and Russianness”, https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/rp/publications/no13/13_2-2_Umetsu.pdf adresinden erişildi. (15 Mart 2022).

Vostoçnaya Literatura. 2014, “Srednevekovıye İstoriçeskiye İstoçniki Vostoka i Zapada”, Amirov, Gabaydullah (1775-1805) Puteşestvie, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Indien/XVIII/1760-1780/Amirov_G/text1.phtml?id=11719 adresinden erişildi. (25 Haziran 2021).

Venyukov, M. İ. *Kratkiy Oçerk Angliyskih Vladeniy v Azii*. SPb.: Tip. V. Bezobrazova i K, 1875.

Wood, Christopher. (2022), “Early Russian Architecture 989-1703”
<https://www.asatours.com.au/wp-content/uploads/early-russian-architecture-989-1703.pdf?1559649080> adresinden erişildi. (29 Mart 2022).

Woodhead, Christine. “Minorsky, Vladimir Fedorovich”, 2005, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/minorsky-vladimir-fedorovich> adresinden erişildi. (10 Haziran 2021).

Yegorov, Gennadiy Sergeyeviç. 1998, “A. S. Puşkin «Çital ya sladostniy Koran...»”, *İstoriya Starogo Pskova/ Puşkiniana*, http://starpskov.narod.ru/pushkin_koran.html adresinden erişildi. (2 Şubat 2022).

Yenter, Timothy and Vailati, Ezio. “Samuel Clarke”, (Fall 2018 Edition), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (Ed.),
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/clarke/> adresinden erişildi. (06 Şubat 2020).

Zakharov, Vladimir. (08.11.2013) “Lermontov i Vostok”, Literaturniy Klub OLRS “*Glagol*”, <https://olrs-glagol.ru/2724/lermontov-i-vostok/> adresinden erişildi. (17 Şubat 2022).

Eklerin kaynakları

Antikvarnaya karta kontsa XIX veka, v otličnom sostoyanii, napeçatana v Sankt-Peterburge, format 30,4 kh 24 sm. İzdana v “Kartografiçeskom zavedenii İl’ina”, osnovatelem kotoroy bıl Aleksey Afinogenoviç İl’in (3 aprelya 1834, Shlissel’burg- 22 noyabrya 1889) russkiy general-leytenant, kartograf i izdatel’.

Avrupa Mimari Etkileri Taşıyan St. Petersburg (1896): Privet iz S. Peterburga. Le perspective de Nevsky. Cathédrale de Kazan. Le palais d’Hiver. Pierre le Grand: otkrytoye pis’mo <https://expositions.nlr.ru/ve/RA5540/spb-na-suvenernykh-otkrytkakh-1896-1897#gallery-1> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Aziz Basil Katedrali: Sobor Vasiliya Blajennogo (1 Foto),
<https://etoretro.ru/pic24762.htm> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Moskova (1915): Otkritka krasnaya ploščad' - 67 foto Otkritka. Moskva. Krasnaya ploščad' https://bronk.club/uploads/posts/2023-02/1677585411_bronk-club-p-otkritka-krasnaya-ploshchad-vkontakte-60.jpg adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Nazvaniye: Hram Vasiliya Blajennogo, 1970,
http://retromap.ru/show_pid.php?pid=89074 adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Rus Oryantalist Ressamı Vasily Vereşçagi'nin Orta Asya. Semerkant, Registan Meydanı Tablosu Torjestvuyut eseri (1872), Gosudarstvennaya Tret'yakovskaya Galereya, <https://www.rsl.ru/ru/events/afisha/meetings/kruglyij-stol-vasilij-vereshhagin> adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

St. Petersburg'un Modern Bulvarları (1904): Pierre le Grand; L'Amirauté, Boulevard des Gardes à cheval: Otkrytoye pis'mo, <https://expositions.nlr.ru/ve/RA5548/spb-na-suvenirnykh-otkrytkakh-1898-1900#gallery-4> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Tarihi Kazan Şehrinden Bir Sokak (1917) Voskresenskaya ulitsa Kazani, Postcard, (740 × 466 pks, razmer fayla: 60 Kb, MIME-tip: image/jpeg) Kazan'. Voskresenskaya ulitsa. Vid ot kreposti. Neizvesten.

Vasily Vereşçagi'nin Deve üzerindeki Arap (18. yüzyıl) Arab na verblyude (18th century) Severo-Osetinskiy Gosudarstvennyy Hudojestvennyy Muzey İm. M. S. Tuganova. <https://gallerix.ru/album/Vereshagin/pic/qlrx-701748657> adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Vasily Vereşçagi'nin Timur'un Kapıları (Timurlenk) (1872) Dveri Timura (Tamerlana) (1872) Gosudarstvennaya Tret'yakovskaya Galereya, https://dzen.ru/media/id/5d5a93c8d11ba200ad993ddb/turkestanskii-period-v-verescagina-60c6f94be72f9332f71793f2?utm_referer=www.google.com adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

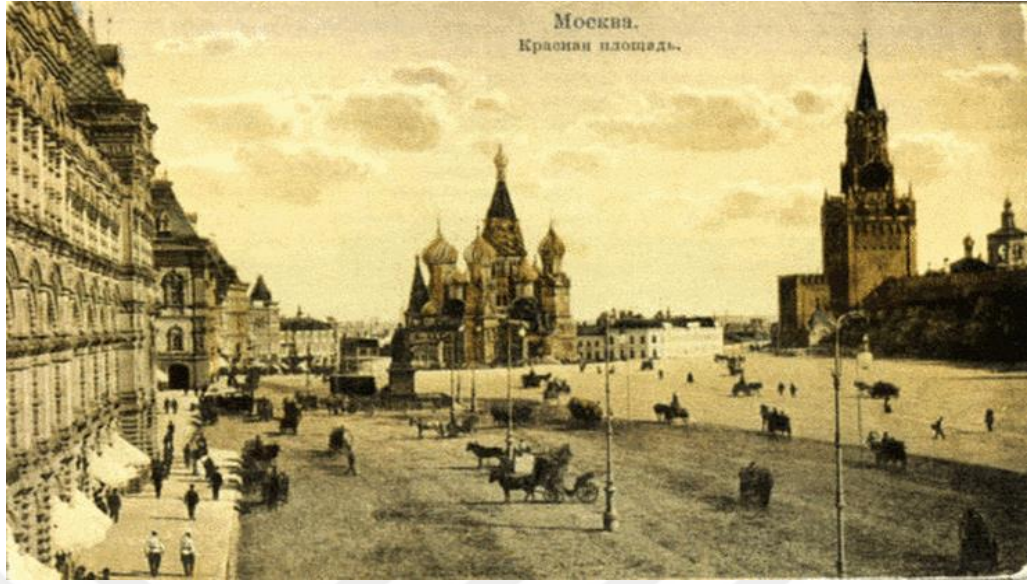
EKLER

Ek 1: Etnografik Rus İmparatorluğu Haritası (1889) Etnografik Rus İmparatorluğu Haritası (1914)

Antikvarnaya karta kontsa XIX veka, v otličnom sostoyanii, napečatana v Sankt-Peterburge, format 30,4 kh 24 sm. İzdana v “Kartografičeskom zavedenii Il'ina”, osnovatelem kotoroy bıl Aleksey Afinogenoviç Il'in (3 aprelya 1834, Shlissel'burg- 22 noyabrya 1889) russkiy general-leutenant, kartograf i izdatel'.

Ek 2: Moskova (1915)

Moskova (1915): Otkritka krasnaya ploş ad' - 67 foto Otkritka. Moskva. Krasnaya ploş ad' https://bronk.club/uploads/posts/2023-02/1677585411_bronk-club-p-otkritka-krasnaya-ploshchad-vkontakte-60.jpg adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 3: Şark Mimari Etkisi Bulunan Soğan Kubbeler (1970)

Nazvaniye: Hram Vasiliya Blajennogo, 1970,
http://retromap.ru/show_pid.php?pid=89074 adresinden 23.05.2023 tarihinde
erişilmiştir.

Ek 4: Aziz Basil Katedrali

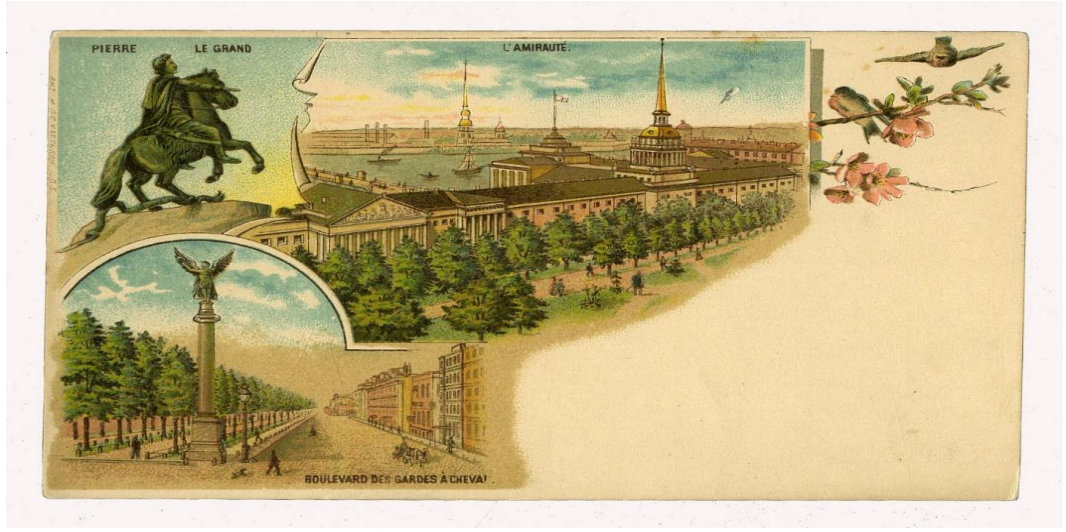
Aziz Basil Katedrali: Sobor Vasiliya Blajennogo (1 Foto),
<https://etoretro.ru/pic24762.htm> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 5: Avrupa Mimari Etkileri Taşıyan St. Petersburg (1896)

Avrupa Mimari Etkileri Taşıyan St. Petersburg (1896): Privet iz S. Peterburga.
Le perspective de Nevsky. Cathédrale de Kazan. Le palais d'Hiver. Pierre le Grand:
otkrytoye pis'mo <https://expositions.nlr.ru/ve/RA5540/spb-na-suvenirnykh-otkrytkakh-1896-1897#gallery-1> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 6: St. Petersburg'un Modern Bulvarları (1904)

St. Petersburg'un Modern Bulvarları (1904): Pierre le Grand; L'Amirauté, Boulevard des Gardes à cheval: Otkrytoye pis'mo, <https://expositions.nlr.ru/ve/RA5548/spb-na-suvenirnykh-otkrytkakh-1898-1900#gallery-4> adresinden 23.05.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 7: Tarihi Kazan Şehrinden Bir Sokak (1917)

Voskresenskaya ulitsa Kazani, Postcard, (740 × 466 pks, razmer fayla: 60 Kb, MIME-tip: image/jpeg) Kazan'. Voskresenskaya ulitsa. Vid ot kreposti. Neizvesten.

Ek 8: Rus Oryantalist Ressamı Vasily Vereşçagi'nin Orta Asya. Semerkant, Registan Meydanı Tablosu

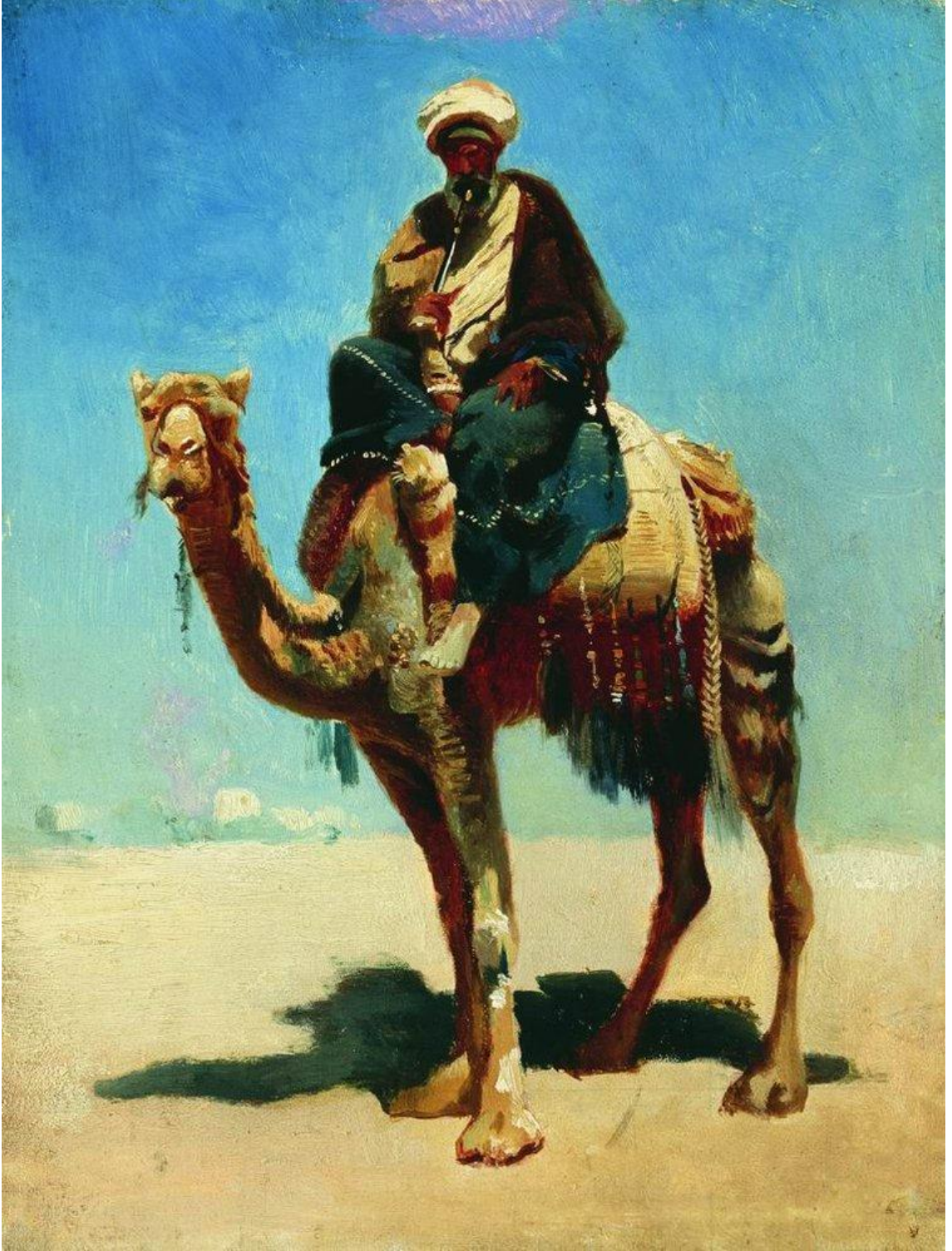
Torjestyuyut eseri (1872), Gosudarstvennaya Tret'yakovskaya Galereya,
<https://www.rsl.ru/ru/events/afisha/meetings/kruglyij-stol-vasilij-vereshhagin>
adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 9: Vasily Vereşçagi'nin Timur'un Kapıları (Timurlenk) (1872)

Dveri Timura (Tamerlana) (1872) Gosudarstvennaya Tret'yakovskaya Galereya,
https://dzen.ru/media/id/5d5a93c8d11ba200ad993ddb/turkestanskii-period-v-verescagina-60c6f94be72f9332f71793f2?utm_referer=www.google.com adresinden
10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.

Ek 10: Vasily Vereşçagi'nin Deve üzerindeki Arap (18. yüzyıl)

Arab na verblyude (18th century) Severo-Osetinskiy Gosudarstvennyy Hudojestvennyy Muzey İm. M. S. Tuganova. <https://gallerix.ru/album/Vereshagin/pic/glr-x-701748657> adresinden 10.10.2023 tarihinde erişilmiştir.